ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 31 (1976)

ΜΕΡΟΣ Β΄2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1984

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 31 (1976)

ΜΕΡΟΣ Β΄ 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1984

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΟΔΟΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, ΑΘΗΝΑΙ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΙΚ. ΝΙΝΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΥΛΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΩΝ: Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ – ΝΤ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΑΘΗΝΑ Α.Ε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΠΕΙΡΟΥ

Μουσειακές ἐργασίες (Μουσεῖο Ἰωαννίνων, Μουσεῖο Παρηγορήτισσας Ἄρτας, Μουσεῖο Νικοπόλεως). Ἀνασκαφές - Εὑρήματα: Νομός Ἄρτας: Ἄρτα (Ὁδός Βασιλέως Πύρρου, Ἐθνική ὁδός Ἰωαννίνων - Ἄρτας, Ὁδός Νικηφ. Ἀγγέλου, Ὁδός Μακρυγιάννη καί Τζαβέλλα, Ὁδός Ἁγίου Βασιλείου, Δρόμος στά βόρεια τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου, Ὁδός Ἁγίου Νικολάου), Διχομοίρι Ἄρτας. Νομός Ἰωαννίνων: Βίτσα Ζαγορίου. Νομός Λευκάδας: Νυδρί (θέση Στενό), Κατούνα, Καρυῶτες. Ἀναστηλώσεις: Μεσοπόταμος (Νεκρομαντεῖο), Ἀμμότοπος, Ἄρτα (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 141-145) ..... Σελ. 193–199

Ἀνασκαφικές ἐργασίες: Ἄρτα (Ὁδός Ἁγίου Κωνσταντίνου 13, Ὁδός Πλάτωνος 2, Ὁδός Ἁγίου Βασιλείου, Ὁδός Παλαμᾶ 5, Ναός Ἁγίου Μάρκου). Περιοχή Ἄρτας. Νομός Ἰωαννίνων. Καστρίτσα, Ροδοτόπι, Κάτω Πεδινά, Λάκκα Σούλι (Κοντάτες), Βρυσούλα. Νομός Πρεβέζης: Νικόπολη, Καμαρίνα (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 146-149) ..... » 199–204

Νομός Ἄρτας: Ἄρτα (ὁδός Μπιζανίου). Νομός Ἰωαννίνων: Λάκκα Σούλι (Ρωμανό), Ἰωάννινα (Ἀνασκαφή Πανεπιστημιούπολης) (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 150-153) ..... » 204–209

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

Διαμόρφωση ἀρχαιολογικῶν χώρων: Ἄρτα (Ναός Ἁγίου Λουκᾶ). Περισυλλογή ἀρχαίων (Δράμεση Θεσπρωτίας). Ἀνασκαφές (Παντάνασσα Φιλιππιάδας). Περιοδεῖες: Πολύλοφο (Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, Ζωοδόχος Πηγή), Καπέσοβο Ζαγορίου (Ἅγιος Νικόλαος, Παναγία), Καστανιά Κόνιτσας (Ἅγιος Νικόλαος, Ἅγιος Δημήτριος), Πέντε Ἐκκλησίες (Γέφυρα Καλαμᾶ) (Π ί ν. 154-168) » 210-217

Στερέωση μνημείων καί διαμόρφωση χώρων: Νομός Ἰωαννίνων: Ἰωάννινα (Φρούριο, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στό Νησί), Κόντσα (Κούλια της Χάμκως, Ἀρχοντικό Σίσκο Κόντσα, Τζαμί, Μαυσωλεῖο, Γέφυρα Ἀώου), Μονοδένδρι Ζαγορίου (Μονή Ἁγίας Παρασκευῆς Βίκου, Ἀρχοντικό Ἐλευθ. Πανταζῆ, Ἀρχοντικό Γκομίδη-Μπιζμπέλη). Κῆποι Ζαγορίου (Παλιά γεφύρια), Δαφνούλα (Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Ἡλιόκαλης), Κάτω Λαψίστα (Ἅγιος Γεώργιος), Ἀνθοχώρι Μετσόβου (Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς), Κάτω Μουσιωτίτσα (Ἅγιος Νικόλαος). Νομός Ἄρτας: Ἄρτα (Ἅγιος Μάρκος), Ἀρχοντικό Ζορμπᾶ (Φρούριο Ἄρτας, Ἀρχοντικό Θάνου), Βλαχέρνα (Μονή Βλαχερνῶν), Καμπή Φιλιππιάδας (Ἁγία Αἰκατερίνη), Πλήσιοι (Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη). Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη, Νέα Σαμψοῦς (Μονή Παναγίας «στό Κοζίλι»), Ζάλογγο (Ναός Ταξιαρχῶν), Θεσπρωτικό (Γενέσιο Θεοτόκου), Καθαρισμός μνημείων. Συντήρηση τοιχογραφιῶν, ψηφιδωτῶν, εἰκόνων κτλ.: Κάτω Λαψίστα Ν. Ἰωαννίνων (Ἅγιος Γεώργιος), Νησί Ἰωαννίνων (Μονή Φιλανθρωπηνῶν), Ἐλάτη Ζαγορίου (Ἅγιος Γεώργιος), Ἰωάννινα (Μητρόπολη (Ἅγιος Ἀθανάσιος, παρεκκλήσιο Ἁγίου Γεωργίου Ἰωαννίνων), Κωστάνιανη Δωδώνης (Ταξιάρχες), Ἄρτα (Μονή Βλαχερνῶν, Ἅγιος Μάρκος, Ἁγία Παρασκευή «στο Κυπαρίσσι»), Νικόπολη (Βασιλική Ἀλκίσονος). Νομός Ἰωαννίνων (Μονή Παλιουρῆς, Συλλογή Μητρόπολης Ἰωαννίνων, Συλλογή Μουσείου Ἰωαννίνων), Κωστάνιανη, Μουζακαῖοι, Μονή Πατέρων Λίθινου Ζίτσας, Κληματιά, Ἰωάννινα. Ἀνασκαφές: Νέα Σαμψούς Πρέβεζας (Μονή Παναγίας «στό Κοζίλι», Καταγραφή ἀρχαίων: Ζαγόρι, Ἄρτα, Νησί Ἰωαννίνων. Περιοδεῖες, Καταγραφές μνημείων (Π ί ν. 169-180) ..... » 217–228

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Μουσειακές ἐργασίες (Παλαιά ἀνάκτορα-Μουσεῖο Ἀσιατικῆς Τέχνης, Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο, Χριστιανική Συλλογή), Ἀρχαιολογικοί χῶροι, Στερεωτικές ἐργασίες. Ἀνασκαφές: Κέρκυρα (Φιγαρέτο) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 181-184). ..... » 229–232

Κεφαλλονιά ..... » 232

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

Στερέωση μνημείων: Κορακιάνα (Ἁι-Μιχαήλης στο Βουνό). Συντήρηση εἰκόνων (Μουσεῖο Κερκύρας, Ἁγία Αἰκατερίνη, Ὑ.Θ. Σπηλαιώτισσα (Μητροπολιτικός ναός), Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στίς Στέρνες, Ὑψηλή Θεοτόκος, Ὑ.Θ. Κυρία τῶν Ἀγγέλων, Μονή Ὑ.Θ. Πλατυτέρας, Ἅγιος Ἰάσων καί Σωσίπατρος, Α΄ Δημοτικό Νεκροταφεῖο, Μονή Ἁγίων Θεοδώρων). Περιοδεῖες: Κορακιάνα (Ἅγιος Στέφανος) (Π ί ν. 185-189) ..... » 233–235

Στερέωση μνημείων-Διαμόρφωση χώρων: Νομός Λευκάδας: Λευκάδα (Παναγία Γύρας (Κοίμηση Θε-

οτόκου), Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Ἅγιος Δημήτριος). Καθαρισμός χώρων (Φρούριο Ἁγίας Μαύρας). Συντήρηση εἰκόνων. Νομός Λευκάδας: Λευκάδα (Παναγία Γύρας, Ἅγιος Μηνᾶς, Παντοκράτορας). Νομός Κέρκυρας: Κέρκυρα (Παναγία Μανδρακίνα), Βουνιατάδες (Παναγία Καλαμιώτισσα) (Π ί ν. 190-191) ..... Σελ. 236–237

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Μουσειακές ἐργασίες (Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Πολυγύρου, Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Κιλκίς, Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Δίου). Συντήρηση-Διαμόρφωση μνημείων καί χώρων: Δίο (Μακεδονικός τάφος), Ποτίδαια, Ὄλυνθος, Θεσσαλονίκη (Ρωμαϊκή Ἀγορά, Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Θεσσαλονίκης). Ἀνασκαφές - Τοπογραφικές ἔρευνες: Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Νοσοκομεῖο ΑΧΕΠΑ, Ὁδός Μακεδονικῆς Ἀμύνης, Ὁδός Ἑρμοῦ 44, Ὁδός Πλάτωνος 47, Ὁδός Ἀριστοτέλους καί Ὀλύμπου, Ὁδός Ἁγίου Δημητρίου 26, Ὁδός Ἁγίου Δημητρίου 28, Ἐγνατία ὁδός 45, Ὁδός Βίκτωρος Οὐγκώ καί Ἐδέσσης 2, Ὁδός Δοξάτου 8, Ὁδός Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ 28 καί Λούη 7), Ἅγιος Ἀντώνιος, Ἀρέθουσα, Κουφάλια, Νέοι Ἐπιβάτες. Νομός Χαλκιδικῆς: Ἱερισσός, Σάνη, Ποτίδαια, Νέα Σύλλατα, Νέα Καλλικράτεια (Σ χ έ δ. 1-5. Π ί ν. 192-195) ..... » 238–247

Νομός Πιερίας: Μακρύγιαλος (Ἀγροτεμάχιο 489, Ἀγροτεμάχιο 490, Ἀγροτεμάχιο 491, Ἀγροτεμάχιο 493), Καρύτσα, Κολινδρός (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 196-198) ..... » 247–251

Assiros Toumba (The Excavation - The Main Area, The Eastern Section, Pottery, Survey Work (F i g. 1) ..... » 251–254

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ἀνασκαφικές ἐργασίες: Ἔδεσσα (Ὁδός Ἡρώων Πολυτεχνείου καί Ἀρχελάου, Ὁδός Πυθαγόρα 8, Ὁδός Κολοκοτρώνη 8, Ὁδός Κιουταχείας 19, Ὁδός Μ. Μάρκου, Ὁδός Ἀρχ. Νικοδήμου 5, Κλεισοχώρι, θέση Φλορέη, Ἅγιος Λουκάς, Ὁδός Κοραή, Ὁδός Κουταχείας - Ἰκονίου, Ὁδός Καράνου), Βέροια (Νέο Γυμνάσιο Θηλέων, Οἰκόπεδο Γ. Κωστῆ, Ὁδός Μούμογλου καί Ἐλ. Βενιζέλου, Ὁδός Λεωνίδου, Ὁδός Π. Τσαλδάρη 53, Ὁδός Πιερίων καί Ἀθ. Διάκου, Γεωργικός οἰκισμός, Περιοχή Παλιῶν Ἐργατικῶν Κατοικιῶν, Ὁδός Πλουτάρχου καί Δημητράτου, Περιοχή Ἀσωμάτων), Πέλλα (Ἀγρός Χρ. καί Κ. Σγουράκη, Ἀγρός Στ. Ζωτάκη, Τομέας Ι, τετράγωνο 5, Τομέας Ι, τετράγωνο 1, Τομέας VI, τετράγωνο 2, Ἀνατολικό Νεκροταφεῖο, Κρήνη Π. Πέλλας), Πενταπλάτανος Γιαννιτσῶν, Μαρίνα Ναούσης. Συντήρηση ψηφιδωτῶν: Πέλλα (Τομέας Ι, τετράγωνο 5), Μπαλτανέτο Ναούσης. Συντήρηση τοιχογραφιῶν: Πέλλα (Ἀνατολικό νεκροταφεῖο, Τομέας IV, τετράγωνο 2). Ἀναστηλωτικές ἐργασίες: Λευκάδια, Πέλλα, Βέροια. Διαμόρφωση χώρων - Μουσειακές ἐργασίες: Πέλλα, Ἔδεσσα, Βέροια. Περισυλλογές-Περιοδεῖες: Νομός Ἠμαθίας, Νομός Πέλλης: Πέλλα, Ἔδεσσα, Λουτροχώρι, Πολυκάρπη Ἀλμωπίας. Νομός Κοζάνης: Νεράιδα. Νομός Φλωρίνης: Ἅγιος Παντελεήμονας (Πατέλι), Ἅγιος Ἀχίλλειος (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 199-203) » 255–264

ΒΥΖΑΝΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Στερέωση καί Συντήρηση μνημείων - Διαμόρφωση χώρων: Θεσσαλονίκη (Παρεκκλήσιο καί τάφοι Πύργου Τριγωνίου, Τείχη ὁδοῦ Ἔβρου, Ναός Ὁσίου Δαβίδ, Ἀχειροποίητος, Ναός Ἁγίου Δημητρίου, Τοιχογραφίες οἰκοπέδου ὁδοῦ Φιλ. Δραγούμη 2, Εἰκόνες Μ. Βλαττάδων – Συλλογῆς Ροτόντας, Βασιλική Πανοράματος), Περιστέρα (Ναός Ἁγίου Ἀνδρέα), Ἐπανομή (Μετόχι Κριτζιανῶν), Χορτιάτης (Μονή Μεταμορφώσεως), Κουντουριώτισσα Πιερίας (Ναός Παναγίας), Βέροια (Τουρκικά λουτρά, Εἰκόνες), Καβάσιλα Ἠμαθίας (Τοιχογραφίες ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου), Παλατίτσια Ἠμαθίας (Ναός Ἁγίου Δημητρίου), Καστοριά (Ταξιάρχες Μητροπόλεως, Ἀρχοντικό Μπασάρα, Ἀρχοντικό Ἐμμανουήλ, Ἀρχοντικό Πηχεῶνος). Ἀνασκαφές: Θεσσαλονίκη (Προαύλιο Ἁγίου Νικολάου τοῦ Τρανοῦ, Ὁδός Ἀπολλωνιάδος 18, Ὁδός Πηνειοῦ 8, Ὁδός Ἁγίου Δημητρίου 26, Ὁδός Ἀθηνᾶς καί Ἀνωνύμου, Ὁδός Βασ. Σοφίας 13 καί Τσιμισκῆ, Ὁδός Προξένου Κορομηλᾶ 24, Ὁδός Μητροπόλεως 53-55), Σέρβια (Ναΐσκος κοντά στό διάμεσο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης), Βέροια (Ὁδός Ἀντωνίου Καμάρα 53). Καταγραφές ἀρχαίων: Θεσσαλονίκη (Συλλογή Ροτόντας, Μονή Βλαττάδων), Βέροια, Καστοριά, Νεστόριο Καστοριᾶς. Ἐπανέκθεση ἀρχαιοτήτων (Π ί ν. 204-215) ..... » 265–272

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ - ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Συντήρηση - Στερέωση μνημείων: Ἅγιον Ὄρος (Μονή Παντοκράτορος, Μονή Σταυρονικήτα, Μονή Κουτλουμουσίου, Μονή Ζωγράφου, Κελί Ἁγίου Ἀρτεμίου στήν Προβάτα). Νομός Χαλκιδικῆς: Πύργοι Σταγείρων. Συντήρηση τοιχογραφιῶν - εἰκόνων (Μονή Χελανδαρίου). Περιοδεῖες – Ἔρευνες: Ἅγιον Ὄρος (Μονή Βατοπεδίου, Μονή Φιλοθέου, Μονή Σίμωνος Πέτρας, Μονή Παντοκράτορος, Μολυβοκκλησιά, Σκήτη Ἁγίας Ἄννας, Σκήτη Ἁγίου Παντελεήμονος, Μονή Κουτλουμουσίου, Μονή Κωνσταμονίτου). Νομός Χαλκιδικῆς: Τορώνη, Πόρτο Κουφό, Περιστερονήσι, Ζέπκος Στρατονίκης, Λιοτόπι Ὀλυμπιάδας, Καυκανάς Ὀλυμπιάδας, Ἱερισσός, Φραγκόκαστρο, Ἀρναία, Στάγειρα, Βατοπέδι Ὁρμύλιας. Καταγραφές: Ἅγιον Ὄρος (Μονή Χελανδαρίου, Μονή Κουτλουμουσίου, Μονή Παντοκράτορος). Νομός Χαλκιδικῆς: Πολύγυρος (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 216-237) ..... Σελ. 273–289

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Νομός Καβάλας: Λιμένας (Ἀρχαία Θάσος). Ἀνασκαφικές ἐργασίες (Οἰκόπεδο Α. Γαβριηλίδη, Οἰκόπεδο Βογιατζῆ, Οἰκόπεδο Μουσείου Θάσου, Οἰκόπεδο Παυλίδη, Σύγχρονο νεκροταφεῖο, Τυχαῖα εὑρήματα). Ἀναστηλώσεις - Διαμορφώσεις (Πύλη Ἡρακλέους, Τμῆμα τείχους ἀνατολικά τῆς πύλης τοῦ Ἡρακλέους, Τεῖχος δυτικά τῆς πύλης τοῦ Ἡρακλέους, Τεῖχος δυτικά τῆς πύλης τοῦ Διός καί τῆς Ἥρας, Καλογερικό), Θεολόγος Θάσου. Ἀνασκαφικές ἐργασίες (Προϊστορικός συνοικισμός Καστρί, Ὀρεινή περιοχή μεταξύ Θεολόγου καί Ἀστρίς). Φίλιπποι: Ἀνασκαφικές ἐργασίες (Θέατρο). Ἀναστηλώσεις - Στερεώσεις (Ρωμαϊκή Ἀγορά), Τυχαῖα εὑρήματα. Νομός Δράμας: Δράμα Πανόραμα, Ποταμοί (Ἐσκί Μπόροβο, Κοινότητα Ποταμῶν, Διασταύρωση δασικῆς ὁδοῦ Μικρομηλιᾶς - Κουρού, Τσιφλίκι). Νομός Σερρῶν: Ἀμφίπολη (Ἔρευνα τειχῶν, Οἰκόπεδο Μουσείου (Ἀνατολικό τεῖχος, Ἐσωτερικό τοῦ ἀρχαίου περιβόλου), Νεκρόπολη λαξευτῶν τάφων περιοχῆς Καστᾶ, Μακεδονικός τάφος στή θέση Ἀλεπότρυπα, Νεκρόπολη στή θέση Κοῦκλες, Τυχαῖα εὑρήματα). Ἀναστηλώσεις (Ρωμαϊκός τάφος), Βέργη (Νεκρόπολη, Τυχαῖα εὑρήματα, Καστανοχώρι, Χαρωπό Μελενίκιτσι, Ὀρεινή, Νέο Σούλι) (Σ χ έ δ. 1-8· Π ί ν. 238-250) ..... » 290–311

Thasos (Artémision) ..... » 311

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΡΑΚΗΣ

Μουσεῖο Κομοτηνῆς. Συλλογή Ἀλεξανδρουπόλεως. Νομός Ξάνθης: Ξάνθη, Ἄβδηρα, Καλύβα, Ὄλβιο, Πάχνη, Μέγα Εὔμοιρο, Φίλλια. Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια, Σύμβολα, Μητρικό, Μέση, Δρύμη, Δίκαια, Πλαγιά. Νομός Ἔβρου: Μεσημβρία, Ἐλαφοχώρι (Π ί ν. 252-256) ..... » 312–316

Νομός Ἔβρου: Σαμοθράκη, Μεσημβρία. Νομός Ροδόπης: Παραλία Πετρωτῶν, Κοπτερό, Τούμπα Σώστη, Ληνός. Νομός Ξάνθης: Χρύσα, Κοσμητή Ξάνθης, Ἄβδηρα (Π ί ν. 257) ..... » 316–317

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

Νομός Σερρῶν (Μονή Τιμίου Προδρόμου). Σέρρες (Παλαιά μητρόπολη Ἁγίων Θεοδώρων, Τέμενος Μεχμέτ Μπέη ἤ Ἁγιά-Σοφιά). Ἀμφίπολη (Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, Συντήρηση ψηφιδωτῶν δαπέδων). Νομός Δράμας: Πλατανιά, Ἅγιος Ἀθανάσιος. Νομός Καβάλας: Καβάλα (Μεσαιωνική ἀκρόπολη, Κτίριο Μιχαήλ Τόκου, Συνοικία Παναγίας (Οἰκία Χρ. Γρηγοριάδη), Ποδοχώρι (Παλαιοχριστιανική βασιλική), Ἀνακτορούπολη, Ἐλευθερούπολη (Ἅγιος Νικόλαος), Φίλιπποι (Μουσεῖο καί ἀρχαιολογικός χῶρος, Βασιλική Α΄, Βασιλική extra muros, Ὀκτάγωνο, Συντήρηση ψηφιδωτοῦ δαπέδου). Θάσος (Λιμένας, Τσουκαλαριό, Σκάλα Ποταμιᾶς). Νομός Ξάνθης (Περιοχή Σταυρουπόλεως). Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια (Βυζαντινή ὀχύρωση, Συντήρηση παλαιοχριστιανικοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου). Νομός Ἔβρου: Διδυμότειχο (Τέμενος Γιλντιρίμ) (Σ χ έ δ. 1-7· Π ί ν. 258-265) ..... » 318–334

Φίλιπποι (Ἀγρός Ἠλία Παυλίδη), Ἐλευθερούπολη (Ἅγιος Νικόλαος) (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 266-268). . » 334–340

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Σάμος (Ἀγρός Πάσσα), Δυτική νεκρόπολη (Κτῆμα Μαρίας Ματθαίου), Κεραμιδιᾶς (Σ χ έ δ. 1) .... » 341

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Νάξος (Χώρα) (Π ί ν. 269) ..... Σελ. 343–344
Ayia Irini, Keos (F i g. 1) ..... » 344
Melos: Phylakopi (P I. 270-271) ..... » 344–346
Ténos (Sanctuaire de Poseidon et d' Amphitrite) ..... » 346–347

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μουσεῖο Ἡρακλείου. Ἀνασκαφές καί περισυλλογή ἀρχαίων: Κάτω Σύμη Βιάννου, Ἀρχάνες, Καβροχώρι Μαλεβιζίου, Μασταμπάς Ἡρακλείου, Ἀστυράκι, Κασταμονίτσα, Ξιδάς, Μεσαρά, Μάλια. Στερέωση μνημείων καί διαμορφώσεις (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 273-277) ..... » 348–354
Ἀνασκαφικές ἐργασίες: Ἁγία Πελαγία, Ἅγιος Ἰωάννης, Σπήλια, Τράπεζα Καλοῦ. Περισυλλογές: Τεκές, Κρουσώνας, Καλοχωραφίτης, Τυμπάκι (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 278-284) ..... » 354–360
285-287) ..... » 360–363

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μουσειακές ἐργασίες (Μουσεῖο Χανίων). Ἀρχαιολογικές ἔρευνες: Καστέλι Χανίων (Πλατεία Ἁγίας Αἰκατερίνης, Οἰκόπεδα Λιονάκη-Βλαμάκη, Οἰκόπεδο Μαθιουδάκη, Νοτιοανατολικό ἐσωτερικό τεῖχος). Γαβαλομούρι Κισάμου, Νεροκούρου Χανίων. Τυχαῖα εὑρήματα: Χανιά (Ὁδός Ἡγουμένου Γαβριήλ), Κακοδίκι Σελίνου, Φουρνές Κυδωνίας. Νομός Ρεθύμνης: Μουσειακές ἐργασίες (Μουσεῖο Ρεθύμνου). Ἀρχαιολογικές ἔρευνες: Ἀρμένοι, Μέση, Πλακιάς (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 288-294) ..... » 364–372

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μουσεῖα καί Ἀρχαιολογικές συλλογές. Τυχαῖα εὑρήματα καί περισυλλογές. Ἀνασκαφές: Ἱεράπετρα, Ἅγιος Χαράλαμπος (Γεροντομούρι) Λασιθίου, Πετσοφάς, Περιοχή Παλαικάστρου, Κρυά (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 295-304) ..... » 373–383
Κουφονήσι Σητείας (Τό θέατρο) (Π ί ν. 305) ..... » 383–384

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Στερέωση Μνημείων (Βυζαντινό τεῖχος Καστελίου Παλιᾶς πόλης Χανίων, Ναός Ἁγίου Εὐτυχίου Χρωμοναστηρίου Ρεθύμνου, Ναός Ἁι-Κυργιάννη Ἀλικιανοῦ Χανίων, Ναός Παναγίας Κερᾶς Χρωμοναστηρίου). Συντήρηση καί στερέωση παραδοσιακῶν οἰκιῶν: Ρέθυμνο (Ὁδός Μίνωος, Ὁδός Θεσσαλονίκης, Οἰκία Ζαννιδάκη, Ὁδός Μ. Ρενιέρη, Ὁδός Ἀρκαδίου καί Σουλίου, Οἰκία Σταυρουλάκη), Χανιά (Οἰκία Σκαμνάκη, Οἰκία Ναναδάκη - Καμηλάκη, Οἰκία Βογιατζάκη, Ὁδός Θεοτοκοπούλου) (Π ί ν. 306) ..... » 385–386

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Ἀνασκαφές: Ρόδος (πόλη) (Ὁδός Βασ. Κωνσταντίνου, Προέκταση ὁδοῦ Ἄννης Μαρίας, Προέκταση ὁδοῦ Θεμ. Σοφούλη, Ὁδός Λίνδου καί Γρηγορίου Ε΄, Περιοχή Μόντε Σμίθ, Προέκταση ὁδοῦ Θεμ. Σοφούλη, Συνοικία Ἁγίας Τριάδας), Κῶς (Ὁδός Βασ. Παύλου 18α, Περιοχή Ἀσκληπιείου, Περιοχή Ἀμπάβρη), Νίσυρος (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 307) ..... » 387–389

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Συντήρηση καί στερέωση μνημείων (Κάστρο Λίνδου, Πύργος Ἁγίου Νικολάου, Πύργος Ἀγγέλων ἤ τῶν μύλων, Ἅγιος Νικόλαος στά Τριάντα, Κρατικά ἀκίνητα στή μεσαιωνική πόλη τῆς Ρόδου, Ἀρχοντικό Νικ. Βουβάλη στήν Κάλυμνο, Ἀρχοντικό Χατζηαγαπητοῦ στή Σύμη, Τό «Κονάκι» στό Καστελλόριζο). Συντήρηση καί στερέωση τοιχογραφιῶν (Ἅγιος Νικόλαος στά Τριάντα, Ἁγία Ἐλεούσα, Παναγία ἡ Μυρτενή, Ἅγιος Νικόλαος Καστελλόριζου, Παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στήν Ἁγία Κάρα Σύμης) (Π ί ν. 308-310) ..... » 390–392

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ..... » 393

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσεῖο Ἰωαννίνων

Ἡ ἔκθεση τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς ἐπεκτάθηκε στήν τρίτη αἴθουσα τοῦ Μουσείου, ὅπου ἦταν ἐκτεθειμένο μέρος τῆς πινακοθήκης. Στήν αἴθουσα αὐτή τοποθετήθηκαν τρεῖς μαρμάρινες σαρκοφάγοι ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπό τό Λαδοχώρι Ἡγουμενίτσας[1], καθώς καί τά ἀρχαῖα τῆς δωρεᾶς στή μνήμη Ἀλεξάνδρου Λέοντος Μελᾶ.

Συνεχίστηκε ἡ καταγραφή τῶν ἀρχαίων ἀντικειμένων καί ἰδιαίτερα τῶν μολύβδινων χρηστηρίων ἐλασμάτων τῆς Δωδώνης, ἡ τακτοποίηση τῆς ἀποθήκης καί τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου.

Μουσεῖο Παρηγορήτισσας Ἄρτας

Ἔγινε συστηματική φωτογράφηση τῶν ἐκτεθειμένων ἀντικειμένων καί τακτοποίηση τῶν ἀνασκαφικῶν εὑρημάτων στήν ἀποθήκη. Συντηρήθηκε ἐπίσης τό ψηφιδωτό πού βρέθηκε στό ἀρχαῖο θέατρο (βλ. παρακάτω).

Μουσεῖο Νικοπόλεως

Ἡ ἔκθεση συμπληρώθηκε μέ τήν τοποθέτηση ἑνός ἀναγλύφου στή δεύτερη αἴθουσα καί ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στούς ἀναβαθμούς ἔξω ἀπό τό Μουσεῖο.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ - ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Ἄ ρ τ α

Ὁδός Βασιλέως Πύρρου (ὑστεροαρχαϊκός ναός)

Μέ τήν ἐπίβλεψη τῆς πτυχιούχου ἀρχαιολόγου Ἔλσας Μυρογιάννη, συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τοῦ τριγωνικοῦ χώρου κατά μῆκος τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ὅπου ἀνασκάφτηκαν 20 τετράγωνα, συνολικῆς ἔκτασης 180 τ.μ. (Πίν. 141 α). Βρέθηκαν 24 ἀκτέριστες ταφές χριστιανικῶν χρόνων. Ἀπό στρωματογραφική πλευρά ἰσχύουν οἱ παρατηρήσεις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1975[2]. Ὅλη ἡ ἔκταση στά ΒΔ. τοῦ ναοῦ εἶναι διάσπαρτη μέ τεμαχισμένους ὀγκολίθους ἀπό τήν κρηπίδα καί τούς τοίχους τοῦ κτιρίου· τά τεμάχια αὐτά ἀφέθηκαν in situ γιά νά διευκολυνθεῖ ἡ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ. Ἀπό τά πώρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκαν ἐλάχιστα ἀποτμήματα, κατά τό πλεῖστον ἄμορφα. Ἀπό τά 120 χάλκινα νομίσματα, ἕνα μέρος εἶναι βυζαντινά σκυφωτά 13ου αἰ., τά ἄλλα ἀρχαῖα, κυρίως ἐκδόσεις τῆς Ἀμβρακίας. Γιά τά τελευταῖα αὐτά πού, ἄν καί ποικίλων τύπων, χρονολογοῦνται στούς ἑλληνιστικούς χρόνους (238-168 π.Χ.), τά στρωματογραφικά δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς, καθώς καί ἄλλων οἰκοπέδων στήν Ἄρτα, θά ἐπιτρέψουν ἴσως μιά ἀκριβέστερη χρονολόγηση. Ὁ τύπος π.χ. μέ τήν κεφαλή τῆς Διώνης στή μιά ὄψη καί τόν ὀβελίσκο τοῦ Ἀπόλλωνα στήν ἄλλη[3], βρέθηκε τουλάχιστο δύο φορές σέ ἀμιγές κλασικό στρῶμα.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἄρτας παρέχει ἐπίσης σημαντικότατα τεκμήρια γιά τήν ἔρευνα τῆς ἐγχώριας κεραμικῆς κατά τούς βυζαντινούς καί μεταβυζαντινούς χρόνους. Ἰδιαίτερη σημασία ἀποκτᾶ ἡ εὕρεση τῶν σκυφωτῶν τοῦ 13ου αἰ. στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τυπικά, ἀλλά καί ἰδιόρρυθμα, ἐπομένως τοπικά βυζαντινά ἐφυαλωμένα ὄστρακα.

Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα συνεχίστηκε καί στό ἑπόμενο ἔτος 1977.

Ἐθνική ὁδός Ἰωαννίνων - Ἄρτας (οἰκόπεδο Ι. Καϊντάση)

Κατά τήν ἀνασκαφή πού διενεργήθηκε τούς μῆνες Ἰούνιο καί Ἰούλιο στό οἰκόπεδο πού βρίσκεται στήν Ἐθνική ὁδό Ἰωαννίνων-Ἄρτας ἀποκαλύφθηκε σημαντικό συγκρότημα οἰκιῶν ἀρχαϊκῶν, κλασικῶν καί πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων, στίς δύο πλευρές στενῆς παρόδου (Πίν. 141 β).

Ἡ στενωπός, πλ. 0,80 μ., ἔχει κατεύθυνση ἀπό Δ. πρός Α. Τό δάπεδό της, σέ χρήση ἀπό τούς ἀρχαϊκούς χρόνους, δέν παρουσίασε σαφή διαμόρφωση· κατά τόπους παρατηρήθηκαν χαλικόστρωτα τμήματα, ἀνισοϋψή· ἡ διάνοιξη ἀποθετῶν ἀπορριμμάτων κατά τούς νεότερους χρόνους προκάλεσε ὁπωσδήποτε διαταραχή τῶν στρωμάτων. Σέ βάθος 0,50 μ. ἀπό τήν πάνω ἐπιφάνεια τῶν κατά μῆκος τοίχων, βρέθηκε παχύ στρῶμα καταστροφῆς ἀπό τά κεραμίδια στέγης τῶν παρακείμενων οἰκιῶν. Οἱ κατά μῆκος τῆς στενωποῦ τοῖχοι γ καί κ εἶναι χτισμένοι κατά τό ψευδοϊσόδομο σύστημα καί σώζονται μέχρι ὕψος 1,20 μ. πάνω ἀπό τήν εὐθυντηρία τους.

Στά νότια τοῦ τοίχου κ ἀποκαλύφθηκε μέρος τριῶν δωματίων πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Τό Δ1 ἦταν ἀνδρών· ἔχει δάπεδο ἀπό κορασάνι, στό μέσο τοῦ ὁποίου εἰσέχει κατά 0,05 μ. ὀρθογώνιο κοίλωμα πού κοσμεῖται μέ χαλίκια λευκά καί μαῦρα. Στή βόρεια πλευρά τοῦ Δ1 εἶχε ἀνοιχτεῖ ἀποθέτης νεότερων χρόνων, ὁ ὁποῖος κατέστρεψε καί τμῆμα τοῦ τοίχου κ. Μέσα σ' αὐτόν, ὅπως καί στούς ὑπόλοιπους τέσσερις ἀποθέτες τοῦ οἰκοπέδου, βρέθηκαν ἐφυαλωμένα μονόχρωμα καί πολύχρωμα ὄστρακα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας.

Ὁ χῶρος Δ2 ἔχει δάπεδο ἀπό μικρά χαλίκια, περίπου 0,50 μ. χαμηλότερα ἀπό τούς Δ1 καί Δ3. Κοντά στή βορειοδυτική γωνία του διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη ἑστίας. Μέσα στό Δ2 καί σέ ἐπαφή μέ τόν τοῖχο βρέθηκαν λίγα νομί-

1. Βλ. ἔκθεση ἀνασκαφῆς στό ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 211-213.
2. Ὅ.π., σ. 210-211.
3. SNG Cop., 23 καί SNG Collection R. Evelpidis, πίν. XLVIII, ἀριθ. 1765.

σματα Ἀμβρακίας, ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ὁ χῶρος Δ3 εἶχε δάπεδο ἀπό μικρά τεμάχια ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν.

Στά βόρεια τῆς στενωποῦ Ε, ὁ τοῖχος γ ὁρίζει πρός τά νότια τή σημαντική ἀρχαϊκή οἰκία Α. Ἡ εἴσοδος βρισκόταν στόν ἀνατολικό τοῖχο, ὁ ὁποῖος, ὅπως καί τό πρός αὐτόν τμῆμα τοῦ γ, εἶναι χτισμένος κατά ἰδιότυπο τρόπο: σειρές ποταμίσιων πλακοειδῶν χαλικιῶν παρεμβάλλονται στούς λίθινους δόμους. Τό δωμάτιο Α1 ἔχει πλάτος ἐσωτερικό 5 μ.· στά δυτικά του ἀνασκάφτηκαν ἐν μέρει οἱ χῶροι Α2 καί Α3. Στή νοτιοανατολική γωνία τῆς οἰκίας σωζόταν χαλικόστρωτο δάπεδο, πάνω στό ὁποῖο βρέθηκαν τριποδική πυξιδίσκη καί κύλικα τοῦ β΄ τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Στό δάπεδο αὐτό ἐπικάθεται στρῶμα ἀμμώδους λάσπης, πάχ. 0,40 μ., προφανῶς φερτό ἀπό πλημμύρα τοῦ γειτονικοῦ Ἀράχθου. Στήν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος αὐτοῦ ὑπάρχει δεύτερο χαλικόστρωτο δάπεδο, τό ὁποῖο συνδέεται μέ τόν τοῖχο β, ἐκτεινόμενο μέχρι τούς τοίχους ε καί ρ. Πάνω στό νεότερο τοῦτο δάπεδο ὑπῆρχε στρῶμα καταστροφῆς ἀπό κεραμίδια στέγης καί ὄστρακα 5ου-4ου αἰ. π.Χ. Ἐπομένως, μετά τήν καταστροφή τῆς ἀρχαϊκῆς οἰκίας Α1, ἀπό τήν πλημμύρα, πάνω στά ἐρείπιά της χτίστηκε ὁ κλασικῶν χρόνων τοῖχος β· οἱ τοῖχοι τῆς οἰκίας Α, ρ, γ καί ε, χρησιμοποιήθηκαν καί πάλι, ὥστε νά σχηματιστεῖ ἡ οἰκία Β. Τομές κάτω ἀπό τό δάπεδο τῶν χώρων Β1 καί Β2 ἔφτασαν μέχρι τό ἀρχαϊκό στρῶμα. Στό χῶρο Β1, σέ βάθος 1,40 μ. καί σέ ἐπίπεδο βαθύτερο τοῦ δαπέδου τῆς οἰκίας Α, βρέθηκε λιθόστρωτο ἀπό ποταμίσια χαλίκια, πλ. 1,5 μ., πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων.

Στά δυτικά τοῦ Α1, οἱ χῶροι Α2 καί Α3, ἐξαιτίας γειτονικοῦ πορτοκαλεώνα, ἀνασκάφτηκαν ἐν μέρει, ἄν καί παρουσίασαν ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον. Ὁ χῶρος Α2 ἦταν ἀποθέτης κυλίκων ὕστερου μελανόμορφου ρυθμοῦ, ἐνῶ ὁ Α3 ἀποθέτης πήλινων εἰδωλίων τοῦ 6ου, κυρίως ὅμως τοῦ 5ου καί τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἀπό τό μικρό χῶρο πού ἐρευνήθηκε, διαστ. 1×2,5 μ., προέρχονται 300 ἀξιόλογα τεμάχια εἰδωλίων ἀντρικῶν ἀνακεκλιμένων μορφῶν, ἀλλά καί γυναικείων πολοφόρων καί μή, καθώς καί δεκάδες ἄλλων μικροτέρων.

Ἡ ἀδυναμία ὁλοκλήρωσης τῆς ἔρευνας τῶν χώρων Α2 καί Α3 δέν ἐπιτρέπει τή διατύπωση ὑποθέσεων γιά τόν προορισμό τους. Σημειωτέον ὅτι σέ ἀπόσταση 10 μόλις μ. δυτικά τοῦ ἀνασκαφέντος οἰκοπέδου διέρχεται τό ὑστεροαρχαϊκό τεῖχος τῆς Ἀμβρακίας.

Πρός Α. καί παράλληλα πρός τόν τοῖχο ε εἶναι ὁ τοῖχος δ, ὁ ὁποῖος μαζί μέ τό θ ὁρίζει τή νοτιοδυτική γωνία ἄλλης οἰκίας, Γ. Αὐτή, ἀπό τό χάλκινο νόμισμα τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου, πού βρέθηκε μεταξύ τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ τοίχου δ καί τοῦ ὑποκείμενου μ, πρέπει νά χρονολογηθεῖ στούς ἑλληνιστικούς χρόνους.

Ὁδός Νικηφ. Ἀγγέλου (οἰκόπεδο Ἐλμίνας Φλόκα)

Στό οἰκόπεδο, πού βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση στά νότια τοῦ Φρουρίου τῆς Ἄρτας, ἀνασκάφτηκε, σέ βάθος 3,30 μ. ἀπό τή σύγχρονη ἐπιφάνεια, τμῆμα ὁδοῦ τῆς Ἀμβρακίας σέ μῆκος 13 μ., καθώς καί τρία δωμάτια οἰκοδομήματος. Τό πλάτος τοῦ δρόμου δέν ἔγινε δυνατό νά ἀποκαλυφθεῖ. Εἶχε πεζοδρόμιο ἀπό ἀσβεστολιθικές καί σχιστολιθικές πλάκες, πλ. 1,10 μ. Περί τά 0,15 μ. βαθύτερα ἀπό τό πεζοδρόμιο, ἄρχιζε τό ὁδόστρωμα ἀπό πατημένο ἀμμοχάλικο καί θρυμματισμένα κεραμίδια. Σέ βάθος 0,60 μ. ἀπό τό πεζοδρόμιο βρέθηκε παλιότερο ὁδόστρωμα ἀπό ποταμίσια χαλίκια, τό ὁποῖο ἦταν σέ χρήση καί κατά τόν 4ο αἰ. π.Χ., ἐνῶ τό ὑπερκείμενο ὁδόστρωμα ἔφερε πάνω του στρῶμα καταστροφῆς ἑλληνιστικῶν χρόνων (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 141 γ).

Ἀπό τό πεζοδρόμιο μικρό σκαλοπάτι ἔφερνε σέ κατώφλι διπλῆς θύρας, μήκ. 1,65 καί πλ. 0,48 μ., πού ὁδηγοῦσε στό μεσαῖο ἀπό τά ἀνασκαφέντα δωμάτια (ἀριθ. 2) ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος. Ἀπό τό δωμάτιο αὐτό, μέ ἄλλο σκαλοπάτι καί ἐσωτερικό κατώφλι, γινόταν ἡ ἐπικοινωνία μέ τό δωμάτιο 3. Δέ διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη θύρας μεταξύ δωματίων 1 καί 2.

Στό μεσαῖο δωμάτιο, διαστ. 4,60×4,40 μ., βρέθηκε στρῶμα καταστροφῆς πού περιεῖχε κεραμίδια στέγης, ὄστρακα, εἰδώλια, ἀγνύθες καί νομίσματα ἑλληνιστικῶν χρόνων. Δύο βόθροι νεότερων χρόνων (18ου-19ου αἰ.) εἶχαν διαταράξει τή στρωματογραφία. Σέ βάθος 0,60 μ. ἀπό τό ἐξωτερικό κατώφλι βρέθηκαν λείψανα οἰκίας κλασικῶν χρόνων, θεμελιωμένα μέσα σέ ἀρχαϊκό στρῶμα πού περιεῖχε ὄστρακα 6ου αἰ. π.Χ. Τό βάθος στό ὁποῖο βρέθηκαν οἱ κλασικοί τοῖχοι συμπίπτει μέ τό τοῦ χαλικόστρωτου κλασικοῦ ὁδοστρώματος, τό ὁποῖο βρέθηκε σέ δοκιμαστική τομή κάτω ἀπό τό ἑλληνιστικό ὁδόστρωμα.

Στό δάπεδο τοῦ δωματίου 1, κοντά στή βορειοανατολική γωνία του καί μέσα σέ καμένα χώματα, βρέθηκαν περίπου 24 μικύλλα ἀγγεῖα καί κοντά σ' αὐτά λύχνος τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Δοκιμαστική ἔρευνα σέ βάθος ἔδειξε ὅτι καί κάτω ἀπό τό δωμάτιο 1 συνεχίζονται τά στρώματα κλασικῶν καί ἀρχαϊκῶν χρόνων· στό κατώτερο ἀρχαϊκό στρῶμα βρέθηκε πήλινος ἀνοιχτός ἀγωγός.

Στήν ξύλινη θύρα μεταξύ τῶν δωματίων 2 καί 3 θά πρέπει νά ἀνῆκε μία καλῆς διατήρησης χάλκινη ἐφηλίδα ἑλληνιστικοῦ τύπου, πού βρέθηκε στό δάπεδο τοῦ δωματίου 2. Καί στά τρία δωμάτια ἁπλῶς εἰκάζεται ἀπό τήν εὐθυντηρία τῶν τοίχων ἡ θέση τοῦ δαπέδου, γιατί δέ βρέθηκε ὁποιαδήποτε σχετική κατασκευή ἤ στοιχεῖο, ἐκτός ἀπό τό δωμάτιο 3, μέσα στό ὁποῖο ἦταν διάσπαρτα τεμάχια ἰσχυροῦ χρωματισμένου κονιάματος πού περιεῖχε τρίμματα χαλίκων.

Στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ δωματίου 3 βρέθηκαν ἄλλα ὀκτώ μικροσκοπικά ἀγγεῖα.

Σέ διάφορα σημεῖα μέσα στήν οἰκία βρέθηκαν: τμῆμα στρωτῆρος κεράμου πού ἔφερε καί τή σφραγίδα τῆς πόλης τῆς Ἀμβρακίας, δηλαδή ὀβελίσκο καί ἀπό τίς δύο πλευρές του τά γράμματα *(ΔΑ)ΜΟ(ΣΙΟΝ)*, τμῆμα πήλινου ὑδροσωλήνα μέ ἔγκοιλα τά γράμματα *(ΔΑ)ΜΟ(ΣΙΟΝ)*, καθώς καί ἀγνύθα πού ἔφερε σφραγίδα μέ ὀβελίσκο.

Τά εὑρήματα αὐτά συνηγοροῦν ὑπέρ τῆς πιθανότητας νά ἦταν δημόσιου χαρακτήρα τό ἑλληνιστικό οἰκοδόμημα πού ἀποκαλύφθηκε ἐν μέρει.

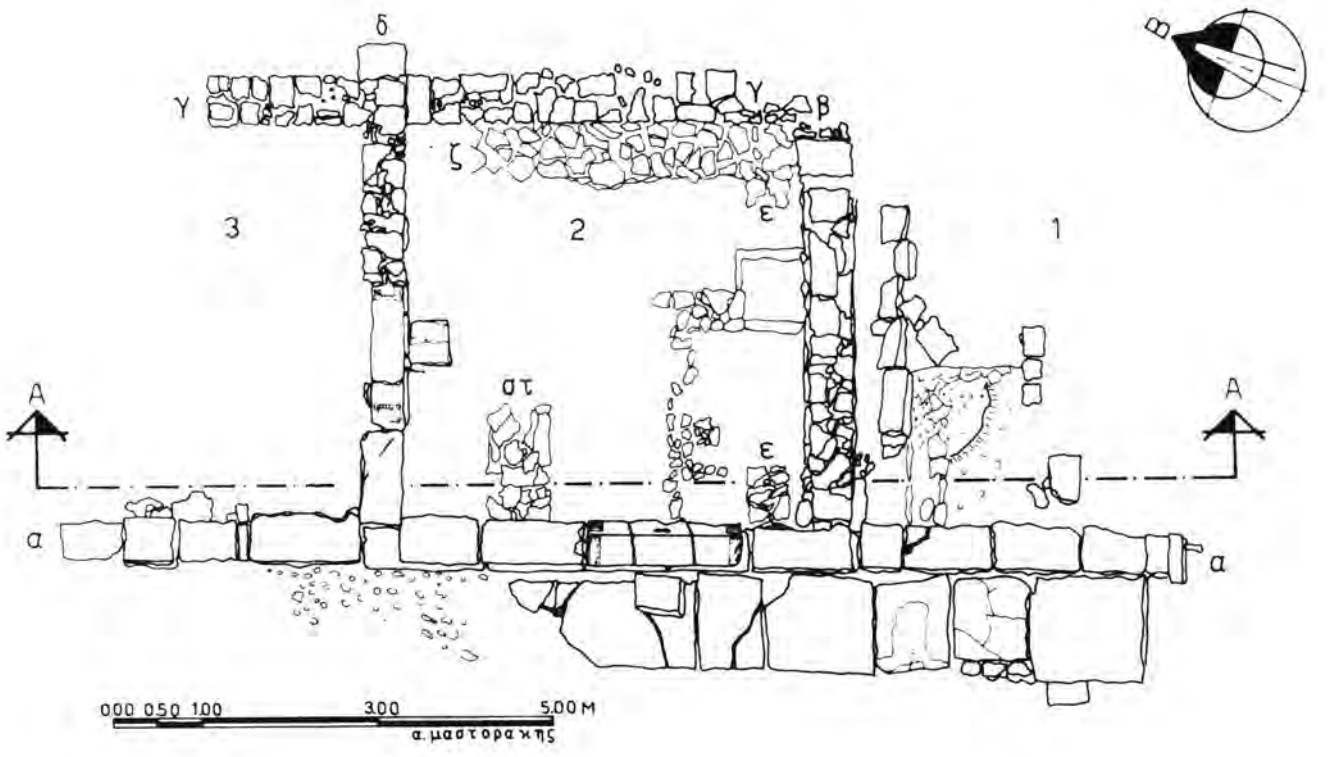

Σχέδ. 1. Ἄρτα. Ὁδός Νικηφόρου Ἀγγέλου (οἰκόπεδο Ἐλμίνας Φλόκα). Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὁδός Μακρυγιάννη καί Τζαβέλλα (οἰκόπεδο Χαλκιᾶ καί Νάστου)

Ἡ ἀνασκαφή, πού ἔγινε τόν Αὔγουστο, ἀποκάλυψε τμῆμα κεντρικοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ τῆς Ἀμβρακίας, βάθ. 1,60 καί πλ. 2 μ. (Πίν. 142 α). Ὁ ἀγωγός αὐτός περνοῦσε ἀνάμεσα στούς ἐξωτερικούς τοίχους οἰκιῶν καί τόν κάλυπταν μεγάλες ὀρθογώνιες πλάκες· δύο βρέθηκαν στή θέση τους (διαστ. 0,80×2 μ.) καί ἄλλες σπασμένες μέσα στόν ἀγωγό, τό δάπεδο τοῦ ὁποίου εἶναι πλακόστρωτο. Στήν ἐπίχωση τοῦ ἀγωγοῦ βρέθηκαν κλασικά καί ἑλληνιστικά ὄστρακα, πάνω στό δάπεδό του νομίσματα ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Πρός Ν. τοῦ ἀγωγοῦ ἀποκαλύφθηκε μικρό τμῆμα τοίχων οἰκίας κλασικῶν χρόνων. Πρός Β. βρέθηκε ἡ χαλικόστρωτη αὐλή οἰκίας ἑλληνιστικῶν χρόνων, διαστ. 7×6,5 μ. Σέ ἐπίπεδο χαμηλότερο κατά 0,20-0,50 μ. ἀπό τή στάθμη τῆς αὐλῆς βρέθηκε τμῆμα τοίχου παράλληλου πρός τόν τοῖχο τοῦ ἀγωγοῦ. Στήν ἐσωτερική πλευρά τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκαν στρωμένα ἐπίπεδα κεραμίδια στέγης, πού χρησίμευαν γιά δάπεδο: τά ὄστρακα πού βρέθηκαν πάνω σ' αὐτά ἦταν τοῦ 4ου καί 5ου αἰ. Ἐπομένως κάτω ἀπό τήν ἑλληνιστική οἰκία προϋπῆρχε οἰκία κλασικῶν χρόνων.

Ἔτσι, στό οἰκόπεδο Χαλκιᾶ - Νάστου ἐντοπίστηκε ἄλλο ἕνα τμῆμα οἰκιῶν τῆς Ἀμβρακίας τῶν κλασικῶν καί ἑλληνιστικῶν χρόνων καί, τό σημαντικότερο, ὁ μνημειώδης ἀποχετευτικός ἀγωγός, πού δίνει ἕνα μέτρο ἐκτίμησης τῆς πολεοδομίας τῆς Ἀμβρακίας.

Ὁδός Ἁγίου Βασιλείου (οἰκόπεδο Λάμπρου Κούρτη)

Κατά τούς μῆνες Σεπτέμβριο καί Ὀκτώβριο, ἔγινε ἀνασκαφή καί ἀποκαλύφθηκαν οἰκίες τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας, τίς ὁποῖες διασχίζει ἡ στενωπός Γ-Δ-Ε, πού κάμπτεται σέ γωνία, πλ. 0,80 μ., πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τοῦ ἴδιου πλάτους στενωπός βρέθηκε καί στό οἰκόπεδο Ι. Καϊντάση. Δύο σειρές λίθων σέ ἐπαφή μέ τούς τοίχους πάνω στή στενωπό σχηματίζουν ἀνοιχτό ἀγωγό ἀπορροῆς τῶν νερῶν τῆς βροχῆς. Τά πολυάριθμα ὄστρακα πού βρέθηκαν μαρτυροῦν ὅτι τόσο ὁ δρομίσκος ὅσο καί τά πρός τά ἀνατολικά του δωμάτια Α καί Β ἦταν σέ χρήση στούς ἑλληνιστικούς χρόνους (Σχέδ. 2 · Πίν. 142 γ).

Κατά τά τέλη τοῦ 18ου αἰ. μ.Χ., ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους βρισκόταν στό σημεῖο αὐτό τῆς Ἄρτας στό ἐπίπεδο τῶν ἀρχαίων οἰκιῶν. Οἱ χῶροι Α καί Β ἦταν πιθανότατα αὐλές, γιατί ἐκεῖ εἶχαν ἀνοιχτεῖ κυκλικοί βόθροι ἀπορριμμάτων,

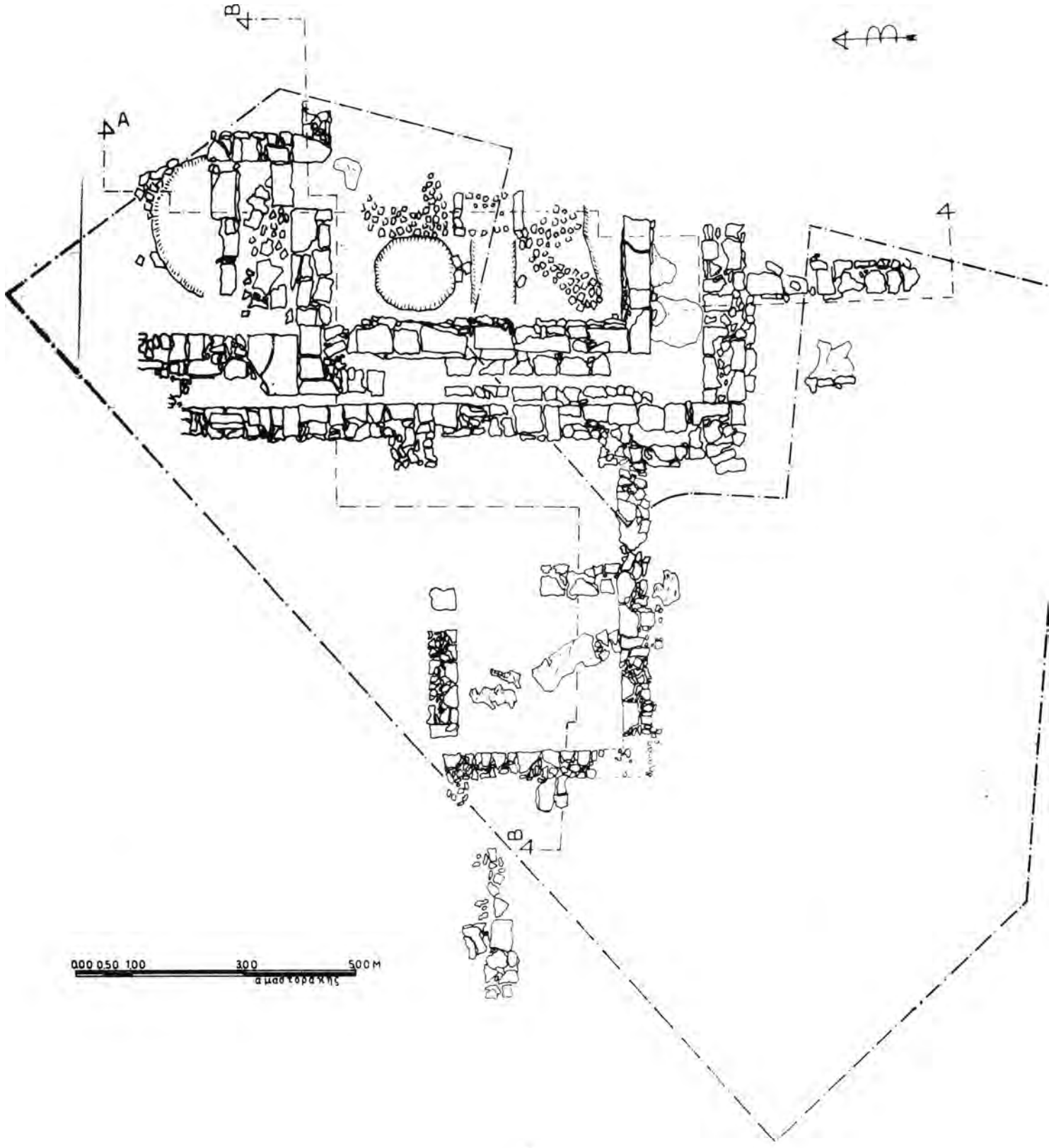

Σχέδ. 2. Ἄρτα. Ὁδός Ἁγίου Βασιλείου (οἰκόπεδο Λάμπρου Κούρτη). Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

ἀπό τούς ὁποίους ὁ τοῦ δωματίου Β περιεῖχε ὡραία ἐφυαλωμένη κεραμική τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ.

Ἡ εὐθυντήρια τῶν τοίχων τοῦ δωματίου Β βρίσκεται σέ βάθος 0,45 μ. ἀπό τήν πάνω ἐπιφάνειά τους, ἐνῶ τό σωζόμενο ὕψος τῶν τοίχων φτάνει στά 0,65-0,95 μ. Ὕπαρξη κατασκευασμένου δαπέδου δέ διαπιστώθηκε σέ κανένα ἀπό τά δωμάτια. Τομή σέ βάθος ἀποκάλυψε ὑποκείμενα ἀρχαϊκά καί γεωμετρικά στρώματα. Στό γεωμετρικό στρῶμα κορινθιακά ὄστρακα τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ. συνυπῆρχαν μέ ἐγχώριους χειροποίητους κανθάρους, κυάθους ἤ ὄστρακα μεγάλων ἀγγείων[4].

Στά δυτικά τοῦ δρομίσκου Γ-Δ-Ε καί σέ ἐπίπεδο βαθύτερο τῆς θεμελίωσης τοῦ τοίχου Θ, ἐκτείνονται τά ἀπό μικρούς λίθους θεμέλια τῆς ἀρχαϊκῆς οἰκίας Ζ, διαστ. 6×4 μ. Ἡ ἀνωδομή θά ἦταν ἀπό ὠμές πλίνθους. Τά γύρω ἀπό τά θεμέλια ὄστρακα εἶναι ἀρχαϊκά κορινθιακά, ἀνάμεικτα μέ ἐγχώρια χειροποίητα, ἐνῶ ἀπό τό ἑπόμενο στρῶμα προῆλθαν γεωμετρικά κορινθιακά καί ντόπια χειροποίητα.

Βρέθηκαν συνολικά 61 ἀρχαῖα χάλκινα νομίσματα πολύ ὀξειδωμένα.

Δρόμος στά βόρεια τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου

Κατά τή διάνοιξη ὁδοῦ ἀπό τή ΔΤΥ Ἄρτας κατά μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τοῦ Νοσοκομείου Ἄρτας, φάνηκαν ἀρχαῖοι δρόμοι. Ἀκολούθησε συστηματική ἀνασκαφική ἔρευνα τόν Ἀπρίλιο καί τό Μάιο, κατά τήν ὁποία ἀποκαλύφθηκαν τμήματα ἀρχαίων οἰκιῶν, διάφορων ἐποχῶν (Π ί ν. 142 β).

Ἡ οἰκία Α εἶχε κατασκευαστεῖ στούς ὕστερους ἀρχαϊκούς χρόνους· κατά τά τέλη τοῦ 5ου αἰ. ὁ νότιος τοῖχος Α1 ἐνισχύθηκε μέ τόν Α2, πού χτίστηκε σέ ἐπαφή μέ τόν πρῶτο. Οἱ τοῖχοι της ἦταν κατασκευασμένοι μέ πλακοειδεῖς λίθους καί ποταμίσια χαλίκια.

Ἡ οἰκία Β εἶναι πάνω στό δυτικό τοῖχο τῆς Α. Εἶναι κατασκευασμένη μέ μεγάλες λιθοπλίνθους, μήκ. μέχρι 1 καί ὕψ. 0,30-0,70 μ. Ὁ νότιος τοῖχος της, μήκ. 10,50 μ., σώζεται σέ ὕψος 2 μ.· μέσα ἀπ' αὐτόν βρέθηκε τμῆμα ὑποστρώματος δαπέδου ἀπό πλακοειδεῖς λίθους, πού χρονολογεῖται στόν 4ο αἰ. π.Χ. Στό παχύ στρῶμα καταστροφῆς μεταξύ τῶν δύο μικρῶν τοίχων τῶν οἰκιῶν Α καί Β βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα ἐπίσης τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.· ἀπό αὐτά συμπεραίνουμε ὅτι ἡ οἰκία Β δέν εἶναι νεότερη ἀπό τόν 4ο αἰ. π.Χ., ἄν καί ἡ κυρτή ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων της συνηθίζεται στούς ἑλληνιστικούς χρόνους.

Ἀπό τά εὑρήματα ἀξιοσημείωτα εἶναι 84 χάλκινα νομίσματα, ἕνα ἀργυρό, πήλινα εἰδώλια, ἰδίως κοντά στή νοτιοανατολική γωνία τοῦ χώρου πού ἀνασκάφτηκε, καί ἄφθονα μελαμβαφή ὄστρακα, κυρίως κοτυλῶν τοῦ 5ου καί τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ὁδός Ἁγίου Νικολάου (οἰκόπεδο Βασιλείου Κωστοπούλου)

Κατά τήν ἐκσκαφή τῶν θεμελίων βρέθηκε ἡ γωνία κτιρίου τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ τοῖχοι, πλ. 1,70 μ., ἀπό ἰσχυρό κονίαμα καί πέτρες, εἶχαν θεμελιωθεῖ μέσα σέ ἀρχαία ἐπίχωση. Βρέθηκε μικρό τμῆμα ἀρχαίου τοίχου καί, σέ βάθος 0,80-1,30 μ. ἀπό τήν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ νεότερου οἰκοδομήματος, ἀρχαῖα ὄστρακα, νομίσματα καί διάσπαρτα 30 περίπου μικύλλα ἀγγεῖα (Π ί ν. 143 α).

Δ ι χ ο μ ο ί ρ ι Ἄ ρ τ α ς[5]

Ὁ κ. Γεώργιος Παπαλέξης παρέδωσε στό Μουσεῖο Ἄρτας χάλκινο ἀγαλμάτιο κορασίδας, ὕψ. 0,082 μ., ἀριθ. εὑρ. 1708 (Π ί ν. 143 β), πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων, πού τό βρῆκε στόν ἀγρό του, στή θέση Κούφαλος-Κάμποι τοῦ Διχομοιρίου, κοντά στό χάνι τοῦ Παχούλα. Στόν ἴδιο τόν ἀγρό δέν ὑπάρχουν ὁρατά θεμέλια ἀρχαίων κτιρίων, σέ γειτονικούς ὅμως ἀγρούς εἶχαν φανεῖ κατά τήν καλλιέργεια τεμάχια πίθων, καθώς καί ἄλλο χάλκινο ἀγαλμάτιο πού πουλήθηκε στήν Ἀθήνα. Περίπου 3 χλμ. ΝΑ. ἀπό τή θέση αὐτή ὑψώνεται ὁ μυτερός λόφος Τούρλα (Π ί ν. 143 γ), πού ἕνα τμῆμα τῆς βραχώδους κορυφῆς του ἔχει ἀποκοπεῖ καί κατολισθήσει. Στό λόφο αὐτό εἶναι ὁρατά ἄφθονα ὄστρακα πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων καί λείψανα τοίχων. Περίπου 30 μ. χαμηλότερα ἀπό τήν κορυφή σώζεται σέ μῆκος 45 μ. τμῆμα τείχους, πού περιέβαλλε μέ ἀμβλεῖες γωνίες τήν καθαυτό ἀκρόπολη. Σέ ἕνα σημεῖο μόνο σώζεται σέ ὕψος δύο δόμων πάνω ἀπό τήν ὑποθεμελίωση, συνολ. ὕψ. 1,50 μ. (Π ί ν. 143 δ). Σέ ἕνα ἀπό τά χωράφια πού ὑπάρχουν στόν αὐχένα κάτω ἀπό τήν κορυφή τῆς Τούρλας, βρέθηκαν τό 1965 δύο χάλκινα ἀγαλμάτια, πού παραδόθηκαν στό Μουσεῖο Ἄρτας[6].

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Β ί τ σ α Ζ α γ ο ρ ί ο υ[7]

Γιά ἕνα δεκαπενθήμερο, τόν Αὔγουστο, συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου συνοικισμοῦ στήν περιοχή τῆς κοινότητας Βίτσας.

Ἐπιχειρήθηκε ἡ διακρίβωση τοῦ δυτικοῦ ὁρίου τοῦ οἰκισμοῦ, ἐκεῖ ὅπου ὑψώνεται ὁ λόφος τῶν Κλαδερῶν. Ἐρευνήθηκε ἔτσι ζώνη, μήκ. 17 καί πλ. 10 μ. περίπου, πού ἐκτείνεται δυτικά τῆς οἰκίας Α καί βόρεια μέχρι τήν οἰκία Ζ. Στήν περιοχή αὐτή εἶχε διαπιστωθεῖ ἡ ὕπαρξη, στή βάση τοῦ λόφου, δύο παράλληλων ἀναλημματικῶν τοίχων, τοῦ Β-Ν καί τοῦ 12, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἡ οἰκία Ε. Δυτικά τοῦ τοίχου 12 ὁ φυσικός βράχος σχηματίζει πέντε χαμηλούς ἀναβαθμούς, καθώς ἀνεβαίνει μέχρι τή βάση ψηλοῦ κάθετου βράχου. Στούς τελευταίους ἀναβαθμούς βρέθηκαν οἱ διαλυμένοι τοῖχοι ἑνός καμπύλου δωματίου, πλ. 3 μ., τοῦ ὁποίου τή μία πλευρά, τή δυτική, ἀποτελεῖ ὁ φυσικός βράχος. Τά ὄστρακα μέσα στό δωμάτιο, πού ὀνομάστηκε Θ, τό τοποθετοῦν στούς κλασι-

4. Βλ. ἀνάλογα εὑρήματα στό οἰκόπεδο ΟΤΕ, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 333 καί ΑΑΑ IV (1971), σ. 335.

5. Γιά ἄλλα εὑρήματα ἀπό τό Διχομοίρι βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 285-286 καί ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 332.

6. Ὅ.π.

7. Γιά τήν ἀνασκαφή τοῦ 1975, βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 213-214.

κούς χρόνους. Ἔξω ἀπό τό δωμάτιο Θ φυσική ὀπή τοῦ δαπέδου χρησιμοποιόταν ἴσως ὡς ἀποθέτης, γιατί μέσα σ' αὐτή βρέθηκαν ἀγνύθες καί ὄστρακα ἀγγείων.

Στήν ἴδια δυτική ζώνη, περίπου 3 μ. ΒΑ. τῆς οἰκίας Θ καί σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ἐσωτερικά πάντοτε τοῦ κατώτερου ἀναλήμματος Β-Ν ἀποκαλύφθηκε ὁ λιθοσωρός τῆς νέας οἰκίας Η, τῆς ὁποίας τό πλάτος εἶναι 3,10 μ. Στό ἐσωτερικό της ἔχουν καταπέσει οἱ τοῖχοι ἀπό πλακοειδεῖς λίθους. Ἐξωτερικά καί πρός Ν. βρέθηκε πλακόστρωτο μέ δύο φάσεις. Τό νεότερο πατᾶ σέ στρῶμα καταστροφῆς καί ἐκτείνεται πάνω ἀπό τό δυτικό τοῖχο τῆς οἰκίας Η: ἑπομένως κατασκευάστηκε μετά τήν καταστροφή ἐκείνης. Καί σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ συνοικισμοῦ ἔχει διαπιστωθεῖ μερική ἀνοικοδόμηση μετά ἀπό πυρκαγιά στό τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Στό χῶρο μεταξύ τοῦ πλακόστρωτου Α καί τῆς οἰκίας Ζ ἐρευνήθηκε ἔκταση 27 τ.μ. μέχρι βάθος 1 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους στούς κλασικούς χρόνους. Βρέθηκαν τμήματα τοίχων γεωμετρικῆς περιόδου καί τρεῖς ἀβαθεῖς βόθροι μέ ὄστρακα τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Μικρή ἐρευνητική ἐργασία ἔγινε σέ διάφορα ἄλλα σημεῖα τοῦ οἰκισμοῦ.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Νυδρί, θέση Στενό

Τό μήνα Ἰούλιο ἐπιχειρήθηκε ἐπί 11 ἡμέρες ἡ ἀποχωμάτωση τῶν τύμβων τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ΠΕ κυρίως χρόνων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀνασκαφτεῖ κατά τά ἔτη 1910-1914 ἀπό τό Γερμανό ἀρχαιολόγο W. Dörpfeld. Ἀπό τότε εἶχαν καλυφθεῖ μέ φερτά χώματα, οἱ τύμβοι στά ἀνατολικά τῆς ὁδοῦ Νυδρίου-Βασιλικῆς μέ ἐπιχώσεις, ὕψ. 2 μ., καί οἱ τύμβοι στά δυτικά της μέ ἐπιχώσεις, ὕψ. 0,60 μ.

Οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν στήν περιοχή ἀνατολικά τῆς ὁδοῦ σέ δύο τομεῖς. Στόν ἀκραῖο τομέα ἀνασκάφτηκε χῶρος, διαστ. 11×15 μ., ἀφοῦ ἔγινε διευθέτηση τῶν παρειῶν τῆς ἀνασκαφῆς Dörpfeld. Ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση 0,60 μ. καί σέ βάθος 3-3,50 μ. ἀπό τή σύγχρονη ἐπιφάνεια τοῦ ἐλαιώνα ἀποκαλύφθηκε ὁ μεγαλύτερος τύμβος τῆς ἀνασκαφῆς R26, διαμ. 9,60 μ., καί ὁ μικρός R27, διαμ. 2,70 μ., διατηρούμενοι σέ ἄριστη κατάσταση (Π ί ν. 144 α).

Στό δυτικό τομέα καί ἀμέσως κάτω ἀπό τήν ὁδό Νυδρίου-Βασιλικῆς ἀποχωματώθηκε χῶρος 8,20×6 μ. Μετά τήν ἀφαίρεση ἐπίχωσης, ὕψ. 0,60-1 μ., ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρος ὁ τύμβος R24, διαμ. 4,40 μ., καί τμήματα τῶν τύμβων R21, R29, R31 καί R25 (Π ί ν. 144 β), σωζόμενοι σέ πολύ καλύτερη κατάσταση ἀπ' ὅ,τι νόμιζε ὁ Dörpfeld. Συγκεκριμένα, στή δημοσίευση τῶν τύμβων στό ἔργο Alt-Ithaka, 1927, σ. 241, 242, 250, σημείωσε ὅτι οἱ τύμβοι R21, R29, R31 καί R25 ἦταν μερικῶς καταστραμμένοι καί ὅτι σώζονταν τμήματα μόνο τῶν περιβόλων τους ἀπό πλακοειδεῖς λίθους, ἐνῶ ἡ ἀποχωμάτωση ἀπέδειξε ὅτι οἱ περίβολοι σώζονται σέ ἄριστη κατάσταση. Ἐπειδή περισυλλέχτηκαν καί ἀρκετά προϊστορικά ὄστρακα ἀπό τά χώματα πάνω ἀπό τούς λίθους, συμπεραίνουμε ὅτι ἄν ὁ Dörpfeld εἶχε προχωρήσει περί τά 0,20 μ. βαθύτερα, θά εἶχε ἀποκαλύψει ὁλόκληρους τούς περιβόλους τῶν τύμβων αὐτῶν.

Κατούνα

Στόν ἐλαιώνα τοῦ Θεοδ. Γουρζῆ, στή θέση Παλιάλωνα, κατά τή διάνοιξη ἀγροτικοῦ δρόμου φάνηκε κιβωτιόσχημος τάφος. Περιεῖχε δύο ἀλλεπάλληλους καί ἀντιθετικά τοποθετημένους νεκρούς. Στήν περιοχή τοῦ θώρακα τοῦ ὑπερκείμενου νεκροῦ βρέθηκαν τέσσερα χάλκινα νομίσματα.

Καρυῶτες

Στό κτῆμα Μαχαιρᾶ, στή θέση Παρασπόρια, ἀνασκάφτηκε κιβωτόσχημος τάφος, διαστ. 2×0,85×0,62 μ. Ἦταν ἤδη λαθρανασκαμμένος καί τό μόνο εὕρημα ἦταν ἕνα χάλκινο νόμισμα.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Μεσοπόταμος

Νεκρομαντεῖο

Στόν ἀνατολικό πολυγωνικό τοῖχο τοῦ δωματίου Λ[8] ὑπῆρχε ἄνοιγμα, μέσου πλ. 2,60 καί ὕψ. 3,30 μ.· στή βάση σωζόταν μόνο μιά πέτρα στή θέση της, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ὀγκόλιθοι εἶχαν κατακρημνιστεῖ καί διολισθήσει στό ὑπόγειο τοξωτό δῶμα, κάτω ἀπό τό κεντρικό κλίτος τοῦ Νεκρομαντείου, ἀπ' ὅπου ἀνασύρθηκαν τό 1975 κατά τίς ἐργασίες ἀνασκαφῆς καί διαμόρφωσης τοῦ ἱεροῦ. Ὁ τοῖχος, ὅπως καί ὅλοι στό ἱερό, εἶναι διπλῆς ὄψης· οἱ πρός τήν ἐξωτερική ὄψη λίθοι σώζονται σέ ἄριστη κατάσταση, ἀντίθετα ἀπό τούς ἐσωτερικούς πού ἦταν φθαρμένοι. Μέ τό ὑπάρχον ὑλικό, ὁ ἀρχιτεχνίτης Ἰω. Τσεύλικος πέτυχε νά ἀνασυνθέσει τόν τοῖχο καί νά κλείσει τελείως τό ἄνοιγμα· συνολικά χρησιμοποιήθηκαν μόνο τέσσερις ὀγκόλιθοι ἀπό νέο ὑλικό (Π ί ν. 145 α).

Στερεώθηκαν τά ὑπέρθυρα τῶν θυρῶν ἀπό τά δωμάτια Λ1 καί Μ1 πρός τό κεντρικό κλίτος, ἐπειδή παρουσίαζαν πολλές ἐπικίνδυνες ρωγμές. Τό ἀνώφλιο τοῦ Λ1 συγκολλήθηκε, γιατί ἄνοιξε σέ 250 τεμάχια, ἐνῶ σέ ὅλα τοποθετήθηκαν κρυφοί διαμήκεις μπρούντζινοι σύνδεσμοι.

Γιά τήν κάθοδο τῶν ἐπισκεπτῶν στό ὑπόγειο δῶμα κατασκευάστηκε σιδερένια σκάλα πού τοποθετήθηκε στή νοτιοανατολική γωνία τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, ὅπου ἔλειπαν πέτρες ἀπό τό δάπεδο.

Ἀμμότοπος[9]

Στήν οἰκία Α[10] στερεώθηκαν δύο ἐσωτερικοί διαχωριστικοί τοῖχοι πού παρουσίαζαν ἀπόκλιση ἀπό τήν κατακόρυφο. Χρειάστηκε νά κατεβαστοῦν καί οἱ 17 δόμοι τοῦ ἑνός ἀπό αὐτούς (Π ί ν. 145 β), ὕψ. 6,70 μ., καί νά συγκολ-

8. Βλ. σχέδιο κάτοψης τοῦ ἱεροῦ στά ΠΑΕ 1964, σ. 45, εἰκ. 1.

9. Γιά παλιότερες ἀναστηλωτικές ἐργασίες στόν Ἀμμότοπο βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 411 καί ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 592.

10. Πρόχειρο τοπογραφικό τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης ὅπου καί ἡ οἰκία Α βλ. στό ἔργο τοῦ N. Hammond, Epirus, 1967, σχέδ. 23 καί ἀκριβές στήν ΕΕΦΣΠΙ, Δωδώνη Ε΄ (1976), σ. 432, εἰκ. 1.

ληθοῦν οἱ περισσότεροι λίθοι, πρίν ἐπανατοποθετηθοῦν στή σωστή θέση τους.

Ὁ ἀνατολικός ἐξωτερικός τοῖχος τῆς οἰκίας Α στερεώθηκε ἐπίσης κατά τούς δέκα ἀνώτερους δόμους του. Στό δόμο μέ τίς δοκοθῆκες (Πί ν. 145 γ) ἔγινε χρήση νέου ὑλικοῦ, γιατί οἱ ἀρχαῖοι λίθοι ἦταν τελείως διαλυμένοι καί δέν ἦταν δυνατό νά συγκολληθοῦν.

Ἔγινε ἐπίσης στερέωση τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅπου μέ τό πεσμένο ἔξω ἀπό τήν οἰκία ὑλικό ἔγινε ἀνασύνθεση τεσσάρων δόμων στό βορειότερο τμῆμα του, μέ δύο παράθυρα, διαστ. 0,60×0,71 μ.

Παράλληλα μέ τίς στερεωτικές ἐργασίες τό Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων ὑπό τή διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Σ. Δάκαρη καί μέ τή συνεργασία τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ἄρχισε τήν ἀνασκαφή δύο μικρῶν δωματίων τῆς οἰκίας Α[11].

Ἄρτα

Ἔγιναν συγκολλήσεις καί ὑποστήριξη τῶν ἐδωλίων τοῦ μικροῦ θεάτρου[12] πού ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα, συγκολλήσεις τῶν δόμων τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ καί τῶν ἀπολεπισμένων ἐπιφανειῶν τοῦ τείχους τῆς Ἀμβρακίας, στή βάση τοῦ Φρουρίου Ἄρτας.

Κατασκευάστηκαν ξύλινες ἀποθῆκες ὑλικοῦ στή Βίτσα καί στόν Ἀμμότοπο καί τοποθετήθηκε περίφραξη στό παλαιολιθικό σπήλαιο Καστρίτσας.

Ι. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἄρτα

Ὁδός Ἁγίου Κωνσταντίνου 13 (οἰκόπεδο Ἐμπορικοῦ καί Βιομηχανικοῦ Ἐπιμελητηρίου)

Ὕστερα ἀπό τήν ἀποκάλυψη ἀρχαίου τοίχου στίς ἐκσκαφές θεμελίων σέ οἰκόπεδο ἔγινε ἀνασκαφική ἔρευνα. Ἡ ἀνασκαφή κράτησε ἀπό τό Φεβρουάριο μέχρι τά μέσα Ἰουλίου καί ἀποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος τοῦ μικροῦ θεάτρου τῆς Ἀμβρακίας[1] πού χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ 4ου ἤ τίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Σχέδ. 1).

Ἡ ἀνασκαφή ἐκτός ἀπό τό χῶρο τοῦ οἰκοπέδου ἐπεκτάθηκε παράλληλα σέ ὅλο σχεδόν τό πλάτος τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου. Συνολικά ἀποκαλύφθηκε ἡ ὀρχήστρα, μεγάλο μέρος τοῦ κοίλου, τῶν παρόδων καί τοῦ στυλοβάτη τοῦ προσκηνίου, ἐνῶ κάτω ἀπό τό κοῖλο ἐντοπίστηκαν τμήματα κυκλικῶν οἰκοδομημάτων καί θεμέλια ἀπό ὀρθογώνια κτίσματα πού ἀνήκουν ἴσως σέ παλιότερο θέατρο (Πί ν. 146 α).

Τό θέατρο δέ στηρίζεται σέ φυσικό ὕψωμα ἀλλά σέ ἐπιχωματωμένο πρανές. Ἡ θέση του μέσα στήν πόλη τῆς Ἀμβρακίας καθορίστηκε, ὅπως καί γιά τό θέατρο τῆς Ἐρέτριας[2], σύμφωνα μέ τή θέση τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ (ἴσως τοῦ Ἀπόλλωνα), ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε γύρω στά 100 μ. βορειοδυτικά τοῦ θεάτρου[3].

Ἡ ὀνομασία «μικρό θέατρο» δίνεται σέ ἀντιδιαστολή μέ τό μεγάλο θέατρο πού κατασκεύασε στήν Ἀμβρακία ὁ Πύρρος στίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.[4].

Τό μικρό θέατρο ἔχει προσανατολισμό πρός Ν. Ἡ ὀρχήστρα[5] μέ σχῆμα τέλειου κύκλου, ἔχει διάμετρο 6,70 μ., ἡ περιφέρεια τοῦ κύκλου τῆς ὀρχήστρας ἀπέχει 2 μ. ἀπό τό προσκήνιο, ἔχει ἕνα κέντρο, καί τό ἴδιο κέντρο ἔχουν τά ἑδώλια τοῦ κοίλου.

Ὁ ἀσβεστολιθικός στυλοβάτης τοῦ προσκηνίου ἀποκαλύφθηκε σέ μῆκος 7,50 μ. καί εἶναι χτισμένος μέ ἀνισομεγέθεις δουλεμένους ἀσβεστολίθους, οἱ ὁποῖοι στηρίζονται σέ θεμελίωση ἀπό μικρές πέτρες. Τήν πρόσοψη τοῦ προσκηνίου ἀποτελοῦσαν πιθανότατα ἕξι ἰωνικοί ἡμικίονες[6] ἀπό πρασινωπό ἀμμόλιθο μέ ἐπίχρισμα (stucco). Ὁ ἕνας σώζεται ἀκέραιος, ἡ βάση τοῦ δεύτερου σώζεται στή θέση της καί μέρος ἀπό τρίτο βρέθηκε στό στρῶμα καταστροφῆς πού προέρχεται ἀπό τήν κεράμωση τῆς στέγης τῆς σκηνῆς. Ἀπό τό λίθινο ἐπίσης ἐπιστύλιο τοῦ προσκηνίου βρέθηκε μεγάλο τμῆμα, μήκ. 2,35 καί ὕψ. 0,40 μ., μέσα στήν ἐπίχωση τῆς δυτικῆς παρόδου.

Ἀπό τήν κεράμωση τῆς στέγης τῆς σκηνῆς ἀποκαλύφθηκε στρῶμα καταστροφῆς μπροστά καί κατά μῆκος τοῦ προσκηνίου, κατά μῆκος τοῦ ἀγωγοῦ καί σέ τμῆμα τῆς ὀρχήστρας.

Μπροστά στό προσκήνιο καί κατά μῆκος του ἀποκαλύφθηκε μεγάλος ἀποχετευτικός ἀγωγός σέ μῆκος 11 μ. (Πίν. 146 β). Ἔχει πλάτος 1 καί βάθος 0,60 μ., τά τοιχώματά του εἶναι χτισμένα μέ μικρούς ἁδρά δουλεμένους ἀσβεστολίθους καί τό δάπεδό του εἶναι στρωμένο μέ μεγάλες ἀσβεστολιθικές πλάκες. Μιά ἀπό τίς μεγάλες ἀμμολιθικές καλυπτήριες πλάκες σώζεται στή θέση της στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ ἀγωγοῦ. Ἡ πάνω ἐπιφάνεια τῶν καλυπτήριων πλακῶν βρίσκεται στό ἴδιο ὕψος μέ τό στυλοβάτη τοῦ προσκηνίου, δηλ. 3,37 μ. περίπου κάτω ἀπό τό κράσπεδο τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου.

Τό κοῖλο, ἡμικυκλικοῦ ἀκριβῶς σχήματος, διαιρεῖται μέ δύο κλίμακες[7] σέ τρεῖς κερκίδες καί σώζει στίς πτέρυγες τρεῖς σειρές καθισμάτων, ἐνῶ στό κέντρο τέσσερις καί τήν ὑποδομή πέμπτης. Προεδρία δέ βρέθηκε[8]. Τά καθί-

11. Μιά πρώτη ἔκθεση βλ. στή Δωδώνη, δ.π., σ. 431-436.

12. Βλ. παρακάτω, ἔκθεση Η. Ἀνδρέου.

1. Διον. Ἁλικαρνασσεύς 1. 50. 4.

2. Ἡ θέση τοῦ θεάτρου τῆς Ἐρέτριας καθορίστηκε σύμφωνα μέ τή θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου, βλ. Paul Auberson – Karl Schefold, Ἐρέτρια, Ἀρχαιολογικός Ὁδηγός, σ. 63.

3. Ἰ. Βοκοτοπούλου, Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι, σ. 152, 153.

4. Βλ. N. Hammond, Epirus, σ. 664.

5. Ἄλλα μικρά θέατρα εἶναι τῆς Ἀρχαίας Μεσσήνης μέ διάμετρο ὀρχήστρας 9,70 μ., τῆς Θήρας μέ 9,58 μ., Ν. Πλευρῶνος, Ὠρωποῦ, Κῶ καί Ρόδου.

6. Ἰωνικοῦ ρυθμοῦ εἶναι ἐπίσης τά λίθινα προσκήνια τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου καί ἴσως τῆς Ἐρέτριας.

7. Δύο κλίμακες ἔχουν καί τά θέατρα Μεσσήνης, Ρόδου, Κῶ, Θορικοῦ, Μυκηνῶν καί Λαρίσης.

8. Ἄλλα θέατρα πού δέν ἔχουν προεδρία εἶναι τῆς Λίνδου, τῶν Ἄκρων καί πιθανῶς τῆς Αἰγείρας.

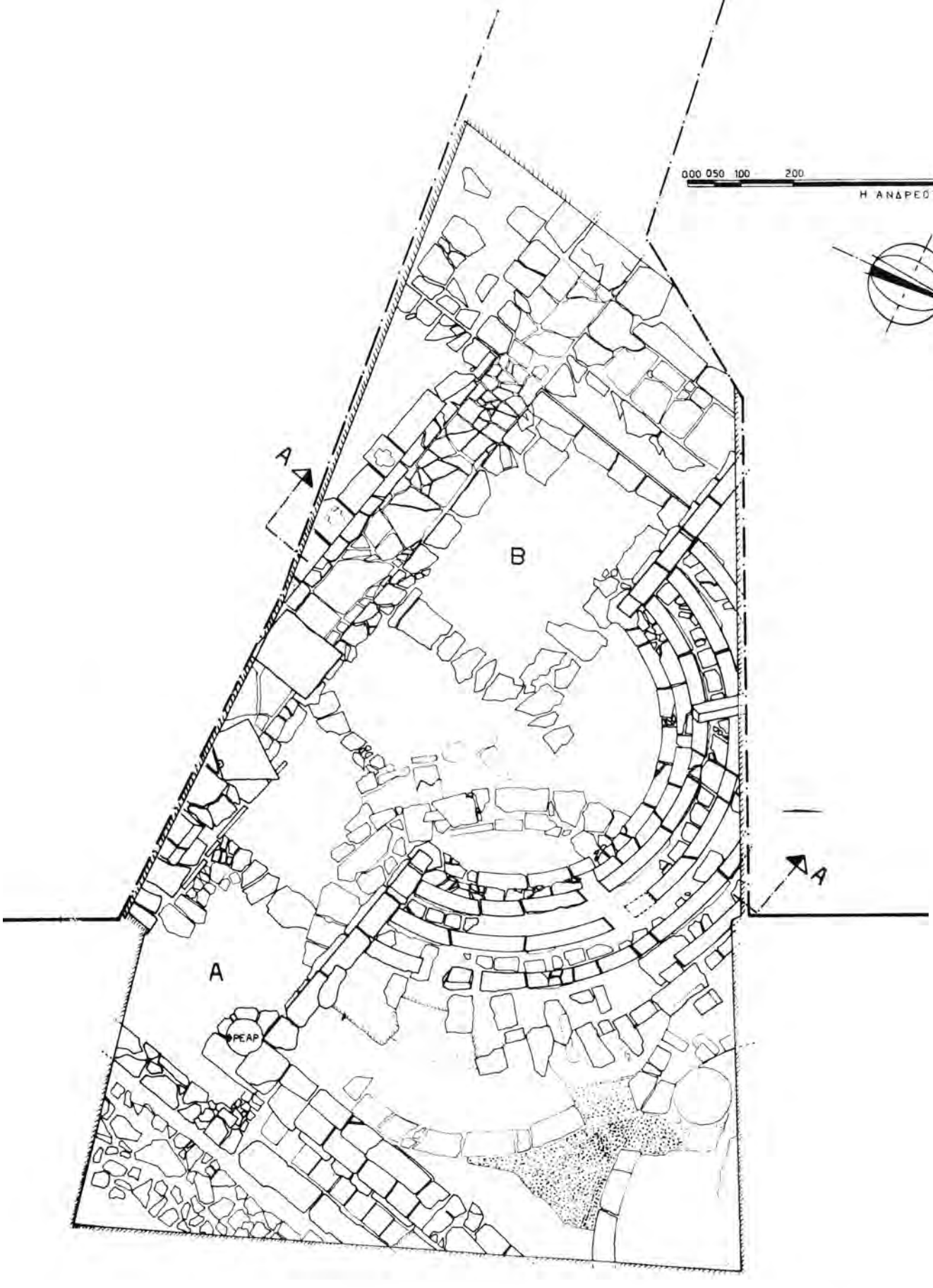

Σχέδ. 1. Ἄρτα. Ὁδός Ἁγίου Κωνσταντίνου 13. Κάτοψη ἀνασκαφῆς θεάτρου.

σματα εἶναι κατασκευασμένα ἀπό σκληρούς ἀσβεστολιθικούς ὀγκολίθους, τοποθετημένους πάνω σέ ἀσβεστολιθικές πλάκες πού στηρίζονται στό ἐπιχωματωμένο μέ χῶμα, πέτρες καί λατύπη κοῖλο[9]. Τήν ἐπιχωμάτωση συγκρατοῦν ἀναλημματικοί τοῖχοι κατά μῆκος τῶν παρόδων, χτισμένοι ἀπό ἀσβεστολιθικούς ὀγκολίθους ἰσοδομικά, μέ λοξούς τούς κατακόρυφους ἁρμούς. Τά καθίσματα ἔχουν ὕψος 0,30 μ. καί συνολικό (μέ τόν ἐλεύθερο πίσω χῶρο γιά τά πόδια τῶν θεατῶν) πλάτος 0,70-0,72 μ. Σέ κάθε κάθισμα ἀντιστοιχοῦν σέ ὕψος δύο σκαλοπάτια τῶν κλιμάκων[10].

Οἱ πάροδοι ἔχουν πλάτος 5 μ. καί ἀποκαλύφθηκαν σέ μῆκος 5 μ. ἡ ἀνατολική καί 3,50 μ. ἡ δυτική. Στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς ἀνατολικῆς παρόδου καί σέ ἐπαφή μέ αὐτόν ἀποκαλύφθηκε τό στόμιο λιθόχτιστου πηγαδιοῦ, κλασικῶν χρόνων. Τοῦτο χρησιμοποιήθηκε μέχρι τούς νεότερους χρόνους, ἀφοῦ ὑψώθηκε τό στόμιο μέ κομμάτια ἀπό τά καθίσματα τοῦ κοίλου. Ὁ ἀναλημματικός τοῖχος τῆς ἀνατολικῆς παρόδου στά 5 μ. διακόπτεται ἀπό κάθετο τοῖχο χτισμένο μέ μεγάλους λαξευμένους ἀμμολίθους.

Τό κατώτερο τμῆμα του βρίσκεται στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν ὑποθεμελίωση δύο κυκλικῶν χώρων, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρος, κάτω ἀπό τό κεντρικό καί ἀνατολικό τμῆμα τοῦ κοίλου (ἐσωτ. διαμ. 5,70 μ.) καί τμῆμα τοῦ δεύτερου κάτω ἀπό τά καθίσματα τῆς μεσαίας κερκίδας καί τό ἀνατολικό τμῆμα τῆς ὀρχήστρας (Π ί ν. 146 γ). Πρόκειται μᾶλλον γιά χώρους ἑλληνικῶν λουτρῶν[11] πού διατηροῦν ψηφιδωτά δάπεδα φτιαγμένα μέ ἀκέραια ποταμίσια χαλίκια.

Τό ψηφιδωτό δάπεδο τοῦ πρώτου χώρου βρέθηκε σέ βάθος 0,50 μ. περίπου κάτω ἀπό τήν πάνω ἐπιφάνεια τῶν καθισμάτων τῆς τρίτης σειρᾶς τῆς ἀνατολικῆς κερκίδας. Εἶναι φτιαγμένο[12] ἀπό ἀσπρόμαυρα ἀκέραια ποταμίσια χαλίκια, ἀποκαλύφθηκε συνολικά σέ ἔκταση 25 τ.μ. καί χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ περιφέρεια ἔχει συνεχές κόσμημα σπειροκύματος ἀπό λευκές ψηφίδες, ἐνῶ σειρά ἴδιων ψηφίδων σχηματίζει γραμμή κυκλική πού ὁρίζει τήν κεντρική παράσταση: ἀριστερά φτερωτός ἐρωτιδέας καθισμένος ὀκλαδόν ἀκουμπᾶ στό ἀριστερό χέρι καί ἁπλώνει τό δεξί σέ κύκνο πρός τά δεξιά (σέ φυσικό μέγεθος) μέ ἀνοιχτά φτερά καί μέ ὡραία στροφή τοῦ κεφαλιοῦ πρός τά ἀριστερά. Δεύτερου κύκνου σώζεται ἀποσπασματική παράσταση πρός τά ἀριστερά, πού ἔστρεφε τό κεφάλι αὐτή τή φορά ἀντίθετα, πρός τά δεξιά (Π ί ν. 147 α).

Στό κέντρο σώζεται ἀποσπασματική παράσταση ἄλλου ἐρωτιδέα μέ ὡραία κόμμωση πού φυσᾶ κοχύλι καθισμένος ὀκλαδόν.

Στόν ἐνδιάμεσο χῶρο σώζονται παραστάσεις δελφινιῶν, τό ἕνα μάλιστα ἀκέραιο. Στό χῶρο μεταξύ τῶν δύο κυκλικῶν κτισμάτων σώζεται παράσταση φτερωτοῦ ἐρωτιδέα ὄρθιου πάνω σέ βράχο, σάν νά εἶναι ἕτοιμος νά βουτήξει στή θάλασσα (Π ί ν. 147 β). Πίσω του διακρίνεται σχηματοποιημένη ἑρμαϊκή στήλη μέ κεφάλι σιληνοῦ· στό ἄκρο τοῦ φαλλοῦ κρέμεται tabella ansata μέ τό λαλοῦν σῆμα ἰθυφαλλικῆς μορφῆς.

Στό χῶρο τῆς ὀρχήστρας καί τῆς δυτικῆς παρόδου καί σέ βάθος 0,20 μ. κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου ἀποκαλύφθηκαν δύο ὀρθογώνιοι χῶροι, Α καί Β (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 146 α). Ἡ ἔρευνα σ' αὐτούς τούς χώρους ἔδωσε ὄστρακα ἀγγείων πού χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Οἱ ὀρθογώνιοι αὐτοί χῶροι καί ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως ὁ μεγάλος ἀγωγός, τό δυσανάλογο μεγάλο πλάτος τῶν παρόδων, ἡ ἀποκάλυψη σπονδύλου καί βάσης ἀπό ἰωνικούς κίονες μέσα στόν ἀγωγό, μᾶς κάνουν νά ὑποθέσουμε ὅτι στό χῶρο αὐτό ἴσως προϋπῆρχε ἕνα μεγαλύτερο θέατρο.

Τά σημαντικότερα εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν χρυσός στατήρας τοῦ Φιλίππου τοῦ Β΄ (Π ί ν. 148 α-β) (τό πρῶτο χρυσό νόμισμα πού βρέθηκε σέ ἀνασκαφές στήν Ἤπειρο), ἄλλα 150 χάλκινα νομίσματα, κινητή χάλκινη λαβή σκεύους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Π ί ν. 148 γ), χάλκινη πόρπη θεσσαλικοῦ τύπου, χάλκινη αἰχμή βέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., κομμάτια ἀπό πήλινα εἰδώλια, πολλά μελαμβαφή ὄστρακα καί μερικά ἀπό ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, κομμάτια ἀπό τρεῖς τουλάχιστον ὀπαῖες κεραμίδες, πολλά ἀπό κορινθιακούς στρωτῆρες καί ἀγελαίους καλυπτῆρες.

Ἐπίσης βρέθηκαν μεγάλα κομμάτια ἀπό ἀνθεμωτούς ἀκροκέραμους καλυπτῆρες πού ἔχουν στά μέτωπα ἐνδεκάφυλλα ἀνθέμια, κλασικῶν χρόνων (Π ί ν. 148 δ-ε).

Τό μικρό θέατρο τῆς Ἀμβρακίας μέ βάση τή γενική ἀρχιτεκτονική του μορφή, τό σύστημα τοιχοδομίας καί τά κινητά εὑρήματα, χρονολογεῖται στά τελευταῖα χρόνια τοῦ 4ου ἤ στίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τά εὑρήματα πού προέρχονται ἀπό τό γέμισμα τοῦ κοίλου καί τήν ἐπίχωση τοῦ προσκηνίου χρονολογικά ἀνήκουν στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στήν καθαρή ἀρχαία ἐπίχωση τῆς ὀρχήστρας καί τοῦ προσκηνίου τά εὑρήματα χρονολογοῦνται στά μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ὁπότε καταστράφηκε τό θέατρο. Τά εὑρήματα πού βρέθηκαν κάτω ἀπό τό ψηφιδωτό δάπεδο τῶν κυκλικῶν χώρων, χρονολογοῦνται μέχρι τά μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

9. Ἐπιχωματωμένα πρανή ἔχουν καί τά θέατρα Ἐρέτριας, Μαντινείας, Ὠρωποῦ, Σικυώνας, Κορίνθου, Ἰσθμίας καί Μεγαλούπολης (μέ ἐπιχωματωμένα τά δύο πτερά).

10. Σέ κάθε κάθισμα ἀντιστοιχοῦν δύο σκαλοπάτια σύμφωνα μέ τό συνηθισμένο τύπο (μέ ἐξαίρεση τά θέατρα τοῦ Διονύσου, τῆς Ζέας στόν Πειραιά πού ἀντιστοιχεῖ ἕνα σκαλοπάτι στό ὕψος κάθε ἑδωλίου).

11. René Ginouvès, Balaneutike, σ. 184. Παρόμοια λουτρά βρέθηκαν στήν Ὀλυμπία, τόν Πειραιά, τήν Ἐλευσίνα, τή Γόρτυνα τῆς Ἀρκαδίας, τή Δῆλο καί ἐκτός τῆς Ἑλλάδας στίς Συρακοῦσες, Κολοφώνα, Κυρήνη καί στό Qasr-Qarun τῆς Διονυσιάδος.

12. Ἡ τεχνική τοῦ ψηφιδωτοῦ μέ τά ἀκέραια χαλίκια συναντᾶται ἤδη στή μινωική Κρήτη καί τήν ἀνατολική Μεσόγειο μέ θέματα διακοσμητικά γεωμετρικά ἢ φυτικά. Στή μεγαλύτερη ἐξέλιξή της φτάνει μέ τά ψηφιδωτά δάπεδα τῆς Σικυώνας, Ὀλύνθου, Κορίνθου καί Πέλλας, στά ὁποῖα παριστάνονται ζῶα πού μάχονται, γρύπες, μυθολογικές σκηνές κτλ. Σχετικά μέ τά ψηφιδωτά τῆς Ὀλύνθου, πού χρονολογοῦνται μέ βάση τήν καταστροφή τῆς πόλης πρίν ἀπό τό 348 π.Χ., τό ψηφιδωτό τῆς Ἀμβρακίας, σύμφωνα μέ τήν κατασκευή του καί τά ἀνασκαφικά δεδομένα, εἶναι νεότερο, παλιότερο ὅμως ἀπό τά ψηφιδωτά τῆς Πέλλας πού τοποθετοῦνται γύρω στό 300 π.Χ. καί στά ὁποῖα τά περιγράμματα τῶν μορφῶν ὁρίζονται μέ λεπτό μολύβδινο ἔλασμα.

Ὁδός Πλάτωνος 2 (οἰκόπεδο Β. Κοτσαρίνη)

Στίς ἐκσκαφές τῶν θεμελίων βρέθηκε ἀρχαῖος τοῖχος καί ἀκολούθησε μικρῆς ἔκτασης ἀνασκαφική ἔρευνα. Ἀποκαλύφθηκαν ἀποσπασματικά τμήματα τοίχων οἰκοδομῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἕνας τοῖχος (Α) σώζεται κάτω ἀπό τή νότια μεσοτοιχία τοῦ οἰκοπέδου σέ μῆκος 17,50 καί ὕψος ἀπό 0,40 μέχρι 1 μ. Εἶναι χτισμένος μέ μικρούς καί μεγάλους ἀσβεστολίθους ὄχι ἰδιαίτερα δουλεμένους. Τῆς ἴδιας κατασκευῆς εἶναι καί δύο ἀκόμα τοῖχοι πού ἀποκαλύφθηκαν στό μέσο τοῦ οἰκοπέδου καί σχηματίζουν γωνία (Πίν. 149 α). Συγκεκριμένα, ὁ τοῖχος Β εἶναι παράλληλος μέ τόν Α, σέ ἀπόσταση 4,80 μ. βόρεια ἀπ' αὐτόν, καί ἀποκαλύφθηκε σέ μῆκος 9,20 μ. (φαίνεται νά συνεχίζεται κάτω ἀπό τό κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ Πλάτωνος). Ἔχει πλάτος 1 στήν ὑποθεμελίωση καί 0,50 μ. στήν ἀνωδομή καί ὕψος ἀντίστοιχα 0,25 καί 0,20 μ. Ἀπό τήν ἀνωδομή του σώζεται μικρό τμῆμα ἑνός καλοδουλεμένου δόμου, μήκ. 1 καί ὕψ. 0,30 μ., στό σημεῖο πού ἑνώνεται μέ τόν τοῖχο Γ. Ὁ τοῖχος Γ εἶναι κάθετος στή βόρεια ἐσωτερική πλευρά τοῦ τοίχου Β καί σώζεται σέ μῆκος μόνο 3,20 μ. Τό πλάτος του εἶναι 0,60 μ. καί εἶναι τῆς ἴδιας κατασκευῆς μέ τούς προηγουμένους.

Στή γωνία τῶν τοίχων Β καί Γ βρέθηκε στρῶμα καταστροφῆς μέ μεγάλα κομμάτια κορινθιακῶν στρωτήρων. Κομμάτι ὑποθεμελίωσης ἑνός ἀκόμη τοίχου ἀποκαλύφθηκε στή βορειοανατολική γωνία τοῦ οἰκοπέδου.

Τά εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς περιορίστηκαν σέ 13 χάλκινα νομίσματα, μερικές πήλινες ἀγνύθες καί ὄστρακα ἄβαφα καί μελαμβαφή.

Ὁδός Ἁγίου Βασιλείου

Σέ σκάμμα τοῦ Δήμου Ἀρταίων γιά ἐπισκευή τῶν σωλήνων ὕδρευσης ἀπέναντι ἀπό τόν ἀριθμό 2 τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Βασιλείου, σέ ἀπόσταση περίπου 4 μ. ἀπό τήν ἀνατολική οἰκοδομική γραμμή καί σέ βάθος 0,30 μ. περίπου ἀπό τό κράσπεδο τῆς ὁδοῦ, ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀνατολική ἐξωτερική ὄψη τοίχου. Σώζεται σέ δύο δόμους ἀπό καλοδουλεμένους ἀσβεστολιθικούς ὀγκολίθους, συνολ. ὕψ. 0,70 μ. Ἀπό τά λίγα ὄστρακα πού βρέθηκαν χρονολογεῖται στούς ἑλληνιστικούς χρόνους.

Ὁδός Παλαμᾶ 5

Στίς ἐκσκαφές τῶν πεδίλων τῆς οἰκοδομῆς, ἰδιοκτησίας τῆς Οἰνοποιίας Ἡρακλῆς, στή βόρεια παρειά τοῦ οἰκοπέδου καί σέ βάθος 2 μ. περίπου ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐξωτερική ὄψη τοίχου, μήκ. 3 καί ὕψ. 1 μ. Εἶναι χτισμένος μέ μικρές καί μεγάλες ἁδρά δουλεμένες πέτρες. Ἀπό τά ὄστρακα πού συγκεντρώθηκαν χρονολογεῖται στούς ἑλληνιστικούς χρόνους.

Ναός Ἁγίου Μάρκου

Κατά τίς ἐργασίες συντήρησης τοῦ ναοῦ ἀπό τήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων βρέθηκε καί μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Ἄρτας μαρμάρινο ἰωνικό κιονόκρανο τό ὁποῖο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὑποστήριγμα τῆς Ἁγίας Τράπεζας.

Περιοχή Ἄρτας

Στή θέση Γαλατσίδα Γαβριᾶς, κατά τήν ἐκσκαφή ἀρδευτικοῦ αὐλακα, ἀποκαλύφθηκαν μεγάλοι ἀσβεστολιθικοί ὀγκόλιθοι ἁδρά δουλεμένοι. Πιθανότερο εἶναι νά ἀνήκουν σέ τοίχους κτισμάτων πού διαλύθηκαν μέ τίς ἐργασίες ἐκσκαφῆς. Ἀπό τό γύρω χῶρο μαζεύτηκαν πολλά ἄβαφα ὄστρακα χοντρῶν ἀγγείων, ἀρκετά μελαμβαφή ἑλληνιστικῶν χρόνων καί κομμάτι ἀπό τή βάση μεγάλου πιθαριοῦ.

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Καστρίτσα

Σέ αὐτοψία στά πρανή τοῦ δρόμου πρός τή μονή Καστρίτσας βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων ἑλληνιστικῶν χρόνων καί κομμάτια χάλκινων ἐλασμάτων. Στά ΝΔ. τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου (πρός τήν εἴσοδο τοῦ μοναστηριοῦ) διακρίνεται ἐπιφανειακά τοῖχος μεγάλου κτιρίου, πού σώζει στή θέση του κατώφλι θύρας.

Ροδοτόπι

Σέ αὐτοψία στή θέση Μπιστί βορειοδυτικά τοῦ χωριοῦ, σέ ἀγρό ἰδιοκτησίας Χρ. Ζώη, ἐπισημάνθηκαν καί φωτογραφήθηκαν μεγάλα κομμάτια δουλεμένων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ἀπό τίς ὁποῖες μία ἀνήκει σέ κατώφλι οἰκοδομῆς.

Ἐπιφανειακά στήν περιοχή ὑπάρχουν μεγάλα κομμάτια κορινθιακῶν στρωτήρων καί πολλά ὄστρακα ἑλληνιστικῶν ἀγγείων. Ψηλότερα, στά πρανή λόφου, ἐπιφανειακά, φαίνονται πολλά ὄστρακα προϊστορικῶν ἀγγείων καί κομμάτια λίθινων ἐργαλείων.

Κάτω Πεδινά

Σέ περιοδεία στά Κάτω Πεδινά Ζαγορίου καί σέ ἐπίσκεψη στήν περιοχή ὅπου παλιότερα εἶχαν γίνει δοκιμαστικές ἔρευνες ἀπό τήν Ἐφορεία[13], στή θέση Ἁγία Βαρβάρα, ἐπισημάνθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ἀπό τή γύρω περιοχή συγκεντρώθηκαν λίγα χοντρά ἄβαφα ὄστρακα ἀγγείων ΥΕ χρόνων.

Λάκκα Σούλι

Κοντάτες

Μέ τήν εὐκαιρία κατεδάφισης τοῦ νεωτερικοῦ ναΐσκου τῆς Ἁγίας Κυριακῆς Κοντατῶν, ἀφαιρέθηκε τό ἐντοιχισμένο σ' αὐτόν μεγάλο τμῆμα ἐπιτύμβιας ἐνεπίγραφης ἀσβεστολιθικῆς στήλης, ἡ ὁποία φυλάχτηκε προσωρινά στό κοινοτικό κατάστημα Κοντατῶν. Στή συνέχεια μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Ἰωαννίνων καί ἐκτέθηκε στήν αἴθουσα Γ, μαζί μέ τίς ρωμαϊκές σαρκοφάγους ἀπό τό Λαδοχώρι Ἡγουμενίτσας καί τά τελευταῖα εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν Δωδώνης, Βίτσας καί Πανεπιστημιούπολης Ἰωαννίνων.

13. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 344.

Σώζεται τό ἀνώτερο τμῆμα τῆς στήλης, ὕψ.0,66, πλ. ἄνω 0,58 καί κάτω 0,56 καί πάχ. 0,19 μ. Στήν μπροστινή ὄψη, κάτω ἀπό κυματιοφόρο γεῖσο, γεισήποδες, ἀστράγαλο καί διπλό μαίανδρο, ὑπάρχει πλατιά ζώνη ἀπό δύο κλάδους μέ φύλλα καί καρπούς δάφνης πού συμπλέκονται στό μέσο τῆς στήλης μέ διπλό κόμβο. Πιό κάτω, μέσα σέ ἔγκοιλο ὀρθογώνιο μέ διπλό πλαίσιο σέ διαφορετικό βάθος, γράφεται τό ὄνομα τῆς νεκρῆς μόνο, στήν ὀνομαστική: *ΦΙΛΙΑ* [14] μέ γράμματα ἐπιπεδόγλυφα (ὕψ. γραμμάτων 0,04 μ.). Κάτω ἀπό τήν ἐπιγραφή συμπλέκονται ἀνθοπλόκαμοι μέ φύλλα κισσοῦ πού ἐκφύονται συμμετρικά ἀριστερά καί δεξιά. Ἡ ἀνάγλυφη διακόσμηση τῆς μπροστινῆς ὄψης συνεχίζεται καί στίς δύο στενές πλευρές. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι ἀδούλευτη, ἐνῶ στήν πάνω ὁριζόντια ἐπιφάνεια, στό μέσο, σώζεται τετράγωνος τόρμος, πλευρᾶς καί βάθος 0,04 μ., γιά τή στερέωση μέ μετάλλινο γόμφο κάποιου ἀφιερώματος. Ἡ στήλη ἀπό τή μορφή [15] καί τήν τεχνική τῶν γραμμάτων [16] καί ἀπό τήν ὕπαρξη ἀρχιτεκτονικῶν κοσμημάτων [17] χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. [18] (Πίν. 149 β).

Βρυσούλα

Στή θέση Παναγιά, περί τά 500 μ. βορειοδυτικά τοῦ χωριοῦ, μέσα σέ δασωμένη ἔκταση, ἔγιναν ἀπό τήν κοινότητα ἐκσκαφές γιά τήν τοποθέτηση σωλήνων ὕδρευσης. Σέ βάθος 2 μ. περίπου βρέθηκε ὠοειδής πήλινος λουτήρας, μήκ. 1, πλ. 0,60 καί βάθ. 0,80 μ. Στή γύρω περιοχή ὑπάρχουν ἐπιφανειακά πολλά κομμάτια κεραμιδιῶν καί ὄστρακα ὑστεροκλασικῶν ἀγγείων. Στήν κορυφή τοῦ λόφου διακρίνονται ἐπιφανειακά θεμέλια τοίχων ἀρχαίων κτισμάτων καί δίπλα στόν κορμό ἑνός δέντρου, μεγάλο τμῆμα λίθινου ἐλαιοτριπτήρα.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

Νικόπολη

α) Στόν ἀγρό Θωμᾶ Ντίτσου, στή θέση Μπότια βρέθηκαν κατά τό ὄργωμα καί μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Νικοπόλεως δύο τεφροδόχες κάλπεις ἀπό ἀσβεστόλιθο (ἀριθ. εὑρ. 706 καί 707). Ἡ μία σώζει τό λίθινο κάλυμμά της, ἔχει σῶμα κυλινδρικό μέ μείωση πρός τά κάτω, ὕψ. 0,46 μέ τό κάλυμμα καί 0,34 μ. χωρίς αὐτό.

Ἡ δεύτερη δέ σώζει κάλυμμα, εἶναι μεγαλύτερη, μέ ὕψος σώματος 0,36 μ. καί ἐντονότερη μείωση τοῦ σώματος πρός τά κάτω (σχῆμα κόλουρου κώνου). Στόν πυθμένα καί οἱ δύο ἔχουν διαμπερή ὀπή πού κλείνει μέ κωνικό πῶμα.

β) Ἀπό τήν περιοχή Μπούφι προέρχεται μαρμάρινη πλάκα (ἀριθ. εὑρ. 704), διαστ. 0,68×0,43 καί πάχ. 0,13 μ., μέ ἀνάγλυφη φυτική διακόσμηση.

γ) Στόν ἀγρό Ἰ. Κουρεμένου, στή θέση Ματσογιάννενα, βρέθηκε καί μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Νικοπόλεως κάτω τμῆμα ἐνεπίγραφου ἀναθηματικοῦ βάθρου ἀπό ἀσβεστόλιθο του 1ου αἰ. π.Χ. (ἀριθ. εὑρ. 716). Σώζεται σέ ὕψος 0,50 μ. καί διατηρεῖ σέ τρεῖς ἐλλιπεῖς στίχους τήν ἐπιγραφή:

ΟΛΕΙ
ΟΛΥΜΠΙΩ ΔΙΙ
ΔΩΔΩΝΑΙΩΙ

Τό ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 0,04 μ.

Καμαρίνα

Μέσα στό χωριό, κοντά στήν ἀρχαία Κασσώπη, ἔγινε μικρή ἀνασκαφική ἔρευνα τόν Ὀκτώβριο 1976, σέ πρανές ὅπου ἐπρόκειτο νά διαμορφωθεῖ κοινοτικός δρόμος. Στή θέση αὐτή ἦταν γνωστή ἀπό παλιά ἡ ὕπαρξη τάφων. Ἡ ἀνασκαφή ἀποκάλυψε ρωμαϊκό κτίσμα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἐξωτ. διαστ. 5×2,50 μ., χτισμένο μέ ψημένες πλίθρες καί χωρισμένο σέ δύο ἀνισομεγέθεις χώρους, ἐσωτ. διαστ. 2,35×1,25 καί 1,25×1,25 μ. (Πίν. 149 γ). Οἱ ἐξωτερικοί τοῖχοι ἔχουν πλάτος 0,60 καί σώζονται σέ ὕψος 0,80-1,20 μ., ἐνῶ ὁ ἐσωτερικός διαχωριστικός τοῖχος ἔχει πλάτος 0,45 μ. Τό δάπεδο εἶναι φτιαγμένο μέ κονίαμα καί κομμάτια κεραμιδιῶν.

Ἡ ἐπίχωση καί τῶν δύο χώρων ἦταν γεμάτη ἀπό κομμάτια κεραμιδιῶν στέγης (κορινθιακῶν καί λακωνικῶν στρωτήρων καί καλυπτήρων) μέσα δέ σ' αὐτήν ἀποκαλύφθηκε, στό μεγάλο χῶρο, μεταγενέστερος ἀπό τό κτίριο κιβωτιόσχημος τάφος ἀκτέριστος, μέ διαλυμένο τό σκελετό.

Τό δάπεδο τοῦ τάφου ἦταν 0,40 μ. ψηλότερα ἀπό τό δάπεδο τοῦ ταφικοῦ κτίσματος. Ἔξι ὅμοιοι τάφοι ἀποκαλύφθηκαν ἔξω ἀπό τό κτίσμα, ἐπίσης ἀκτέριστοι καί μέ καταστραμμένους τούς σκελετούς. Στήν ἐξωτερική νοτιοδυτική γωνία τοῦ κτίσματος, σέ ἐπαφή πρός τό νότιο τοῖχο καί μέ κατεύθυνση σχεδόν παράλληλη, ἀποκαλύφθηκε σέ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀναλημματικός τοῖχος χτισμένος μέ ἀδρά δουλεμένους ὀγκολίθους, συνολ. μήκ. 6 καί πλ. 0,70 μ., νεότερος τοῦ κτίσματος καί τῶν τάφων. Στόν ἴδιο τοῖχο βρέθηκε ἐντοιχισμένη κιβωτιόσχημη τεφροδόχος ἀπό πωρόλιθο.

Εὑρήματα:

Πέντε χάλκινα νομίσματα, μικρό σιδερένιο ἐργαλεῖο, κομμάτι χάλκινης πόρπης, χάλκινο δαχτυλίδι μέ ἔγκοιλη διακοσμημένη σφενδόνη, πήλινη ἀγνύθα, χάλκινος κρίκος. Ὅλα τά εὑρήματα, ἐκτός ἀπό ἕνα νόμισμα, εἶναι πα-

14. Τό ἄλφα μέ τή γωνιώδη κεραία στίς ἐπιγραφές τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας ἐμφανίζεται ἀπό τόν 4ο αἰ. π.Χ. (P.M. Fraser - T. Rönne, Boeotian West Greek Tombstones, σ. 184 κ.ἑ. (ἀλλά στήν Ἤπειρο τό βρίσκουμε γιά πρώτη φορά στά νομίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἠπειρωτῶν (P. Franke, Die Münzen von Epirus, σ. 139 καί 220-21) ἀμέσως μετά τό 234-3 π.Χ.

15. Τό ὄνομα *ΦΙΛΙΑ* στήν Ἤπειρο τό βρίσκουμε ἐπίσης σέ ἐπιγραφή ἀπό τήν Καμαρίνα (Ζάλογγο) (N. Hammond, Epirus, σ. 739, 26).

16. Ἡ τεχνική τῶν ἀναγλύφων γραμμάτων ἐμφανίζεται στήν ἑλληνιστική ἐποχή καί μάλιστα τόν 3ο αἰ. π.Χ. στή Δυτική Ἑλλάδα.

17. Χαρακτηριστικό τῶν στηλῶν τοῦ 3ου αἰ. εἶναι ἡ προσθήκη ἀρχιτεκτονικῶν κοσμημάτων καί κλάδων κισσοῦ, δάφνης ἤ δρυός (γενικά γιά τή διακόσμηση τῶν στηλῶν βλ. Fraser - Rönne, ὅ.π., σ. 176 κ.ἑ.).

18. Παρόμοιες στῆλες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἔχουμε ἀπό τήν ἀνασκαφή στήν Ἄρτα (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 355 κ.ἑ.) καί ἀπό τό Νεοχωρόπουλο Ἰωαννίνων, ἐκτεθειμένη στό Μουσεῖο Ἰωαννίνων, ἀριθ. εὑρ. 17 (Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον, Δ', σ. 386 κ.ἑ).

λιότερα ἀπό τό κτίσμα καί τούς τάφους. Εἶναι πιθανό νά ἔχουν παρασυρθεῖ ἀπό ψηλότερα σημεῖα τῆς περιοχῆς ἐξαιτίας τῆς μεγάλης κλίσης τοῦ ἐδάφους.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Ἄρτα

Ὁδός Μπιζανίου (οἰκόπεδο Σμύρη-Πανούτσου)

Ἡ ἀνασκαφή ἔγινε τόν Ἰούλιο-Αὔγουστο τοῦ 1976, μετά τήν ἀποκάλυψη ἀρχαίων στίς ἐκσκαφές τῶν θεμελίων, καί συνεχίστηκε τό Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους καθώς καί τήν ἄνοιξη τοῦ ἑπομένου. Ἀποκαλύφθηκε συγκρότημα σπιτιῶν τῆς Ἀμβρακίας (Π ί ν. 150 α) κατά μῆκος τῆς μιᾶς πλευρᾶς (δυτικῆς) ἀρχαίου δρόμου.

Ὁ δρόμος ἔχει κατεύθυνση ἀπό Β. πρός Ν. καί ἀποκαλύφθηκε σέ μῆκος 10 μ. περίπου. Τό πλάτος του εἶναι 5 μ. καί σώζει κατά μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, σέ ὅσο μῆκος αὐτή ἀποκαλύφθηκε, πεζοδρόμιο ἀπό ἀσβεστολιθικές πλάκες, πλ. 1 μ. (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 150 β), μπροστά σέ κατώφλι ἑλληνιστικοῦ σπιτιοῦ. Τό ὑπόλοιπο πλάτος τοῦ δρόμου σώζει ἐπάλληλα ὁδοστρώματα, συνολ. ὕψ. 1,50 μ., τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς (μεγάλες κροκάλες καί μικρές πλακωτές πέτρες), κλασικῆς (ἄμμος μέ κροκάλες καί ἄλλες πέτρες, καθώς καί θρυμματισμένα κεραμίδια καί ὄστρακα μεγάλων ἀγγείων) καί ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (στρῶμα λατύπης πάνω σέ πατημένο σκληρό ἀμμοχάλικο μέ ὄστρακα καί κεραμίδια θρυμματισμένα ἐπίσης).

Κατά μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δρόμου ἀποκαλύφθηκε ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἀρχαίων σπιτιῶν, δηλ. τρία συγκροτήματα πού χωρίζονται μεταξύ τους μέ στενά δρομάκια (Σ χ έ δ. 1, χῶροι α, ξ καί ι), πλ. 0,80-0,90 μ. Δύο τουλάχιστον ἀπ' αὐτά ἦταν στρωμένα μέ ἀσβεστολιθικές πλάκες στηριγμένες σέ χαμηλούς ἐσωτερικούς τοίχους, ὥστε νά καλύπτουν ἀποχετευτικούς ἀγωγούς.

Τοῦ βόρειου σπιτιοῦ σώζονται τρεῖς χῶροι (Σ χ έ δ. 1, π, ρ, σ) σέ δύο φάσεις οἰκοδομικές, κλασικῶν καί ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἀρκετά ταραγμένες ἀπό τήν κατασκευή πυκνῶν βόθρων μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Ὁ χῶρος π διατηρεῖ δάπεδο ἀπό μεγάλες ἀσβεστολιθικές πλάκες, πάνω ἀπό τό ὁποῖο ἡ ἐπίχωση περιεῖχε πλῆθος ὀστράκων ὥριμων κλασικῶν χρόνων, μία ἐνδιαφέρουσα ὁμάδα μικρογραφικῶν ἀγγείων (Π ί ν. 151 β) καί μερικά κομμάτια πήλινων εἰδωλίων.

Τό κεντρικό σπίτι, πού ἀποκαλύφθηκε σέ ἀρκετά μεγάλη ἔκταση, ἦταν κανονικό τετράγωνο, διαστ. 14×14 μ. περίπου (λείπει ἡ βορειοανατολική καί ἡ νοτιοδυτική γωνία του), χωρισμένο σέ πέντε τουλάχιστο δωμάτια καί μία αὐλή στό νοτιοανατολικό τμῆμα του. Σώζει τρεῖς οἰκοδομικές φάσεις: α) ἀρχαϊκή: μέ καλύτερα διατηρημένους δύο τοίχους κάτω ἀπό τούς ἑλληνιστικούς 16 καί 20, β) κλασική: τό σύνολο τῶν ὑπόλοιπων τοίχων πού ἔχουν κατασκευαστεῖ μέ μικρές ἀσβεστολιθικές πέτρες ἁδρά δουλεμένες καί τοποθετημένες σέ ἐπάλληλες σειρές πού ἐναλλάσσονται μέ ζῶνες ἀπό πλακωτά γκρίζα ποταμίσια χαλίκια (Π ί ν. 151 α) καί γ) ἑλληνιστική: οἱ περισσότεροι ἀπό τούς κλασικούς τοίχους ἔχουν μετασκευαστεῖ στούς πρώιμους ἑλληνιστικούς χρόνους μέ τήν προσθήκη μεγάλων δουλεμένων ἀσβεστολίθων. Στό δωμάτιο γ διατηρεῖται δάπεδο πρώιμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπό ἀσβεστολιθικές πλάκες καί χαμηλότερα δάπεδο τῆς φάσης τῶν κλασικῶν χρόνων στρωμένο μέ μικρά ποταμίσια χαλίκια. Τά δωμάτια β καί δ ἀρχικά ἦταν ἐνιαῖος χῶρος, πού χωρίστηκε μέ τήν προσθήκη τοῦ τοίχου 10 πάνω σέ ἕνα πυκνό στρῶμα ἀπό μεγάλα κομμάτια κεραμιδιῶν στέγης καί χοντρῶν ἀγγείων. Τό ἴδιο στρῶμα κάλυπτε τό δάπεδο τοῦ χώρου ε.

Ἡ αὐλή η ἔχει λιθόχτιστο πηγάδι καί ἦταν γεμισμένη μέ ἐπάλληλα στρώματα κίτρινων καί κόκκινων πηλοχωμάτων πάνω ἀπό δάπεδο στρωμένο μέ μεγάλα κομμάτια κεραμιδιῶν καί ψιλό χαλίκι ἀνάμεσά τους. Τά πηλοχώματα περιεῖχαν κομμάτια ἄψητου πηλοῦ διαφορετικοῦ χρώματος καί μικρά κομμάτια ἀπό κάρβουνα. Ἐπίσης ὁ χῶρος τ, στή βορειοδυτική γωνία τῶν τοίχων 12 καί 11, ἦταν στρωμένος μέ ἄψητα ἤ μισοψημένα κεραμίδια, ἐνῶ δυτικά τοῦ τοίχου 12 βρέθηκε στόμιο πήλινου πίθου μισοψημένου. Ἀπό αὐτές τίς ἐνδείξεις συμπεραίνεται ὅτι στήν περιοχή πρέπει νά ὑπῆρχε κεραμικός κλίβανος.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ νότιου σπιτιοῦ ἔχει ἐντελῶς καταστραφεῖ ἀπό τούς μεταβυζαντινούς ἀποθέτες ἀπορριμμάτων. Πρέπει πάντως νά ἀνήκει στήν ἑλληνιστική ἐποχή. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι οἱ μεταβυζαντινοί ἀποθέτες ἀπορριμμάτων στό οἰκόπεδο ξεπερνοῦν τούς εἴκοσι καί ἦταν γεμάτοι μέ ἐφυαλωμένα ἀγγεῖα σέ κομμάτια ἀλλά καί ἀκέραια σέ μερικές περιπτώσεις (Π ί ν. 151 δ-στ). Ἀκόμα καί τό σκληρό ὁδόστρωμα τοῦ ἀρχαίου δρόμου ἔχει σκαφτεῖ γιά τήν κατασκευή παρόμοιων βόθρων μέ ἀποτέλεσμα νά μή σώζεται ἡ ἀρχαία ἐπίχωση πάνω ἀπό τό δρόμο. Στήν ταραγμένη αὐτή ἐπίχωση βρέθηκε ἕνα ἀσημένιο νόμισμα Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (Π ί ν. 151 γ).

Ἐνδιαφέρον γιά τήν ἱστορία τῆς Ἄρτας παρουσιάζει ἡ ἐπισήμανση σέ ὅλες τίς ἀνασκαφές οἰκοπέδων τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀποθετῶν ἀπορριμμάτων μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς (17ου-18ου αἰ.), πού περιέχουν πλῆθος χαρακτηριστικῶν ἀγγείων τῆς ἐποχῆς (βλ. παραπάνω ἀνασκαφή οἰκοπέδων Καϊντάση, Φλόκα καί Κούρτη).

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Λάκκα Σούλι

Ρωμανό

Μετά τήν καταστροφή ἀρχαίου τάφου σέ ἐργασίες ἀμμοληψίας καί τήν παραλαβή τῶν εὑρημάτων πού περισώθηκαν, ἔγινε αὐτοψία τό Μάιο στή θέση Λυκούρσι ἤ Γκορτσιές, στήν ὁποία εἶναι γνωστή ἡ ὕπαρξη ἀρχαίου νεκροταφείου ἀπό παλιότερα εὑρήματα[1].

Ὁ τάφος πού καταστράφηκε ἦταν κιβωτιόσχημος, διαστ. 2×0,80×0,80 μ., μέ δουλεμένες ἀσβεστολιθικές πλάκες σέ ὅλες τίς πλευρές. Ἀπό τά εὑρήματα (χάλκινο νόμισμα

1. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 200.

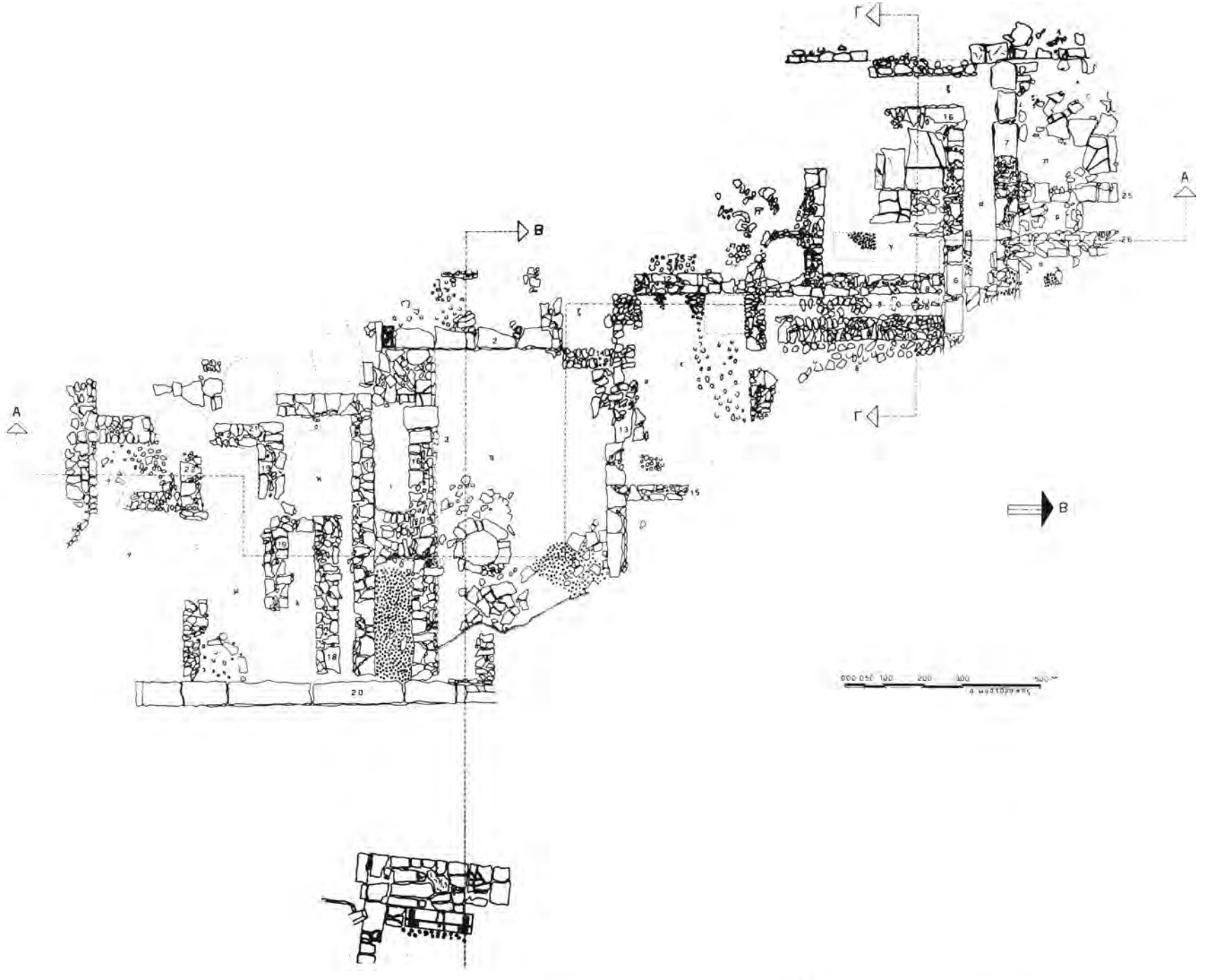

Σχέδ. 1. Ἄρτα. Ὁδός Μπιζανίου (οἰκόπεδο Σμύρη-Πανούτσου). Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἠπειρωτῶν, κομμάτια πέντε τουλάχιστο δακρυδόχων, μισός λύχνος, κομμάτια σιδερένιου μαχαιριοῦ καί ὄστρακα) ὁ τάφος τοποθετεῖται χρονολογικά στό τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Τρεῖς ἀκόμα κιβωτιόσχημοι τάφοι ἐντοπίστηκαν καί ἀνασκάφτηκαν στή θέση Μπαξές μέσα σέ οἰκόπεδο τοῦ Ἀναστασίου Μπούνα. Ἄν καί ἦταν ὅλοι συλημένοι, σώθηκαν μερικά κτερίσματα: πήλινος ἀκέραιος λύχνος στόν τάφο 1, φλασκί πήλινο σέ κομμάτια καί μέρος ἀμφορέα στόν τάφο 2. Μέ βάση τά εὑρήματα οἱ τάφοι χρονολογοῦνται στά μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσίασε τάφος πού ἐπισημάνθηκε στήν ἴδια περιοχή τοῦ Ρωμανοῦ ἐπιφανειακά σέ πλαγιά λόφου, δίπλα στό δρόμο πού ὁδηγεῖ στό μοναστήρι τῆς Μεταμόρφωσης.

Πρόκειται γιά κιβωτιόσχημο τάφο κατασκευασμένο ἀπό λεπτές ντόπιες ἀσβεστολιθικές πλάκες, μέ ἐξωτερικές διαστάσεις 1,70×0,40×0,50 μ. Ὁ νεκρός ἦταν τοποθετημένος πάνω στό φυσικό ἔδαφος μέ τό κεφάλι ἀνατολικά. Ὁ σκελετός βρέθηκε σέ μέτρια διατήρηση μέ τά κτερίσματά του στή θέση τους. Συγκεκριμένα, στόν ἀριστερό καρπό φοροῦσε βραχιόλι χάλκινο ἀπό παχύ σύρμα, ἐλλειπτικῆς τομῆς, λεπτότερο στά ἄκρα, τά ὁποῖα δέν ἑνώνονται ἀλλά ἀπολήγουν τό ἕνα σέ σφυρηλατημένη σπείρα μέ τρεῖς περιελίξεις καί τό ἄλλο σέ ἄγκιστρο (Πίν. 152 α)· τό βραχιόλι ἔχει ἐσωτερική διάμετρο 0,053, διάμετρο σπείρας 0,019 καί μέγ. πάχος 0,06 μ. Στόν ἀριστερό παράμεσο ὑπῆρχαν δύο χάλκινα ἐλασμάτινα δαχτυλίδια, διαμ. 0,017 μ., μέ ἐλεύθερα τά δύο ἄκρα τους (Πίν. 152 β, τό α καί τό β).

Πάνω ἀπό τόν ἀριστερό ὦμο, δίπλα στό κρανίο, βρέθηκε ἕνα ἀκόμα δαχτυλίδι ἀπό χάλκινο σύρμα σφυρηλατημένο πού ἀπολήγει σέ ὀκτώσχημο κόσμημα δύο σπειρῶν στή σφενδόνη (σώζεται ἡ μία) (Πίν. 152 β, τό γ). Ἀπό τή θέση πού βρέθηκε συμπεραίνουμε ὅτι θά χρησιμοποιήθηκε ὡς σφηκωτήρας μαλλιῶν. Ἔχει διάμετρο 0,013 μ. Δύο σπεῖρες ἀπό λεπτό χάλκινο σύρμα βρέθηκαν σέ κομμάτια κάτω ἀπό τό δεξιό κρόταφο. Ἡ διατήρησή τους δέν ἐπιτρέπει ἀκριβή ταύτιση, ἀλλά ἡ θέση τους ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι ἀνήκουν σέ σφηκωτήρα ἤ ἐνώτιο (Πίν. 152 β, τό δ καί τό ε).

Πήλινο εὕρημα, ἔστω ὄστρακο, δέ βρέθηκε μέσα ἤ ἀμέσως γύρω στόν τάφο ὥστε νά χρονολογηθεῖ ἀσφαλῶς. Τά κτερίσματα τοῦ τάφου, ἀνάλογα μέ αὐτά πού βρέθηκαν στούς τάφους τοῦ Καλπακίου[2] καί τοῦ Ἐλαφότοπου Ἰωαννίνων[3] δείχνουν τίς ἐπιρροές τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης στήν περιοχή καί τή διατήρηση τῆς παράδοσης[4]. Χοντρικά μποροῦμε νά τοποθετήσουμε τόν τάφο τοῦ Ρωμανοῦ στούς τελευταίους ὑστεροελλαδικούς ἤ τούς πρώιμους γεωμετρικούς χρόνους.

Ἰ ω ά ν ν ι ν α

Ἀνασκαφή Πανεπιστημιούπολης

Τό καλοκαίρι τοῦ 1976 ἐκσκαφές γιά τή διάνοιξη ἀποστραγγιστικοῦ ἀγωγοῦ στό χῶρο τῆς Πανεπιστημιούπολης Ἰωαννίνων, κοντά στό μοναστήρι τῆς Δουρούτης, ἔφεραν σέ φῶς ἀρχαῖο νεκροταφεῖο καί μικρό τμῆμα ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Ἡ περιοχή παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον, γιατί βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων, λόγω τῆς γεωγραφικῆς θέσης της, ἀλλά καί γιατί σ' αὐτήν ἔχουν κατά καιρούς ἐντοπιστεῖ, καί ἀνασκαφτεῖ, σέ μικρή ἀκτίνα, τάφοι διάφορων ἐποχῶν. Ἔτσι, μέσα στή χαράδρα, στήν ἔξοδο τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε ὁ οἰκισμός, βρέθηκε τό 1965 προϊστορικός κιβωτιόσχημος τάφος καί ἐξακριβώθηκε στρῶμα μέ προϊστορικά ὄστρακα[5]. Τριακόσια περίπου μέτρα ἀνατολικότερα, ἔχει βρεθεῖ ἐπιτύμβια στήλη ἑλληνιστικῶν χρόνων ἐκτεθειμένη σήμερα στό Μουσεῖο Ἰωαννίνων[6], ἐνῶ λίγο βορειότερα ἀνασκάφτηκε τμῆμα νεκροταφείου μεσαιωνικῶν χρόνων[7].

Μετά τήν εἰδοποίηση γιά τήν ἀποκάλυψη τῶν τάφων ἀκολούθησε ἀνασκαφική ἔρευνα, πού ἔδωσε πλούσια καί ἐνδιαφέροντα εὑρήματα, κυρίως στήν περιοχή τοῦ νεκροταφείου.

Οἰκισμός

Ὅπως ἀναφέραμε, βρίσκεται στήν ἔξοδο μικρῆς χαράδρας πού χωρίζει τό χωριό Νεοχωρόπουλο ἀπό τό μοναστήρι τῆς Δουρούτης καί δέν ταυτίζεται μέ γνωστό ἀπό τήν ἀρχαία παράδοση οἰκισμό. Ἐλάχιστο τμῆμα του ἀποκαλύφθηκε, ὅσο περιλαμβανόταν μέσα στά πρανή τῆς κοίτης τοῦ ἀγωγοῦ καί δέν εἶχε καταστραφεῖ ἀπό τόν ἐκσκαφέα. Ὁ χείμαρρος πού διέτρεχε τή χαράδρα ἔχει καλύψει τά λείψανα τῶν κτιρίων μέ ἀλλεπάλληλα στρώματα χαλικιῶν, συνολ. ὑψ. περίπου 2,50 μ. Οἱ τοῖχοι πού σώζονται ἀνήκουν σέ ὑποθεμελιώσεις ὀρθογώνιων καί καμπύλων σπιτιῶν (Πίν. 152 δ), πού ἀπό τά κεραμικά εὑρήματα χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι στό ἴδιο στρῶμα πού θεμελιώνονται τά κτίρια συναντᾶμε κεραμική τοῦ 4ου αἰ. ἀνακατεμένη μέ χειροποίητη κεραμική τυπολογικά προϊστορική (ἀμαυρόχρωμη, μέ ἀνάγλυφα κουμπιά, σχοινοειδή διακόσμηση κτλ.), ἀλλά πού στήν Ἤπειρο ἐπιζεῖ μέχρι καί τούς ἱστορικούς χρόνους.

Νεκροταφεῖο

Διακόσια περίπου μέτρα ἀνατολικά τοῦ οἰκισμοῦ, στίς παρειές τῆς λοφοσειρᾶς πού κλείνει τό ὀροπέδιο τῶν Ἰωαννίνων στά ΒΔ., ἀποκαλύφθηκαν οἱ τάφοι τοῦ νεκροταφείου (Σχέδ. 2-3· Πίν. 152 γ). Συνολικά ἀνασκάφτηκαν στό δίμηνο Ὀκτωβρίου-Νοεμβρίου 23 τάφοι. Οἱ

2. ΑΕ 1956, σ. 116, εἰκ. 2 καί σ. 124 κ.ἑ.
3. ΑΕ 1969, σ. 189.
4. Βλ. δ.π., σ. 124-125 καί Μ. Ἀνδρόνικου, Βεργίνα Ι, σ. 239-240.
5. Βλ. Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον, Δ', σ. 386 κ.ἑ. καί ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 287.
6. Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον, δ.π., σ. 400 κ.ἑ.
7. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 342 κ.ἑ.

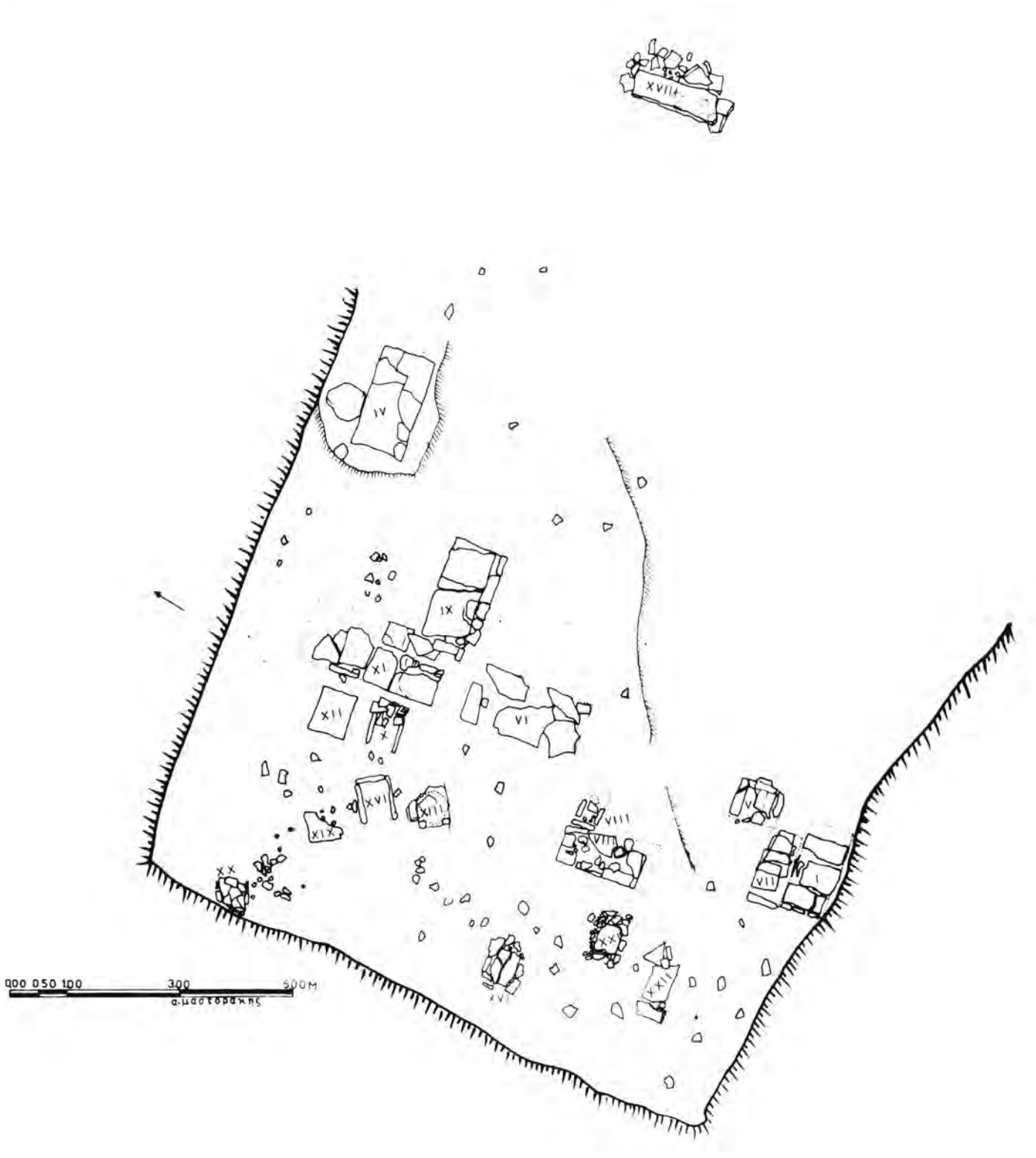

Σχέδ. 2. Ἰωάννινα (θέση Δουρούτη). Ἀνασκαφή Πανεπιστημιούπολης. Κάτοψη νεκροταφείου. Α΄ φάση.

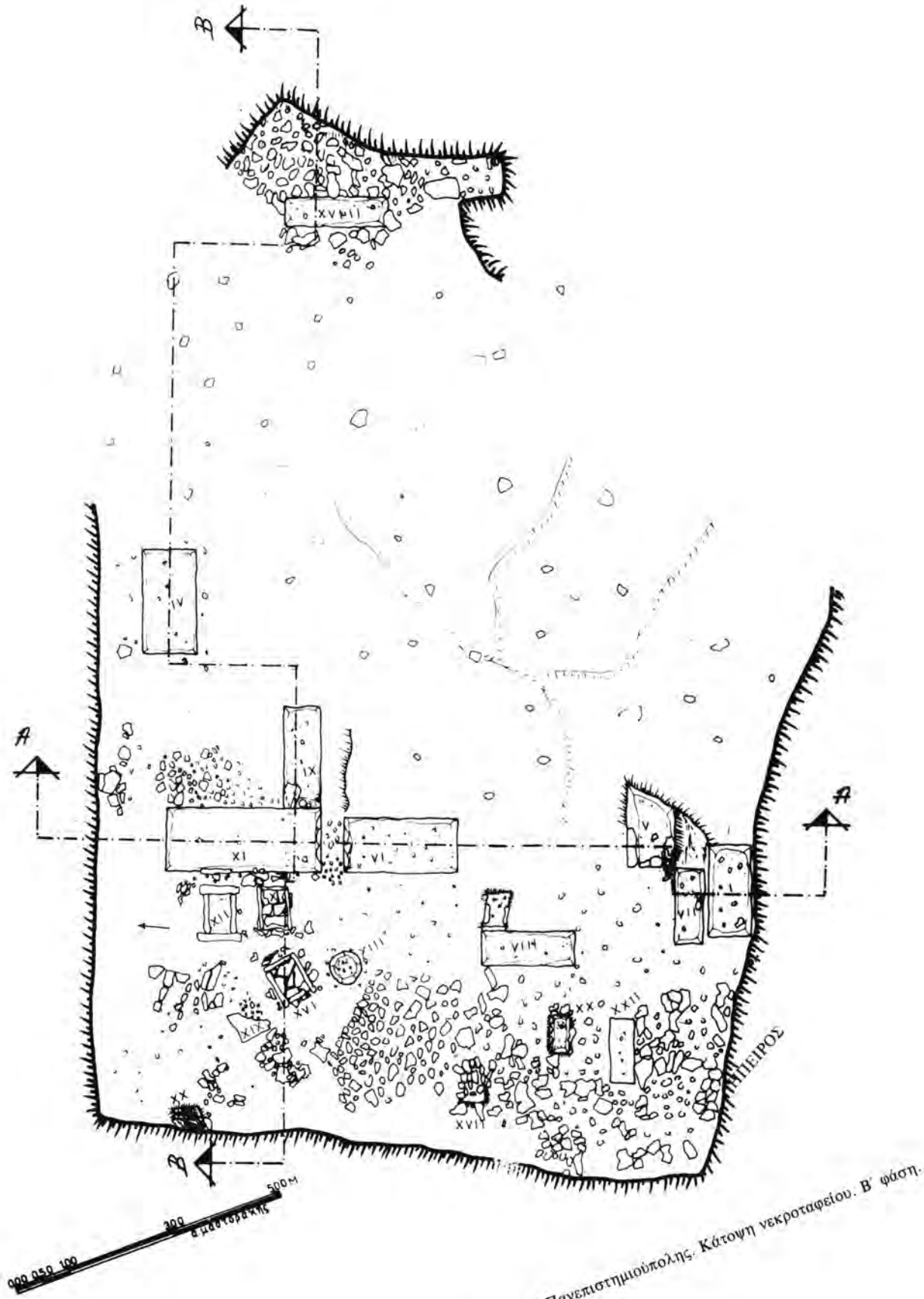

Σχέδ. 3. Ἰωάννινα (θέση Δουρούτη). Ἀνασκαφή Πανεπιστημιούπολης. Κάτοψη νεκροταφείου. Β΄ φάση.

περισσότεροι εἶναι ἁπλοί ὀρθογώνιοι λάκκοι καλυμμένοι μέ μεγάλες πλάκες ἀσβεστολίθου. Δύο ἦταν κανονικοί κιβωτιόσχημοι μικρῶν διαστάσεων, μέ μονολιθικές πλάκες στά τοιχώματα καί τό δάπεδο, ἕνας κιβωτιόσχημος ἐπίσης εἶχε ἐπένδυση ἀπό ἀκέραιους κορινθιακούς στρωτῆρες, πέντε ἦταν παιδικοί κεραμοσκεπεῖς καί σέ μία περίπτωση εἴχαμε καύση καί ἐναπόθεση τῶν ὀστῶν σέ ἀγγεῖο. Ἐρευνήθηκαν ἐπίσης δύο λιθοσωροί πού κάλυπταν ἀντίστοιχες ταφές, ἐνῶ πολλοί ὅμοιοι πού ὑπάρχουν θά ἐρευνηθοῦν τήν ἐπόμενη ἀνασκαφική περίοδο. Ὅλοι οἱ τάφοι εἶχαν κανονικό προσανατολισμό ἀπό Α.-Δ. ἤ ἀπό Β.-Ν. Χρονολογικά τά εὑρήματα τῶν τάφων καί τῆς μεταξύ τους ἐπίχωσης καλύπτουν τό διάστημα ἀπό τό τέλος τοῦ 7ου μέχρι τό τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό γεγονός ὅτι οἱ λακκοειδεῖς τάφοι πού ἦταν καλυμμένοι μέ τίς μεγάλες ἀσβεστολιθικές πλάκες καί εἶχαν τίς μεγαλύτερες διαστάσεις, δέν ἔσωζαν καθόλου σκελετούς καί κατά κανόνα ἦταν πολύ φτωχοί σέ κτερίσματα ἤ ἐντελῶς ἀκτέριστοι. Οἱ σημαντικότεροι σέ κτερίσματα εἶναι οἱ μικρότεροι κιβωτιόσχημοι τάφοι XII καί XVI.

Τ ά φ ο ς XII. Κιβωτιόσχημος ὀρθογώνιος, ἐσωτ. διαστ. 0,72×0,38×0,45 μ., μέ ἐπένδυση ἀπό μονολιθικές πλάκες ἀσβεστολίθου, πάχ. 0,06-0,14 μ. Ὁ πιό ἐπιμελημένος ἀπό τούς τάφους πού ἐρευνήθηκαν ἔχει τό μακρύ ἄξονα ἀπό Α.-Δ. καί ὅλες οἱ πλευρικές πλάκες στηρίζονται στήν πλάκα τοῦ δαπέδου, ἔτσι ὥστε αὐτές τῶν στενῶν πλευρῶν νά προεξέχουν στίς τέσσερις γωνίες τοῦ τάφου. Ὅμοια πλάκα, διαστ. 0,75×0,68 μ., κάλυπτε τόν τάφο.

Δέ σώθηκε κανένα ἴχνος ἀπό τό σκελετό τοῦ τάφου, ἡ θέση ὅμως καί τό εἶδος τῶν κτερισμάτων ἐπιβεβαιώνουν τήν ταφή μικροῦ κοριτσιοῦ. Στήν ἀνατολική πλευρά (Π ί ν. 153 α) βρέθηκαν πάνω στό δάπεδο, τοποθετημένα τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο, τά ἀγγεῖα τοῦ τάφου, δηλ. δύο μελαμβαφεῖς κοτύλες, καί μέσα στή μία ἄλλη μικρογραφική κοτύλη, μία ὄλπη καί ἕνα λίθινο ἀλάβαστρο. Στή δυτική πλευρά εἶχε ἕνα κυάθιο καί μία ἀκόμα μικρογραφική κοτύλη. Λίγο ἀνατολικότερα ἀπό τό κέντρο τοῦ τάφου καί κάπως ψηλότερα ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν ἀγγείων βρέθηκε χρυσή ἀκέραιη περόνη, μήκ. 0,07 μ., θαυμάσιας διατήρησης, μέ κεφαλή ὡραιότατη προτομή λιονταριοῦ (Π ί ν. 153 β). Ἔξω ἀπό τή βορειοανατολική γωνία τοῦ τάφου βρέθηκε ἀσημένιο βραχιόλι ἀπό διπλή συσπείρωση ταινίας ἐπίκυρτης τομῆς, διαμ. 0,035 μ., πού ἀπολήγει στά δύο ἄκρα σέ κεφαλές φιδιῶν (Π ί ν. 153 γ).

Ἀπό τά ἀγγεῖα, κυρίως τίς κοτύλες (Π ί ν. 153 δ), ὁ τάφος χρονολογεῖται γύρω στό 480-470 π.Χ.[8]. Ἡ περόνη εἶναι παλιότερη, τοῦ τέλους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, εἶναι ὅμως ὁπωσδήποτε ἀπό τά ἀντικείμενα πού διατηροῦνται σέ χρήση γιά πολύ καιρό.

Τ ά φ ο ς XVI. Πρόκειται γιά κιβωτιόσχημο ἐπίσης τάφο, λιγότερο προσεγμένης κατασκευῆς ἀπό τό XII. Πλάκες διαφορετικῶν διαστάσεων καί ὑλικοῦ, πού σχηματίζουν ἐλαφρά τραπεζιοειδές ὀρθογώνιο (ἐσωτ. μήκ. πλευρῶν 0,66, 0,60, 0,45, 0,45, ὕψ. περίπου 0,40 μ.), καλύπτουν τίς πλευρές του. Ὡς δάπεδο χρησιμοποιήθηκε πλάκα, ἐνῶ δέ βρέθηκε καλυπτήρια. Δέν ὑπῆρχε ἴχνος σκελετοῦ καί ἐδῶ, ἀλλά πάνω ἀκριβῶς στήν πλάκα τοῦ δαπέδου βρέθηκαν τοποθετημένα τά κτερίσματα: δύο μεγάλες σιδερένιες αἰχμές δοράτων σέ ἀρκετά καλή κατάσταση (μήκ. 0,58 καί 0,44 μ.) καί τμήματα μιᾶς, ἐπίσης σιδερένιας, στλεγγίδας. Οἱ διαστάσεις τοῦ τάφου ἀποκλείουν τήν κανονική ταφή ἄντρα. Δέ βρέθηκε ἐπίσης ἴχνος καύσης. Ἀπό ἀνάλογα παραδείγματα τοῦ ἴδιου νεκροταφείου (ταφή μέ βεβαιωμένα παιδικά ὀστά καί ὡς κτερίσματα ὅπλα καί στλεγγίδα), δέν ἀποκλείεται ὁ ἐνταφιασμός μικροῦ ἀγοριοῦ σέ συνεσταλμένη στάση στόν τάφο XVI. Ὁ τύπος τῶν ὅπλων καί τῆς στλεγγίδας χρονολογοῦν τόν τάφο στόν 5ο αἰ. π.Χ.

Σχετικά μέ τή μικρή ἔκταση πού ἀνασκάφτηκε (15×12 μ.) στό χῶρο τοῦ νεκροταφείου, χωρίς ἀκόμα νά ἐξαντληθεῖ ἡ ἀρχαία ἐπίχωση, εἶναι σημαντικός ὁ ἀριθμός τῶν τάφων καί τῶν κτερισμάτων. Συνολικά βρέθηκαν 30 περίπου πήλινα ἀγγεῖα, ἐλάχιστα ὅμως ἀκέραια, ἀρκετές ἀγνύθες, πολλά σιδερένια ἐργαλεῖα καί καρφιά, πολλά ἐπίσης κομμάτια χάλκινων ἐλασμάτων, 10 σιδερένια μαχαίρια, 12 σιδερένιες αἰχμές δοράτων, 2 σιδερένιες στλεγγίδες καί κομμάτια 6 πήλινων εἰδωλίων, τό ἕνα μάλιστα κούρου (Π ί ν. 153 στ).

Πολλά ἀπό τά παραπάνω εὑρήματα βρέθηκαν στήν ἐπίχωση μεταξύ τῶν τάφων. Ἀπ' αὐτά πιό ἀξιοσημείωτη εἶναι ἀκέραιη προτομή γρύπα ἀπό χυτό χαλκό, θαυμάσια διατηρημένη (Π ί ν. 153 ε). Σύμφωνα μέ τά γνωστά παραδείγματα τῆς Ὀλυμπίας καί τῆς Σάμου χρονολογεῖται στό τέλος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.[9].

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

8. Agora XII, 2 πίν. 14, ἀριθ. 312 καί 314 καί Kerameikos IX, πίν. 79,239, 2 καί πίν. 89, E37.

9. Βλ. Ulf Jantzen, Griechische Greifen-Kessel, πίν. 36.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ἄρτα

Ναός Ἁγίου Λουκᾶ

Ἀπαλλοτριώθηκε μετά πολυετή ἀγώνα τῆς Ἐφορείας τό οἰκόπεδο, ὅπου βρίσκονται τά ἐρείπια τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ[1], σέ μικρή ἀπόσταση νότια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Κατεδαφίστηκε ἡ νεότερη ἰσόγεια οἰκία, πού ἦταν χτισμένη σ' ἐπαφή μέ τό μνημεῖο, ἔγινε καθαρισμός τοῦ χώρου, ἀπομακρύνθηκαν οἱ ἐπιχώσεις καί τό οἰκόπεδο περιφράχτηκε, σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες τοῦ Ἀρταίου μηχανικοῦ Τάκη Κεφάλα. Κατά τήν ἀποχωμάτωση τοῦ Ἱεροῦ Βήματος βρέθηκε, σέ ἀπόσταση 0,20 μ. δυτικά τοῦ βόρειου ἄκρου τῆς ἁψίδας καί σέ βάθος 0,40 μ., ὄστρακο πού ἔφερε τή χρονολογία 1771.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Δράμεση Θεσπρωτίας

Τό Μάιο τοῦ 1970 εἶχα ἐπισημάνει καί καταγράψει διάσπαρτα μεσοβυζαντινά γλυπτά, προερχόμενα ἀπό τέμπλο, στήν περιοχή τῆς κοινότητας Δράμεσης, κοντά στήν ἐθνική ὁδό Ἰωαννίνων-Ἠγουμενίτσας[2]. Τήν ἄνοιξη τοῦ 1976 διαπιστώθηκε ὅτι κατά τήν ἀνακατασκευή μιᾶς βρύσης ἀπό τήν κοινότητα, σέ συνεργασία μέ τή Διεύθυνση Γεωργίας Νομοῦ Θεσπρωτίας, ἐξαφανίστηκε ἕνα ἀπό τά ἀνάγλυφα, πού ἦταν ἐντοιχισμένο ἐκεῖ[3]. Ὕστερ' ἀπ' αὐτό ἀποφασίστηκε ἡ μεταφορά στό Μουσεῖο Ἰωαννίνων τῶν γλυπτῶν πού εἶχαν ἀπομείνει.

Τά γλυπτά καταγράφηκαν μέ αὔξ. ἀριθ. εὑρ. 340-348 καί μερικά ἔχουν ἐκτεθεῖ στήν αἴθουσα βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς τέχνης τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων. Τά κυριότερα γλυπτά πού ἔχουν εἰσαχθεῖ στό Μουσεῖο εἶναι τά ἑξῆς:

α) Τμῆμα θωρακίου ἀπό πεντελικό μάρμαρο (ἀριθ. εὑρ. 342)[4].

β) Δύο τμήματα ἀνάγλυφων πλακῶν ἀπό παριανό μάρμαρο, τῶν ὁποίων μία πλευρά εἶναι καμπύλη, μέ ἀκτίνα 0,52 μ. (ἀριθ. εὑρ. 347-348)[5]. Πιθανότατα προέρχονται ἀπό τό ἴδιο τοξωτό μέλος. Στά ἄκρα τετραμερής ταινία σχηματίζει σχοινί, πού περιβάλλει ἰσοσκελεῖς σταυρούς μέ διαπλατυνόμενες στά ἄκρα κεραῖες, ἐγγεγραμμένες σέ διμερεῖς κύκλους ἀπό ὅπου ἐκφύονται ἀνθέμια. Στό κέντρο φυλλοφόρος σταυρός ἐγγράφεται σέ ὅμοιο κύκλο. Διαστ. 0,61×0,33×0,075 καί 0,25× 0,26×0,075 μ. (Πίν. 154 α-β).

γ) Συνανήκει ἴσως τό τμῆμα ἀνάγλυφης πλάκας (ἀριθ. εὑρ. 341), ἀπό τό ἴδιο ὑλικό, ὅπου ὅμοιο σχοινί περιβάλλει ρόδακα ἐγγεγραμμένο σέ διμερή κύκλο[6]. Φυτικό κόσμημα καλύπτει τό κενό ἀνάμεσα στό σχοινί καί τόν κύκλο. Διαστ. 0,37×0,29×0,075 μ. (Πίν. 154 γ).

δ) Μαρμάρινο τεκτονικό κιονόκρανο (ἀριθ. εὑρ. 343)[7]. Κάθε πλευρά κοσμεῖται μέ σταυρό, δίπλα στή βάση τοῦ ὁποίου ἐκφύονται δύο ἡμιανθέμια. Διαστ. πλευρᾶς 0,25, διαμ. βάσης 0,16 καί ὕψ. 0,17 μ. (Πίν. 154 δ).

ε) Τμῆμα ἐπιστυλίου τέμπλου ἀπό πεντελικό μάρμαρο (ἀριθ. εὑρ. 340)[8]. Στήν μπροστινή λοξή ἐπιφάνεια ἐξέχει κομβίο, διακοσμημένο μέ σταυρό μέσα σέ κύκλο, μέ κεραῖες πού διαπλατύνονται στά ἄκρα. Ἀριστερά καί δεξιά τοῦ κύκλου σώζονται τμήματα φύλλων ἄκανθας. Ὕψ. 0,15, μῆκ. 0,30 στήν πίσω καί 0,24 στήν μπροστινή πλευρά, πάχ. 0,32 πάνω καί 0,22 μ. κάτω (Πίν. 154 ε).

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Παντάνασσα Φιλιππιάδας

Ἐκτενής ἔκθεση γιά τήν ἀνασκαφή τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδας δημοσιεύτηκε στά ΑΑΑ Χ (1977), σ. 149-164.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Πολύλοφο (τ. Κοβίλιανη)[9]

Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος

Σύνθετος τετρακιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος ναός, χτισμένος μέ ὀρθογωνισμένους ἀσβεστολίθους τοποθετημένους σέ ἀνισοϋψεῖς στρώσεις, πού βρίσκεται στήν κατωφέρεια, βόρεια τῆς κεντρικῆς πλατείας, καί ἦταν ἄλλοτε ἐνοριακός ναός τοῦ χωριοῦ[10]. Στήν ἀνατολική πλευρά προεξέχει μία τρίπλευρη ἁψίδα. Οἱ κόγχες τῆς πρόθεσης καί τοῦ διακονικοῦ ἐγγράφονται στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἀνάμεσα στό κυρίως Ἱερό Βῆμα καί τά παραβήματα δέ μεσολαβοῦν τοῖχοι, ἀλλά ἀρράβδωτοι κίονες, κατασκευασμένοι ἀπό στενούς σπονδύλους. Τά παραβήματα καί τά δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται μέ φουρνικά, ἐνῶ τά ἀνατολικά μέ κατά μῆκος καμάρες. Σφενδόνια ἐνισχύουν τά τόξα μετώπου τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Ἡ κατά μῆκος κεραία τοῦ σταυροῦ, τά γωνιαῖα διαμερίσματα καί τά παραβήματα καλύπτονται μέ ἐνιαία δικλινή στέγη. Ὁ τροῦλος εἶναι ὀκτάπλευρος, μέ

1. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 343, Πίν. 329 α-β.
2. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 473-474, Πίν. 414 β-γ.
3. Ὅ.π., σ. 474, ἀριθ. 3, Πίν. 414 β.
4. Ὅ.π., σ. 473, ἀριθ. 1, Πίν. 414 γ.
5. Ὅ.π., σ. 474, ἀριθ. 4, 6.
6. Ὅ.π., σ. 474, ἀριθ. 5.
7. Ὅ.π., σ. 473, ἀριθ. 2.
8. Ὅ.π., σ. 474, ἀριθ. 7.
9. Τό Πολύλοφο ὑπάγεται στά Γραμμενοχώρια, πού βρίσκονται στά ΝΔ. τῶν Ἰωαννίνων. Βλ. σχετικά Ἠπειρ. Ἑστία Κς' (1977), σ. 667-689, 876-889, ΚΖ' (1978), σ. 13-20, 204-216, 409-422, 594-603.
10. Περιγραφή τοῦ ναοῦ καί μεταγραφή τῶν ἐπιγραφῶν, μέ ὁρισμένες παρανοήσεις, δίνονται δ.π., σ. 876-879· πρβλ. καί τίς σ. 684, 685.

ὁριζόντιο γεῖσο (Π ί ν. 155 α). Στή βορειοδυτική πλευρά του εἶναι ἐντοιχισμένη λίθινη πλάκα, ὅπου ἔχει χαραχτεῖ ἡ ἀκόλουθη ἐπιγραφή:

ΕΤΩΣ/ΖΡΙΒ΄ ΙΩ/ΑΓΒΕΡΟ

Ὅπως μαρτυρεῖ καί ἡ γραπτή ἐπιγραφή στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ, ὁ κύριος ναός οἰκοδομήθηκε τό ἔτος 7112 ἀπό κτίσεως κόσμου (=1604 μ.Χ.), ἐνῶ Ἰωάννης καί Αὐγέρω εἶναι τά ὀνόματα τῶν κτιτόρων. Τέσσερις φωτιστικές σχισμές καί ἰσάριθμα μακρόστενα τυφλά ἀψιδώματα ἀνοίγονται στόν τροῦλο. Στενά ὀρθογώνια παράθυρα ὑπάρχουν ἐπίσης στό βόρειο καί νότιο ἀέτωμα καί στά παραβήματα.

Ὁ τρίκλιτος νάρθηκας εἶναι μεταγενέστερος, ὅπως μαρτυρεῖ καί ἀνάγλυφη λίθινη ἐπιγραφή στό δυτικό ἀέτωμα:

ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ/ΠΡΟΔΡΟ/ΜΟΥ 1795/ΜΑΙΟΣ 5

Τά κλίτη χωρίζονται μέ δύο σειρές ἀπό δύο κίονες, πού ἀποτελοῦνται κι αὐτοί ἀπό λίθινους σπονδύλους. Τό κεντρικό κλίτος καλύπτεται μέ καμάρα, πού ἐνισχύουν δύο σφενδόνια. Καθένα ἀπό τά πλάγια κλίτη καλύπτεται μέ τρία φουρνικά, ἀπό τά ὁποῖα τό μεσαῖο εἶναι ἐλλειψοειδές. Καί τά τρία κλίτη στεγάζονται μέ ἐνιαία δικλινή στέγη.

Κατά μῆκος τῆς νότιας καί τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μνημείου ἔχει προστεθεῖ πεσσοστήριχτη τοξωτή στοά μέ μονόριχτη ξύλινη στέγη. Ἡ στοά ἀπολήγει στό ἀνατολικό ἄκρο της σέ δωμάτιο, πού χρησιμεύει ὡς ὀστεοφυλάκιο[11]. Ὁ νάρθηκας καί ἡ στοά εἶναι χτισμένοι μέ ἁδρά ὀρθογωνισμένους λίθους σέ ἀνισοϋψεῖς στρώσεις. Ὁλόκληρο τό μνημεῖο στεγάζεται μέ λίθινες πλάκες.

Πάνω ἀπό τήν αὐλόπορτα, δυτικά τοῦ ναοῦ, ὑψώνεται δισδιάστατο λιθόχτιστο κωδωνοστάσιο μέ τοξωτά ἀνοίγματα σέ δύο σειρές: ἕνα κάτω καί ἕνα ἐπάνω. Οἱ ἀκόλουθες ἐπιγραφές εἶναι χαραγμένες σέ δύο πλάκες, ἐντοιχισμένες πάνω ἀπό τήν τοξωτή εἴσοδο:

Ἀριστερά: *1877/ΥΟΥΝ 6 ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΩΝ/ΔΙΜΗΤΡΙ. ΠΑΠ./ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑ ΙΩ/[Ε]ΚΤΙΣΘΗ ΥΠΟ/ ΔΙΜΗΤ. ΚΥΡΚΟ/ΧΟΥΛΙΑΡΑ*

Δεξιά: *1877/ΑΝΗΓΕΡΘ. ΕΚ ΘΕ/ΜΕΛΙ. ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ./ΔΙΜΗΤΡΙ. ΚΑΙ ΚΩΝΣ/ΚΥ. ΧΟΥΛΙΑΡΑ./ΤΟ ΗΜΙΣΥ. ΤΟ/ΛΕ ΗΜΙΣΥ ΕΚ/ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑ/Σ*

Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος μέ τοιχογραφίες, πολύ φθαρμένες καί μαυρισμένες. Ἡ χρονολογία ἱστόρησης καί τά ὀνόματα τῶν ζωγράφων καί ἀφιερωτῶν ἀναγράφονται σέ μακροσκελή ἐπιγραφή, ζωγραφισμένη πάνω ἀπό τή δυτική θύρα τοῦ ναοῦ (Π ί ν. 155 β):

ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΥΠΑΡΧΕΙ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ/Κ(ΑΙ) ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΝΗΓΕΡΘΗ Κ(ΑΙ) ΟΙΚΟΔΩΜΗΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΕΥΔΟΚΙΑ Θ(ΕΟ)Υ ΔΙΑ ΣΗΝ/ΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΟΥ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΜΑΚΑΡΙΑ ΤΗ ΛΗΞΗ ΓΕΝΟΜΕΝΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΖΟΥΡΑΓΛΙ Κ(ΑΙ) ΑΥΓΕΡΟΣ/ΔΙΑ ΨΥΧΙΚΗΝ ΑΥΤΟΥ Σ(ΩΤΗ)ΡΙΑΝ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΑΥΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΩ ΖΡΙΒ΄ 7112 ΜΕΤΑ ΔΕ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΧΟΒ 1672 / ΘΕΙΟ,ΖΗΛΩ ΚΙΝΗΘΗΣ Ο ΤΙΜΙΩΤΑΤΟΣ ΚΥΡ ΛΟΝΤΑΡΗΣ εκ κομις βαενήτη ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΣΙΝΒΗΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΛΕΞΟΣ Κ(ΑΙ) ΤΟΝ ΤΕΚΝΩΝ/ΑΥΤΟΥ ΙΩ(ΑΝΝ)ΟΥ ΩΣΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΣΕΝ ΟΥΤΟΝ ΤΟΝ ΘΕΙΟΝ ΝΑΟΝ ΕΞ ΙΔΙΩΝ ΑΝΑΛΩΜΑΤΩΝ ΔΙΑ ΨΥΧΙΚΗΝ ΑΥΤΟΥ Σ(ΩΤΗ)ΡΙΑΝ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ/ΑΥΤΟΥ ΩΣ ΚΑΘΩΣ ΟΡΑΤΑΙ ΤΗΝ ΣΗΜΕΡΟΝ ΕΠΙΤΡΟ(ΠΟΣ) ΔΕ Κ(ΑΙ) ΣΗΝΔΡΩΜΙΤΗΣ ΚΥΡ ΣΤΑΥΡΩ ΤΖΟΥΡΑΓΛΙ ΣΗΝ ΤΗ Μ(ΗΤ)ΡΙ ΑΥΤΟΥ/ΖΩΝΗΟΣ +ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ Μ(ΗΤ)ΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΥ/ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΕΤΕΛΕΙΩΘΕΙ ΕΝ ΜΙΝΙ ΙΑΝΝΟΥΑΡΙΟΥ Ε΄ ΕΦΙΜΕΡΕΥΩΝΤΟΣ ΔΕ ΕΥΣΤΑΘΕΙΟΥ ΙΕΡΕΟΣ/ΕΤΕΛΕΙΩΘΕΙ ΔΙΑ ΧΕΙΡΟ[Σ] ΤΟΝ ΤΑΠΙΝΩΝ ΔΟΥΛΟΝ Θ(ΕΟ)Υ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΓΕΩΡΓΙΟΥ 1672.

Ὁ ἀριθμός 7112 στήν 4η ἀράδα καί οἱ λέξεις *εκ κομις βαενήτη* (= Βαγενήτη) στήν 5η ἔχουν γραφτεῖ πάνω ἀπό τό στίχο.

Ὁ Κύριλλος διατέλεσε μητροπολίτης Ἰωαννίνων ἀπό τό 1666 ὥς τό 1676[12]. Ζωγράφοι μέ τά ὀνόματα Γεώργιος καί Δημήτριος ἀναφέρονται πολλοί. Αὐτοί πού ἱστόρησαν τόν Ἅγιο Ἰωάννη θά πρέπει νά ταυτιστοῦν μέ τή συντροφιά πού διακόσμησε τό 1662 τήν Παναγία στό Λοζέτσι (Ἑλληνικό) τῶν Κατσανοχωρίων, στά ΝΑ. τῶν Ἰωαννίνων[13], τό 1666 τή Μεταμόρφωση στή βορειοηπειρωτική μονή Δρένοβου[14] καί τό 1673 τό καθολικό τῆς μονῆς Σπηλαιωτίσσης στήν Ἀρίστη Ζαγορίου[15].

Στόν τροῦλο εἰκονίζεται ὁ Χριστός Παντοκράτωρ, πού περιστοιχίζουν ἄγγελοι, στή σφενδόνη τοῦ τρούλου ὄρθιες δυσδιάκριτες μορφές, πιθανῶς προφῆτες, στά λοφία οἱ τέσσερις εὐαγγελιστές. Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας ἡ Παναγία σέ προτομή ἔχει τά χέρια ὑψωμένα σέ χειρονομία δέησης. Μπροστά στό στῆθος της εἶναι ζωγραφισμένος ὁ Χριστός μέσα σέ μετάλλιο, ἐνῶ ἀριστερά καί δεξιά τήν περιβάλλουν δύο ἄγγελοι στηθαῖοι σέ μικρότερη κλίμακα. Στήν ἁψίδα εἰκονίζεται ἡ Μετάδοση καί ἡ Μετάληψη καί ἀπό κάτω τέσσερις ἱεράρχες, πού φοροῦν σάκκους καί συλλειτουργοῦν γύρω ἀπό Ἁγία Τράπεζα, πάνω στήν ὁποία βρίσκεται ἅγιο ποτήριο, ἀπό ὅπου προβάλλει ὁ Χριστός, πού εὐλογεῖ μέ τά δύο χέρια. Στήν πρόθεση ἔχει παρασταθεῖ ἡ Ἀποκαθήλωση (Π ί ν. 155 γ), στό διακονικό οἱ Ἅγιοι Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καί Σπυρίδων.

11. Τό ὀστεοφυλάκιο ἀνάγεται στό 1893. Βλ. τήν ἐπιγραφή του, δ.π., σ. 879.

12. Ἠπ. Χρον. ΙΒ΄ (1937), σ. 68.
13. Ἠπ. Χρον. Θ΄ (1934), σ. 91-92.
14. ΕΕΒΣ Ε΄ (1928), σ. 83.
15. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 312.

Ὁλόκληρη τήν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ καταλαμβάνει ἡ Ἀνάληψη.

Ἡ διακόσμηση τοῦ κυρίως ναοῦ χωρίζεται σέ τρεῖς ζῶνες. Στή χαμηλότερη εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἅγιοι (Π ί ν. 155 δ), ἐνῶ στή δεύτερη καί τρίτη εὐαγγελικές σκηνές· στό δυτικό τοῖχο ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Π ί ν. 156 α). Τίς καμάρες τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ κοσμοῦν παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ μέ διάφορες μορφές: στή βόρεια εἰκονίζεται ἀγένειος, μεταξύ τῶν συμβόλων τῶν εὐαγγελιστῶν· στήν ἀνατολική σέ προτομή ὡς Παλαιός τῶν Ἡμερῶν· στή νότια, ὡς Μέγας Ἀρχιερεύς, ὁλόσωμος, μέσα σέ ἐλλειψοειδή δόξα, πού περιβάλλουν τροχοί καί ἐξαπτέρυγα· στή δυτική τέλος ὡς Ἐμμανουήλ. Στά φουρνικά τῶν παραβημάτων καί τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων εἶναι ζωγραφισμένος ἀπό ἕνας ἄγγελος σέ προτομή. Στίς καμάρες τοῦ νοτιοανατολικοῦ καί τοῦ βορειοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος εἰκονίζονται ἡ Θεοτόκος σέ προτομή, δεόμενη, καί δυσδιάκριτη στηθαία πτερωτή μορφή. Διάφοροι ἅγιοι κοσμοῦν τά τόξα.

Στό νάρθηκα διακοσμήθηκε μόνο ὁ ἀνατολικός τοῖχος, ὅπου ἁπλώνεται ἡ Δευτέρα Παρουσία. Χαμηλά, μέσα σέ ἐλλειψοειδή πλαίσια, εἰκονίζονται οἱ τιμωρίες τῶν ἁμαρτωλῶν στήν κόλαση (Π ί ν. 156 β). Στό νότιο τμῆμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἀνοίγεται κόγχη, ὅπου εἶναι ζωγραφισμένη, ὅπως συνήθως, ἡ Βάπτιση[16]. Πάνω ἀπό τή θύρα πού ὁδηγεῖ στό ναό σώζεται ἐπιγραφή ἡμιεξίτηλη:

ΙΣΤΟΡΙΘΗΣΑΝ ΤΑ ΠΑΡΟΝΤΑ/κ(αί) ΤΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ ΤΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥ ΜΑΖΥ/ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΩΝΤΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡ ΓΕΩΡΓΙ ΤΖΟΥΡΙ/διὰ χειρός..... κ(αί) κ[ωνσταν]τινου γγογγόλη/18.4.– – – – – – 25.

Ψηλότερα ἀνοίγεται ἀβαθής κόγχη.

Τό εἰκονοστάσι εἶναι ξύλινο. Μερικά τμήματά του, μέ πρόστυπο ζωικό καί φυτικό διάκοσμο, προέρχονται ἀπό παλιότερο τέμπλο (Π ί ν. 156 γ). Οἱ εἰκόνες ἀνάγονται στό 19ο αἰώνα.

Ζωοδόχος Πηγή

Μονοκάμαρος ναΐσκος τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ., πού τιμᾶται στό ὄνομα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ὑψώνεται σέ χαμηλό λόφο στή θέση Τοπόλια, 1 χλμ. περίπου νότια τοῦ χωριοῦ. Ὁ ναός ἦταν τό καθολικό μοναστηριοῦ, πού μεταφέρθηκε στά μέσα τοῦ 18ου αἰ. στή δυσπρόσιτη θέση Λυκοστάνη[17]. Στήν ἀνατολική πλευρά ἐξέχει τρίπλευρη ἁψίδα, ἐνῶ στή δυτική εἶναι προσαρτημένος νάρθηκας, σύγχρονος πρός τόν κυρίως ναό, πού καλύπτεται ἐπίσης μέ κατά μῆκος καμάρα. Ἡ καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχει καταπέσει καί ἀντικατασταθεῖ μέ ξύλινη στέγη.

Τό μνημεῖο εἶναι χτισμένο μέ χοντροπελεκημένες ἄσπρες καί γκρίζες πέτρες. Τήν ἀνατολική πλευρά διαθέει διπλή στρώση πλίνθων. Ἀνάλογη ζώνη ὑπάρχει σέ τμῆμα τῆς νότιας καί τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τήν ὁποία ποικίλλουν ἐπίσης τοῦβλα τοποθετημένα σέ μερικούς ἀπό τούς ὁριζόντιους καί κάθετους ἁρμούς ἢ σέ σταυροειδή διάταξη (Π ί ν. 157 α). Ἄλλος πλίνθινος σταυρός σχηματίζεται στή νότια πλευρά τῆς ἁψίδας.

Δύο τοξωτές θύρες ἀνοίγονται στή δυτική πλευρά τοῦ νάρθηκα καί τή νότια πλευρά τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἀπό πάνω τους διαμορφώνονται ἀβαθεῖς κόγχες. Τά τόξα τῶν θυρῶν καί τῆς δυτικῆς κόγχης σχηματίζονται ἀπό λευκούς θολίτες, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἀπό μία πλίνθος. Σειρά πλίνθων, πού διαγράφουν ἡμικύκλιο, πλαισιώνει τά τόξα. Ἡ κόγχη πάνω ἀπό τή νότια θύρα ἀπολήγει σέ χαμηλωμένο τόξο ἀπό ἀσβεστολίθους, πού ἐναλλάσσονται μέ τοῦβλα. Ἡ μορφή αὐτή ὀφείλεται πιθανότατα σέ μετασκευή. Ἡ θύρα μεταξύ νάρθηκα καί κυρίως ναοῦ εἶναι σήμερα τοιχισμένη, τό ἴδιο καί μιά θύρα πού ἀνοιγόταν στό βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Καί οἱ δύο αὐτές θύρες ἔχουν ὁριζόντιο ἀνώφλιο. Πάνω ἀπό τήν ἀνατολική θύρα τοῦ νάρθηκα ἀνοίγεται μιά ἀβαθής τοξωτή κόγχη.

Πολύ στενά παράθυρα, πού εὐρύνονται πρός τά μέσα, ἀνοίγονται στήν ἁψίδα, τό νότιο καί τό δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα, πάνω ἀπό τήν κόγχη τῆς πρόσοψης. Τό μεγάλο ὀρθογώνιο παράθυρο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι προφανῶς νεότερο.

Πάνω ἀπό τό παράθυρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἶναι χαραγμένη πάνω σέ γκρίζα πλάκα ἡ ἐπιγραφή:

[Ε] ΤΟΥ[Σ],ΖΡΙΗ΄ / ΚΗΡ ΙΟΑΣΑΦ

Ἡ ἐκκλησία χτίστηκε λοιπόν τό ἔτος 7118 ἀπό κτίσεως κόσμου πού ἀντιστοιχεῖ πρός τό σωτήριο ἔτος 1609/10. Ὁ Κύρ Ἰωάσαφ τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι προφανῶς ὁ ἱερομόναχος, πού ἀναφέρει ἡ κτιτορική ἐπιγραφή τοῦ 1637, πού βρίσκεται μέσα στό ναό.

Ἕνα δυσανάγνωστο σταυροειδές συμπίλημα εἶναι χαραγμένο πάνω σέ ἄλλη πλάκα ἐντοιχισμένη στό ἀνατολικό ἀέτωμα.

Τοιχογραφίες σώζονται μόνο στόν ἀνατολικό τοῖχο, τό ἀνώτερο τμῆμα τοῦ βόρειου καί τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ, καί στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα. Οἱ τοιχογραφίες ἀνήκουν μᾶλλον ὅλες στήν ἴδια φάση, ἄν καί ὀφείλονται, ὅπως θά δοῦμε, σέ διαφορετικούς τεχνίτες. Τή χρονολογία ἱστόρησης διδάσκει ἐπιγραφή σέ πράσινη γραπτή δέλτο, πάνω ἀπό τή δυτική θύρα τοῦ κυρίως ναοῦ (Π ί ν. 157 β):

ΑΝΟ[ΙΓΕ]ΡΘΕΙ Κ(ΑΙ) ΑΝΟΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΥΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙ(ΑΣ) ΔΕΣΠΟΙ/Ν[ΗΣ] ΥΜ(ΩΝ) Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΗΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΗ(ΑΣ), ΑΡΧΥΕΡΑΤΑΙΒΟΝΤΟΣ ΚΥΡ ΠΑ[Ρ]ΘΕΝΙΟΥ / ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΟΤΑΤΟΥ ΜΙΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ + ΣΙΔΡΩΜΟΥΤ(ΩΝ) ΚΑΙ ΚΟΠΙΟΤ(ΩΝ) ΤΖΟΡΤΖΗ ΚΑΡΑΪΑΙ / ΤΟΥ ΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΩΜΟΝΑΧΕΙΣ ΚΥΡ ΗΟΑΣΑΦ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ. / ΕΤΕΙ ΤΩ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΝΣΑΡΚΟΥ ΟΙ[ΚΟ]ΝΟ-

16. Βλ. σχετικά Α. Ξυγγοπούλου, Αἱ ἀπολεσθεῖσαι τοιχογραφίαι τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων Θεσσαλονίκης, Μακεδονικά Δ΄(1955-60), σ. 2-3.

17. Σύντομη περιγραφή τοῦ ναοῦ μέ μερικές παρανοήσεις δίνει ὁ Στ. Μπέττης, Ἠπειρ. Ἑστία, ὅ.π., σ. 879-881. Πρβλ. καί τίς σ. 674, 676, 685, 686, 888-889.

ΜΙΑΣ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΗΜΩΝ Ι(ΗΣΟ)Υ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ, ,ΑΧΛΖ΄ ΕΤΟΣ,ΖΡΜΕ΄

Ὁ Παρθένιος ἐποίμανε τή Μητρόπολη Ἰωαννίνων ἀπό τό 1632 ὥς τό 1639, ὁπότε μετατέθηκε στή Μητρόπολη Ἀδριανουπόλεως[18].

Στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ζωγραφισμένη ἡ Θεοτόκος σέ προτομή, μέ τά χέρια ὑψωμένα (Πί ν. 157 γ). Μπροστά στό στῆθος της παριστάνεται ὁ Χριστός ἀγένειος, στηθαῖος, μέσα σέ μετάλλιο· εὐλογεῖ καί κρατεῖ εἰλητάριο μέ τήν ἐπιγραφή: *ΠΝ(ΕΥΜ)Α Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΕΠ' ΕΜ/Ε ΟΥ Ε/ΝΕΚ* (Λουκ. δ΄ 18). Ἀριστερά καί δεξιά δύο ἄγγελοι σέ στηθάρια προτείνουν τά καλλυμμένα χέρια τους. Ἐπιγραφές: *ΜΗΡ ΘΥ Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ, ΙΣ ΧΣ Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ.*

Στήν κάθετη ἐπιφάνεια τῆς ἁψίδας οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες καί ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος, πού κρατοῦν ἀνοιχτά εἰλητάρια, εἶναι στραμμένοι πρός τό κέντρο, ὅπου ὑψώνεται πάνω σέ ἕνα μοναδικό στήριγμα Ἁγία Τράπεζα μέ κουβούκλιο (Πί ν. 158 α). Πάνω της εἶναι τοποθετημένα δίσκος, ὅπου εἶναι ξαπλωμένος ὁ ἀγένειος Χριστός, Ἅγιο Ποτήριο καί λαβίδα. Ψηλότερα αἰωρεῖται ἕνα ἑξαπτέρυγο. Πάνω ἀπό τό κουβούκλιο ἡ ἐπιγραφή: *Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ.* Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης *Ο ΧΡΥΣΟΡΡΗΜΟΝ* φορεῖ σάκκο καί κρατεῖ εἰλητάριο μέ τήν ἐπιγραφή: *ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΟΝ ΤΟΝ ΜΕΝ ΑΡΤΟΝ ΤΟΥΤΟΝ ΤΙΜΙΟΝ ΣΩΜΑ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΣΟΥ ΑΜΗΝ.* Οἱ ἄλλοι ἱεράρχες εἶναι ντυμένοι μέ πολυσταύρια φελόνια. Ὁ Ἅγιος Βασίλειος *Ο ΟΥΡΑΝΟΦΑΝΤΟΡ,* κατά τήν προσγεγραμμένη ἐπιγραφη[19], κρατεῖ εἰλητάριο, ὅπου διαβάζουμε: *ΤΟ ΔΕ ΕΝ ΤΩ ΠΟΤΗΡΙΩ ΤΟΥΤΩ ΑΥΤΩ ΤΟ ΤΙΜΙΟΝ ΑΙΜΑ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΗΜΩΝ Ι(ΗΣΟ)Υ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΑΜΗΝ.* Τά εἰλητάρια τῶν Ἁγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας φέρουν, τό μέν πρῶτο τήν ἐπιγραφή: *Ο Θ(ΕΟ)Σ Ο ΑΓΙΟΣ Ο ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΑΝΑΠΑΥΟΜΕΝΟΣ Ο ΤΡΙΣΑΓΙΟ ΦΩΝΗ ΥΠΟ ΤΩΝ ΣΕΡΑΦΙΜ ΑΝΥΜ(ΝΟΥΜΕΝΟΣ),* τό δέ δεύτερο: *Ε-ΞΕΡΑΙΤΩΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΧΡΑΝΤΟΥ ΥΠΕΡΕΥ-ΛΟΓΗΜΕΝΗΣ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ.*

Τή βάση τοῦ τεταρτοσφαιρίου διαθέει ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *ΟΡΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΚΥΡΙΟΥ ΣΤΙΘΗ ΤΡΕΜΩΝ ΑΝ(ΘΡΩΠ)Ε Κ(ΑΙ) ΝΕΒΩΝ ΚΑΤΩ Χ(ΡΙΣ-ΤΟ)Σ ΓΑΡ ΕΝΔΟΝ ΘΥΕΤΑΙ ΚΑΘ' ΗΜΕΡΑΝ Κ(ΑΙ) ΠΑΣΑ ΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙ-ΚΩΣ ΠΡΟΣΚΥΝΟΥΣΙΝ.*

Στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης εἰκονίζεται ὁ Χριστός Ἀναπεσών, στόν ἡμικύλινδρο ἡ Ἄκρα Ταπείνωση. Στήν πρώτη παράσταση ὁ Ἐμμανουήλ, πού περιβάλλεται ἀπό ἐλλειψοειδή δόξα, κοιμᾶται ἀνακεκλιμένος σέ στρῶμα. Δεξιά ἡ Παναγία κινεῖ ριπίδιο πάνω ἀπό τό κεφάλι του. Ἀριστερά ἡ συνηθισμένη ἐπιγραφή: *ΑΝΑΠΕΣΩΝ ΕΚΟΙΜΗΘΗ ΩΣ ΛΕΩΝ Κ(ΑΙ) ΩΣΕΙ ΣΚΥΜΝΟΣ ΤΙΣ ΕΓΗΡΕΙ ΑΥΤΟΝ.* Στήν Ἄκρα Ταπείνωση (Πί ν. 158 β) ὁ Χριστός μέ τά χέρια σταυρωμένα εἰκονίζεται σέ σαρκοφάγο, ἀπό τήν ὁποία ἐξέχουν λόγχη καί κάλαμος μέ σπόγγο. Πίσω ἀπό τό σκυφτό κεφάλι του προβάλλει ἡ ἐγκάρσια κεραία σταυροῦ, πάνω ἀπό τήν ὁποία εἶναι γραμμένη ἡ ἐπιγραφή: *Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΙΣ.* Ὠχρόλευκο ὕφασμα μέ κόκκινο σταυρό στό κέντρο καλύπτει τό στῆθος του.

Ὁλόκληρη τήν κόγχη τοῦ διακονικοῦ καταλαμβάνει ὁ Ἅγιος Νικόλαος *Ο ΜΥΡΩΝ,* ὄρθιος, κατά μέτωπο μέ τό δεξί χέρι ὑψωμένο σέ σχῆμα εὐλογίας. Τό ἀριστερό τμῆμα τοῦ σώματός του δέ σώζεται.

Ἡ νεότερη ξύλινη ὀροφή κρύβει τίς τοιχογραφίες τοῦ ἀνατολικοῦ καί τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος. Ἀριστερά ἀπό τό τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, καθισμένος σέ θρόνο χωρίς ἐρεισίνωτο μπροστά στήν εἴσοδο σπηλιᾶς, ἐνῶ ὑπαγορεύει στόν Πρόχορο (Πί ν. 159). Δεξιά παριστάνεται ὁ εὐαγγελιστής Ματθαῖος, ἐνῶ γράφει τήν ἀρχή τοῦ εὐαγγελίου του. Παλαιολογίζοντα οἰκοδομήματα καταλαμβάνουν τό βάθος τῆς σκηνῆς.

Στό μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μεταξύ τῆς κεντρικῆς καί τῆς νότιας κόγχης εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Δανιήλ ὁ Στυλίτης πάνω σέ χτιστό στύλο ἀπό τόν ὁποῖο κρέμεται ἕνα καλάθι. Τήν ἀντίστοιχη θέση βόρεια τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος κατέχει φυλλοφόρος σταυρός, πού πλαισιώνεται ἀπό τά σύμβολα τοῦ πάθους, κάτω ἀπό τά ὁποῖα σώζεται δυσανάγνωστη ἐπιγραφή μέ τά ὀνόματα, πού ἔπρεπε νά μνημονεύονται στήν πρόθεση: *ΜΝΗΣΘΗΤΙ Κ(ΥΡΙ)Ε / ΥΠΕΡ ΑΦΕΣΕΩΣ / ΑΜΑΡΤΙΩΝ ΤΩΝ / ΔΟΥΛΩΝ ΣΟΥ / ΙΩΑΣΑΦ ΑΡΧΙΕΡΕ[ΩΣ] / ΣΤΑΥΡΟΥ ΙΕΡΕΩΣ / ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΙΕΡΕΩΣ / ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΙΕΡΟΜ(ΟΝΑ)ΧΟΥ / ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΙΕΡΕΩΣ / ΔΡΟ-ΣΟΥ . . . . . Ι/ΕΡΕΥΣ ΤΑ ΑΦΙ/ΕΣΤΩΣΑΝ – – – –.*

Στήν κατώτερη ζώνη τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ζωγραφισμένο τό ὅραμα τοῦ Ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Στή μεσαία ζώνη δύο μετωπικοί ἱεράρχες σέ μετάλλια, ντυμένοι πολυσταύρια φελόνια, κρατοῦν κλειστά εὐαγγέλια καί εὐλογοῦν. Ὁ ἀριστερός εἶναι *Ο ΑΓΙΟΣ ΔΩΝΑΤΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΥΡΕΙΑΣ.* Ἀπό τήν εἰς Ἅδου Κάθοδο τῆς καμάρας σώζεται μόνο τό κατώτερο τμῆμα. Ὁ Κύριος προχωρεῖ πρός τά δεξιά, ὡς πρός τό θεατή, καί πατεῖ στό μέσο τίς πύλες τοῦ Ἅδη, ἐνῶ συγχρόνως ἐγείρει τούς πρωτοπλάστους, πού βρίσκονται ἀριστερά καί δεξιά του. Κάτω ἀπό τίς πύλες κάθεται ὁ Ἅδης δέσμιος. Ἀριστερά καί δεξιά ἄλλοι νεκροί ἐγείρονται ἀπό τίς σαρκοφάγους τους.

Μόνο ἡ μεσαία ζώνη σώζεται ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ δυτικοῦ καί τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ. Στό δυτικό τοῖχο εἰκονίζονται ἀπό ἀριστερά ἡ Ἀνάβαση στό Σταυρό, ἡ Σταύρωση καί ἡ Ἀποκαθήλωση, στό βόρειο ἡ

18. Ἠπ. Χρον. ΙΒ΄ (1937), σ. 67.

19. Τό ἐπίθετο αὐτό, παρμένο ἀπό τό κοντάκιο τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου ἁπαντᾶ λ.χ. καί στίς τοιχογραφίες τοῦ παλιοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Μυρτιᾶς, τοῦ 1491 (ὁ Α. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Θ΄ (1961), σ. 91, εἶχε διαβάσει ὁ *ἅγιος Βασίλειος ὁ πανσοφώτατος*), καθώς καί τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στή μονή Μαυριωτίσσης, κοντά στήν Καστοριά (Στ. Πελεκανίδου, Καστορία, Θεσσαλονίκη, 1953, πίν. 204α).

Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ἡ Μεταμόρφωση, ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος (Π ί ν. 160 α) καί οἱ Μυροφόρες στό μνῆμα. Στήν Ἀνάβαση δύο Ἰουδαῖοι, ἀνεβασμένοι σέ σκάλες, βοηθοῦν τόν Κύριο ν' ἀνεβεῖ στό Σταυρό. Ἄλλοι Ἰουδαῖοι βρίσκονται κάτω. Ὁ πιό ἡλικιωμένος ἀπ' αὐτούς, κάτω δεξιά, κρατεῖ καλάθι μέ καρφιά καί ὑψώνει σφυρί. Στήν πολυπρόσωπη Σταύρωση (Π ί ν. 160 β) οἱ δύο ληστές πλαισιώνουν τόν Ἐσταυρωμένο Κύριο. Μιά γυναίκα μέ ξέπλεκα μαλλιά ἀγκαλιάζει τή βάση τοῦ σταυροῦ. Ἕνας νέος ἄντρας λογχίζει τήν πλευρά τοῦ Θεανθρώπου, ἐνῶ ἕνας ἄλλος κρατεῖ σκεῦος γεμάτο ξύδι καί κάλαμο μέ σπόγγο.

Στήν ἀριστερή γωνία ἕξι γυναῖκες περιβάλλουν τή λιπόθυμη Παναγία. Πρός αὐτές εἶναι στραμμένοι ὁ Ἰωάννης καί ἕνας ἄντρας, πού κρατεῖ εἰλητάριο μέ τήν ἐπιγραφή: *ΚΑΙ ΣΟΥ ΤΗΝ ΚΑΡΔΗΑΝ ΑΦΘΩ*. Δύο ὁμιλοι Ἰουδαίων, πού χειρονομοῦν, περιβάλλουν τό σταυρό τοῦ Χριστοῦ. Ὁ προφήτης Δαβίδ τείνει πρός τούς ἄντρες τοῦ δεξιοῦ ὁμίλου εἰλητάριο μέ τήν ἐπιγραφή: *ΔΙΕΜΕΡΙΣΑΝΤΟ ΤΑ ΥΜΑΤΙΑ ΑΥΤ(ΟΥ)*. Ὁ διαμερισμός τῶν ἱματίων ἔχει παρασταθεῖ κάτω δεξιά. Στή βάση τοῦ λόφου τοῦ Γολγοθᾶ διακρίνονται μέσα σέ σπήλαιο νεκροκεφαλή καί δύο μικροσκοπικές γυμνές μορφές. Στό βάθος ἔφιπποι στρατιῶτες καί πολίτες δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι στέκονται μετέωροι μπροστά στίς πύλες τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ *ΚΑΤΑΒΑΣΙΣ* ἀκολουθεῖ τό γνώριμο σχῆμα πού καθιέρωσε στήν κρητική ζωγραφική ὁ Θεοφάνης[20] (Π ί ν.160 β). Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καί ἡ Μεταμόρφωση (Π ί ν. 161 α) εἰκονίζονται περίεργα μέσα στό ἴδιο τοπίο. Στή Θυσία ὁ γονυπετής πατριάρχης, ἕτοιμος νά βυθίσει τό μαχαίρι στό λαιμό τοῦ Ἰσαάκ πού εἶναι ξαπλωμένος στό χῶμα, τό ὑποζύγιο, ὁ κριός καί ὁ ἄγγελος εἶναι ζωγραφισμένοι σέ διαδοχικά ἐπίπεδα. Στή Μεταμόρφωση ὁ Χριστός προβάλλεται πάνω σέ δύο πολύπλευρες καί μιά ἐλλειψοειδή δόξα. Ἀριστερά καί δεξιά εἰκονίζονται ἡ Ἀνάβαση στό Θαβώρ καί ἡ Κάθοδος. Ὁ Πέτρος, γονατιστός, ἀτενίζει τό Διδάσκαλο, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δύο μαθητές ἔχουν πέσει μπρούμυτα, μέ τό κεφάλι πρός τά κάτω. Στήν παράσταση τοῦ «Λίθου» οἱ μυροφόρες εἶναι ἑπτά καί οἱ ἄγγελοι δύο (Π ί ν. 161 β). Τέσσερις στρατιῶτες κοιμοῦνται κάτω δεξιά.

Τά χρώματα πού κυριαρχοῦν εἶναι τό κόκκινο, τό κυανοπράσινο, ἡ ὤχρα. Στίς παραστάσεις τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὁ κάμπος εἶναι τριμερής: καστανέρυθρος κάτω, πράσινος στό μέσο καί κυανόμαυρος πάνω[21]. Ὁ καστανοπράσινος προπλασμός καταλαμβάνει μικρή ἔκταση. Ἐλάχιστα φῶτα αὐλακώνουν τό ὑπορρόδινο σάρκωμα.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ βόρειου καί τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μέ τούς ἀνοιχτούς χρωματισμούς, τή συνοπτική πτυχολογία, τά κάποτε δύσμορφα πρόσωπα, ὀφείλονται σέ τεχνίτη, γνώστη τῆς σύγχρονης ζωγραφικῆς τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας[22]. Τουναντίον ὁ ἁγιογράφος πού φιλοτέχνησε τίς σκηνές τοῦ πάθους, βρίσκεται πλησιέστερα στήν παράδοση τῆς κρητικῆς τοιχογραφίας τοῦ 16ου αἰ., ὅπως δείχνουν εἰκονογραφικές λεπτομέρειες, τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά καί ἡ προτίμηση γιά βαθύτερους τόνους.

Στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα ἡ Δευτέρα Παρουσία. Κοντά στούς χορούς τῶν δικαίων εἰκονίζεται ὁ προφήτης Δανιήλ ἀνακεκλιμένος, μέ τά μάτια κλειστά, πρός τόν ὁποῖο ἀπευθύνεται ἕνας ἄγγελος. Δίπλα τους ἡ ἐπιγραφή: *ΕΓΩ ΔΑΝΙΗΛ ΕΘΕΩΡΟΥΝ ΕΩΣ ΟΥ ΕΤΕΘΗΣΑΝ ΘΡΟΝΟΙ ΕΙΣ ΚΡΙΣΙΝ ΚΑΙ Ο ΠΑΛΑΙΟΣ ΤΩΝ ΗΜΕΡΩΝ* . . . Κάτω ἀριστερά εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Παναγία μεταξύ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καί Γαβριήλ. Ἀπό πάνω τους σώζεται ἡ ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου: *ΧΕΙΡ ΔΙΜΗΤΡΙΟΥ*. Πάνω ἀπό τή θύρα διακρίνεται ἡμιεξίτηλη τρίστηλη ἐπιγραφή, πού ἀρχίζει μέ τή λέξη *ΔΕΗΣΙΣ*. Στόν τρίτο στίχο διαβάζονται οἱ λέξεις: *ΕΝ ΜΗΝΕΙ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΙΒ ΕΤΟΥΣ ΖΡ.Γ.*

Σέ κόγχη πού ἀνοίγεται πάνω ἀπό τή θύρα πρός τόν κυρίως ναό, εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἔνθρονη, ἀριστεροκρατούσα. Δίπλα της ἡ ἐπιγραφή: *Η ΠΑΝΤΩΝ ΧΑΡΑ*.

Λείψανα τοιχογραφίας τῆς Κοίμησης διακρίνονται σέ ἄλλη κόγχη, πού ἀνοίγεται στήν πρόσοψη τοῦ ναοῦ, πάνω ἀπό τή δυτική θύρα.

Τό ξύλινο τέμπλο καί οἱ εἰκόνες εἶναι νεότατες.

Καπέσοβο Ζαγορίου

Ἅγιος Νικόλαος

Ὁ ἐνοριακός ναός τοῦ Καπέσοβου, μικροῦ χωριοῦ πού ἦταν τό 18ο αἰ. ἕδρα τῆς ἐπιστασίας Ζαγορίου, εἶναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, χτισμένη μέ χοντροπελεκημένους λίθους, τοποθετημένους σέ ὁριζόντιες στρώσεις. Τά τρία κλίτη πού χωρίζονται μέ κιονοστοιχίες ἀπό τρεῖς κίονες, καθώς καί τό γυναικεῖο, καλύπτονται μέ ἐνιαία τετρακλινή στέγη, σκεπασμένη μέ λίθινες πλάκες. Στήν ἀνατολική πλευρά της διαμορφώνεται κολοβό ἁέτωμα (μισό κεντρί). Ἐπτάπλευρη ἁψίδα μέ κιονίσκους στίς ἀκμές προεξέχει στήν ἀνατολική πλευρά. Ξυλόστεγη πλακοσκεπής στοά περιβάλλει τό κτίριο ἀπό τά νότια καί τά δυτικά. Ἡ νότια στοά στηρίζεται σέ κίονες πού ἑνώνονται μέ τόξα, ἐνῶ ἡ δυτική σέ λίθινους πεσσούς πού κρατοῦν ξύλινο ὁριζόντιο ἐπιστύλιο. Πάνω ἀπό τό δυτικό τμῆμα τοῦ προστώου ὑψώνεται ἑξάπλευρο κωδωνοστάσιο. Τό λίθινο περιθύρωμα τῆς νότιας θύρας τοῦ ναοῦ κοσμεῖται μέ ρόδακες μέσα σέ πλοχμό σέ χαμηλό ἀνάγλυφο. Ἡ ξύλινη ὀροφή τοῦ ναοῦ κοσμεῖται στά πλάγια κλίτη μέ γραπτά γεωμετρικά θέματα. Τό δάπεδο εἶναι στρωμένο μέ γκρίζες πλάκες.

Σύμφωνα μέ τή γραπτή κτιτορική ἐπιγραφή, πού σώζεται πάνω ἀπό τή νότια θύρα (Π ί ν. 162 α), ὁ ναός οἰκοδομήθηκε καί ἱστορήθηκε τό 1793 μέ ἔξοδα τοῦ γνωστοῦ *πανεντιμωτάτου καὶ πανευγενεστάτου ἄρχοντος καὶ προεστῶτος τῆς πόλεως Ἰωαννίνων καὶ Ζαγορίου* Ἰωαννούτζου Ἀλεξίου Καραμεσίνη, συμβούλου τοῦ Ἀλῆπασᾶ καί πατέρα τοῦ μεγάλου πατριώτη καί φιλικοῦ Ἀλέξη Νούτσου, πού δολοφονήθηκε ἀπό τόν Ὀδυσσέα Ἀνδρούτσο. Κατά τήν ἴδια ἐπιγραφή, οἱ τοιχογραφίες, οἱ εἰκόνες καί

20. DOP 23-24 (1969-1970), σ. 338-339, εἰκ. 19.

21. Βλ. σχετικά CA XXI (1971), σ. 171, ὑποσημ. 87.

22. Πρβλ. λ.χ. τίς τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων στά Σέρβια: Α. Ξυγγοπούλου, Τά μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθῆναι, 1957, σ. 104-110, πίν. 17-20.

τό ξυλόγλυπτο τέμπλο εἶναι ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ἀθανασίου καί τοῦ γιοῦ του Ἀναστασίου Ἀναγνώστη[23]. Ἡ χρονολογία 1793 ἀναφέρεται ἀσφαλῶς στήν ἱστόρηση καί ὄχι στήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ, πού θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ λίγο πρίν ἀπό τό ἔτος 1789, κατά τό ὁποῖο ζωγραφίστηκαν οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου (βλ. παρακάτω).

Οἱ τοιχογραφίες χωρίζονται σέ τέσσερις ζῶνες. Στή χαμηλότερη εἰκονίζονται ὁλόσωμοι μετωπικοί ἅγιοι, στή δεύτερη ἅγιοι σέ στηθάρια πού περιβάλλονται ἀπό κληματίδες καί στίς δύο ἀνώτερες εὐαγγελικές σκηνές. Τό δυτικό τοῖχο καταλαμβάνουν σκηνές ἀπό συναξάρια. Οἱ φωτοστέφανοι τῶν ἁγίων τῆς πρώτης καί δεύτερης ζώνης εἶναι ἀνάγλυφοι καί κοσμοῦνται μέ ἐπίχρυσο βλαστό μέ ἄνθη. Στό δυτικό ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου εἰκονίζεται ὁ κτίτωρ Ἰωαννοῦτζος Ἀλεξίου, τόν ὁποῖο εὐλογεῖ ὁ Ἅγιος Νικόλαος, στηθαῖος μέσα σέ σύννεφο (Π ί ν. 162 β). Ὁ Ἅγιος κρατεῖ στό ἀριστερό χέρι εἰλητάριο μέ τήν ἐπιγραφή: *ΟΥΤΟΣ Ο ΠΕΡΙΦΑΝΗΣ ΑΝΗΡ ΕΣΤΙ ΚΤΙΤΩΡ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΝΑΟΥ.*

Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας ἔχει παρασταθεῖ ἡ Παναγία Βρεφοκρατούσα, μέ τήν ἐπιγραφή: *Ἡ χώρα τοῦ Ἀχωρήτου.* Κάθεται σέ θρόνο καί περιβάλλεται ἀπό δύο ὁλόσωμους ἀγγέλους πάνω σέ σύννεφα καί δέκα στηθαίους προφῆτες μέσα σέ κληματίδες. Οἱ ἄγγελοι καί οἱ προφῆτες κρατοῦν ἀνοιχτά εἰλητάρια. Πιό κάτω εἰκονίζονται ἡ Μετάληψη καί ἡ Μετάδοση, ἐνῶ στήν κατώτερη ζώνη ἕξι ἱεράρχες συλλειτουργοῦν ἔχοντας στό κέντρο τό Χριστό μέσα σέ Ποτήριο, πάνω σέ Ἁγία Τράπεζα πού καλύπτεται ἀπό κουβούκλιο.

Τρεῖς κόγχες ἀνοίγονται στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, μιά βόρεια καί δύο νότια τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Στήν κόγχη τῆς πρόθεσης εἰκονίζεται ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος. Στήν πρώτη ἀπό τίς δύο ἄλλες κόγχες εἶναι ζωγραφισμένος ὁ Χριστός πάνω σέ σύννεφο, ἀνάμεσα σέ ἀγγέλους πού κρατοῦν σταυρό καί κάλαμο μέ σπόγγο. Πάνω ἀπό τό Χριστό ἡ ἐπιγραφή: *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς ὁ ζωηφόρως ἄρτος.* Τή νοτιότερη κόγχη κοσμεῖ παράσταση τῆς Θεοτόκου ὁλόσωμης. Κρατεῖ τό Χριστό μέ τό ἀριστερό χέρι καί ὑψώνει τό δεξί. Ἄλλη κόγχη ἀνοίγεται στό βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ. Εἰκονίζεται ἐκεῖ ὁ Χριστός, πρός τόν ὁποῖο ἀπευθύνει τό λόγο ὁ Ἅγιος Πέτρος Ἀλεξανδρείας, πού εἶναι ζωγραφισμένος στό βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ.

Τά τόξα τῶν κιονοστοιχιῶν κοσμοῦν οἱ εὐαγγελιστές μέ τά σύμβολά τους καί οἱ Ἅγιοι Ἰωαννης ὁ Δαμασκηνός καί Κοσμᾶς ὁ Ποιητής. Ἄγγελος ἐμπνέει τό Ματθαῖο καί τό Μάρκο. Ὁ Λουκᾶς ζωγραφίζει τήν Παναγία, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης ὑπαγορεύει τήν Ἀποκάλυψη στόν Πρόχορο. Στά ἐσωράχια τῶν τόξων παριστάνονται σκηνές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί οἱ Οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου.

Τό τέμπλο, ὁ ἄμβωνας, ὁ ἐπισκοπικός θρόνος, σύγχρονα μέ τό ναό, εἶναι ξυλόγλυπτα καί ἐπίχρυσα[24] (Π ί ν. 162 γ). Κοσμοῦνται μέ ζωικά καί φυτικά θέματα σέ διάτρητη τεχνική. Δύο ἐξάπλευρα ἀναλόγια, ἕνα προσκυνητάρι καί τό ἀρτοφόριο, ξύλινα κι αὐτά, κοσμοῦνται ἀντιθέτως μέ ἔνθετα γεωμετρικά θέματα ἀπό ἐλεφαντοστό ἤ μάργαρο κι ἀπό τριανταφυλλί ξύλο.

Οἱ δεσποτικές εἰκόνες τοῦ τέμπλου – Χριστός Μέγας Ἀρχιερεύς (Π ί ν. 163 α), ἔνθρονη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος, Ἅγιος Νικόλαος σέ θρόνο καί Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος πτερωτός ὁλόσωμος, κατά μέτωπο – χρονολογοῦνται, σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ στό 1789 καί εἶναι ἔργα τοῦ Ἰωάννη Ἀθανασίου καί τοῦ γιοῦ του Ἀναστασίου, πού ζωγράφισαν καί τίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει τά ἑξῆς[25]: *ΙΣΤΟΡΗΘΗΣΑΝ ΤΑ ΠΑΡΟΝΤΑ 4 ΔΕΣΠΟΤΙΚΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΨΗΘ ΚΑΤ(Α) Μ(Η)ΝΑ ΙΑΝΟΥΑΡΗΟΝ / ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗ(Σ) ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥΤΖΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΠΡΟΕΣΤΟΤΟΣ ΖΑΓΟΡΙΟΥ ΧΕΙΡΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΚ ΤΑΥ(ΤΗΣ) Τ(ΗΣ) ΧΟΡΑΣ.*

Οἱ διαστάσεις τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ εἶναι 1,01×0,605×0,025 μ.

Τό τέμπλο κοσμοῦν ἐπίσης εἰκονες τοῦ δωδεκαόρτου καί ἁγίων σέ μία σειρά, μέ τό Ἅγιον Μανδήλιον στό κέντρο, καί ἡ Μεγάλη Δέηση σέ μετάλλια.

Ἀπό τίς ὑπόλοιπες εἰκόνες τοῦ ναοῦ μνημονεύουμε τίς ἑξῆς ἐνεπίγραφες:

1. Ἅγιος Γεώργιος ἔνθρονος. Φορεῖ στολή μάρτυρα καί κρατεῖ τόν Ἐσταυρωμένο. Διαστ: 1×0,555×0,035 μ. Ἐπιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ / ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙ ΛΑΖΟ. ΧΕΙΡ ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ / ΕΤΟΥΣ 1789: ἀπριλήου 13* (Π ί ν. 163 β).

2. Ἔνθρονη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος, στό γνωστό μέ τήν ὀνομασία Ρόδον τό Ἀμάραντον τύπο. Τούς περιβάλλουν οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαήλ καί Γαβριήλ καί τέσσερις προφῆτες πού κρατοῦν ἀνοιχτά εἰλητάρια. Οἱ φωτοστέφανοι κοσμοῦνται μέ ἐγχάρακτο καί στικτό φυτικό διάκοσμο. Διαστ: 1,01×0,605×0,035 μ. Ἐπιγραφές: *Η ΠΑΝΤΩΝ ΑΝΑΣΣΑ Μ(ΗΤ)ΡΟΠΑΡΘΕΝΩΝ ΚΛΕΟΣ ΕΛΠΙΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ.* Κάτω δεξιά: *ΑΨΠΘ* (=1789) *ΑΠΡΙΛΙΟΥ Α. ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΚΩΝ(ΣΤΑΝΤΙ)ΝΟΥ Δ(ΙΑΚΟ)ΝΟΥ*[26] (Π ί ν. 163 γ).

23. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπό τούς Χρ. Σούλη, Ἠπ. Χρον. Θ΄ (1934), σ. 103, ἀριθ. 81, καί Κ. Βαρζώκα, Ἀλέξης Νοῦτσος, ὁ μεγάλος ἠπειρώτης, Γιάννινα, 1971, σ. 199, εἰκ. 13.

24. Γιά τόν ἄμβωνα βλ. Παρνασσός Κ΄ (1978), σ. 564-565, 570, 572, 574, 575.

25. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Χρ. Σούλη, Ἠπ. Χρον., ὅ.π., σ. 102, ἀριθ. 77, περιέχει ἀρκετά λάθη. Ἡ χρονολογία *ΑΨΗΘ΄* θά πρέπει νά μεταγραφεῖ 1789, μιά καί τό ἔτος αὐτό ἀναγράφεται στίς εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί τῆς Θεοτόκου Ρόδον τό Ἀμάραντον, πού κοσμοῦν ἐπίσης τό τέμπλο (βλ. παρακάτω, ἀριθ. 1-2).

26. Ὁ Χρ. Σούλης, ὅ.π., σ. 95, ἀριθ. 45, εἶχε διαβάσει τή χρονολογία *ΑΨΜΘ΄* (=1749).

3. Ἅγιος Χαράλαμπος ἔνθρονος. Διαστ. 1,02×0,565×0,035 μ. Κάτω ἀριστερά ἡ ἐπιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΩΝΣΤΑΤΙ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΑΡΙΝΟΥ.* Κάτω δεξιά: *ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ 1790 / ΧΕΙΡ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ.*

4. Ἅγιος Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, μέ ἀνάγλυφο πλαίσιο. Διαστ. 0,45×0,36×0,035 μ. Ἐπιγραφή: *Ὁ αὐτός ζωγράφος την ἀφιέροσε / ἡς τών ναόν του [α]γίου ἡς / μνιμόσινών του=εἰς τούς 1772 / Μαΐου 19 / χειρ Ἰω(άν)νου) ἀθανασίου Καπεσο/βίτου* (Π ί ν. 163 δ).

5. Ἅγιος Νικόλαος ἔνθρονος, 18ου αἰ. Διαστ. 0,43×0,33 μ. Ἐπιγραφή: *ΧΕΙΡ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ / ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ / καπεσωβίτου.*

Οἱ ὑπ' ἀριθ. 1-3 εἰκόνες κοσμοῦν τά τέμπλα τῶν πλάγιων κλιτῶν.

Παναγία (Κοίμηση)

Ὁ ναός τοῦ νεκροταφείου τοῦ Καπέσοβου, χτισμένος σέ ὕψωμα πάνω ἀπό τό χωριό, εἶναι μακρόστενη μονόχωρη αἴθουσα μέ τριπλευρη ἀψίδα, χτισμένη μέ ὀρθογωνισμένους λίθους. Ἡ τετρακλινής στέγη, πού σχηματίζει κολοβά ἀετώματα στήν ἀνατολική καί δυτική πλευρά εἶναι σκεπασμένη μέ πλάκες. Στή βόρεια πλευρά εἶναι προσκολλημένο παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, μέ ἡμικυκλική ἀψίδα καί μονόριχτη ξύλινη πλακοσκεπή στέγη, πού χρησιμεύει ὡς ὀστεοφυλάκιο. Πεσσοστήρικτο ξυλόστεγο προστῶο προφυλάσσει τή δυτική πλευρά καί τῶν δύο ναῶν.

Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος. Οἱ τοιχογραφίες χωρίζονται σέ τρεῖς ζῶνες· στήν κατώτερη εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἅγιοι, στή μεσαία ἅγιοι σέ προτομή μέσα σέ κλημάτίδα (Π ί ν. 164 α) καί στό δυτικό τμῆμα τοῦ ναοῦ οἱ Οἶκοι τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου καί ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Π ί ν. 164 β), ἐνῶ στήν ἀνώτερη ζώνη ἔχουν παρασταθεῖ εὐαγγελικές σκηνές καί οἱ ὑπόλοιποι Οἶκοι τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου στόν κυρίως ναό καί τά ἐωθινά στό Ἱερό. Οἱ φωτοστέφανοι τῶν ἁγίων τῆς κάτω ζώνης εἶναι ἀνάγλυφοι καί κοσμοῦνται μέ ἑλικόφυλλα. Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἀνάλογο μέ τοῦ Ἁγίου Νικολάου (βλ. παραπάνω), μέ τή διαφορά, ὅτι οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες εἶναι μόνο τέσσερις, ὅτι περιβάλλουν Ἁγία Τράπεζα μέ κουβούκλιο, πάνω στήν ὁποία εἶναι τοποθετημένα ποτήριο καί δισκάριο, καί ὅτι τή Θεοτόκο τοῦ τεταρτοσφαιρίου πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι καί ἕξι μόνο προφῆτες. Ἀριστερά ἀπό τήν ἀψίδα, στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐγγράφεται κόγχη μέ παράσταση τῆς Ἄκρας Ταπείνωσης, ἐνῶ ὁ Ἅγιος Στέφανος ὁλόσωμος κοσμεῖ ἄλλη κόγχη, πού ἀνοίγεται στό βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ.

Δεξιά ἀπό τή δυτική θύρα εἶναι γραμμένη μέ μαῦρα γράμματα πάνω σέ λευκή ἐπιφάνεια, πού μιμεῖται εἰλητάριο, ἡ κτιτορική ἐπιγραφή, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ ναός ἱστορήθηκε τό 1761 ἀπό τό ζωγράφο Ἀναστάσιο καί τούς γιούς του Ἰωάννη καί Γεώργιο (Π ί ν. 165 α): *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ / ΟΥΤΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ / ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΧΡΑΝ / ΤΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΡΧΙ/ ΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝ / ΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ / ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΔΙ ΕΞΟΔΟΥ / Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΝΤΗ / ΜΟΤΑΤΟΥ ΑΡΧΩΝΤΟΣ ΚΥΡΗ / ΟΥ ΚΗΡ ΚΩΝΣΤΑ ΥΟΥ ΓΕ / ΩΡΓΙΟΥ, ΝΤΑΣΙΟΥ ΣΥΝ/ΔΡΟΜΗ Κ(ΑΙ) ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ ΚΥ/ΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΣχάλη / εφημερεύοντος αλεξίου ι/ερέος τοῦ κ(αί) σακ(αι)λλαρίου κ(αί) Γεωρ-/γίου ιερέος. Διά χειρός αναστα/σίου κ(αί) τῶν ἐκεί(ν)ου ειῶν Ἰωά/ννου καί Γεωργίου αψξα κατα μηνα.....*

Ἄλλη ἐπιγραφή στόν ἴδιο τοῖχο, πάνω ἀπό τήν παράσταση τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (Π ί ν. 164 β) ἀναφέρει ὅτι ὁ ναός *ΙΣΤΟΡΗΘΗ ΜΕΝ 1763 / ΕΤΗ ΑΝΕΚΑΙΝΙΣ/ΘΗ ΔΕ Η ΟΡΟΦΗ / ΤΩ 1858 ΔΑΠΑ/ΝΗ ΤΩΝ ΑΟΙΔΙ/ΜΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ / ΠΑΣΧΑΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠ/ΕΥΟΝΤΟΣ ΚΥΡ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ / ΒΑΡΖΩΚΑ ΔΙΑ Χ[ΕΙΡΟΣ] Νικολάου Θεολόγη / Χιο/[να]δίτου.*

Στό βόρειο τοῖχο, ἀριστερά ἀπό τή θύρα πού ὁδηγεῖ στό ὀστεοφυλάκιο, εἶναι γραμμένη ἐνθύμηση τοῦ 1792.

Τό ξυλόγλυπτο καί ἐπίχρυσο τέμπλο κοσμεῖται μέ φυτικό κυρίως διάκοσμο (Π ί ν. 165 γ). Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στή Μεγάλη Δέηση ἡ Θεοτόκος, ὁ Πρόδρομος, οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαήλ καί Γαβριήλ καί οἱ ἀπόστολοι, δέν περιβάλλουν ὅπως συνήθως τό Χριστό Παντοκράτορα, ἀλλά τό Ἅγιον Μανδήλιον.

Ἀπό τίς δεσποτικές εἰκόνες ἀξιολογότερη εἶναι ἡ ἀμφίγραπτη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, διαστ. 0,77×0,43×0,03 μ. Καί στίς δύο ὄψεις ὁ Κύριος εἰκονίζεται στόν τύπο τοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως, ἔνθρονος, κρατώντας ἀνοιχτό εὐαγγέλιο καί εὐλογώντας. Τό θρόνο περιβάλλουν τά εὐαγγελικά σύμβολα. Ἡ μία ὄψη (Π ί ν. 165 β) χρονολογεῖται στό 1730, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἀκόλουθη ἐπιγραφή:

δεησις του δουλου τοῦ / Θ(εο)υ διμητρι,ου ιοῦ / λαμπρου κ(αί) διά χειρός / τοῦ ἐμοῦ ηχτροῦ ταπηνοῦ νικολάου / τῆς αυτή π(ατ)ρίδος ετος ἀπό Χ(ριστο)υ αψλ.

Στήν ὄψη αὐτή ἡ παράσταση πλαισιώνεται ἀπό ἀνάγλυφο κόσμημα, πού μιμεῖται σχοινί.

Ἡ παράσταση τῆς ἄλλης ὄψης εἶναι ἀρκετά νεότερη. Στή βάση τοῦ θρόνου εἶναι γραμμένες οἱ ἑξῆς δύο ἐπιγραφές: *ΔΕΗΣΗΣ Τ(ΗΣ) ΔΟΥΛΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΤΑΣΙΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΣΧΑΛΙ. 1804.*

Χειρ Ἰωάννου Ἀθανασίου.

Ἄς σημειωθεῖ τέλος ὅτι στήν ἐκκλησία αὐτή φυλάσσεται ἕνα ξύλινο ἀναλόγιο, ὀκτάπλευρο, μέ διακόσμηση ἀπό ἐλεφαντοστό.

Καστανιά (π ρ. Καστάνιανη) Κόνιτσας

Ἅγιος Νικόλαος

Ὁ ἐνοριακός ναός τῆς Καστανιᾶς, χωριοῦ σκαρφαλωμένου στούς βόρειους πρόποδες τοῦ Σμόλικα, χρονολογεῖται γύρω στό 1920. Ἀπό τίς πολυάριθμες εἰκόνες του ἀξιολογότερη εἶναι ἡ Προσκύνηση τῶν Μάγων, πού φέρει κάτω ἀριστερά τήν ὑπογραφή: *ΧΕΙΡ ΣΙΛΒΕΣΤΡΟΥ (ΜΟΝ)ΑΧΟΥ ΤΟΥ ΔΕΣΩ* καί τή χρονολογία ,ΑΧΛ΄ (=1630) (Π ί ν. 166 α). Ἡ εἰκόνα, διαστ. 0,82×0,66 μ., ἀντιγράφει πιστότατα τή γνωστή εἰκόνα τοῦ Μιχαήλ Δα-

μασκηνοῦ, πού βρίσκεται στό μητροπολιτικό ναό τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στό Ἡράκλειο[27]. Μιά εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἔργο τοῦ ἴδιου ζωγράφου, ἀνήκει στό Βυζαντινό Μουσεῖο (ἀριθ. Τ. 215, διαστ. 0,355×0,285 μ.) Φέρει τήν ὑπογραφή *ΣΙΛΒΕΣΤΡΟΥ ΤΟΥ ΔΕΣ*. Ὁ ἁγιογράφος αὐτός θά μποροῦσε ἐνδεχομένως νά ταυτιστεῖ μέ τόν ἱερομόναχο Σίλβεστρο Δέσο, ἡγούμενο τῆς κρητικῆς μονῆς Βροντισίου, πού πέθανε τό 1650[28].

Ἀπό τίς ὑπόλοιπες εἰκόνες μνημονεύουμε τόν Ἅγιο Νικόλαο, βορειοελλαδικῆς τεχνοτροπίας, τοῦ 17ου-18ου αἰ., διαστ. περίπου 0,78×0,52 μ. (Πίν. 166 β) καί αὐτές πού κοσμοῦσαν τό ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τοῦ παλιότερου ἐνοριακοῦ ναοῦ καί χρονολογοῦνται καί αὐτές στό 17ο-18ο αἰ. Τόν Ἅγιο Νικόλαο πλαισιώνουν, ὅπως συνήθως, ὁ Χριστός καί ἡ Θεοτόκος. Μόνο τά πρόσωπα τῶν τριῶν μορφῶν διακρίνονται κάτω ἀπό τήν ἀσημένια ἐπένδυση. Στή Βάπτιση τοῦ τέμπλου τοῦ παλιοῦ ναοῦ (Πίν. 166 γ) ὁ Κύριος πατεῖ, σύμφωνα μέ παλαιολόγεια μακεδονικά πρότυπα, πάνω σέ πλάκα, κάτω ἀπό τήν ὁποία προβάλλουν φίδια. Ὁ θώρακας τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, πού κρατεῖ γυμνό ξίφος καί τή σφαίρα τοῦ κόσμου, εἶναι διακοσμημένος μέ προσωπεῖα μυστακοφόρων ἀνδρῶν. Ἀπό τίς δεσποτικές εἰκόνες τοῦ παλιοῦ τέμπλου, ὁ ἔνθρονος Μέγας Ἀρχιερεύς χρονολογεῖται στό 1866.

Ἅγιος Δημήτριος

Ἡ μονόχωρη αὐτή ξυλόστεγη αἴθουσα, στήν ἀνατολική πλευρά τῆς ὁποίας προβάλλει ἑπτάπλευρη ἀψίδα, εἶναι χτισμένη στήν κορυφή τοῦ λόφου πού δεσπόζει τοῦ οἰκισμοῦ. Τό κτίριο εἶναι οἰκοδομημένο μέ ὑπόφαιους λίθους, ἀνάμεσα στούς ὁποίους παρεμβάλλονται ξυλοδεσιές. Ἡ ξύλινη ὀροφή κοσμεῖται στό κέντρο μέ ἑξάγωνο στοιχεῖο, πού φέρει πλούσιο γραπτό φυτικό διάκοσμο (Πίν. 167 α). Γραπτό διάκοσμο φέρουν ἐπίσης ὁ ἐπισκοπικός θρόνος (Πίν. 167 β) καί τά θωράκια τοῦ ξύλινου τέμπλου.

Τά ξυλόγλυπτα βημόθυρα, διαστ. 1,25×0,32 μ. τό καθένα, κοσμοῦνται μέ πουλιά, πλοχμούς καί λουλούδια σέ πρόστυπο ἀνάγλυφο, καθώς καί μέ ἀόκιμες γραπτές παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί τεσσάρων ἱεραρχῶν πού κρατοῦν κλειστά βιβλία καί εὐλογοῦν (Πίν. 168 α). Οἱ δεσποτικές εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (Πίν. 168 β) καί τῆς ἀριστερόκρατούσας Θεοτόκου, διαστ. 0,67×0,45×0,03 μ., διακρίνονται γιά τή σχηματοποίηση τῶν χαρακτηριστικῶν καί τῆς πτυχολογίας καί γιά τό σκληρό τους πλάσιμο. Πιθανότατα ζωγραφίστηκαν ἀπό ντόπιους τεχνίτες τό 18ο αἰ. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐπώνυμου τῆς ἐκκλησίας ἁγίου, πού καβάλα σέ ἄλογο ἀκοντίζει τόν πεσμένο στό χῶμα Σκυλογιάννη, φέρει τήν ἐπιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΔΟΥ/ΛΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ / ΠΑΡΑΣΧΗ ΜΠΗΜΠΑ / 1802 / αυγουστῳ 10.* Στό ἔτος 1771 ἀνάγεται μία δίζωνη εἰκόνα, διαστ. 0,48×0,35×0,025 μ., ὅπου ἡ ἀριστερόκρατούσα Παναγία καί δύο ἱεράρχες εἰκονίζονται στήν πάνω ζώνη καί τέσσερις ἅγιοι στήν κάτω. Ἄλλη εἰκόνα, πού παριστάνει τόν Ἅγιο Νικόλαο σέ προτομή, διαστ. 0,68×0,45×0,03 μ., ἀνάγεται πιθανότατα στό 18ο αἰ.

Πέντε Ἐκκλησίες (πρ. Οὐζντίνα)

Γέφυρα Καλαμᾶ

Κάτω ἀπό τό Παλιοχώρι τῆς Οὐζντίνας, ἐγκαταλειμμένο οἰκισμό ὅπου σώζονται ναΐσκοι χρονολογημένοι στό 17ο καί 18ο αἰ.[29], ὑψώνονται στή δεξιά ὄχθη καί στό μέσο τῆς κοίτης τοῦ Καλαμᾶ τά βάθρα παλιᾶς γέφυρας. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπό ὀρθογωνισμένους λίθους τοποθετημένους σέ ἀνισοϋψεῖς στρώσεις. Τό βάθρο πού βρίσκεται στό μέσο τῆς κοίτης χτίστηκε πάνω σέ παλιότερο βάθρο ὁμοιας κατασκευῆς, πού εἶχε παρασυρθεῖ ἀπό τά νερά τοῦ ποταμοῦ. Τό νεότερο βάθρο ἀνάγεται στό 1628, ὅπως διδάσκει πλίνθινη ἐπιγραφή, πού σώζεται στό ὕψος τοῦ ἀνώτερου δόμου καί μπορεῖ νά διαβαστεῖ:

ΕΤΟΥΣ ΖΡΛϚ

Κάτω ἀπό τήν ἐπιγραφή, τοῦβλα τοποθετημένα διαγώνια σχηματίζουν τεθλασμένη γραμμή.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Τό 1976 σημειώθηκαν σημαντικές μεταβολές στήν Ἐφορεία. Ἡ Ἔφορος Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου μετατέθηκε στήν Ἀθήνα στά τέλη τοῦ 1975 καί ἀντικαταστάθηκε ἀπό τόν Ἐπιμελητή Π. Βοκοτόπουλο ὡς τά τέλη Μαΐου, ὁπότε ὁ τελευταῖος ἐκλέχτηκε ἔκτακτος καθηγητής στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, καί ἡ διοίκηση τῆς Ἐφορείας ἀνατέθηκε στόν ὑπογράφοντα, ὡς μόνο μόνιμο (Ἰούνιος καί ἑξῆς). Ἀλλά ἤδη τό ἐλλιπέστατο προσωπικό εἶχε ἐλαττωθεῖ ὑπέρμετρα, γεγονός πού καθιστοῦσε προβληματική τή λειτουργία τῆς Ὑπηρεσίας. Ὡς ἔκτακτοι ἀρχαιολόγοι ἐργάστηκαν ἡ Ἰοκ. Ρίζου καί μετά τήν ἀποχώρησή της ἡ Εὐγ. Χαλκιᾶ καί ὁ Δημ. Κωνστάντιος, πού μόχθησαν ἄοκνα γιά νά καλυφθοῦν οἱ πολλαπλές ἀνάγκες. Μέ πρωτοβουλία τοῦ ὑπογράφοντος προσλήφθηκε ἐπί-

27. A. Procopiou, La peinture religieuse dans les îles Ioniennes pendant le XVIIIe siècle, 1939, σ. 33, πίν. 2. Κρητ. Χρον. Δ' (1950), σ. 392-393, πίν. Κ' 2. Τήν εἰκόνα τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀντιγράφουν ἐπίσης ἕνα εἰκονίδιο τοῦ Βίκτορος (A. Muñoz. I quadri bizantini della Pinacoteca Vaticana. Ρώμη. 1928. σ. 12. πίν. XVIII. 2), ἡ Προσκύνηση τῶν Μάγων τῆς Συλλογῆς Καλλιγᾶ, ἔργο *Ἡσαΐου ἀρχιερέως* (Δ. Σισιλιάνου, Ἕλληνες ἁγιογράφοι μετά τήν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι, 1935, σ. 87) καί ἀνυπόγραφη εἰκόνα τοῦ Μουσείου Correr (G. Mariacher, Il Museo Correr di Venezia, Venezia, 1957, σ. 75). Στοιχεῖα ἀπό τήν ἴδια εἰκόνα δανείστηκε ὁ Ἐμμανουήλ Λαμπάρδος στήν ἀνέκδοτη Προσκύνηση τῶν Μάγων τῆς Συλλογῆς Ἀνδρεάδη. Βλ. σχετικά M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l' Institut, Venise, 1962, σ. 82.

28. Κρητ. Χρον. ΙΒ' (1958), σ. 156, 158-159.

29. Ἠπ. Χρον. ΣΤ' (1931), σ. 274-276. Σπ. Μουσελίμη, Ἡ βυζαντινή Ὀσδίνα καί τά ἀρχαῖα αὐτῆς τείχη, Θεσσαλονίκη, 1975.

σης, γιά πρώτη φορά, ἀρχιτέκτονας ὁ Θεοφ. Θεοφύλακτος, ὥστε τό θέμα τῆς στερέωσης τῶν μνημείων νά τεθεῖ σέ μονιμότερη βάση καί ὁ ἔλεγχος τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν νά εἶναι ἀποτελεσματικός. Μέ τή νέα διάρθρωση, ἄρχισε ἀφενός νά διασφαλίζεται ἡ περιουσία τῆς Ὑπηρεσίας (ἀπαλλοτρίωση, ὁριοθέτηση, διαμόρφωση καί περίφραξη ἀκινήτων) καί ἀφετέρου κατορθώθηκε νά ἐλέγχεται δραστικότερα ὁ οἰκοδομικός ὀργασμός σέ χώρους πού τήν ἀφοροῦν (Ἄρτα, Πάργα, Φρούριο καί Νησί Ἰωαννίνων, παραδοσιακοί οἰκισμοί Ἠπείρου). Ἐπιτεύχθηκε ἐπίσης ἡ κήρυξη πολλῶν μνημείων καί τοπίων ἰδιαίτερου φυσικοῦ κάλλους, δέν κατορθώθηκε ὅμως ἡ προστασία τῆς Λευκάδας καί τῆς νησίδας Κορωνησίας τοῦ Ἀμβρακικοῦ καί δέν ἀποτράπηκε ἀτυχῶς ἀποχαρακτηρισμός τοῦ Μετσόβου.

Ἀνησυχητικά ἦταν τά πολλαπλά κρούσματα ἀρχαιοκαπηλίας πού σημειώθηκαν ἀλλεπάλληλα, ἰδιαίτερα στίς ἀρχές τοῦ ἔτους. Θά πρέπει ἐπίσης νά ἀναφερθοῦν ἐδῶ περιπτώσεις καταστροφῶν μνημείων ἰδιαζόντως σοβαρές, ὅπως ἡ ἀλλοίωση τοῦ ἄμεσου περιβάλλοντος τοῦ ἱστορικοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας καί τοῦ κομψοῦ τρίτοξου γεφυριοῦ τοῦ Πλακίδα ἤ Καλογήρου στούς Κήπους Ζαγοριοῦ ἀπό εὐθύνη τῶν ἀντίστοιχων νομαρχιῶν, ἡ ἐγκατάλειψη καί ἐρειπίωση τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ Χουσεΐν Μπέη στά Ἰωάννινα ἀπό τήν Ἑταιρεία Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, ἡ καταστροφή τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ στήν Ἐλάτη Ζαγοριοῦ ἀπό πυρκαγιά καί, τέλος, ἡ κατάρρευση πύργου τῶν τειχῶν τῆς Νικόπολης ἀπό πτώση κεραυνοῦ.

Στήν ἐργώδη προσπάθεια ν' ἀνταποκριθεῖ στά πολλά αἰτήματα πού προέκυψαν στή μεταδικτατορική περίοδο, ἡ Ἐφορεία συμμετεῖχε ἀνελλιπῶς στήν Ἐπιτροπή Ἐνασκήσεως Ἀρχιτεκτονικοῦ Ἐλέγχου Ἠπείρου καί συνεργάστηκε μέ τό Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων γιά τή συστηματική καταγραφή τῶν κάθε εἴδους κειμηλίων στήν περιφέρειά της. Πῆρε ἐπίσης ἐνεργό μέρος στήν ἔκθεση τοιχογραφιῶν καί εἰκόνων πού διοργανώθηκε στά πλαίσια τοῦ ΙΕ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Ἀθήνα, 5-11 Σεπτεμβρίου). Τέλος, τό φωτογραφικό ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας ἐμπλουτίστηκε μέ δεκάδες φωτογραφιῶν ἄλλων ἀρχείων (Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας, Γ. Λαμπάκη, Γ. Σωτηρίου κ.ἄ.). Παράλληλα, εἰσάχθηκαν καί νέοι ἀξιόλογοι πίνακες στήν Πινακοθήκη τῶν Φίλων τῶν Ἰωαννίνων πού ἐκτίθενται στό Μουσεῖο Ἰωαννίνων καί τῆς ὁποίας ἡ Ἐφορεία ἔχει τήν εὐθύνη.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ – ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἰ ω ά ν ν ι ν α

Φρούριο Ἰωαννίνων[1]

α) Πυριτιδαποθήκη. Στή βορειοδυτική γωνία τοῦ Κάστρου ἐκτείνεται μεγάλο λιθόχτιστο κτίσμα τῆς ὄψιμης τουρκοκρατίας, πού ἡ μία του πλευρά ἐφάπτεται τοῦ τείχους. Τό κτίσμα εἶναι γνωστό ὡς πυριτιδαποθήκη καί πρίν πολλά χρόνια εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ. Ἐσωτερικά χωριζόταν μέ ἐγκάρσια τοξοστοιχία, στήν ὁποία στηριζόταν τό δάπεδο τοῦ πάνω ὀρόφου. Ἡ Ἐφορεία τό χρησιμοποίησε ὡς ἀποθήκη ὑλικῶν, ἀφοῦ πρῶτα τό στερέωσε καί τό διασφάλισε. Συγκεκριμένα: ἔγινε σχολαστικός καθαρισμός ἀπό τούς θάμνους πού τό εἶχαν κατακαλύψει, στερεώθηκαν τά διασαλευμένα τμήματα τῆς τοιχοποιίας, ἀποκαταστάθηκαν τά ἀρχικά ἀνοίγματα – ὁρισμένα δευτερεύοντα φράχθηκαν μέ ξερολιθιά γιά λόγους ἀσφάλειας τοῦ ὑλικοῦ –, ἀντικαταστάθηκαν σχεδόν σέ ὁλόκληρη τήν ἔκταση οἱ καταστραμμένες σχιστολιθικές πλάκες τῆς στέγης μέ νέες γιά λόγους στεγάνωσης, διευθετήθηκε τό ἀποχετευτικό αὐλάκι τῶν ὀμβρίων στό δῶμα καί ἀποκαταστάθηκε ἡ κλίμακα ἀνόδου σ' αὐτό. Τοποθετήθηκαν τέλος τρεῖς πόρτες σέ παλιό σχέδιο καί καθαρίστηκε ὁλόκληρος ὁ χῶρος.

β) Τουρκικό λουτρό[2]. Παρά τίς ἐργασίες του 1966[3] τό ἐνδιαφέρον τοῦτο παλιό χαμάμ, ἀπό τά ἐλάχιστα πού σώζονται πλέον στήν Ἤπειρο, παρουσίαζε ἐπικίνδυνες ζημιές (μεγάλα ρήγματα τῶν τρούλων, ὑποχωρήσεις τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων, διάχυτη ὑγρασία κτλ.). Γιά νά καταστεῖ δυνατή ἡ ἀποκατάστασή του, ἔγινε φέτος ἡ ἀπαραίτητη προεργασία (καθαρισμός ἐξωτερικοῦ ἀπό τήν ἄγρια βλάστηση, συστηματική ἀποχωμάτωση ὅλων τῶν χώρων τοῦ ἐσωτερικοῦ, περισυλλογή τῶν λίθινων μελῶν πού εἶχαν συληθεῖ ἀπό τούς περιοίκους, πρόχειρη διευθέτηση καί ἀσφάλιση τοῦ χώρου) (Π ί ν. 169 α). Παράλληλα, ἔγιναν ἀλλεπάλληλα διαβήματα στίς τοπικές ἀρχές γιά τήν καθαίρεση τοῦ παράνομου πρόχειρου κτίσματος πού ἔχει καταλάβει ὅλη τή δυτική πλευρά καί ἐμποδίζει τήν πλήρη ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου, ἀλλά πρός τό παρόν ἔμειναν ἄκαρπα.

γ) Στό χαρακτηριστικό ξύλινο κλειστό χαγιάτι, πού ἑνώνει τίς δυό πλευρές τῆς ὁδοῦ Στρατηγοπούλου, ἔγιναν ἐργασίες συντήρησης καί στερέωσης (ἀλλαγή ξυλοδεσιᾶς, ἀνακατασκευή τμήματος τοῦ τοίχου πού εἶναι χτισμένος μέ τσατμᾶ, ἐπιχρίσματα).

δ) Σπίτι Καχριμάνη-Τσιλιγιάννη. Στήν ἴδια ὁδό, πού διατηρεῖ ἔντονο ἀκόμη τό χαρακτήρα τοῦ παλιοῦ οἰκισμοῦ, μέ ἐντολή τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως ἔγιναν ἀπό συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας ἐργασίες στερέωσης καί μερικῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ νεότερου αὐτοῦ σπιτιοῦ (στερέωση τοίχων ὑπογείου, ἀνακατασκευή ἑτοιμόρροπου μεσότοιχου, ἀνακατασκευή ξυλοστέγης καί πατώματος, ἔμφραξη ρωγμῶν ἐσωτερικῶν τοίχων, ἐπαναφορά διασαλευμένων πλαισίων παραθύρων καί θυρῶν).

ε) Νοτιοανατολική ἀκρόπολη (Ἵτς-Καλέ)[4]. Συνεχί-

1. Λ. Βρανούσης, Ἱστορικά καί τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Ὀρλάνδον, Δ', Ἀθῆναι 1967-1968, σ. 439 κ.ἑ.

2. Ἠπ. Χρον. Α' (1926), σ. 302-303.

3. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 298.

4. Βρανούσης, ὅ.π., passim καί εἰκ. 1.

στηκαν[5] ἐργασίες σέ σημεῖα τῶν ὑπόγειων θολωτῶν χώρων (φυλακῶν τοῦ 'Αλῆπασᾶ κατά τήν παράδοση[6]), ὅπου παρουσιαζόταν ἐπικίνδυνη βλάβη (στερέωση καί συμπλήρωση θολιτῶν, ἐμφράξεις ρωγμῶν). 'Επιχειρήθηκε ἐπίσης μικρή ἀποχωμάτωση γιά δημιουργία πρόσβασης ἀμέσως δεξιά μετά τήν κύρια ἐσωτερική εἴσοδο τῆς ἀκρόπολης.

στ) 'Αρχοντικό τοῦ πασᾶ τοῦ Καλοῦ[7] (σημ. 'Αθ. Τσεκούρα). Τό ἐνδιαφέρον αὐτό κτίσμα πού ἄν ἡ παράδοση γιά τόν ἀρχικό ἰδιοκτήτη εἶναι σωστή πρέπει νά ἀνάγεται στό 18ο αἰώνα, στηρίζεται στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους. 'Ατυχῶς ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ ἀπό χρόνια σέ κατάσταση ἡμιερειπίωσης καί γι' αὐτό ὑποστυλώθηκε προσωρινά ὁ πρόβολος τῆς πλευρᾶς πού βαίνει στό τεῖχος.

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στό Νησί 'Ιωαννίνων

Μέ ἐντολή τῆς ΓΔΑΑ ἐνισχύθηκε χρηματικά τό ἐκκλησιαστικό συμβούλιο καί ἀποκατέστησε τήν πλακοστέγη. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες παρατηρήσεις στόν ἐνοριακό αὐτό ναό[8]: πρόκειται γιά τρίκλιτη βασιλική μέ ψηλότερο νάρθηκα καί μέ κλειστή, πρόσθετη στοά στή νότια πλευρά (πιθανότατα μεταγενέστερο εἶναι• καί τό δυτικό τμῆμα τοῦ ναοῦ). Ἡ ἀψίδα εἶναι μέ κανονική λιθοδομή. Στό νότιο κλίτος, μετά τήν προσθήκη τῆς στοᾶς, ὁ φωτισμός ἐξασφαλίστηκε μέ τέσσερις ξύλινους φεγγίτες[9]. Στή δυτική πλευρά ἔχει ἐντοιχιστεῖ καταστραμμένο γλυπτό (πιθανόν βυζαντινό), πού φέρει τή χρονολογία: ἔτους ,ξοχγ (=1614/1615). Τό λιθόχτιστο καμπαναριό εἶναι τοῦ 1868. Στό ἐσωτερικό σώζονται σπαράγματα τοιχογραφιῶν στήν ἀψίδα (19ου αἰ.), ἐνῶ στά ἐσωράχια τῶν τόξων τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουν ἐλαιογραφίες τῶν Εὐαγγελιστῶν σέ ὀβάλ ἀνθόμορφα πλαίσια, πού ἀσφαλῶς μιμοῦνται τήν ἀνάλογη κλασικιστική διακόσμηση τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς πόλης (βλ. παρακάτω, σ 224). 'Ενδιαφέροντα εἶναι τό ξυλόγλυπτο τέμπλο, ὁ ἄμβωνας, τό ὀστρεοκόσμητο ἀναλόγιο, καθώς καί ὁ πλούσιος φυτικός διάκοσμος τῶν κιονοκράνων. Σημειώνεται ἐπίσης λατρευτικό ἔθιμο, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο οἱ ξυλόγλυπτοι ἄγγελοι καί τό λάβαρο τῆς 'Ανάστασης ἀναρτιῶνται στήν ὀροφή σέ ὅλο τό διάστημα τῆς Διακαινησίμου. Μεταξύ τῶν εἰκόνων περιλαμβάνονται:

α) Χριστός 'Αρχιερέας, ἔνθρονος (διαστ. 0,83×0,54 μ.). Ἡ εἰκόνα σκαφιδωτή, μέ ἐπιχρυσωμένο πλαίσιο. Πιθανόν τοῦ 17ου αἰ., μέ ἐπιζωγραφήσεις.

β) Ἅγιος Γεώργιος (διαστ. 0,44×0,37 μ). 'Ο ἔφιππος ἅγιος φονεύει τό δράκοντα. Τοῦ ἴδιου αἰώνα.

γ) Ἅγιος Γεώργιος νεομάρτυρας 'Ιωαννίνων (†1838) (διαστ. 0,53×0,38 μ.). Παριστάνεται ὁ φουστανελοφόρος νεαρός ἅγιος ἀριστερά πρίν ἀπό τό μαρτύριό του καί δεξιά ἀπαγχονισμένος. Κάτω, μισοκαταστραμμένη ἐπιγραφή: [*πρωτο*]*ψάλτης τῆς Μητροπόλεως 'Ιωαννίνων 1843 'Ιουνίου 8 δι' ἐξόδου 'Ιωάννου 'Εξάρχου Νησιώτη*. Πιθανότατα πρόκειται γιά τό γνωστό ἁγιογράφο Πέτρο, πρωτοψάλτη τῆς Μητροπόλεως 'Ιωαννίνων. Ἡ οἰκογένεια 'Εξάρχου ὑπάρχει καί σήμερα.

Κόνιτσα

Κούλια τῆς Χάμκως

Μετά τή μερική στερέωση τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ μνημείου[10] ἀποφασίστηκε ἡ ἐπείγουσα συντήρηση καί στερέωση τοῦ διώροφου πύργου, πού εἶχε πάθει σοβαρές ζημιές ἀπό τή μακροχρόνια ἐγκατάλειψη (Πίν. 169 β). Οἱ ἐργασίες ἦταν οἱ ἀκόλουθες: ἀποκοπή ἄγριας βλάστησης, ἀντικατάσταση τῆς στέγης μέ καινούργια τῆς αὐτῆς μορφῆς, στερέωση τῆς τοιχοποιίας στά σημεῖα πού εἶχαν διαλυθεῖ ἀπό τόν κισσό, ἐπαναφορά τῶν λίθινων πλαισίων τῶν θυρῶν καί παραθύρων, καθάρισμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πύργου ἀπό τά μπάζα καί τά ἄχρηστα ὑλικά (Πίν. 169 γ). Οἱ ἐργασίες γιά τήν πλήρη ἀποκατάσταση ἐλπίζεται νά συνεχιστοῦν ἀργότερα. Παράλληλα, στερεώθηκε τό λίθινο ἀνάγλυφο τοξωτό ὑπέρθυρο τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ περιβόλου[11], ἀποκαταστάθηκαν τέσσερα τόξα καί μία καπνοδόχος στούς βοηθητικούς χώρους (μαγειρεῖα), πού συνέχονται μέ τή νότια πλευρά τοῦ πύργου, καί καθαρίστηκε ἀπό τόν κισσό ἡ πρός Α. ὑπέργεια δεξαμενή καί ἡ ἀνοιχτή στοά (pergola) στή νότια πλευρά.

'Αρχοντικό Σίσκο Κόντσα (γυμνάσιο)

Πρόκειται γιά μεγάλων διαστάσεων διώροφο κτίσμα μέ πιόσχημη διάταξη στήν κύρια ὄψη, πού ἡ πίσω (νότια) πλευρά του εἶναι ἐνισχυμένη μέ ψηλό τετράγωνο πύργο. Τό ἐσωτερικό χαρακτηρίζει ἄνεση καί ἁπλότητα στή διάταξη τῶν χώρων. Ὅλοι οἱ κύριοι χῶροι ἔφεραν ξυλόγλυπτη διακόσμηση (πόρτες, ὀροφές, διαχωριστικές παραστάδες μεταξύ τῶν παραθύρων, συνεχή ζώνη κάτω ἀπό τά περβάζια τῶν παραθύρων, ἐρμάρια τοίχων κτλ.). Τό κτίριο ἀνήκει στά ἀλβανικά ἀνταλλάξιμα καί χρησιμοποιήθηκε παλιότερα ὡς γυμνάσιο. Οἱ ἀναπόφευκτες, λόγω τῆς χρήσης αὐτῆς, καταστροφές πολλαπλασιάστηκαν ἀπό τή διάδοχο μισθώτρια 'Εταιρεία 'Ηπειρωτικῶν Μελετῶν, πού ὁ πρόεδρός της Κ. Φρόντζος τό νοίκιασε μέ τόν ὅρο νά τό ἀναστηλώσει καί νά τό μετατρέψει σέ κοινωφελές ἵδρυμα τῆς ἐπαρχίας Κόνιτσας. 'Ατυχῶς, δέν ἔγινε οὔτε κάν στοιχειώδης συντήρηση: ἡ ἄγρια βλάστηση στή νοτιοανατολική γωνία καί τόν πύργο ἔγινε αἰτία νά καταρρεύσει ἡ

5. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 412, καί 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 598, 609.

6. Ι. Λαμπρίδης, Περιγραφή τῆς πόλεως 'Ιωαννίνων, 'Ηπειρωτικά Μελετήματα, Α΄, 'Εν 'Αθήναις 1887, σ. 25.

7. 'Ο Μεχμέτ πασᾶς, ὁ ἐπιλεγόμενος «Καλός», ἔδρασε στό β΄ μισό τοῦ 18ου αἰ. (Π. 'Αραβαντινός, Χρονογραφία τῆς 'Ηπείρου Β΄, 'Αθῆναι 1856, σ. 254 κ.ἑ., καί Λαμπρίδης, ὅ.π., σ. 65 κ.ἑ.).

8. Παραδόξως, δέν περιγράφεται ἀπό τούς μελετητές τῶν λοιπῶν μνημείων τοῦ Νησιοῦ (βλ. βιβλιογραφία στό Σ. Δάκαρη. Ὁδηγός τοῦ Νησιοῦ τῶν 'Ιωαννίνων, 'Αθῆναι[2] 1971).

9. Ὅμοια λύση δόθηκε στό ναό τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους στό γειτονικό Πέραμα. Στοιχεῖα γιά τό ναό: ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 611, 616.

10. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 455-456 καί Πίν. 387-388.

11. Ὅ.π., Πίν. 388 α.

στέγη τοῦ τελευταίου, πολλά ξυλόγλυπτα ἀφαιρέθηκαν βάναυσα καί μεταφέρθηκαν ἄγνωστο ποῦ, καί τό ἀρχοντικό ἐγκαταλείφθηκε στό ἔλεος τῶν περιοίκων.

Ἡ Ἐφορεία βρέθηκε στήν ἀνάγκη νά κάνει ἐπείγουσες σωστικές ἐργασίες γιά ν' ἀποφευχθεῖ περαιτέρω καταστροφή, ἐνισχύθηκε δέ καί ἀπό τήν Οἰκονομική Ἐφορεία Κόνιτσας, πού διαχειρίζεται τό κτίσμα. Συγκεκριμένα: ἀντικαταστάθηκε, ὅπου ἦταν ἀναγκαῖο, ἡ κεράμωση μέ νέα τοῦ ἴδιου τύπου καί ἀποκαταστάθηκε ἡ ξύλινη ἐξωτερική κορνίζα τῆς στέγης, στερεώθηκε ὁλόκληρη ἡ ξύλινη ὀροφή μέ τόν κατά τμήματα ξυλόγλυπτο διάκοσμό της, στερεώθηκε ἐπίσης ὁ ξύλινος ἐξώστης τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καί ὅλες οἱ καπνοδόχοι (Πίν. 169 δ). Ὁ πύργος τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς καί τά παρακείμενα τμήματα τοῦ κυρίως σπιτιοῦ καθαρίστηκαν ἀπό τά ἀναρριχητικά φυτά, στερεώθηκε καί συμπληρώθηκε ἡ διαλυμένη τοιχοποιία καί ἀποκαταστάθηκε ἡ στέγη τους. Ἔγιναν, τέλος, ἀπαραίτητες συμπληρωματικές μικροεργασίες (ἐπιχρίσματα, ἀντικατάσταση καταστραμμένων πλαισίων παραθύρων, ἐπαναφορά παραστάδων τῶν θυρῶν, σποραδική ἐπισκευή πατώματος, ἀλλαγή ὑαλοπινάκων κτλ.).

Τζαμί

Ἐπαναλήφθηκαν οἱ ἐργασίες στό ἐρειπωμένο παλιό τζαμί[12]. Κυρίως συμπληρώθηκαν οἱ γωνιόλιθοι τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν, καθώς καί μικρά τμήματα τοιχοποιίας στό ἐσωτερικό πού εἶχαν καταστραφεῖ. Στερεώθηκαν ἐπίσης τα λίθινα τοξωτά ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων καί συμπληρώθηκαν τά περβάζια τους. Ἄρχισαν τέλος προκαταρκτικές ἐργασίες γιά τή διαμόρφωση τοῦ χώρου.

Μαυσωλεῖο

Δίπλα ἀπό τό τζαμί ὑψώνεται ἀκέραιος ἑξαγωνικός μουσουλμανικός τάφος[13] (κν. τουρμπές), πού εἶχε ὑποστεῖ μεγάλες ζημιές καί κινδύνευε νά καταρρεύσει. Κρίθηκε ἀπαραίτητη ἡ ἐκτέλεση σειρᾶς ἐργασιῶν γιά τή διάσωσή του καί συγκεκριμένα: ἀποφράχθηκαν ὅλα τά ἀνοίγματα, ἀποκαταστάθηκαν τά καταστραμμένα τοξωτά πλαίσια τῶν παραθύρων καί τῆς θύρας, στερεώθηκε ἡ ἀποσαθρωμένη τοιχοποιία μέ σύρραψη καί ἐμποτισμό τῶν ρωγμῶν μέ ὑδαρή τσιμεντοκονία, ἀποκαταστάθηκαν στό ἐσωτερικό ὅλα τά ξύλινα πρέκια καί οἱ βαθμίδες τῶν παραθύρων, καθώς καί οἱ ἐγκάρσιες ξυλοδεσιές, ἀντικαταστάθηκαν οἱ σχιστόπλακες τῆς στέγης, καθαρίστηκε τό ἐσωτερικό μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου καί τοποθετήθηκαν συρμάτινα προστατευτικά πλέγματα σέ ὅλα τά ἀνοίγματα. Τέλος, διαμορφώθηκε ὁ γύρω χῶρος καί διευθετήθηκε τό ἀποχετευτικό αὐλάκι (Πίν. 170 α).

Γέφυρα Ἀώου

Στό γνωστό λίθινο μονότοξο γεφύρι ἔγιναν τμηματικές συμπληρώσεις τοῦ στηθαίου του καί ἀποκατάσταση στό βόρειο τμῆμα του γιά λόγους ἀσφάλειας.

Μονοδένδρι Ζαγορίου

Μονή Ἁγίας Παρασκευῆς Βίκου

Στή βυζαντινή μονή, πού θεωρεῖται τό παλιότερο βυζαντινό κτίσμα στό Ζαγόρι[14], ἔγιναν ἐργασίες γιά νά προστατευθεῖ ὁ ναός μέ τίς βυζαντινές τοιχογραφίες του ἀπό τά νερά τῆς βροχῆς καί γιά νά στερεωθοῦν βοηθητικοί χῶροι τῆς μονῆς. Ἔτσι, στό καθολικό ἀφαιρέθηκε ὅλη ἡ στέγη ἀπό σχιστόπλακες, ἀντικαταστάθηκαν τά καταστραμμένα τμήματα τοῦ ξύλινου σκελετοῦ της, ὑψώθηκαν κατά 0,35 μ. οἱ περιμετρικοί τοῖχοι, γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀναγκαία κλίση, καί τοποθετήθηκαν καινούργιες σχιστόπλακες. Ἡ ἴδια ἐργασία ἔγινε καί στό νάρθηκα, πού σώζει τοιχογραφίες μόνο στήν ἀνατολική πλευρά, ἀφοῦ προηγουμένως ὑπερυψώθηκε καί ἐδῶ ἡ ἀνατολική καί δυτική πλευρά γιά τήν ἄνετη ἀπορροή τῶν νερῶν. Μικροεπιδιορθώσεις ἔγιναν καί στούς πλάγιους τοίχους του. Στερεώθηκαν ἐπίσης τμήματα τῆς πρός Ν. ἐστίας (πλευρικοί τοῖχοι, στέγη).

Ἀρχοντικό Ἐλευθ. Πανταζῆ

Ἔγιναν οἱ ἑξῆς ἐργασίες: καθαιρέθηκε καί ἀνακατασκευάστηκε στήν ἴδια μορφή ἡ ἑτοιμόρροπη νοτιοανατολική γωνία καί τοποθετήθηκαν νέα κουφώματα τῆς ἴδιας μορφῆς, στερεώθηκαν τμήματα τοῦ πατώματος καί τῆς στέγης, ἔγιναν δύο ἀφανή περιμετρικά σενάζ (στό ὕψος τοῦ πατώματος καί τῆς στέγης).

Ἀρχοντικό Γκομίδη-Μπιζμπέλη

Στήν οἰκία, μιά ἀπό τίς ἀρχαιότερες τοῦ χωριοῦ, ἔγινε προσωρινή ὑποστύλωση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἕως ὅτου ἀρχίσουν συστηματικές ἐργασίες στερέωσης.

Κῆποι (τ. Μπάγια) Ζαγορίου[15]

Παλιά γεφύρια[16]

α) Γέφυρα Πετσώνη: ἀνακατασκευάστηκε ἑτοιμόρροπο τμῆμα (3×5 μ.) τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, συμπληρώθηκαν τμήματα τοῦ στηθαίου καί κόπηκε ἡ ἄγρια βλάστηση.

β) Γέφυρα Καλογήρου ἢ Πλακίδα: συρράφθηκε κάθετη ρωγμή, ὕψ. 6 μ., καί ἀνακατασκευάστηκε μικρό ἑτοιμόρροπο τμῆμα πεδίλου της.

γ) Γέφυρα Κόκορη: συμπληρώθηκαν τμήματα τοῦ στηθαίου της.

Δαφνούλα (τ. Κοντοβράκη)

Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Ἡλιόκαλης

Ἡ διαλυμένη σήμερα μονή βρίσκεται στήν κοιλάδα τῶν Ἰωαννίνων, στόν παλιό δρόμο πού ὁδηγοῦσε στό Συρρά-

12. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 343.

13. Γιά τούς ἑξαγωνικούς τύπους τάφων στήν ἰσλαμική τέχνη βλ. πρόχειρα S.-K. Yetkin, L' architecture turque en Turquie, Paris 1962, σ. 99.

14. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 304 κ.ἑ. καί 23 (1968): Χρονικά, σ. 299, Λ. Πολίτης, Ἑλληνικά 20 (1967), σ. 421-426.

15. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά σ. 229.

16. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 351 καί 23 (1968): Χρονικά, σ. 299. Πρβλ. καί Α. Μαμμόπουλος, Λαϊκή ἀρχιτεκτονική-Ἠπειρῶτες μαστόροι καί γεφύρια, Ἀθῆναι 1973, σ. 34.

κο[17]. Περικλείεται μέ ψηλό μαντρότοιχο. Ἦταν ὀνομαστή γιά τό πανηγύρι της, πού τό μνημονεύει συχνά ὁ Κ. Κρυστάλλης στά πεζογραφήματά του. Στή νότια πλευρά τοῦ περιβόλου σώζεται καί τμῆμα τῶν κελιῶν. Τό καθολικό εἶναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναΐσκος (9×5 μ.), μέ πρόσθετο χαμηλότερο καί ξυλόστεγο νάρθηκα στά δυτικά καί μέ τρεῖς νεότερες ἀντηρίδες στή νότια (Πί ν. 170 γ). Στό ἐσωτερικό εἶναι κατάγραφος μέ τοιχογραφίες τοῦ 1605, πού ἀνανεώθηκαν στά 1888, ὁπότε πιθανόν ἐπιζωγραφήστηκαν οἱ δύο κάτω σειρές (Πί ν. 170 β)[18]. Ἀτυχῶς ἔχουν ὑποστεῖ σοβαρές ζημιές. Τό ἀρχικό ὕφος τῶν τοιχογραφιῶν διασώζεται στήν κόγχη τῆς πρόθεσης (Ρωμανός ὁ Μελωδός, Πί ν. 170 δ), πού τό μέτωπό της κοσμεῖ κλασικίζον συνεχές ἀνθέμιο, καθώς καί σέ κόγχη τοῦ νότιου τοίχου, ὅπου παριστάνεται ὄρθιος ὁ ἅγιος Νικόλαος. Ἡ τέχνη εἶναι συντηρητική, μέ τάση γιά σχηματοποίηση. Πιθανόν ἔχουν ἐργαστεῖ δύο ζωγράφοι γιατί οἱ σκηνές τῶν Παθῶν, ἐάν δέν εἶναι ἐπιζωγραφημένες, παρουσιάζουν ἄλλα χαρακτηριστικά. Στήν ἀρχική φάση πρέπει ν' ἀνήκουν καί οἱ λίγες τοιχογραφίες στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα: σέ τρίλοβη κόγχη, ἔνθρονη ἡ Θεοτόκος, δεξιά ἔφιππος ἅγιος, ἀριστερά ἄλλος, ἀδιάγνωστος. Δεξιά καί ἀριστερά τῆς πόρτας ἡ Μαρία ἡ Αἰγυπτία καί ὁ ἁβάς Ζωσιμᾶς. Ἡ μισοκαταστραμμένη ἐπιγραφή, κάτω ἀπό τή Θεοτόκο, ἔχει δυστυχῶς ἐκπέσει στά σημεῖα πού ἀναφερόταν τό ἔτος καί ὁ ἡγούμενος (ἤ ὁ μητροπολίτης) τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Στό ναό σώζονται καί φορητές εἰκόνες (τρίπτυχο ἀναφορᾶς, Θεοτόκος βρεφοκρατούσα, Κοίμηση Θεοτόκου, Σταύρωση), ἐπίσης πολύ φθαρμένες, πιθανόν τῆς ἴδιας ἐποχῆς μέ τίς ὑπόλοιπες τοῦ 1766, πού μνημονεύονται παλιότερα[19].

Τό μνημεῖο εἶχε ὑποστεῖ σοβαρές ζημιές ἀπό τή μακρόχρονη ἐγκατάλειψη (διαμπερεῖς ρωγμές, ἀποκόλληση διαχωριστικοῦ τοίχου νάρθηκα καί κυρίως ναοῦ, θλάση τῶν κλειδιῶν τῶν τόξων κτλ.). Ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: ἐμποτισμός καί σύρραψη ὅλων τῶν ρωγμῶν, κατασκευή ἀφανοῦς σενάζ στή στέγη, ἐπαναφορά τῶν κλειδιῶν τῶν τόξων, ἀντικατάσταση τῶν ἑλκυστήρων τοῦ ἐσωτερικοῦ μέ νέους, καθαίρεση καί ἀνακατασκευή τῆς ἀποκολλημένης νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ ἀδιακόσμητου στό σημεῖο αὐτό μεσότοιχου μεταξύ κυρίως ναοῦ καί νάρθηκα, ἀντικατάσταση τῶν σχιστολίθων τῆς στέγης, ἁρμολόγημα καί ἐπίχριση τῶν ἀδιακόσμητων σημείων τοῦ ἐσωτερικοῦ, τοποθέτηση συρμάτινων προστατευτικῶν πλεγμάτων στά παράθυρα.

Κάτω Λαψίστα[20]

Ἅγιος Γεώργιος

Συνεχίστηκαν μέ βάση τό παλιότερο πρόγραμμα, οἱ ἐργασίες γιά τή στερέωση τοῦ παλιοῦ ναοῦ, ὥστε νά προστατευτοῦν καί τά ἀλλεπάλληλα στρώματα τοιχογραφιῶν του[21]. Κατασκευάστηκε ἀφανές περιμετρικό σενάζ στή στέψη τοῦ ναοῦ, ἁρμολογήθηκαν συστηματικά οἱ ἐξωτερικές πλευρές, ἔγινε νέα περιμετρική ὑποθεμελίωση μέ τή μέθοδο τῶν «φωλεῶν», ἐξωτερικά καί ἐσωτερικά τοῦ ναοῦ, συμπληρώθηκαν τά ἐπιχρίσματα τῶν ἀκόσμητων ἐπιφανειῶν τοῦ νάρθηκα. Κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν παρατηρήθηκαν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιά τίς φάσεις τοῦ μνημείου.

Ἀνθοχώρι Μετσόβου

Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς (Κόκκινο Λιθάρι)

Ἡ μεταβυζαντινή μονή, χτισμένη στόν τύπο τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς μέ τροῦλο καί μέ πλάγιους ἡμικυκλικούς χορούς (Πί ν. 171 α), διασώζει ἐνδιαφέροντα τοιχογραφικό διάκοσμο καί ξυλόγλυπτο τέμπλο. Τά κελιά τῆς ἀνατολικῆς καί νότιας πλευρᾶς καταστράφηκαν στά μεταπολεμικά χρόνια καί ἄρχισαν νά ἀνακτίζονται ἀπό τούς εὐσεβεῖς προσκυνητές. Ἡ Ὑπηρεσία ἐνίσχυσε χρηματικά τό ἔργο.

Κάτω Μουσιωτίτσα

Ἅγιος Νικόλαος[22]

Ἡ Ὑπηρεσία κατέβαλε μέρος τῆς δαπάνης γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς γκρεμισμένης στέγης τοῦ νάρθηκα τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ καί τή στερέωση τοῦ ὅλου κτίσματος στό ἐκκλησιαστικό συμβούλιο πού ἐκτελεῖ τίς σχετικές ἐργασίες.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Ἄρτα

Ἅγιος Μάρκος[23]

Στό μονόχωρο ναΐσκο συνεχίστηκαν καί ἀποπερατώθηκαν οἱ ἐργασίες στερέωσής του[24], πού στή φετινή φάση συνδυάστηκαν καί μέ τήν ἀποκατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν (βλ. παρακάτω). Τό ἔργο γιά τό λόγο αὐτό ἔγινε μέ μεγάλη βραδύτητα, ἐπειδή ἀπαιτοῦσε νέες λύσεις. Ἔτσι στή νότια πλευρά καθαιρέθηκε μεγάλο τμῆμα πού παρουσίαζε ἰσχυρή ἀπόκλιση καί ἀνακατασκευάστηκε στήν παλιά μορφή (ἀργολιθοδομή μέ ξυλοδεσιές), ἀποκαταστάθηκαν τά δύο τοξωτά παράθυρα καί ἀνακατασκευάστηκε τό ἀποχετευτικό αὐλάκι, ὥστε νά μήν εἰσρέουν νερά στό

17. Πρβλ. Ι. Λαμπρίδης, Μαλακασιακά - Μέρος πρῶτον, Ἠπειρωτικά Μελετήματα, Δ', Ἀθῆναι 1888, σ. 37-38.

18. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει δημοσιευτεῖ ἀτελῶς καί ἀπό τόν Χ. Σούλη, Ἠπ. Χρον. 9 (1934), σ. 86, ἀριθ. 8.

19. Σούλης, ὅ.π., σ. 98, ἀριθ. 55.

20. Τό χωριό στήν πεδιάδα τῶν Ἰωαννίνων μαρτυρεῖται, ὅπως εἶναι γνωστό, στό 14ο αἰ.· βλ. πρόχειρα P. Soustal, Die griechischen Quellen zur mittelalterlichen historischen Geographie von Epiros (δακτυλ. διατρ.), Wien 1975, σ. 144, 147. Ἀλλ' ἀσφαλῶς ταυτίζεται καί μέ τό *χωρίον Λευσίστα τῆς τῶν Ἰωαννίνων περιοικίδος*, πού παραδίδει σέ ἐπιστολή του ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος (πρό τοῦ 1217/8)· βλ. Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 21 (1971-1976), Παράρτημα ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Ν.Α. Βέη, σ. 162, ἀριθ. 1.

21. Βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 221, 224.

22. Ὅ.π., σ. 227.

23. Σεραφείμ Ξενόπουλος, Δοκίμιον περί Ἄρτης, Ἀθῆναι 1884 (Ἄρτα 2, 1962, σ. 129, 143), ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 174-175.

24. ΑΔ ὅ.π., σ. 222.

ναό, τοῦ ὁποίου τό δάπεδο βρίσκεται σέ χαμηλότερη στάθμη. Στή βόρεια πλευρά, ἀποτοιχίστηκαν πρῶτα οἱ τοιχογραφίες τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας, ὑποστυλώθηκε ὁλόκληρη ἡ στέγη τοῦ ναοῦ, διασφαλίστηκαν οἱ τοιχογραφίες τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου καί ἄρχισε ἡ καθαίρεση καί ἀνακατασκευή του μέ τήν ἴδιας μορφῆς τοιχοδομία καί τή διατήρηση τῶν ἀρχικῶν ἀνοιγμάτων. Παράλληλα, μικρό τμῆμα τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας, πού παρουσίαζε ἀποσάθρωση, κατεδαφίστηκε καί ἀνακατασκευάστηκε. Ἀντικαταστάθηκε ἐπίσης ὁλόκληρος ὁ ξύλινος σκελετός τῆς ὀροφῆς, πού ἦταν σέ κατάσταση ἀποσύνθεσης, καί ἔγινε ἀνακεράμωση. Στήν ἀνατολική καί νότια πλευρά κατασκευάστηκε προστατευτικό τοιχίο ἀπό λιθοδομή γιά τή συγκράτηση τῶν ὑπερκείμενων φορητῶν χωμάτων· στή διάρκεια τῆς ἐργασίας βρέθηκαν δύο ταφόπλακες ἀπό τό παλιό νεκροταφεῖο πού ὑπῆρχε ἐδῶ. Ἀνακατασκευάστηκε ἐπίσης ἡ χτιστή Ἁγία Τράπεζα, ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε τό ἀρχαῖο μαρμάρινο μέλος πού χρησίμευε ὡς καλυπτήρια πλάκα της. Τέλος, ἔγιναν τά ἀπαραίτητα κονιάματα, ἐπιχρίσματα καί ἐλαιοχρωματισμοί καί εὐτρεπίστηκε ὁ χῶρος (Πί ν. 171 β).

Ἀρχοντικό Ζορμπᾶ[25]

Περατώθηκαν οἱ ἐργασίες στό παλιό ἀρχοντικό πού ἀπαλλοτριώθηκε ἀπό τήν Ὑπηρεσία[26]. Ἀναλυτικότερα: ἔγινε ὁλική ἀνακεράμωση καί ἀλλαγή τῶν ξύλινων δοκῶν της στέγης, ὅπου ὑπῆρχαν φθορές σημαντικές, ἐπαναφέρθηκαν στή θέση τους καί στερεώθηκαν τά ξυλόγλυπτα ταβάνια, ἀποκαταστάθηκαν οἱ χρωματισμοί τῶν κουφωμάτων καί τῶν ξύλινων δοκῶν στό ἀνοιχτό προστῶο (ἡλιακός ἤ κρεβάτα[27]), στερεώθηκε τό ξύλινο πάτωμα τοῦ ὀρόφου, στερεώθηκαν ἐπίσης οἱ πόρτες καί ἕνας φεγγίτης, ἀποκαταστάθηκε ἡ μορφή τῶν πίσω βοηθητικῶν χώρων καί ἀνακαινίστηκε ἡ ὑδραυλική ἐγκατάστασή τους, ἔγινε νέα ἠλεκτρική ἐγκατάσταση ἀσφαλείας καί τέλος ἔγιναν τά ἀπαραίτητα κονιάματα καί ἐπιχρίσματα καί καθαρίστηκε ὅλος ὁ χῶρος.

Φρούριο Ἄρτας[28]

Στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ ἀρχαίου καί βυζαντινοῦ φρουρίου, ὅπου εἶναι ἰδιαίτερα σαφεῖς οἱ οἰκοδομικές φάσεις, στερεώθηκε ἡ ἐπικίνδυνα διασαλευμένη ὑποθεμελίωση τοῦ προτειχίσματος καί συμπληρώθηκαν καταστραμμένα τμήματα τῆς τοιχοποιίας καί ρῆγμα, πλ. 2,50 μ. περίπου. Στή νοτιοανατολική πλευρά στερεώθηκαν μικρῆς ἔκτασης τμήματα τῆς ἀνωδομῆς, πού παρουσίαζαν ἀποκόλληση λίθων.

Ἀρχοντικό Θάνου[29]

Ἀνακατασκευάστηκε τμῆμα τοῦ πυλώνα πού εἶχε καταρρεύσει.

25. Ὅ.π., σ. 222.
26. Ὅ.π., σ. 222.
27. ΑΒΜΕ, δ.π., σ. 189-190.
28. Ὅ.π., σ. 151-160.
29. Πρβλ. ΑΔ, δ.π., σ.

Βλαχέρνα

Μονή Βλαχερνῶν[30]

Οἱ ἐργασίες πού ἔγιναν τό 1975 γιά τήν πρόχειρη ἔμφραξη τῶν ρωγμῶν τῶν θολωτῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ, ὁδήγησαν στή διαπίστωση ὕπαρξης στρώματος βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν[31]. Οἱ περαιτέρω ἐργασίες ἀποκάλυψης καί συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν, πού ἀνέλαβε μέ δική του εὐθύνη τό Κέντρο Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων ὑπό τήν ἀπό τό 1976 νέα προϊσταμένη Ἔφορο Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, ὁδήγησαν στήν ἀνάγκη νά ἐκτελεστοῦν ἐργασίες στό ἐξωτερικό τοῦ ναοῦ. Συγκεκριμένα, στό δυτικό τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς καθαιρέθηκαν κακότεχνα νεότερα κονιάματα καί ἔγινε ἐπαναρμολόγηση, φράχτηκαν νηματοειδεῖς ρωγμές, ἀποκαταστάθηκαν οἱ ποδιές τῶν παραθύρων καί ἡ ὀδοντωτή ταινία κάτω ἀπό τή στέγη καί ἀντικαταστάθηκαν σπασμένα κεραμίδια τῆς στέγης. Ἡ δυτική πλευρά εἶχε ὑποστεῖ παλιά περισσότερες ἐπεμβάσεις: ἔμφραξη ἀνοιγμάτων, νεότερα κονιάματα, προσθήκη παραστάδων γιά τή στήριξη ἀνοιχτῆς στοᾶς (πέργολας), νέο καμπαναριό κτλ.[32] (Πί ν. 171 γ). Ἀφοῦ πρῶτα καθαιρέθηκαν τά κακότεχνα νεότερα κονιάματα σέ ὅλη τήν ἔκταση τῆς πλευρᾶς καί ἐπισημάνθηκαν οἱ ρωγμές, ἔγινε σύρραψή τους, ἀποκαταστάθηκαν τά κονιάματα, ἀποκαλύφθηκε ἡ διακοπτόμενη ὀδοντωτή ζωφόρος κάτω ἀπό τό γεῖσο τῆς στέγης καί ἀνανεώθηκε ἡ κεράμωση ὅπου ἦταν ἀπαραίτητο (Πί ν. 171 δ).

Καμπή (τ. Στρεβίνα) Φιλιππιάδας

Ἁγία Αἰκατερίνη

Οἱ ἐργασίες συντήρησης τοῦ ναοῦ ἐπιβεβαίωσαν τήν ὑποψία ὅτι πρόκειται γιά κτίσμα τῆς βυζαντινῆς περιόδου μέ μεταγενέστερες προσθῆκες[33]. Ἡ βυζαντινή φάση εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανής στήν ἡμιεξάπλευρη ἀψίδα μέ τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα (Πί ν. 172 β). Τά τελικά συμπεράσματα θά ἐκτεθοῦν μετά τήν ἀποτύπωση καί τή συμπληρωματική ἔρευνα. Οἱ φετινές ἐργασίες ἦταν οἱ ἀκόλουθες: ἀνακατασκευή τοῦ ξύλινου σκελετοῦ τῆς στέγης καί τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν της, ἀφαίρεση τῶν νεότερων κονιαμάτων ἀπό τήν ἀψίδα καί σύρραψη τῶν δύο ἑκατέρωθεν διαμπερῶν ρωγμῶν, ἀπόξεση ἀσβεστοχρισμάτων στά ἀνοίγματα ὅλων τῶν πλευρῶν, σύρραψη ρωγμῶν τῶν ὑπόλοιπων πλευρῶν, στερέωση τμήματος τῆς ὑποθεμελίωσης στή βόρεια πλευρά, ἐπαναφορά τῆς ἡμικυλινδρικῆς

30. ΑΒΜΕ, δ.π., σ. 3 κ.ἑ., 180, Soustal, ὅ.π., σ. 81, 173, Π. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἤπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 20 κ.ἑ., 186-187, καί ΑΔ 27(1972): Χρονικά, σ. 465.
31. ΑΑΑ VIII (1975), σ. 208 κ.ἑ.
32. Πρβλ. ΑΒΜΕ, δ.π., σ. 4 καί εἰκ. 1.
33. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 622. Σημειωτέον ὅτι τό παλιό ὄνομα τοῦ χωριοῦ Στρεβίνα μαρτυρεῖται ρητά στό λεγόμενο «Χρονικό τῶν Τόκκων» (terminus ante quem τῆς συγγραφῆς του τό ἔτος 1429): βλ. Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo, ἔκδ. G. Schirò, Roma 1975, σ. 139 καί σ. 436, στ. 2394.

ἐγκάρσιας καμάρας τοῦ νάρθηκα στή θέση της, ἀνακατασκευή τοῦ τοξωτοῦ ὑπέρθυρου τῆς δυτικῆς θύρας καί ἐπαναφορά τμήματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, πού παρουσίαζε ἀπόκλιση, στήν ἀρχική του θέση. Ἐπίσης, στό ἐσωτερικό ἀντικαταστάθηκαν οἱ σκωληκόβρωτοι ἑλκυστῆρες, στή νότια πλευρά καθαιρέθηκε τό κακότεχνο νεότερο ὑπόστεγο καί ἀνακατασκευάστηκε στήν ἀρχική του μορφή καί διαστάσεις, τοποθετήθηκαν προστατευτικά πλέγματα στά παράθυρα καί ἔγιναν σποραδικά ἐπιχρίσματα καί ἀσβεστοχρίσματα, καί τέλος ἔγινε σχολαστική περισυλλογή ὅλων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπό τό γύρω χῶρο (Πίν. 172 α-β).

Πλήσιοι

Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη[34]

Τό σημαντικότατο βυζαντινό μνημεῖο κινδύνευε νά συμπνιγεῖ ἀπό τίς γύρω ταφές. Μετατέθηκε βορειότερα τό προστατευτικό κιγκλίδωμα, ὥστε νά δημιουργηθεῖ ἐπαρκής ἐλεύθερος χῶρος.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη[35]

Μέ ἀλλεπάλληλες ἀναφορές, ἀτελέσφορες ἀτυχῶς μέχρι σήμερα, ἡ Ἐφορεία ἐξέθεσε τήν κακή κατάσταση στήν ὁποία βρίσκονται ὅλα τά παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Νικόπολης καί ζήτησε τή λήψη δραστικῶν ἐπειγόντων μέτρων. Ἡ ἐπιτροπή πού συστάθηκε παλιότερα δέν κατέληξε σέ ὁριστικά συμπεράσματα καί ἡ κατάσταση ἐξακολουθεῖ νά χειροτερεύει: τά ψηφιδωτά δέν ἔχουν ἐξεταστεῖ ἐδῶ καί πολλά χρόνια ἀπό εἰδικό συντηρητή, τά γλυπτά, ἐκτεθειμένα στή διαβρωτική ὑψηλή ὑγρασία τῆς περιοχῆς θρυμματίζονται καί καταστρέφονται χωρίς κάν νά ἔχουν καταγραφεῖ συστηματικά, τά παλαιοχριστιανικά τείχη ἀναμένουν ἀκόμα τόν εἰδικό μελετητή πού θά τά ἀποτυπώσει καί θά προτείνει λύσεις. Ἐπίσης δέν προβλέφθηκε κατά τήν ἀνέγερση τοῦ μουσείου νά διατεθεῖ ἐπαρκής χῶρος καί γιά τά πολυάριθμα εὑρήματα τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Μόνη δυνατότητα τῆς Ἐφορείας ἦταν νά ἀντικαταστήσει στή βασιλική Α΄ (Δουμετίου ἤ Δημητρίου) μερικά ξύλινα σάπια κουφώματα τῶν στεγασμένων χώρων στά παραβήματα, ἐλπίζοντας ὅτι δέ θά βραδύνει ἡ λήψη τῶν ἀναγκαίων μέτρων γιά τή διάσωση τοῦ σημαντικότερου παλαιοχριστιανικοῦ κέντρου τῆς Ἠπείρου.

Νέα Σαμψοῦς

Μονή Παναγιᾶς «στό Κοζίλι»[36]

Οἱ ἐργασίες στό ναό εἶχαν διπλό σκοπό: ἀφενός νά ἐπαληθευτεῖ ἡ εἰκασία ὅτι πρόκειται γιά κτίσμα τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἀφετέρου νά ἐπιτευχθεῖ στερέωση καί διασφάλισή του. Λεπτομερέστερα, οἱ ἐργασίες εἶχαν ὡς ἑξῆς:

α) Ἀνατολική πλευρά: καθαίρεση τῶν νεότερων κονιαμάτων, ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης σέ βάθος 0,50 μ., ἀποκοπή ἄγριου δέντρου στά θεμέλια τοῦ νότιου τμήματός της.

β) Βόρεια πλευρά: καθαίρεση τῶν τριῶν πρόσφατων κακότεχνων ἀντηρίδων καί τῶν κονιαμάτων, ἀφαίρεση ἐπίχωσης ἀπό τά κάτω τμήματα καί διάνοιξη προστατευτικοῦ αὐλακιοῦ, ἔμφραξη τῶν νηματοειδῶν ρωγμῶν καί ἐπιμελές ἁρμολόγημα.

γ) Δυτική πλευρά: καθαιρέθηκαν καί ἐδῶ τά κονιάματα, ἀπομακρύνθηκε ἡ ἐπίχωση καί ἀποκαλύφθηκε τό παλιό πλακόστρωτο δάπεδο πού ἐκτείνεται πέρα ἀπό τό σημερινό δυτικό τοῖχο, ἔγιναν οἱ ἀπαραίτητες ἐμφράξεις καί συρράψεις τῶν ρωγμῶν καί τά ἀναγκαῖα ἁρμολογήματα.

δ) Νότια πλευρά: καθαιρέθηκαν τά κονιάματα, καθώς ἐπίσης καί τά χτιστά νεότερα πεζούλια πού ἦταν σέ ἐπαφή μέ τόν τοῖχο. Ἐπίσης κρίθηκε ἀναγκαῖο νά κατεδαφιστοῦν ὁ ἀνατολικός καί ὁ δυτικός συμπαγής τοῖχος τοῦ νεότερου προστώου («χαγιατιοῦ») τῆς πλευρᾶς, ὥστε νά ἀποκατασταθεῖ, κατά τό δυνατό, ἡ ἀρχική μορφή. Ἀποκαλύφθηκε ὅλο τό πλακόστρωτο δάπεδο πού καταλαμβάνει σήμερα τό προστῶο, ἀλλά πού ἀνήκει πιθανόν σέ παλιότερο πλάγιο κλίτος τοῦ ναοῦ, καταστραμμένο σήμερα. Ἔγινε συστηματικό ἁρμολόγημα καί σύρραψη μεγάλης διαμπεροῦς ρωγμῆς στό σημεῖο ἐπαφῆς κυρίως ναοῦ καί νάρθηκα καί ἀποκαταστάθηκε παλιό τοξωτό παράθυρο στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς πλευρᾶς.

ε) Στέγη: καθαιρέθηκαν τά νεότερα κονιάματα τοῦ τρούλου, πού ἁρμολογήθηκε ἐπιμελῶς, κατασκευάστηκε ἀφανές περιμετρικό σενάζ σέ ὅλη τήν ἔκταση τῆς στέγης, ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωσή της καί ἀνανεώθηκε ἡ κεραμοσκεπή.

στ) Ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ: τοποθετήθηκαν νέοι ἐνισχυμένοι ἑλκυστῆρες στό νάρθηκα καί τόν κυρίως ναό στή θέση τῶν παλιῶν, ἀνακατασκευάστηκε ἡ χτιστή Ἁγία Τράπεζα καί φράχθηκαν μέ προστατευτικό πλέγμα τά παράθυρα.

ζ) Ἄλλες ἐργασίες: περισυλλέχθηκαν τά ἐγκατασπαρμένα βυζαντινά γλυπτά, καταγράφτηκαν καί μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Νικόπολης. Ἀσήμαντα σπαράγματα τοιχογραφιῶν πού βρέθηκαν στή μεταγενέστερη ἐπίχωση τῆς στέγης, διαφυλάχθηκαν ἐπίσης. Τέλος, ἀπό τή νότια εἴσοδο ἀποκολλήθηκε ἐπιγραφή καί ἀπό τήν Ἁγία Τράπεζα τεμάχιο βυζαντινοῦ γλυπτοῦ καί μεταφέρθηκαν γιά συντήρηση στό Μουσεῖο Νικόπολης.

Ζάλογγο

Ναός Ταξιαρχῶν[37]

Μετά τίς περσινές ἐργασίες στερέωσης τοῦ ναΐσκου[38] ἡ

34. ΑΒΜΕ, ὅ.π., σ. 57 κ.ἑ., Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική κτλ., σ. 56 κ.ἑ., 181 κ.ἑ.

35. Βλ. συνοπτικά στό λῆμμα Epiros, RbK II. στ. 214 κ.ἑ. (D.I. Pallas).

36. Γιά τό ναό βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἡ Ἐπισκοπή καί ἡ Μονή Κοζίλης στήν Ἤπειρο (Συναγωγή στοιχείων-προβλήματα), Πρακτικά ΙΕ΄ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθῆναι 5-11 Σεπτεμβρίου 1976 (ὑπό ἐκτύπωση). Τά τελικά πορίσματα θά δημοσιευτοῦν σέ ἰδιαίτερη μελέτη μετά τό τέλος τῆς ἐρευνας.

37. Βιβλιογραφία βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ὅ.π.

38. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 223.

Ἐφορεία προχώρησε στή στέγασή του μέ σχιστολιθικές πλάκες. Στό ἔργο ἤρθε ἐπίκουρος καί ἡ Ἱερά Μητρόπολη Νικοπόλεως καί Πρεβέζης. Παράλληλα, ἔγινε εὐτρεπισμός στό ἐσωτερικό καί τό ἐξωτερικό τοῦ ναοῦ. Δέ στεγάστηκε ὁ μεταγενέστερος νάρθηκας ἀπό ἔλλειψη πιστώσεων.

Θεσπρωτικό (τ. Λέλοβο)

Γενέσιο Θεοτόκου[39]

Τό ἐκκλησιαστικό συμβούλιο, ἀφοῦ ἐνισχύθηκε μέ χρηματικό ποσό ἀπό τήν Ὑπηρεσία, ἔκανε τίς ἀπαραίτητες ἐργασίες γιά τή συντήρηση τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ, μέ ἐποπτεία τῆς Ἐφορείας (ἐμφράξεις ρωγμῶν, ἀλλαγή ξυλοστέγης καί σχιστολιθικῶν πλακῶν, σποραδικά ἐπιχρίσματα).

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Μέ κονδύλι τοῦ Τ.Α.Π.Α. ἔγιναν οἱ ἐτήσιοι καθαρισμοί στό Φρούριο Ἰωαννίνων, στά βυζαντινά μνημεῖα Ἄρτας, στά παλαιοχριστιανικά τείχη Νικόπολης καί στόν ἀρχαιολογικό χῶρο Γλυκῆς Θεσπρωτίας.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ, ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ, ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΤΛ.

Κάτω Λαψίστα Ν. Ἰωαννίνων

Ἅγιος Γεώργιος

Συνεχίστηκαν ἀπό συνεργεῖο συντηρητῶν μέ ἐπικεφαλῆς τό Χρ. Ἀρχιμανδρίτη καί μέ ἐποπτεία τοῦ ζωγράφου-συντηρητῆ Σταύρου Μπαλτογιάννη, οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν νεότερων τοιχογραφιῶν[40], ὅσων ἀποτοιχίστηκαν καί μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Ἰωαννίνων (ἐπικόλληση προστατευτικοῦ ὑφάσματος, τοποθέτηση σέ νοβοπάν, πρόχειρος καθαρισμός).

Νησί Ἰωαννίνων

Μονή Φιλανθρωπηνῶν[41]

Ἔγινε συντήρηση μικρῆς ἔκτασης στίς τοιχογραφίες τοῦ βόρειου καί νότιου παρανάρθηκα τοῦ καθολικοῦ (καθαρισμοί ἁλάτων, ἀποκατάσταση χρώματος), πού βλάπτονται ἀπό τή διάχυτη ὑγρασία, γιά τήν ἀπάλειψη τῆς ὁποίας δέν πάρθηκε κανένα ριζικό μέτρο.

Ἐλάτη (τ. Μπούλτσι) Ζαγορίου[42]

Ἅγιος Γεώργιος (Πίν. 172 γ)

Ὁ ἐνοριακός ναός ὑπέστη σημαντικές ζημιές ἀπό πυρκαγιά καί ἀτυχῶς δέν εἶχε μελετηθεῖ ἕως τότε. Ἐπρόκειτο γιά τρίκλιτη βασιλική, μέ ὑπερυψωμένο τό μεσαῖο κλίτος, ἀνοιχτή στοά («χαγιάτι») στή νότια καί δυτική πλευρά καί ψηλό καμπαναριό στήν ἀνατολική. Τό ὑπέρθυρο τῆς νότιας θύρας εἰσόδου κοσμεῖται μέ λαϊκό ἀνάγλυφο. Κατά τήν ἀνορθόγραφη ἐπιγραφή σέ λίθο, στήν ἴδια πλευρά, ὁ ναός εἶναι ἔργο τοῦ 1806, πιθανόν ὅμως πρόκειται γιά ἐπισκευή παλιότερου πού φρονῶ ὅτι θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ τουλάχιστο στό 18ο αἰ.

Τό ἐσωτερικό ἦταν κατάκοσμο μέ τοιχογραφίες δύο – πιθανόν καί περισσοτέρων – ἐποχῶν πού ἀποκολλήθηκαν μέ τήν πυρκαγιά καί καταστράφηκε μεγάλο μέρος τους. Μεταξύ τῶν ἄλλων θεμάτων (λ.χ. τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου πού θά συνόδευε ἴσως ὡς πάρισο τόν ἀντίστοιχο κύκλο τοῦ πάτρωνα τοῦ ναοῦ), ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι παρουσιάζονται καί θέματα ἀρκετά ἀσυνήθη στήν ὀρθόδοξη εἰκονογραφία, λόγου χάρη ὁ Χριστός ὡς Ἄρτος Ζωῆς, ἡ Προσκύνηση τῆς Θεοτόκου κ.ἄ., πού ἡ παρουσία τους θά πρέπει ἴσως νά ἑρμηνευθεῖ ὡς ἐπίδραση τῆς πιετιστικῆς εἰκονογραφίας, πού ἄνθησε στή Δύση στήν ἐποχή τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης καί μέχρι τό 19ο αἰ.[43]. Ὁπωσδήποτε, ἡ παλιότερη φάση τους δέ θά πρέπει νά τοποθετηθεί πρίν τό 18ο αἰ.

Μετά τήν καταστροφή, ἐπειδή τό ἐκκλησιαστικό συμβούλιο ἐκδήλωσε τήν ἐπιθυμία νά ἀναστηλώσει τό ναό, ἡ Ἐφορεία ἀποτύπωσε σέ κάτοψη τίς σωζόμενες παραστάσεις, ἀποτοίχισε τά σχετικά ἀκέραια καί σημαντικά τμήματα καί τά μετέφερε σέ παρακείμενο χῶρο, ὥστε νά ἐντοιχιστοῦν μετά τό τέλος τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν.

Ἰωάννινα

Μητρόπολη (Ἅγιος Ἀθανάσιος)

Κατά τήν παράδοση ὁ ἀρχικός ναός ὑπῆρχε ἤδη στή βυζαντινή ἐποχή, μνημονεύεται πάλι στά 1612 ἀλλά κάηκε ἀπό τόν Ἀλῆπασᾶ καί ἀνοικοδομήθηκε τό 1832[44]. Στή σημερινή μορφή, εἶναι μεγαλόπρεπη τρίκλιτη βασιλική μέ διπλά ὑπερῶα, ἔντονα ἐπηρεασμένη ἀπό τήν κοσμική ἀρχιτεκτονική – ἕνα κτίσμα, πού μέ τή σειρά του ἄσκησε ἐπίδραση σέ πολλούς ἐνοριακούς ναούς στήν πόλη καί στά χωριά. Ἰδιαίτερα ἔχει ὑπογραμμιστεῖ ἡ ἀξία τοῦ ξυλόγλυπτου τέμπλου[45]. Στό Ἱερό Βῆμα σώζονται τοιχογραφίες (Θεοτόκος ὡς Ρίζα Ἰεσαί, Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, Ἱεράρχες θείας Λειτουργίας κ.ἄ.), πού ἡ Ἐφορεία ἀνέλαβε νά ἐποπτεύσει τή συντήρησή τους πού ἔγινε μέ τήν πάντοτε πρόθυμη ἀρωγή τῆς Μητρόπολης Ἰωαννίνων. Εἶναι πιθανό ὅτι στήν ἐδῶ διακόσμηση διασώζεται προγενέστερο τμῆμα, πού διέφυγε τήν ἀνακαίνιση τοῦ

39. Γιά τό ναό βλ. ὅ.π., σ. 223.

40. Ὅ.π., σ. 224.

41. Βλ. ΑΑΑ VI (1973), σ. 457 κ.ἑ. μέ τήν παλιότερη βιβλιογραφία.

42. Γιά τό χωριό, πού φέρεται ὡς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, βλ. Ι. Λαμπρίδης, Ζαγοριακά, Ἐν Ἀθήναις 1870, σ. 52-53.

43. Ὁ Σωτήριος Ζούμπος εἶχε τήν καλοσύνη νά μέ πληροφορήσει ὅτι ἡ Ἐλάτη ἦταν ἐπίκεντρο προπαγάνδας τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας.

44. Δέν εἶναι ἀπολύτως σαφεῖς οἱ μαρτυρίες· βλ. πρόχειρα Ἀραβαντινός, ὅ.π., Β΄, σ. 240, 244, Ι. Λαμπρίδης, Περί τῶν ἐν Ἠπείρῳ Ἀγαθοεργημάτων. Β΄, Ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 16, τοῦ ἴδιου, Περιγραφή τῆς πόλεως Ἰωαννίνων, ὅ.π., σ. 71, Δ. Σαλαμάγκας, Γιαννιώτικα ἱστοριοδιφικά μελετήματα, Γιάννενα 1958, σ. 70, 75, 99, 112.

45. Πρβλ. Ἐθνική Τράπεζα Ἑλλάδος, Νεοελληνική Χειροτεχνία, Ἀθῆναι 1969, σ. 62, ὅπου τό τέμπλο χρονολογεῖται στήν τέταρτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰ. καί φέρεται ὡς ἔργο τῆς οἰκογένειας Σκαλιστῆ.

1832[46]. Οἱ ἐργασίες ἔγιναν ἀπό τό συντηρητή Χρ. Ἀρχιμανδρίτη (Π ί ν. 173).

Μητρόπολη (παρεκκλήσιο Ἁγίου Γεωργίου)

Στή βόρεια πλευρά τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ ἔχει προσκολληθεῖ παρεκκλήσιο μέ τόν τάφο τοῦ τοπικοῦ ἁγίου († 1838)[47]. Ἡ ἰδιάζουσα σημασία τοῦ παρεκκλησιοῦ πέρα ἀπό τήν καθαρά λατρευτική εἶναι ὅτι στόν ἀνατολικό τοῖχο τέσσερις τοιχογραφίες ἀπεικονίζουν τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου (Π ί ν. 174 α). Ἐπειδή ἡ τεχνοτροπία τους ὁδηγεῖ στά μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰ., εἶναι εὔλογο νά ὑποτεθεῖ ὅτι ἀπό τό εἰκονογραφημένο αὐτό martyrium, πού ἔγινε ἀσφαλῶς λίγο μετά τήν ταφή τοῦ νεομάρτυρα, πήγασε ὁ διαδεδομένος σέ ὅλη τήν Ἤπειρο γνωστός εἰκονογραφικός του κύκλος. Ἀτυχῶς οἱ τοιχογραφίες ἔχουν ὑποστεῖ σημαντική φθορά ἀπό τήν ὑγρασία καί τήν αἰθάλη. Γιά τό λόγο αὐτό, ἡ Ἐφορεία δέχτηκε μέ χαρά τήν πρόσκληση τῆς Μητρόπολης Ἰωαννίνων νά διαθέσει συνεργεῖο μέ ἔξοδα τῆς τελευταίας γιά τή συντήρησή τους, πράγμα πού ἔγινε στό βαθμό πού ἦταν δυνατό (Π ί ν. 174 β). Ὑπεύθυνος τῆς συντήρησης ἦταν πάλι ὁ Χρ. Ἀρχιμανδρίτης.

Κωστάνιανη Δωδώνης

Ταξιάρχες

Ὁ βυζαντινός σταυρεπίστεγος ναός, κατάγραφος μέ παλαιολόγειες τοιχογραφίες, δέν ἔτυχε μέχρι σήμερα νά συντηρηθεῖ συστηματικά καί νά καθαριστοῦν οἱ τοιχογραφίες του, μολονότι θεωρεῖται ὡς τό σπουδαιότερο μνημεῖο τοῦ Ν. Ἰωαννίνων[48]. Ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι δέν ἔχει γίνει λεπτομερέστερη μελέτη του ἄν καί εἶναι γνωστός ἐδῶ καί τριάντα περίπου χρόνια[49]. Στή σημερινή κατάσταση, παρουσιάζει σοβαρές ζημιές (διευρυνόμενες ρωγμές, ἀποκολλήσεις τοιχογραφιῶν, καθίζηση, διάχυτη ὑγρασία, πυκνή αἰθάλη κτλ.), ὥστε νά προκαλοῦνται δύσκολα προβλήματα γιά τή στερέωσή του. Ἡ Ἐφορεία ἀνέθεσε σέ ὁμάδα μελετητῶν (ἀρχιτέκτονες Μαν. Μπαμπούσης καί Θεοφ. Θεοφύλακτος, πολιτικοί μηχανικοί Εὐθ. Κουρούκλης καί Νικ. Καλανταρίδης καί ἀρχιτεχνίτης συντηρητής Χ. Λιωνῆς) νά συντάξουν πλήρη μελέτη γιά τή στερέωση τοῦ μνημείου καί τήν ἀποκατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν. Καταρτίστηκε ἔτσι ἕνα λεπτομερές πρόγραμμα ἐργασιῶν πού ὑποβλήθηκε στή ΓΔΑΑ γιά τά περαιτέρω.

Ἄρτα

Μονή Βλαχερνῶν[50]

Μέ ἔλεγχο καί εὐθύνη τοῦ ΚΣΑ, συνεργεῖο ὑπό τή ζωγράφο-συντηρήτρια Μ. Ρουσσέα ἄρχισε καθαρισμό καί στερέωση τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν πού ἀποκαλύφθηκαν πρόσφατα στό ναό. Ἡ Ἐφορεία διέθεσε βοηθητικό ἐργατοτεχνικό προσωπικό καί μέρος τῶν ἀπαιτούμενων ὑλικῶν, ἀσκώντας ἐποπτεία ψιλῶ μόνο ὀνόματι. Λεπτομέρειες γιά τίς ἐργασίες περιλαμβάνονται στή σχετική ἔκθεση τοῦ ΚΣΑ (βλ. σ. 18).

Ἅγιος Μάρκος

Οἱ ἐργασίες τοῦ μνημείου (βλ. παραπάνω) συνδυάστηκαν μέ παράλληλη συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν του, πού ἀνέλαβε ὁ συντηρητής Δ. Τσίγκανας μέ ὁδηγίες τοῦ ζωγράφου-συντηρητῆ Στ. Μπαλτογιάννη. Ἀφοῦ πρῶτα ἀποτοιχίστηκαν οἱ τοιχογραφίες στήν ἐξωτερική βόρεια πλευρά τοῦ ναοῦ καί στερεώθηκαν οἱ τῆς δυτικῆς, ἀποτοιχίστηκαν στή συνέχεια καί μεμονωμένα τμήματά τους ἀπό τό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ γιά συντήρηση στά ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου Ἄρτας. Ὡς πρός τή βόρεια πλευρά, πού ἀνακατασκευάστηκε ὁλόκληρη, οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἐσωτερικοῦ στερεώθηκαν in situ σέ πλέγμα δοκῶν (Π ί ν. 175 α) καί ἐπικολλήθηκαν στό νέο τοῖχο. Οἱ ὑπόλοιπες στερεώθηκαν, καθαρίστηκαν καί συμπληρώθηκαν τά κενά τους μέ κονίαμα σέ οὐδέτερο χρῶμα (Π ί ν. 175 β-176 α). Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στό Ἱερό Βῆμα διαπιστώθηκε καί ἡ ὕπαρξη σπαραγμάτων παλιότερου στρώματος (Π ί ν. 176 β), πράγμα πού ἀποδεικνύει βάσιμη τήν πληροφορία, ὅτι ὁ ναός ὑπῆρχε πρίν τό 1786, ἔτος πού μνημονεύει ἡ ἐπιγραφή[51]. Τό μνημεῖο θά περιγραφεῖ ἀναλυτικότερα μετά τήν τελική ἀποκατάσταση. Οἱ ἐργασίες γιά τίς τοιχογραφίες συνεχίζονται.

Ἁγία Παρασκευή «στό Κυπαρίσσι»[52]

Ἔγινε καθαρισμός τῆς μεταβυζαντινῆς Πλατυτέρας (18ου αἰ.), πού κοσμεῖ τό τεταρτοσφαίριο τῆς ἁψίδας τοῦ ναΐσκου (Δ. Τσίγκανας).

Νικόπολη

Βασιλική Ἀλκίσονος

Οἱ ἔμπειροι ἀρχιτέκτονες τῆς Ἐφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων ἀδελφοί Τσεύλικοι συνέχισαν καί φέτος τή συγκόλληση τῶν μαρμάρινων πλακῶν τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς[53].

Μέ τήν ἀμέριστη βοήθεια τοῦ Μητροπολίτη Ἰωαννίνων κ. Θεοκλήτου, ἄρχισε ὁ συστηματικός καθαρισμός

46. Ὅπως εἶναι γνωστό, συχνότατα ἀφήνεται ἄθικτη ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος στίς ἀνακαινίσεις.

47. Βλ. Ι. Περαντώνης, Λεξικό τῶν Νεομαρτύρων, Α', Ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 127 κ.ἑ. μέ τήν προηγούμενη βιβλιογραφία, L. Syndica-Laourda, Quatre saints locaux..., Actes du Ier Congrès International des études Balkaniques, II, Sofia 1969, σ. 886 κ.ἑ.

48. Τή βιβλιογραφία βλ. στό RbK II, λῆμμα Epiros, στ. 297 κ.ἑ., πρβλ. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 208, 24 (1969): Χρονικά, σ. 256, 25 (1970): Χρονικά, σ. 316.

49. Ἠπ. Χρον. 6 (1951), σ. 258 κ.ἑ. Ὁ ὑπογράφων προτίθεται ν' ἀσχοληθεῖ μέ τό μνημεῖο μετά ἀπό εὐγενή παραχώρηση τοῦ δικαιώματος δημοσίευσης ἀπό τόν καθηγητή κ. Δημ. Πάλλα, ἐάν βέβαια κατορθωθεῖ νά γίνουν ἔγκαιρα οἱ ἀπαραίτητες ἐργασίες πρίν ὑποστεῖ ἀνεπανόρθωτες βλάβες

50. Βλ. παραπάνω σ. 222.

51. ΑΒΜΕ, δ.π., σ. 175. Ὁ παλιότερος ναός κατά τό Σ. Ξενόπουλο, Δοκίμιον περί Ἄρτας κτλ., σ. 129, κάηκε τό 1692.

52. ΑΒΜΕ, δ.π., σ. 178-179.

53. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 223.

τῶν εἰκόνων, πού συγκεντρώνει μέ ὑπόδειξη τῆς Ἐφορείας ἡ Μητρόπολη γιά νά ἐκτεθοῦν σέ εἰδικό μουσεῖο. Τίς ἐργασίες ἀνέλαβε τό συνεργεῖο τοῦ συντηρητῆ Χρ. Ἀρχιμανδρίτη, μέ τήν ἐποπτεία τοῦ ζωγράφου-συντηρητῆ Στ. Μπαλτογιάννη, καί συντήρησε φέτος τίς παρακάτω εἰκόνες.

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μονή Παλιουρῆς

1) Εὐαγγελισμός Θεοτόκου (διαστ. 0,37×0,30 μ.). Ἔργο τοῦ Ἐμμανουήλ Τζάνε, ἔτους 1678[54] (Πί ν. 177 α-β). Ἡ εἰκόνα εἶχε ἐπιζωγραφηθεῖ *δι' ἐξόδου Χατζῆ Διονύση Πνευματικοῦ*, ὅπως μνημόνευε ἐπιγραφή στό δάπεδο, μεταξύ Θεοτόκου καί Γαβριήλ.

2) Θεοτόκος Ὁδηγήτρια (διαστ. 0,34×0,27 μ.), μέτριο δεῖγμα τοῦ 18ου αἰ.

3) Θεοτόκος Κυκκώτισσα (διαστ. 0,34×0,27 μ.). Ἡ εἰκόνα ἔφερε ἀργυρεπένδυση, ὅπου δεξιά πάνω ὑπῆρχε ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ Ὁδηγήτρια τοῦ Κυρίου Παλιουρώτησα* καί στό πλαίσιο κάτω *διά ἐξώδου τοῦ καθημένου Κύρ. Δανιήλ καί Ἰωάννου Κώκαλης 1830 Δικ(ε)μβρίου [..]*[55]. Μετά τήν ἀφαίρεση τῆς ἐπένδυσης καί τή συντήρηση (Πί ν. 178 α) διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἀρχική εἰκόνα φέρεται ὡς Ὁδηγήτρια τοῦ Κύκκου[56]. Πρόκειται γιά μέτριο ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 18ου ἤ ἀρχῶν 19ου αἰ., πιθανόν ἀντίγραφο χαλκογραφίας τοῦ περίφημου παλλάδιου τῆς ὁμώνυμης κυπριακῆς μονῆς[57].

Συλλογή Μητρόπολης Ἰωαννίνων

1) Πέτρος καί Παῦλος ἀγκαλιασμένοι (διαστ. 0,49×0,39 μ.) (Πί ν. 178 β). Ἄγνωστη ἡ προέλευσή της. Καλό δεῖγμα τοῦ 17ου αἰ.

2) Θεοτόκος Ὁδηγήτρια (διαστ. 0,94×0,68 μ.), μέτριο ἔργο τοῦ ζωγράφου Θεοδοσίου (19ος αἰ.)

Συλλογή Μουσείου Ἰωαννίνων

1) Θεοτόκος βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,55×0,40 μ.), 18ου αἰ.

2) Ἀνάληψη Προφήτη Ἠλία (διαστ. 0,40×0,32 μ.), ρωσικῆς προέλευσης, νεότερη.

Κωστάνιανη

Ἀπό τό βυζαντινό ναό τῶν Ταξιαρχῶν συντηρήθηκαν οἱ παρακάτω μεταβυζαντινές εἰκόνες:

1) Χριστός ἔνθρονος (διαστ. 1,37×0,61 μ.). Ἡ εἰκόνα σκαφιδωτή, αὐτόξυλη. Ὁ ἐπαργυρωμένος φωτοστέφανος τοῦ Χριστοῦ ἦταν πρόσθετος. Κατά τήν ἐπιγραφή, στό κάτω μέρος τῆς εἰκόνας (Πί ν. 178 γ), ὁλόκληρη εἶναι ἀνακαινισμένη, ἀλλά δέ διαπιστώθηκε ὕπαρξη παλιότερου στρώματος. Τό κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς: † *Ἀνεκαινίστη ἡ ἠστωρήθη ἡ θήα καί / πάνσεπτος θεανδρική εἰκών τοῦ κύ ἡ/μῶν ΙΥ. ΧΥ ἀρχιερατεύοντος παρθαι/-νίου τοῦ πανι-ερωτάτου προπολίτου Ιωα/-ννίνων ἀπό συνδρομῆς, ἡ ἐξ-όδου / τῶν παμμεγίστων Ταχιαρχῶν, Μιχαήλ/Δεκέμβριο-ος/, ἐν ἔτη ζρμα (–1632/1633).* Δεξιά, στό ὑποπόδιο τοῦ Χριστοῦ, ἐπιγραφή: *μιχαήλ ἠερέος † καί ἐπιτρόπου Πάνου*, πιθανόν ἀπό δεύτερη ἀνακαίνιση.

2) Θεοτόκος ἔνθρονη, βρεφοκρατούσα, *Ἡ πάντων χαρά* (διαστ. 1,17×0,61 μ.), σκαφιδωτή, μέ αὐτόξυλο θλαστό τόξο στό πάνω μέρος. Ἔνθετος φωτοστέφανος στή Θεοτόκο. Μεγάλες φθορές ἀπό κάψιμο καί ἐπιζωγραφήσεις πού καθιστοῦν πιθανό ὅτι ὑπῆρχε καί παλιότερο στρῶμα. Τῆς ἴδιας ἐποχῆς μέ τήν προηγουμένη (Πί ν. 179 α).

3) Θεοτόκος Ἐλεούσα (διαστ. 0,88×0,63 μ.), στόν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας. Τό ξηρό ὕφος θυμίζει ἀνάλογα ἔργα τοῦ ζωγράφου Θεοδοσίου (19ος αἰ.) ἀλλά πιθανόν νά πρόκειται γιά ἔργο τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ ἀμέσως προηγούμενου αἰώνα.

4) Ταξιάρχες Μιχαήλ καί Γαβριήλ (διαστ. 0,60×0,42 μ.). Κρατοῦν ἀνάμεσά τους στηθαῖο μέ τό Χριστό Παντοκράτορα· ἐπάνω, στό μέσο, τό Ἅγιο Πνεῦμα. Ἐξίτηλη ἐπιγραφή: *[Δέηση;] τοῦ δούλου τοῦ Θῦ Νικολάου Ἰῶ [ἔτ]ει 17* [..]. Τό ξηρό ὕφος συμφωνεῖ μέ τό β΄ μισό τοῦ 18ου αἰ.

Μουζακαῖοι

Ἅγιος Γεώργιος (διαστ. 0,88×0,60 μ.) (Πί ν. 179 β-γ) Γύρω ἀπό τόν ὄρθιο στρατιωτικό ἅγιο, πού περικλείεται μέ ξύλινο πλαίσιο σέ μορφή κορδονιοῦ, ἀναπτύσσονται 14 σκηνές ἀπό τό συναξάριό του, ἀλλά ἔχουν ἀποκοπεῖ οἱ παρυφές καί τῶν τεσσάρων πλευρῶν. Σέ σύγκριση μέ τό λαϊκό ὕφος τῆς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος ἀπό τό νησί Ἰωαννίνων, πού ἔχει χρονολογηθεῖ στό 17ο αἰ.[58], ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι αὐστηρότερη καί ποιοτικά ἀνώτερη.

Μονή Πατέρων Λίθινου Ζίτσας

Ἀπό τό καθολικό τῆς μονῆς[59] περισυλλέχτηκαν ἐξαιρετικῆς τέχνης εἰκόνες, σημαντικές τόσο γιά τήν ἀρκετά ἀμφισβητούμενη ἱστορία τῆς μονῆς, ὅσο καί γιά τή διερεύνηση τῶν καταβολῶν τῆς ζωγραφικῆς εἰκόνων στή μεταβυζαντινή Ἤπειρο. Τό σύνολο τῶν εἰκόνων αὐτῶν ἀπασχολεῖ τή συνάδελφο Εὐγενία Χαλκιᾶ, πού ἔχει ἀναλάβει τή δημοσίευσή τους.

54. Βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 296.

55. Ὁ ἡγούμενος Δανιήλ μαρτυρεῖται καί σέ ἔγγραφα τῆς μονῆς· βλ. Ἠπειρ. Ἑστία 14 (1965), σ. 501. Διερωτᾶται ὡστόσο κανείς, ἐάν τυχόν ὑπάρχει σχέση τῆς ἠπειρωτικῆς μονῆς μέ τήν περίπου ὁμώνυμη τῆς στήν Κύπρο, πού συνδεόταν στενά μέ τήν περιώνυμη μονή Κύκκου (Κυπριακαί Σπουδαί 13 (1950), σ. 45 κ.ἑ.).

56. Γιά τήν Ἐλεούσα τοῦ Κύκκου καί τίς παραλλαγές της βλ. Κ. Καλοκύρης, Ἡ Θεοτόκος εἰς τήν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 69-70.

57. Ὅ.π.

58. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 353.

59. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 617-618. Σέ νέα αὐτοψία, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἐπιγραφή στό τύμπανο τοῦ τρούλου ἀναγράφει ἔτος *ζοιλθ - αχλα*, δηλαδή 1631 καί ὄχι 1639, ὅπως ἀναφέρουν οἱ παλιότεροι μελετητές. Σχετικά μέ τή μονή βλ. καί Ι. Λαμπρίδης, Ἠπειρωτικά Μελετήματα, ΣΤ΄, Ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 13, 36.

1) Φιλοξενία Ἀβραάμ (διαστ. 1,89×1,15 μ.). Τό ἡμικυκλικό κοιλόκυρτο πλαίσιο τῆς εἰκόνας ἀπολήγει στά δύο κάτω ἄκρα σέ ψαλιδωτές οὐρές, παρόμοιες μέ ἐκεῖνες τῶν δρακόντων πού περιβάλλουν τά «λυπηρά» τῶν μεταβυζαντινῶν τέμπλων. Στή βάση, ἐκτενής λειτουργική εὐχή. Πιθανόν θά χρησίμευε ὡς στέψη σέ τέμπλο ἰδιαίτερου χώρου.

2) Βάπτιση (διαστ. 1,18×1,08 μ.). Τήν εἰκόνα περιβάλλει ἁπλό πρόσθετο ξύλινο πλαίσιο, πού στή δεξιά πλευρά σχηματίζεται ὀδοντωτό (σέ συστοιχία μέ ἄλλη εἰκόνα).

3) Βημόθυρα Εὐαγγελισμοῦ (διαστ. 1,41×0,44 μ. τό καθένα). Ἐκτός ἀπό τούς συνηθισμένους Προφῆτες, Ἱεράρχες καί τόν Εὐαγγελισμό, παριστάνονται ἐδῶ καί τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

4) Θεοτόκος Ὁδηγήτρια μέ σκηνές τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου (διαστ. 1,01×0,74 μ.). Εἰκονίζονται μόνο οἱ 20 ἀπό τούς 24 οἴκους[60].

5) Ἀμφίπλευρη εἰκόνα (διαστ. 1,085×0,78 μ.). Ἐμπρός ἡ Ρίζα Ἰεσαί, στήν πίσω ὄψη ὁ Ἅγιος Σισώης πού θρηνεῖ στόν ἀνοιχτό τάφο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Τό ὕφος δείχνει ὅτι ἡ πίσω ὄψη ζωγραφίστηκε κατόπιν, πιθανόν ὅταν καταστράφηκε ἡ ἐμπρός παράσταση ἀπό τήν ὁποία λείπουν μεγάλα τμήματα. Δηλωτικό εἶναι καί τό ὅτι στήν πίσω πλευρά ὑπάρχει ἀπό ἕνα ὁριζόντιο τρέσο πάνω καί κάτω γιά καλύτερη συνοχή τοῦ ξύλου.

Κλη μα τιά (τ. Βελ τσί στα)

Τρεῖς παλιές δεσποτικές εἰκόνες τοῦ τέμπλου τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος[61] εἶχαν διαφύγει, παραδόξως, ἀπό τήν προσοχή τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Μεταφέρθηκαν στά ἐργαστήρια τῆς Ἐφορείας καί ἀφοῦ συντηρήθηκαν ἀσφαλίστηκαν στόν ἐνοριακό ναό τοῦ παλιοῦ χωριοῦ[62]. Τή δημοσίευση τῶν εἰκόνων ἔχει ἀναλάβει ὁ συνάδελφος Δημ. Κωνστάντιος.

1) Χριστός Παντοκράτορας (διαστ. 0,82×0,67 μ.). Παρουσίαζε τμηματικές ἐπιζωγραφήσεις.

2) Θεοτόκος Ὁδηγήτρια (διαστ. 0,82×0,67 μ.). Ἔργο τοῦ ἴδιου ζωγράφου μέ τήν προηγουμένη.

3) Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ (διαστ. 0,58×0,84 μ.). Πιθανόν ἔργο ἄλλου ζωγράφου.

Ἰω άν νι να

Ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Κοπάνων[63] συντηρήθηκαν μέ δαπάνη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου διάφορες εἰκόνες, ἀπό τίς ὁποῖες σημαντική ἦταν ἡ τοῦ Ἁγίου Νικολάου (διαστ. 1,10×0,70 μ.). Ὁ πολιός Ἱεράρχης εἶναι ἔνθρονος καί κάτω σώζονται, καταστραμμένες ἀρκετά, δύο σκηνές τοῦ βίου του, ἐνῶ δύο ἄλλων μαντεύεται περισσότερο ἡ ὕπαρξη. Ἀτυχῶς, ἡ εἰκόνα ἔχει ὑποστεῖ ἀλλεπάλληλες ἐπιζωγραφήσεις καί ἐκτεταμένες φθορές, ὥστε δέν εἶναι δυνατό ν' ἀποφανθεῖ κανείς γιά τήν ἀρχική της μορφή. Ὡστόσο, τό αὐστηρό ὕφος καί ἡ μορφή τῆς πτυχολογίας καθιστοῦν πιθανό ὅτι πρόκειται γιά πρώιμο μεταβυζαντινό ἔργο (Πί ν. 180 α).

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Νέα Σαμψούς Πρέβεζας

Μονή Παναγίας «στό Κοζίλι»

Παράλληλα μέ τίς ἐργασίες ἀποκατάστασης καί στερέωσης τοῦ καθολικοῦ τῆς βυζαντινῆς μονῆς[64] διατέθηκε μικρή πίστωση γιά νά διερευνηθεῖ τό βυζαντινό πρόσκτισμα, πού βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση ΝΔ. τοῦ ναοῦ, καί νά ἐξετασθεῖ ἡ σχέση του μέ τό ναό. Μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ ὑπογράφοντος ἡ συνάδελφος Εὐγενία Χαλκιᾶ κατηύθυνε τίς ἐργασίες στή φετινή τους φάση. Τά συμπεράσματα θά ἀναπτυχθοῦν στήν τελική δημοσίευση ὅλου τοῦ μνημείου. Ἐδῶ ἀναφέρουμε ἁπλῶς ὅτι ἡ διερεύνηση ἦταν πολλαπλά χρήσιμη, γιατί ἐκτός τῶν ἄλλων ἀποκάλυψε ἀντικείμενα τῆς βυζαντινῆς μικροτεχνίας (νόμισμα, ἐγχάρακτα ἐφυαλωμένα ἀγγεῖα), πού ὑποβοηθοῦν στή χρονολόγηση τοῦ κτίσματος αὐτοῦ καί τοῦ ναοῦ.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Σέ συνεργασία μέ τήν ἕδρα Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, πού ἐποπτεύει ὁ καθηγητής Σ. Δάκαρης, ἡ Ἐφορεία συνέχισε τή συστηματική καταγραφή τῶν κάθε εἴδους κειμηλίων πού φυλάγονται στούς ναούς τῆς περιφέρειάς της, ἔργο πού εἶχε διακοπεῖ. Στή φετινή περίοδο, οἱ συνάδελφοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἀγγελική Σταυροπούλου-Μακρῆ καί Ἀδαμαντία Παπαδάκη κατέγραψαν συστηματικά τά κειμήλια τῶν παρακάτω περιοχῶν, πού τό ὑλικό τους θά δημοσιευτεῖ ἀναλυτικότερα ἀλλοῦ.

Ζα γό ρι

Ἔγινε καταγραφή σέ ναούς τῶν χωριῶν Ἐλατοχώρι, Καπέσοβο, Λάιστα, Λεπτοκαρυά, Νεγάδες, Σκαμνέλι, Τρίστενο, Φλαμπουράρι, Φραγκάδες (Πί ν. 180 β-γ).

Ἄρ τα

Ἔγινε συστηματική καταγραφή ὅλων τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν εἰκόνων τῶν ναῶν τῆς πόλης.

Νη σί Ἰω αν νί νων

Μετά τό φετινό κροῦσμα κλοπῆς δύο εἰκόνων ἀπό τή

60. Ὁ Ἀκάθιστος περιγράφτηκε, πρίν καθαριστεῖ ἡ εἰκόνα, ὡς σκηνές τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου ἀπό τόν ὑπογράφοντα (βλ. παραπάνω).

61. Γιά τό σημαντικό τοῦτο μεταβυζαντινό μνημεῖο βλ. συγκεντρωμένη τή βιβλιογραφία στή διδακτορική διατριβή τῆς H. Deliyanni-Doris, Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios, München 1975, σ. 154 κ.ἑ. Λεπτομερή δημοσίευσή του ἔχει ἀναλάβει ἡ συνάδελφος τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἀγγελική Σταυροπούλου-Μακρῆ.

62. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 619. Μαρτυρίες γιά τήν ὕπαρξη τοῦ οἰκισμοῦ στή βυζαντινή ἐποχή ἔχει συγκεντρώσει ὁ Soustal, ὅ.π., σ. 98, 103, 146.

63. Ὁ ναός φέρεται ὅτι ὑπῆρχε τό 1611, πυρπολήθηκε τό 1820 καί ξαναχτίστηκε στά 1842 (βλ. Ἀραβαντινός, ὅ.π., Β', Ἀθῆναι 1856, σ. 243, Λαμπρίδης, Περιγραφή τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων, ὅ.π., σ. 71, Σαλαμάγκας, ὅ.π., σ. 112). Πιθανότατα ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπό τόν ἀρχικό ναό, ὑπέστη δέ τίς ζημιές ἀπό φωτιά ἴσως στή διάρκεια τῆς πυρκαγιᾶς.

64. Βλ. ἐδῶ σ. 223.

μονή Προδρόμου τοῦ Νησιοῦ, καταγράφτηκαν καί φωτογραφήθηκαν ὅλες οἱ παλιές εἰκόνες τῶν μονῶν, μεταφέρθηκαν στή Μητρόπολη Ἰωαννίνων καί προγραμματίστηκε ἡ συντήρησή τους γιά τό ἑπόμενο ἔτος.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ, ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Παράλληλα μέ τίς ὑπόλοιπες ἐργασίες ἐρευνήθηκαν ἀρκετά μνημεῖα τῆς περιφέρειας, πού κατά νομούς ἦταν τά ἑξῆς:

α) Νομός Ἰωαννίνων: 1) Ἐπαρχία Δωδώνης: Λογγάδες, Ἡλιόκαλη, Χάνι Λεύκας, μονή Παλιουρῆς, Ματσούκι καί μονή Βύζιλας. 2) Ζαγόρι: Ἀρίστη, Ἐλαφότοπος, Ἐλάτη, Ἄνω καί Κάτω Πεδινά. 3) Ἐπαρχία Κόνιτσας: Βασιλικό. 4) Ἐπαρχία Πωγωνίου: Κάτω Μερόπη, Κακόλακκος, Πωγωνιανή.

β) Νομός Ἄρτας: Μελισσουργοί, Μικροσπηλιά, Καταρράκτης.

γ) Νομός Πρέβεζας: Πολυστάφυλο, Στεφάνη, Ἡλιοβούνια, Ἁγιά, Ἀνθούσα, μονή Ἀβάσου, Κάστρο Ρωγῶν.

δ) Νομός Θεσπρωτίας: Δράμεση.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Στίς ἀρχές τοῦ 1976 ἔγινε μετάθεση τῆς ὑπογραφομένης ἀπό τήν Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν στήν Ἐφορεία Κερκύρας, ὅπου ἤδη ὑπηρετοῦσε μέ ἀπόσπαση ἀπό τά τέλη τοῦ 1974. Πιό κάτω δίνεται ἔκθεση τῆς δραστηριότητας τῆς Ἐφορείας κατά τό α΄ ἑξάμηνο τοῦ 1976, μέχρι τήν ἐπιστροφή τοῦ Ἐπιμελητῆ Ἀγγ. Χωρέμη ἀπό τήν Ἀγγλία. Τό ἐπιστημονικό προσωπικό αὐξήθηκε καί μέ τήν πρόσληψη τῆς Παναγ. Μελᾶ, ἀποφοίτου ρωσικοῦ πανεπιστημίου, μέ ἐνδιαφέρουσες σπουδές ἱστορίας τῆς ἀσιατικῆς τέχνης.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Παλαιά ἀνάκτορα-Μουσεῖο Ἀσιατικῆς Τέχνης

Τό Μάιο ἐγκαινιάστηκε ἐπίσημα ἡ πτέρυγα Ν. Χατζηβασιλείου πού εἶχε ἀνοίξει γιά τό κοινό τόν Ἰούνιο τοῦ περασμένου χρόνου (ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 236). Προηγουμένως ἔγιναν ὁρισμένες ἀλλαγές στήν ἔκθεση καί συμπληρώθηκαν οἱ ἐπεξηγηματικές πινακίδες, γιά τίς ὁποῖες ἐργάστηκε ἡ σχεδιάστρια τῆς Ἐφορείας Μαρ. Δαλιάνη. Ἄρχισαν οἱ ἐργασίες ἐπανέκθεσης τῆς ἰαπωνικῆς συλλογῆς τοῦ Γρ. Μάνου στίς αἴθουσες χοροῦ καί τραπεζαρίας τῶν ἀνακτόρων. Στήν κυκλική αἴθουσα τοῦ χοροῦ θά ἐκτεθοῦν βιβλία μέ χαρακτικά τῶν Hiroshige, Hokusai κ. ἄ. (Πίν. 181 α), καθώς καί ὁρισμένα εἴδη μικροτεχνίας, ὅπως inro (κουτιά-θῆκες) καί netsuke (ἐξαρτήματα τῶν inro μέ πρακτική ἀλλά καί διακοσμητική λειτουργία). Γιά τήν ἔκθεση τῶν βιβλίων θά χρησιμοποιηθεῖ στρογγυλό τραπέζι τῆς ἐπίπλωσης τῶν ἀνακτόρων καί τῶν μικροτεχνημάτων, ὁριζόντιες προθῆκες τοποθετημένες ἀκτινωτά γύρω ἀπό τό τραπέζι. Στή μεγάλη αἴθουσα τῶν ἐπίσημων γευμάτων θά ἐκτεθεῖ πλῆθος ἔργων ἰαπωνικῆς τέχνης, ἀπό τά ὁποῖα ξεχωρίζουν ἡ κεραμική (6ου-19ου αἰ.) καί οἱ περίφημες σειρές τῶν τυπωμάτων (ξυλογραφιῶν) (Πίν. 181 β). Γιά τήν ἔκθεση τῶν τελευταίων θά χρησιμοποιηθεῖ καί τό τεράστιο μακρόστενο τραπέζι τῶν γευμάτων, πού πάντως δέν εἶναι τό ἀρχικό. Στό α΄ ἑξάμηνο τοῦ 1976 ἔγινε πρόχειρη μόνο τοποθέτηση τῶν διάφορων ἀντικειμένων στίς θέσεις τους καί ἀντιμετωπίστηκαν τά προβλήματα τῆς ἐκλογῆς τῶν χρωμάτων τοῦ βάθους τῶν πολυάριθμων βιτρινῶν, ὥστε νά συμφωνοῦν μέ τό ρυθμό καί τό ὕψος τῶν αἰθουσῶν, ἀλλά καί νά προβάλλουν τό περιεχόμενο, καθώς καί τῆς πρόκρισης νέου τρόπου ἔκθεσης τῶν τυπωμάτων, ὥστε νά ἐξασφαλίζεται ἡ προστασία τους ἀπό τό φῶς, τήν ὑγρασία καί τή σκόνη. Τό δεύτερο ἀπό τά προβλήματα δέ βρῆκε τελική λύση. Σέ ὅλες τίς ἐργασίες πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ βοήθεια τῆς ἀρχαιολόγου Ἀγλαΐας Καραμάνου. Γιά τήν ἀρχειακή τακτοποίηση τῆς τεράστιας συλλογῆς Γρ. Μάνου συνεχίστηκε ἡ ἀποδελτίωση τῶν ἰαπωνικῶν ἔργων, φωτογραφήθηκε σημαντικός ἀριθμός ἐκθεμάτων καί συμπληρώθηκαν μέ τίς φωτογραφίες τά ἀντίστοιχα δελτία. Πρός ὑποβοήθηση τῆς μελέτης τῶν ἀντικειμένων ἀσιατικῆς τέχνης τοῦ Μουσείου ἔγινε ἀγορά σημαντικοῦ ἀριθμοῦ σχετικῶν συγγραμμάτων, μέ κύριο στόχο τή στοιχειώδη συμπλήρωση τοῦ σινολογικοῦ μέρους τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μουσείου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ χωριστό τμῆμα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἐφορείας.

Οἱ ἐργασίες ἐπισκευῆς καί συντήρησης τοῦ κτιρίου ἀφοροῦν σχεδόν ἀποκλειστικά στούς χώρους πού παραδόθηκαν στήν Ἐφορεία ἀπό τήν ἐπιτροπή διοίκησης καί διαχείρισης τῆς βασιλικῆς περιουσίας τό 1975, ὕστερα ἀπό ἑπτάχρονη σφράγιση καί ἐγκατάλειψη. Ἀρχικά χρειάστηκε νά ἠλεκτροδοτηθοῦν οἱ χῶροι. Ἡ συντήρηση ἄρχισε ἀπό τίς ἐπίσημες αἴθουσες τοῦ α΄ ὀρόφου καί συνεχίστηκε σέ τέσσερις ἀπό τίς ἑπτά νέες αἴθουσες τοῦ ἰσογείου καί συγκεκριμένα στίς ἀκραῖες τῆς ἀνατολικῆς καί τῆς δυτικῆς πτέρυγας. Στίς αἴθουσες αὐτές μεταφέρθηκαν τό γραφεῖο τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τοῦ Μουσείου Ἀσιατικῆς Τέχνης καί τό σχεδιαστήριο, τῶν ὁποίων συμπληρώθηκε ἡ ἐπίπλωση μέ ἔπιπλα παλιοῦ κερκυραϊκοῦ τύπου. Τέλος, ἐπισκευάστηκε καί χρωματίστηκε τό «βόλτο» τῆς πλάγιας εἰσόδου τῶν ἀνακτόρων πού ὁδηγεῖ στήν ἐσωτερική αὐλή.

Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο

Ἄρχισαν οἱ ἐργασίες στεγανοποίησης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αἴθουσας τῆς Γοργοῦς, τοῦ βόρειου τοίχου τῆς βόρειας αἴθουσας καί τοῦ τοίχου τοῦ κλιμακοστασίου, σύμφωνα μέ μελέτη πού συντάχθηκε τό 1975: κατασκευάστηκαν ἀπό ξύλο τά κουφώματα τῶν παραθύρων τῶν παραπάνω τοίχων, σέ ἀντικατάσταση τῶν ἀρχικῶν σιδερένιων, καί περάστηκαν τά τζάμια.

Χριστιανική Συλλογή

Τό 1976 ἄρχισε νά κινεῖται μία διαδικασία, τό ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας θά συμβάλει, ὅπως ἐλπίζεται, στή δημιουργία στήν Κέρκυρα ἐνδιαφέροντος μουσείου γιά τή στέγαση τῆς συλλογῆς ἔργων βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς τέχνης, μικρό μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ἐκτεθειμένο σέ δύο αἴθουσες τοῦ α΄ ὀρόφου τῆς δυτικῆς πτέρυγας τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων (ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 431). Ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορος[1], πού ἀναστηλώνεται ἀπό τήν Ὑπηρεσία, δέν ἐπαρκεῖ γιά τή στέγαση τῶν εἰκόνων τῆς παραπάνω συλλογῆς καί τῆς συλλογῆς τοῦ μητροπολιτικοῦ μεγάρου. Ἡ εὐγενική ἀπόφαση τῶν μελῶν ὁρισμένων παλιῶν κερκυραϊκῶν οἰκογενειῶν, κτητόρων τοῦ ναοῦ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Κυρᾶς Ἀντιβουνιώτισσας, νά παραχωρήσουν τό ναό στήν Ὑπηρεσία μέ σκοπό τή μετατροπή του σέ μουσεῖο[2], ἦρθε νά λύσει τό πρόβλημα τοῦ

1. Γιά τό μνημεῖο βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 328, Πίν. 336, καί Κερκυραϊκά Χρονικά ΙΔ΄ (1968), σ. 95-145.

2. Ἡ πρωτοβουλία ὀφείλεται ἰδιαίτερα στήν Ἀγ. Μυλωνοπούλου-Κόπιτσα καί τό Σπυρ. Ριζικάρη.

χώρου, χωρίς βέβαια αὐτό νά ἀποτελεῖ τό μόνο ἀποτέλεσμα τῆς προσφορᾶς. Ὁ ναός, πού εἶναι διατηρητέο μνημεῖο, βρίσκεται στή συνοικία Καμπιέλο, ὄχι μακριά ἀπό τό ναό τοῦ Παντοκράτορος, καί ἔχει ἐντυπωσιακή κύρια εἴσοδο στή βόρεια πλευρά, ἀπό τήν παραλιακή ὁδό Μουράγια (Πίν. 182 α). Πρόκειται γιά εὐρύχωρη μονόκλιτη, ἑπτανησιακοῦ τύπου, βασιλική τοῦ 16ου αἰ.[3], πού περιβάλλεται στίς τρεῖς πλευρές ἀπό εὐρύχωρο νάρθηκα μέ τάφους. Πίσω ἀπό τό ἱερό βρίσκονται ἀνεξάρτητος οἰκίσκος (κελί), μέ στοά κερκυραϊκοῦ τύπου στόν ὄροφο, καί τό κωδωνοστάσιο τοῦ ναοῦ. Μεταξύ τῶν τριῶν κτισμάτων σχηματίζεται μικρή καί εὐχάριστη ἐσωτερική αὐλή (Πίν. 182 β). Ὁ κυρίως ναός περιέχει σημαντικό ἀριθμό εἰκόνων μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἐξαίρετα ἔργα τῶν Τζάνε, Λαμπάρδου, Κονταρίνη κ.ἄ., καθώς καί διάφορα ἱερά σκεύη.

Οἱ ἰδιοκτῆτες δέν ἔχουν ἀντίρρηση γιά τήν ἔκθεση καί ἄλλων ἔργων στόν κυρίως ναό καί τό νάρθηκα. Τό κελί μπορεῖ νά χρησιμεύσει ὡς φυλάκιο. Τό ὅλο συγκρότημα τῶν κτιρίων βρίσκεται σέ καλή κατάσταση καί δέ θά χρειαστοῦν παρά μικρῆς ἔκτασης στερεωτικές κ.ἄ. ἐργασίες.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ

Μετά ἀπό πολλά χρόνια ἐπαναλήφθηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ ἰδιόρρυθμου ὑστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ τοῦ Καρδακιοῦ, πού περιλαμβάνεται στόν ἀρχαιολογικό χῶρο τοῦ κτήματος Mon Repos. Ἡ ἔρευνα γίνεται μέ συνεργασία τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (A. Mallwitz) καί τοῦ πρώην Ἐφόρου Κερκύρας Γ. Δοντᾶ καί ἔχει σκοπό τή δημοσίευση τοῦ ἱεροῦ. Τά ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1976 δίνονται ἀπό τό Δοντᾶ στό Ἔργον 1977, σ. 81, 85. Προηγουμένως ἔγινε συστηματικός καθαρισμός τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ.

Καθαρίστηκαν ἐπίσης οἱ ἀρχαιολογικοί χῶροι τῆς Παλαιοπόλεως, τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς Νεραντζίχας (τμῆμα κλασικῆς ὀχυρώσης), τοῦ μνημείου τοῦ Μενεκράτους καί τοῦ ρωμαϊκοῦ βαλανείου τοῦ Ἰνστιτούτου Ἐλαίας. Ἀπελευθερώθηκε ἀπό ἀναρριχητικά φυτά, πού εἶχε καλλιεργήσει γιά καλλωπισμό γειτονικό ἑστιατόριο, ἡ ἐνετική πύλη κοντά στά Δικαστήρια.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στήν πύλη τοῦ Ἁγίου Μιχαήλ τοῦ κτιρίου τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων ἔγιναν οἱ ἑξῆς ἐργασίες: 1. Δύο ἰσχυρές μπρούντζινες ράβδοι, διαμ. 0,07 μ., διαπέρασαν ἀπό τό ἕνα ἄκρο ὡς το ἄλλο καί «ἔδεσαν» τήν μπροστινή καί τήν πίσω πλευρά τοῦ τετράπλευρου ἄνω τμήματος τῆς πύλης. 2. Γιά μεγαλύτερη ἐνίσχυση, τό ἐσωτερικό τῆς τετράπλευρης ἀπόληξης ἐφοδιάστηκε μέ σενάζ ἀπό μπετόν καί ἐπιχρίστηκε μέ τσιμεντοκονίαμα. 3. Στερεώθηκαν μέ μπρούντζινα ἐλάσματα λιθόπλινθοι τῆς καμπύλης τοῦ τόξου καί τά λίθινα μέλη τῆς ἐπιστέφουσας κορνίζας. Στό μέσα μέρος τῆς κορνίζας τῆς νότιας (μπροστινῆς) πλευρᾶς ὑπάρχει ἔγγλυφος στή μαλτεζόπετρα σταυρός μέ τή χρονολογία 1824. Ἡ χρονολογία ὁρίζει ἀσφαλῶς τό τέλος τῶν ἐργασιῶν τῆς οἰκοδόμησης τῆς πύλης.

Ἀναστηλωτικές ἐργασίες ἔγιναν στό ναό τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ στό χωριό Ἄνω Κορακιάνα. Ὁ ναός, πού διατηρεῖ λείψανα τοιχογραφιῶν τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰ. (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 372, Πίν. 277 α), ἐρειπώθηκε πρό ἐτῶν λόγω κατάρρευσης τῆς στέγης. Ἐνισχύθηκε ἡ θεμελίωση τῶν τοίχων, ἔγινε ἡ στερέωσή τους, καθώς καί ἀνακατασκευή τῆς κεραμοσκεποῦς στέγης (Πίν. 182 γ-δ). Στό ἔργο τῆς ἐπίβλεψης βοήθησαν ὁ προϊστάμενος τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων Π. Βοκοτόπουλος καί ὁ Κερκυραῖος μηχανικός Σ. Βλάχος.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Κέρκυρα

Φιγαρέτο (οἰκόπεδο Κωνστ. Μ. Δημησιάνου)

Τό οἰκόπεδο βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση στά ΒΔ. τοῦ ναΐσκου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς καί ὄχι μακριά ἀπό τή θέση τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Καραπάνου και Lechat, ὅπου εἶχαν βρεθεῖ χιλιάδες πήλινα εἰδώλια[4]. Οἱ ἐκσκαφικές ἐργασίες τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἔργου τῆς χερσονήσου τοῦ Κανονιοῦ, πού συνεχίστηκαν ἀπό τό δῆμο Κερκυραίων γιά τέταρτο χρόνο, ἔφεραν στό φῶς στό οἰκόπεδο πλῆθος πήλινων στρωτήρων κεραμίδων ἀπό κίτρινο ὡς ἐπί τό πλεῖστον πηλό, συγκεντρωμένων σέ σειρές παράλληλα ἢ κάθετα καί πρός τό ἔδαφος (Σχ. δ. Πίν. 183 α-β). Πιθανῶς πρόκειται γιά λείψανα ὑπαιθριας ἀποθήκης καταστήματος ἢ κεραμείου[5]. Οἱ κεραμίδες ἔχουν ἀρχαϊκό προφίλ καί φέρουν ὑποτομές γιά τή συναρμογή (Πίν. 183 γ). Τμῆμα κεραμίδας φέρει εἶδος σφραγίσματος, ἀπό τρεῖς ἔντυπους κυκλίσκους σέ τριγωνική διάταξη. Διαστ. ἀκέραιων: 0,815-0,82×0,515-0,525×0,045 μ. Ἡ ἐπίχωση περιεῖχε πήλινο ἀρχαϊκό βωμίσκο (Πίν. 183 δ), θραῦσμα ἀρχαϊκοῦ πίθου, ὄστρακα μέ ἀκτινοειδές κόσμημα, τμήματα κεραμίδων κ.ἄ.

Περί τά 40 μ. στά Ν. τῶν παραπάνω λειψάνων ἡ διάνοιξη τοῦ σκάμματος ἀποκάλυψε στό ἴδιο βάθος (0,80 μ.) πυκνό στρῶμα σπασμένης κεραμικῆς, πάχ. 0,30 καί μήκ. 21 μ., πού περιλάμβανε κυρίως λύχνους, θραύσματα λύχνων, ἀποκολλημένους μυκτῆρες καί ἀποκολλημένες λαβές τοῦ τύπου loop handle. Ὁ σχηματισμός τοῦ στρώματος ὀφείλεται πιθανότατα σέ ἀπορρίψεις ἄχρηστης κεραμικῆς ἀπό γειτονικό ἐργαστήριο. Φαίνεται ὅτι στήν περιοχή αὐτή τῆς ἀρχαίας πόλης λειτουργοῦσαν κεραμικά ἐργαστήρια (πρβλ. καί τά εὑρήματα τῆς γειτονικῆς ἀνασκα-

3. Βλ. Παπαγεωργίου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας, 1920, σ. 212.

4. BCH 1891, σ. 1-111, πίν I-VIII. Χάρτη τῆς χερσονήσου τοῦ κανονιοῦ, ὅπου σημειώνονται οἱ θέσεις τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς καί τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Lechat - Καραπάνου, βλ. στόν Ὁδηγό τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας (Γ. Δοντᾶ), 1970, σ. 63, σχέδ. 3

5. Ancient Corinth. A Guide to the Excavations, 1954[6], σ. 87 (The Tile Factory).

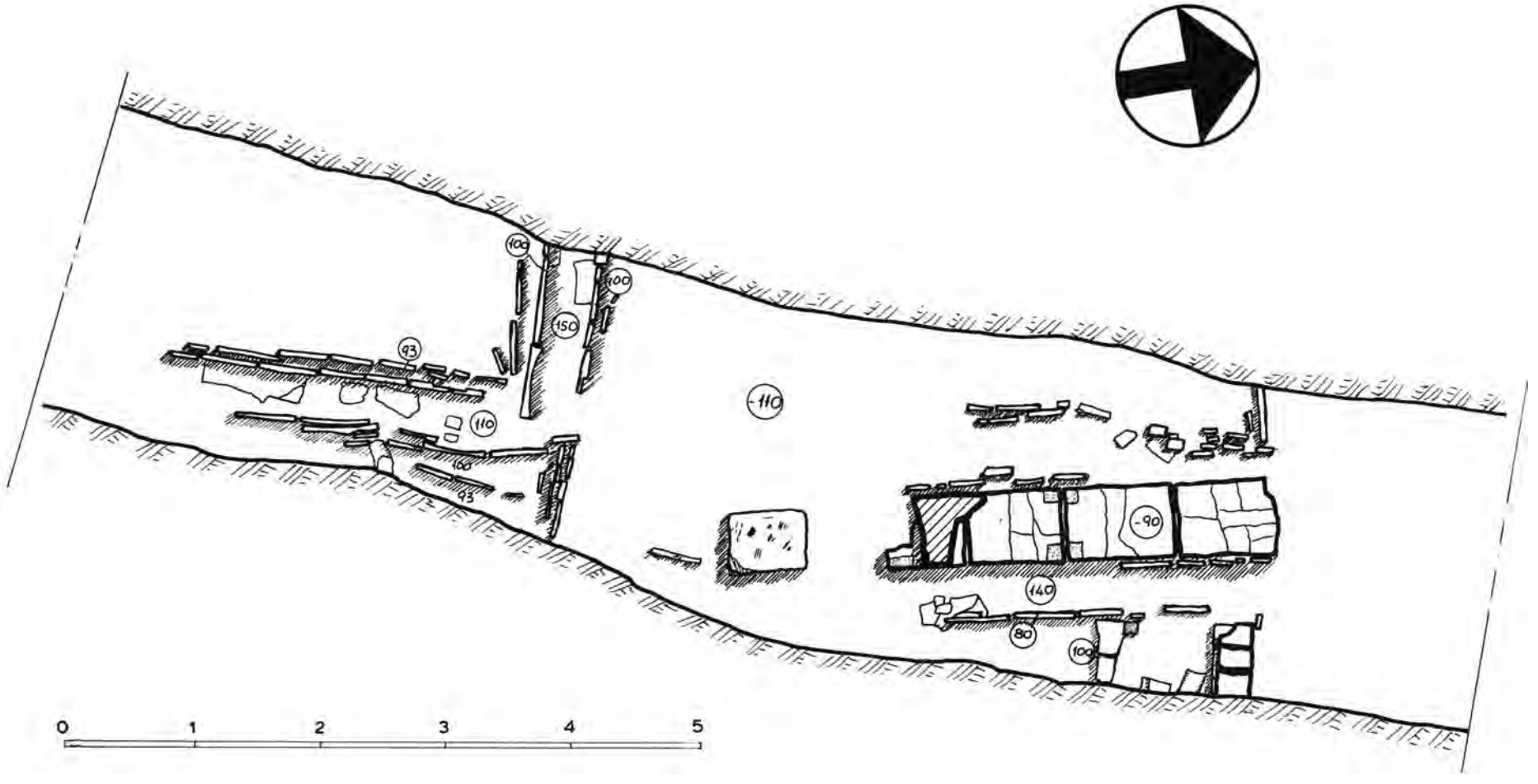

Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Φιγαρέτο. Οἰκόπεδο Κωνστ. Μ. Δημησιάνου. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

φῆς τῶν Καραπάνου - Lechat). Οἱ λύχνοι πού πλεονάζουν εἶναι τοῦ αὐτοῦ τύπου, τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, καί δέ διατηροῦν λαβές, μόνο τά ἴχνη τῆς ἀποκόλλησής τους (Πί ν. 184 α-δ)[6]. Τό στρῶμα περιεῖχε καί τεμάχια μεγάλων λύχνων ἄλλου τύπου[7] (Πί ν. 184 ε-στ).

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Κεφαλλονιά

Στά Δειλινάτα στό κτῆμα Τζωρτζάτου βρέθηκαν δύο τακτέριστοι τάφοι, πιθανόν ἑλληνιστικοί. Ὁ ἕνας ἦταν κεραμοσκεπής καί σχεδόν τελείως καταστραμμένος, ὁ δεύτερος μικρός κιβωτιόσχημος μέ παιδική ταφή.

Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

6. Agora IV, τύπος 10. Γιά λεπτομέρεια τῶν περισσότερων λύχνων (βάση) βλ. Broneer, Terracotta Lamps, σ. 132, εἰκ. 56.

7. Agora IV, τύπος 41 (Sanctury Lamps), ἀριθ. 524. Γιά τό χρόνο τῆς πρώτης ἐμφάνισης τῆς κατηγορίας τῶν Corona Sanctuary Lamps βλ. ὅ.π., σ. 24.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Κορακιάνα

Ἁι-Μιχαήλης στό Βουνό

Ἡ ἐκκλησία αὐτή εἶχε ἐπισημανθεῖ τό 1966[1]. Πρόκειται γιά μονόχωρο ξυλόστεγο δρομικό ναό μέ μιά ἡμικυκλική ἁψίδα, χτισμένο μέ ἀργούς λίθους (Πίν. 185 α). Στό Ἱερό, πού ἀνήκει σέ παλιότερη φάση, σώζονται κάτω ἀπό τό κονίαμα τοιχογραφίες τοῦ 11ου πιθανότατα αἰ. Ὅταν πρωτοεπισκεφθήκαμε τό μνημεῖο, μεγάλη διαμπερής ρωγμή ὑπῆρχε στό δυτικό τοῖχο καί ἡ στέγη ἦταν ἑτοιμόρροπη. Παλιότερη προσπάθεια τῆς Ἐφορείας νά συνταχθεῖ μελέτη ἀναστήλωσης ἀπό τήν ἁρμόδια Διευθύνση τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας εἶχε μείνει ἄκαρπη. Ἐντωμεταξύ κατέρρευσαν τό μεγαλύτερο τμῆμα τῆς στέγης καί τό ἀνώτερο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Μπροστά στόν κίνδυνο νά χαθεῖ ὁλοκληρωτικά ἕνα ἀπό τά λίγα βυζαντινά μνημεῖα τῆς Κέρκυρας, ἡ Ἐφορεία ἀνέθεσε τή μελέτη τῆς ἀναστήλωσης σέ ἰδιώτη μηχανικό, τό Σωτ. Βλάχο. Οἱ ἐργασίες, πού ἔγιναν τό 1976 ἀπό συνεργεῖο πού διηύθυνε ὁ Κ. Χονδρογιάννης, εἶναι οἱ ἑξῆς:

α) Καθαίρεση τῆς στέγης τοῦ ἀνώτερου τμήματος τῆς τοιχοποιίας, ὕψ. περίπου 0,60 μ., πού ἦταν μεταγενέστερη προσθήκη, καί τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ τέμπλου. β) Ὑποθεμελίωση τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ νότιου τοίχου μέ σκυρόδεμα καί κατασκευή δύο ἀντηρίδων ἀπό ὀπλισμένο σκυρόδεμα στή βορειοανατολική καί νοτιοανατολική γωνία. γ) Ἀνακατασκευή τοῦ τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοίχου πού εἶχε καταρρεύσει. δ) Κατασκευή ζώνης ἀπό ὀπλισμένο σκυρόδεμα στή στέψη τοῦ νότιου, δυτικοῦ καί βόρειου τοίχου καί κάλυψή της ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά μέ λιθοδομή. ε) Κατασκευή ὁριζόντιου ἀνωφλίου ἀπό ὀπλισμένο σκυρόδεμα στή δυτική θύρα καί κάλυψή του μέ ξύλινο ἀνώφλιο ἀπό ἐλιά. στ) Κατασκευή νέας ξύλινης δίριχτης στέγης καί κάλυψή της μέ κοῖλα κεραμίδια κολυμπητά, τά ὁποῖα στερεώθηκαν μέ μικρά ἄγκιστρα. ζ) Τοποθέτηση ξύλινων θυρόφυλλων στή νότια καί τή δυτική θύρα.

Ὑπολείπονται οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: α) Φράξιμο τῶν ρωγμῶν. β) Κατασκευή παραθύρων. γ) Στερέωση τοῦ χτιστοῦ τέμπλου, πού παρουσιάζει ἀπόκλιση ἀπό τήν κατακόρυφο, καί ἐπανατοποθέτηση τοῦ ἀνώτερου τμήματός του. δ) Κατασκευή δαπέδου. ε) Ἀποκάλυψη καί συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν.

Κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἔπεσαν μερικά ἐπιχρίσματα στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καί ἀποκαλύφθηκε τό πάνω μέρος, μέχρι τή μέση, ἑνός μετωπικοῦ ἱεράρχη (Πίν. 185 β). Τό εὐρύ ρυτιδωμένο μέτωπο μέ τά ἐλάχιστα μαλλιά, τό κοντό διχαλωτό γένι, τά ἀσκητικά χαρακτηριστικά, δείχνουν ὅτι πρόκειται γιά τόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Χρυσόστομο. Ὁ ἅγιος κρατεῖ κλειστό λιθοκόσμητο εὐαγγέλιο καί εὐλογεῖ. Τό μουστάκι του εἶναι χωρισμένο στά δύο. Ὁ προπλασμός εἶναι σταρόχρωμος. Τά χαρακτηριστικά, τό τρίχωμα, τά περιγράμματα, οἱ ρυτίδες σχεδιάζονται μέ κατανέρυθρο. Οἱ ἀνοιχτοπράσινες, ἀρκετά φθαρμένες σκιές, πιάνουν πολύ μικρή ἔκταση. Λευκές πινελιές τονίζουν τή ράχη τῆς μύτης καί τά ζυγωματικά, ἐνῶ μαλακές κόκκινες κηλίδες ζωηρεύουν τά μάγουλα. Μαῦροι σταυροί κοσμοῦν τό λευκό ὠμοφόριο. Ὁ κάμπος εἶναι σταρόχρωμος μέχρι τό ὕψος τῶν ὤμων καί κυανόμαυρος ψηλότερα. Τό ὅριο μεταξύ τῶν δύο χρωμάτων σχηματίζει συνεχόμενες καμπύλες.

Τό ἐπίπεδο καί γραμμικό πλάσιμο, τά φυλλόμορφα αὐτιά, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο σχεδιάζονται τά χαρακτηριστικά, ὁ δίχρωμος κάμπος μέ τό ἰδιόμορφο ὅριο μεταξύ τῶν δύο χρωμάτων, ἐντάσσουν τή μορφή αὐτή στόν κύκλο τῶν τοιχογραφιῶν τῆς ἐκφραστικῆς τεχνοτροπίας, πού σώζονται στήν Κέρκυρα[2]. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο σχεδιάζονται οἱ σκιές, καί ἰδίως τό σχῆμα τῆς σκιᾶς πού περιβάλλει τά μάτια καί τή μύτη μέ συνεχή πλατιά πράσινη πινελιά καί πού ἀπαντᾶ ἀπαράλλακτος στό γειτονικό Ἅγιο Νικόλαο τῆς Κάτω Κορακιάνας, πού εἶχα χρονολογήσει στή β΄ πεντηκονταετία τοῦ 11ου αἰ.[3], πείθει ὅτι καί οἱ δύο διάκοσμοι ὀφείλονται στόν ἴδιο ζωγράφο.

Ἐκτός ἀπό τήν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου ἀποκαλύφθηκαν κατά τίς τελευταῖες ἐργασίες στόν ἀνατολικό τοῖχο ἀνάμεσα στίς κόγχες τοῦ Ἱεροῦ καί τῆς πρόθεσης τμήματα παράστασης στρατιωτικοῦ ἁγίου.

Κατά τήν ἐκσκαφή γιά τή θεμελίωση τῆς ἀντηρίδας στή βορειοανατολική γωνία τοῦ Ἁι-Μιχαήλη, ἀποκαλύφθηκε στήν προέκταση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἡμικυκλική ἁψίδα, πάχ. 0,64 καί χορδῆς 1,36 μ., χτισμένη μέ ἀργούς λίθους καί τοῦβλα, πάχ. 0,04 μ., ἀκανόνιστα τοποθετημένα. Πρόχειρη ἀνασκαφή μεταξύ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Ἁι-Μιχαήλη καί τῶν βράχων πού ὑψώνονται σέ πολύ μικρή ἀπόσταση ἀπό τή βόρεια πλευρά του, ἀποκάλυψε τό βόρειο τοῖχο τοῦ διπλανοῦ ἐρειπωμένου ναΐσκου, πάχ. 0,62 μ., πού εἶναι χτισμένος μέ τά ἴδια ὑλικά. Ὁ τοῖχος αὐτός ἐδράζεται στό φυσικό βράχο. Ἡ βόρεια ὄψη του δέ σχηματίζει φάτσα, γιατί ἐφάπτεται σχεδόν στούς βράχους. Τό πλάτος τοῦ ναΐσκου εἶναι 2,15 μ., τό μῆκος του γύρω στά 6 μ. μόνο, λόγω τῆς ὕπαρξης ἄλλου βράχου πού ὑψώνεται στά δυτικά. Τό δάπεδο ἦταν κατασκευασμένο ἀπό ἀσβέστη καί λάσπη πάνω σέ ὑπόστρωμα ἀπό ἀργούς λίθους.

1. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 372.

2. P. L. Vocotopoulos, Fresques du XIe siècle à Corfou, CA XXI (1971), σ. 151-180.

3. Ὅ.π., σ. 174-177. Πρβλ. ἰδίως τήν εἰκ. 21.

Στό βόρειο τοῖχο τοῦ Ἁι-Μιχαήλη σώζονται τέσσερις δοκοθῆκες, γιά τή στερέωση τῆς στέγης τοῦ ναΐσκου, πού εἶναι ἴσως ἀρχαιότερος. Κατά τήν οἰκοδόμηση τῆς μεγαλύτερης ἐκκλησίας, θά κατεδάφισαν τό νότιο τοῖχο τοῦ ναΐσκου καί θά τόν στέγασαν μέ νέα μονόριχτη ξύλινη στέγη, πού στηρίχθηκε στό βόρειο τοῖχο τοῦ Ἁι - Μιχαήλη. Ὁ βόρειος ναός θά χρησίμευε ὡς παρεκκλήσιο ἤ σκευοφυλάκιο καί ἀποθήκη τοῦ νότιου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Ὁ ζωγράφος συντηρητής Πέτρος Καράγιαννης συνέχισε τή συντήρηση εἰκόνων, ναῶν καί μονῶν τῆς Κέρκυρας πού εἶχε ἀρχίσει τό 1967. Τό 1976 καθαρίστηκαν οἱ ἑξῆς εἰκόνες:

Μουσεῖο Κερκύρας

Ἅγιος Θωμᾶς. Διαστ. 0,512×0,43 μ. Ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπό τή Μεγάλη Δέηση τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου πόλεως, πού καταστράφηκε ἀπό βομβαρδισμό τό 1943. Τό 1963 εἶχε περιέλθει σέ ἰδιώτη συλλέκτη. Ἡ ζωγραφική ἐπιφάνεια μεταφέρθηκε δυστυχῶς τότε χωρίς κανένα λόγο ἀπό τό ξύλο σέ ὕφασμα. Ἀφαιρέθηκαν τό ξύλινο πλαίσιο πού τοποθετήθηκε τότε καί οἱ παλιότερες ἐπιζωγραφήσεις πού περιέργως δέν εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ κατά τή συντήρηση τοῦ 1963.

Ἁγία Αἰκατερίνη

α) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Διαστ. 1,01×0,64×0,04 μ. Τό ἐξαίρετο αὐτό ἔργο πού χρονολογεῖται πιθανότατα στή β΄ πεντηκονταετία τοῦ 14ου αἰ., ἔφερε μεγάλη διαμπερή ρωγμή ἀπό πάνω ἕως κάτω. Τά τρέσα ἀφαιρέθηκαν καί τά δύο τμήματα συνδέθηκαν μέ ξύλινες πεταλοῦδες. Οἱ ἐπιζωγραφήσεις ἀπομακρύνθηκαν καί ἀκολούθησε πλήρης συντήρηση τῆς ζωγραφικῆς (Π ί ν. 185 γ-δ).

β) Ἁγία Αἰκατερίνη τοῦ Στεφάνου Τζανκαρόλα. Διαστ. 0,88×0,69×0,22 μ. Ἔγινε πλήρης συντήρηση τοῦ ἄγνωστου αὐτοῦ ἔργου τοῦ Τζανκαρόλα πού ἐπαναλαμβάνει μέ ἀσήμαντες ἀλλαγές τό συνηθισμένο ἀπό τά τέλη τοῦ 16ου αἰ. τύπο τῆς ἀλεξανδρινῆς ἁγίας[4].

Ὑ. Θ. Σπηλαιώτισσα (Μητροπολιτικός ναός)

α) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Διαστ. 0,955×0,525×0,02 μ. Ἡ εἰκόνα χρονολογεῖται στήν α΄ πεντηκονταετία τοῦ 17ου αἰ. ἀλλά ἀκολουθεῖ πρότυπο τοῦ τέλους τοῦ 15ου. Ἀφαιρέθηκαν οἱ πρόσθετες σανίδες, μέ τίς ὁποῖες εἶχε αὐξηθεῖ τό πλάτος τῆς εἰκόνας, καθώς καί ἡ ἀσημένια ἐπένδυση πού κάλυπτε τά χέρια. Ἀκολούθησε ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιζωγραφήσεων καί καθαρισμός.

β) Ἅγιος Βλάσιος. Διαστ. 1,19×0,532×0,015 μ. Ἡ εἰκόνα πού κοσμεῖ τό τέμπλο τοῦ ναοῦ εἶναι μέτριο ἔργο τῆς β΄ πεντηκονταετίας τοῦ 17ου αἰ. Ἡ ζωγραφική της ἐπιφάνεια καθαρίστηκε καί στερεώθηκε ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε ἡ ἀσημένια ἐπένδυση (Π ί ν. 186 α-γ).

4. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Εἰκόνες τῆς Πάτμου [Ἀθῆναι] 1977, σ. 122-123.

Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στίς Στέρνες

Προσωπογραφία τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη. Διαστ. 0,435×0,365 μ. Ὁ διάσημος Κερκυραῖος ἱεράρχης εἶχε διατελέσει ἐφημέριος τοῦ ἱστορικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη. Ἡ ζωγραφική ἐπιφάνεια ἐνισχύθηκε μέ ὕφασμα, στερεώθηκε, καθαρίστηκε καί προσηλώθηκε σέ ξύλινο πλαίσιο (Π ί ν. 187 α-β).

Ὑψηλή Θεοτόκος

Ἰησοῦς Χριστός ἡ Ἄμπελος. Διαστ. 0,81× 0,605×0,025 μ. Ἔγινε πλήρης συντήρηση τῆς ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς εἰκόνας, τέχνης Θεοδώρου Πουλάκη.

Ὑ. Θ. Κυρία τῶν Ἀγγέλων

Ἅγιος Νικόλαος. Διαστ. 0,425×0,36×0,015 μ. Τό ἀξιόλογο αὐτό εἰκονίδιο τοῦ προστάτη τῶν θαλασσινῶν ἁγίου, ἔργο τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ., παρουσιάζει σημαντικές φθορές. Ἔγινε μερική μόνο ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιζωγραφήσεων, διότι σέ ὁρισμένα σημεῖα, ὅπως στό κεφάλι, τό ἀρχικό στρῶμα ἦταν τελείως καταστραμμένο. Ἡ συντήρηση δέν ὁλοκληρώθηκε (Π ί ν. 187 γ).

Μονή Ὑ. Θ. Πλατυτέρας

α) Θεία Μετάληψη[5]. Διαστ. 0,49×0,41×0,02 μ. Ἡ ἐξαιρετικῆς ποιότητας εἰκόνα αὐτή, πού θά πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στό ἐργαστήριο τοῦ Μιχαήλ Δαμασκηνοῦ καί πού χρησίμευσε πιθανότατα ὡς πρότυπο γιά σειρά μεταγενέστερων εἰκόνων μέ τό ἴδιο θέμα[6], καθαρίστηκε καί συντηρήθηκε πλήρως (Π ί ν. 188 α-β).

β) Θεοτόκος Γλυκοφιλούσα. Διαστ. 0,605×0,465 μ. Ἡ ὡραία αὐτή ἀνυπόγραφη εἰκόνα, ἔργο δόκιμου ἁγιογράφου τοῦ α΄ ἴσως τετάρτου τοῦ 17ου αἰ. ἐπαναλαμβάνει ἕναν εἰκονογραφικό τύπο γνωστό ἤδη ἀπό εἰκόνες τοῦ Ἀγγέλου[7] καί τοῦ Ἐμμανουήλ Τζάνε[8]. Ἡ εἰκόνα συντηρήθηκε πλήρως (Π ί ν. 188 γ-δ).

γ) Κεφαλή Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Διαστ. 0,355×0,31×0,015 μ. Ἀφαιρέθηκαν οἱ ἐπιζωγραφήσεις καί στερεώθηκε ἡ εἰκόνα πού ἀνάγεται πιθανότατα στό β΄ τέταρτο τοῦ 17ου αἰ.

δ) Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα καί Ἁγία Αἰκατερίνη. Διαστ. 0,365×0,455×0,02 μ. Καθαρίστηκε καί στερεώθηκε τό μέτριο αὐτό ἔργο ἑνός Madonnero τῶν ἀρχῶν ἴσως τοῦ 16ου αἰ.

5. Π. Λ. Βοκοτοπούλου, Παρατηρήσεις σέ εἰκόνες τοῦ Ἐμμανουήλ Τζάνε, Πεπραγμένα τοῦ Δ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (ὑπό ἔκτύπωση).

6. Ἀπό τίς δημοσιευμένες ἀναφέρω τή Θεία Μετάληψη τοῦ Ἐμμανουήλ Τζάνε στό Μουσεῖο Μπενάκη (Α. Ξυγγοπούλου, Ἡ εἰκόνα της Θείας Μεταλήψεως τοῦ Ἐμμανουήλ Τζάνε, Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη, Βενετία 1974, σ. 288-297) καί τήν εἰκόνα τοῦ Κωνσταντίνου Κονταρίνη στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Ἰωαννίνων (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 353, Πίν. 259 β).

7. Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγός τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Ἀθῆναι 1956, σ. 32, ἀριθ. 1582, πίν. XXXα.

8. Χρ. Μαλτέζου, Ἄγνωστη εἰκόνα τοῦ Ἐμμανουήλ Τζάνε (1661). Ἡ Παναγία ἡ Καρδιώτισσα καί ὁ ἀφιερωτής της Ἰωάννης Μέγγανος, Θησαυρίσματα 10 (1973), σ. 283-290. Ἡ παράσταση εἶναι ἐδῶ ζωγραφισμένη ἀνάστροφα.

Ἅγιος Ἰάσων καί Σωσίπατρος

α) Χριστός Παντοκράτωρ τέμπλου. Διαστ. 1,125×0,92×0,02 μ. Ἀφαιρέθηκαν οἱ ἐπιζωγραφήσεις καί ἡ ζωγραφική ἐπιφάνεια καθαρίστηκε καί στερεώθηκε. Δέν ἀπομακρύνθηκαν οἱ δύο ἀκραῖες σανίδες πού εἶναι μεταγενέστερες.

β) Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα τέμπλου. Διαστ. 1,135×0,915×0,02 μ. Ὁ Π. Καράγιαννης καθάρισε καί στερέωσε τή ζωγραφική ἐπιφάνεια καί τό ξύλο.

Οἱ δύο αὐτές δεσποτικές εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Ἰάσωνος καί Σωσιπάτρου μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν μέ βεβαιότητα στόν Ἐμμανουήλ Τζάνε[9].

γ) Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα «ἡ Ἐλεούσα». Διαστ. 0,25×0,20×0,01 μ. Καθαρίστηκε καί στερεώθηκε ἡ ζωγραφική ἐπιφάνεια τῆς εἰκόνας, πού χρονολογεῖται στήν α΄ πεντηκονταετία τοῦ 17ου αἰ.

Α΄ Δημοτικό Νεκροταφεῖο

α) «Μή μοῦ ἅπτου». Διαστ. 1,535×0,855×0,03 μ. Ἀφαιρέθηκαν οἱ ἐπιζωγραφήσεις ἐκτός ἀπό τά κεφάλια, ὅπου διαπιστώθηκε ὅτι τό ἀρχικό στρῶμα παρουσιάζει σημαντικές φθορές. Τό ξύλο καί ἡ ζωγραφική ἐπιφάνεια στερεώθηκαν καί πατιναρίστηκαν οἱ φθορές.

β) Ἅγιοι Πέτρος καί Παῦλος. Διαστ. 1,535×0,855 ×0,022 μ. Ἡ εἰκόνα αὐτή τῶν κορυφαίων ἀποστόλων μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ, ὅπως καί ἡ προηγούμενη, στό πρώιμο 17ο αἰ. Ἀφαιρέθηκαν οἱ ἐπιζωγραφήσεις καί οἱ παλιές συμπληρώσεις, στερεώθηκε τό ξύλο καί ἡ ζωγραφική καί ἀκολούθησε καθαρισμός καί πατινάρισμα τῶν φθορῶν.

Μονή Ἁγίων Θεοδώρων

Θεοτόκος Γαλακτοτροφούσα τοῦ Ἐμμανουήλ Τζανφουρνάρη. Διαστ. 0,43×0,35×0,02 μ. Ἀπομακρύνθηκαν τά καρφιά, τά βερνίκια καί τά κεριά καί ἀκολούθησε πλήρης συντήρηση τοῦ ἄγνωστου αὐτοῦ ἔργου τοῦ Τζανφουρνάρη.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Κορακιάνα

Ἅγιος Στέφανος

Στή συνοικία Ἅγιος Γεώργιος τῆς Ἄνω Κορακιάνας, στή βορειοανατολική παρυφή τοῦ οἰκισμοῦ, ὑψώνεται μονόχωρος δρομικός ναός μέ ἡμικυκλική ἀψίδα καί ξύλινη δικλινή στέγη, πού τιμᾶται στό ὄνομα τοῦ πρωτομάρτυρα Ἁγίου Στεφάνου. Τό μνημεῖο εἶναι χτισμένο μέ ἀργούς λίθους πού σχηματίζουν κανονικές σειρές καί μέ τοῦβλα τοποθετημένα ὁριζόντια στούς ὁριζόντιους καί κάθετους ἁρμούς (Π ί ν. 189 α). Στό βόρειο καί τό δυτικό τοῖχο τό ἀνώτερο τμῆμα τῆς τοιχοποιίας εἶναι μεταγενέστερο.

Δύο θύρες μέ πλίνθινο χαμηλωμένο τόξο ἀνοίγονται στή δυτική καί τή νότια πλευρά. Ἡ δυτική εἶναι σήμερα τοιχισμένη. Στό δυτικό ἀέτωμα ὑπάρχει κυκλικό παράθυρο, ἐνῶ ἄλλο ὀρθογώνιο ἀνοίγεται στό νότιο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ. Τό στενό μονόλοβο τοξωτό παράθυρο τῆς ἀψίδας εἶναι τοιχισμένο.

Ἡ κόγχη τῆς πρόθεσης ἐγγράφεται στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Στό βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ ἀνοίγεται ἄλλη κόγχη, ὀρθογώνια, στήν ποδιά τῆς ὁποίας εἶναι πακτωμένη πλίνθινη λεκάνη. Ὡς ἀνατολικός σταθμός τῆς κόγχης αὐτῆς χρησιμοποιήθηκε τμῆμα τετραμεροῦς βυζαντινοῦ κιονίσκου μέ κόμβο (Π ί ν. 189 β).

Τό τέμπλο εἶναι λίθινο, τῆς συνηθισμένης μορφῆς πού συναντοῦμε στήν κερκυραϊκή ὕπαιθρο τό 17ο καί 18ο αἰ. Στό νότιο τοῖχο δίπλα στό εἰκονοστάσι, λίθινο ὀρθογώνιο πλαίσιο μέ κυμάτια περιβάλλει τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ὁλόσωμου, μετωπικοῦ, κάτω ἀπό τρίλοβο γραπτό πλαίσιο, ὁ ὁποῖος κρατεῖ λιβανοθήκη καί θυμιατήριο (Π ί ν. 189 γ). Ἐπιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ὁ προτωμάρτης κέ ἀρχιδιάκον.*

Ἡ κόγχη τῆς πρόθεσης κοσμεῖται μέ τοιχογραφία τῆς Ἀποκαθήλωσης. Δίπλα της, στό βόρειο τοῖχο, εἶναι ζωγραφισμένη ἡ ἀκόλουθη ἐπιγραφή (Π ί ν. 189 β):

ΑΝΙΓΕΡΘΙ ΚΕ ΑΝΑΚΕ/ΝΙΣΘΗ Κ(ΑΙ) ΙΣΤΟΡΙΘΙ / ΟΥΤΟΣ ΘΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝ/ΣΕΠΤΟΣ ΝΑΩΣ ΤΟΥ / ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡΟΤΩ/ΜΑΡΤΗΡΟΣ Κ(ΑΙ) ΑΡΧΙΔΙΑ / [ΚΟΝ]ΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ / ΔΙΑ [ΣΥΝ]ΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΟΥ / Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΖΑΦΙΡΙΣ / ΜΑΡΚΟΣ ΣΠΙΡΟΣ ΚΑ/ΛΟΥΔΗΣ ΝΗΚΟΛΟΣ / ΚΕΦΑΛΟΝΙΤΙΣ ΥΟΥΣ / ΠΑΤΡΟΝΑΤΙ ΤΙΣ ΑΝΟΘΕΝ / ΜΩΝΙΣ / ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ ĀX̄Π̄Γ̄ (=1683) / ΜΗΧΑΗΛ ΙΕΡΕΟΣ / στεφάνου ἱερέος / μάρκου ἱερεος / χριστῶδοῦλου ιερέος / σαβα ιερωμονάχου / σοφρονίου ιερομωνάχου / πιέρος σταματέλος / λοῦκας νάστο κοσταν / τηνα αρσένα.

Οἱ παραστάσεις τῆς Ἀποκαθήλωσης καί τοῦ Ἁγίου Στεφάνου εἶναι σύγχρονες μέ τήν ἐπιγραφή, ἐνῶ τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ κοσμοῦν ἄτεχνες τοιχογραφίες τοῦ 20οῦ αἰ.: ἡ Παναγία στηθαία δεόμενη, μέ τό Χριστό μπροστά στό στῆθος καί ἀπό κάτω τέσσερις ἱεράρχες στραμμένοι πρός ἕνα ἐξαπτέρυγο πού εἰκονίζεται στό κέντρο. Οἱ εἰκόνες εἶναι νεότερες.

Τό δάπεδο τοῦ ναοῦ εἶναι στρωμένο μέ λίθινες πλάκες.

Ἡ ὕπαρξη τοῦ βυζαντινοῦ γλυπτοῦ καί ἡ τοιχοποιία πού θυμίζει αὐτή τοῦ γειτονικοῦ Ἁι-Μιχαήλη[10] καί τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στό κοντινό χωριό Ἅγιος Μάρκος[11] ὁδηγοῦν στή σκέψη ὅτι τό κτίσμα, πού ἀνακαινίστηκε, ἱστορήθηκε καί ἀπέκτησε νέο τέμπλο τό 1683, ἀνάγεται στή μέση βυζαντινή περίοδο[12].

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

9. Βλ. ὑποσημ. 5

10. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 372.

11. P. L. Vocotopoulos, ὅ.π., σ. 152.

12. Γιά τήν ἀρχιτεκτονική στήν Κέρκυρα κατά τή μέση καί ὕστερη βυζαντινή περίοδο βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ βυζαντινή τέχνη στά Ἑπτάνησα, Κερκυραϊκά Χρονικά XV (1970), σ. 149-157, 171-174.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Λευκάδα

Παναγία Γύρας (Κοίμηση Θεοτόκου)

Ὁ προγονικός ναός τοῦ Ἀγγελου Σικελιανοῦ, πού θεωρεῖται ἀπό τούς ἀρχαιότερους τοῦ νησιοῦ[1], εἶχε ὑποστεῖ σοβαρές ζημιές ἀπό πρόσφατους σεισμούς καί κινδύνευε μέ πλήρη κατάρρευση. Συγκεκριμένα ἡ τοιχοδομία του, κατασκευασμένη μέ ἀργολιθοδομή ἀλλά ὄχι μέ ἰδιαίτερα ἰσχυρό συνδετικό κονίαμα, ὑπέστη πλήρη διάλυση, ἄνοιξαν εὐρύτατες ρωγμές καί ὁρισμένα τμήματα κατέρρευσαν (Π ί ν. 190 α). Γιά τήν ἀποκατάστασή του ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: Ἀποτυπώθηκε ἡ δυτική πλευρά καί τμήματα τῶν παρακείμενων γωνιῶν της καθαιρέθηκαν καί ἀνακατασκευάστηκαν στήν ἴδια μορφή καί διαστάσεις (Π ί ν. 190 β). Ἔγινε σύρραψη τῶν διαμπερῶν καί ἐμποτισμός μέ ἰσχυρή τσιμεντοκονία τῶν νηματοειδῶν ρωγμῶν στίς ὑπόλοιπες πλευρές. Ἀποξηλώθηκε καί ἀνακατασκευάστηκε ἡ σαθρή ὀροφή, τοποθετήθηκε νέα κεραμοσκεπή, ἔγιναν τά ἀπαραίτητα μερεμετίσματα, στερεώθηκαν τέλος τό διασαλευμένο ξύλινο τέμπλο καί ἡ χτιστή Ἁγία Τράπεζα.

Ἅγιοι Ἀνάργυροι[2]

Μετά τίς μικρῆς ἔκτασης ζημιές πού ἔπαθε ὁ ναός στούς σεισμούς τοῦ 1973, ἡ Ἐφορεία προέβη τό ἑπόμενο ἔτος, μέ βάση ἔκθεση τῆς ΔΑΝ, σέ ἀποκατάστασή τους[3]. Ἀτυχῶς, μετά ἕνα χρόνο ἐπετράπη ἡ ἐξολοκλήρου καθαίρεση καί ἀνακατασκευή τοῦ ναοῦ στήν ἴδια μορφή, χορηγήθηκε δέ καί σημαντική ἐνίσχυση στό ἐκκλησιαστικό συμβούλιο! Στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν, πού ἀνέλαβε συνεργεῖο ξένο πρός τήν Ὑπηρεσία, ἔγινε ἀπόλυτα σαφές ὅτι κανένας λόγος δέ δικαιολογοῦσε τήν πλήρη καθαίρεση καί ὅτι οἱ ἐργασίες τοῦ προηγούμενου ἔτους ἦταν ἤδη ἐπαρκεῖς. Παρά ταῦτα, ἀσκήθηκε ἀπό τήν Ἐφορεία τυπικός ἔλεγχος καί κατορθώθηκε νά περιοριστοῦν τουλάχιστον οἱ ζημιές καί οἱ παρεκκλίσεις ἀπό τήν ἀρχική μορφή στό ἐλάχιστο (Π ί ν. 190 γ-δ). Κυρίως βλάβες ὑπέστησαν τά γλυπτά περιθυρώματα, κατασκευασμένα ἀπό εὔθραυστο ψαμμόλιθο.

Ἅγιος Δημήτριος[4]

Οἱ ἐργασίες πού ἄρχισαν ἀπό τό ἐκκλησιαστικό συμβούλιο τόν περασμένο χρόνο[5] χρηματοδοτήθηκαν φέτος ἀπό τήν Ὑπηρεσία καί περατώθηκε ἡ στερέωση μετά τίς ζημιές τῶν σεισμῶν τοῦ 1973 (στερέωση τέμπλου, στασιδιῶν, γυναικωνίτη καί οὐρανίας, κονιάματα καί ἐπιχρίσματα, στερέωση θυρῶν καί παραθύρων).

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΧΩΡΩΝ

Φρούριο Ἁγίας Μαύρας

Ἔγινε ὁ ἐτήσιος καθαρισμός στό ἐσωτερικό τοῦ φρουρίου τῆς Ἁγίας Μαύρας στή Λευκάδα.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Λευκάδα

Παναγία Γύρας

Παράλληλα μέ τή στερέωση τοῦ ναοῦ (βλ. παραπάνω) στά ἐργαστήρια τῆς Ἐφορείας ὁ συντηρητής Χρ. Ἀρχιμανδρίτης συντήρησε τίς παρακάτω δύο εἰκόνες:

1. «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» (διαστ. 0,57×0,77 μ.). Ἡ εἰκόνα ἔφερε ἀργυρεπένδυση καί μετά τήν ἀφαίρεσή της (Π ί ν. 191 α) διαπιστώθηκε ὅτι ὁλόκληρο τό ἔνδυμα τῆς Παναγίας εἶχε ἐπιζωγραφιστεῖ καί γενικά ἡ εἰκόνα εἶχε ὑποστεῖ ἐκτεταμένες φθορές (Π ί ν. 191 β). Πιθανόν ἔργο τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 17ου αἰ.

2. Κοίμηση Θεοτόκου (διαστ. 0,91×0,67 μ.). Παριστάνονται καί τά δύο θέματα (Κοίμηση-Μετάσταση). Ἡ εἰκόνα ἀποτελεῖται ἀπό δύο ξύλα καί εἶχε ἐπιζωγραφιστεῖ μέ ἕνα χαρακτηριστικό πράσινο βερνίκι (Π ί ν. 191 γ). Τό ὕφος της εἶναι αὐστηρό καί στεγνό. Πρόκειται γιά ἔργο τοῦ 17ου αἰ.[6].

Ἅγιος Μηνᾶς[7]

Συνεργεῖο τοῦ Κ.Σ.Α., μέ εὐθύνη τῆς προϊσταμένης του Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, ἀνέλαβε τή συντήρηση τοῦ ξυλόγλυπτου τέμπλου καί τῶν ζωγραφιστῶν ποδεῶν του («καζάνες») μετά τίς ζημιές πού ὑπέστη ὁ ναός ἀπό πυρκαγιά. Ὡς πρός τήν ἔκταση τῶν ζημιῶν, σημειώνεται ὅτι καταστράφηκαν οἱ ἐλαιογραφίες τῆς οὐρανίας, τοῦ στηθαίου τοῦ γυναικωνίτη καί τῶν πλάγιων τοίχων, πρίν ἀτυχῶς μελετηθοῦν καί φωτογραφηθοῦν ἐπαρκῶς[8].

Παντοκράτορας[9]

Τό ἴδιο συνεργεῖο ἀνέλαβε τόν καθαρισμό τῆς οὐρανίας τοῦ πατρογονικοῦ ναοῦ τῆς οἰκογένειας Βαλαωρίτη.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κέρκυρα

Ὁ ζωγράφος - συντηρητής Π. Καράγιαννης συνέχισε

1. Βιβλιογραφία γιά τό ναό, πού θεωρεῖται ὅτι ὑπῆρχε ἤδη στούς ὑστεροβυζαντινούς χρόνους, στό ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 646 καί συμπληρωματικά στό λῆμμα Korfu und die Ionischen Inseln, RbK IV, ad locum.

2. Π. Ροντογιάννης, Ἡ χριστιανική τέχνη στή Λευκάδα, Ἐπετ. Ἑταιρ. Λευκαδικῶν Μελετῶν Γ΄ (1973), σ. 130 κ.ἑ. μέ τήν παλιότερη βιβλιογραφία.

3. ΑΔ, δ.π.

4. Ροντογιάννης, δ.π., σ. 133 κ.ἑ.

5. ΑΔ, δ.π.

6. Ὁ Ροντογιάννης, δ.π., σ. 318-319, τήν ἀποδίδει μέ ἐπιφύλαξη στόν Τομάζο Τζέν, ντόπιο ζωγράφο τοῦ ἑπόμενου αἰώνα. Ἀλλά ἡ σύγκριση μέ τά ἐνυπόγραφα ἔργα τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ (βλ. στόν ἴδιο, σ. 309 κ.ἑ.) νομίζω ὅτι δέ δικαιολογεῖ προσγραφή τῆς ἐδῶ εἰκόνας στόν ἴδιο.

7. Γιά τό ναό βλ. Ροντογιάννης, δ.π., σ. 150 κ.ἑ.

8. Ροντογιάννης, δ.π., πού ἀγνοεῖ τό ἄρθρο τοῦ Α. Προκοπίου, Ὁ Νικ. Δοξαρᾶς στή Λευκάδα, Παρνασσός 6 (1964), σ. 298 κ.ἑ.

9. Ὅ.π., σ. 137 κ.ἑ.

τή συντήρηση τῶν εἰκόνων τῶν ναῶν τῆς πόλης, πού εἶχε ἀναλάβει παλιότερα μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ τότε Ἐπιμελητῆ Ἀρχαιοτήτων Π. Βοκοτοπούλου[10]. Κατά τίς φετινές ἐργασίες, ἐκτός ἀπό τίς εἰκόνες πού συντηρήθηκαν τό πρῶτο πεντάμηνο μέ τήν ἐποπτεία τοῦ Π. Βοκοτοπούλου, τό ὑπόλοιπο διάστημα ἀφιερώθηκε στίς εἰκόνες, οἱ ὁποῖες θά συμπεριληφθοῦν στό corpus πού ἔχει προαναγγείλει ὁ Π. Βοκοτόπουλος.

Παναγία Μανδρακίνα

Ἡ οὐρανία τοῦ ναοῦ καλύφθηκε μέ νάιλον γιά λόγους προστασίας, ἕως ὅτου περατωθοῦν οἱ ἐργασίες στερέωσης τοῦ ναοῦ, πού γίνονται μέ τήν ἐπίβλεψη τῆς Ἐφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Κερκύρας.

Βουνιατάδες

Παναγία Καλαμιώτισσα

Ἀπό τόν παλιό ναό μεταφέρθηκε στά ἐργαστήρια καί συντηρήθηκε ἀπό τόν Π. Καραγιάννη δίζωνη εἰκόνα (διαστ. 0,83×0,43μ.). Πάνω Θεοτόκος ἔνθρονη μέ τό Χριστό στά γόνατά της καί ἀπό ἕνας ἄγγελος ἐπάνω δεξιά καί ἀριστερά, κάτω ἔφιππος ἅγιος καί ἀρχάγγελος. Ἡ εἰκόνα εἶχε θραυστεῖ σέ δύο κομμάτια (Π ί ν. 191 δ).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

10. Βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 323 κ.έ. καί τά ἑφεξῆς ἔτη.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Κατά τή διάρκεια τοῦ 1976 ἐκτελέστηκαν ἐπανεκθετικές ἐργασίες στά Μουσεῖα Θεσσαλονίκης καί Κιλκίς, κτιριακές ἐπισκευές στά Μουσεῖα Δίου, Πολυγύρου καί Θεσσαλονίκης, ἀναστηλωτικές ἐργασίες καί στερεώσεις μνημείων στούς ἀρχαιολογικούς χώρους Δίου καί Ὀλύνθου, καθώς καί στή Ρωμαϊκή Ἀγορά τῆς Θεσσαλονίκης, καί ἀνασκαφές μεγάλης ἤ μικρῆς χρονικῆς διάρκειας τόσο στήν περιφέρεια (νομοί Θεσσαλονίκης, Πιερίας καί Χαλκιδικῆς), ὅσο καί στήν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐπίσης συνεχίστηκε ἡ μοναδική συστηματική καί συγχρόνως σωστική ἀνασκαφή τοῦ κλασικοῦ νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας Ἀκάνθου στή Χαλκιδική. Παράλληλα μέ τίς δραστηριότητες αὐτές συνεχίστηκε ἡ τακτοποίηση, καταγραφή καί ταύτιση τοῦ εὑρισκόμενου στίς ἀποθῆκες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ὑλικοῦ, ἐργασία πού ἄρχισε νά γίνεται συστηματικά ἀπό τό 1973 καί μέ τήν ὁλοκλήρωσή της θά συντελέσει στήν ἐπιστημονική ἀξιοποίηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ τοῦ Μουσείου.

Στίς ἐργασίες πού ἀναφέρθηκαν βοήθησαν τήν Ἔφορο, ἀνάλογα μέ τόν καταμερισμό τῶν ἁρμοδιοτήτων, οἱ Ἐπιμελήτριες Στ. Παρλαμᾶ καί Αἰκ. Δεσποίνη, καθώς καί οἱ ἐπιστημονικοί βοηθοί, πτυχιοῦχοι τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Κ. Κωτσάκης, Ε. Τρακοσοπούλου, Μ. Καρρᾶ καί Ν. Μαλούσης, καθώς καί οἱ ἀρχιτέκτονες Ε. Καμπούρη καί Ι. Κιαγιᾶς. Μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ μόνιμου τεχνίτη-συντηρητῆ ἀρχαίων Δ. Μαθιοῦ, πραγματοποιήθηκε ἀπό ὁμάδα τεχνιτῶν ἡ συντήρηση τῶν εὑρημάτων στό ἐργαστήριο τοῦ Μουσείου. Στίς στερεωτικές καί ἀναστηλωτικές ἐργασίες τῆς Ἐφορείας πῆραν μέρος ὁ ἔμπειρος τεχνίτης Σπ. Καρδάμης καί ὁ Σ. Καραλῆς.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Θεσσαλονίκης

Ἐκτός ἀπό τίς ἐργασίες συντήρησης τοῦ κτιρίου, συνεχίστηκε ἡ τακτοποίηση τῆς ἀποθήκης 67, πού περιέχει τά εἴδη μικροτεχνίας, καί ὁλοκληρώθηκε ἡ τακτοποίηση καί ταξινόμηση τόσο τοῦ δημοσιευμένου ὑλικοῦ, ὅσο καί τοῦ «ἀγνώστου προελεύσεως» ὑλικοῦ τῆς ἀποθήκης 51, πού περιέχει τίς προϊστορικές συλλογές τοῦ Μουσείου. Τό περιεχόμενο τῆς ἀποθήκης ταξινομήθηκε μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά εἶναι προσιτό στούς εἰδικούς ἐπιστήμονες, μιά καί τό Μουσεῖο διαθέτει τήν πιό πλούσια δειγματολογικά συλλογή κεραμικῆς καί ἀντικειμένων γιά τή μελέτη τῆς μακεδονικῆς προϊστορίας.

Ἐκτός ἀπό τίς ὁμάδες τῶν εὑρημάτων πού προῆλθαν ἀπό τίς ἀνασκαφές τοῦ 1976, οἱ συλλογές τοῦ Μουσείου πλουτίστηκαν καί ἀπό τυχαῖα εὑρήματα, ὅπως:

1. Τμῆμα ἐνεπίγραφου ἀναγλύφου πού χρησιμοποιήθηκε γιά ἐπιτύμβιο μᾶλλον (Πίν. 192 α) (ἀριθ. εὑρ. Μ.Θ. 7187). Βρέθηκε στό δυτικό προάστιο τῆς Θεσσαλονίκης Νέα Εὐκαρπία, ὅπου κατά καιρούς βρίσκονται καί περισυλλέγονται ἀρχαιότητες, κυρίως ρωμαϊκῶν χρόνων. Φαίνεται ὅτι στή θέση τῆς Ν. Εὐκαρπίας ὑπῆρχε οἰκισμός καί νεκροταφεῖο. Οἱ διαστάσεις τοῦ ἀναγλύφου εἶναι 0,275×0,26 μ. καί τά γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς μᾶλλον τό χρονολογοῦν στό τέλος τοῦ 2ου πρός 3ο αἰ. μ.Χ. Σώζεται ἡ ἀνάγλυφη ἀκέφαλη μορφή γυναίκας μέ ποδήρη χιτώνα, πού ἀφήνει ἀκάλυπτο τό δεξί στῆθος. Διακρίνεται πάνω στό γυμνό τμῆμα τοῦ στήθους τελαμών.

2. Στήν ὁδό Χαλκιδικῆς καί Ὀρέστου τῆς Θεσσαλονίκης, στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς πόλης, βρέθηκε μᾶλλον ὄχι in situ, στήν ἐκσκαφή ἑνός οἰκοπέδου, στήλη (;) μεγάλου μεγέθους μέ ἐξαιρετικά ἔξεργη τή μορφή μιᾶς γυναίκας πού λείπει τό κεφάλι της. Πλάι της στέκεται ἡ μικρή θεραπαινίδα (Πίν. 192 β). Ἡ γυναίκα φορεῖ χιτώνα καί ἱμάτιο, ἐνῶ ἡ θεραπαινίδα πέπλο. Λείπει ὁ ἀριστερός πήχης τῆς θεραπαινίδας, καθώς καί τό πάνω τμῆμα τῆς στήλης (ἀριθ. εὑρ. Μ.Θ. 7189). Σωζ. ὕψ. 1,68, μέγ. πλ. 0,78 μ. Χρονολογεῖται στό 2ο-1ο αἰ. π.Χ.

3. Στό χωριό Λαχανᾶς βρέθηκε ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἐπαρχιακοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Εἰκονίζεται ἱματιοφόρος νέος καί πίσω του μικρός δοῦλος. Ὁ νέος στρέφει τό κεφάλι πρός τά δεξιά, ὅπου προσβλέπει πρός καθισμένη σέ δίφρο γυναίκα, πού φορεῖ ἱμάτιο καί χιτώνα. Μάλιστα μέ τό ἱμάτιο σκεπάζει τό κεφάλι της, ἐνῶ μέ τό δεξί της χέρι συγκρατεῖ αὐτό τό εἶδος τῆς καλύπτρας (Πίν. 192 γ) (ἀριθ. εὑρ. Μ.Θ. 7338). Ὕψ. 0,535, πλ. 0,45, πάχ. 0,075 μ.

4. Σχεδόν ἐπιφανειακά ἀποκαλύφθηκε ἀπό ἰδιῶτες, στή θέση Χαλύβα τοῦ Σοχοῦ (Νομός Θεσσαλονίκης), μαρμάρινο ἀκέφαλο ἄγαλμα ἱματιοφόρου ἄνδρα. Στήν τοποθεσία πού βρέθηκε τό ἄγαλμα ὑπάρχει ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῶν ὑστεροελληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων. Τό ἄγαλμα, ὅπως φαίνεται στόν Πίν. 193 γ, εἶναι συμφυές μέ τήν πλίνθο του καί μέ ἀρκετά διαβρωμένη τήν ἐπιφάνειά του. Χρονολογεῖται στό τέλος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (ἀριθ. εὑρ. Μ.Θ. 7339). Ὕψ. 1,40 καί μαζί μέ τήν πλίνθο 1,57 μ.

5. Κοντά στήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης, στήν πλατεία Συντριβανίου, βρέθηκε κατά τή διαμόρφωση τοῦ δημοτικοῦ κηπαρίου χάλκινο ἀγαλματάκι Ἑρμοῦ Κερδώου. Ὁ θεός εἰκονίζεται γυμνός μέ τό ἱμάτιο τυλιγμένο στό ἀριστερό χέρι καί ριγμένο στόν ἀντίστοιχο ὦμο (Πίν. 193 α-β). Μέ τό ἀριστερό κρατάει κηρύκειο, ἐνῶ μέ τό δεξί βαλάντιο. Ὁ τεχνίτης πού τό κατασκεύασε εἶχε ὑπόψη του «λυσίππειο» μοτίβο. Χρονολογεῖται στούς ἑλληνιστικούς χρόνους (ἀριθ. εὑρ. Μ.Θ. 7340). Ὕψ. 0,085 μ.

Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Πολυγύρου

Ἐκτός ἀπό τίς ἐργασίες συντήρησης τοῦ κτιρίου, ὁλοκληρώθηκε ὁ ἔλεγχος τῶν παλιῶν εὑρημάτων, ἡ ταύτιση καί καταγραφή τόσο τῶν εὑρισκόμενων στήν ἀποθήκη ἀντικειμένων ὅσο καί τῶν ἐκθεμάτων. Ἐπίσης ἡ συλλογή

τῶν λιθίνων πλουτίστηκε μέ μιά ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια ἀετωματική στήλη, πού βρέθηκε στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Ὀλύνθου (ἀριθ. εὑρ. Μ. Πολυγύρου 569). Ἔχει ὕψος 0,84, μέγ. πλάτος 0,295, μέγ. πλάτος ἀετωματικῆς ἐπίστεψης 0,315 μ. Εἶναι σπασμένο τό κάτω δεξί ἄκρο της. Στήν ἀετωματική της ἐπίστεψη ὑπάρχει ἀνάγλυφη σύνθεση γυναικείας μορφῆς πού τά κάτω ἄκρα της καταλήγουν σέ ἕλικες καί φυτικά στολίδια (Rankenfigur). Στό πάνω μέρος τῆς στήλης ἡ ἐπιγραφή: *Κρατιννώ Ἡγησάρχο*, καί κάτω ἀπό τήν ἐπιγραφή ἀνάγλυφος ρόδακας. Τά γράμματα καί ἡ διακόσμηση χρονολογοῦν τή στήλη στό α΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Πίν. 193 δ).

Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Κιλκίς

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπανέκθεση τῶν ἀρχαίων, καταγράφτηκαν καί ταξινομήθηκαν τά εὑρήματα τῶν ἀποθηκῶν, τῶν αὐλῶν καί τά ἐκθέματα.

Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Δίου

Ἄρχισαν οἱ ἐργασίες ἐπισκευῆς τῆς στέγης τοῦ Μουσείου καί ἐπέκτασής του, ὥστε νά δημιουργηθεῖ περισσότερος χῶρος γιά τήν ἔκθεση τῶν ἀρχαίων ἀντικειμένων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΩΝ

Ἐργασίες καθαρισμοῦ ἔγιναν σ' ὅλους τούς ἀρχαιολογικούς χώρους τῆς περιφέρειας, ἀλλά συστηματικές ἐργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν στό Δίο, τήν Ὄλυνθο καί τή Ρωμαϊκή Ἀγορά τῆς Θεσσαλονίκης.

Δίο

Μακεδονικός τάφος (τάφος Σωτηριάδη)

Ἤδη γνωστός ἀπό τό 1930 (δημοσιεύτηκε στήν ΕΦΣΠΘ 2 (1932), γιά πρώτη φορά συντηρήθηκε καί ξεκαθαρίστηκε μέ κατάλληλη διαμόρφωση ὁ γύρω του χῶρος, ὑποστυλώθηκε ἐσωτερικά καί προπάντων ἔγινε γιά πρώτη φορά ἡ ἀνασύνθεση καί συγκόλληση τῆς λίθινης κλίνης τοῦ θαλάμου. Λυπηρό ὅμως εἶναι ὅτι διασάζονται ἐλάχιστα ἀπό τά λαμπρά διακοσμητικά θέματα τῶν τοιχογραφιῶν, καί ἐκεῖνα ἀποσπασματικά, πού διακοσμοῦσαν τούς τοίχους τοῦ θαλάμου καί τοῦ προθαλάμου. Ἐπίσης τοποθετήθηκε γιά πρώτη φορά μεγάλο μετάλλινο στέγαστρο πού προστατεύει τώρα πιά ἀποτελεσματικά τό μνημεῖο.

Ποτίδαια

Στήν περιοχή μεταξύ Ποτίδαιας καί Ἁγίου Μάμα καθαρίστηκε ὁ μακεδονικός τάφος πού βρέθηκε τό 1958 (BCH 83, (1959) σ. 793). Διαμορφώθηκε ὁ γύρω του χῶρος καί ἔγινε λεπτομερής σχεδίαση τοῦ μνημείου.

Ὄλυνθος

Στήν Ὄλυνθο καί συγκεκριμένα στήν ἔπαυλη τῆς Ἀγαθῆς Τύχης (Olynthus VIII, σ. 55-63, καί V, σ. 1-14) καί στή συνοικία τῶν παλιότερων χρονικά σπιτιῶν τῆς πόλης (Olynthus XII, σ. 323-36), ἔγιναν γιά πρώτη φορά ἀπό τήν ἐποχή τῶν ἀνασκαφῶν 1930-1938 συστηματικές ἐργασίες συντήρησης, καθαρισμοῦ καί διαμόρφωσης τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων, πού εἶναι ἀπό τά παλιότερα πού σώζονται στήν Ἑλλάδα. Χάρη καί στή γενναιόδωρη ἐνίσχυση τοῦ Ε.Ο.Τ., προγραμματίστηκε ἡ ἀποκόλληση, ἡ συντήρηση καί ἡ ἐπανατοποθέτηση τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων. Ἐπίσης ἔγιναν προστατευτικά ἔργα τεχνικῆς φύσης στήν ἔπαυλη τῆς «Ἀγαθῆς Τύχης», γιά νά προστατευτεῖ ὁλόκληρη ἡ ἔπαυλη ἀπό τήν κατολίσθηση τῶν χωμάτων καί τά νερά τῆς βροχῆς.

Μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀποκόλλησης τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων γιά συντήρηση, πραγματοποιήθηκαν στρωματογραφικές ἔρευνες καί παρατηρήθηκαν ὁ τρόπος κατασκευῆς τόσο τῶν δαπέδων, ὅσο καί τῆς τοιχοδομίας τῶν σπιτιῶν. Ἀπό τίς ἔρευνες αὐτές συγκεντρώθηκαν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, πού θά βοηθήσουν μελλοντικά στή σύνθεση μιᾶς πληρέστερης εἰκόνας σχετικῆς μέ τούς κατασκευαστικούς τρόπους καί τή διαρρύθμιση τῶν ἐσωτερικῶν χώρων στίς «οἰκίες» τῆς Ὀλύνθου. Ἰδιαίτερα ἐρευνήθηκε τό δωμάτιο μέ τό ψηφιδωτό δάπεδο πού ἀπεικονίζει τό Βελλερεφόντη.

Θεσσαλονίκη

Ρωμαϊκή Ἀγορά

Στή Ρωμαϊκή Ἀγορά τῆς Θεσσαλονίκης ἔγιναν συμπληρωματικές ἐργασίες στερέωσης, καθαρισμοῦ καί ἀναστήλωσης κυρίως στό ἀνατολικό τμῆμα της (Ὠδεῖο, Στοά μπροστά ἀπό τό Ὠδεῖο καί νοτιοανατολική γωνία τῆς Ἀγορᾶς). Ἐπανατοποθετήθηκαν τά ψηφιδωτά δάπεδα τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τῆς στοᾶς καί ἔτσι συμπληρώθηκε ἡ ἐπανατοποθέτηση τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων, ἐργασία πού εἶχε ἀρχίσει τό 1966/1967 καί μετά διακόπηκε (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 379-388, 26(1971): Χρονικά, σ. 364-366, 27(1972): Χρονικά, σ. 504).

Ἐπίσης ἔγιναν διάφορες στερεωτικές ἐργασίες στό προσκήνιο τοῦ Ὠδείου. Ἀφαιρέθηκε τό ἄχρηστο καί ἀντιαισθητικό στέγαστρο πού εἶχε τοποθετηθεῖ πρίν ἀπό χρόνια καί διαλύθηκαν μεταγενέστερης ἐποχῆς (τουρκοκρατίας) τοῖχοι, ὥστε νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀρχική μορφή τῶν τοίχων τῆς σκηνῆς καί τοῦ προσκηνίου. Πραγματικά, μετά τήν ἀφαίρεση τῶν πρόχειρων λιθοδομῶν ἀποκαλύφθηκε ἡ τοιχοδομία, πού πρέπει νά χρονολογεῖται στό τέλος τοῦ 3ου–ἀρχές 4ου αἰ. μ.Χ. (Σχέδ. 1). Οἱ ἐργασίες αὐτές πραγματοποιήθηκαν σέ συνδυασμό μέ λεπτομερή φωτογράφηση καί σχεδίαση πρίν καί μετά τίς ἐπεμβάσεις, ἔτσι ὥστε τά στοιχεῖα πού συγκεντρώθηκαν νά ἀποτελέσουν μελλοντικά ὑλικό γιά μιά οὐσιαστική μελέτη τῶν κτισμάτων καί τῆς λειτουργίας γενικά τῶν χώρων τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς.

Στό Ὠδεῖο ἐπίσης πραγματοποιήθηκε συστηματικός καθαρισμός τοῦ κοίλου καί τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων του καί ἄρχισε προσεκτικά ἡ στερέωση καί συμπλήρωση τῶν κερκίδων, ὥστε νά ἀποφευχθοῦν περαιτέρω διαλύσεις καί κατολισθήσεις τμημάτων. Οἱ ἐργασίες δέν εἶχαν τήν πρόχειρη μορφή ἐργασιῶν συντήρησης, ὅπως ἔγινε παλιότερα, κατά τήν ἐποχή πού ἀνασκάφτηκε ἡ Ἀγορά καί

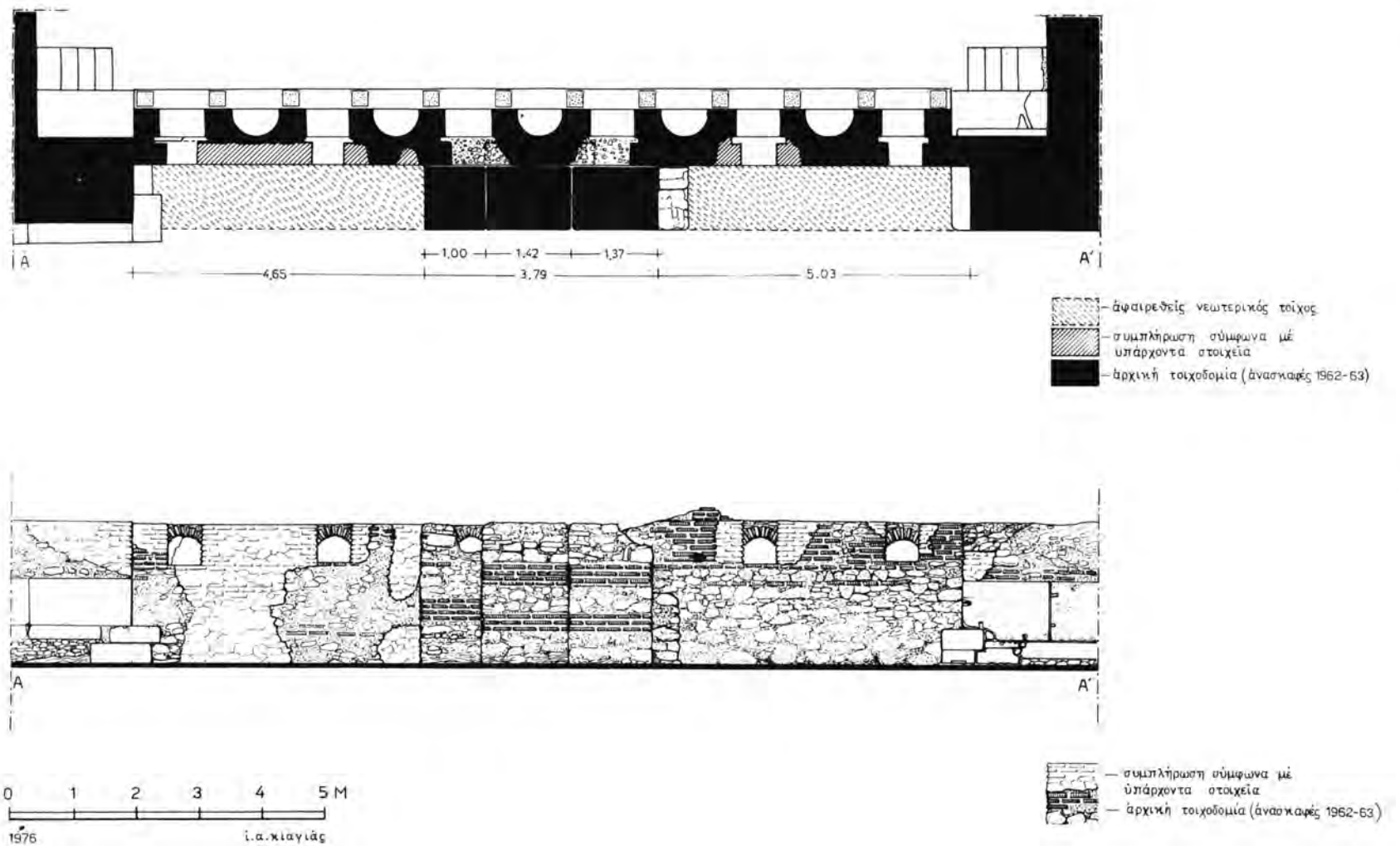

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Ρωμαϊκή Ἀγορά (Ὠδεῖο). Τομή.

μετά, ἀλλά κρατήθηκαν λεπτομερεῖς σημειώσεις καί φωτογραφήθηκαν ὅλα τά σημεῖα, ὅπου ἔγιναν ἐπεμβάσεις κι ἔτσι ὑπάρχει πλήρης τεκμηρίωση.

Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Θεσσαλονίκης

Στήν κάτω αὐλή τοῦ νέου ἀρχαιολογικοῦ μουσείου μεταφέρθηκαν τά ἀποσπασθέντα παλιότερα, ἀπό τό οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Συγγροῦ 30 (βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 373-74, Πίν. 315 α), κομμάτια ψηφιδωτοῦ δαπέδου καί ἐπανατοποθετήθηκαν· ἔτσι μιά ἐνδιαφέρουσα σύνθεση στολίζει τό χῶρο τοῦ κάτω αἰθρίου. Τό δάπεδο χρονολογεῖται στόν 3ο αἰ. μ.Χ.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ - ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Παρακολουθήθηκαν περί τά 30 οἰκόπεδα, πού παρουσίαζαν ἀρχαιολογικό ἐνδιαφέρον, καί ἀνασκάφτηκαν συστηματικά 14 οἰκόπεδα.

Νοσοκομεῖο ΑΧΕΠΑ

Στό χῶρο ἐσωτερικῆς αὐλῆς, ὅπου γίνεται ἐπέκταση τῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Παιδιατρικῆς Κλινικῆς, ἀποκαλύφθηκε κατά τίς ἐκσκαφικές ἐργασίες τμῆμα ρωμαϊκῶν λουτρῶν τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας (3ου αἰ. μ.Χ.) (Πίν. 194 α), πού ἦταν ἤδη καταστραμμένο ἀπό παλιότερες ἐργασίες ἐκσκαφῶν στήν περιοχή. Πρόκειται γιά λουτρό πού ἀνῆκε πιθανά σέ ρωμαϊκή ἔπαυλη, ἄν καί ἡ περιοχή τοῦ ΑΧΕΠΑ θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στό μείζονα χῶρο τῶν ἀνατολικῶν ρωμαϊκῶν νεκροταφείων. Πρώτη φορά ἔχουμε σ' αὐτή τήν περιοχή κτίσμα πού δέν προορίζεται γιά ταφική χρήση καί βρίσκεται σέ ἀρκετή ἀπόσταση ἀπό τά ἀνατολικά τείχη τῆς πόλης. Ὁπωσδήποτε ἔχει διάφορες οἰκοδομικές φάσεις, μᾶλλον ἐπισκευές ἤ νεότερες προσθῆκες. Πρός τή βορειοδυτική πλευρά του ὑπάρχουν δύο νεότερες ὀρθογώνιες κατασκευές πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τάφοι. Τά ἐσωτερικά τους τοιχώματα εἶχαν κονίαμα. Οἱ ταφές, πού εἶναι χριστιανικές (4ος αἰ. μ.Χ.), ἦταν ἀκτέριστες. Τό δάπεδο τοῦ ἑνός τάφου ἦταν στρωμένο μέ κεραμιδόπλακες, πού ὁρισμένες ἔχουν ἀνάγλυφα σφραγίσματα (Σχέδ. 2).

Ὁδός Μακεδονικῆς Ἀμύνης

Στίς ἐκσκαφικές ἐργασίες στό οἰκόπεδο Γκαρμπολᾶ διαπιστώθηκαν, ἄν καί σέ μεγάλο τμῆμα καταστραμμένα, λείψανα τῆς συνέχειας τοῦ cryptoporticus τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς καί τμήματα τοίχων πού ἀνῆκαν σέ κτίσματα ἴσως τοῦ χώρου τῆς Ἀγορᾶς (δυτική πλευρά), καθώς καί νεότερα λείψανα τοίχων κι ἕνα πηγάδι βυζαντινῶν χρόνων.

Ὁδός Ἑρμοῦ 44

Στό οἰκόπεδο παραπλεύρως τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας καί σέ βάθος 5 μ. περίπου ἀπό τή σημερινή ἐπιφάνεια τῆς ὁδοῦ, ἐπισημάνθηκε τμῆμα ἀποχετευτικῆς διακλάδωσης ἀγωγῶν καί φρεάτιο καθαρισμοῦ. Στό ἐσωτερικό τῶν ἀγωγῶν ἀλλά καί γύρω ἀπό τά λείψανα τῆς ἀποχετευτικῆς αὐτῆς κατασκευῆς, βρέθηκαν στά μπάζα ἄφθονα ἐφυαλωμένα καί χονδροειδῆ ὄστρακα βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν χρόνων. Πρόκειται ἴσως γιά σύστημα ἀποχέτευσης βυζαντινῆς ἐποχῆς πού μετασκευάστηκε σέ μεταγενέστερες περιόδους, ἀλλά ὁπωσδήποτε λειτουργοῦσε μέχρι τόν περασμένο αἰώνα.

Ὁδός Πλάτωνος 47

Ἀποκαλύφθηκε τμῆμα μεγάλου οἰκοδομήματος μέ ἀλλεπάλληλες οἰκοδομικές φάσεις, τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς περιόδου. Πρόκειται γιά οἰκοδόμημα πού τμῆμα του, τουλάχιστο σέ μιά οἰκοδομική του φάση, ὑπῆρξε «λουτρών». Ἀποκαλύφθηκαν ἴχνη δαπέδου ὑποκαύστου καί στρώσεις κεραμιδένιων πλακῶν, καθώς καί καταστραμμένοι πεσσίσκοι ὑποκαύστου.

Στό οἰκοδομικό τετράγωνο πού ἀνήκει τό οἰκόπεδο βρέθηκαν κατά καιρούς λείψανα μεγάλων οἰκοδομημάτων τοῦ 3ου καί 4ου αἰ. μ.Χ. Βρίσκεται ἀνατολικά τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς καί νοτιοανατολικά τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ὁ τρόπος τοιχοδομίας τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τοῦ οἰκοπέδου αὐτοῦ θυμίζει τά οἰκοδομήματα τῆς ἐποχῆς τῆς τετραρχίας (Σχέδ. 3).

Ὁδός Ἀριστοτέλους καί Ὀλύμπου (Ἐργατικό Κέντρο)

Μετά τήν κατεδάφιση τοῦ παλιοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου καί κατά τίς ἐκσκαφικές ἐργασίες θεμελίωσης τῆς νέας πολυώροφης οἰκοδομῆς του πραγματοποιήθηκε ἔρευνα.

Τό οἰκόπεδο βρίσκεται σέ καίριο σημεῖο τῆς ρωμαϊκῆς Θεσσαλονίκης, ἀνάμεσα στή βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καί τήν Ἀγορά, καί γι' αὐτό ἀναμενόταν μέ ζωηρό ἐνδιαφέρον ἡ ἀποκάλυψη λειψάνων τῆς ὑστερορωμαϊκῆς καί παλαιοχριστιανικῆς περιόδου (Ἀρχαία Μακεδονία ΙΙ, ΙΜΧΑ, 1977, σ. 264 κ.ἑ.). Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ὅμως, πού εἶναι βραχῶδες καί ἐπικλινές, καί ἡ ὕπαρξη μεγάλου καταφύγιου στήν προηγούμενη οἰκοδομή, πού κατέστρεψε τά οἰκοδομικά λείψανα τῆς ἀρχαιότητας, ἦταν οἱ αἰτίες πού ἐλάχιστα ἴχνη τῶν ἀρχαίων κατασκευῶν βρέθηκαν· ἀνάμεσα σ' αὐτά ἡ ὕπαρξη ἀγωγοῦ μέ κατεύθυνση πρός Ν. (Ἀγορά) (Πίν. 194β) καί λείψανα τοίχων, δαπέδων τοῦ 3ου-5ου αἰ. μ.Χ. Ἡ γενική ἐντύπωση εἶναι ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιά μετασκευές τῶν ἀρχικῶν οἰκοδομημάτων πού βρίσκονταν σ' αὐτό τό χῶρο. Οἱ περισσότεροι τοῖχοι εἶναι κατασκευασμένοι μέ οἰκοδομικό ὑλικό σέ δεύτερη χρήση. Δέν μπορεῖ νά ἀποκλειστεῖ σχέση μέ τή «βιβλιοθήκη» τῆς γωνίας Ὀλύμπου - Ἀγνώστου Στρατιώτου, ἀλλά δέν ὑπάρχουν βέβαια στοιχεῖα.

Κατά τή διάρκεια τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν προέκυψε ἡ ἀνάγκη νά διαλυθεῖ τό ὑπάρχον στό ὑπόγειο τῆς διπλανῆς οἰκοδομῆς Ὀλύμπου 79 μικρό τμῆμα τοίχου ἀπό πώρινες πλίνθους, πού ἦταν ἡ συνέχεια τοίχου τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου 77.

Ὁδός Ἁγίου Δημητρίου 26

Σημειώθηκαν λείψανα οἰκοδομικῶν κατασκευῶν βυζαντινῆς ἐποχῆς (στέρνα;), ἐνῶ στό νότιο ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου

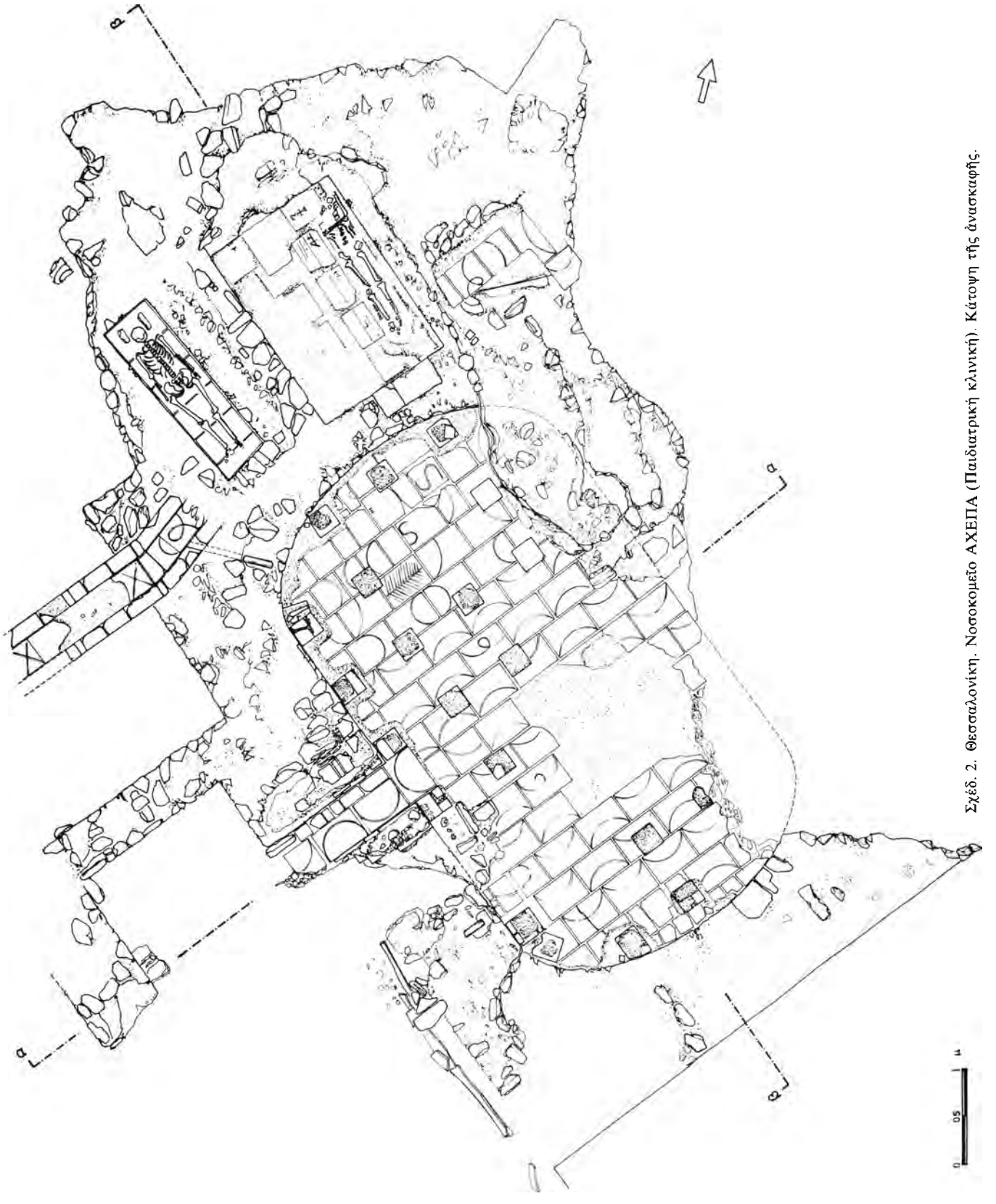

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Νοσοκομείο ΑΧΕΠΑ (Παιδιατρική κλινική). Κάτοψη της ανασκαφής.

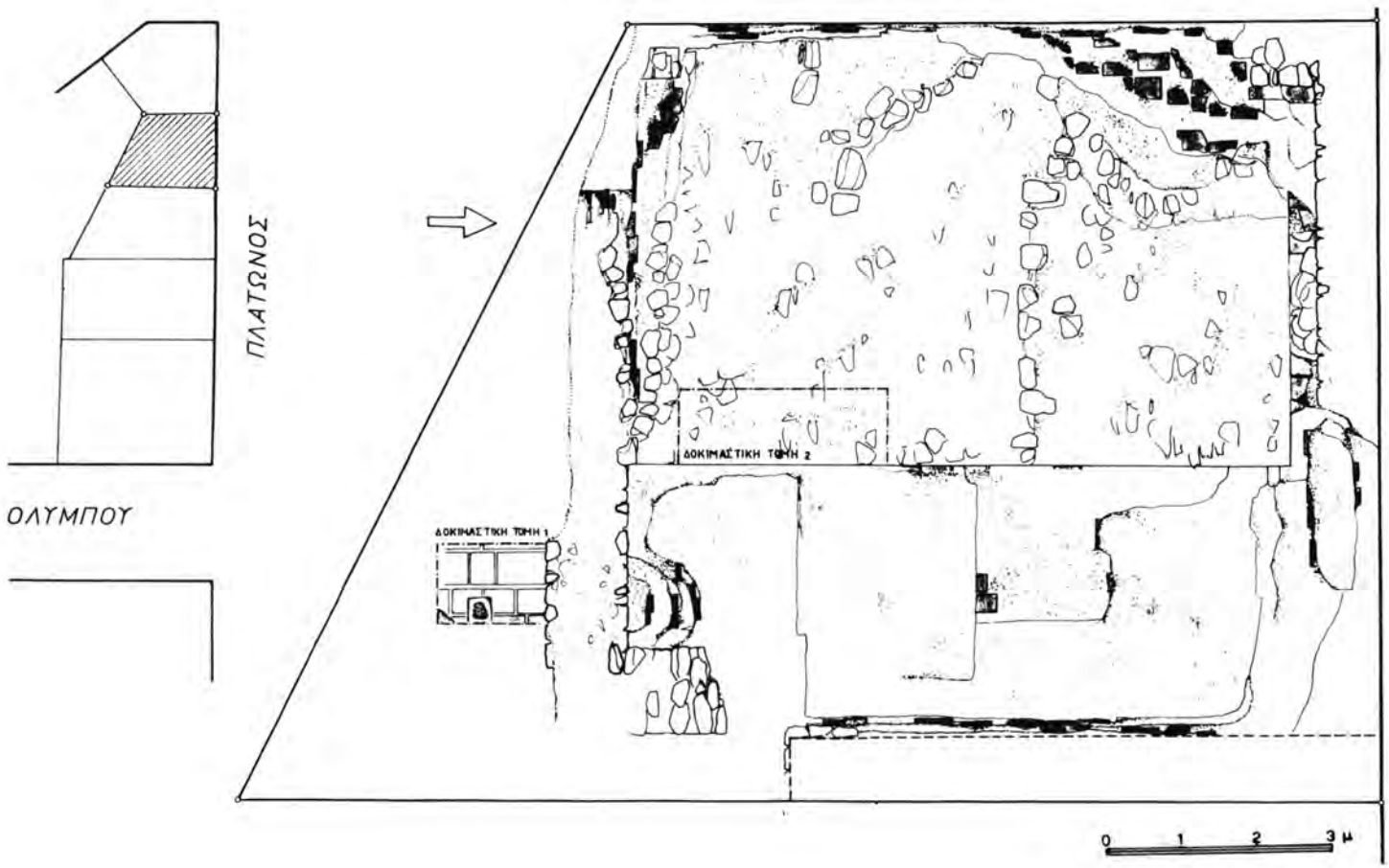

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Ὁδός Πλάτωνος 47. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς καί τοπογραφικό.

ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων καί κόγχης μεγάλης διαμέτρου, μέ ἴχνη ὀρθομαρμάρωσης καί ἀσβεστοκονιάματος· οἱ τοῖχοι αὐτοί ἀπό τόν τρόπο χτισίματος ἀνήκουν στόν 4ο-5ο αἰ. μ.Χ. Ἔξω ἀπό τά λείψανα τῶν ὑστερορωμαϊκῶν αὐτῶν τοίχων βρέθηκε παιδικός τάφος, πού εἶχε κατασκευαστεῖ ἀπό πλάκες σέ β΄ χρήση (Π ί ν. 194 γ). Ἕνα μόνο νόμισμα, ἀνώνυμο βυζαντινό τοῦ 11ου αἰ. μ.Χ. βρέθηκε πάνω στόν τάφο.

Ὁδός Ἁγίου Δημητρίου 28

Βρέθηκαν λείψανα ἀπό τοίχους ὑστερορωμαϊκούς καί βυζαντινούς, τμήματα ἀποχετευτικῶν ἀγωγῶν καί παιδικός τάφος βυζαντινῶν χρόνων.

Ἐγνατία ὁδός 45

Βρέθηκαν λίγα λείψανα ἀπό οἰκοδομή τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, πού σχημάτιζαν ἕνα ὀρθογώνιο, διαστ. 2,80×4,76 μ. Ἐλάχιστα ὄστρακα τοῦ 4ου-5ου αἰ. μ.Χ. βρέθηκαν στό ξεκαθάρισμα τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων, πού βρίσκονταν σέ βάθος 3,20 μ. ἀπό τή σημερινή ἐπιφάνεια τῆς ὁδοῦ.

Ὁδός Βίκτωρος Οὐγκώ καί Ἐδέσσης 2

Ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τείχους κατασκευασμένο καί μέ οἰκοδομικό ὑλικό σέ β΄ χρήση· πρόκειται γιά τμῆμα τοῦ θαλάσσιου τείχους τῆς πόλης (βλ. Χ. Μπακιρτζῆ, Βυζαντινά 1975, σ. 289-333).

Ὁδός Δοξάτου 8 (Ξηροκρήνη)

Στό χῶρο τῶν δυτικῶν ρωμαϊκῶν νεκροταφείων τῆς Θεσσαλονίκης ἀνασκάφτηκαν τρεῖς τάφοι, δύο κιβωτιόσχημοι καί ἕνας θαλαμοειδής καμαροσκεπής. Τά κτερίσματα ἦταν ἐλάχιστα, ἀλλά μέ βάση ἕνα φθαρμένο χάλκινο ἀσσάριο οἱ τάφοι μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στόν 4ο αἰ. μ.Χ.

Ὁδός Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ 28 καί Λούη 7

Βρέθηκε σύμπλεγμα τοίχων μεγάλου οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τῶν ὑστερορωμαϊκῶν καί πρώιμων χριστιανικῶν χρόνων. Μάλιστα σώζονταν σέ ἀρκετό ὕψος (περίπου 4 μ.). Ἡ θέση ὅπου βρίσκεται τό οἰκόπεδο, εἶναι πολύ κοντά στό γαλεριανό ἀνάκτορο καί σέ περιοχή ὅπου καί παλιότερα ἀποκαλύφθηκαν πολυτελεῖς ἰδιωτικές οἰκοδομές τῶν χρόνων τῆς τετραρχίας καί μετά. Μέσα στό σύμπλεγμα τῶν χώρων ἀποκαλύφθηκε καί τμῆμα ὑποκαύστου. Πάντως εἶναι σαφής μιά πρώτη οἰκοδομική φάση τοῦ 3ου καί 4ου αἰ. μ.Χ. καί μία μεταγενέστερη (Σ χ έ δ. 4).

Ἅγιος Ἀντώνιος

Στή θέση Ἀμπέλια τοῦ χωριοῦ, βρέθηκε μέσα στό κτῆμα τοῦ Λ. Καλαϊτζίδη τάφος ὀρθογώνιος χτιστός μέ πλάκες, διαστ. 1,50×2,40 μ. Πρόκειται περί ὁμαδικοῦ τάφου, πού χρησιμοποιήθηκε ἐπανειλημμένα. Ἐλάχιστα κτερίσματα· ἀνάμεσά τους πήλινο λυχνάρι τοῦ 5ου ἤ 6ου αἰ. μ.Χ. καί 30 χάλκινα νομίσματα (ἀσσάρια τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ).

Ἀρέθουσα

Στό κτῆμα Κ. Γκουντιδούδη βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι πού καλύπτονταν μέ τέσσερις λεπτές σχιστολιθικές πλάκες ὁ καθένας. Παρόλο πού οἱ τάφοι ἦταν ἀκτέριστοι, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι μᾶλλον πρόκειται γιά τάφους χριστιανικῶν χρόνων (Π ί ν. 195 α-δ).

Κουφάλια

Μέ τήν εὐκαιρία διενέργειας αὐτοψιῶν, πραγματοποιήθηκαν ὁρισμένες τοπογραφικές ἔρευνες. Π.χ. ἐπισημάνθηκε ἡ ὕπαρξη «μεσαιωνικῆς» ὀχύρωσης στή θέση Τσεγγενέ Χισάρ ὅπου ἀνοίχτηκε τό νέο κανάλι τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ. Τό κληροτεμάχιο ἀριθ. 830 εἶναι κατάσπαρτο ἀπό χοντροειδή ὄστρακα.

Στόν αὐλόγυρο τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδας (νεκροταφεῖο) βρίσκεται καί ὁ δημοσιευμένος ἀπό τόν Δήμιτσα (Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις...., σ. 110 κ.ἑ.), γνωστός καί ἀπό τόν Delacoulonche, ρωμαϊκός ἐπιτύμβιος ἐνεπίγραφος βωμός πού χρονολογεῖται στό 173/174 μ.Χ.

Νέοι Ἐπιβάτες

Κοντά στό κοινοτικό κατάστημα βρέθηκαν κατά τή διάρκεια ἐκσκαφικῶν ἐργασιῶν τρεῖς τάφοι κεραμοσκεπεῖς ἀκτέριστοι.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Ἱερισσός

Συνεχίστηκε ἡ συστηματική ἀνασκαφή τοῦ νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας Ἀκάνθου μέ πολλά ἐνδιαφέροντα εὑρήματα. Ἀνασκάφτηκαν συνολικά 435 τάφοι τοῦ 5ου-3ου αἰ. π.Χ. καί συγκεντρώθηκαν πολύ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά τά ταφικά ἔθιμα (βλ. καί ΑΑΑ Χ (1978), σ. 5-28) (Σ χ έ δ. 5).

Σάνη

Στή θέση Δάσος Σταυρονικήτα (οἰκ. 1191) καί σέ ἀρκετή ἀπόσταση ἀπό τή θάλασσα βρέθηκαν δύο κεραμοσκεπεῖς τάφοι, μᾶλλον παιδικοί. Μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στόν 4ο αἰ. π.Χ. παρόλο πού ἦταν ἀκτέριστοι.

Ποτίδαια

Στήν παραλία, περίπου 800 μ. στά νότια τοῦ οἰκισμοῦ, ἐκεῖ πού ἀπότομα κατηφορίζει τό ἔδαφος πρός τή θάλασσα, βρέθηκε τάφος κιβωτιόσχημος, μισοκαταστραμμένος, διαστ. 0,60×0,70×0,55 μ., τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων. Στήν περιοχή αὐτή ἔχουν ἐπισημανθεῖ καί παλιότερα ρωμαϊκοί τάφοι.

Νέα Σύλλατα

Στήν παραλία Βεργιά παρακολουθήθηκαν οἱ ἐκσκαφές ἀρκετῶν οἰκοπέδων, ὅπως στό οἰκόπεδο 200 (Ο.Τ. 22), ὅπου βρέθηκε συστάδα βυζαντινῶν τάφων (Π ί ν. 195 ε) (καλυβίτες καί ἁπλοί κεραμοσκεπεῖς), τῆς ἐποχῆς Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527-565 μ.Χ.), ὅπως συνάγεται ἀπό τά τρία δεκαννούμια τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πού βρέθηκαν στούς τάφους.

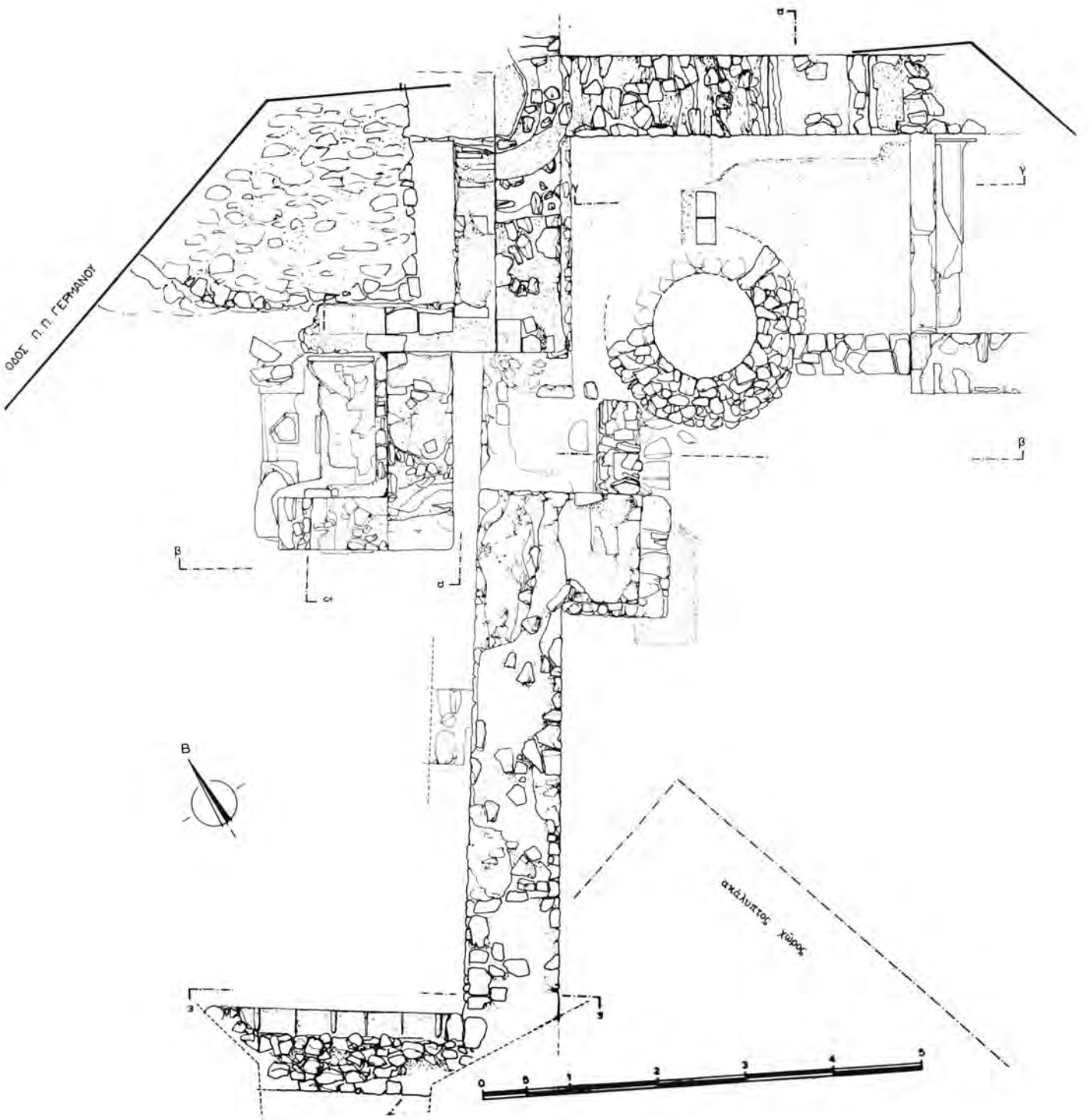

Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκη. Ὁδὸς Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ 28 καὶ Λούη 7. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

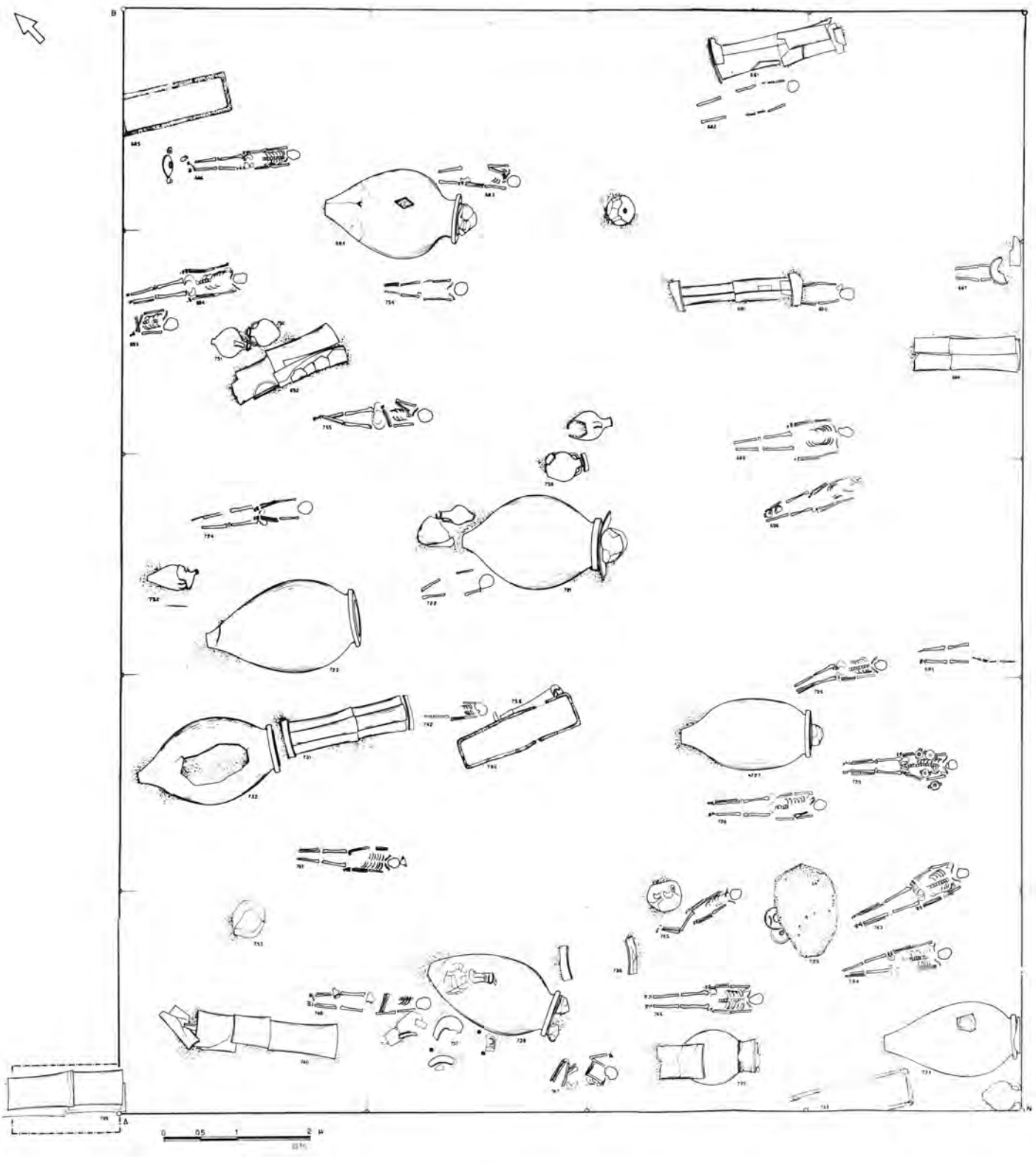

Σχέδ. 5. Νομός Χαλκιδικῆς. Ἰερισσός. Οἰκόπεδο 53. Τμῆμα νεκροταφείου ἀρχαίας Ἀκάνθου.

Στήν ἴδια θέση, ὅπου ὑπάρχει καί προϊστορική «τούμπα», ἔχει ἐπισημανθεῖ συνεχής κατοίκηση ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ καί στή συνέχεια στούς κλασικούς, ρωμαϊκούς καί βυζαντινούς χρόνους. Γι' αὐτό οἱ ἐκσκαφές τῶν οἰκοπέδων στήν περιοχή τῆς Βεργιᾶς παρακολουθοῦνται συστηματικά.

Νέα Καλλικράτεια

Παρακολουθήθηκαν οἱ ἐκσκαφές δέκα οἰκοπέδων. Τά πιό ἀξιόλογα εὑρήματα βρέθηκαν στό οἰκόπεδο 851, πού ἀπό πληροφορίες διαμορφώθηκε μέ τήν ἰσοπέδωση μιᾶς «τούμπας» πού βρισκόταν ἐκεῖ. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ παρουσία ἄφθονων ὀστράκων ἀγγείων τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (τέλος), τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καί τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Εἶναι τά παλιότερα χρονολογικά δείγματα κεραμικῆς πού ἐντοπίστηκαν μέσα στό σημερινό χωριό τῆς Ν. Καλλικράτειας πού εἶναι χτισμένο σχεδόν ἐπάνω στόν ἀρχαῖο οἰκισμό.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Μακρύγιαλος

Διάφορα ταφικά καί οἰκοδομικά λείψανα ἀποκαλύφθηκαν τό 1976 στήν κοινότητα Μακρυγιάλου, περιοχή τῆς ἀρχαίας Πύδνας, βόρεια ἀπό τά σωζόμενα λείψανα τοῦ τείχους (Σχέδ. 1) μέ ἀφορμή τήν ἀγροτική καλλιέργεια καί τήν κατασκευή κοινοτικῶν ἔργων[1].

Ἀγροτεμάχιο 489 (οἰκόπεδο Χρ. Χατζηιωαννίδη)

Τό οἰκόπεδο ὁρίζεται στό νοτιοανατολικό καί δυτικό μέρος του ἀπό δρόμους ἰδιωτικῆς χάραξης. Στή νοτιοανατολική γωνία του καί κατά τή διάνοιξη ὑδρευτικῆς αὔλακας φάνηκαν τά λείψανα ἀρχαίου κτιρίου. Ἡ ἔρευνα, πού ἦταν περιορισμένου χρόνου, ἀπέβλεψε μόνο στήν ἐπισήμανση τοῦ ἀρχαίου, προχώρησε σέ βάθος 0,50 μ. καί ἔδειξε ὅτι τό κτίριο ἐκτεινόταν νότια καί δυτικά τοῦ οἰκοπέδου.

Σέ βάθος περίπου 0,10 μ. ἀποκαλύφθηκε μέρος ἑνός μεγάλου κτιρίου, ὅπου εἶχαν ξαναχρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικό ὑλικό ἀρχιτεκτονικά μέλη καί δόμοι ἑνός ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος (Πίν. 196 α-β).

Τή βόρεια πλευρά τοῦ κτιρίου ἀποτελεῖ ὁ τοῖχος 2, πού ἀποκαλύφθηκε σέ μῆκος περίπου 19 μ., ἀλλά συνεχίζει καί δυτικότερα. Στό σημεῖο πού συναντᾶ τό ἀνατολικό κράσπεδο τοῦ δυτικοῦ δρόμου παρουσιάζει πρόσφατη καταστροφή. Ἐκεῖ βρέθηκε πεταμένο τό κάτω μέρος ἑλληνιστικοῦ ἀγαλματίου ἑνός ἀγοριοῦ πού παίζει μέ τό σκυλάκι του (Πίν. 196 δ), ὕψ. 0,23 μ. (ἀριθ. εὑρ. 7350). Ὁ τοῖχος 1, πού ἀποτελεῖ τό ἀνατολικό ὅριο τοῦ ἀρχαίου κτιρίου, διακόπτεται στά 4 μ., καταστραμμένος ἀπό νεότερες ἐργασίες τοποθέτησης ὑδρευτικοῦ σωλήνα. Στά μπάζα τοῦ σημείου αὐτοῦ βρέθηκε μικρή μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή (Πίν. 196 γ) τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὕψ. 0,09 μ. (ἀριθ. εὑρ. 7349). Τά λείψανα τοῦ τοίχου 3 μαζί μέ τούς τοίχους 1 καί 2 καθορίζουν ἐσωτερικό χῶρο Α, πλ. 5,20 μ., ὅπου βρέθηκαν ἑπτά χάλκινα νομίσματα (τρία Μ. Ἀλεξάνδρου, τρία Φιλίππου Ε΄ καί ἕνα Μ. Κωνσταντίνου καί Διαδόχων), τμῆμα μαρμάρινης στήλης μέ λείψανα ἐπιγραφῆς: - - - *ΕΡΗΤ* - - - καί μολύβδινο σταθμίο μέ ἀνάγλυφη ἀσπιδίσκη. Ὄστρακα δέ βρέθηκαν παρά ἐλάχιστα ἀσήμαντα, ἀγάνωτα.

Ὁ προορισμός τοῦ κτιρίου παραμένει πρός τό παρόν ἄγνωστος. Γιά τή χρονολόγηση ἐπίσης δέν ἔχουμε ἐπαρκή στοιχεῖα. Τά νομίσματα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καί τοῦ Φιλίππου Ε΄ (220-179) βρέθηκαν σέ ἐνιαῖο στρῶμα τοῦ χώρου Α, σέ βάθος 0,40-0,50 μ. Τό νόμισμα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καί Διαδόχων (341-346) βρέθηκε πάνω ἀκριβῶς στόν τοῖχο 1.

Ἀγροτεμάχιο 490 (οἰκόπεδο Α. Χατζηεμμανουήλ)

Κατά τήν ἐκσκαφή τῶν θεμελίων, πού ἔγινε μέ τήν παρακολούθηση τῆς Ἐφορείας, ἀποκαλύφθηκαν, στό βόρειο μέρος τοῦ οἰκοπέδου καί σέ βάθος 0,50 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνειά του, δύο τοῖχοι πού ἀνήκουν ἴσως σέ δύο διαφορετικά οἰκήματα. Τό συνολικό ὕψος τους δέν ξεπερνάει τά 0,50 μ. καί ἡ ἀπόσταση μεταξύ τους εἶναι 1,50 μ. στό ἀνατολικό μέρος καί 1,65 μ. στό δυτικό. Τά πέρατά τους εἶναι καταστραμμένα, ἐκτός ἀπό τό νότιο τοῖχο πού στό ἀνατολικό ἄκρο του συνδέεται μέ κάθετο πρός Ν. τοῖχο, ὅπως δείχνουν ἐλάχιστα λείψανα, συνολ. μήκ. 0,60 μ. Ἡ κατασκευή τῶν τριῶν τοίχων εἶναι πρόχειρη ἀπό ἀσβεστολιθικές ἀκανόνιστες πέτρες καί λίγα κεραμίδια ἀνάμεσά τους χωρίς συνδετικό ὑλικό. Ἡ ἐπίχωση ἔδωσε ἐλάχιστα χοντροειδή ὄστρακα πού δέ χρονολογοῦν τά λείψανα. Ἕνα χάλκινο νόμισμα τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (277-239) πού βρέθηκε, θά πρέπει μᾶλλον νά ἀνήκει στήν παλιότερη ἐπίχωση, ὅπου θεμελιώθηκαν μεταγενέστερα τά κτίσματα.

Ἀγροτεμάχιο 490 (οἰκόπεδο Φωτεινῆς Καρυπίδη)

Κατά τήν ἐκσκαφή τῶν θεμελίων καί σέ βάθος 0,65 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου ἀποκαλύφθηκε μέρος τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς ἑνός οἰκήματος, πού εἶχε κατασκευαστεῖ μέ σχετική ἐπιμέλεια ἀπό ἀσβεστολιθικές ἀνώμαλες πέτρες καί πώρινους δόμους, διαστ. 0,50×0,50 μ., οἱ ὁποῖοι πιθανόν εἶχαν κοπεῖ ἀπό μεγαλύτερους δόμους ἑνός παλιότερου κτιρίου. Οἱ τοῖχοι σώθηκαν σέ ὕψος μόλις 0,33 μ., θεμελιωμένοι σέ στρῶμα πού περιεῖχε τεμάχια τοιχογραφιῶν καί ὄστρακα ἀνάμικτα, κλασικῆς ὡς καί ὄψιμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Ἀγροτεμάχιο 491 (οἰκόπεδο Χαραλ. Ἀθανασιάδη)

Κατά τήν καλλιέργεια τοῦ κτήματος, τό σκαπτικό μηχάνημα ἔφερε στήν ἐπιφάνεια τμήματα πηλοσωλήνων, ὄστρακα κλασικά ὡς ὕστερα ἑλληνιστικά καί ἁπλή μαρ-

1. Στήν ἀνασκαφή τῶν οἰκοπέδων Α. Χατζηεμμανουήλ καί Φ. Καρυπίδη ἔλαβε μέρος ἡ πτυχιοῦχος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μ. Καρρᾶ-Καμπουρίδη.

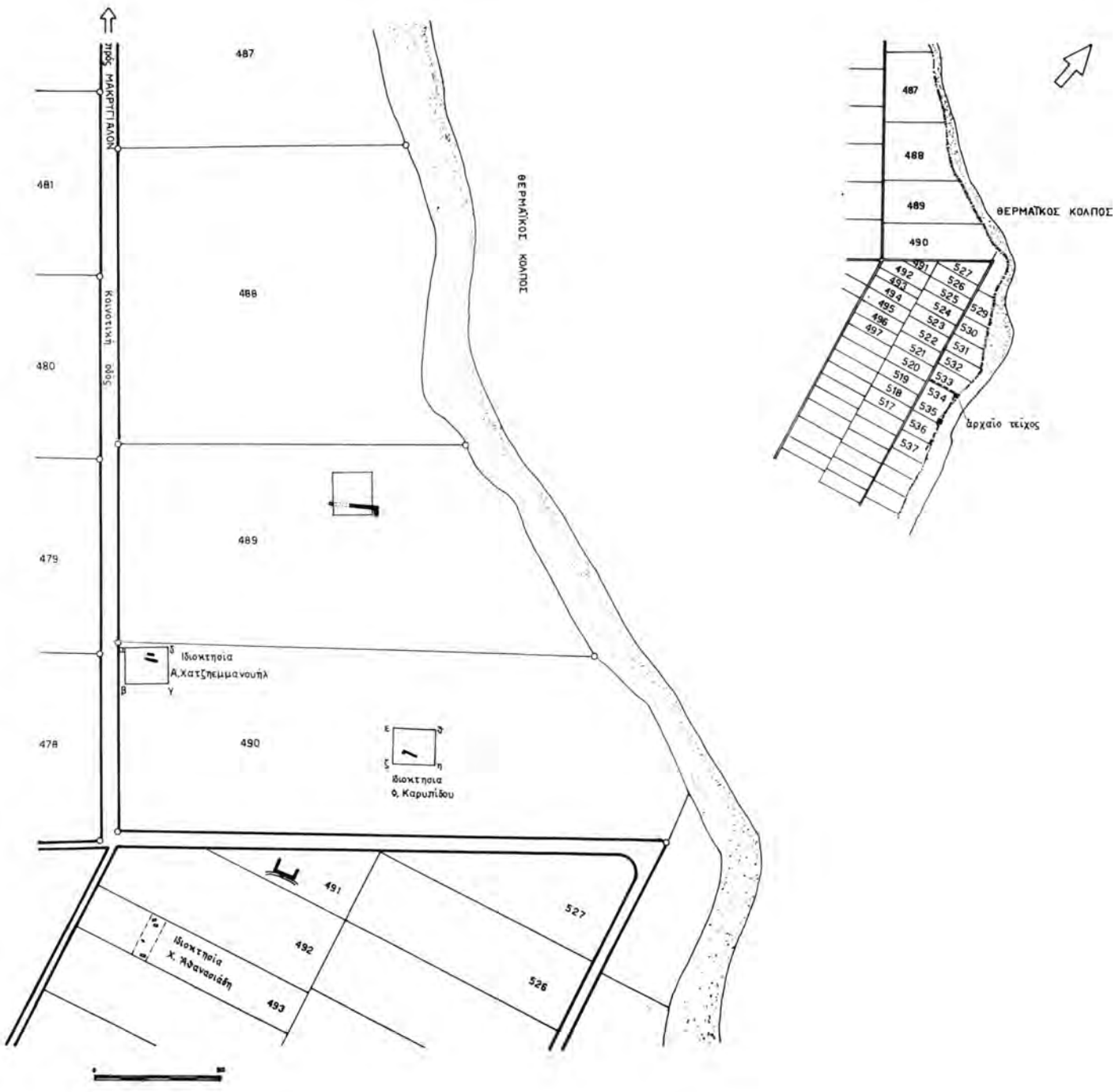

Σχέδ. 1. Νομός Πιερίας. Μακρύγιαλος. Τοπογραφικό.

μάρινη στήλη ἑλληνιστικῶν χρόνων, μέ ἰωνικό κυμάτιο πάνω καί ἀναστραμμένο κάτω, ὕψ. 0,633 μ.

Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα ἔδειξε οἰκοδομικά λείψανα μιᾶς πρόχειρης ὑπόστυλης κατασκευῆς, ἀνοιχτῆς πρός Β, (Π ί ν. 197 α). Δύο μικροί ἐσωτερικοί τοῖχοι κάθετοι στούς παράλληλους τοίχους τοῦ οἰκοδομήματος, χωρίζουν ὑποτυπωδῶς τό χῶρο σέ προθάλαμο καί θάλαμο. Στό μέσο περίπου τοῦ πλάτους τοῦ θαλάμου καί σέ ἀπόσταση 1 μ. Β. τοῦ τοίχου 3, διαπιστώθηκαν μιά σωληνωτή ὀπή κάθετη στό ἔδαφος, πού δημιουργήθηκε προφανῶς μετά τήν ἀπανθράκωση ἑνός ξύλινου ὑποστυλώματος, καί ἕνας ὀρθογώνιος πλακοειδής πωρόλιθος, βάση πιθανόν ἑνός δεύτερου ὑποστυλώματος, πού βρισκόταν στήν ἴδια εὐθεία μέ τό πρῶτο. Μιά παρόμοια βάση μέ ἰσχυρά ἴχνη καύσης βρέθηκε μπροστά ἀπό τή δυτική πλευρά τοῦ οἰκοδομήματος. Ἐσωτερικά, μπροστά ἀπό τό νότιο τοῖχο, ἀποκαλύφθηκε ἕνα χτιστό θρανίο. Οἱ τοῖχοι σώθηκαν ὡς ὕψος 0,70 μ. ἐπάνω ἀπό τό πατημένο δάπεδο, πού ἡ στάθμη του καθορίζεται ἀπό τήν ἐλαφριά προεξοχή τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ κτιρίου καί ἀπό τό ἐπίπεδο ὅπου ἑδράζονται οἱ βάσεις τῶν ὑποστυλωμάτων. Ἐπάνω στό ἐπίπεδο αὐτό βρέθηκε πλῆθος κομματιῶν ἀπό τήν κεράμωση τῆς στέγης, πού ἡ κατάρρευσή της πρέπει νά προκλήθηκε ἀπό πυρκαγιά, ὅπως δείχνουν τεμάχια ἀπανθρακωμένων ξύλων πού βρέθηκαν κοντά στή θέση τῶν τριῶν ὑποστυλωμάτων. Γενικά παρατηρήθηκαν ἔντονα ἴχνη πυρᾶς στό χῶμα σέ ὁλόκληρη τήν ἔκταση τῆς εἰσόδου.

Ἡ ἀνασκαφή προχώρησε σέ βάθος ὡς τό κατώτερο μέρος τῶν θεμελίων στό νότιο μόνο καί στό ἀνατολικό ἐσωτερικό μέρος τοῦ σκάμματος, καθώς καί ἐξωτερικά ἀπό τό νότιο τοῖχο, κατά μῆκος τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκε χτιστός ἀγωγός. Ὁ πυθμένας τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι στρωμένος στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ μήκους του μέ μικρά ὀρθογωνισμένα κεραμιδάκια πού ἀποτελοῦν ἕνα χοντρό ψηφιδωτό δάπεδο. Τό δυτικό ἄκρο του ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα σκαλιστό μαρμάρινο αὐλάκι. Σέ ἀπόσταση 1 μ. νότια ἀπό τόν τοῖχο 4 φάνηκε ἄλλος τοῖχος 7, πού φαίνεται νά γωνιάζει στό δυτικό του ἄκρο πρός Ν. Τό σύνολο τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου δίνει τήν ἐντύπωση μιᾶς οἰκιστικῆς ἐγκατάστασης μέ διαχωριστικό στενό δρόμο καί ὕδρευση. Τό κτίριο, ὡστόσο, πού περιγράφτηκε μοιάζει περισσότερο μέ μιά βοηθητική ἀγροτική κατασκευή.

Μερικά πρώιμα χάλκινα νομίσματα (τά παλιότερα Ἀντιγόνου Γονατᾶ) ἀνήκουν μᾶλλον στήν ἐπίχωση τήν παλιότερη ἀπό τό οἰκοδόμημα. Ἕνα χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης τῶν χρόνων μετά τό 88 π.Χ., πού βρέθηκε στήν ἐπίχωση τοῦ ἀγωγοῦ μαζί μέ ἕνα μικρό μαρμάρινο γυναικεῖο χέρι πού κρατάει φιάλη, καθώς καί ἕνας λύχνος τοῦ τύπου τῆς Ἐφέσου (πρβλ. Agora IV, σ. 166 κ.ἑ., 49A, πίν. 49), πού βρέθηκε μέσα στόν ὑπόστυλο χῶρο στό ἐπίπεδο περίπου τῆς θεμελίωσης, σέ συνδυασμό μέ τά ὄστρακα τῆς ἀνασκαφῆς, χρονολογοῦν τίς δύο κατασκευές στά ὕστερα ἑλληνιστικά χρόνια.

Οἱ πηλοσωλῆνες πού εἶχε φέρει στήν ἐπιφάνεια τό ἄροτρο προέρχονται ἀπό μεταγενέστερους χρόνους, ὅταν τό χτιστό ἀντικατέστησε πήλινος ὑδρευτικός ἀγωγός. Σύμφωνα μέ πληροφορίες τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ἔχουν φανεῖ κατά καιρούς καί σέ ἄλλα σημεῖα, ἀνατολικότερα καί δυτικότερα τῆς ἀνασκαφῆς λείψανα τῶν ἀγωγῶν αὐτῶν.

Ἀγροτεμάχιο 493 (οἰκόπεδο Χαραλ. Ἀθανασιάδη)

Ὁ ἰδιοκτήτης εἶχε ἀρχίσει νά ἀνοίγει λάκκους μέ σκαπτικό μηχάνημα γιά νά δεντροφυτέψει τό κτῆμα του, ὅταν ἀποκαλύφθηκε ἕνα γυναικεῖο ἄγαλμα (Π ί ν. 197 β) ἀρκετά καταστραμμένο, σωζ. ὕψ. 1,58 μ. μέ τήν πλίνθο του (ἀριθ. εὑρ. 7232). Ἀπό τή μορφή λείπουν ἡ κεφαλή μέ τό λαιμό καί τό πάνω μέρος τῶν ὤμων, ὁ δεξιός βραχίονας καί τό τμῆμα μέ τά δάχτυλα τοῦ ἄνετου δεξιοῦ σκέλους πού ἦταν πρόσθετα. Τό ἄγαλμα ἀνήκει στό 2ο αἰ. π.Χ.

Σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ κτήματος εἶχαν ἀνασυρθεῖ πώρινες πλάκες, ἀπό τίς ὁποῖες μία ἔφερε ἀναθύρωση καί τό ἕνα σκέλος τόρμου σχήματος ἑλληνιστικοῦ πελεκίνου. Ἡ ὅλη εἰκόνα ἔδινε τήν ἐντύπωση ἀρχαίου νεκροταφείου. Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα περιορίστηκε σέ μία τομή, διαστ. 18×6μ., πού ὀνομάστηκε τομή Α καί ἀκριβέστερα στά τμήματά της Α1, Α3 καί Α5+Α6, ὅπου ὑπῆρχαν ἐνδείξεις γιά τήν ὕπαρξη ἀρχαίων. Ἀποκαλύφθηκαν συνολικά τρεῖς χτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, δύο κεραμοσκεπεῖς καί μιά ἁπλή ταφή δύο νεκρῶν. Οἱ σκελετοί βρέθηκαν ὅλοι μέ τήν κεφαλή πρός Δ. Οἱ κιβωτιόσχημοι εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπό παλιότερο ἀρχιτεκτονικό ὑλικό, κυρίως πώρινους δόμους ἑνός ἑλληνιστικοῦ κτίσματος. Ἡ ἐπίχωση ἦταν ὁμοιόμορφη σχεδόν σέ ὁλόκληρη τήν ἔκταση: κάτω ἀπό τά καλλιεργημένα χώματα, πάχ. 0,40 μ., ἀνασκάφτηκε μιά στρώση περίπου ἴδιου πάχους, μέ ἀνάμικτα ὄστρακα κλασικῶν ὡς καί ὕψιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Μιά δεύτερη βαθύτερη στρώση, πάχ. 0,30-0,40 μ., ἦταν γεμάτη κομμάτια ἀπό κεραμίδια στέγης, ἀπό τοιχογραφίες σέ χρῶμα κόκκινο ἤ πράσινο καί μέ ὄστρακα, χρονολογούμενα ὅπως καί τῆς στρώσης 1. Στήν τομή Α3, πού ἔδωσε τή μεγαλύτερη ποσότητα κεραμιδιῶν καί ὄστρακα ἀπό μελαμβαφή ἀττικά ἀγγεῖα 5ου αἰ. ἄριστης ποιότητας, μαζί μέ μερικά κομμάτια ἀπό ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα (Π ί ν. 197 γ), σκάψαμε βαθύτερα μέ τήν ἐλπίδα νά βροῦμε λείψανα παλιότερου κτιρίου. Ἡ προσπάθεια ἦταν χωρίς ἀποτέλεσμα, γιατί ἡ τρίτη στρώση, πάχ. ὡς 0,60 μ., περιεῖχε μόνο καστανά χώματα μέ μερικά πάλι ὄστρακα πρώιμων κλασικῶν ὡς ἑλληνιστικῶν χρόνων καί ἡ τέταρτη στρώση, πού τήν ἐρευνήσαμε ὡς βάθος 0,40 μ., περιεῖχε μόνο κόκκινα καμένα χώματα. Ἡ ἔρευνα σταμάτησε ἐδῶ ἐξαιτίας ἄλλων ὑπηρεσιακῶν ἀναγκῶν.

Κιβωτιόσχημος τάφος 1

Βρέθηκε στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς τομῆς Α1. Ἐσωτ. διαστ. 2,20×1,05, βάθ. 1,30 μ. Τήν κάλυψη ἀποτελοῦσαν τό γυναικεῖο ἄγαλμα πού ἀναφέρθηκε πιό πάνω καί τρεῖς πλάκες, ἀπό τίς ὁποῖες μία εἶναι τμῆμα διαζώματος μέ ἕνα τρίγλυφο καί δύο μετόπες καί μία ἄλλη εἶναι ὀρθοστάτης ἑνός ἑλληνιστικοῦ κτιρίου (Π ί ν. 197 δ). Ἐσωτερικά τά τοιχώματα διατηροῦσαν ἐλάχιστα ἴχνη ἀπό χοντρό, σαθρό ἀσβεστοκονίαμα. Μέσα στόν τάφο βρέθηκαν τρεῖς

σκελετοί σύγχρονης ταφῆς, συμπιεσμένοι ὁ ἕνας δίπλα στόν ἄλλο, χωρίς κτερίσματα. Εἶχαν καλυφθεῖ ὡς τό μέσο περίπου τοῦ ὕψους τοῦ τάφου μέ χῶμα, πού περιεῖχε κεραμίδια καί κομμάτια ἀπό τοιχογραφίες τῆς ἐξωτερικῆς ἐπίχωσης. Στήν ἐπίχωση αὐτή βρέθηκε ἕνα χάλκινο νόμισμα Πέλλας τῶν χρόνων 187-31 π.Χ. καί ἕνα κομμάτι ἀπό χοντροειδές ἀγγεῖο μέ πλαστικές ραβδώσεις τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Στήν ἐπίχωση τῆς τομῆς Α1 βρέθηκε μελαμβαφής ἀττικός σκύφος μέ ἐμπίεστη διακόσμηση, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (πρβλ. Agora XII, σ. 551, πίν. 24, 53), καί μολύβδινο βλῆμα, ἀπό τά συνηθισμένα στήν περιοχή, μέ τήν ἐπιγραφή *MEP/NA* (Olynthus 10, σ. 429, ἀριθ. 2217-2218, πίν. 132).

Κεραμοσκεπής 1

Βρέθηκε στήν τομή Α3 καί στό βάθος τῆς πρώτης στρώσης. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς κάλυψης, πού τήν ἀποτελοῦσαν δύο ζεύγη κεραμίδων λακωνικοῦ τύπου, εἶχε καταστραφεῖ ἀπό παλιά μέ τήν καλλιέργεια. Διαστ. 1,70×0,65 μ. Περιεῖχε τά λείψανα ἑνός σκελετοῦ κατευθείαν ἐπάνω στό ἔδαφος. Δύο μεγάλα σιδερένια καρφιά, πού βρέθηκαν στό δυτικό καί ἀνατολικό ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τάφου, προέρχονται ἴσως ἀπό ἕνα ξύλινο φορεῖο. Στή θέση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τοῦ νεκροῦ βρέθηκαν 14 χάλκινα νομίσματα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (330-333) καί τῶν Διαδόχων του (337-341) πού χρονολογοῦν τόν τάφο.

Ταφή 1

Στήν τομή Α3, κάτω ἀπό τή θέση τῆς πώρινης πλάκας μέ τόν τόρμο σχήματος ἑλληνιστικοῦ πελεκίνου, πού ἀναφέρθηκε πιό πάνω, καί στό κάτω μέρος τῆς δεύτερης στρώσης βρέθηκαν δύο σκελετοί, τοποθετημένοι κατευθείαν στό χῶμα καί συμπιεσμένοι σχεδόν ὁ ἕνας ἐπάνω στόν ἄλλο. Συνολ. μῆκ. 1,40 μ. Στό δεξί χέρι τοῦ βόρειου σκελετοῦ βρέθηκε χάλκινο δαχτυλίδι (Π ί ν. 198 α), πού ἡ σφενδόνη του ἔχει τό σχῆμα πέλματος ποδιοῦ μέ ἐγχάρακτες λεπτομέρειες. Ἀπό τή δεύτερη στρώση τῆς τομῆς Α3 προέρχεται ἕνας λύχνος, παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς Ἐφέσου (πρβλ. Hesperia 3 (1934), σ. 387, D61, εἰκ. 75. Μ. Ἀνδρόνικος, ΑΕ 1955, σ. 29 κ.ἑ., ἀριθ. 8, εἰκ. 3, 12). Ἀπό τήν τρίτη στρώση προέρχεται ἡ σιδερένια λάμα ἑνός μαχαιριοῦ καί τό τόξο μιᾶς χάλκινης πόρπης τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Chr. Blinkenberg, Fibules grecques et orientales, Lindiaka V (1926), σ. 227, 16B, εἰκ. 260).

Κεραμοσκεπής 2

Βρέθηκε στήν πρώτη στρώση τῆς τομῆς Α5 καί περιεῖχε διαλυμένο σκελετό βρέφους, τοποθετημένο στό χῶμα. Ἡ κάλυψη, ἕνα ζεῦγος κεραμίδων λακωνικοῦ τύπου, εἶχε μῆκος 0,87 μ. Κανένα κτέρισμα.

Κιβωτιόσχημος 2

Βρέθηκε στό ἐπίπεδο τῆς δεύτερης στρώσης στά ὅρια τῶν τομῶν Α5 καί Α6. Ἐσωτ. διαστ. 1,80×0,86, βάθ. 0,60 μ. Ἀπό τήν κάλυψη δέν ὑπῆρχε τίποτα στή θέση του. Μιά πώρινη μεγάλη πλάκα, πού βρέθηκε πεταμένη στά καλλιεργημένα χώματα πάνω ἀπό τόν τάφο, εἶχε ἴσως χρησιμοποιηθεῖ γιά τό σκοπό αὐτό, ἀλλά σέ δεύτερη χρήση. Ἡ κατασκευή τῶν τοιχωμάτων ἦταν πρόχειρη. Βασικά τά τοιχώματα ἀποτελοῦνταν ἀπό μία πώρινη πλάκα στίς στενές πλευρές καί τρεῖς στίς μακριές, ἀλλά τό ὕψος εἶχε συμπληρωθεῖ μέ μικρότερες ἀκανόνιστες ἤ χοντρά ὀρθογωνισμένες πέτρες, χτισμένες μέ ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ πυθμένας ἦταν στρωμένος μέ κεραμίδες. Ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς σκελετοί σύγχρονης ταφῆς, συμπιεσμένοι ὁ ἕνας δίπλα στόν ἄλλο, καί μεταξύ τῶν σκελῶν τοῦ βόρειου ἄλλος σκελετός βρέφους μέ διαλυμένα ὀστά (Π ί ν. 198 γ).

Μέσα στόν τάφο βρέθηκαν δύο ὅμοια γυάλινα ἀγγεῖα (Π ί ν. 198 β), μιά ἀσημένια μικρή περόνη στήν κορυφή τοῦ κρανίου τοῦ νότιου σκελετοῦ καί ἕνα σιδερένιο καρφί κοντά στά πλευρά του. Δύο χάλκινα νομίσματα, ἕνα Ἀντιγόνου Γοναταῖ (277-239) καί ἕνα φθαρμένο Θεσσαλονίκης (187-31 π.Χ.), πού βρέθηκαν σέ βάθος 0,10 μ. ἀπό τό πάνω μέρος τῶν τοιχωμάτων, ἀνήκουν μάλλον στήν παλιότερη ἐπίχωση τῆς περιοχῆς. Ἄλλα δύο νομίσματα, τοῦ Κωνστάντιου Β΄ (355-361), βρέθηκαν ἀνάμεσα στά δύο νότια κρανία τῶν σκελετῶν καί χρονολογοῦν τόν τάφο.

Κιβωτιόσχημος 3

Βρέθηκε στό ἐπίπεδο τῆς πρώτης στρώσης τῆς τομῆς Α6. Ἐσωτ. διαστ. 0,87×0,45, βάθ. 0,40 μ. Εἶναι ἴδιας κατασκευῆς, ὅπως καί οἱ δύο ἄλλοι, μέ ὑλικό πού πιθανόν ἀφαιρέθηκε ἀπό παλιότερο οἰκοδόμημα. Μέσα βρέθηκαν τρεῖς σκελετοί νηπίων σύγχρονης ταφῆς, φοβερά συμπιεσμένοι καί τοποθετημένοι κατευθείαν ἐπάνω στό χῶμα, χωρίς κτερίσματα.

Ἀπό τά ἐπιφανειακά στρώματα τῶν τομῶν Α5 καί Α6 προέρχεται μιά χάλκινη πόρπη (Π ί ν. 198 ε), ἀπό τήν πρώτη στρώση μιά σιδερένια αἰχμή βέλους (Π ί ν. 198 δ), ἕνας λύχνος τοῦ τύπου τῆς Ἐφέσου, τμῆμα μεγαρικοῦ σκύφου καί ἕνα χάλκινο νόμισμα Πέλλας (187-31 π.Χ.).

Καρύτσα

Στό οἰκόπεδο Δημ. Ζήσιου μέσα στόν οἰκισμό τῆς Καρύτσας (περιοχή ἀρχαίου Δίου) μετά τήν κατεδάφιση ἑνός παλιοῦ σπιτιοῦ, ἀποκαλύφθηκε ἕνας χτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 2,08×0,90, βάθ. 1,15 μ. Ἀπό τήν κάλυψη διατηρήθηκε μόνο ἡ δυτική ἀσβεστολιθική πλάκα, γιατί ὁ τάφος εἶχε παραβιαστεῖ κατά τή θεμελίωση τοῦ παλιοῦ σπιτιοῦ. Τά τοιχώματα, κατασκευασμένα ἀπό ἀκανόνιστες πέτρες καί συνδετική ὕλη μέ ἀσβέστη, ἔφεραν ἐσωτερική ἐπένδυση μέ κοκκινωπό κονίαμα. Στήν ἀνατολική πλευρά ὑπῆρχε κατακόρυφο ἄνοιγμα εἰσόδου πού τό εἶχαν φράξει ἐξωτερικά μέ μία ἀσβεστολιθική πλάκα. Μιά ἄλλη ὀρθογώνια πλάκα εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς κατώφλι στήν εἴσοδο τοῦ τάφου.

Ἡ ἐπίχωση μέσα στόν τάφο, πάχ. 0,50 μ. περίπου, ἦταν ἀνάμικτη μέ νεότερη. Σέ βάθος 1 μ. καί κατευθείαν ἐπάνω στό χῶμα βρέθηκαν ὀκτώ κρανία στή δυτική πλευρά καί πλῆθος ὀστῶν σέ διάφορα σημεῖα τοῦ τάφου. Δέν ὑπῆρχαν κτερίσματα, οὔτε ὄστρακα. Ἀπό παρεμφερεῖς κατασκευές μπορεῖ μέ ἀρκετή πιθανότητα νά χρονολογηθεῖ ὁ τάφος στούς ὕστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Κολινδρός

Στή θέση Μπογιάτι, περίπου 3 χλμ. πρίν ἀπό τό χωριό Λιβάδι τῆς περιοχῆς Κολινδροῦ, μέσα στό κτῆμα τοῦ Ἀντώνη Μπαμπάνη βρέθηκε τυχαῖα καί ἀνοίχτηκε ἀπό ἰδιώτη ἕνας καμαρωτός τάφος χτισμένος μέ κεραμοπλίνθους. Ἐσωτ. διαστ. 2,70×2,10, ὕψ. 2 μ.

Ἡ καμάρα τοῦ τάφου φτάνει μόλις κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους. Τά τοιχώματα καλύπτονται ἐσωτερικά μέ ἀσβεστοκονίαμα καί τό δάπεδο εἶναι στρωμένο μέ κεραμοπλίνθους. Στό ἀνατολικό μέρος, στό ὕψος τοῦ τυμπάνου, ὑπάρχει τοξωτό ἄνοιγμα πού ἔκλεινε μέ μιά ἐπιτύμβια στήλη σέ δεύτερη χρήση. Ἡ στήλη πού ἡ κύρια ὄψη της ἦταν στραμμένη πρός τό ἐσωτερικό τοῦ τάφου, ἔχει ἀνάγλυφη παράσταση μέ μιά γυναικεία καί δύο ἀντρικές μορφές καί ἐπιγραφή μέ τή χρονολογία *ΟΣ ΔΥΣΤΡΟΥ ΒΙ* (122-123 μ.Χ.), βλ. Rhomiopoulou, Ancient Macedonian Studies in Honor of Ch. F. Edson, 1981, σ. 301, ἀριθ. 5.

Τό ἐσωτερικό τοῦ τάφου εἶχε διαταραχθεῖ ἀπό τούς χωρικούς. Ἀπό τίς περιγραφές τους καί τά ἐλάχιστα στοιχεῖα πού ἀπέμειναν συμπεραίνεται ὅτι ἕνας σκελετός βρέθηκε ἀκέραιος μέ τήν κεφαλή πρός Δ., οἱ ὑπόλοιποι δέν πρέπει νά ἦταν λιγότεροι ἀπό ἑπτά καί ἀπό αὐτούς ὁ ἕνας τουλάχιστο βρισκόταν σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Χρονολογική διαφορά ταφῶν διαπιστώνεται καί στά ἀντικείμενα τοῦ τάφου, πού καλύπτουν μιά περίοδο ἀπό τά μέσα τοῦ 4ου ὡς τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. Βρέθηκαν ἕνα ἁπλό χάλκινο δαχτυλίδι, ἕνας χάλκινος καί δύο ἀσημένιοι κρίκοι ἀπό σκουλαρίκια, πέντε μεγάλα κομμάτια ἀπό πήλινες χύτρες, μιά κυλινδρική οἰνοχόη (Πίν. 198 ζ) καί ἕξι λύχνοι (Πίν. 198 στ).

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΣΠΟΙΝΗ

ASSIROS TOUMBA

The British School's excavation at Assiros Toumba, commenced in 1975, continued from August 2nd to September 10th, 1976, under the direction of Dr. K. A. Wardle (University of Newcastle-upon-Tyne), with a force of ten workmen and up to fifteen members of the British School.

Three Late Bronze Age strata were explored in the main area which can be approximately dated, with the aid of imported and locally-made Mycenaean pottery, to the period 1300-1100 B.C. The continuity of the settlement is shown by the persistence of the local Macedonian pottery and by the reuse of earlier walls as foundations in each successive phase, and by the maintainance of the building plan.

Rooms, courtyard areas and a street were identified in this part of the settlement, where valuable evidence about the agriculture and economy of the Late Bronze Age at Assiros was recovered with the aid of a froth-flotation apparatus.

The section opened in 1975 through the eastern flank of the mound was continued to reach the natural ground level at its edge. Two defensive arrangements were encountered although only further excavation will show if these are circuit walls. The earlier was a bank of natural clay at the very edge of the mound, dating to *ca.* 2000 B.C., while at a higher level, just before the introduction of Mycenaean pottery (*ca.* 1400 B.C.), were constructed a substantial terrace-wall and outside it a free-standing wall 1.5 m. thick, which could have no relation to any domestic construction. Between the two ran a narrow street.

The pottery and finds supplemented those from last year's work and clarified the date of the destruction floor on which were found vessels of Iron Age type as well as a Mycenaean cup. It is now clear that the same types of pottery were found in Late Bronze Age contexts and that this level should be regarded as final Bronze Age rather than transitional to the Iron Age. Nevertheless it is clear that the Early Iron Age pottery is a direct descendant of the Late Bronze Age forms, with the addition of distinctive features. There is no evidence for a break in the continuity of the traditions.

The Excavation - The Main Area (Trenches JB, JD-JJ)

Baulks left in 1975 were removed to allow the exploration of the destruction level (Phase 6) over a wider area. A further 1-1.50 m. of deposit was removed disclosing structures of the previous phase, as well as a small area from an even earlier building.

Phases 1-4

Baulk-removal disclosed a number of features assignable to these phases, but it is clear that the small scraps of walls discovered represent frequent rebuilding which may be better explored elsewhere on the site. It seems likely that all these phases are of Early Iron Age date, and that phases 2-4 are earlier than 900 B.C.

Phase 5

Further exploration, particularly in the south-east of the main area, disclosed a number of walls indicating buildings lying almost entirely outside the excavated area. These walls were constructed immediately over the burnt destruction debris of phase 6, but their positions and alignments were new. A large number of pits were cut from this level, and their dimensions are similar to pits of the preceding phase which were cut to support the lower body of the pointed base pithoi in use at this period. The buildings of this phase were, at least in part, destroyed by fire but there was no clear deposit of this date. It is probable, however, that this phase as well as phase 6, should be considered to be Late Bronze Age, since the mud-bricks used for the construction of the walls are of the Late Bronze Age pattern – nearly square – rather than rectangular, which is the shape in use in the Early Iron Age.

Phase 6 (Fig. 1)

The area contains a range of four rooms (6-9) of similar dimensions (4.5×1.7-2 m.), divided from other rooms to the north (11-14) by a narrow street or passage (10). To the south were yard areas (2-5), and another possible room (1). There is little information to show the nature of use of each of the rooms although large storage jars were discovered in three places (8, 11, 14). Two small hearths were found (1, 7) constructed of clay with a slightly raised rim.

In general, the walls of this phase are those of the preceding one, although it is difficult to tell whether the walls had remained standing or were used as foundations. The walls on either side of the passage, however, had clearly recently been rebuilt. An earlier floor level was associated with this rebuild, and was found in several parts of the area, particularly in the yards. Unlike the destruction floor, this earlier floor level was rich in pottery, including a locally made Mycenaean krater with horizontal loop handle and an antithetic spiral pattern.

Phase 7

Below the two floor levels assigned to phase 6 was a fill between the walls of phase 7 about 1 m. deep. This contained several shattered vessels including local Mycenaean, in particular, a globular jug, a jug with cutaway neck and a linear basin, as well as a large number of beads of bronze, stone and faience. Imported Mycenaean IIIB pottery suggests a date *ca.* 1300-1250 B.C. This fill was also rich in plant remains, including emmer, einkorn, barley, lentils, peas, vetch and grapes.

The ground plan of the buildings of phase 7 is almost the same as that of phase 6, and the discovery of a small hearth 0.50 m. below a similar hearth in the phase 6 floor level suggests that the use of the room was unchanged. The deposits of this phase are the first which can be traced into the eastern section, where mud-brick tuble tails off rapidly into hill-wash.

Phase 8

Several of the phase 7 walls were founded on those of an earlier phase which had already been noticed in the eastern section in 1975. Only a small area could be investigated, and the few imported Mycenaean sherds indicate a date at the beginning of LH IIIB – perhaps *ca.* 1350 B.C. – for these structures.

The Eastern Section (Trenches JA, JC, KA)

Upper Trench (JA)

Below the structures of phase 8 were identified several occupation levels and two walls of different building phases (B). These levels were "cut-off" to the east by successive banks of clay which formed the limit of the inhabited area. It is no yet clear whether these banks are the remains of free-standing walls, or, more probably retaining walls. Mycenaean pottery was not found in the lowest levels reached here *(ca.* 14 m. above site datum) but the excavated area was small.

Middle Trench (JC)

The west end of this trench cuts a large bank (E) of mud-bricks and rammed clay and continually revetted with large irregular stones. It stood 2 m. high and had been rebuilt at least once to a higher level. About 3 m. to the east, and apparently built on the same level as the base of this bank was a substantial free-standing wall faced with mud-bricks on both sides and with a core of rammed clay. This was 1.5 m. thick and preserved to a height of 1.5 m., but cut off at this height by the slope of the mound. Between this wall and the bank to the west was a series of levels containing much ash, charcoal, bone and pottery, as well as a high proportion of sand and gravel. These deposits suggest a street or passage rather than an occupied area.

The outer wall was rebuilt at a higher level and about this time the first Mycenaean pottery appears. Further excavation will be necessary in the upper trench to relate the banks found in both trenches and to explain the appearance of Mycenaean pottery at a much higher level in this trench. No house walls were found in the middle trench.

Lower Trench (KA)

Below the "defensive" walls just described at least six stratigraphic phases were identified of which four were represented by house walls, although only a small part of any room fell within the area of the trench. These walls are also built of mud-bricks but there was an important difference between their construction and that of the later periods. The mortar layer, presumably of wet clay, used to bond the prepared sun-dried bricks, was laid in courses as thick as the bricks themselves (*ca.* 0.08 m.) whereas later the mortar was only a thin skin. Only at the base of the mound was there a retaining wall of any description, but it is possible that others could have been obliterated by erosion. This wall was a bank of sterile clay, of exactly the same nature as the underlying natural soil in the surrounding fields, but it is not clear whether this bank was built up from the original ground-surface, or whether a pre-existing natural feature was cut away to provide a boundary wall. This bank is 3 m. wide at the base and survives to a height of 1 m.

In one of the lowest levels, next to this bank, was discovered a ribbed goblet stem in local brown-burnished fabric which seems to imitate Grey Minyan forms dating to the later part of the Middle Helladic period. This is the only indication so far recovered for the date of the first occupation of the mound, for the local Macedonian brown-burnished pottery is remarkably conservative and changes little throughout the history of the mound. For convenience a date *ca.* 2000 B.C. may be suggested for the first occupation of the mound.

Twenty building phases have so far been identified during the history of the mound, covering, perhaps, the period from *ca.* 2000-900 B.C. Though there will be others as yet unidentified in the excavated area, this number of phases agrees quite well with the average life-expectancy of a mud-brick structure of about two generations.

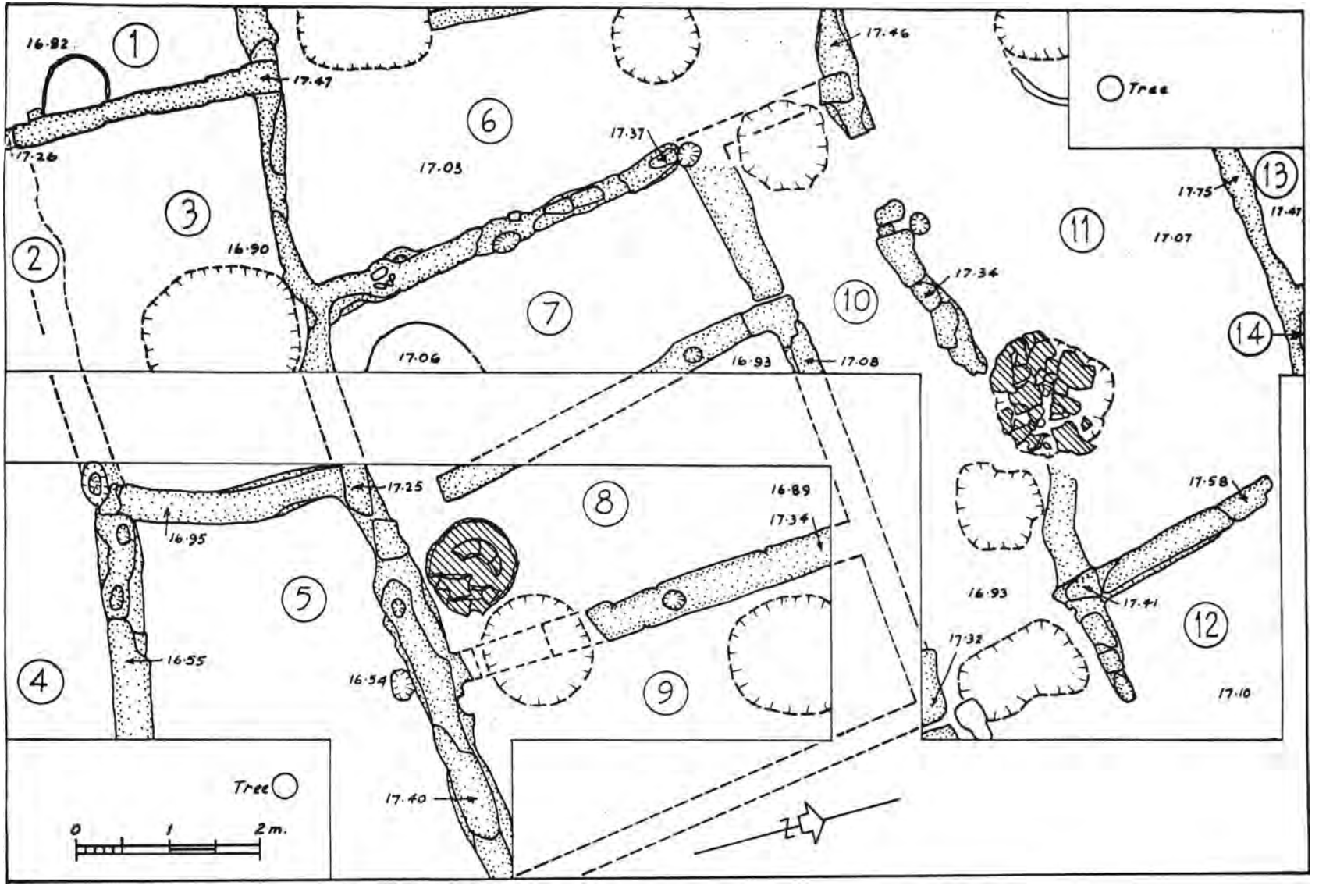

Fig. 1. Assiros. Main area of excavation. Structures of phase 6.

Pottery

Mycenaean pottery was far more common in the levels underlying the destruction floor, and several complete vases in the local fabric have been restored. Fine imported sherds were frequent but so far there are no complete vases of this class. The earliest imports could be LH IIIA2 or early IIIB, but there is little patterned material, either imported or locally made. Most of the local Mycenaean pottery is linear with, occasionally, the addition of a wavy band.

Much more comb-incised and paste-filled pottery of the type with Bulgarian parallels was found in 1976, particularly in the eastern section, where it occurs from the earliest levels. Matt-painted pottery of the kind frequent in the western part of Central Macedonia is rare, but a few sherds were found in the strata preceding the introduction of Mycenaean pottery.

The local brown-burnished pottery continues with very little change, although the earliest levels have a much higher proportion of medium ware and very little coarse pottery.

No Early Bronze Age features have yet been discovered either of the type known from Vardaroftsa and Kritsana or from Armenochori and Sitagroi.

Survey Work

Topographic surveys of three neighbouring mounds in the Assiros district – *Toumba tou Lakkou, Ayia Anna* South and *Ayia Anna* North – were carried out by Mr. D. Smyth. These mounds were subsequently surveyed by Dr. R. E. Jones using a protonmagnetometer, with a view to assessing the feasibility of using this kind of survey on Macedonian sites.

BRITISH SCHOOL IN ATHENS

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Κατά τό τρέχον ἔτος ἡ ὑπογράφουσα ἦταν ἡ μόνη μόνιμη ἀρχαιολόγος στήν Ἐφορεία Προϊστορικῶν καί Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἐπιστημονικοί βοηθοί ἦταν ἡ Α. Καββαδία, ἡ ὁποία ἀποχώρησε τό Σεπτέμβριο, καί οἱ Μ. Λιλιμπάκη, Σ. Νικολαΐδου καί Π. Παλαιοπάνου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἔδεσσα

Ὁδός Ἡρώων Πολυτεχνείου καί Ἀρχελάου (Ο.Τ. 172) (οἰκόπεδο Χρ. Σουλάκη)

Ἀνασκάφτηκαν ἔντεκα λακκοειδεῖς λαξευτοί στό βράχο τάφοι, τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων[1]. Οἱ τάφοι ἦταν ὀρθογώνιοι λάκκοι μέ περιχείλωμα, καλυμμένοι μέ σχιστολιθικές πλάκες. Στό περιχείλωμα ἑνός τάφου διασώθηκε κορασάνι. Ἡ καλυπτήρια πλάκα ἄλλου τάφου ἔφερε 16 κυκλικές ὀπές σέ τέσσερις παράλληλες σειρές καί κάλυπτε παλιότερη ταφή μέ τό κεφάλι τοῦ νεκροῦ στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ σκάμματος.Τά μόνα κτερίσματα ἦταν ἕνα ἀσημένιο καί ἕνα χάλκινο δαχτυλίδι.

Στό ἴδιο οἰκόπεδο βρέθηκε φρέαρ μέ ἐπίχωση νεότερων χρόνων. Εἶχε σχῆμα ὀρθογώνιο, κάθετο στό μαλακό ἰζηματογενή βράχο, διαστ. 1,90×1,20 καί βαθ. 1,50 μ. Στό βόρειο καί νότιο τοίχωμά του ὑπῆρχαν ὀρθογώνια λαξεύματα, διαστ. 0,24×0,20×0,13 μ., κάθετα μεταξύ τους, πού βοηθοῦσαν τήν κατάβαση κατά τήν πρώτη χρήση του. Τό μόνο ἀρχαῖο ἀντικείμενο πού βρέθηκε στήν ἐπίχωση ἦταν χάλκινο νόμισμα Ἀλεξάνδρου.

Ὁδός Πυθαγόρα 8 (Ο.Τ. 174α) (οἰκόπεδο Χρ. Λούση)

Ἀνασκάφτηκαν ἐννέα λακκοειδεῖς λαξευτοί τάφοι καί ἕνας κεραμοσκεπής. Οἱ λακκοειδεῖς εἶχαν σχῆμα ὀρθογώνιο ἐκτός ἀπό δύο τραπεζοειδεῖς μέ περιχείλωμα, πλ. 0,20-0,30 μ., καί ἦταν καλυμμένοι μέ σχιστολιθικές πλάκες. Τά τοιχώματα καί τό περιχείλωμα σέ μερικές περιπτώσεις ἦταν ἐπιχρισμένα μέ λεπτό στρῶμα ἀσβεστοκονιάματος, ὅπως καί οἱ ἁρμοί τῶν καλυπτήριων πλακῶν. Ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπό μία ταφές πού βρέθηκαν ταραγμένες καί ἀκτέριστες.

Ἡ καλυπτήρια πλάκα ἑνός τάφου ἔφερε ἐπιγραφή *ΜΗΜΟΡΙΟΝ ΠΑΡΑΜΟΝΑΣ* καί χαρακτό πτηνό.

Στόν ἴδιο τάφο βρέθηκαν τρεῖς νεκροί, τά πόδια τῶν ὁποίων ἀκουμποῦσαν σέ σχιστολιθική πλάκα καί κομμάτια κεραμιδιοῦ. Κάτω ἀπό αὐτά βρέθηκε μικρός ὀρθογώνιος λάκκος μέ παλιότερη ταφή.

1. Στήν ἴδια περιοχή βρέθηκαν καί ἄλλοι τάφοι, καθώς καί σκορπισμένες ἐπιτύμβιες ἐνεπίγραφες πλάκες, πού βρίσκονται σήμερα στό Γενή-Τζαμί.

Οἱ τάφοι χρονολογοῦνται στά πρῶτα χριστιανικά χρόνια.

Ὁδός Κολοκοτρώνη 8 (Ο.Τ. 186) (οἰκόπεδο Ι. Γιάλη)

Ἀνασκάφτηκε λακκοειδής λαξευτός τάφος τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, μέρος τοῦ ὁποίου βρέθηκε καταστραμμένο. Ὁ τάφος εἶχε προσανατολισμό ἀπό Α. πρός Δ. καί τραπεζοειδές σχῆμα μέ περιχείλωμα, πλ. 0,40 μ. Ὁ πυθμένας ἦταν στρωμένος μέ χοντρό ἀσβεστοκονίαμα. Στήν ἐπίχωση βρέθηκαν ἀγγεῖα νεότερων χρόνων.

Ὁδός Κιουταχείας 19 (Ο.Τ. 251 β) (οἰκόπεδο Η. Τσελεπῆ - Γ. Μητρακάκη)

Κατά τίς ἐκσκαφικές ἐργασίες βρέθηκαν δέκα λακκοειδεῖς λαξευτοί τάφοι καί ἕνας κεραμοσκεπής τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων. Ἀπό αὐτούς ἐρευνήθηκαν μόνο πέντε, πού εἶχαν τή συνηθισμένη μορφή τῶν τάφων τῆς περιόδου αὐτῆς. Οἱ ὑπόλοιποι τάφοι δέν ἀνασκάφτηκαν, γιατί τμήματά τους βρίσκονται κάτω ἀπό τίς γειτονικές οἰκοδομές.

Ὁδός Μ. Μάρκου (Ο.Τ. 139) (οἰκόπεδο Ι. καί Ε. Πασχάλη)

Κατά τήν ἐκσκαφή γιά τή διάνοιξη πεδίλων ἔγινε στρωματογραφική ἔρευνα σέ τάφρους, πλ. 0,50 μ., γιά νά διαπιστωθεῖ ἡ αἰτία δημιουργίας ἑνός βραχώδους προσχωσιγενοῦς στρώματος ἀπό ἀργούς λίθους μέ κεραμίδια κάτω καί πάνω ἀπό αὐτό καί τοῦ ἀμέσως ἑπόμενου στρώματος ἀπό κιτρινωπό χῶμα μέ ὄστρακα ἀγγείων.

Μετά τό τέλος τῆς ἔρευνας διαπιστώθηκε ὅτι τά κομμάτια τῶν κεραμιδιῶν μεταφέρθηκαν ἐδῶ ἀπό νερά πού βρῆκαν τό βράχο ἐμπόδιο στή ροή τους.

Ὁδός Ἀρχ. Νικοδήμου 5 (Ο.Τ. 155) (οἰκόπεδο Γ. Παπαζήση)

Κατά τή διάρκεια ἐκσκαφικῶν ἐργασιῶν ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιο λάξευμα μέ τοιχώματα, πλ. 0,25 καί σωζ. ὕψ. 0,90 μ. Τό λάξευμα τό ὁποῖο διευρύνεται πρός τά κάτω ὁδηγεῖ σέ ἄλλο χῶρο μέ ἐπίχωση μέ ὄστρακα ἐποχῆς τουρκοκρατίας καί κομμάτια κεραμιδιῶν. Ἡ χρήση τοῦ λαξεύματος παρέμεινε ἄγνωστη.

Κλεισοχώρι, θέση Φλορέη

Ἀνασκάφτηκε τάφος λακκοειδής τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων. Εἶχε σχῆμα ὀρθογώνιο καί καλυπτόταν μέ τρεῖς πλάκες καί κομμάτια κεραμιδιῶν στους ἁρμούς. Βρέθηκαν τρεῖς ταφές μέ προσανατολισμό πρός Α., τοποθετημένες πάνω στό φυσικό βράχο. Μιά χάλκινη πόρπη καί μιά ἄβαφη οἰνοχόη ἦταν τά κτερίσματα του.

Ἅγιος Λουκᾶς

Διαπιστώθηκαν στό βράχο δύο ἡμικυκλικά λαξεύματα, πιθανόν τάφοι. Στήν ἐπίχωση τοῦ ἑνός λαξεύματος βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ὁδός Κοραῆ

Κατά τίς ἐργασίες ἀσφαλτόστρωσης καί διαμόρφωσης τῶν πεζοδρομίων ἔγινε ἔρευνα γιά τόν ἐντοπισμό τοῦ τεί-

χους, τό ὁποῖο ἐπισημάνθηκε νά διασχίζει τήν ὁδό αὐτή σχεδόν κάθετα πρός τόν κατά μῆκος ἄξονά της, μέ κατεύθυνση ἀπό ΝΑ. πρός ΒΔ. Ἡ ἔρευνα δέν μπόρεσε νά ἐπεκταθεῖ λόγω τῆς ὕπαρξης σύγχρονων ἀγωγῶν ὕδρευσης καί τῶν κλιμάκων τῶν οἰκιῶν.

Βόρειο πεζοδρόμιο: ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τείχους, μήκ. καί πλ. 2 μ., πού ἀπέχει 24 μ. ἀπό τή γωνία τῶν οἰκοδομικῶν γραμμῶν τῶν ὁδῶν Θεσσαλονίκης - Κοραῆ. Οἱ πωρόπλινθοι, τοποθετημένες σέ κοίτη, βάθ. 0,30 μ., εἶναι συνδεμένες μέ ἀσβεστοκονίαμα στούς περισσότερους ἁρμούς.

Νότιο πεζοδρόμιο: ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τείχους, μήκ. 1,56 καί πλ. 1,30 μ., πού βρίσκεται σέ ἀπόσταση 20,40 μ. ἀπό τή γωνία τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῶν ὁδῶν Θεσσαλονίκης - Κοραῆ.

Ἀπό τή μιά καί τήν ἄλλη πλευρά τοῦ τείχους χαράχτηκαν τομές γιά τή στρωματογραφική ἔρευνα. Τά τμήματα πού ἀποκαλύφθηκαν εἶναι μετασκευές τοῦ τείχους τῆς πόλης στά ρωμαϊκά χρόνια.

Ὁδός Κιουταχείας - Ἰκονίου

Ἀποκαλύφθηκαν σέ βάθος 0,80 καί 1,30 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ὁδοστρώματος κεραμοσκεπεῖς τάφοι καί ἕνας λακκοειδής, καλυμμένος μέ σχιστολιθικές πλάκες. Ἀφοῦ σχεδιάστηκαν καί φωτογραφήθηκαν καταχώθηκαν γιατί προκειμένου νά ἀνασκαφτοῦν ἔπρεπε νά καταστραφεῖ τό ὁδόστρωμα.

Ὁδός Καράνου (Ο.Τ. 67)

Κατά τή διάνοιξη χαντακιοῦ ἀποκαλύφθηκαν πήλινες πλάκες πιθανόν ἀπό ἐπένδυση δαπέδου κτιρίου.

Βέροια

Νέο Γυμνάσιο Θηλέων

Κατά τίς ἐκσκαφικές ἐργασίες γιά τήν κατασκευή τοῦ ἀνατολικοῦ περίβολου τοῦ νέου Γυμνασίου Θηλέων, ἤρθαν στό φῶς κιβωτιόσχημοι τάφοι ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀπό τούς ὁποίους ἐρευνήθηκε ὁ ἕνας. Ὁ τάφος εἶχε σχῆμα ὀρθογώνιο καί ἦταν κάθετα λαξευμένος στό μαλακό ἰζηματογενή βράχο. Ὁ πυθμένας καί τά τοιχώματα ἦταν ἐπενδυμένα μέ μαρμάρινες πλάκες σέ μιά ἤ δύο σειρές, πάχ. 0,02 ἕως 0,05 μ. Σωζ. μῆκ. 1,10 μ. Καλυπτόταν μέ μαρμαρινη πλάκα, πάχ. 0,13 μ. Ἡ ταφή βρέθηκε ταραγμένη καί ἀκτέριστη.

Οἰκόπεδο Γ. Κωστῆ (Ο.Τ. 131)

Κατά τή διενέργεια αὐτοψίας γιά χορήγηση ἄδειας ἐγκατάστασης μηχανημάτων ἐπεξεργασίας σκυροδέματος, στό ἔντονα κατωφερικό καί χωρισμένο σέ δύο ἀνισοΰψή ἐπίπεδα οἰκόπεδο τοῦ Γ. Κωστῆ, καί συγκεκριμένα στήν ἀνατολική παρειά τοῦ πρώτου ἐπιπέδου, παρατηρήθηκαν μέσα στό μαλακό πορώδη ἀπό τίς προσχώσεις καί τά ἰζήματα βράχο, σέ κανονικά διαστήματα, σκάμματα ἰσομεγέθη, παράλληλα μεταξύ τους, γεμισμένα μέ ἀργούς πωρολίθους, ἄτακτα ριγμένους καί συνδεμένους μέ χοντρό κονίαμα. Κατά τήν ἔρευνα πού ἔγινε σέ ἕνα ἀπό τά σκάμματα, ὅπου ὑπῆρχε στή θέση του πωρόλιθος μεγάλων διαστάσεων, διαπιστώθηκε τοῖχος τοῦ ὁποίου καθαρίστηκαν τρεῖς δόμοι, μήκ. 2,55 καί πλ. 1,57 μ. Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε καί στό γειτονικό σκάμμα, δέν ἔδωσε ὅμως κανένα ἴχνος οἰκοδομικοῦ λειψάνου, παρά μόνο ὄστρακα μελαμβαφῶν καί ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀγγείων.

Ἀπό ἐκσκαφές πού ἔγιναν κατά τό παρελθόν στό χῶρο αὐτό προῆλθε ἄφθονο ἀρχιτεκτονικό ὑλικό, πού εἶναι σήμερα συγκεντρωμένο στή μία πλευρά τοῦ οἰκοπέδου. Δύο μαρμάρινα ἔδρανα, πού εἶχαν βρεθεῖ τό ἕνα σέ παλιότερη ἐκσκαφή καί τό ἄλλο στή βορειοδυτική γωνία τοῦ γειτονικοῦ πρός τά ἀνατολικά ἀγροῦ τοῦ Ἀργ. Λούσια, μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Βεροίας.

Τά ἐναπομείναντα λείψανα στό οἰκόπεδο τοῦ Γ. Κωστῆ ἦταν πενιχρά γιά μιά ἀσφαλή ἑρμηνεία. Μιά πολύ πιθανή ὑπόθεση εἶναι ὅτι τά σκάμματα, σέ συνδυασμό μέ τά ἀνευρεθέντα μαρμάρινα ἔδρανα, ἀποτελοῦσαν ἰσχυρές θεμελιώσεις ἀναλημματικῶν τοίχων σταδίου.

Ὁδός Μούμογλου καί Ἐλ. Βενιζέλου (Ο.Τ. 225) (οἰκόπεδο Παπανίδη)

Κατά τίς ἐκσκαφικές ἐργασίες γιά ἀνέγερση οἰκοδομῆς ἀποκαλύφθηκε στό βορειοδυτικό ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου μαρμαροθέτημα, διαστ. 3×3,15 μ. Ἡ ἀνατολική καί βόρεια πλευρά του ὁρίζεται ἀπό πεζούλι, ὕψ. 0,12 μ., ἀπό κοκκινωπό ἀσβεστοκονίαμα μέ κομμάτια κεραμιδιῶν καί ἐπάνω του τοῖχο ἀπό μεγάλους γωνιασμένους πωρολίθους. Ὁ βόρειος τοῖχος ἔχει μῆκος 3,30, πλάτος 0,55 καί σωζ. ὕψος 0,40-0,45 μ. Ὁ ἀνατολικός τοῖχος ἔχει μῆκος 3,40, πλάτος 0,50-0,55 καί σωζ. ὕψος 1 μ.

Τό μαρμαροθέτημα, πού εἶναι σέ μερικά σημεῖα καταστραμμένο καί ἔχει ἐμφανή τά ἴχνη τῆς φωτιᾶς, εἶναι κατασκευασμένο ἀπό κομμάτια ἄσπρου μαρμάρου καί πλαισιώνεται ἀπό ταινία, πλ. 0,22 μ., στή νότια καί δυτική πλευρά, ἀπό κομμάτια πράσινου καί κόκκινου μαρμάρου. Ἡ ἐπιφάνεια χωρίζεται σέ πέντε ζῶνες, πλ. 0,50-0,60 μ., πού ὁρίζονται μέ τήν κατάλληλη σέ εὐθεία γραμμή τοποθέτηση τῶν κομματιῶν τοῦ μαρμάρου. Στήν ἐπίχωση τοῦ μαρμαροθετήματος βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων, κυρίως ρωμαϊκῶν καί βυζαντινῶν χρόνων.

Στρῶμα κουρασανιοῦ, πάχ. 0,05-0,08 μ., ἀποτελεῖ τό ὑπόστρωμα τοῦ μαρμαροθετήματος. Παλιότερο ὑπόστρωμα δαπέδου ἀπό ἀσβέστη, ἄμμο, κομμάτια κεραμιδιῶν καί μικρές πέτρες, πάχ. 0,20 μ., ἀποκαλύφθηκε κατά 0,025 μ. βαθύτερα ἀπό τό πρῶτο σέ τομή πού ἔγινε μπροστά ἀπό τό μαρμαροθέτημα. Κάτω ἀπό τό ὑπόστρωμα αὐτό φάνηκε μαῦρο χῶμα ἀπό φωτιά μέ πολλά ὄστρακα ἄβαφων καί μελαμβαφῶν ἀγγείων καί δύο μεγαρικῶν σκύφων.

Στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ μαρμαροθετήματος βρέθηκαν κεραμίδια στρώματος καταστροφῆς.

Ἀνατολικα τοῦ μαρμαροθετηματος ἀποκαλύπτεται χῶρος, διαστ. 3,50×2,80 μ., πού ὁρίζεται στά δυτικά ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ μαρμαροθετήματος, στά νότια ἀπό τοῖχο σαθρό πλίνθινο μέ κόκκινο κονίαμα στή βόρεια ὄψη του, πλ. 0,25 καί σωζ. ὕψ. 0,50 μ. Κάτω ἀπό τόν τοῖχο αὐτό διακρίνεται τό ἴδιο ὑπόστρωμα τοῦ παλιότερου δαπέδου καί τοῦ μαύρου χώματος, πού εἶχε φανεῖ στήν τομή μπρο-

στά ἀπό τό μαρμαροθέτημα. Στά ἀνατολικά ὁ χῶρος ὁρίζεται ἀπό τοῖχο πού προχωρεῖ ὡς τή βόρεια πλευρά τοῦ οἰκοπέδου καί συνεχίζεται καί πέρα ἀπό τά νότια ὅρια τοῦ χώρου. Εἶναι χτισμένος ἀπό πωρολίθους διάφορων μεγεθῶν καί κεραμίδια. Ἔχει μῆκος 5, πλάτος 0,60 καί σωζ. ὕψος 0,20 μ. Στά βόρεια ὁ χῶρος ὁρίζεται ἀπό τοῖχο μέ γωνιασμένους πωρολίθους, μήκ. 3,20 μ., πού δέν ἀποκαλύφθηκε σέ ὅλο τό πλάτος του, γιατί εἰσχωρεῖ στήν ἐπίχωση τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου.

Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα στόν ὑπόλοιπο χῶρο ἔφερε στό φῶς τά ἑξῆς στοιχεῖα: ἕνα μεγάλο τοῖχο στή δυτική πλευρά τοῦ οἰκοπέδου μέ κατεύθυνση ἀπό Β. πρός Ν., πού ἀποκαλύφθηκε σέ ὅλο τό μῆκος του καί εἶναι κατασκευασμένος ἀπό γωνιασμένους πωρολίθους διάφορων διαστάσεων. Ὁ τοῖχος ἔχει μῆκος 16,10, πλάτος 0,50-0,70 καί σωζ. ὕψος 0,30-0,65 μ. Στή δυτική παρειά του σώζεται σέ μερικά σημεῖα ἄσπρο ἐπίχρισμα.

Τμήματα τριῶν κάθετων σ' αὐτόν μικρότερων τοίχων, μέ κατεύθυνση πρός Α., ὁρίζουν δύο χώρους, ἀπό τούς ὁποίους ὁ μέν βόρειος ἔχει διαστάσεις 5,70×4,70, ὁ δέ νότιος 8,80×4,80 μ.

Ὁ βόρειος τοῖχος, μήκ. 1,70 μ., ὁ ὁποῖος δέν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σέ ὅλο τό πλάτος του, ὅπως καί στό χῶρο ἀνατολικά τοῦ μαρμαροθετήματος, ἀποτελεῖ τό βόρειο ὅριο τοῦ κτιρίου. Ὁ νότιος τοῖχος, μήκ. 5,90, πλ. 0,50 καί σωζ. ὕψ. 0,70 μ., χτισμένος μέ μικρές πέτρες καί κεραμίδια εἶναι ἐπιχρισμένος μέ κόκκινο κονίαμα.

Στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ νότιου χώρου διατηρεῖται δάπεδο ἀπό κομμάτια κεραμιδιῶν σέ χοντρό κορασάνι.

Στό νοτιοδυτικό τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου τά ἀνευρεθέντα λείψανα δέν μποροῦν νά δώσουν σαφή εἰκόνα τοῦ κτιρίου.

Κατά τή διάρκεια τῶν ἐκσκαφικῶν ἐργασιῶν βρέθηκε καί μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Βεροίας μαρμάρινο πλαίσιο τουρκικῆς ἐστίας, μέ ὀδοντωτό διάκοσμο καί ρόδακες, διαστ. 1,11×0,35 μ.

Ὁδός Λεωνίδου (Ο.Τ. 85) (οἰκόπεδο Α. Παυλίδη)

Κατά τίς ἐκσκαφικές ἐργασίες στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ οἰκοπέδου ἤρθε στό φῶς τμῆμα μαρμαροθετήματος, διαστ. 2,40×0,65 μ., ἀπό κομμάτια μαρμάρου, διαστ. 0,02×0,02 μ., ἄσπρου καί σχεδόν μαύρου χρώματος. Στή νότια πλευρά του σώζεται ταινία ἀπό ἄσπρο μάρμαρο, πλ. 0,25 καί μέχρι μήκ. 2 μ. Ἡ κύρια διακόσμηση σχηματίζεται μέ πέντε τρίγωνα ἀπό σχεδόν μαῦρο μάρμαρο. Τά μεταξύ τους κενά γεμίζουν μέ λευκές ψηφίδες μαρμάρου.

Τομή πού ἔγινε μπροστά ἀπό τό μαρμαροθέτημα ἀποκάλυψε κορασάνι, πάχ. 0,05 μ., πορῶδες χῶμα μέ μικρές πέτρες, πάχ. 0,08-0,10 μ., καί τρίτο στρῶμα μέ κομμάτια κεραμιδιῶν καί ὄστρακα, πάχ. 0,40 μ. Ἡ ἔρευνα πού ἀκολούθησε στό γύρω ἀπό τό μαρμαροθέτημα χῶρο τοῦ οἰκοπέδου ἔφερε στό φῶς τμήματα τοίχων μέτριας ἤ κακῆς κατασκευῆς διάφορων οἰκοδομικῶν φάσεων. Ὁ παλιότερος χρονολογικά τοῖχος βρίσκεται στή νότια πλευρά τοῦ οἰκοπέδου καί περνᾶ κάτω ἀπό τό μαρμαροθέτημα. Ὁ καθαρισμός του ἔδωσε ὄστρακα μελαμβαφή, ἕνα μεγαρικοῦ σκύφου καί ἕνα «δυτικῆς κλιτύος». Σύγχρονό του πρέπει νά εἶναι καί τμῆμα τοίχου πού παρουσιάστηκε στή βόρεια πλευρά τοῦ οἰκοπέδου μέ πωρολίθους καί κεραμίδια, σωζ. μήκ. 3,5 καί πλ. 0,70 μ.

Τά ὑπόλοιπα ὄστρακα τῆς ἐπίχωσης τοῦ οἰκοπέδου χρονολογοῦνται στούς ρωμαϊκούς καί βυζαντινούς χρόνους. Ἡ ἀποσπασματική διάσωση τῶν τοίχων δέν ἐπέτρεψε τόν ὁρισμό τῶν περικλειόμενων ἀπό αὐτούς χώρων. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν κομμάτια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν πού βρέθηκαν στήν ἐπίχωση τοῦ οἰκοπέδου. Κατά τίς ἐκσκαφικές ἐργασίες βρέθηκαν: σπόνδυλος ἀρράβδωτου πέτρινου κίονα, ὕψ. 0,50 καί διαμ. 0,40 μ. (ἀριθ. εὑρ. 601), βάση μαρμάρινου κίονα, διαστ. 0,92×0,35×0,30 μ. (ἀριθ. εὑρ. 602), μαρμάρινη πλάκα μέ ἀνάγλυφη ταινία, διαστ. 0,35×0,30 μ. (ἀριθ. εὑρ. 598). Κατά τήν ἀνασκαφή στό χῶρο βόρεια τοῦ μαρμαροθετήματος βρέθηκε ἡ βάση καί τό κάτω μέρος μαρμάρινου κιονίσκου, ὕψ. 0,215 καί πλ. 0,11 μ. (ἀριθ. εὑρ. 597). Ἀνατολικά τοῦ βόρειου παλιότερου τοίχου βρέθηκε τμῆμα ἀετωματικῆς στήλης, διαστ. 0,40×0,30 μ. (ἀριθ. εὑρ. 600). Στή νοτιοανατολική γωνία τοῦ μαρμαροθετήματος βρέθηκε πέτρινο κιονόκρανο ἀκέραιο ἰωνικοῦ ἡμικίονα, διαστ. 0,30×0,35×0,20 μ., πού σώζει κόκκινο χρῶμα (ἀριθ. εὑρ. 595) (Π ί ν. 199 α).

Κατά τόν καθαρισμό τοῦ νότιου, παλιότερου τοίχου καί στό σημεῖο πού εἰσχωρεῖ κάτω ἀπό τό μαρμαροθέτημα βρέθηκε κορινθιακό μαρμάρινο κιονόκρανο, διαστ. 0,35×0,37×0,24 μ. (ἀριθ. εὑρ. 596) (Π ί ν. 199 β).

Βρέθηκε ἀκόμη μαρμάρινο πλαίσιο τουρκικῆς ἑστίας μέ φυτική διακόσμηση, διαστ. 1,16×0,65×0,04 μ.

Ὁδός Π. Τσαλδάρη 53 (Ο.Τ. 80) (οἰκόπεδο Καλογήρου)

Κατά τήν κατεδάφιση τμήματος λουτροῦ βυζαντινῶν χρόνων, τό ὁποῖο εἶχε ἀνασκαφτεῖ ἀπό τήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, περισυλλέχτηκαν πολλά ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐντοιχισμένα σ' αὐτό, πού προέρχονται ἀπό παλιότερο οἰκοδόμημα, πιθανόν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Τά ἀρχιτεκτονικά μέλη μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Βεροίας καί εἶναι:

1. Τμῆμα διαζώματος. Σώζονται δύο κομμάτια συγκολλημένα, διαστ. 1,37×0,52×0,50 μ. καί 0,47×0,52× 0,50 μ., δύο ἀκέραιες τρίγλυφοι καί οἱ μεταξύ τους μετόπες. Διατηροῦνται ἐπάλληλα στρώματα ἐγχρωμων κονιαμάτων ἀπολεπισμένων. Στήν πρώτη μετόπη διακρίνεται βούκρανο μέ κόκκινο καί κίτρινο χρῶμα (Π ί ν. 199 γ) (ἀριθ. εὑρ. 586).

2. Πωρόπλινθος ἀπό ἐπιστύλιο μέ λευκό καί κόκκινο χρῶμα, διαστ. 0,515×0,40×0,56 μ. (ἀριθ. εὑρ. 587).

3. Τμῆμα διαζώματος μέ μία τρίγλυφο καί μέρη τῶν μετοπῶν, διαστ. 0,62×0,50×0,52 μ. (ἀριθ. εὑρ. 588).

4. Τμῆμα ἐπιστύλιου μέ ἐπάλληλες στρώσεις κονιαμάτων μέ κόκκινη ταινία καί κανόνα μέ σταγόνες, διαστ. 0,93 ×0,54×0,57 μ. (ἀριθ. εὑρ. 589).

5. Τμῆμα ἡμικίονα μέ τρεῖς στρώσεις κονιαμάτων, διαστ. 0,77×0,48 μ. (ἀριθ. εὑρ. 590).

6. Τμῆμα ἡμικίονα, διαστ. 0,86×0,47 μ. (ἀριθ. εὑρ. 591).

7. Τμῆμα ἐπιστύλιου, διαστ. 0,70×0,66×0,50 μ. (ἀριθ. εὑρ. 594).

Ὁδός Πιερίων καί Ἀθ. Διάκου (Ο.Τ. 365, 366, 371, 495) (οἰκόπεδο Ν. Κιοσέογλου)

Ἀνασκάφτηκε λαξευτός μονοθάλαμος καμαροσκεπής τάφος[2]. Λαξευτή κλίμακα μέ τρεῖς βαθμίδες ὁδηγοῦσε στήν εἴσοδο μπροστά ἀπό τήν ὁποία σχηματιζόταν τετράπλευρος χῶρος. Τό ὀρθογώνιο ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου φραζόταν μέ γωνιασμένους πωρολίθους. Ὁ θάλαμος, σχήματος ὀρθογωνίου καί διαστ. 3,90×3,70 μ., στεγαζόταν μέ ἐλλειπτική καμάρα. Τό δάπεδο τοῦ θαλάμου βρισκόταν κατά 0,08 μ. χαμηλότερα ἀπό τόν ἐξωτερικό χῶρο. Ἡ διαταραχή τῶν ταφῶν δέν ἐπέτρεψε νά καθορισθεῖ ὁ ἀκριβής ἀριθμός τους. Οἱ νεκροί θά ἦταν τοποθετημένοι ἐπάνω στό λαξευμένο βράχο σέ ξύλινα φορεῖα, ὅπως δείχνουν τά πολλά σιδερένια καρφιά καί τά ὑπολείμματα ξύλων. Μερικοί νεκροί εἶχαν κεραμίδια στέγης γιά προσκέφαλα. Μέσα στόν τάφο βρέθηκαν ἀρυτῆρες, λυχνάρια, σκυφίδια, μυροδοχεῖα, πυξίδες, ἀμφορίσκοι, μιά λάγηνος, κομμάτια σιδερένιων στλεγγίδων, τμῆμα χάλκινης περόνης, μιά σιδερένια ἐφηλίδα καί χάλκινα νομίσματα Ἀντιγόνου Γοναταῦ. Ἡ χρήση τοῦ τάφου τοποθετεῖται χρονολογικά στό α΄ μισό τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Γεωργικός οἰκισμός (Ο.Τ. 371) (οἰκόπεδο Μ. Μαυρίδη)

Ἀνασκάφτηκαν δύο λαξευτοί μονοθάλαμοι καμαροσκεπεῖς τάφοι[3].

α) Στόν τάφο ὁδηγοῦσε κλίμακα μέ ὀκτώ - ἐννιά λαξευμένες βαθμίδες. Τό ὀρθογώνιο ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου φραζόταν μέ γωνιασμένους πωρολίθους καί εἶχε στήν ἐπάνω πλευρά του ἀνάγλυφο στό βράχο ἀέτωμα μέ σχηματοποιημένα ἀνθεμωτά ἀκρωτήρια. Ὁ θάλαμος, σχήματος τετραγώνου καί διαστ. 3×3 μ., στεγαζόταν μέ ἐλλειπτική καμάρα καί εἶχε στίς τρεῖς πλευρές του λαξευμένα κρεβάτια σέ σχῆμα Π. Στό βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ κρεβατιοῦ ὑπῆρχαν τρία σκαλοπάτια γιά τήν τοποθέτηση κτερισμάτων. Στό δάπεδο τοῦ διαδρόμου βρέθηκε κάθετο ὀρθογώνιο ὄρυγμα μέ κεραμοσκεπή τάφο. Οἱ ταφές τῶν κρεβατιῶν βρέθηκαν ἀδιατάραχτες. Οἱ νεκροί ἦταν τοποθετημένοι μέ προσανατολισμό ἀπό Β. πρός Ν. σέ ξύλινα φορεῖα, ὅπως δείχνουν τά σιδερένια καρφιά, τά ὑπολείμματα ξύλου καί ὀργανική οὐσία ἀπό δέρμα ἤ ὕφασμα. Στόν τάφο βρέθηκαν ἀμφορίσκοι, σκυφίδια, μυροδοχεῖα, ἀρυτῆρες, λυχνάρια, πυξίδες, μιά οἰνοχόη ἀκέραιη, δύο κάνθαροι, μιά χρυσή δανάκη καί χάλκινα νομίσματα Κασσάνδρου καί Ἀντιγόνου Γοναταῦ. Ὁ τάφος χρονολογεῖται στό τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

β) Ὁ δεύτερος τάφος εἶχε προσανατολισμό πρός Δ., λαξευμένη κλίμακα καί ὀρθογώνιο ἄνοιγμα εἰσόδου, φραγμένο μέ γωνιασμένους πωρολίθους. Κονίαμα κάλυπτε τίς λαξευμένες παραστάδες τῆς εἰσόδου καί τό ἐσωτερικό τοῦ τάφου. Ὁ θάλαμος, ὀρθογώνιου σχήματος, εἶχε διαστάσεις 2,70×2,20 μ. καί δύο λαξευμένα κρεβάτια στή βόρεια καί νότια πλευρά. Οἱ ταφές τῶν κρεβατιῶν βρέθηκαν διαταραγμένες ἀπό τήν πτώση τῆς ὀροφῆς. Στά τοιχώματα τῶν κρεβατιῶν ἀμέσως μετά τήν εἴσοδο σχηματίζονταν ὀρθογώνια λαξεύματα, μήκ. 0,55 καί πλ. 0,08-0,10 μ., μπροστά ἀπό τά ὁποῖα τό δάπεδο τοῦ διαδρόμου ἦταν βαθύτερο κατά 0,12 μ. Οἱ νεκροί θά ἦταν τοποθετημένοι σέ ξύλινα φορεῖα, ὅπως δείχνουν τά σιδερένια καρφιά καί τά ὑπολείμματα ξύλου. Κεραμίδες στέγης χρησιμοποιοῦνταν γιά προσκέφαλα. Στόν τάφο βρέθηκαν σκυφίδια, μυροδοχεῖα, λυχνάρια, μιά χάλκινη ἐφηλίδα, τμῆμα σιδερένιας στλεγγίδας, χρυσό σκουλαρίκι μέ ἔκτυπη ἀντρική μορφή, χρυσό σκουλαρίκι ἀπό περιελιγμένο σύρμα μέ γαλάζια πέτρα, σιδερένιο μαχαίρι καί χάλκινα νομίσματα Ἀντιγόνου Γοναταῦ καί Πέλλας. Ὁ τάφος χρονολογεῖται στό α΄ μισό τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Περιοχή Παλιῶν Ἐργατικῶν Κατοικιῶν. Ὁδός Πλουτάρχου καί Δημητράτου (Ο.Τ. 296-294)

Κατά τήν ἐκσκαφή αὐλακιοῦ γιά τήν τοποθέτηση ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, ἐρευνήθηκε μονοθάλαμος λαξευτός καμαροσκεπής τάφος, τοῦ ὁποίου ἡ νοτιοδυτική γωνία ἦταν καταστραμμένη. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἦταν κλιμακωτός, ἡ εἴσοδος εἶχε προσανατολισμό πρός τά δυτικά καί διαμορφωμένες παραστάδες, οἱ ὁποῖες δέ σώθηκαν σέ καλή κατάσταση. Τό ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου φραζόταν μέ γωνιασμένους καί μικρότερους ἀργούς πωρολίθους. Διαπιστώθηκαν τρεῖς ταφές σέ ξύλινα φορεῖα, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπό τά σιδερένια καρφιά καί τά κομμάτια ξύλου. Ἀπό τήν ταφή τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ θαλάμου διασώθηκαν ἀπανθρακωμένα ξύλα καί σιδερένια καρφιά πού σχημάτιζαν ὀρθογώνιο πλαίσιο, διαστ. 1,90×0,55 μ., μέσα στό ὁποῖο βρέθηκε ἀνθρώπινος σκελετός σέ καλή κατάσταση. Δεύτερη ταφή διαπιστώθηκε στό κέντρο τοῦ θαλάμου μέ τόν ἴδιο προσανατολισμό. Ἡ ὕπαρξη ξύλινου φορείου τρίτης ταφῆς διαπιστώθηκε στή βόρεια πλευρά τοῦ θαλάμου ἀπό τά σιδερένια καρφιά, τά ἀπανθρακωμένα ξύλα καί τό στρῶμα τῆς τέφρας τοῦ νεκροῦ. Στή βορειοανατολική γωνία τοῦ θαλάμου μιά λεκανίδα χρησιμοποιήθηκε ὡς ὀστεοθήκη. Στόν τάφο βρέθηκαν ζευγάρι χρυσῶν σκουλαρικιῶν ἀπό περιελιγμένο σύρμα, μέ κεφάλι αἰθιοπίδας στήν ἄκρη, ἕνας μεγαρικός σκύφος, ἀρυτῆρες, λυχνάρια, ἀμφορίσκοι, μιά χάλκινη πόρπη καί κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας.

Περιοχή Ἀσωμάτων

Στά ΒΔ. τῶν Ἀσωμάτων ἀνασκάφτηκε λακκοειδής λαξευτός τάφος, τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων. Εἶχε προσανατολισμό ἀπό Δ. πρός Α. καί διαστάσεις 1,85×0,75×0,90 μ. Ἦταν καλυμμένος μέ τρεῖς πώρινες πλάκες. Ὁ τάφος βρέθηκε ἀκτέριστος.

Π έ λ λ α

Ἀγρός Χρ. καί Κ. Σγουράκη

Ἔγινε ἐπέκταση τῶν τομῶν πού χαράχτηκαν τό 1975 στά νότια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Πέλλας, μέ

2. Βλ. πλήρη δημοσίευση τοῦ τάφου, Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ἑλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, Ἀθῆναι 1980, σ. 84-92 καί σποραδικά, Σχέδ. IX.

3. Ὅ.π., σ. 93-106 καί σποραδικά.

σκοπό τή διερεύνηση τοῦ ἐδάφους γιά τή διέλευση τοῦ ἀγωγοῦ ὕδρευσης. Ἡ ἔρευνα ἔφερε στό φῶς νέα οἰκοδομικά λείψανα, τά ὁποῖα δέν εἶναι ἀκόμη ἐξακριβωμένο ἄν ἀνήκουν στό τετράγωνο 2 τοῦ τομέα IV ἤ σέ διαφορετικό οἰκοδομικό τετράγωνο.

Ἡ συστηματική ἀνασκαφή γύρω ἀπό τό κατώφλι (Π ί ν. 200 α) πού παρουσιάστηκε στήν τομή 3 ἔφερε στό φῶς τό δυτικό τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ, διαστ. 12,70×10 μ., τοῦ ὁποίου ὁ δυτικός ἐξωτερικός τοῖχος, μήκ. 12,5 καί πλ. 0,50 μ., εὐθυγραμμίζεται μέ τόν ἐξωτερικό τοῖχο τῶν σπιτιῶν τοῦ τετραγώνου 5 τοῦ τομέα I καί τοῦ τετραγώνου 2 τοῦ τομέα IV.

Τό σπίτι αὐτό εἶναι τό μοναδικό, ἀπό ὅσα βρέθηκαν μέχρι τώρα στήν Πέλλα πού δέν ἔχει τή συνηθισμένη μορφή μέ τήν κεντρική περίστυλη αὐλή. Ὑπάρχει ὑπαίθρια αὐλή, σωζ. διαστ. 5,60×5,15 μ., ἐπιστρωμένη μέ ὄρθια κομμάτια κεραμιδιῶν, ἕνας τρόπος κατασκευῆς δαπέδου πού παρατηρεῖται σέ πολλά ἀπό τά ὕστερα σπίτια τῆς Πέλλας. Τμῆμα πέτρινου ἀγωγοῦ διασχίζει τήν αὐλή ἀπό Β. πρός Ν. Στά βόρεια τῆς αὐλῆς ὑπάρχει στοά τύπου παστάδας, πλ. 3 μ. Στό βόρειο τοῖχο τῆς παστάδας διασώθηκαν δύο κατώφλια πού ἀπέχουν μεταξύ τους 4 μ., διαστ. 2×1,70 καί 1,20×0,60 μ., πού ὁδηγοῦν σέ χώρους τῶν ὁποίων δέν ἔχουν διασωθεῖ οἱ διαχωριστικοί τοῖχοι.

Στά δυτικά τῆς αὐλῆς ὑπάρχει μικρό δωμάτιο, διαστ. 3×5 μ., μέ δάπεδο ἀπό χοντρό κορασάνι καί μικρά χαλίκια ἐπάνω στό ὑπόστρωμα ἀπό ὄρθια κομμάτια κεραμιδιῶν. Στή βορειοδυτική γωνία τοῦ δωματίου αὐτοῦ κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου βρέθηκε ἄβαφο ἀγγεῖο, ὕψ. 0,10 μ., πού περιεῖχε θησαυρό ἀπό 307 ἀσημένια νομίσματα. Τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό αὐτά εἶναι Ροδίων, διάφορων κοπῶν. Τά ὑπόλοιπα εἶναι Μακεδόνων καί Ἰστιαίων.

Ἀγρός Στ. Ζωτάκη

Στόν ἀγρό τοῦ Στ. Ζωτάκη, σέ ἀπόσταση 1 χλμ. περίπου βορειοανατολικά τοῦ Μουσείου τῆς Πέλλας, ἀνασκάφτηκε μεγάλος λαξευτός διθάλαμος τάφος (Σ χ έ δ. 1). Στόν τάφο ὁδηγοῦσε δρόμος, πλ. 2 μ., μέ καλά λαξευμένες παρειές. Ἡ εἴσοδος φραζόταν μέ ἕνα ὄρθιο, καλά δουλεμένο κατώφλι σέ δεύτερη χρήση καί σειρές ἀπό πέτρες. Ἡ κάθοδος γινόταν μέ δύο σκαλοπάτια. Ἡ κάτοψη τοῦ τάφου εἶναι ἀσυνήθιστη ἐξαιτίας τῶν λαξευμάτων στά πλαϊνά τοιχώματα τῶν δύο θαλάμων. Τά λαξεύματα τοῦ πρώτου θαλάμου, ἀνόμοια σέ σχῆμα καί μέγεθος, φράζονταν μέ πέτρινες πλάκες ἤ τοιχάρια τουλάχιστον τά δύο ἀπό αὐτά. Πεζούλι λαξευμένο στό βράχο περιέτρεχε τή βόρεια καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ θαλάμου αὐτοῦ. Ὁ δεύτερος θάλαμος βρίσκεται σέ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπό τόν πρῶτο μέ εἴσοδο ὄχι ἀξονικά τοποθετημένη μέ τήν κύρια εἴσοδο τοῦ τάφου. Καί αὐτή ἡ εἴσοδος ἦταν φραγμένη μέ πέτρες, ἀπό τίς ὁποῖες μόνο λίγες βρέθηκαν στή θέση τους. Ὁ δεύτερος θάλαμος, τοῦ ὁποίου δέ σώζεται ὁλόκληρη ἡ ὀροφή, ἔχει στή δυτική καί νότια πλευρά του κρεβάτια λαξευμένα στό βράχο καί ἐπάνω τους κόγχες μέ ὀριζόντια ὀροφή, καί στή βόρεια πλευρά μιά λαξευμένη σαρκοφάγο. Ἡ μπροστινή ἐπιφάνεια τῶν κρεβατιῶν εἶναι διακοσμημένη μέ κόκκινες ἡμικυκλικές γιρλάντες ἐπάνω σέ ἄσπρο κονίαμα. Σιδερένια καρφιά γιά ἀνάρτηση ἀναθημάτων διατηροῦνται στά τοιχώματα τοῦ δεύτερου θαλάμου. Οἱ ταφές βρέθηκαν διαταραγμένες, ὅπως δείχνουν τά ἄτακτα διασκορπισμένα κτερίσματα ἔξω ἀπό τά λαξεύματα τοῦ πρώτου θαλάμου καί στό διάδρομο τοῦ δευτέρου.

Στόν τάφο βρέθηκε ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀγγείων καί πήλινων εἰδωλίων (Π ί ν. 200 β-δ), πού δείχνουν μιά μακριά περίοδο χρησιμοποίησης τοῦ τάφου στά μέσα ἑλληνιστικά χρόνια.

Τομέας I, τετράγωνο 5

Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα τοῦ βόρειου σπιτιοῦ, γιά τήν ἀποκάλυψη τοῦ νότιου ὁριακοῦ τοίχου του καί τοῦ στυλοβάτη τῆς αὐλῆς, συνεχίστηκε μέ τήν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος καταστροφῆς πού καθαρίστηκε τόν περασμένο χρόνο.

Ἀποκαλύφθηκε τό θεμέλιο τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ τετραγώνου 5. Ἔχει κατεύθυνση ἀπό Β. πρός Ν. καί φτάνει ὡς τό δημόσιο δρόμο Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσῶν, σέ διαφορετικά ἐπίπεδα λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους. Ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης τμήματα τοῦ νότιου τοίχου τῆς στοᾶς καί μέρους πέτρινου ἀγωγοῦ, πού κόβει τόν τοῖχο αὐτό καί προχωρεῖ μέσα στήν αὐλή πρός τό κρηναῖο οἰκοδόμημα. Λόγω τῆς μικρῆς ἐπίχωσης, τόσο τά οἰκοδομικά λείψανα ὅσο καί τά κινητά εὑρήματα τοῦ χώρου αὐτοῦ ἦταν πολύ λίγα.

Παράλληλα μέ τήν ἔρευνα στό βόρειο σπίτι, ὁρίστηκε καί νέος ἀνασκαφικός τομέας στό νότια τοῦ δημόσιου δρόμου Θεσσαλονίκης - Γιαννιτσῶν περιφραγμένο ἀρχαιολογικό χῶρο, γιά τήν ἀποκάλυψη τοῦ δεύτερου σπιτιοῦ τοῦ τετραγώνου 5.

Ἦρθαν στό φῶς ὁ δυτικός ἐξωτερικός τοῖχος τοῦ τετραγώνου, τά θεμέλια τῶν τοίχων τῶν βόρειων καί δυτικῶν δωματίων πού βλέπουν στήν αὐλή καί τοῦ νότιου τοίχου τοῦ σπιτιοῦ. Δοκιμαστικές τομές πού ἔγιναν στήν αὐλή γιά τήν ἀποκάλυψη στυλοβάτη δέν ἔδωσαν κανένα στοιχεῖο. Ἀποκαλύφθηκε μόνο τμῆμα πέτρινου ἀγωγοῦ, μήκ. 1,60 μ., πού ξεκινᾶ ἀπό τό νότιο τοῖχο καί προχωρεῖ μέσα στήν αὐλή μέ κατεύθυνση πρός τά ΒΑ.

Σπόνδυλος ἰωνικοῦ κίονα καί τμῆμα ἀρράβδωτου κίονα βρέθηκαν πεσμένα μπροστά στόν τοῖχο τῶν βόρειων δωματίων.

Ἐπίσης τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν βρέθηκαν ἐντοιχισμένα στά θεμέλια τῶν τοίχων πού ἐμφανίστηκαν.

Ἔγινε ἀκόμη καθαρισμός τοῦ δαπέδου μέ τίς κροκάλες, πού ἀποκαλύφθηκε κατά τήν ἀνασκαφική περίοδο τοῦ 1959, στά Ν. τοῦ χώρου πού ἀνασκάψαμε, καθώς καί τῶν δύο δωματίων στά δυτικά του καί ὡς τόν ἐξωτερικό τοῖχο τοῦ τετραγώνου 5.

Τομέας I, τετράγωνο 1

Ἔγινε στρωματογραφική ἔρευνα τοῦ ὑποστρώματος καί τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου μέ τό κυνήγι τοῦ λιονταριοῦ, μέ σκοπό τήν εὕρεση στοιχείων γιά τήν τεχνική κατασκευῆς καί τή χρονολόγησή του. Χαράχτηκε τομή παράλληλη μέ τό βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου, μέ δι-

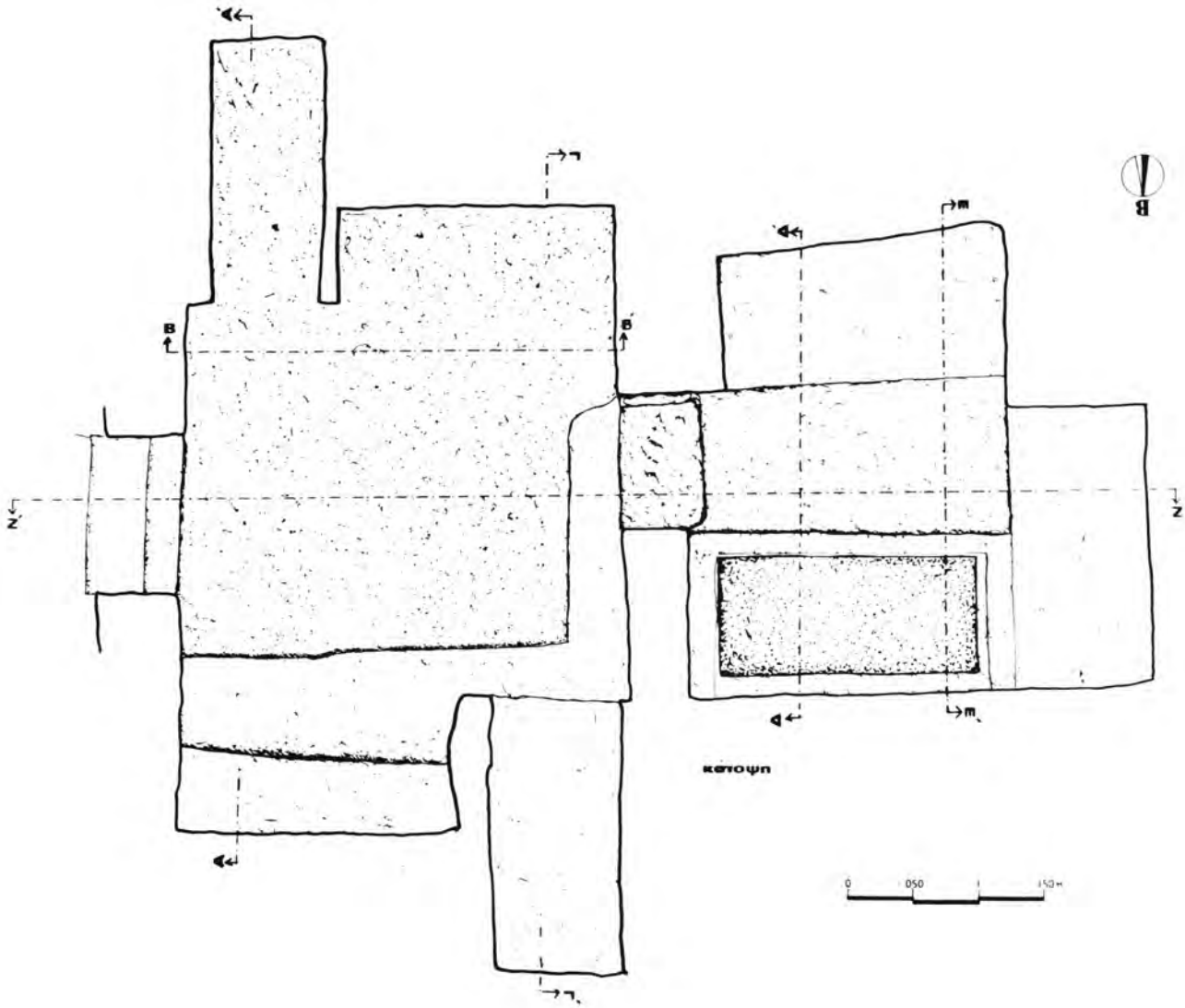

Σχέδ. 1. Πέλλα. Ἀγρός Στ. Ζωτάκη. Κάτοψη λαξευτοῦ τάφου.

εὐθυνση ἀπό Α. πρός Δ., διαστ. 2,60×1,50 μ.

Τό ὑπόστρωμα τοῦ μωσαϊκοῦ ἀποτελοῦνταν, μετά τήν ἀφαίρεση τῶν ψηφίδων πού ἔγινε κατά τήν ἀποκόλληση τοῦ δαπέδου, ἀπό δύο στρώματα, πάχ. 0,02 καί 0,02-0,03 μ. Ἀντί τοῦ στρώματος τῶν κροκάλων τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου μέ τό κυνήγι τοῦ ἐλαφιοῦ καί τῆς ἁρπαγῆς τῆς Ἑλένης, χρησιμοποιήθηκε ἀσβεστολιθική λατύπη, λόγω τῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους στό σημεῖο αὐτό, πού ἀπαιτοῦσε γερή ὑποθεμελίωση. Στή χωμάτινη ὑποθεμελίωση τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου ξεχώρισαν ἕξι στρώματα. Στό πρῶτο ἀπό ἐπάνω στρῶμα βρέθηκαν θραύσματα λατύπης, ὀστά ζώων, θαλασσινά ὄστρακα καί ἕξι κεραμίδες λακωνικοῦ τύπου μέ ἴχνη τέφρας. Στό δεύτερο στρῶμα βρέθηκαν ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων καί στό τρίτο, πού ἐλάχιστα διέφερε ἀπό τό δεύτερο, καί ἐρυθρόμορφα ὄστρακα. Τό τέταρτο στρῶμα, ἰδιαίτερα συνεκτικό, περιεῖχε κυρίως κομμάτια ἀσβεστολίθου καί ἦταν σχεδόν παράλληλο μέ τή στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου. Στό πέμπτο στρῶμα βρέθηκαν ὄστρακα μελαμβαφή καί ὀστά ζώων. Στό τελευταῖο πρίν ἀπό τό ἔδαφος στρῶμα, μέ ἀρκετή ἄμμο, δέ βρέθηκε τίποτα.

Τομέας IV, τετράγωνο 2

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ σπιτιοῦ μέ τά κονιάματα, πού ἤρθε στό φῶς τό 1974.

Ἀνασκάφτηκε ὁ χῶρος, διαστ. 10×10 μ., πού ὁρίζεται ἀνατολικά ἀπό τόν ἀρχαῖο δρόμο πού χωρίζει τά οἰκοδομικά τετράγωνα 1 καί 2 τοῦ τομέα IV. Ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε σκληρό στρῶμα σύγχρονου δρόμου, πού περνοῦσε ἀπό ἐκεῖ, ἀποκαλύφθηκε στρῶμα καταστροφῆς μέ μικρές ὁμάδες κεραμιδιῶν σέ σημεῖα, ἀπό τίς ὁποῖες ἀφαιρέθηκαν μερικές.

Ὁ χῶρος ὁρίζεται ἀπό Β. ἀπό τοῖχο, πλ. 0,40-0,70 μ., χτισμένο ἀπό ντόπια ἀσβεστολιθική πέτρα. Παρόμοιας

κατασκευῆς τμῆμα τοίχου ἐμφανίστηκε στή δυτική πλευρά τῆς τομῆς. Στήν ἀνασκαφή βρέθηκαν τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, διασκορπισμένα χρωματιστά κονιάματα, κομμάτια πήλινων εἰδωλίων καί ὄστρακα ἄβαφων κυρίως ἀγγείων.

Μεγάλο πέτρινο ἀγγεῖο, ὕψ. 0,68 μ., βρέθηκε στή νοτιοανατολική γωνία τῆς τομῆς μέ στερεοποιημένο κονίαμα στή βάση του.

Ἄρχισε ἡ ἀφαίρεση τῶν στρώσεων τῶν κονιαμάτων ἀπό εἰδικούς τεχνίτες, στό χῶρο πού εἶχε ἀνασκαφεῖ τό 1974.

Ἔγινε δοκιμαστική τομή ἀνατολικά τοῦ τετραγώνου 2 τοῦ τομέα IV γιά τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ τετραγώνου. Ὁ τοῖχος βρέθηκε καί παρακολουθήθηκε ὡς τή νότια περίφραξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Εἶναι χτισμένος ἀπό ντόπιο ἀσβεστόλιθο καί ἔχει πλάτος 0,40-0,60 μ. Ἀμέσως μετά τήν περίφραξη ὁ τοῖχος χάθηκε ὅπως διαπιστώθηκε ἀπό λαθεμένη χάραξη τῆς τομῆς. Ἐκεῖ ἤρθαν στό φῶς τμήματα ἄλλων τοίχων μέ προσανατολισμό ἀπό ΒΔ., πρός ΝΑ. καί μέ ἀμελή κατασκευή. Τμῆμα τοίχου, πλ. 2 μ. περίπου καί σέ ἀπόσταση 190 μ. ἀπό τή νότια περίφραξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, πιθανόν νά ἀνῆκε στόν ὀχυρωματικό περίβολο τῆς πόλης.

Ἀνατολικό νεκροταφεῖο

Μέ ἀφορμή τήν παραχώρηση ἀπό τήν κοινότητα τῆς Π. Πέλλας ἔκτασης γιά ἀνέγερση μεγάλου μουσείου, σέ θέση πού ἀπέχει 700 μ. περίπου ἀνατολικά τοῦ κυρίως ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἄρχισε ἀνασκαφική ἔρευνα. Ἡ θέση αὐτή βρίσκεται πάνω σέ ἔξαρμα τοῦ ἐδάφους, πού ἀρχίζει ἀπό τό χωριό καί φτάνει στό δημόσιο δρόμο, ἀνάμεσα στούς πλησιέστερους πρός τό χῶρο ἀρχαίους τάφους καί στά τελευταῖα γνωστά λείψανα σπιτιῶν. Ἐφόσον εἶναι γνωστό ὅτι ἡ πόλη, τουλάχιστον κατά τήν περίοδο τῆς κατάκτησής της ἀπό τούς Ρωμαίους (Livius XLIV 46, 4-11), ἦταν τοιχισμένη, θεωρήθηκε τό ἔξαρμα αὐτό ὡς ἡ πιό πιθανή θέση γιά τό τεῖχος. Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα ὅμως ἔδωσε διαφορετικά ἀπό τά ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Ἀποκαλύφθηκαν τάφοι λαξευμένοι στό μαλακό βράχο, οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ὁποίους βρέθηκαν συλημένοι. Οἱ τάφοι ἦταν πυκνοί καί σέ ἀκανόνιστη διάταξη. Οἱ μεγάλοι τάφοι κατά κανόνα περιλάμβαναν ταφές, ἐνῶ οἱ μικροί καύσεις. Καύσεις ὑπῆρχαν ἐπίσης καί σέ τεφροδόχα ἀγγεῖα τοποθετημένα ἀπευθείας στό χῶμα. Οἱ μεγάλοι τάφοι ἦταν κιβωτιόσχημοι, διαστ. κυρίως 2×1 μ., καί καλύπτονταν μέ μεγάλες δουλεμένες πέτρες (Π ί ν. 201 α). Ὁ νεκρός κατά κανόνα ἦταν τοποθετημένος στή μέση τοῦ τάφου σέ ξύλινο φορεῖο, ἐνῶ τά κτερίσματα εἶχαν ἀποτεθεῖ στά λαξεύματα πού καταλάμβαναν ἄλλοτε τίς μακριές πλευρές, ἄλλοτε τίς στενές καί ἄλλοτε περιορίζονταν στίς τέσσερις γωνίες.

Τρεῖς ἀπό τούς μεγάλους τάφους, βρέθηκαν ἀσύλητοι. Ὁ ἕνας μάλιστα ἐκτός ἀπό τά ἐνδιαφέροντα εὑρήματα, εἶχε ζωγραφική διακόσμηση (Π ί ν. 201 β). Ὁλόκληρο τό κάτω μέρος ἦταν βαμμένο μέ σκοῦρο κίτρινο χρῶμα, ἐνῶ στό πάνω λευκό πεδίο, τό ὁποῖο ξεχώριζε ἀπό τό κάτω μέ καστανή ταινία καί γραπτό ἰωνικό κυμάτιο, ἦταν διαταγμένα σέ ζώνη διάφορα ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῆς νεκρῆς. Στόν τάφο βρέθηκε χάλκινο νόμισμα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, χρυσό περιδέραιο μέ ρόδακες καί λογχοειδή φύλλα, δύο χρυσά σκουλαρίκια μέ ἐρωτιδεῖς πού κρατοῦν δάδες, χρυσό δαχτυλίδι, χάλκινο κάτοπτρο, ἄνθη πήλινα βαμμένα ἤ ἐπιχρυσωμένα ἀπό στεφάνια, ἐρυθρόμορφη ἀττική πυξίδα μέ ἐπίχρυση διακόσμηση (Π ί ν. 202 α), μολύβδινη πυξίδα, ἀσημένιο μυροδοχεῖο, λείψανα ἀπό ὀστέινο κιβωτίδιο καί λίγα πήλινα εἰδώλια.

Στό δεύτερο ἀσύλητο τάφο βρέθηκαν πήλινα ἐπιχρυσωμένα πλακίδια μέ παράσταση γρυπῶν πού σπαράσσουν ζαρκάδι σέ τέσσερα ὅμοια συμπλέγματα. Βρέθηκαν κατά μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τάφου σέ κανονική διάταξη τοποθετημένα πάνω σέ ξύλο. Πιθανότατα ἀποτελοῦσαν τή διακόσμηση τῆς παρυφῆς τοῦ φορείου τοῦ νεκροῦ.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἐπίσης τά λείψανα ἑνός ὀστέινου κιβωτιδίου διακοσμημένου μέ ἔνθετα γυάλινα πλακίδια, ὅπου ἦταν κολλημένα λεπτά χρυσά σφυρήλατα ἐλάσματα μέ παράσταση χορευτριῶν. Στόν τάφο βρέθηκαν, τέλος, ἕνα χρυσό καί ἕνα χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β .

Στόν τρίτο ἀσύλητο τάφο βρέθηκε μιά πλούσια συλλογή ἀπό προτομές γυναικεῖες (Π ί ν. 202 β-γ), πού εἶχαν ἀποτεθεῖ στά λαξεύματα τῆς ἀνατολικῆς καί δυτικῆς στενῆς πλευρᾶς, ἐρυθρόμορφη ἀρυβαλλοειδής λήκυθος καί χάλκινο νόμισμα τοῦ Ἀμύντα Γ΄.

Κοντά στούς τάφους αὐτούς βρέθηκε μέσα σέ ἐπιφανειακά χώματα μεγάλη τεφροδόχος ἀττική ἐρυθρόμορφη πελίκη τύπου Kerch, πού περιεῖχε τά μισοκαμένα ὀστά τοῦ νεκροῦ. Μέσα στήν πελίκη ὑπῆρχε τό ξύλινο στέλεχος ἀπό στεφάνι, ὅπου ἦταν προσαρμοσμένα χάλκινα ἐπίχρυσα φύλλα καί πήλινοι ἐπίχρυσοι καρποί. Τό στόμιό της κάλυπτε μελαμβαφής φιάλη. Ἡ πελίκη ἔχει ὕψος 0,49 μ. καί διακοσμεῖται στήν κύρια ὄψη μέ σκηνή ἐπαυλίων καί στήν πίσω ὄψη μέ σκηνή μυστικοῦ γάμου.

Ἐνδιαφέρον εὕρημα τοῦ νεκροταφείου ἦταν ἐπίσης τεφροδόχο πήλινο ἀγγεῖο μέ γραμμική διακόσμηση τῆς παραδοσιακῆς μακεδονικῆς κεραμικῆς, ὕψ. 0,40 μ., πού βρέθηκε στήν ἐπίχωση ἑνός τάφου. Περιεῖχε, μαζί μέ τήν τέφρα τοῦ νεκροῦ, ρομβοειδές χρυσό ἔλασμα μέ ἀνθεμωτή διακόσμηση, χρυσές ταινίες, δύο ἀσημένια βραχιόλια καί πήλινα εἰδώλια τύπου Τανάγρας.

Κρήνη Π. Πέλλας

Στήν κεντρική πλατεία τοῦ χωριοῦ ὑπάρχει ἀρχαία κρήνη, ἡ ὁποία στή σύγχρονή της μορφή ἦταν ἐπιχωσμένη μέχρι τό μέσο σχεδόν τοῦ ὕψους της καί εἶχε δεξιά καί ἀριστερά γοῦρνες, ὅπου ποτίζονταν τά κοπάδια τοῦ χωριοῦ, μέ ἀποτέλεσμα νά πλημμυρίζει ἡ πλατεία ἀπό νερά καί ἀκαθαρσίες ζώων. Ἡ διαμόρφωση τῆς πλατείας μέ κεντρικό πυρήνα τήν κρήνη, στήν κύρια ὄψη τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐντοιχισμένη ἐνεπίγραφη ἀνθεμωτή ἐπιτύμβια στήλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.[4] (Π ί ν. 203 α), ἔγινε μέ

4. Balkan Studies 4, 1 (1963), σ. 157.

χρήματα τοῦ Ὑπουργείου Βόρειας Ἑλλάδας καί σχεδιάστηκε ἀπό εἰδική ἀρχιτέκτονα μέ τή δημιουργία κήπων καί τή χάραξη νέων δρόμων.

Κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν διαμόρφωσης ἔγινε ἀνασκαφική ἔρευνα στό γύρω ἀπό τήν κρήνη χῶρο, μέ σκοπό τήν ἀποκάλυψη τοῦ μνημείου μέχρι τῶν θεμελίων τῆς πρώτης φάσης του καί συγχρόνως καθαρισμός ἀπό τίς μεταγενέστερες προσθῆκες.

Κατά τήν ἀνασκαφική ἔρευνα ἀνατολικά καί δυτικά τῆς κρήνης ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι μέτριας κατασκευῆς, ὕψ. 0,80 μ. περίπου, πού δημιουργοῦν μικρό τετράπλευρο περίβολο, πλ. 5,75 ἀνατολικά καί 4 μ. δυτικά (Πίν. 203 β). Στό ἐσωτερικό τοῦ χώρου πού δημιουργεῖται ἀνατολικά καί στό ὕψος τῆς πάνω ἐπιφάνειας τοῦ βόρειου τοίχου, ἦρθε στό φῶς λιθόστρωτο ἀπό ἀκανόνιστες πέτρες καί κομμάτια κεραμιδιῶν. Βαθύτερα ἀπό αὐτό, 0,30-0,40 μ., ἀποκαλύφθηκε δεύτερο λιθόστρωτο, ὅμοιας περίπου κατασκευῆς, μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ ὁποίου ἦρθε στό φῶς τό ἀρχικό δάπεδο, στρώση ἀπό μικρές ἀδούλευτες πέτρες πάνω στό λειασμένο βράχο. Μετά τόν καθαρισμό τοῦ μνημείου ἀπό τίς προσθῆκες διάφορων ἐποχῶν, ἀποδείχθηκε ὅτι στήν ἀρχική μορφή του ἦταν ὀρθογώνιο κατασκεύασμα, χτισμένο μέ ντόπια πέτρα κατά τό ἰσοδομικό σύστημα πού ἐπιστεφόταν μέ ἐπικρανίτιδα καί καμαρωτή ὀροφή. Στό μέσο περίπου τῶν μακριῶν πλευρῶν ὁ φυσικός βράχος εἶχε κοιλανθεῖ, γιά νά δεχθεῖ προφανῶς τήν πέτρινη λεκάνη πού θά συγκέντρωνε τά νερά πού θά ἔτρεχαν ἀπό τίς ὀπές σωληνώσεων πού παρουσιάστηκαν στά τοιχώματα σέ διαφορετικά ὕψη, στό ἐσωτερικό τῶν ὁποίων σώζεται μολύβι. Ἀκόμη στό δυτικό τοίχωμα, καί σέ ὕψος 0,30 μ. ἀπό τό θεμέλιο, ἀποκαλύφθηκε κόγχη, βάθ. 0,15 μ., μέ ἀέτωμα. Στό βάθος τῆς κόγχης διακρίνονται ὀπές μέ μολύβι καί ἴχνη σιδήρου, πιθανόν ἀπό τό κιγκλίδωμα πού θά ἔφραζε τήν κόγχη.

Ἀπό τό δυτικό τοίχωμα τῆς κρήνης, λίγο βορειότερα ἀπό τή δυτική γωνία, ξεκινᾶ πήλινος ἀγωγός μέ κατεύθυνση πρός Ν., πού διασώθηκε ἀκέραιος μέχρι μῆκος 4,80 μ. Οἱ πήλινοι σωλῆνες του συνδέονταν μέ ἀσβέστη. Τμῆμα τοῦ ἴδιου τοῦ ἀγωγοῦ, μήκ. 0,65 μ., ἀποκαλύφθηκε καί σέ ἀπόσταση 2,50 μ. ἀπό τόν τοῖχο περίφραξης τοῦ ἀπέναντι ἀπό τήν κρήνη σπιτιοῦ τοῦ Στ. Μυλωνᾶ.

Στήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἐπιχωστεῖ ἡ κρήνη, κατασκευάστηκε νέα πρόσοψη ἀπό ὑλικό σέ δεύτερη χρήση, στό κέντρο τῆς ὁποίας τοποθετήθηκε ἡ ἀνθεμωτή στήλη, τήν ὁποία διακόσμησαν περιμετρικά μέ λάξευμα καί τοποθετήθηκε πέτρινη σαρκοφάγος στό κέντρο γιά τήν περισυλλογή τῶν νερῶν.

Οἱ δόμοι τῆς ἐπάνω σειρᾶς στίς μακριές πλευρές τήν ἴδια πιθανόν ἐποχή διακοσμήθηκαν γεωμετρικά μέ λαξευμένες χιαστί ταινίες.

Πενταπλάτανος Γιαννιτσῶν

Ἐρευνήθηκε τουρκικός κλίβανος ἀγγείων. Στήν ἐπίχωση βρέθηκε πλῆθος ἄβαφων καί ἐφυαλωμένων ἀγγείων καί ἰδίως ἕνας μεγάλος ἀριθμός πήλινων τριποδικῶν βάσεων γιά τό στήσιμο τῶν ἀγγείων μέσα στόν κλίβανο.

Μαρίνα Ναούσης

Μεγάλος λαξευτός διθάλαμος τάφος βρέθηκε τυχαῖα ἔξω ἀπό τό χωριό Μαρίνα καί ἀνασκάφτηκε τήν ἄνοιξη τοῦ 1976.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ προθάλαμου καθώς καί ἡ ἐπίχωση τοῦ δρόμου μπροστά ἀπό τήν πρόσοψη δέν ἀφαιρέθηκαν τελείως, γιά νά στηρίζουν τό σαθρό βράχο τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου. Ὁ τάφος μετά τή διακοπή τῆς ἀνασκαφῆς ὑποστυλώθηκε καί προστατεύτηκε μέ στέγαστρο.

Ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου ἔχει ἀρχιτεκτονική διαμόρφωση καί διακοσμεῖται μέ χρωματιστά κονιάματα. Σώζεται τό ἀριστερά τοῦ εἰσερχομένου στόν τάφο τμῆμα μέ μέρος τοῦ ὁριζόντιου καί ἐπαέτιου γείσου τοῦ ἀετώματος, δύο τρίγλυφοι καί μετόπες, ἐπιστύλιο, δύο παραστάδες μέ ἐπίκρανα καί πίνακα μεταξύ τους. Τό τύμπανο τοῦ ἀετώματος καί οἱ ἐπιφάνειες τῶν δύο γείσων καλύπτονταν μέ ἄσπρο κονίαμα, τά δέ γεῖσα διακοσμοῦνταν ἐπιπλέον μέ ἰωνικό κυμάτιο κόκκινου καί γαλάζιου χρώματος.

Οἱ τρίγλυφοι εἶχαν βαθύ γαλάζιο χρῶμα καί οἱ μετόπες ἄσπρο μέ ἴχνη κόκκινου καί γαλάζιου. Τό ἐπιστύλιο ἦταν ἐπιχρισμένο μέ ἄσπρο χρῶμα, ὅπως καί ὁ πίνακας μεταξύ τῶν παραστάδων, ὅπου διακρίνονταν καί πτυχές ὑφάσματος μέ μαῦρο χρῶμα.

Δυό μεγάλες ὀρθογώνιες πέτρες ἔφραζαν τήν εἴσοδο τοῦ τάφου, κόβοντας τό κεντρικό τμῆμα τοῦ ἀετώματος τῆς πρόσοψης.

Ὁ προθάλαμος ἔχει διαστάσεις 2,18×3,70 μ. περίπου. Ἡ εἴσοδος ἀπό τόν προθάλαμο στό θάλαμο πλαισιωνόταν ἀπό δύο παραστάδες ἐπιχρισμένες μέ ἄσπρο κονίαμα. Τό ὑπέρθυρο ἔφερε πλαστικές ταινίες πρός τό μέρος τοῦ προθαλάμου, ἐνῶ πρός τό θάλαμο διακρινόταν μιά μεγάλη πωρόπλινθος κάτω καί σειρά τριῶν μικροτέρων ἐπάνω. Στό βόρειο καί νότιο ἄκρο του πρός τή μεριά τοῦ θαλάμου ὑπάρχουν δυό σιδερένια κυρτά ἐλάσματα, προσαρμοσμένα μέ σιδερένια καρφιά γιά τή στερέωση τῆς πόρτας.

Ὁ θάλαμος εἶναι σχεδόν τετράγωνος, διαστ. 3,70×3,68 μ., μέ τοιχώματα ἐπιχρισμένα μέ ἄσπρο κονίαμα. Ζώνη, πλ. 0,45 μ., πού ὁρίζεται ἀπό δύο χαραχτές γραμμές, περιζώνει τό θάλαμο σέ ὕψος 0,80 μ. ἀπό τά κρεβάτια.

Ἡ ὀροφή τοῦ θαλάμου εἶναι καμαρωτή. Ὑπάρχουν τρία κρεβάτια, λαξευμένα στό βράχο σέ σχῆμα Π. Στό διάδρομο, παράλληλα μέ τά κρεβάτια, σχηματίζεται πεζούλι ἀπό τρεῖς πέτρες. Ἀνάμεσα στό βόρειο κρεβάτι καί στό ἀνατολικό τοίχωμα τοῦ θαλάμου ὑπάρχουν δύο σκαλοπάτια γιά τήν ἐναπόθεση προσφορῶν. Ἕνα σκαλοπάτι ἀνόδου ὑπάρχει καί στά ἀνατολικά τοῦ νότιου κρεβατιοῦ. Οἱ πάνω καί οἱ κάθετες ἐπιφάνειες τῶν κρεβατιῶν εἶναι ἐπιχρισμένες μέ χοντρό ἄσπρο κονίαμα. Τό νότιο καί τό δυτικό κρεβάτι ἔχουν στή μιά πλευρά προσκέφαλο, λαξευμένο στό βράχο. Ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ βόρειου κρεβατιοῦ εἶναι ὑπερυψωμένη, ἀλλά χωρίς προσκέφαλο. Στά κρεβάτια διασώθηκαν κομμάτια ξύλου ἀπό τά νεκρικά φορεῖα καί τμήματα ἀνθρώπινων σκελετῶν. Στά κρεβάτια βρέθηκαν ἀκόμη σκυφίδια μελαμβαφή, πήλινες ἐπίχρυσες χάντρες περιδεραίων, χάλκινη τοξωτή πόρπη καί χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου.

Στή δυτική παρειά τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου, πού περνάει μπροστά ἀπό τό λαξευτό τάφο καί σέ ἀπόσταση 50 μ. ἀπό αὐτόν, ἔγινε δοκιμαστική τομή σέ σημεῖο ὅπου εἶχαν ἐπισημανθεῖ δουλεμένες πέτρες. Ἀποκαλύφθηκαν γωνιασμένοι πωρόλιθοι δύο τοίχων μέ κατεύθυνση ἀπό Α. πρός Δ. καί σέ ἀπόσταση 1 μ. ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο, πού συνεχίζονται μέσα στήν ἐπίχωση τοῦ λοφίσκου. Μεταξύ τῶν τοίχων ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπό πατημένο χῶμα μέ ἴχνη φωτιᾶς. Βρέθηκαν ὄστρακα ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Στόν τραπεζιοειδή λόφο «Γκράτιτσκα», στά βόρεια τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος εἶναι διάσπαρτος ἀπό ὄστρακα ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καί κεραμίδια στέγης, ἔγινε καθαρισμός λιθόστρωτου δαπέδου, οἱ λευκές πέτρες τοῦ ὁποίου συνδέονται μέ ἄμμο καί ἀσβέστη καί εἶναι στρωμένες ἐπάνω σέ στρῶμα ἀπό κορασάνι.

Στή νοτιοδυτική παρειά τοῦ λόφου διακρίνονται ἐπιφανειακά καί τοῖχοι κτιρίων, οἱ πέτρες τῶν ὁποίων ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ἀπό τούς χωρικούς γιά τήν οἰκοδόμηση τῶν σύγχρονων σπιτιῶν.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Πέλλα

Τομέας Ι, τετράγωνο 5

Τό 1975 ἔγινε ἡ ἐπανατοποθέτηση τῆς κεντρικῆς παράστασης τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου μέ τήν ἁρπαγή τῆς Ἑλένης. Αὐτό τό χρόνο τό συνεργεῖο συντήρησης ἀσχολήθηκε ἀρχικά μέ τήν ἐργαστηριακή ἐπεξεργασία τοῦ πλαισίου τοῦ ἴδιου δαπέδου, πού εἶχε ἀποκολληθεῖ σέ 34 κομμάτια καί εἶχε τοποθετηθεῖ σέ τσιμεντένια ὑποδομή. Μετά τό στοκάρισμα τῶν φθορῶν πού προκλήθηκαν μέ τήν παραμονή τῶν κομματιῶν στίς ἀποθῆκες, τήν ἀφαίρεση τοῦ τσιμεντένιου στοκαρίσματος ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῶν κομματιῶν καί τήν ἐπικόλληση τῶν πανιῶν, ἔγινε καθαρισμός τοῦ τσιμεντένιου ὑποστρώματος. Ἀκολούθησε ἡ ἐπανατοποθέτηση τῶν κομματιῶν καί ἡ συμπλήρωση τῶν φθορῶν στά σημεῖα πού εἶχε κοπεῖ τό ψηφιδωτό κατά τήν ἀποκόλληση. Τό συνεργεῖο ἀσχολήθηκε ἐπίσης μέ τήν ἐργαστηριακή ἐπεξεργασία δύο κομματιῶν ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ τρίτου δωματίου τοῦ ἴδιου σπιτιοῦ, μέ παράσταση ἀνθεμίων, πού εἶχε ἀποκολληθεῖ καί εἶχε τοποθετηθεῖ σέ τσιμεντένια ὑποδομή. Γιά τήν ἐπανατοποθέτηση τοῦ ψηφιδωτοῦ ἔγινε ἐκσκαφή τῆς ὑποδομῆς, ἐπίστρωση χαλικιῶν καί πέτρας, σιδερένιου πλέγματος, γκρό-μπετόν καί δύο στρωμάτων κορασανίου. Στό προτελευταῖο στρῶμα τοποθετήθηκαν κροκάλες ποταμίσιες. Τά δύο κομμάτια τοῦ ψηφιδωτοῦ τοποθετήθηκαν στό τελευταῖο στρῶμα. Ἔγινε ἀκόμη στοκάρισμα τῶν φθορῶν καί καθαρισμός τοῦ τσιμεντένιου ὑποστρώματος τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς Ἀμαζονομαχίας, διαστ. 4,85×5,30 μ., πού εἶχε ἀποκολληθεῖ παλιότερα σέ 26 κομμάτια.

Μπαλτανέτο Ναούσης

Τά ψηφιδωτά δάπεδα πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ γιά πρώτη φορά τό 1962 σέ ρωμαϊκή ἔπαυλη στό Μπαλτανέτο Ναούσης[5] εἶχαν σκεπαστεῖ μέ ἄμμο γιά τήν προστασία τους ἀπό τίς καιρικές συνθῆκες (Πίν. 203 γ). Ἔγινε ἀποχωμάτωση τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ πρώτου καί δεύτερου δωματίου, καθαρισμός, φωτογράφηση, σχεδίαση καί ἀκολούθησε ἡ ἀποκόλλησή τους. Τά τμήματα πού δέν ἀποκολλήθηκαν στερεώθηκαν ἐπί τόπου. Τά τμήματα πού ἀποκολλήθηκαν μεταφέρθηκαν στό ἐργαστήριο τοῦ Μουσείου Πέλλας γιά συντήρηση.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Πέλλα

Ἀνατολικό νεκροταφεῖο

Ἔγινε προσωρινή στερέωση τῶν τοιχογραφιῶν κιβωτιόσχημου τάφου.

Τομέας IV, τετράγωνο 2

Ἄρχισαν οἱ ἐργασίες γιά τήν ἀποκάλυψη καί τήν ἀποκατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν, πού προέρχονταν ἀπό τήν ἐσωτερική διακόσμηση δωματίου πού εἶχε ἀνασκαφτεῖ τό 1974. Πολλές ἐπιφάνειες κονιαμάτων, ἀλλά καί μεμονωμένα κομμάτια, μέ τήν κύρια ὄψη τους πρός τά κάτω ἤ πρός τά πάνω, ἐκτείνονταν σέ μεγάλη ἔκταση στό χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς. Τά κομμάτια ἀποκαλύπτονται καί παραμένουν στή θέση τους, γιά νά ἀποτυπωθοῦν καί νά ἀφαιρεθοῦν ἀργότερα μέ βάση διάφορα στοιχεῖα πού θά σημειωθοῦν ἐπάνω στό σχέδιο τῶν συντεταγμένων τοῦ δωματίου. Γίνεται φωτογράφηση καί σχεδίαση τῶν κομματιῶν. Τά κομμάτια πού ἀφαιροῦνται συναρμολογοῦνται ἐπί τόπου πάνω σέ μεγάλες ἐπιφάνειες ἀπό φελιζόλ καί μεταφέρονται στό ἐργαστήριο, ὅπου, ἀφοῦ καθαριστοῦν ἀπό τά ἄλατα καί τίς ἄλλες οὐσίες, συγκολλοῦνται.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λευκάδια

Συνεχίστηκε ἡ ἐπένδυση μέ πωρολίθους τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων τῆς πρόσβασης στό νέο μακεδονικό τάφο καί ἡ κατασκευή κλίμακας. Ἔγιναν προπαρασκευαστικές ἐργασίες (σχεδίαση, φωτογράφηση) γιά τήν ἀναστήλωση τοῦ μεγάλου μακεδονικοῦ τάφου.

Πέλλα

Συνεχίστηκε ἡ συγκόλληση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ βόρειου σπιτιοῦ τοῦ τομέα Ι, τετράγωνο 5, καί ἄρχισε ἡ ἀναστήλωση τῶν μεσότοιχων καί τοῦ βόρειου τοίχου τῶν βόρειων δωματίων τοῦ σπιτιοῦ γιά τή στήριξη τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων.

Βέροια

Ἀναστηλώθηκε τμῆμα τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς πόλης στή νότια πλευρά του.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ - ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πέλλα

Κατασκευάστηκαν βάθρα γιά τό στήσιμο ἐπιγραφῶν

5. ΠΑΕ 1963, σ. 61 κ.ἑ. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 213 κ.ἑ.

στό προστῶο τοῦ Μουσείου καί τοῦ μαρμάρινου ἀγαλματίδιου τοῦ ἱππέα μέσα στό Μουσεῖο.

Ἔγινε συγκόλληση καί συμπλήρωση τῆς λίθινης τράπεζας μέ τή φυτική διακόσμηση πού βρέθηκε στόν τομέα IV, τετράγωνο 1, καί τοποθετήθηκε σέ πέτρινη βάση.

Ἔγινε ἀνακαίνιση ἀποθηκῶν γιά τή δημιουργία ἐργαστηρίων συγκόλλησης καί ἐπεξεργασίας κονιαμάτων.

Ἔ δ ε σ σ α

Κατασκευάστηκε κτιριακό συγκρότημα ἀποθηκῶν, ἐργαστηρίων καί φυλακείου στόν ἀρχαιολογικό χῶρο τοῦ Λόγγου Ἐδέσσης, μέ χρήματα τοῦ Ὑπουργείου Βόρειας Ἑλλάδας. Ἔγινε κατασκευή ἀποστραγγιστικοῦ αὐλακιοῦ μπροστά ἀπό τά ἀρχαῖα τείχη.

Β έ ρ ο ι α

Συνεχίστηκαν οἱ ἐπανεκθετικές ἐργασίες στό Μουσεῖο Βεροίας μέ τήν τοποθέτηση δύο ρωμαϊκῶν πορτραίτων καί μιᾶς προθήκης.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

1. Στό φράγμα τοῦ Ἀλιάκμονα βρέθηκε καί παραδόθηκε στό Μουσεῖο Βεροίας τμῆμα μαρμάρινης ἐπιτύμβιας στήλης, διαστ. 1×0,61×0,065 μ. Εἰκονίζεται ἀντρική μορφή κατενώπιον μέ χιτωνίσκο, μέ τό κεφάλι στραμμένο ἀριστερά. Στό δεξιό τμῆμα τῆς στήλης σχηματίζεται παραστάδα ναΐσκου καί ἐπιστέφεται μέ κυμάτιο. Ἡ κυκλική ὀπή στό ἐπίκρανο προέρχεται ἀπό δεύτερη χρήση. Ἀριθ. εὐρ. 612.

2. Κατά τήν ἐκσκαφή ἀρδευτικοῦ αὐλακιοῦ στή Βεργίνα βρέθηκαν καί μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Βεροίας κομμάτια ἀγγείων τῆς πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΗΣ

Π έ λ λ α

Βρέθηκαν τυχαῖα καί παραδόθηκαν:

1. Πλακοειδής ἀσβεστόλιθος πού σώζει ἐπιγραφή: *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΔΗΜΗΤΡ*. Διαστ. 0,70×0,34×0,18 μ. (1976, 26).

2. Τμῆμα μαρμάρινης φιάλης μέ ἀνάγλυφη φυτική καί ἀκτινωτή διακόσμηση. Διαστ. 0,14×0,14 μ. (1976, 61).

Ἔ δ ε σ σ α

1. Μεταφέρθηκε στό Γενῆ Τζαμί τμῆμα μαρμάρινης σαρκοφάγου μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση, πού βρέθηκε κατά τίς ἐκσκαφικές ἐργασίες στό προαύλιο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (ἀριθ. εὐρ. 287).

2. Μεταφέρθηκε στό Γενῆ Τζαμί μαρμάρινος ἐνεπίγραφος ἀρράβδωτος κίονας, πού βρισκόταν στό πεζοδρόμιο τῆς ὁδοῦ Κιουταχείας 9, Ο.Τ. 245 (ἀριθ. εὐρ. 288).

Λ ο υ τ ρ ο χ ώ ρ ι

Μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Ἐδέσσης πήλινη λάγηνος μέ ἀνάγλυφη παράσταση Διοσκούρων πού βρέθηκε κατά τίς ἐκσκαφικές ἐργασίες γιά τήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναλήψεως.

Π ο λ υ κ ά ρ π η - Ἀ λ μ ω π ί α ς

Ἔγινε φωτογράφηση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, πού βρίσκονται τοποθετημένα ἀπέναντι ἀπό τό κοινοτικό κατάστημα καί προέρχονται ἀπό μεγάλο κτίριο στή θέση Παλιός Μύλος, 1 χλμ. δυτικά τοῦ χωριοῦ.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Ν ε ρ ά ι δ α

Κατά τή μεταφορά τοῦ οἰκισμοῦ ἀπό τίς ὑπώρειες στήν κορυφή τοῦ λόφου Προφήτης Ἠλίας καί τή διάνοιξη θεμελίων οἰκιῶν, διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη ἀρχαίων λειψάνων, ὅπως τοῖχοι χτισμένοι μέ μικρούς ἀργούς λίθους καί συνδεμένοι μέ ἀσβεστοκονίαμα, τμῆμα κυκλικοῦ περιβόλου, πλῆθος ὀστράκων καί ἐργαλείων προϊστορικῶν χρόνων, καθώς καί ὄστρακα χρονολογούμενα ἀπό τούς ἑλληνιστικούς ὡς τούς βυζαντινούς χρόνους. Ἐνδεικτικά ὄστρακα μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Κοζάνης[6].

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ

Ἅ γ ι ο ς Π α ν τ ε λ ε ή μ ο ν α ς (Π α τ έ λ ι)

Μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Φλωρίνης ὄστρακα χειροποίητων καί τροχήλατων ἀγγείων προϊστορικῶν χρόνων.

Ἅ γ ι ο ς Ἀ χ ί λ λ ε ι ο ς

Ἔγινε φωτογράφηση ἀρχαίων ἐπιγραφῶν ἐντοιχισμένων στό βυζαντινό ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

6. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 351.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Τό 1976 στήν Ἐφορεία μετατέθηκε ἡ Ἐπιμελήτρια Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, ἡ ὁποία ἀνέλαβε καί τή διεύθυνση τῆς Ἐφορείας. Ταυτόχρονα, ὁ Ἐπιμελητής Χ. Μπακιρτζῆς μετατέθηκε στήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας.

Στήν περιοχή τῆς Κεντρικῆς καί Δυτικῆς Μακεδονίας, στήν ὁποία ἐκτείνεται ἡ ἁρμοδιότητα τῆς Ἐφορείας, ἔγιναν τά ἀκόλουθα ἔργα.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η

Παρεκκλήσιο καί τάφοι Πύργου Τριγωνίου

Στή συμβολή τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους μέ τόν πύργο τοῦ Τριγωνίου καί σ' ἐπαφή μέ τήν ἐσωτερική πλευρά τοῦ τείχους εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τό 1972 παρεκκλήσιο καί τάφοι (βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 478). Τό 1976 στερεώθηκαν οἱ τοῖχοι τοῦ παρεκκλησίου καί συμπληρώθηκαν οἱ καμάρες τῶν τάφων.

Τείχη ὁδοῦ Ἕβρου

Συμπληρώθηκαν σημαντικές φθορές στήν ἐξωτερική πλευρά τῶν τειχῶν.

Ναός Ὁσίου Δαβίδ

Μετά τίς ἐργασίες στερέωσης πού ἄρχισαν τό 1974 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά,σ.754 καί ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 263) ἔγινε ἡ ἀνακεράμωση γιά τή στεγανοποίηση τοῦ μνημείου.

Ἀχειροποίητος

Οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ ναοῦ, πού εἶχαν ἀρχίσει τό 1975, συνεχίστηκαν στό νότιο τόξο τοῦ νάρθηκα (Π ί ν. 204 α).

Ναός Ἁγίου Δημητρίου

α) Μετά ἀπό ἐξέταση τῆς κατάστασης τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ ναοῦ διαπιστώθηκε ὅτι τό ψηφιδωτό πού βρίσκεται στό βόρειο πεσσό τοῦ Ἱεροῦ καί παριστάνει τή Θεοτόκο μέ τόν Ἅγιο Θεόδωρο εἶχε ἀποκολληθεῖ ἀπό τήν τοιχοποιία καί ὑπῆρχε κίνδυνος νά καταρρεύσει. Τό ψηφιδωτό στερεώθηκε μέ ἐμποτισμούς καί καθαρίστηκε (Π ί ν. 204 β-γ).

β) Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες κατασκευῆς τοίχου στό βόρειο ὅριο τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ, γιά τή συγκράτηση τῶν ὑπερκείμενων ἰδιοκτησιῶν καί τόν εὐτρεπισμό τοῦ χώρου.

Τοιχογραφίες οἰκοπέδου ὁδοῦ Φιλ. Δραγούμη 2

Κατά τήν ἐκσκαφή τοῦ οἰκοπέδου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τό 1974 κτίριο μέ τοιχογραφίες τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας[1].

Τό 1976 συντηρήθηκαν στά ἐργαστήρια οἱ ἀποτοιχισμένες τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες φυλάσσονται στά λουτρά Παράδεισος.

Εἰκόνες Μ. Βλαττάδων - Συλλογῆς Ροτόντας

Μετά τήν καταγραφή τῶν εἰκόνων τοῦ σκευοφυλακίου τῆς μονῆς Βλαττάδων ἐστάλησαν γιά συντήρηση καί καθαρισμό στό ΚΣΑ 32 εἰκόνες τῆς μονῆς, καθώς καί 19 εἰκόνες ἀπό τή Συλλογή τῆς Ροτόντας.

Βασιλική Πανοράματος

Κατά τήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ οἱ τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες μιμοῦνται ὀρθομαρμάρωση. Αὐτές ἀποτοιχίστηκαν σέ πρόχειρα τελάρα καί μεταφέρθηκαν στήν ἀποθήκη τῆς Ροτόντας (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 754). Τό 1976 ἔγινε στερέωση, τοποθέτηση σέ πλαίσια καί καθαρισμός τῶν τοιχογραφιῶν.

Π ε ρ ι σ τ έ ρ α

Ναός Ἁγίου Ἀνδρέα

Ἡ στέγη τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ (9ος αἰ.)[2] εἶχε ὑποστεῖ μεγάλες φθορές μέ ἀποτέλεσμα τά νερά τῆς βροχῆς νά μπαίνουν μέσα στό ναό.

Ἡ Ἐφορεία προχώρησε στήν ἀποκατάσταση τῆς στέγης μέ τή χρησιμοποίηση παλιῶν καί νέων πλακῶν. Μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς στέγης, ἔγιναν διάφορες παρατηρήσεις στό ναό, οἱ ὁποῖες θά δημοσιευθοῦν ἀπό τήν Ἐπιμελήτρια Χ. Τσιούμη καί τόν Α. Κούντουρα, οἱ ὁποῖοι ἐπέβλεψαν τίς ἐργασίες.

Ἐ π α ν ο μ ή

Μετόχι Κριτζιανῶν

Τό μετόχι ἀνήκει στό μοναστήρι τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας Χαλκιδικῆς καί ἔχει χτιστεῖ, σύμφωνα μέ τήν κτητορική του ἐπιγραφή, στά 1530[3]. Τό 1965 κατεδαφίστηκαν τά ἐρειπωμένα ἤδη κτίρια τοῦ συγκροτήματος, ἡ ἐκκλησία, ὁ ἀνατολικός καί νότιος περίβολος καί τμῆμα τοῦ κεντρικοῦ πύργου[4]. Οἱ ἐργασίες τῆς Ἐφορείας ἀπέβλεπαν στή στερέωση τῶν κτισμάτων πού σώθηκαν, ὥστε νά ἀποφευχθεῖ ἡ κατάρρευσή τους (Π ί ν. 205 α-β). Συγκεκριμένα ἔγιναν τά ἀκόλουθα:

α) Στερεώθηκαν οἱ δύο ἀκραῖοι πύργοι τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου. Γιά τό σκοπό αὐτό ὑψώθηκαν τά τμήματα τοῦ περιβόλου πού ἐφάπτονταν στούς πύργους, ἔτσι ὥστε νά λειτουργοῦν ὡς ἀντηρίδες. Ἐπίσης χρειάστηκε νά

1. ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 155-164.
2. ΑΒΜΕ 7 (1951), σ. 146 κ.ἑ.
3. Μακεδονικά 10 (1970), σ. 143 κ.ἑ.
4. Ἡ κατεδάφιση ἔγινε μέ τήν πρωτοβουλία ἐρανικῆς ἐπιτροπῆς ἀπό κατοίκους τῆς Ἐπανομῆς, πού εἶχε συσταθεῖ γιά τήν ἀνέγερση νέου ναοῦ μέ τή συναίνεση τῆς κοινότητας καί τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας.

συμπληρωθεῖ καί ἡ βορειοανατολική γωνία τῶν πύργων, πρῶτα γιά νά ἐξασφαλιστοῦν στατικά καί ὕστερα γιά νά στερεωθοῦν οἱ τρουλίσκοι πού τούς κάλυπταν (Π ί ν. 205 γ).

β) Ἀνακατασκευάστηκε ὁ δυτικός περίβολος ἀπό τή δευτερεύουσα πύλη ὡς τό νοτιοδυτικό πύργο, καθώς καί ὁ περίβολος ἀνάμεσα στούς δύο πύργους, ἀλλά σέ ὕψος μόνο 0,50 μ. (Π ί ν. 205 β).

γ) Συμπληρώθηκαν οἱ φθορές τῆς διπλῆς μνημειακῆς κλίμακας τοῦ κεντρικοῦ πύργου καί ἔγινε ἐμποτισμός καί στερέωση τῆς τοιχοποιίας στή βορειοανατολική καί νότια πλευρά του, ὡς τό ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ δεύτερου ὀρόφου (Π ί ν. 205 δ).

δ) Συμπληρώθηκαν μέ ξερολιθιά τά κενά τῶν τοίχων τοῦ ἀχυρώνα ὡς τή στάθμη τοῦ προαυλίου, γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ κατολίσθηση τῶν χωμάτων.

ε) Ἔγινε ἀποψίλωση τοῦ χώρου καί ἐπαναφορά τοῦ ἐπιπέδου τοῦ προαυλίου καί τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου καί ἀνατολικοῦ περιβόλου στήν ἀρχική τους στάθμη.

Ἀπομένει ἡ συμπλήρωση τῆς τοιχοποιίας τοῦ κεντρικοῦ πύργου καί ἡ στέγασή του, καθώς καί ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κεντρικοῦ πυλώνα καί τοῦ βορειοανατολικοῦ τμήματος τοῦ περιβόλου.

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ συγκροτήματος τοῦ μετοχιοῦ θά ἀποτελέσει ἀντικείμενο μελέτης τοῦ Ἐπιμελητῆ Θ. Παζαρᾶ.

Χορτιάτης

Μονή Μεταμορφώσεως

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στό καθολικό τῆς μονῆς μέ τήν κατασκευή τῆς στέγης τοῦ ὑπόστεγου στή δυτική πλευρά καί τή συμπλήρωση ἐξωτερικῶν ἁρμολογημάτων μέ δαπάνες τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας (ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 264).

Κουντουριώτισσα Πιερίας

Ναός Παναγίας

Μετά τίς ἐργασίες στερέωσης στό ναό πού ἄρχισαν τό 1974 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 759 κ.ἑ.) συμπληρώθηκαν οἱ ποδιές τῶν παραθύρων καί τοποθετήθηκαν ὑαλοστάσια καί κλειδαριές ἀσφαλείας στίς πόρτες.

Βέροια

Τουρκικά λουτρά

Τό 1972 εἶχε στερεωθεῖ τό ἀνδρικό τμῆμα τῶν λουτρῶν[5]. Φέτος οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν στόν κεντρικό χῶρο τοῦ γυναικείου τμήματος.

Κατ' ἀρχήν ἀνακατασκευάστηκαν οἱ ἕξι ἀπό τίς ὀκτώ πλευρές τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου σέ ὕψος 2 μ. καί συμπληρώθηκαν μέ πωρολίθους τά γεῖσα (Π ί ν. 206 α). Τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐργασιῶν ἀφιερώθηκε στή συμπλήρωση τοῦ τρούλου μέ τή βοήθεια ξυλότυπου, πού κατασκευάστηκε ἀπό τόν ἐμπειροτεχνίτη Σπυρ. Πανταζῆ, πού εἶχε γενικά καί τήν ἐποπτεία τῶν στερεωτικῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐφορείας. Ἔγινε ἐπάλειψη μέ τσιμεντοκονία τοῦ τρούλου ἐξωτερικά γιά προστασία ἀπό τήν ὑγρασία καί τέλος ἐπικεράμωση (Π ί ν. 206 β-γ).

Ἐξωτερικά συμπληρώθηκαν ὅλα τά κενά τῆς τοιχοποιίας καί ἀποφράχθηκαν δύο ἐντοιχισμένα παράθυρα, τό ἕνα στό βόρειο καί τό ἄλλο στό νότιο τοῖχο.

Ἀκόμη, στόν ἐσωτερικό χῶρο κατασκευάστηκε περιμετρικά πεζούλι, στά ἴχνη τοῦ παλιοῦ, ἀφοῦ διαλύθηκε προηγουμένως μεταγενέστερη μικρή δεξαμενή. Μέ τήν εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν στερέωσης τοῦ μνημείου ἔγινε καί πλήρης σχεδίασή του ἀπό τήν ἀρχιτέκτονα Νικολία Μιμίδου, ἡ ὁποία εἶχε ἐπίσης τήν ἐπίβλεψη τῶν ἐργασιῶν.

Εἰκόνες

Μέ τήν εὐκαιρία τοῦ XV Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, ἀποφασίστηκε νά σταλοῦν γιά καθαρισμό στό ΚΣΑ εἰκόνες ἀπό τή Βέροια γιά νά ἐκτεθοῦν στήν ἔκθεση τοιχογραφιῶν καί εἰκόνων[6]. Ὁ καθαρισμός τῶν εἰκόνων ἔγινε ἀπό τό ζωγράφο-συντηρητή Φ. Ζαχαρίου.

Καβάσιλα Ἠμαθίας

Τοιχογραφίες ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου

Τό 1971 εἶχε ἀποχαρακτηριστεῖ καί κατεδαφιστεῖ ὁ ἱστορικός καί διατηρητέος ναός τοῦ Ἁγίου Δημητρίου γιατί ἦταν ἑτοιμόρροπος. Ὁ ναός ἦταν μονόχωρη βασιλική (διαστ. 17×4,80 μ.) μέ ἐλαφρά ὑπερυψωμένο νάρθηκα. Πρίν ἀπό τήν κατεδάφιση τοῦ ναοῦ οἱ τοιχογραφίες ἀποτοιχίστηκαν καί φυλάσσονται στά τουρκικά λουτρά τῆς Βέροιας. Τό 1976 οἱ τοιχογραφίες, ὡραῖα δείγματα τῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰ., χρονολογημένες μέ ἐπιγραφή στό 1736, συντηρήθηκαν καί τοποθετήθηκαν σέ πλαίσια (Π ί ν. 207 α-β).

Παλατίτσια Ἠμαθίας

Ναός Ἁγίου Δημητρίου

Οἱ σημαντικότατες τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ, οἱ ὁποῖες σύμφωνα μέ τίς γραπτές ἐπιγραφές πού ὑπάρχουν στό ναό ἀνάγονται στό 1570 καί στό 1596[7], εἶχαν ὑποστεῖ μεγάλες φθορές καί σέ πολλά σημεῖα εἶχαν ἀποκολληθεῖ ἐπικίνδυνα. Οἱ ἐργασίες συντήρησης ἄρχισαν ἀπό τό νάρθηκα. Στερεώθηκαν ἡ μεγάλη σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στόν ἀνατολικό τοῖχο, οἱ τοιχογραφίες τοῦ βόρειου καί νοτίου τοίχου καί τῶν τόξων τῶν κιονοστοιχιῶν πού χωρίζουν τό νάρθηκα σέ τρία κλίτη (Π ί ν. 208 α-β).

Γιά τήν καλαίσθητη ἐμφάνιση τῶν στερεωμένων τοιχογραφιῶν ἔγινε στή συνέχεια ἁρμολόγημα τῶν ἐπιφανειῶν, ὅπου δέ σώζονταν τοιχογραφίες. Στό δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ὁ ὁποῖος δέν ἔχει τοιχογραφίες, δέν ἔγιναν

5. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 554.

6. Βυζαντινές τοιχογραφίες καί εἰκόνες, Ἐθνική Πινακοθήκη. Σεπτέμβριος- Δεκέμβριος 1976, σ. 46 κ.ἑ., ἀριθ. 85-110.

7. Μακεδονικά 1 (1940), σ. 190 καί Π. Παπαευαγγέλου, Μεταβυζαντινός ναός τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐν Παλατιτσίοις Βεροίας, Θεσσαλονίκη 1976.

ἀκόμη ἁρμολογήματα. Ἄρχισαν ἐπίσης ἐργασίες στόν κυρίως ναό, ὅπου οἱ φθορές τῶν τοιχογραφιῶν ἦταν τό ἴδιο ἐπικίνδυνες. Σέ πρῶτο στάδιο ἔγινε ὁπλισμός τῶν ἑτοιμόρροπων τοιχογραφιῶν γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ πτώση τους. Οἱ ἐργασίες θά συνεχιστοῦν τό ἑπόμενο ἔτος.

Καστοριά

Ταξιάρχες Μητροπόλεως

Στό βυζαντινό ναό παρουσιάστηκε καθίζηση ὁρισμένων δοκαριῶν τῆς στέγης τῆς στοᾶς, πράγμα πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀποκόλληση τῆς στέγης ἀπό τό δυτικό τοῖχο τοῦ ναοῦ. Ἀνακατασκευάστηκε τό δυτικό τμῆμα τῆς στοᾶς καί ἔγιναν ἐπισκευές στό νότιο τμῆμα της. Ἔγινε ἐπίστρωση μέ ἀσφαλτόπανο καί ἀνακεράμωση ὁλόκληρης τῆς στέγης τοῦ ναοῦ. Ἁρμολογήθηκαν ἐπίσης ὅπου ἦταν ἀπαραίτητο οἱ τοῖχοι (Π ί ν. 209 α).

Ἀρχοντικό Μπασάρα

Μετά τήν ἀπαλλοτρίωση τοῦ ἀρχοντικοῦ ἀπό τήν Ὑπηρεσία ἡ Ἐφορεία κατεδάφισε νεωτερικούς βοηθητικούς χώρους πού ἦταν προσκολλημένοι στή βορινή πλευρά. Ἔγινε καθαρισμός τοῦ ἐξωτερικοῦ καί ἐσωτερικοῦ χώρου καί συντήρηση τῶν καπνοδόχων. Στή συνέχεια ἀνακατασκευάστηκε ἡ στέγη, ἐπιστρώθηκε μέ ἀσφαλτόπανο καί ἐπικεραμώθηκε (Π ί ν. 209 β). Ἐπίσης ἀντικαταστάθηκαν ὅλοι οἱ στύλοι τοῦ ἡλιακοῦ, χωρίς ὅμως νά ἀποκατασταθεῖ ἀκόμη στήν τελική μορφή του. Ἔγινε καταγραφή τῶν ἀντικειμένων πού ὑπῆρχαν στό ἀρχοντικό κατά τήν παραλαβή καί ἀποτύπωσή του ἀπό τήν ἀρχιτέκτονα Κ. Θεοχαρίδου, ἡ ὁποία ἐπέβλεψε τίς ἐργασίες καί θά δημοσιεύσει τό μνημεῖο.

Ἀρχοντικό Ἐμμανουήλ

Ἡ στέγη τοῦ ἀρχοντικοῦ εἶχε ἄμεση ἀνάγκη συντήρησης. Μέ δαπάνη τοῦ ΕΟΤ ἀντικαταστάθηκε μέρος τοῦ πετσώματος καί τοποθετήθηκε ἀσφαλτόπανο σ' ὁλόκληρη τή στέγη. Ἀποκαταστάθηκε ἡ ἀστρέχα καί ἔγινε ἐπικεράμωση (Π ί ν. 209 γ). Στό ἡλιακό ἀντικαταστάθηκαν οἱ παλιές ξύλινες δοκοί (κολόνες) μέ νέες. Στόν ὀντά τοῦ δεύτερου πατώματος ἄρχισε ἡ συντήρηση τῆς γύψινης διακόσμησης, ἡ ὁποία δέν ἀποπερατώθηκε. Ἔμεινε ἐπίσης γιά τό ἑπόμενο ἔτος ἡ κατασκευή τῶν φεγγιτῶν.

Μετά τό τέλος τῶν ἐργασιῶν καθαρίστηκε ὁ αὐλόγυρος καί συμπληρώθηκαν τά καλντερίμια.

Ἀρχοντικό Πηχεῶνος

Οἱ ἐργασίες πού εἶχαν ἀρχίσει τό 1975 συνεχίστηκαν ἐπίσης τό 1976. Ἔγινε ἀνάσυρση τῆς στέγης καί καθαρισμός τοῦ χώρου. Ἐπιχρίστηκε ὁ δυτικός καί νότιος τοῖχος καί ἔγιναν μερικά ἁρμολογήματα στήν ἀνατολική καί νότια πλευρά (Π ί ν. 209 δ).

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Θεσσαλονίκη

Προαύλιο Ἁγίου Νικολάου τοῦ Τρανοῦ

Μέ ἀφορμή τήν προγραμματιζόμενη ἀνέγερση τοῦ ἀστυνομικοῦ μεγάρου στόν αὐλόγυρο τοῦ ναοῦ στήν ὁδό Μητροπολίτου Γενναδίου, ἄρχισε ἀνασκαφική ἔρευνα μέ σκοπό τή διερεύνηση ἀρχαίων κτισμάτων κάτω ἀπό τό σημερινό ναό, πού χτίστηκε μετά τήν πυρκαγιά τοῦ 1917, πάνω σέ θεμέλια παλιότερου ναοῦ.

Διερευνητικές τομές εἶχαν ἤδη γίνει τό 1973, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀποκαλύψει τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου, τῆς κόγχης καί τοῦ ὑπερυψωμένου δαπέδου τοῦ Ἱεροῦ μιᾶς βασιλικῆς τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, πάνω στήν ὁποία θεμελιώθηκε ἡ νέα ἐκκλησία. Ἡ βασιλική αὐτή ἐκτεινόταν πέρα ἀπό τόν περίβολο τοῦ σημερινοῦ ναοῦ καί καταλάμβανε μεγάλο τμῆμα τῆς ὁδοῦ Μητροπολίτου Γενναδίου.

Τήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ εἶχε παρακολουθήσει ὁ Γάλλος E. Miller, ὁ ὁποῖος ἀγόρασε καί μετέφερε στό Παρίσι τούς ἀνάγλυφους πεσσούς, γνωστούς ὡς «Εἴδωλα» ἤ «incantadas». Σέ ἐπιστολή στή σύζυγό του ἀνέφερε ὅτι ὅσους κίονες δέν μποροῦσε νά μεταφέρει, θά τούς παραχωροῦσε στόν ἀνεγειρόμενο ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου, γι' αὐτό εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ναός χτίστηκε τό 1864[8].

Τό 1976 ἔγιναν τρεῖς ἐρευνητικές τομές μέσα στό κεντρικό κλίτος τῆς βασιλικῆς τοῦ 1864 καί μία στό βόρειο κλίτος. Ἡ ἔρευνα αὐτή ὁδήγησε στό συμπέρασμα ὅτι ἡ βασιλική εἶχε χτιστεῖ πάνω σέ ναό τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς.

Ὅλοι οἱ μελετητές τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης δέχονταν τήν ὕπαρξη στή θέση αὐτή ἑνός ναοῦ, ὁ ὁποῖος χτίστηκε πρίν τό 1864[9]. Μέ τήν ἀνασκαφική ἔρευνα ἡ εἰκασία αὐτή ἐπιβεβαιώθηκε. Ἀπό τό ναό αὐτό ἀποκαλύφθηκαν μόνο ὁ νότιος ἐξωτερικός τοῖχος, ὁ νότιος τοιχοβάτης, τό δάπεδο καί τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα.

Σέ τρίτο στρῶμα καί σέ βάθος 4,10 μ. ἀπό τό δάπεδο τοῦ ναοῦ, τοῦ 1864, βρέθηκε ἕνα μικρό τμῆμα βυζαντινοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος σχετίζεται πιθανόν μέ τόν ἀναφερόμενο ἀπό τίς πηγές ναό τοῦ Μεγάλου Νικολάου Θεσσαλονίκης[10], ἀπ' ὅπου μπορεῖ νά προέρχεται ἡ σημερινή ὀνομασία. Σέ μιά ἄλλη φάση ἀνήκει ἕνα πρώιμο βυζαντινό δάπεδο μέ πλίνθους, πού βρέθηκε στό βόρειο κλίτος τοῦ ναοῦ τοῦ 1864.

Λίγο παλιότεροι εἶναι δύο συνδεόμενοι σέ σχῆμα Γ παλαιοχριστιανικοί τοῖχοι πού βρέθηκαν ἐπίσης μέσα στό βόρειο κλίτος τοῦ ναοῦ τοῦ 1864 καί σέ βάθος 2,80 μ.

Ἡ τέταρτη φάση περιλαμβάνει ἕναν παλαιοχριστιανικό ἀγωγό πού βρέθηκε ἔξω ἀπό τό βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ τοῦ 1864 καί σέ βάθος 3,30 μ. Πιθανόν ὁ ἀγωγός αὐτός νά λειτουργοῦσε ὡς φρεάτιο.

Σέ βαθύτερο στρῶμα ἀποκαλύφθηκαν μαρμαροθετημένα δάπεδα καί τοῖχοι τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, πού πιθανόν προέρχονται ἀπό κοσμικά κτίρια τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς, τοῖχοι καί πλίνθινα δάπεδα ρωμαϊκῶν χρόνων, πού θεμελιώθηκαν σέ ἑλληνιστικά καί ρωμαϊκά στρώματα.

8. E. Miller, Le mont Athos, Vatopedi, L' île de Thasos, Paris 1889.

9. P. N. Papageorgiou, BZ 1 (1897), σ. 485, I. Tafrali, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 186, ὑποσημ. 1.

10. Π. Παπαγεωργίου BZ (1897), δ.π., σ. 595.

Ἡ κεραμική καί τά νομίσματα πού βρέθηκαν κατά τήν ἀνασκαφή καλύπτουν ὅλες τίς ἐποχές ἀπό τά ἑλληνιστικά ὡς τά μεταβυζαντινά χρόνια.

Ἡ ἀνασκαφή, τήν ὁποία ἐπόπτευσε καί θά δημοσιεύσει ἡ ἐπιστημονική βοηθός Ε. Μαρκῆ, θά συνεχιστεῖ τό ἑπόμενο ἔτος.

Ὁδός Ἀπολλωνιάδος 18 (οἰκόπεδο Μ. Κεχαγιᾶ - Ἀ. Σωτηρίου)

Κατά τήν ἐκσκαφή τοῦ οἰκοπέδου ἔξω ἀπό τά δυτικά τείχη τῆς πόλης ἀποκαλύφθηκαν καί ἐρευνήθηκαν συνολικά ἐννέα τάφοι τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Ἀπ' αὐτούς οἱ τέσσερις (ἀριθ. Τ3, Τ5, Τ6 καί Τ7) εἶναι χτιστοί κιβωτιόσχημοι, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι πέντε (ἀριθ. Τ1, Τ2, Τ4, Τ8, Τ9) καμαροσκεπεῖς. Ὅλοι τους εἶναι χτισμένοι μέ ἀργολιθοδομή καί ἰσχυρό ὑπόλευκο κονίαμα. Μόνο στούς καμαροσκεπεῖς γίνεται καί σποραδική χρήση πλίνθων.

Σημαντικότερος ἀπ' ὅλους εἶναι ὁ καμαροσκεπής τάφος Τ4, ἐξαιτίας τῶν τοιχογραφιῶν πού κοσμοῦν τά ἐσωτερικά τοιχώματά του (Π ί ν. 210 α). Παριστάνονται σκηνές ἀπό τήν Παλαιά καί Καινή Διαθήκη, ὅπως ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, οἱ Πρωτόπλαστοι, ὁ Δανιήλ ἐν μέσω τῶν λεόντων, ὁ Νῶε καί ἡ περιστερά, τό μαρτύριο τῆς Ἁγίας Θέκλας καί ὁ καλός Ποιμήν (;). Τίς τοιχογραφίες μελετᾶ καί θά δημοσιεύσει ὁ Ἐπιμελητής Θ. Παζαρᾶς. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ τάφου Τ4 ἀποτοιχίστηκαν γιατί ἦταν ἀδύνατο νά διατηρηθοῦν στό χῶρο, ὁ ὁποῖος κατακλυζόταν ἀπό ὑπόγεια νερά. Μετά τήν ἀποτοίχιση οἱ τοιχογραφίες στερεώθηκαν καί συναρμολογήθηκαν. Γιά τούς ἴδιους λόγους ἀποκολλήθηκε ἐπίσης τό ψηφιδωτό δάπεδο πού ὑπῆρχε στόν τάφο Τ8 καί στερεώθηκε.

Μετά τίς ἐργασίες, οἱ τάφοι πού βρίσκονται μέσα στόν κύριο χῶρο τοῦ οἰκοπέδου καταστράφηκαν.

Ὁδός Πηνειοῦ 8 (οἰκόπεδο Ἀστ. Τζήκα)

Κατά τήν ἐκσκαφή τοῦ οἰκοπέδου, πού βρίσκεται στό δυτικό τμῆμα τῆς πόλης, ἀποκαλύφθηκαν τά ἐρείπια τοῦ ὑποκαύστου ἑνός λουτροῦ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας καί σέ μεγαλύτερο βάθος τοῖχοι ἑνός συμπαγοῦς κτίσματος τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου.

Τό ὑπόκαυστο καταλάμβανε ὅλο τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου καί ἦταν κατασκευασμένο ἀπό σπασμένες πλίνθους καί σχιστόπλακες πού συνδέονταν μέ ἰσχυρό ἀσβεστοκονίαμα (Π ί ν. 210 β).

Ὁ χῶρος ἦταν ὀρθογώνιος, διαστ. 4,67×3,60 μ., καί εἶχε δύο δάπεδα. Στό κάτω δάπεδο σώθηκαν στή θέση τους τμήματα τριῶν ἐξαγωνικῶν πλίνθινων πεσσῶν, οἱ ὁποῖοι στήριζαν τό ἐπάνω δάπεδο. Μέσα στό πάχος τῆς τοιχοποιίας ἀνοίγονταν ὀρθογώνιες κόγχες, δύο στό βόρειο τοῖχο καί τρεῖς στόν ἀνατολικό. Στό νότιο τοῖχο ὑπῆρχε τό praefurnium.

Ἀπό τά διάφορα ὄστρακα πού εἶχαν περισυλλεχθεῖ στό δάπεδο καί τήν ὑποθεμελίωση τοῦ λουτροῦ, καθώς καί ἀπό τήν τοιχοδομία του, μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στήν πρώιμη περίοδο τῆς τουρκοκρατίας.

Τό λουτρό θεμελιώθηκε πάνω σέ ἕναν τοῖχο ἀπό ἀργολιθοδομή μέ κατεύθυνση ἀπό Β. πρός Ν., πού σώθηκε σέ ὕψος 1,30 μ. Ὁ τοῖχος προχωρεῖ νοτιότερα κάτω ἀπό τά παραπήγματα τῆς ὁδοῦ Πηνειοῦ 6. Ὁ χῶρος στόν ὁποῖο ἀνῆκε ὁ τοῖχος αὐτός εἶχε δάπεδο στρωμένο μέ πλίνθους, ἐπιχρισμένες μέ ἀσβέστη. Στό χῶρο αὐτό βρέθηκαν διάφορα ὄστρακα terra sigillata, θραύσματα λυχναριῶν καί πινακίων μέ μαῦρο γάνωμα, καθώς καί σπασμένα ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, πού χρονολογοῦνται στήν ὕστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Σέ ἀπόσταση 4,70 μ. ἀπό τήν ἀνατολική παρειά τοῦ προηγούμενου τοίχου διατηρήθηκε, σέ ὕψος 2,25 μ. ἀπό τή στάθμη τῆς ὁδοῦ Πηνειοῦ, κτίσμα συμπαγές ἀπό ἀργολιθοδομή, μέ ὑποθεμελίωση καί μεγάλους μαρμάρινους γωνιολίθους στήν ἀνωδομή. Τό κτίσμα καταλάμβανε ὅλο τό κεντρικό τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου μέ κατεύθυνση ἀπό Α. πρός Δ. (Π ί ν. 210 γ). Ὁ κύριος ὄγκος τοῦ κτιρίου εἶχε τραπεζοειδή μορφή, διαστ. 6×3,50×5,70 μ. Φαίνεται ὅτι ἀνῆκε στό ἴδιο συγκρότημα μέ τό κτίσμα πού ἀποκαλύφθηκε στό γειτονικό οἰκόπεδο, ὁδός Ζέφυρων 9[11]. Ἡ ἔλλειψη στοιχείων δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά προσδιορίσουμε τή μορφή καί τή χρήση τοῦ συγκροτήματος, τό ὁποῖο πρέπει νά ἦταν ἀπό τά ἀξιόλογα τῆς ρωμαϊκῆς Θεσσαλονίκης.

Ἕνα κορινθιακό κιονόκρανο τοῦ 5ου αἰ., πού ἀνασύρθηκε μέσα ἀπό την ἐπίχωση στά νότια τῆς συμπαγοῦς κατασκευῆς (Π ί ν. 210 δ), φαίνεται ὅτι δέν εἶχε καμιά σχέση μέ τό κτίριο, ἀλλά μεταφέρθηκε ἐκεῖ ἀπό ἀλλοῦ.

Μετά τήν ἔρευνα τά ἀρχαῖα καταστράφηκαν, γιά νά θεμελιωθεῖ ἡ οἰκοδομή.

Ὁδός Ἁγίου Δημητρίου 26 (οἰκόπεδο Ἰορδ. Ἀρζόγλου)

Κατά τίς ἐργασίες ἐκσκαφῆς ἀποκαλύφθηκε στό κέντρο περίπου τοῦ οἰκοπέδου χτιστό πηγάδι βυζαντινῶν χρόνων μέ ὀρθογώνια κάτοψη, ἐσωτ. διαστ. 3,20×1,70 μ. (Π ί ν. 211 α). Τό πηγάδι ἐρευνήθηκε σέ βάθος 6,50 μ. ἀπό τή στάθμη τῆς ὑπέργειας κατασκευῆς του, χωρίς νά βρεθεῖ ὁ πυθμένας του, γιατί ὑπῆρχε κίνδυνος κατολίσθησης τῶν τοιχωμάτων.

Ἡ τοιχοδομία του ἀποτελεῖται κυρίως ἀπό ἀργούς λίθους μέ σποραδικές πλίνθους ἐνδιάμεσα. Οἱ τοῖχοι ἔχουν πάχος 0,60-0,70 μ. Σέ ὅλες τίς ἐσωτερικές πλευρές τοῦ κτίσματος διατηροῦνταν οἱ ὀπές ἀπό τά ξύλα πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τό χτίσιμο.

Σέ βάθος 5,80 μ. ἀπό τή στάθμη τῆς ὑπέργειας κατασκευῆς, κοντά στό δυτικό ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου, δημιουργεῖται τοξωτό ἄνοιγμα, ὕψ. 1 καί πλ. 1,20 μ., ἀπ' ὅπου προφανῶς γινόταν μέ ἀγωγό ἡ παροχή τοῦ νεροῦ.

Ἡ ὑπέργεια κατασκευή τοῦ πηγαδιοῦ εἶναι ἐπίσης ὀρθογώνια, ἐξωτ. διαστ. 4×3 μ., πού χωρίζεται στά δύο μέ ἕνα ἐγκάρσιο τόξο ἀπό διπλή σειρά πλίνθων. Κάτω ἀπό τίς γενέσεις τοῦ τόξου διατηροῦνται δύο ὀρθογώνιες ἐγκοπές ὅπου τοποθετοῦνταν ἑλκυστῆρες.

Τό τόξο δεχόταν ὅλες τίς ὠθήσεις τῶν δύο μικρῶν τρούλων πού ἀποτελοῦσαν τή στέγη τοῦ κτίσματος. Στόν ἀνατολικο τροῦλο διατηρεῖται καί τμῆμα τοῦ ὀπαίου, ἀπ' ὅπου γινόταν ἡ ἄντληση τοῦ νεροῦ (Π ί ν. 211 β).

11. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 570.

Ἡ τοιχοδομία δείχνει ὅτι τό πηγάδι ἔχει χτιστεῖ στά βυζαντινά χρόνια. Τά ὅριο τῆς διακοπῆς τῆς χρήσης του δίνουν τά ἄφθονα μεταβυζαντινά καί τούρκικα ὄστρακα τοῦ 15ου καί 16ου αἰ. ἀντίστοιχα πού βρέθηκαν μέσα στήν ἐπίχωση (Π ί ν. 211 γ-στ).

Στή βόρεια ἐξωτερική πλευρά τοῦ πηγαδιοῦ ἐφάπτεται νεότερος τοῖχος ἀπό ἀργολιθοδομή, μέ κατεύθυνση ἀπό Β. πρός Ν., πλ. 0,50 καί σωζ. μήκ. 1,64 μ. Ὁ τοῖχος αὐτός διασταυρώνεται μέ ἕναν ἄλλο παλιότερο σέ χαμηλότερη στάθμη, μέ κατεύθυνση ἀπό Α. πρός Δ., πού εἶχε καταστραφεῖ ἀπό τόν ἐκσκαφέα.

Στό νοτιοδυτικό τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε τοῖχος μέ κατεύθυνση ἀπό Δ. πρός Α., μέ ἐπιμελημένη κατασκευή ἀπό ἀργολιθοδομή καί πλίνθους. Στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ τοίχου σώθηκε ἡ γένεση κόγχης. Τήν ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ τοίχου ἀνέλαβε ἡ Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, γιατί στήν ἐπίχωσή του βρέθηκαν ὄστρακα terra sigillata.

Μετά τήν ἔρευνα ἡ ὑπέργεια κατασκευή τοῦ πηγαδιοῦ καταστράφηκε καί τά ὑπόλοιπα ἐπιχώθηκαν.

Ὁδός Ἀθηνᾶς καί Ἀνωνύμου (οἰκόπεδο Χρ. Μπακάλη)

Τό οἰκόπεδο βρίσκεται 250 μ. περίπου νότια ἀπό τό ναό τοῦ Ὁσίου Δαβίδ, στή συνοικία ὅπου ὑπῆρχαν τά λατομεῖα τῆς πέτρας[12]. Ἔχει περίπου σχῆμα Γ, μέ ὄψη τόσο πρός τήν ὁδό Ἀθηνᾶς ὅσο καί πρός τήν ὁδό Ἀνωνύμου. Τά ἀρχαῖα πού ἀποκαλύφθηκαν περιορίζονται στό τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου πρός τήν ὁδό Ἀνωνύμου. Ἀποτελοῦν ἕνα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα πού ἐκτείνεται τόσο πρός Ν. κάτω ἀπό τήν παρακείμενη νεόχτιστη οἰκοδομή, ὅσο καί κάτω ἀπό τήν ἐπίχωση τῶν χαμηλῶν σπιτιῶν στά βόρεια τοῦ οἰκοπέδου.

Ὅπως δείχνει ἡ διάταξη τῶν χώρων καί προπάντων οἱ ἀγωγοί, τό πηγάδι καί τμῆμα δεξαμενῆς πού ἐντοπίστηκαν, πρόκειται γιά συγκρότημα λουτρῶν τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καί τῶν πρώτων παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, μέ δύο φάσεις. Εἶναι πιθανό τό συγκρότημα αὐτό νά ἔχει σχέση μέ τό λουτρό πού ἀναφέρεται στή διήγηση τοῦ Ἰγνατίου[13].

Τήν κύρια φάση ἀποτελοῦν οἱ τοῖχοι πού βρίσκονται στό νότιο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου καί εἶναι χτισμένοι μέ ἀργολιθοδομή, πού ἐναλλάσσεται μέ ζῶνες ἀπό πλίνθους. Δημιουργοῦνται τέσσερις χῶροι ἀπό τούς ὁποίους οἱ τρεῖς (α, β, γ,) συνδέονται μεταξύ τους μέ ἕναν κοινό διάδρομο (Π ί ν. 212 α). Ὁ χῶρος α εἶναι μιά ἐπιμήκης αἴθουσα μέ καταστραμμένο τό νοτιοδυτικό τμῆμα της (μέγ. μῆκ. 8, μέγ. πλ. 2 μ.). Τό δάπεδο εἶναι στρωμένο μέ μικρά κομματάκια μαρμάρου, ἄσπρου καί μαύρου χρώματος, πού σχηματίζουν ρόδακα. Στό ἀνατολικό τμῆμα τό μαρμαροθέτημα εἶχε καταστραφεῖ καί ἀντικαταστάθηκε ἀργότερα ἀπό πήλινες πλάκες.

Ἡ δυτική ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ χώρου α καλύπτεται ἀπό τοιχογραφία πού ἀπομιμεῖται ὀρθομαρμάρωση (Π ί ν. 212 β). Στό κάτω μέρος σώζεται διακοσμητική ταινία μέ ἰωνικό κυμάτιο σέ μαῦρο χρῶμα, ἀκολουθεῖ στενή μαύρη ταινία καί μιά πλατιά ζώνη ἀπό βαθυκόκκινο χρῶμα πού σχημάτιζε ὀρθογώνιο πλαίσιο. Ἴχνη τοιχογράφησης διατηρήθηκαν καί στήν ἐσωτερική πλευρά τοῦ βόρειου τοίχου, ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχη ὄψη τοῦ νότιου τοίχου ἦταν ἐπιχρισμένη μέ ἀσβεστοκονίαμα.

Πίσω ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ χώρου α, καί σέ βάθος 0,55 μ. ἀπό τήν ἐπάνω ἐπιφάνειά του, βρέθηκε δάπεδο μέ πλίνθους. Ὁ χῶρος δ στόν ὁποῖο ἀνῆκε δέν ἦταν δυνατό νά προσδιοριστεῖ, γιατί οἱ τοῖχοι του προχωροῦν κάτω ἀπό τό κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀνωνύμου καί τῆς διπλανῆς πολυκατοικίας.

Βόρεια ἀπό τό χῶρο δ ὑπάρχει ὁ χῶρος γ, τετράγωνος, διαστ. 3,55×3,35 μ. Στό βόρειο καί νότιο τοῖχο ἀνοίγεται ἀπό μιά ὀρθογώνια κόγχη (Π ί ν. 212 γ). Ἡ βόρεια κόγχη διατηρεῖ τήν ἡμικυλινδρική καμάρα πού τήν κάλυπτε.

Ἀπό τό δάπεδο διατηρήθηκε μόνο τό ὑπόστρωμά του στή νοτιοανατολική γωνία. Στήν ἐξωτερική πλευρά τῶν τοίχων τοῦ χώρου γ, παρατηροῦνται ὁρισμένες μεταγενέστερες ἐπισκευές.

Ὁ χῶρος β ἔχει μέγιστο μῆκος 3,20 καί πλάτος 1,60 μ. Ὁ δυτικός τοῖχος εἶναι καταστραμμένος. Τό δάπεδό του εἶναι στρωμένο μέ μαρμαροθέτημα ἀπό ἀκανόνιστα μικρά τεμάχια λευκοῦ μαρμάρου.

Κάτω ἀπό τό δάπεδο τοῦ κοινοῦ διαδρόμου, ἀνάμεσα στούς χώρους α, β, καί γ, περνᾶ χτιστός ἀποχετευτικός ἀγωγός, μέ κατεύθυνση ἀπό Α. πρός Δ. Ὁ ἀγωγός ξεκινᾶ ἔξω ἀπό τό χῶρο γ, μέ λοξή πρός τό κτίσμα κατεύθυνση.

Ἕνας ἄλλος τοῖχος μέ κατευθυνση ἀπό Β. πρός Ν. (μέγ. μῆκ. 8,60 μ.), πού ἐφάπτεται στό βόρειο τοῖχο τοῦ χώρου β, φαίνεται νά ἀνήκει σέ ἄλλη φάση τοῦ συγκροτήματος τῶν λουτρῶν.

Στή βορειοδυτική γωνία τοῦ οἰκοπέδου διατηροῦνται ἴχνη ψηφιδωτοῦ δαπέδου, τμῆμα καταστραμμένου τοίχου πού προχωρεῖ πέρα ἀπό τή δυτική οἰκοδομική γραμμή καί ἕνας ἀγωγός μέ κατεύθυνση ἀπό Α. πρός Δ.

Βορειότερα ἀπό τόν ἀγωγό ὑπάρχει ἡμικυλινδρικό πηγάδι, μέ ἄνοιγμα 1,20 μ., κατασκευασμένο ἀπό ἀργολιθοδομή καί ἀσβεστοκονίαμα, μέ ἐσωτερική ἐπάλειψη ἀπό κουρασάνι. Πάνω ἀπό τό πηγάδι ὑπῆρχε δεξαμενή νεροῦ, ἐπιχρισμένη μέ κουρασάνι καί ἀποχετευτικός ἀγωγός μέ κατεύθυνση ἀπό ΒΔ. πρός ΝΔ. (Π ί ν. 212 δ).

Κατά τήν ἔρευνα τῶν χώρων τοῦ λουτροῦ βρέθηκαν ἀρκετά ὄστρακα terra sigillata, πολλά ὄστρακα μέ ἐπάλληλες ὁριζόντιες ραβδώσεις τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων καί ἐλάχιστα μέ ἐφυάλωση τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Βρέθηκαν ἐπίσης μέλη (χέρι, μηρός) ἀπό μικρά ἀγαλματίδια. Ἀκόμη ἔχουν περισυλλεχθεῖ χάλκινα νομίσματα, δύο παλαιοχριστιανικῶν χρόνων καί ἕνα Ἰουστινιανοῦ Α΄.

Τά ἀρχαῖα μετά τήν ἔρευνα ἐπιχώθηκαν.

Ὁδός Βασ. Σοφίας 13 καί Τσιμισκῆ (οἰκόπεδο Συλλόγου «Ἀπόστολος Παῦλος»)

Τό οἰκόπεδο βρίσκεται ἔξω ἀπό τά ἀνατολικά τείχη τῆς

12. Στ. Πελεκανίδη, Παλαιοχριστιανικά μνημεῖα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 45 καί 51.

13. Ὅ.π., σ. 51.

πόλης. Κατά τήν ἐκσκαφή του, γιά τήν ἀνέγερση οἰκοδομῆς, ἀποκαλύφθηκε στή βορειοδυτική γωνία καί σέ βάθος 3 μ. τμῆμα δαπέδου μέ κουρασάνι. Ὁρίζεται στά ἀνατολικά ἀπό τοῖχο μέ κατεύθυνση ἀπό Β. πρός Ν., ἀπό τόν ὁποῖο σώθηκε μόνο ἡ θεμελίωση ἀπό ἀργολιθοδομή (μέγ. μῆκ. τοίχου 7,30, πάχ. 0,659 μ.).

Πρός τή νοτιοανατολική γωνία τοῦ οἰκοπέδου καί σέ βάθος 5 μ. ἐπισημάνθηκε τμῆμα δίδυμου καμαροσκέπαστου τάφου (Τ), πού εἶχε καταστραφεῖ κατά τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό τή θεμελίωση τῆς παλιότερης οἰκοδομῆς. Στό μέσο περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς βρέθηκε ταφή πού καλυπτόταν μέ λεπτή λίθινη πλάκα. Ἀπό τήν ταφή, πού εἶχε ταραχθεῖ ἀπό τόν ἐκσκαφέα, ἔχουν περισυλλεγεῖ ὄστρακα παλαιοχριστιανικῆς περιόδου.

Γιά νά ἐρευνηθεῖ καλύτερα τό οἰκόπεδο ἔγιναν δύο χιαστί τεμνόμενες τομές, ἀπό τίς ὁποῖες συγκεντρώθηκαν πολλά παλαιοχριστιανικά ὄστρακα, μέ ὁριζόντιες αὐλακώσεις, βυζαντινά ὄστρακα, νομίσματα βυζαντινῶν χρόνων καί τουρκοκρατίας καί ὀστά πού προέρχονται ἀπό διάφορες ταφές, μιά καί τό οἰκόπεδο βρίσκεται στό χῶρο τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς πόλης.

Ὁδός Προξένου Κορομηλᾶ 24 (οἰκόπεδο Εὐστρ. Στρατηγάκη)

Τό τμῆμα τοῦ θαλάσσιου τείχους τῆς Θεσσαλονίκης, πού ἀποκαλύφθηκε στό οἰκόπεδο, ἀποτελεῖ συνέχεια ἐκείνου πού εἶχε βρεθεῖ παλιότερα πάλι στήν ὁδό Προξένου Κορομηλᾶ ἀριθ. 32-34, ὅπου μάλιστα σχηματιζόταν καί πύργος[14].

Τό τεῖχος στό οἰκόπεδο Στρατηγάκη ἐκτείνεται περίπου σέ μῆκος 9 μ. καί ἀκολουθεῖ παράλληλη πορεία πρός τήν οἰκοδομική γραμμή τῆς ὁδοῦ Προξένου Κορομηλᾶ σέ βάθος ἀπό 1 ὡς 2 μ. κάτω ἀπό τή στάθμη τοῦ πεζοδρομίου. Τό συνολικό πλάτος τοῦ τείχους δέν ἐξακριβώθηκε γιατί εἰσχωρεῖ κάτω ἀπό τό κατάστρωμα τοῦ δρόμου.

Βασικά σώζεται ἡ θεμελίωση τοῦ τείχους, σέ ὕψος 1,50 μ., πού βρισκόταν κάτω ἀπό τή στάθμη τῆς θάλασσας, γι' αὐτό δέν ἔχει ἐπιμελημένη ὄψη: ἀποτελεῖται ἀπό ἀργούς λίθους καί διάφορα μαρμάρινα κομμάτια. Ἀντίθετα στήν ἀνωδομή, πού δέ σώζεται σέ ὕψος περισσότερο ἀπό 0,40 μ., ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀποκλειστικά πλίνθοι.

Σέ νεότερη περίοδο, πιθανόν μετά τήν κατεδάφιση τοῦ θαλάσσιου τείχους στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, δημιουργήθηκαν ἄλλες κατασκευές σ' αὐτό τό σημεῖο, ἀπό τίς ὁποῖες σώθηκαν ἕνας παράλληλος καί δύο ἐγκάρσιοι πρός τόν ἄξονα τοῦ τείχους τοῖχοι, πάχ. 0,80 καί ὕψ. 1 μ.

Ἀπό τό τεῖχος διατηρήθηκε τό 1/3 περίπου στό ὑπόγειο τῆς νέας οἰκοδομῆς.

Ὁδός Μητροπόλεως 53-55 (οἰκόπεδα Β. Πιτροπάκη καί Ε. Γιαννοπούλου)

Ἀφοῦ εἶχε ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἐκσκαφή τῶν δύο οἰκοπέδων πού εἶναι συνεχόμενα καί ἄρχισαν ν' ἀνεγείρονται οἱ οἰκοδομές, διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη χτιστοῦ ἀγωγοῦ στόν ἀκάλυπτο χῶρο τοῦ ὑπ' ἀριθ. 53 οἰκοπέδου Β. Πιτροπάκη. Ἐπειδή ὁ χῶρος ἦταν στενός καί κυρίως ἐπειδή δέν ὑπῆρχε δυνατότητα ἀπομάκρυνσης τῶν μπάζων, ἡ ἔρευνα περιορίστηκε σέ δύο τομές, μιά σέ κάθε οἰκόπεδο.

Ἀπό τά λείψανα πού ἀποκαλύφθηκαν, τά παλιότερα πού ἀποτελοῦν καί τήν πρώτη φάση, ἀνάγονται στά τελευταῖα ρωμαϊκά χρόνια, σύμφωνα μέ τίς ἐνδείξεις τῆς κεραμικῆς. Πρόκειται γιά ἕναν ἀποχετευτικό ἀγωγό ὀρθογωνικῆς διατομῆς, καμαροσκέπαστο, μέ κατεύθυνση ἀπό ΒΑ. πρός ΝΔ., σέ βάθος 4 μ. Ἔχει ἄνοιγμα 1 μ., πάχος τοιχωμάτων 0,30 μ. καί εἶναι κατασκευασμένος ἀπό ἀργούς λίθους καί ἀσβεστοκονίαμα. Ὅπως φαίνεται ἀπό τίς διαστάσεις, ὁ ἀγωγός ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ ἀποχετευτικοῦ δικτύου τῆς πόλης.

Πάνω ἀπό τόν ἀγωγό ὑπῆρχε δάπεδο ἀπό κουρασάνι καί πλίνθους, πάχ. 0,50 μ. (Π ί ν. 213 α). Μέσα στό δάπεδο, παράλληλα καί πάνω ἀπό τό μεγάλο ἀγωγό, περνοῦσε ἄλλος μικρότερος, μέ ἄνοιγμα 0,30 μ.

Τό ἴδιο δάπεδο διαπιστώθηκε καί στήν τομή τοῦ ὑπ' ἀριθ. 55 οἰκοπέδου μαζί μέ ἕναν πλινθόχτιστο τοῖχο, πάχ. 0,40-0,50 μ., πού ἔχει λοξή κατεύθυνση ἀπό ΒΔ. πρός ΝΑ. καί σωζ. μῆκ. 3 μ. Μ' αὐτόν ἐφάπτεται ἄλλος τοῖχος πρός Δ., τῆς ἴδιας ἐποχῆς, μήκ. 7 περίπου καί πάχ. 0,50 μ.

Στή δεύτερη φάση ἀνήκει τμῆμα τοίχου, πού θεμελιώνεται στό συνεχόμενο δυτικά τοῖχο (μέγ. μῆκ. 5,50, πάχ. 0,75 μ.) καί ἕνας μονολιθικός κίονας, πού τοποθετήθηκε ἀφοῦ προηγουμένως καταστράφηκε μέρος τοῦ πλινθόχτιστου ρωμαϊκοῦ τοίχου (Π ί ν. 213 β).

Στήν ἴδια φάση ἐπίσης πρέπει νά ἀνήκει καί τμῆμα τοίχου λοξοῦ σέ σχέση πρός τό βόρειο ὅριο τοῦ ὑπ' ἀριθ. 53 οἰκοπέδου, πού κάμπτεται πρός Ν. Εἶναι χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή καί ξυλοδεσιές ἐνδιάμεσα, πού ὅμως ἔχουν σαπίσει (μέγ. μῆκ. τοίχου 1,95, μέγ. ὕψ. 2,25, πάχ. 1 μ.).

Στήν ἴδια περίοδο χρησιμοποιήθηκαν καί δύο ἀποχετευτικοί ἀγωγοί, ὀρθογωνικῆς διατομῆς, μέ λιθόχτιστα τοιχώματα καί λίθινες πλάκες γιά ἐπικάλυψη. Οἱ δύο ἀγωγοί συνδέονται μεταξύ τους.

Ἡ δεύτερη φάση χρονολογεῖται στά βυζαντινά χρόνια, ὅπως μπορεῖ νά συμπεράνει κανείς ἀπό τήν τοιχοδομία τῶν κτισμάτων καί τά ἄφθονα ἐφυαλωμένα ὄστρακα, πού βρέθηκαν κατά τήν ἀποκάλυψή τους. Ἀνάμεσα στά ὄστρακα ξεχωρίζει βαθύ πινάκιο μέ ἐγχάρακτη παράσταση ἀνθρώπινης μορφῆς (Π ί ν. 213 γ).

Τέλος, ἀπό τήν ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας προέρχονταν δύο βόθροι. Ὁ ἕνας βρέθηκε στήν τομή τοῦ ὑπ' ἀριθ. 53 οἰκοπέδου καί εἶχε μάλιστα καταστρέψει καί τή γωνία τοῦ παλιότερου βυζαντινοῦ τοίχου. Ὁ ἄλλος βόθρος εἶχε κατασκευαστεῖ σέ ἀπόσταση 1,80 μ. βόρεια ἀπό τόν κίονα στήν τομή τοῦ ὑπ' ἀριθ. 55 οἰκοπέδου. Ἀπό τόν τελευταῖο ἀνασύρθηκε, ἀνάμεσα στά ἄφθονα ὄστρακα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, καί μικρή κούπα βυζαντινῶν χρόνων μέ ἐφυάλωση καί ἐγχάρακτα σπειροειδή σχέδια (Π ί ν. 213 δ).

Σ έ ρ β ι α

Ναΐσκος κοντά στό διάμεσο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης

Κατά τή διάνοιξη δρόμου πρός τήν ἀκρόπολη τῶν με-

14. Βυζαντινά 7 (1975), σ. 293, σχέδ. 1 1/19, 2 α-β, πίν. 1-6.

σαιωνικῶν Σερβίων καί σέ ἀπόσταση 70 περίπου μ. ΝΑ. ἀπό τό διάμεσο τεῖχος[15], ἐπισημάνθηκε τμῆμα τοίχου μέ τοιχογραφίες.

Ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε μονόχωρο ναΐσκο, ἐσωτ. διαστ. 6×4 μ. Οἱ τοῖχοι του ἀπό ἀργολιθοδομή καί πλίνθους σώζονται στή νότια καί ἀνατολική πλευρά σέ ὕψος 0,80-1,30 μ., ἐνῶ στίς ὑπόλοιπες στή στάθμη τῆς θεμελίωσης (Πίν. 214 α). Ἡ εἴσοδος στή δυτική πλευρά, πλ. 0,90 μ., δέ βρίσκεται στόν κατά μῆκος ἄξονα, ἀλλά λίγο βορειότερα. Τό δάπεδο εἶναι στρωμένο μέ ἀκανόνιστους λίθους.

Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τίς τοιχογραφίες καί ἀπό τά ἄφθονα σπαράγματα πού ἔχουν περισυλλεχθεῖ μέσα ἀπό τά κατακρημνίσματα, ὁ ναός ἦταν κατάγραφος. Τή βάση τῶν τοίχων περιτρέχει ζώνη, ὕψ. 0,50 μ., πού κοσμεῖται μέ ὁμόλογες κυματοειδεῖς γραμμές, χρώματος βυσσινί καί μαύρου ἐναλλάξ, οἱ ὁποῖες σχηματίζουν ὄρθια καί ἀναστραμμένα τρίγωνα. Στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ σώθηκε τό κάτω μέρος ὄρθιας μορφῆς, ἴσως ἱεράρχη, καί χαμηλότερα δικέφαλος ἀετός καί μεγάλο καρδιόσχημο στέλεχος μέ σχηματοποιημένα ἀνθέμια (Πίν. 214 β).

Ἀπό τά σπαράγματα τῶν τοιχογραφιῶν πού ἔχουν περισυλλεχθεῖ ξεχωρίζουν μερικά κεφάλια μορφῶν, ὅπως τῆς Παναγίας, δύο νέων ἁγίων καί ἑνός γενειοφόρου (Πίν. 214 γ-215 γ).

Ἡ ἔλλειψη κινητῶν εὑρημάτων καί ἡ ἀποσπασματική διατήρηση τῶν τοιχογραφιῶν δέν ἐπιτρέπουν τήν ἀκριβή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ. Γενικά ὅμως θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς, μέ βάση τήν τοιχοδομία καί τά τεχνοτροπικά γνωρίσματα τῶν τοιχογραφιῶν, ὅτι ὁ ναΐσκος ἀνήκει στήν τελευταία βυζαντινή περίοδο.

Ἡ μελέτη τῆς ἀνασκαφῆς ἔχει ἀνατεθεῖ στήν ἐπιστημονική βοηθό Ἄννα Πετροπούλου, ἡ ὁποία ἐπέβλεψε τήν ἀνασκαφική ἔρευνα.

Βέροια

Ὁδός Ἀντωνίου Καμάρα 53 (Ο.Τ. 80) (οἰκόπεδο Καλογήρου)

Κατά τήν ἐκσκαφή τοῦ οἰκοπέδου ἀποκαλύφθηκε πρός τή βορειοανατολική γωνία, σ' ἐπαφή μέ τό ὅριο τῆς ὁδοῦ Ἀντ. Καμάρα, τμῆμα λουτροῦ ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἀπό τά λουτρά σώθηκαν τμῆμα τῶν ὑποκαύστων καί συγκεκριμένα ὀρθογώνιος πλινθόχτιστος χῶρος, σέ βάθος 1,50 μ. ἀπό τή στάθμη τοῦ δρόμου καί ἀνατολικά ἀπό αὐτόν, οἱ πλίνθοι πεσσῶν τοῦ ὑποκαύστου ἐγκιβωτισμένες μέσα σέ κιτρινωπό χῶμα. Στόν ὀρθογώνιο χῶρο ὑπάρχουν δύο θυρίδες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μιά ἐντοιχίστηκε σέ δεύτερη φάση. Γιά τήν ὑποθεμελίωση τῆς ὅλης κατασκευῆς χρησιμοποιήθηκαν πώρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη σέ δεύτερη χρήση.

Πιθανόν μέ τό συγκρότημα αὐτό νά συνδέεται ἕνας λιθόχτιστος τοῖχος μέ τοξωτό ἄνοιγμα πού εἶχε ἐντοπιστεῖ τό 1971 στό ἀπέναντι πρός Β. οἰκόπεδο Β. Κεμιντζέ.

Ἔξω ἀπό τή νοτιοανατολική γωνία τοῦ ὀρθογώνιου χώρου καί σέ βάθος 0,50 μ., ἐπισημάνθηκε πρόχειρη ταφή, μέ μοναδικό κτέρισμα ἕνα σιδερένιο φυλλόσχημο ἔλασμα.

15. Α. Ξυγγόπουλου, Τά μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθῆναι 1957, σ. 17 κ.ἑ.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Θεσσαλονίκη

Συλλογή Ροτόντας

(α) Γλυπτά. Συνεχίστηκε καί ὁλοκληρώθηκε ἡ καταγραφή καί φωτογράφηση τῶν γλυπτῶν, πού εἶχε ἀρχίσει τό 1975 (ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 270). Τά γλυπτά αὐτά θά ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης καί δημοσίευσης ὑπό μορφή καταλόγου ἀπό τόν Ἐπιμελητή Θ. Παζαρᾶ καί τήν ἐπιστημονική βοηθό Δ. Μπακιρτζῆ, οἱ ὁποῖοι κατέγραψαν τό ὑλικό.

(β) Ἐπιγραφές. Καταγράφτηκαν οἱ παλαιοχριστιανικές, βυζαντινές καί μεταβυζαντινές ἐπιγραφές. Τό ὑλικό αὐτό θά μελετηθεῖ καί θά δημοσιευθεῖ ἀπό τόν Ἐπιμελητή Ε. Τσιγαρίδα καί τήν ἐπιστημονική βοηθό Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, ἡ ὁποία τό κατέγραψε.

(γ) Τούρκικα γλυπτά καί ἐπιγραφές. Ἔγινε ἡ ταξινόμηση καί φωτογράφηση τῶν τούρκικων γλυπτῶν καί ἐπιγραφῶν ἀπό τήν ἐπιστημονική βοηθό Ἄννα Πετροπούλου.

(δ) Κεραμικά. Συνεχίστηκε ἀλλά δέν ὁλοκληρώθηκε ἡ καταγραφή τῆς κεραμικῆς πού εἶχε ἀρχίσει τό προηγούμενο ἔτος (βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 271). Ἡ καταγραφή θά συνεχιστεῖ τό ἑπόμενο ἔτος.

Μονή Βλαττάδων

Μετά ἀπό συνεννόηση μέ τή μονή ἡ Ἐφορεία ἀνέλαβε τήν καταγραφή καί φωτογράφηση τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν εἰκόνων τοῦ σκευοφυλακίου, οἱ ὁποῖες ἦταν σχεδόν στό σύνολο ἄγνωστες ὡς τώρα. Ἡ καταγραφή ἔγινε ἀπό τήν ἐπιστημονική βοηθό τῆς Ἐφορείας Α΄ Τούρτα καί τήν ἐπιστημονική συνεργάτιδα τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἱδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν τῆς μονῆς Βλαττάδων Α. Καλαμαρτζῆ-Κατσαροῦ.

Βέροια

Καταγράφτηκαν καί φωτογραφήθηκαν οἱ εἰκόνες καί τά λοιπά ἀρχαιολογικά ἀντικείμενα πού βρίσκονται στήν αἴθουσα βυζαντινῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς πόλης.

Καστοριά

Συνεχίστηκε ἡ καταγραφή καί φωτογράφηση εἰκόνων στούς ναούς τῆς πόλης πού εἶχε ἀρχίσει τό 1975 (βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 271) ἀπό τίς ἐπιστημονικές βοηθούς Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα καί Α. Τούρτα.

Νεστόριο Καστοριᾶς

Μετά ἀπό ἀνάγκες πού προέκυψαν ἡ Ἐφορεία ἔκρινε σκόπιμο νά γίνουν καταγραφές στούς ναούς τοῦ Νεστορίου. Καταγράφτηκαν καί φωτογραφήθηκαν οἱ εἰκόνες καί τά ἔντυπα τῶν ναῶν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου καί τῶν Ταξιαρχῶν.

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στίς ἀρχές τοῦ 1976 ἄρχισαν ἐργασίες γιά τήν τακτοποίηση καί τόν εὐτρεπισμό τοῦ χώρου γύρω ἀπό τή Ροτόντα καί τήν ἐπανέκθεση τῶν γλυπτῶν. Ἀφοῦ ἀπελευθερώθηκε ὁ χῶρος κατά μῆκος τοῦ περιβόλου φυτεύθηκε πράσινο καί τοποθετήθηκαν τά γλυπτά, ὅσο ἦταν δυνατό κατά εἴδη, ὥστε νά εἶναι πιό προσιτά. Ἀπό τό δυτικό πρόπυλο τοῦ ναοῦ ἀπομακρύνθηκαν ὅλα τά θραύσματα γλυπτῶν καί τοποθετήθηκαν ἀξιόλογα θωράκια καί κιονόκρανα. Οἱ ρωμαϊκοί βωμοί πού φυλάγονται ἀκόμη στό χῶρο τῆς Ροτόντας, συγκεντρώθηκαν στό χῶρο τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ αὐλόγυρου. Ἐπίσης τά τούρκικα γλυπτά συγκεντρώθηκαν στό χῶρο τῶν τούρκικων τάφων, πίσω ἀπό τήν κόγχη τοῦ ναοῦ.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ
ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΤΣΙΟΥΜΗ
ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ - ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Μονή Παντοκράτορος

Βόρεια Πτέρυγα

Στή διάρκεια τοῦ 1976 ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες[1] στήν πτέρυγα πού εἶναι οἱ ἑξῆς (Π ί ν. 216 α-β):

1. Κατασκευή καί τοποθέτηση τῶν θυρῶν καί παραθύρων τῆς πτέρυγας. Οἱ πόρτες καί τά παράθυρα κατασκευάστηκαν ἀπό ξύλο καστανιᾶς στή μορφή τῶν ἀρχικῶν.

2. Τοποθέτηση νέας ξύλινης ὀροφῆς μέ σανίδωμα τῆς ἴδιας μορφῆς μέ τό παλιό. Κατασκευάστηκαν μάλιστα νέα, εἰδικά «ξυράφια» γιά νά σκαλιστοῦν ὅμοιες ἀκριβῶς γλυφές μ' αὐτές πού τή διακοσμοῦσαν.

3. Κατασκευή ἐσωτερικῶν ἐπιχρισμάτων καί ὑδροχρωματισμός.

4. Ἐπισκευή τῶν ἑστιῶν.

5. Τοποθέτηση ἀποχετευτικῶν ἀγωγῶν πού ἐντοιχίστηκαν στό βόρειο τοῖχο τῆς μονῆς.

6. Ἔμφραξη τῶν κενῶν τῆς τοιχοποιίας σέ τμῆμα τοῦ βόρειου περιβόλου, πού ἀνταποκρίνεται σ' ὅλο τό πλάτος τῆς πτέρυγας πού ἐπισκευάστηκε, καί «ἁρμολόγημα» μέ κονίαμα εἰδικῆς σύνθεσης ὅλης τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειάς του.

7. Συντήρηση μέ λινέλαιο ὅλων τῶν ξύλινων στοιχείων τῆς πτέρυγας.

Ἀρχονταρίκι

Τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ ἀρχονταρικιοῦ, πού εἶναι χτισμένο σέ προεξοχή, παρουσίαζε φθορές στά ἐξωτερικά κονιάματα καί ὑποχώρηση μερικῶν ξύλινων ἀντηρίδων. Οἱ φθορές ἦταν ἔντονες στόν ἀνοιχτό ἐξώστη πού χρησιμοποιεῖται ὡς πλυσταριό μέ ἀποτέλεσμα, καθώς τά νερά χύνονταν ἐλεύθερα στό ξύλινο πάτωμα, χωρίς ἰδιαίτερη μέριμνα γιά τήν ἀποχέτευσή τους, νά καταβρέχουν τίς ξύλινες ἀντηρίδες πού εἶχαν μέ τόν καιρό σαπίσει. Γιά συντήρηση τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας ἔγιναν οἱ ἑξῆς ἐργασίες:

1. Καθαίρεση τῶν ἐξωτερικῶν σαθρῶν κονιαμάτων καί ἀποξήλωση τῶν φθαρμένων ξύλινων στοιχείων. Στή θέση τῶν ξύλινων στοιχείων τοποθετήθηκαν νέα, τῆς ἴδιας μορφολογίας μέ τά παλιά.

2. Μερική ἀντικατάσταση τῶν ξύλινων ἀντηρίδων πού στηρίζουν τούς δύο κλειστούς ἐξῶστες τῆς πτέρυγας, καί τοποθέτηση νέων στίς ἴδιες διαστάσεις μέ τίς ἀρχικές.

3. Καθαίρεση τοῦ ἀνοιχτοῦ ξύλινου ἐξώστη πού εἶχε σαπίσει καί ἀνακατασκευή του στίς ἴδιες διαστάσεις καί μορφολογία μέ τόν ἀρχικό. Κατασκευή ἐπίσης νέας στέγης καί ἀντικατάσταση τῶν φύλλων λαμαρίνας τῆς παλιᾶς πρόχειρης στέγης μέ σχιστόπλακες.

4. Συντήρηση ὅλων τῶν κουφωμάτων καί παραθύρων μέ ἀντικατάσταση τῶν τμημάτων πού εἶχαν σαπίσει.

5. Κατασκευή νέων ἐπιχρισμάτων στούς ἐξωτερικούς τοίχους μέ κονίαμα εἰδικῆς σύνθεσης, γιά νά ἀντιμετωπιστεῖ ἡ ὑγρασία τῆς θάλασσας. Γιά τόν ἴδιο λόγο, καί σύμφωνα μέ τεχνική δοκιμασμένη στίς εἰδικές συνθῆκες τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τοποθετήθηκε προηγουμένως σ' ὅλη τήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια τῶν τοίχων δίκτυωτό σύρμα «γαλβανιζέ» γιά καλύτερη πρόσφυση τοῦ νέου κονιάματος.

6. Συντήρηση τῶν κονιαμάτων στούς ἐσωτερικούς χώρους τοῦ ἀρχονταρικιοῦ.

7. Συντήρηση τῆς στέγης μέ μερική ἀνάσυρση καί ἐπανατοποθέτηση τῶν σχιστοπλακῶν.

Μονή Σταυρονικήτα

Καθολικό

Μετά τή συντήρηση τῆς μολυβδοστέγασης πού ἔγινε τόν περασμένο χρόνο[2], ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τῆς στέγης τοῦ καθολικοῦ μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς δίριχτης μέ κεραμίδια στέγης τοῦ Ἱεροῦ, μέ φύλλα μολύβδου, πάχ. 0,0025 μ. Οἱ σχετικές ἐργασίες εἶναι οἱ ἑξῆς (Π ί ν. 216 γ-δ):

1. Σταδιακή ἀφαίρεση τῆς νεωτερικῆς κεράμινης στέγης μέ παράλληλη μελέτη τῶν στοιχείων πού ἔδωσαν τά μπάζα.

2. Τοποθέτηση κοκκινοχώματος στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια γιά καλύτερη πρόσφυση τῶν φύλλων μολύβδου.

3. Τοποθέτηση τῶν φύλλων μολύβδου στή στέγη τῆς ἀνατολικῆς καμάρας σύμφωνα μέ τήν παραδοσιακή τεχνική.

Ἀποτέλεσμα τῶν ἐργασιῶν στό τμῆμα αὐτό τῆς στέγης τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Σταυρονικήτα ἦταν νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ στεγανότητα τῆς καμάρας καί νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀρχική μορφή τῆς στέγασής της πού εἶχε ἀλλοιωθεῖ καί ὑπερυψωθεῖ μέ τήν κεράμινη στέγη. Πέρα ἀπ' αὐτό, εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά διαπιστώσουμε τά ἑξῆς στοιχεῖα σχετικά μέ τίς φάσεις στέγασης τῆς καμάρας, τήν κατασκευή καί τή μορφολογία της: ἡ θολοδομία τῶν χώρων τοῦ Ἱεροῦ δέ δηλώνεται ἐξωτερικά, γιατί καλύπτονται ἀπό ἐνιαία πλίνθινη κατασκευή πού σχηματίζει ἐλαφριά καμπύλη στό κέντρο. Τά τοῦβλα εἶναι στρωμένα κλιμακωτά. Ἡ κατασκευή αὐτή δέν εἶναι τῆς ἴδιας στάθμης σέ ὅλο τό μῆκος της (3,60 μ.), ἀλλά διαμορφώνεται σέ δύο ἐπίπεδα μέ μιά

1. Βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 276. Οἱ ἐργασίες στή μονή Παντοκράτορος ἔγιναν μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ Ἀθ. Ξανθόπουλου.

2. Ὅ.π., σ. 276. Οἱ ἐργασίες στή μονή Σταυρονικήτα ἔγιναν μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχιτέκτονα Πλ. Θεοχαρίδη.

βαθμίδα πού δημιουργεῖται σέ ἀπόσταση 1,50 μ. ἀπό τή βάση τοῦ τρούλου (Πίν. 216 δ). Ἡ κλιμάκωση τῶν δύο αὐτῶν ἐπιπέδων ἔχει ἀνώτατο ὕψος 0,20 μ. στό κλειδί καί σβήνει σιγά σιγά πρός τά πλάγια, ἔτσι πού σέ ἀπόσταση 1,20 μ. ἀπό τό βόρειο καί νότιο ἄκρο τοῦ ναοῦ τά δύο ἐπίπεδα τῆς στέγης ἑνοποιοῦνται. Ἡ ἐξωτερική αὐτή μορφή τῆς στέγης ἀποδόθηκε μέ τήν τοποθέτηση τῶν μολυβδόφυλλων.

Μέσα στό μπάζωμα τῆς νεωτερικῆς στέγης, πού εἶχε ὑπερυψωθεῖ κατά 0,20 μ., βρέθηκαν κομμάτια μολύβδου καί πλατυκέφαλα καρφιά. Ἀκόμα, στό μέτωπο τῆς βαθμίδας πού σχηματίζεται ἀνάμεσα στά δύο ἐπίπεδα, βρέθηκε in situ κομμάτι μολύβδου καρφωμένο μέ πλατυκέφαλο καρφί. Τά στοιχεῖα αὐτά, ἐνδεικτικά γιά κάλυψη τῆς στέγης μέ φύλλα μολύβδου, ἐνισχύθηκαν ὅταν μετά τήν ἀφαίρεση τῶν μπάζων τῆς νεωτερικῆς στέγης βρέθηκε κοκκινόχωμα πού κάλυπτε ὅλη τήν πλίνθινη κατασκευή τῆς στέγης. Τό κοκκινόχωμα ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι ἀπαραίτητη ὑποδομή στή στέγαση μέ φύλλα μολύβδου. Ἔτσι ἐπιβεβαιώθηκε τό ὅτι ἀρχικά καί τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ ναοῦ εἶχε κάλυψη μέ φύλλα μολύβδου.

Μιά ἄλλη ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση πού ἔγινε κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν εἶναι τό πλῆθος τῶν χαραγμάτων πού ὑπάρχουν στά παλιά φύλλα μολύβδου τῆς στέγης. Τά χαράγματα αὐτά εἶναι ἰδιαίτερα πολυάριθμα στά ἑξῆς μέρη τῆς στέγης: στή βόρεια πλευρά τῆς δυτικῆς καμάρας, στήν ἀνατολική πλευρά τῆς βόρειας καμάρας, στήν τετράγωνη βάση τοῦ τρούλου πού καλύπτεται μέ μόλυβδο καθώς καί στίς 5 ἀπό τίς 12 ἔδρες τοῦ κεντρικοῦ τρούλου πού εἶναι ἐπίσης καλυμμένες μέ μόλυβδο, γιά προστασία τοῦ τρούλου ἀπό τήν ὑγρασία.

Τό κυριότερο θέμα τῶν χαραγμάτων εἶναι πλοῖα διάφορων τύπων. Ὑπάρχουν ἐπίσης χαράγματα πού θυμίζουν σχηματοποιημένες λυχνίες ἑπτάφωτες πού μερικές φορές δίνουν τήν ἐντύπωση κλαδιῶν δέντρου. Ἀκόμα στή νότια πλευρά τῆς δυτικῆς καμάρας ὑπάρχει ἡ παράσταση ἑνός ζώου, λιονταριοῦ ἴσως, πού θυμίζει ἀνάλογες μορφές σέ μεσαιωνικά γλυπτά.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀπεικόνιση τῶν πλοίων, πού τά περισσότερα μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ τύπους τοῦ 16ου καί 17ου αἰ.[3]. Πολλά ἀπ' αὐτά εἶναι χαραγμένα μέ ἰδιαίτερη φροντίδα κι ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ἕνα πού εἶναι χαραγμένο σέ μιά ἀπό τίς δύο βόρειες ἔδρες τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου. Τό πλοῖο αὐτό, πού ἐντυπωσιάζει μέ τίς διαστάσεις του, ἔχει σχεδιαστεῖ μέ ἰδιαίτερη γνώση τοῦ τύπου τοῦ καραβιοῦ στό ὁποῖο ἀνήκει. Μέ βάση τά μορφολογικά του στοιχεῖα πρέπει νά τοποθετηθεῖ στό τέλος τοῦ 16ου αἰ. Ἡ παράσταση τοῦ πλοίου αὐτοῦ ἀποκτᾶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιατί στή θέση τοῦ πρυμναίου καταρτιοῦ ὑπάρχει μιά σύντομη ἐπιγραφή.

Λόγω τῶν δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν – οἱ ἐργασίες συντήρησης τῆς στέγης τοῦ καθολικοῦ ὁλοκληρώθηκαν τό μήνα Νοέμβριο – δέ στάθηκε δυνατό νά ληφθοῦν περισσότερα στοιχεῖα οὔτε νά σχεδιαστοῦν τά χαράγματα. Ἡ ἐργασία αὐτή προγραμματίστηκε γιά τόν ἑπόμενο χρόνο, ὁπότε θά ἐξεταστεῖ καί ἡ περίπτωση ἀντικατάστασης τῶν φύλλων μολύβδου πού καλύπτουν τμῆμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου, γιατί ὅπως διαπιστώθηκε δέν ἐξυπηρετοῦν τό σκοπό γιά τόν ὁποῖο τοποθετήθηκαν.

Μονή Κουτλουμουσίου

Τό κτιριακό συγκρότημα τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου βρίσκεται σέ κακή κατάσταση. Ἰδιαίτερα στή βόρεια καί τή δυτική πτέρυγα ἰσχυρές ρηγματώσεις, πού ὀφείλονται στούς σεισμούς τοῦ 1905[4] καί τοῦ 1932, ἀλλά καί σέ τοπικές καθιζήσεις, ἐμφανίζουν τήν ὅλη κατάσταση ἐπικίνδυνη. Ἡ εἰκόνα συμπληρώνεται ἀπό τήν καταφανή ἔλλειψη συντήρησης στό σύνολο τῶν κτιρίων τῆς μονῆς.

Μετά ἀπό πρόσκληση τῆς νέας συνοδείας μοναχῶν πού ἐγκαταστάθηκε στό μοναστήρι, ἡ Ἐφορεία μελέτησε τό ὅλο πρόβλημα καί ὑπέβαλε σχετικές προτάσεις στήν Ὁμάδα Ἐργασίας Ἁγίου Ὄρους. Παράλληλα, ἔθεσε σέ ἐφαρμογή πρόγραμμα ἐργασιῶν πού ἀφοροῦσαν σέ πρώτη φάση στή συντήρηση τοῦ καθολικοῦ καί τήν κατασκευή ἀποστραγγιστικῆς καί ἀποχετευτικῆς τάφρου.

Καθολικό

Τό καθολικό πού δεσπόζει στό κέντρο τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος, ἀποτελεῖται ἀπό τόν κυρίως ναό, τή λιτή καί τόν ἐξωνάρθηκα, πού περιβάλλει τό ναό ἀπό τή δυτική καί μέρος τῆς βόρειας πλευρᾶς.

Λόγω τῆς φθορᾶς, σέ πολλά σημεῖα, τῶν παλιῶν μολυβδόφυλλων τῆς στέγης καί τῆς διάβρωσης τῶν νεωτερικῶν ἀπό τσιμέντο κονιαμάτων στή βάση τῶν τρούλων καί τῶν καμαρῶν, παρατηρήθηκε εἰσροή τῶν νερῶν τῆς βροχῆς στήν ὀροφή τοῦ καθολικοῦ μέ δυσμενή ἀποτελέσματα στήν κατάσταση τῶν τοίχων καί τῶν τοιχογραφιῶν. Σέ κακή ἐπίσης κατάσταση ἦταν τό σύνολο σχεδόν τῶν ξύλινων κουφωμάτων καί παραθύρων. Οἱ ἐργασίες πού ἔγιναν γιά τή συντήρηση τοῦ καθολικοῦ εἶναι οἱ ἑξῆς:

1. Καθαίρεση τῶν νεωτερικῶν κονιαμάτων, καθώς καί ἐκείνων ἀπό τά παλιά κονιάματα πού εἶχαν διαβρωθεῖ ἀπό τήν ὑγρασία καί τά νερά τῆς βροχῆς καί κατασκευή νέων μέ κονίαμα εἰδικῆς σύνθεσης σέ δύο στρώσεις.

2. Ἀφαίρεση τῶν κουφωμάτων καί παραθύρων τῶν τρούλων πού εἶχαν σαπίσει καί τοποθέτηση νέων ἀπό ξύλο καστανιᾶς στή μορφή τῶν παλιῶν.

3. Συντήρηση τῆς μολύβδινης στέγης μέ ἀντικατάσταση τῶν φύλλων ἐκείνων πού εἶχαν φθαρεῖ καί συντήρηση τῶν ὑπολοίπων.

4. Καθαρισμός τῆς ἐπιφάνειας τῶν κονιαμάτων ἀπό τά ἄλατα καί τό κόκκινο ἐπίχρισμα, στά σημεῖα πού εἶχε «φουσκώσει», καί βάψιμο τοῦ καθολικοῦ, ἐκτός ἀπό τόν

3. Γιά χαράγματα καραβιῶν βλ. ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τόμ. ΣΤ΄ (1970-1972), σ. 29-52 καί Α. Καρακατσάνη, Ἑλληνική Ἐμπορική Ναυτιλία (1453-1850), Ἀθῆναι 1972, σ. 236 κ.ἑ.

4. Βλ. ἔκθεση τῶν ζημιῶν σέ ἔγγραφο τῆς μονῆς μέ στοιχεῖα Α.Π. 29/9-11-1905.

ἐξωνάρθηκα, μέ μεῖγμα εἰδικῆς σύνθεσης στό παραδοσιακό κόκκινο χρῶμα τῶν καθολικῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

5. Κατασκευή καί τοποθέτηση νέων ὑδρορροῶν γιά τήν ἀπορροή τῶν νερῶν τῆς στέγης.

Ἀπό τίς ἐργασίες καθαίρεσης τῶν κονιαμάτων διαπιστώθηκε ὅτι τό καθολικό ἦταν ἀρχικά ἀνεπίχριστο. Ἡ διαπίστωση αὐτή στηρίζεται στήν ἐπιμελημένη πλινθοπερίκλειστη μορφή τῆς τοιχοδομίας τῶν κάθετων τοίχων, στήν ποιότητα τοῦ ἁρμολογήματος τῶν τρούλων (Π ί ν. 217 α) καί στήν κεραμοπλαστική διακόσμηση τῶν ἀψιδωμάτων στίς κόγχες τοῦ Ἱεροῦ.

Ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία, στά σημεῖα τουλάχιστον πού μπορέσαμε νά ἐλέγξουμε (κυρίως στό νότιο τοῖχο καί χορό), ἀποτελεῖται ἀπό ἀσβεστολιθικούς λίθους, ἐλαφρά λαξευμένους, πού περιβάλλονται ἀπό δύο παράλληλα τοποθετημένες πλίνθους, πάχ. 0,03-0,04 μ., τόσο στόν ὁριζόντιο ὅσο καί στόν κάθετο ἁρμό. Τό κονίαμα πού χρησιμοποιεῖται εἶναι σταχτί-ἄσπρο ἀπό χοντρή ἄμμο, ἀσβέστη, θηραϊκή γῆ καί λίγο σπαστό κεραμίδι. Τό ἁρμολόγημα πού περιορίζεται μόνο στούς ἁρμούς τῶν τρούλων εἶναι ἔξεργο, πατητό. Ὁ ναός σέ δεύτερη ἴσως φάση, δέχτηκε κατά τόπους ἕνα κονίαμα πατητό γιά προστασία τῶν ἁρμῶν τῶν κάθετων τοίχων πού δέν εἶναι ἁρμολογημένοι, ἐνῶ σέ τρίτη φάση ἐπιχρίστηκε ὁλόκληρος μέ κονίαμα ρόδινου χρώματος («γιαγλί» πατητό).

Ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη εἶναι ἡ τοιχοδομία τῶν ἀψιδωμάτων τῶν κογχῶν τοῦ Ἱεροῦ, πού διακοσμοῦνται μέ κεραμοπλαστικά διάφορων μορφῶν, ὅπως ψαθωτό, ροδακόσχημο, κυψελόσχημο κ.ἄ. (Π ί ν. 217 β-δ). Ἡ κεραμοπλαστική αὐτή διακόσμηση πού συντηρήθηκε καί ἀφέθηκε ἀνεπίχριστη, πιστεύουμε ὅτι θά συμβάλει μαζί μέ ἄλλα στοιχεῖα στήν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ καθολικοῦ. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό καθολικό χρονολογεῖται στά 1540, μέ βάση ἐπιγραφή πού ἀναφέρεται στήν τοιχογράφησή του[5]. Πιστεύουμε ὅτι τό καθολικό μέ βάση τά νέα στοιχεῖα πρέπει νά θεωρηθεῖ παλιότερο[6].

Ἐξωνάρθηκας καθολικοῦ

Ὁ ἐξωνάρθηκας ἔχει τή μορφή χτιστῆς, τοξωτῆς στοᾶς πού περιβάλλει τό καθολικό σέ σχῆμα Γ ἀπό τή δυτική καί τό μισό τῆς βόρειας πλευρᾶς. Στεγάζεται μέ σύστημα θόλων, πού μόλις διαγράφονται ἐξωτερικά κάτω ἀπό τή μολύβδινη, μέ ξύλινη ὑποδομή, μονοκλινή στέγη (Π ί ν. 218 γ). Ἡ μορφή αὐτή τῆς στέγης, πού καλύπτει καί τό πάνω ἀπό τή θολωτή ὀροφή τμῆμα τοῦ δυτικοῦ καί βόρειου τοίχου, ὀφείλεται μᾶλλον στήν ἀνάγκη προστασίας τῶν τοιχογραφιῶν πού ἐπισημάνθηκαν στούς τοίχους αὐτούς τοῦ καθολικοῦ. Οἱ τοιχογραφίες αὐτές, γιά τίς ὁποῖες γίνεται λόγος παρακάτω, μέ τήν κατασκευή καί τοιχογράφηση τοῦ ἐξωνάρθηκα ἔπαψαν νά εἶναι ὁρατές καί μέ τόν καιρό λησμονήθηκε ἡ ὕπαρξή τους.

Σέ δεύτερη φάση, ἴσως λίγο πρίν ἀπό τό 1773, τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ ἐξωνάρθηκα μετασκευάστηκε σέ παρεκκλήσι τῆς «Φοβερᾶς Προστασίας»[7], μέ τήν ἐντοίχιση δύο τόξων καί τήν κατασκευή κόγχης στά ἀνατολικά, σέ ἄμεση ἐπαφή μέ τό βόρειο χορό. Σέ τρίτη φάση πού τοποθετεῖται ἀμέσως μετά τό σεισμό, τοῦ 1932, τά ἐλεύθερα τόξα τοῦ ἐξωνάρθηκα ἐντοιχίστηκαν μερικῶς καί φράχθηκαν μέ ὑαλοστάσια. Παράλληλα, γιά νά ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ρωγμές πού εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπό τό σεισμό, τοποθετήθηκαν ἑλκυστῆρες ἀπό σίδερο στά τόξα τῆς ὀροφῆς τοῦ ἐξωνάρθηκα, καθώς καί περιμετρικό ἐξωτερικό σενάζ ἀπό σίδερο ἀμέσως κάτω ἀπό τό γεῖσο τῆς στέγης. Ἀπό τίς ἐργασίες αὐτές ἀλλοιώθηκε ἡ ἀρχική ἐξωτερική φυσιογνωμία τοῦ ἐξωνάρθηκα καί καταστράφηκαν τμήματα ἀπό τά τόξα καί τήν κεραμοπλαστική διακόσμηση (Π ί ν. 218 α-β). Γι' αὐτό τό λόγο ἡ ἐξωτερική ὄψη τοῦ δυτικοῦ καί νότιου τοίχου, πού εἶχαν τίς περισσότερες φθορές ἀπό τήν ἐπέμβαση, σοβατίστηκαν, ἐνῶ ὁ βόρειος τοῖχος ἐπιχρίστηκε μόνο μέ κόκκινο χρῶμα.

Μέ τίς ἐργασίες συντήρησης τοῦ ἐξωνάρθηκα, στίς ὁποῖες ὀφείλονται οἱ παραπάνω διαπιστώσεις, ἀποκαταστάθηκε ἡ ἀρχική ἐξωτερική μορφή του, μέ τή συντήρηση τῶν τοίχων, τῶν πεσσῶν καί τή συμπλήρωση τῶν φθορῶν στήν κεραμοπλαστική διακόσμηση καί τά τόξα. Παράλληλα κατασκευάστηκαν καί τοποθετήθηκαν νέας μορφῆς ὑαλοστάσια στά τόξα, πού ἀναδεικνύουν τήν ἐξωτερική μορφολογία τῆς στοᾶς καί προστατεύουν τό ἐσωτερικό ἀπό τίς δυσμενεῖς καιρικές συνθῆκες. Ἀκόμη συντηρήθηκε ἡ ξύλινη στέγη τοῦ ἐξωνάρθηκα καί ἀντικαταστάθηκε μεγάλος ἀριθμός φύλλων ἀπό τή μολυβδοστέγαση. Ἀπό τά παλιά φύλλα χρησιμοποιήθηκαν ὅσα ἦταν σέ καλή κατάσταση (Π ί ν. 218 γ).

Ἀπό τίς ἐργασίες αὐτές διαπιστώθηκε ὅτι οἱ πεντάπλευροι πεσσοί τῆς στοᾶς δέν ἦταν ἀρχικά σοβατισμένοι, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν παρουσία γραπτῆς ἀπομίμησης πλίνθων στούς ἁρμούς τῶν πεσσῶν. Ἡ παρατήρηση αὐτή μᾶς ἐπιτρέπει νά μεταθέσουμε τό χρόνο κατασκευῆς τῆς στοᾶς πρίν ἀπό τό 1744, ὁπότε μαζί μέ τήν τοιχογράφηση τοῦ ἐξωνάρθηκα σοβατίζονται καί οἱ πεσσοί[8]. Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι στό ἐντοιχισμένο τμῆμα τῆς στοᾶς, πού μεταβλήθηκε σέ παρεκκλήσι τῆς «Φοβερᾶς Προστασίας» καί τοιχογραφήθηκε τό 1773, ὑπάρχουν πάνω στίς πέτρες καί τό κονίαμα τῶν ἁρμῶν χαράγματα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα διακρίνεται ἡ χρονολογία 1774 καί τό ὄνομα Μακάριος, πού ἀνήκει πιθανότατα σέ μοναχό.

Παράλληλα μέ τίς ἐργασίες πού ἔγιναν στό καθολικό, ἄρχισαν ἐργασίες κατασκευῆς ἀποστραγγιστικῆς τάφρου, γιά τόν περιορισμό τῆς ὑγρασίας στό καθολικό καί τοποθέτηση ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ γιά τήν ἀπορροή τῶν νερῶν τῆς βροχῆς[9]. Τά νερά τῆς βροχῆς, λόγω ἀπόφραξης

5. Βλ. Γερ. Σμυρνάκη, Τό Ἅγιον Ὄρος, Ἀθῆναι 1903, σ. 523.

6. Στόν προσδιορισμό τῆς χρονολογίας τοῦ καθολικοῦ θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη καί ἕνας ἀπό τούς κτήτορες πού εἰκονίζονται σέ ἀψιδώματα τοῦ βόρειου χοροῦ. Γιά τούς κτήτορες βλ. παρακάτω.

7. Βλ. Γερ. Σμυρνάκη, δ.π., σ. 523.

8. Στήν τοιχογράφηση τοῦ ἐξωνάρθηκα ἀναφέρεται γραπτή ἐπιγραφή πού βρίσκεται πάνω ἀπό τό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου πρός τή λιτή. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἑξῆς: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἡσαΐου Ἱερομονάχου 1744.*

9. Τήν τεχνική ἐπίβλεψη τῶν ἐργασιῶν στή μονή Κουτλουμουσίου εἶχε ὁ συνεργάτης τῆς Ἐφορείας, πολιτικός μηχανικός Ἀθ. Ξανθόπουλος.

καί μερικῆς καταστροφῆς τοῦ παλιοῦ ἀποχετευτικοῦ δικτύου, λίμναζαν στήν αὐλή τοῦ μοναστηριοῦ καί στό τέλος τά ἀπορροφοῦσε τό ἔδαφος μέ ὅλα τά δυσμενή ἀποτελέσματα.

Ἡ τάφρος κατασκευάστηκε κατά μῆκος τῆς νότιας καί ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ σέ ἀπόσταση ἀπ' αὐτό 2-3,50 μ. καί ἔχει πλάτος καί βάθος περί τό 1,50 μ. Τό βάθος αὐτό προτιμήθηκε μετά ἀπό ἔρευνα, προκειμένου νά ἀποφευχθοῦν καθιζήσεις στή στάθμη θεμελίωσης τοῦ καθολικοῦ ἀπό τήν ἀποξήρανση τοῦ ἐδάφους. Τά τοιχώματα τῆς τάφρου ἐπενδύθηκαν μέ ξερολιθιά, πλ. 0,40 μ., ἐνῶ στόν πυθμένα της τοποθετήθηκε ἕνα στρῶμα ἀπό κροκάλες σέ πάχος περίπου 0,40 μ. Πάνω στό στρῶμα τῶν κροκαλῶν τοποθετήθηκαν τσιμεντοσωλῆνες -ἀγωγοί, διαμ. 0,40 μ. Παράλληλα, γιά τόν ἀποτελεσματικό ἔλεγχο τῆς ροῆς τῶν νερῶν στούς ἀγωγούς, κατασκευάστηκαν κατά διαστήματα στεγανά φρεάτια ἀπό σκυρόδεμα. Στά φρεάτια, πού ἔχουν διαστάσεις 1×1 μ. καί πυθμένα σέ δύο στάθμες, ἔχουν ἀφεθεῖ ἀναμονές ἀγωγοῦ γιά μελλοντική σύνδεση μέ ἀποχετευτικό δίκτυο τῶν παρακείμενων κτιρίων. Μετά τίς ἐργασίες αὐτές ἡ τάφρος καλύφθηκε μέ πλάκα ἀπό σκυρόδεμα καί μόνο στά στόμια τῶν φρεατίων τοποθετήθηκαν «σχάρες» γιά νά εἶναι δυνατή ἡ εἴσροή τῶν ἐπιφανειακῶν νερῶν.

Ἐπίσης, γιά νά περιοριστεῖ στό ἐλάχιστο ἡ ποσότητα τῶν νερῶν πού ἀπορροφᾶται ἀπό τή γῆ, πλακοστρώθηκε τό τμῆμα τῆς αὐλῆς περιμετρικά τοῦ ναοῦ. Οἱ πλάκες τοποθετήθηκαν μέσα σέ στρῶμα ἀπό σκυρόδεμα μέ μία κλίση ἀπό τούς τοίχους τοῦ ναοῦ πρός τόν ἄξονα τῆς τάφρου. Στό δυτικό καί βόρειο τμῆμα τῆς αὐλῆς ἡ πλακόστρωση ἔγινε μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου τοῦ ἐδάφους, ὅπου προβλέπεται νά ἀνοιχθεῖ ἄλλη τάφρος, ὥστε νά ὁλοκληρωθεῖ τό ἀποχετευτικό σύστημα τῆς μονῆς. Ἰδιαίτερα ἐπιβάλλεται ἀποχετευτική τάφρος στό δυτικό τμῆμα τῆς αὐλῆς, γιά νά ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ρηγματώσεις τοῦ δυτικοῦ περιβόλου, οἱ ὁποῖες ὅπως ἀποδείχθηκε ὀφείλονται στήν ἀπόφραξη καί μερική καταστροφή τοῦ ἐκεῖ παλιοῦ ἀποχετευτικοῦ δικτύου.

Στή διάρκεια τῶν παραπάνω ἐργασιῶν διαπιστώθηκε ὅτι τό ἔδαφος ὅπου ἀνοίχθηκε ἡ τάφρος, ἀποτελεῖται ἀπό ἄργιλο πού, λόγω τῆς ἔντονης ὑγρασίας, βρίσκεται σέ κατάσταση πηλοῦ. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι μετάλλινη ράβδος μέ ἁπλή ὤθηση βυθίστηκε σέ βάθος 4 μ. κάτω ἀπό τόν πυθμένα τῆς τάφρου. Στή νοτιοανατολική μάλιστα γωνία, στήν κατασκευή τοῦ ἐκεῖ φρεατίου, ἀνέβλυζε νερό σέ βάθος 2,50 μ. ἀπό τή στάθμη τῆς αὐλῆς.

Ἐπίσης στήν ἀνατολική πλευρά βρέθηκε παλιά ἀποστραγγιστική τάφρος, μέ τό ἴδιο περίπου σύστημα τῆς ἐπένδυσης τῶν παρειῶν μέ ξερολιθιά. Οἱ διαστάσεις ἦταν μικρότερες καί ὁ πυθμένας της ἦταν καλυμμένος μέ λάσπη σέ ἀρκετό πάχος. Ἡ τάφρος αὐτή δέν καταστράφηκε ἀλλά ἡ νέα κατασκευάστηκε δίπλα στήν παλιά καί σέ ἐπικοινωνία μ' αὐτή, γιά νά αὐξηθεῖ ἡ ἀποτελεσματικότητα στήν ξήρανση τοῦ ἐδάφους. Τέλος, στήν κατασκευή τοῦ κεντρικοῦ φρεατίου βρέθηκε κλιμακωτή θεμελίωση τοῦ καθολικοῦ, προφανῶς γιά νά ἐπιτευχθεῖ μεγαλύτερη δυνατή ἐπιφάνεια ἔδρασης.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἀποχετευτικοῦ δικτύου, ἀλλά καί ἡ ἀναγκαιότητα συμπλήρωσής του, φάνηκε ὅταν στίς 20 Νοεμβρίου στή μεγαλύτερη βροχόπτωση τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας, σύμφωνα μέ τά λεγόμενα μοναχῶν τῆς μονῆς, τά νερά τῆς βροχῆς ἀπομακρύνθηκαν ἀμέσως.

Μονή Ζωγράφου

Πυρκαγιά πού ἐκδηλώθηκε τίς πρωινές ὧρες τῆς Δευτέρας, 20 Δεκεμβρίου 1976, κατέστρεψε τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς τῶν κελιῶν τῆς μονῆς Ζωγράφου[10]. Ἡ ἑστία της ἦταν τά ἀκραῖα δυτικά δωμάτια τοῦ τελευταίου (τρίτου) ὀρόφου, ὅπου κατοικοῦσε ὁ μοναχός Ναθαναήλ, πού βρῆκε τραγικό θάνατο.

Ἡ φωτιά ἁπλώθηκε πρός τά ἀνατολικά δωμάτια τοῦ τρίτου ὀρόφου καί τή στέγη, τήν ὁποία καί κατέστρεψε κατά τά 2/3 τοῦ μήκους τοῦ κτιρίου. Ἀπό τά πατώματα τοῦ τρίτου ὀρόφου κάηκε μόνο τό πάτωμα τῶν δυτικῶν δωματίων τῆς πτέρυγας, ἀπ' ὅπου ὅμως ἡ φωτιά μεταδόθηκε καί στό δεύτερο ὄροφο. Μετά ἀπό ἔντονες προσπάθειες πού κράτησαν ὅλη τή νύχτα τῆς Δευτέρας πρός τήν Τρίτη, ἡ πυρκαγιά κατασβέστηκε καί οἱ ζημιές στό δεύτερο ὄροφο περιορίστηκαν μόνο στό ἀκραῖο δυτικό τμῆμα.

Λεπτομερής ἔκθεση τῶν ζημιῶν, πού συντάχθηκε ἐπί τόπου ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα τῆς Ἐφορείας Πλ. Θεοχαρίδη, ὑποβλήθηκε στό Ὑπουργεῖο μαζί μέ προτάσεις γιά τά πρῶτα μέτρα πού πρέπει νά ληφθοῦν.

Σύμφωνα μέ πληροφορίες τῶν μοναχῶν στούς χώρους πού κάηκαν δέν ὑπῆρχε τίποτα τό ἀξιόλογο ἀπό πλευρᾶς κειμηλίων. Ἀντίθετα, σέ χώρους τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου, πού δέν πειράχτηκε ἀπό τήν πυρκαγιά, ὑπάρχουν διάφορα ἀντικείμενα πού ἀνήκουν σέ νεότερους χρόνους. Ἀνάμεσα σ' αὐτά διακρίνονται διάφορα ἐκκλησιαστικά σκεύη, ἕνα ξύλινο στέλεχος ἀπό κηροπήγιο, ζωγραφισμένο μέ μικρογραφικές παραστάσεις τοῦ 19ου αἰ. πιθανῶς, μιά εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου σέ προτομή μέ ἐπιγραφή *1869 χείρ Σωφρονίου μοναχοῦ* κ.ἄ.

Τό τμῆμα τῆς νότιας πτέρυγας ὅπου ἐκδηλώθηκε ἡ πυρκαγιά, μαζί μέ τήν ἀνατολική πτέρυγα τῶν κελιῶν, φαίνεται πώς εἶναι ἀπό τά παλιότερα κτίρια τῆς μονῆς. Εἰδικότερα στό τμῆμα τῆς νότιας πτέρυγας διακρίνονται καί μεταγενέστερες οἰκοδομικές φάσεις, ὅπως ἡ ἐντοίχιση τῶν τοξοστοιχιῶν τῆς βόρειας πλευρᾶς, οἱ βρύσες στούς τρεῖς ὀρόφους, ἀπό τίς ὁποῖες ἐκείνη τοῦ τρίτου ὀρόφου ἔχει χρονολογία 1871. Μέ τήν ἀρχική χρονολογία τῆς πτέρυγας αὐτῆς σχετίζεται πιθανῶς γραπτή ἐπιγραφή πάνω σέ σοβά ἀμέσως κάτω ἀπό τό γεῖσο τῆς βόρειας ὄψης, γραμμένη στά κυριλλικά.

Κελί Ἁγίου Ἀρτεμίου στήν Προβάτα

Πυρκαγιά πού ἐκδηλώθηκε στίς 2.30 τῆς 13ης Νοεμβρίου τοῦ 1976 στό κελί τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου στήν περιοχή Προβάτα Ἁγίου Ὄρους, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ἀπο-

10. Οἱ ἐργασίες στόν πύργο τῶν Σταγείρων ἔγιναν μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχιτέκτονα Πλ. Θεοχαρίδη καί τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ Ἀθ. Ξανθόπουλου.

τεφρωθεῖ τό παλιότερο κτίριο τοῦ κελιοῦ πού χρονολογεῖται στά 1867[11]. Τό κτίριο αὐτό κατέχει τήν ἀνατολική πλευρά συγκροτήματος ἀπό τρεῖς ἀνεξάρτητες οἰκοδομές, πού διατάσσονται τριγωνικά, γύρω ἀπό μιά κεντρική αὐλή. Οἱ δύο ὑπόλοιπες οἰκοδομές πού διέφυγαν τήν καταστροφή εἶναι κτίσματα τοῦ 1893 καί 1967 ἀντίστοιχα.

Τό καμένο κτίριο, ἀπό τό ὁποῖο ἔχουν ἀπομείνει μόνο οἱ ἐξωτερικοί τοῖχοι, ἦταν τριώροφο, ἐξωτ. διαστ. 30×10 μ., λιθόχτιστο, μέ ἐσωτερικά χωρίσματα ἀπό μπαγδατί. Μαζί μέ τό κτίριο κάηκε καί διώροφο παρεκκλήσι μέ ξυλόγλυπτο τέμπλο καί εἰκόνες ρώσικης τέχνης τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ περασμένου αἰώνα. Γνωστή ἦταν ἡ Ἁγία Τράπεζα τοῦ παρεκκλησίου, πού ἔφερε ἐπένδυση μέ ἀνάγλυφες παραστάσεις ρώσικης τέχνης καί ἡ ὁποία ἐπίσης κάηκε μαζί μέ λειτουργικά βιβλία ἔκδοσης τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας.

Ἡ πυρκαγιά προκλήθηκε ἀπό ἐντοιχισμένη θερμάστρα, μόνιμη αἰτία ἐκδήλωσης πυρκαγιᾶς στό Ἅγιο Ὄρος.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Πύργοι Σταγείρων

Στά δυτικά τῶν Σταγείρων στό λόφο πού εἶναι στημένο τό ἄγαλμα τοῦ Ἀριστοτέλη ὑπάρχουν δύο μεμονωμένοι πύργοι. Οἱ πύργοι αὐτοί ἀνήκουν σέ μεσαιωνικό πόλισμα τοῦ 15ου ἴσως αἰ. πού ἐκτείνεται βόρεια καί δυτικά τῶν Σταγείρων, ἀλλά καί μέσα στά Στάγειρα. Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τούς δύο πύργους πού ἀναφέραμε, σώζονται ἐρείπια πύργων μέσα στίς αὐλές τῶν σπιτιῶν, ἐνῶ ἕνας ἄλλος δεσπόζει στό χῶρο στά βόρεια τῆς κοινότητας. Ἀκόμη στό λόφο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου διατηροῦνται τά ἐρείπια ἑνός τούρκικου λουτρώνα, καθώς καί πετρόχτιστες κατασκευές στή μορφή ἀναλημματικῶν τοίχων, προβληματικῆς χρήσης, πού εἶναι διάσπαρτοι στό λόφο αὐτό καί στούς γειτονικούς μέ αὐτόν (βλ. παρακάτω σ. 288).

Οἱ δύο πύργοι τοῦ λόφου τοῦ «Ἀριστοτέλη» ἦταν ἑτοιμόρροποι. Οἱ ρίζες τῶν δέντρων πού εἶχαν φυτρώσει μέσα καί ἔξω ἀπό τούς πύργους καί ἡ συνεχής ἔκθεση τῶν τοίχων σέ δυσμενεῖς καιρικές συνθῆκες, συντέλεσαν στή διεύρυνση τῶν ρωγμῶν, πού προκλήθηκαν καί ἀπό ἄλλες αἰτίες, ὅπως π.χ. σεισμοί, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀρχίσουν νά καταρρέουν τμήματα τῆς τοιχοποιίας, ἐνῶ ἄλλα ἦταν ἑτοιμόρροπα. Ἐπίσης δημιουργήθηκαν μεγάλα κενά στούς τοίχους ἀπό τήν καταστροφή τῶν ξυλοδεσιῶν, καθώς καί ἐπικίνδυνες μετατοπίσεις καί ἀποκολλήσεις στήν τοιχοποιία.

Γιά ἀντιμετώπιση τῆς κατάστασης ἔγινε στήν ἀρχή καθαρισμός ἀπό τά δέντρα καί μερική ἀποχωμάτωση στούς δύο πύργους ἀπό τά «μπάζα». Στή συνέχεια ἔγιναν ἐργασίες στερέωσης στόν ἕναν ἀπό τούς δύο πύργους, ἐνῶ στόν ἄλλο ἔγινε προληπτική περίφραξη μέ σκοπό νά στερεωθεῖ τόν ἑπόμενο χρόνο[12].

Ὁ πύργος στόν ὁποῖο ἔγιναν ἐργασίες συντήρησης ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα σέ κάτοψη, μέ διαστάσεις 8,30×7 μ. καί σωζόμενο ὕψος 12 μ. περίπου. Στίς ἐσωτερικές παρειές τῶν τοίχων διακρίνονται ἴχνη ἀπό ξύλινα πατώματα τριῶν ὀρόφων. Ἄλλος ἕνας ὄροφος καί τό ἰσόγειο εἶναι ἐπιχωματωμένα ἀπό κατακρημνίσματα. βάθ. 4,50 μ. περίπου (Σχέδ. 1).

Στούς τοίχους τοῦ πύργου ἀνοίγονται πολεμίστρες, ὀρθογώνιες κόγχες, δύο τζάκια στό β΄ καί δ΄ ὄροφο καί δύο τοξωτά ἐξωτερικά ἀνοίγματα, στό βόρειο καί ἀνατολικό τοῖχο τοῦ β΄ ὀρόφου. Τά ἀρχιτεκτονικά αὐτά στοιχεῖα σώζονται σέ βαθμό διατήρησης πού ποικίλλει, μέ νεωτερικές πολλές φορές ἐπεμβάσεις, ὁρατές στίς ἐσωτερικές παρειές τῶν τοίχων. Τά λείψανα μιᾶς πέτρινης σκάλας πού ὁδηγεῖ στό ὕψος τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος τοῦ βόρειου τοίχου σχετίζονται ἴσως χρονικά μέ τίς μεταγενέστερες αὐτές ἐπεμβάσεις.

Οἱ ἐργασίες πού ἔγιναν κάτω ἀπό δυσμενεῖς καιρικές συνθῆκες εἶχαν σκοπό τή στερέωση καί συντήρηση τοῦ πύργου καί τῶν ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων στή μορφή πού διασώθηκαν. Οἱ ἐργασίες ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1. Στήριξη καί στερέωση ἀποκολλημένων τμημάτων τοιχοποιίας.

2. Κατασκευή σενάζ στή θέση τῶν ξυλοδεσιῶν πού εἶχαν σαπίσει μέ σκοπό τήν ἀποκατάσταση τῆς στατικῆς συνοχῆς τοῦ πύργου. Ἐκεῖ ὅπου ἦταν δυνατό, στίς ἐσωτερικές κυρίως πλευρές τῶν τοίχων, τοποθετήθηκαν στή θέση τῶν παλιῶν ξυλοδεσιῶν νέες ἀπό πελεκητό ξύλο καστανιᾶς.

3. Ἐμποτισμός τῶν ρωγμῶν μέ τσιμεντοκονία. Στά σημεῖα ὅπου οἱ ρωγμές ἦταν σημαντικοῦ πλάτους κατασκευάστηκαν σενάζ.

4. Συντήρηση καί στερέωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ πύργου στήν κατάσταση διατήρησης πού παραδόθηκαν, ἐκτός ἐάν λόγοι στατικοί ἐπέβαλλαν τή συμπλήρωσή τους. Ἰδιαίτερα συντηρήθηκαν οἱ παραστάδες καί τοποθετήθηκαν τά ξύλινα πρέκια στίς πολεμίστρες, στίς ὀρθογώνιες κόγχες κτλ.

5. Γενική συντήρηση τῆς τοιχοποιίας καί στερέωση τῶν ἐπάνω ἀπολήξεων τῶν τοίχων.

Στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν διαπιστώθηκε ὅτι στό πάχος τῶν τοίχων ἐκτός ἀπό τό βόρειο ὑπάρχει ἀνά ἕνας πήλινος κατακόρυφα τοποθετημένος ἀγωγός, διαμ. 0,14-0,32 μ., καθώς καί τέσσερα ἐντοιχισμένα ἀγγεῖα, ἀπό τά ὁποῖα σώζονται στή θέση τους κομμάτια ἤ τά ἀποτυπώματά τους στό πάχος τοῦ τοίχου (Σχέδ. 1).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ-ΕΙΚΟΝΩΝ

Μονή Χελανδαρίου

Στά πλαίσια τῆς μορφωτικῆς σύμβασης Ἑλλάδας-Γιουγκοσλαβίας, τριμελές συνεργεῖο τοῦ Κέντρου Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων, μέ ἐπικεφαλῆς τό Φ. Ζαχαρίου, συνεργάστηκε ἀπό τίς 16-6-1976 ἕως τίς 15-7-1977 μέ ἐπίσης τριμελές συνεργεῖο Γιουγκοσλάβων συντηρητῶν στή συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Τράπεζας τῆς μονῆς Χελανδαρίου. Οἱ ἐργασίες συντήρησης περιορίστηκαν

11. Γιά τό κελί τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου βλ. Γερ. Σμυρνάκη, δ.π., σ. 418.

12. Γιά τή μονή Ζωγράφου βλ. Γερ. Σμυρνάκη, δ.π., σ. 555-562 καί Κ. Βλάχου Η Χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, Ἀθῆναι 1903, σ. 241-247.

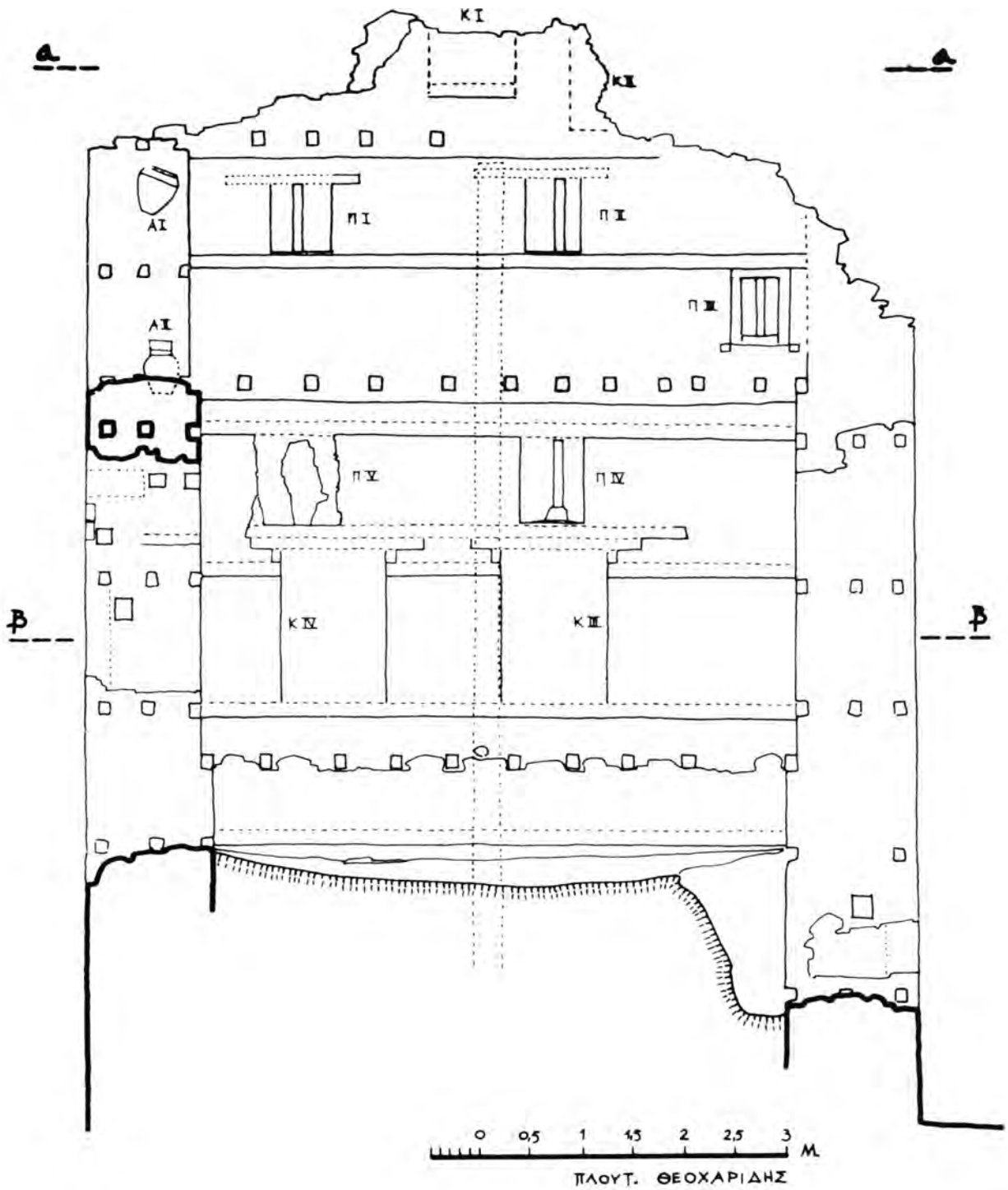

Σχέδ. 1. Χαλκιδική. Στάγειρα. Πύργος Α. Ἐσωτερική ὄψη τοῦ νότιου τοίχου.

στίς τοιχογραφίες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς Τράπεζας, ὅπου καί ἡ κόγχη, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται ἀπό ἐπιγραφή στά 1780 (Π ί ν. 219 α). Οἱ ὑπόλοιπες τοιχογραφίες, ἔργο τοῦ ζωγράφου Mitrofanovic, τοποθετοῦνται στά 1621[13] (Π ί ν. 219 β).

Πρίν ἀπό τή συντήρηση ἔγινε φωτογράφηση τῶν τοιχογραφιῶν καί ἔρευνα μέ χημικό καί μηχανικό καθαρισμό τῆς ζωγραφικῆς, γιά διαπίστωση τῆς ἀνθεκτικότητας τοῦ χρώματος. Ἔρευνα γιά ἐξακρίβωση παλιότερου στρώματος ὑπῆρξε ἀρνητική. Οἱ ἐργασίες ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1. Ὁπλισμός ἀποκολλημένων τμημάτων τοιχογραφιῶν καί στερέωσή τους μέ ἐμποτισμό καί στεφανώματα. Προηγουμένως ἀφαιρέθηκαν κακότεχνα κονιάματα, πού εἶχαν γίνει παλιότερα γιά τή συγκράτηση τῶν ἀποκολλημένων τμημάτων.

2. Στερέωση τῶν διογκωμένων τμημάτων μέ ἐμποτισμό.

3. Καθαρισμός μέ μηχανικά καί χημικά μέσα ὅλης τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

4. Ἀφαίρεση τοῦ ὁπλισμοῦ ἀπό τίς τοιχογραφίες, στερέωση καί καθαρισμός τους.

Μέ τήν εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν συντήρησης τῆς Τράπεζας, συντηρήθηκε καί εἰκόνα τοῦ Ἐπιτάφιου Θρήνου, διαστ. 0,63×0,43 μ., ζωγραφισμένη σέ μουσαμά, ἔργο τοῦ 15ου αἰ. πιθανότατα (Π ί ν. 220 α).

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΡΕΥΝΕΣ

ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Μονή Βατοπεδίου

Κοιμητηριακός ναός

Ὁ κοιμητηριακός ναός εἶναι μονόχωρος, διώροφος, καμαροσκεπής, μέ τρίπλευρη ἁψίδα καί ἁψιδώματα στίς ἐξωτερικές ὄψεις τῶν πλάγιων τοίχων (Π ί ν. 220 β). Στό ἐσωτερικό φέρει τοιχογραφίες τοῦ 16ου-17ου αἰ. σέ τρεῖς ζῶνες. Στήν κάτω ζώνη εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἅγιοι, στή μεσαία ἅγιοι σέ προτομή μέσα σέ στηθάρια καί στήν ἐπάνω μαρτύρια. Στό Ἱερό σώζεται ἡ παράσταση τῆς Πλατυτέρας καί στό νότιο τοῖχο ἡ σκηνή τῆς εἰς «Ἅδου Καθόδου» καί ἡ Ἀνάληψη.

Τό σύνολο τῆς τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ δέ σώζεται. Αὐτό ὀφείλεται σέ πυρκαγιά πού ἔπληξε τό ναό γύρω στά 1950. Στήν ἴδια αἰτία ἀποδίδεται καί ἡ κακή κατάσταση στήν ὁποία διατηροῦνται οἱ τοιχογραφίες μέ ἀποτέλεσμα τά θέματά τους νά εἶναι δυσδιάκριτα.

Καθολικό

Διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη παλιότερου στρώματος ζωγραφικῆς. Κάτω ἀπό τό στρῶμα τῆς ζωγραφικῆς πού χρονολογεῖται τό 1312. Τό παλιότερο αὐτό στρῶμα διακρίνεται στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ πίσω ἀπό τά στασίδια.

Παράλληλα, ἀπό τήν ἐπιτόπου μελέτη τῶν μή ἐπιζωγραφημένων τοιχογραφιῶν τοῦ ἐξωνάρθηκα, πού χρονολογοῦνται, ὅπως καί τοῦ κυρίως ναοῦ, στά 1312[14], ἔχουμε σχηματίσει τή γνώμη ὅτι στήν τοιχογράφηση τοῦ ἐξωνάρθηκα ἔχουν ἐργαστεῖ δύο ζωγράφοι, πού ἀνήκουν σέ διαφορετικά καλλιτεχνικά ρεύματα[15].

Ὁ ἕνας ἀκολουθεῖ τεχνοτροπία συγγενή μέ ἐκείνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου. Οἱ συνθέσεις του μεγαλόπρεπα ἤρεμες καί οἱ μορφές ρωμαλέες, μέ ἔντονη αἴσθηση τοῦ ὄγκου στό πρόσωπο καί στό σῶμα, ἐντάσσονται στήν ἀντίληψη τοῦ μνημειακοῦ πού χαρακτηρίζει τό ἔργο τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ, πού ἀνήκει ἴσως στό ἐργαστήρι τοῦ Πανσέληνου[16] (Π ί ν. 221 α-β).

Ἀντίθετα, ὁ δεύτερος ζωγράφος ἀκολουθεῖ εἰκονογραφικά σχήματα, μέσα στά ὁποῖα οἱ μορφές κινοῦνται ἀνήσυχες καί ταραγμένες μέ ἰσχυρή αἴσθηση τοῦ πάθους πού ἀγγίζει τά ὅρια τῆς ἐκφραστικῆς ὑπερβολῆς. Στή γενική αὐτή ἐντύπωση συμβάλλει καί ἡ ταραγμένη πτυχολογία, ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ. Ἀκόμα ἡ ἰδεατή ὁμορφιά ἔχει παραχωρήσει τή θέση της στήν ἐκφραστικότητα, μέ ἀποτέλεσμα τά πρόσωπα πολλῶν μορφῶν νά εἶναι ἐντυπωσιακά ἄσκημα (Π ί ν. 222 α).

Στόν πρῶτο ζωγράφο ἀποδίδουμε ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ ἐξωνάρθηκα τό Μυστικό Δεῖπνο, τό Νιπτῆρα, τό Χριστό στό ὄρος τῶν Ἐλαιῶν (Π ί ν. 221 β) καί τήν Προδοσία τοῦ Ἰούδα[17] (Π ί ν. 221 α), ἐνῶ στό δεύτερο τήν Ἀποκαθήλωση, τόν Ἐπιτάφιο Θρῆνο, τήν «εἰς Ἅδου Κάθοδον», τήν Ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ (Π ί ν. 222 α) κ.ἄ.[18]. Ἡ τοιχογραφία τῆς Κλίμακας τοῦ Ἰωάννη πού καταλαμβάνει ὁλόκληρο τό βόρειο τοῖχο τοῦ ἐξωνάρθηκα εἶναι ἔργο ἄλλου ζωγράφου πού συνδέεται στενά μέ τό δεύτερο.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές πού ἀφοροῦν τίς τοιχογραφίες τοῦ ἐξωνάρθηκα ἔχουμε τή γνώμη ὅτι ἰσχύουν καί γιά τίς τοιχογραφίες τοῦ κυρίως ναοῦ[19].

Στό ὑπερῶο τοῦ καθολικοῦ ὑπάρχει μέσα σέ ξύλινη κορνίζα ἀποτοιχισμένη τοιχογραφία μέ τήν παράσταση τῆς Παναγίας Γλυκοφιλούσας ἀνάμεσα στούς ἀρχαγγέλους Γαβριήλ καί Μιχαήλ[20] (Π ί ν. 222 β). Στήν τοιχογραφία αὐτή, διαστ. 0,95×0,58 μ., ἡ Παναγία εἰκονίζεται ἔνθρονη πάνω σέ θρόνο μέ ἡμικυκλικό ἐρεισίνωτο, φορώντας κόκκινο μαφόριο. Μέ τό ἀριστερό χέρι κρατάει σέ στάση τρυφεροῦ ἐναγκαλισμοῦ τό Χριστό, πού εἶναι ντυμένος μέ κίτρινο χιτώνα καί κόκκινο ἱμάτιο. Ἀριστερά

13. Βλ. σχετικά Sbornik Radova XLIV (1955), σ. 193 (τό κείμενο στά σέρβικα μέ γαλλική περίληψη).

14. Βλ. Γερ. Σμυρνάκη, ὅ.π., σ. 432. Ἡ ἐπιζωγράφηση τοῦ ἐξωνάρθηκα ἔγινε τό 1819.

15. Βλ. καί P. Milkovič-Pepek, L'oeuvre des peintres Michel et Eutych, Skopje 1967, σ. 226-227, εἰκ. 119-128.

16. Τό ζωγράφο αὐτό ὁ Milkovič-Pepek τόν συνδέει μέ τό ἐργαστήριο τοῦ Μιχαήλ Ἀστραπᾶ καί Εὐτύχιου στούς ὁποίους ἀποδίδει καί τίς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, βλ. P. Milkovič-Pepek, ὅ.π., σ. 203-212. Πρβλ. ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τόμ. Ε΄ (1966-1969), σ. 1-30, ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι τό ἔργο τῶν δύο αὐτῶν ζωγράφων ποιοτικά εἶναι κατώτερο ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, ἔργο τοῦ Πανσέληνου καί τοῦ ἐργαστηρίου του.

17. G. Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures, Album, Paris 1927, πίν. 90,1-2 καί 91,1-3.

18. Ὅ.π., πίν. 89,1, 92,1-2 καί 93,1-2.

19. Ὅ.π., πρβλ. ἐνδεικτικά πίν. 84,3 καί 87,2.

20. Actes du XIVe Congrès Intern. des études byzantines, Bucarest 1971, I (1974), σ. 160 εἰκ. 3.

εἰκονίζεται ὀρθιος ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ φορώντας χιτώνα κόκκινο καί μανδύα πράσινο. Στό δεξί χέρι κρατάει κοντάρι με σταυρό καί στό αριστερό ἐνσταυρη σφαίρα. Μέ τόν ἴδιο τρόπο εἰκονίζεται καί ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, μέ μόνη τη διαφορά ὅτι φορᾶ πράσινο χιτώνα καί κόκκινο μανδύα.

Ἀπό ἄποψη τεχνικῆς τά περιγράμματα ἀποδίδονται μέ καφέ-κόκκινο χρῶμα, ἐνῶ οἱ σκιές εἶναι πράσινες καί ἡ σάρκα ὠχροράδινη. Ἀπό ἄποψη τέχνης ἡ τοιχογραφία ἐντάσσεται στό χῶρο τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ 13ου-14ου αἰ. καί σχετίζεται μέ ἔργα ὅπως οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στό Peć[21].

Μονή Φιλοθέου

Τράπεζα

Σώζεται ἀξιόλογο σύνολο ζωγραφικῆς πού χρονολογεῖται ἀπό ἐπιγραφή στά 1540[22]. Ἡ ἐπιγραφή διατηρεῖται στόν ἀνατολικό μακρύ τοῖχο τῆς Τράπεζας, ἀνάμεσα στά πορτραῖτα τῶν κτητόρων *Λέοντος βασιλέως τοῦ Καχετίου τῆς Ἰβερίας καί τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἀλεξάνδρου* πού εἰκονίζονται ὁλόσωμοι.

Ἡ ζωγραφική δέ σώζεται σέ καλή κατάσταση. Πυρκαγιά πού ἔπληξε τό μοναστήρι στά 1871, ὀξείδωσε σέ πολλά σημεῖα τίς τοιχογραφίες καί κυρίως ἐκεῖνες τοῦ βόρειου καί τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου[23]. Ἀκόμα, καθώς ἡ Τράπεζα θά ἔμεινε γιά καιρό χωρίς στέγη, ἐκτεθειμένη στίς καιρικές μεταβολές, δημιουργήθηκαν μέ τόν καιρό ἄλατα πάνω στή ζωγραφική ἐπιφάνεια.

Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα, που ἀκολουθεῖ τή συνηθισμένη διάταξη σέ ζῶνες, ἔχει ὡς ἑξῆς: στό βόρειο τοῖχο ἀνοίγεται ἡ ἀψίδα πού πλαισιώνεται ἀπό δύο ἀψιδώματα. Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ὁπως συνήθως ὁ Μυστικός Δεῖπνος (Π ί ν. 223 α) καί κάτω ὁλόσωμοι ἱεράρχες, ἐνῶ στά ἀψιδώματα ἀριστερά ὁ Χριστός ἔνθρονος, στόν τύπο τοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέα, καί δεξιά ἡ Παναγία Βρεφοκρατούσα. Οἱ μορφές τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας ἀποδίδονται σέ μέγεθος πού ὑπερβαίνει τά 3 μ.

Στόν ἀνατολικό τοῖχο, σέ δύο ζῶνες, εἰκονίζονται κάτω ὁλόσωμοι ἅγιοι καί πάνω ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος. Στό δυτικό τοῖχο, σέ δύο ζῶνες ἐπίσης, εἰκονίζονται κάτω ὁλόσωμοι ἅγιοι καί πάνω θαύματα τοῦ Χριστοῦ (Π ί ν. 223 β). Στόν ἴδιο τοῖχο διακρίνεται δεύτερο στρῶμα ζωγραφικῆς ἀπό τό ὁποῖο σώζεται μία μόνο παράσταση.

Οἱ μορφές τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ βόρειου καί ἀνατολικοῦ τοίχου ἀκολουθοῦν εἰκονογραφικά σχήματα συγγενή μέ τήν κρητική σχολή, ἀλλά τεχνοτροπικά δέ φαίνονται νά ἀνήκουν σ' αὐτή. Κύρια χαρακτηριστικά εἶναι τό μνημειακό στήσιμο τῶν ὁλόσωμων ἁγίων καί ἡ ραδινότητα τῶν μορφῶν στίς συνθέσεις, μέ πτυχολογία πού ἀναδεικνύει ζωγραφικά τούς ἐπιμέρους ὄγκους τοῦ σώματος. Ἀκόμα οἱ κινήσεις ἤ οἱ στάσεις τῶν μορφῶν δέ στεροῦνται εὐγένειας καί ἠρεμίας. Ἀντίθετα, οἱ τοιχογραφίες τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀνήκουν σέ ἄλλο ἐργαστήρι πού τό χαρακτηρίζει μιά κάποια ἀσχήμια τῶν μορφῶν καί μιά ἐκζήτηση στήν κίνηση τῆς πτυχολογίας. Τέλος, τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου ἀποδίδονται γραμμικά καί ἡ πτυχολογία εἶναι σχηματοποιημένη.

Κοιμητηριακός ναός

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ κοιμητηριακός ναός τῆς μονῆς πού χτίστηκε, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή, τό 1809. Τό ἐνδιαφέρον βρίσκεται στήν ὁρατή κατασκευή μέ πλίνθους τῆς ὀροφῆς καί στή στήριξη τοῦ τρούλου σέ τρεῖς κόγχες καί μιά καμάρα στήν ἀνατολική πλευρά πού θυμίζει ἀνάλογες λύσεις γνωστές ἀπό τή μουσουλμανική ἀρχιτεκτονική.

Καθολικό

Τό καθολικό τῆς μονῆς εἶναι νεότερο καί χρονολογεῖται, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή, τό 1746. Ἡ τοιχογράφηση τοῦ καθολικοῦ εἶναι ἔργο τῶν ἀδελφῶν Κωνσταντίνου καί Ἀθανασίου, που κατάγονται ἀπό τήν πόλη τῆς Κορυτσᾶς[24].

Μονή Σίμωνος Πέτρας

Τό καθολικό τῆς μονῆς, πού ἀνήκει στόν τύπο τοῦ τρίκογχου τετρακιόνιου, χτίστηκε στά 1893, δηλαδή δύο χρόνια μετά τήν πυρκαγιά πού ἀποτέφρωσε τό μοναστήρι μαζί μέ τή βιβλιοθήκη[25]. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν διακρίνονται στούς τοίχους τῆς ἁψίδας τοῦ Ἱεροῦ, τοῦ διακονικοῦ καί τῆς πρόθεσης πού χρονολογοῦνται καί ἀνήκουν σέ παλιότερη φάση ἀπό τή χρονολογία ἀνοικοδόμησης τοῦ καθολικοῦ. Αὐτό σημαίνει ὅτι στήν ἀνίδρυση τοῦ νέου καθολικοῦ συμπεριλήφθηκαν καί τμήματα τοῦ παλιότερου, πού διασώθηκαν ἀπό τήν πυρκαγιά. Τό παλιότερο αὐτό καθολικό κατά τό Σμυρνάκη ἱστορήθηκε τό 1633[26].

Μονή Παντοκράτορος

Κοιμητηριακός ναός

Ἔξω ἀπό τή μονή Παντοκράτορος, στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ βράχου, πάνω στόν ὁποῖο εἶναι χτισμένο τό μοναστήρι, ὑπαρχει ὁ παλιος κοιμητηριακός ναός τῆς μονῆς που μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μέ πολλή πιθανότητα στό β΄ μισό τοῦ 14ου αἰ. Πρόκειται γιά μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, ἐξωτ. διαστ. 9,20×5,10 μ., μέ νάρθηκα καί ὑπόγεια κρύπτη (Σ χ έ δ. 2). Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἐξωτερικά τρίπλευρη, ἐνῶ τῆς πρόθεσης καί τοῦ διακονικοῦ ἀνοίγονται στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Πάνω τή μοναδική

21 Βλ. Radivoje Ljubinković, L'Église des Saints-Apôtres de la Patriarchie à Pec, Beograd 1972, εἰκ. 13.

22. Βλ. G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Paris 1904. Ἀπό τίς τοιχογραφίες τῆς Τράπεζας ὁ G. Millet δημοσιεύει μόνο δύο φωτογραφίες, μία λεπτομέρεια ἀπό τό Μυστικό Δεῖπνο καί μία ἀπό τόν Ἅγιο Σάββα. Βλ. G. Millet, ὅ.π., πίν. 95,1-2.

23. Βλ. Γερ. Σμυρνάκη, ὅ.π., σ. 585

24. Βλ. ὅ.π., σ. 584

25. Βλ. ὅ.π., σ. 593.

26. Βλ. ὅ.π., σ. 588.

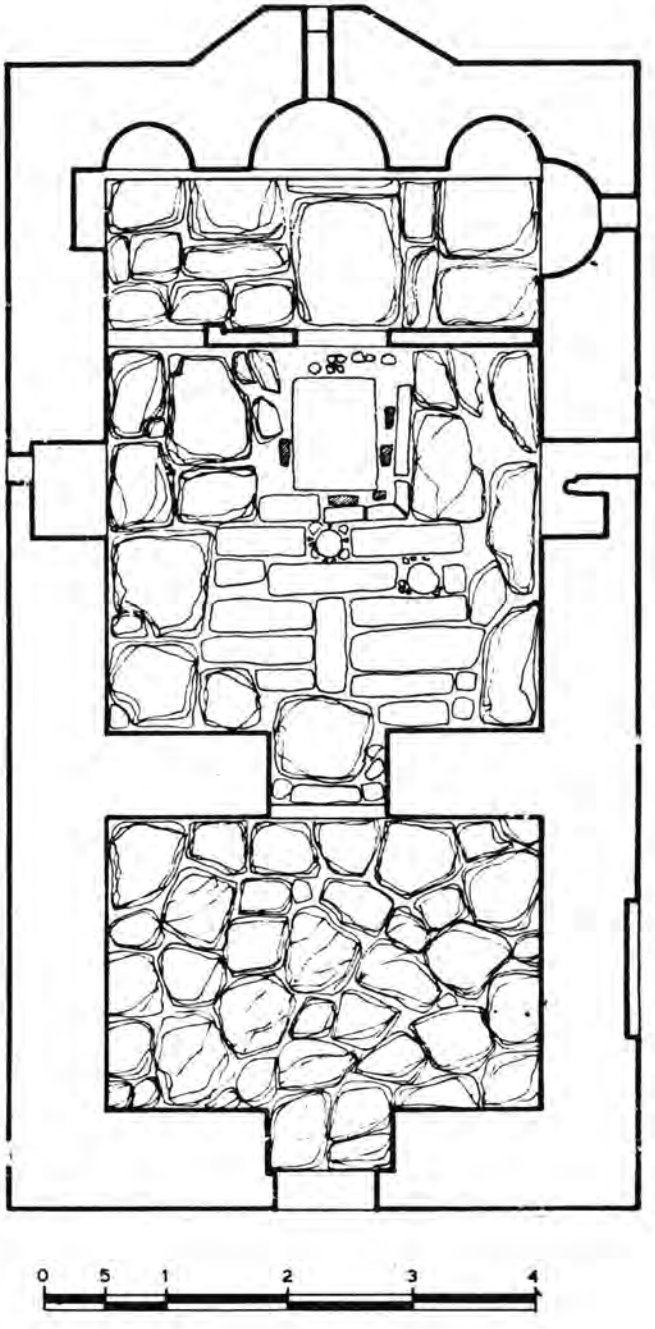

Σχέδ. 2. Χαλκιδική. Ἅγιον Ὄρος. Κοιμητηριακός ναός μονῆς Παντοκράτορος. Κάτοψη.

εἴσοδο τοῦ ναοῦ, στό δυτικό τοῖχο, ὑπάρχει ἀβαθής κόγχη, ἐνῶ στό νότιο καί βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ δύο ἀνισομεγέθη ἀνοίγματα ἔχουν τή θέση τῶν ἀρχικῶν δίλοβων παραθύρων πού εἶναι ἐντοιχισμένα.

Ἡ κρύπτη βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπό τόν κυρίως ναό καί ἐκτείνεται στά 2/3 περίπου τοῦ ὁλικοῦ μήκους του. Τό ἐσωτερικό τῆς κρύπτης χωρίζεται σέ δύο καμαροσκεπη τμήματα ἀπό δύο πεσσούς πού στηρίζουν τόξα. Ἡ κρύπτη αὐτή χρησιμοποιεῖται ὡς ὀστεοφυλάκιο. Στό δάπεδο τοῦ ναοῦ δύο κινητές πλάκες στήν κορυφή κάθε καμάρας καλύπτουν τίς προσβάσεις πρός τήν κρύπτη. Σήμερα, ἡ νότια πρόσβαση ἔχει καταστραφεῖ. Μέ τόν ἐξωτερικό χῶρο ἡ κρύπτη ἐπικοινωνεῖ μέ μικρή θυρίδα ἀνοιγμένη στή βάση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Τό δάπεδο τοῦ ναοῦ εἶναι στρωμένο μέ πλάκες, μέ μόνη διακόσμηση δύο κυκλικά συμπλέγματα γεωμετρικῶν θεμάτων κατασκευασμένα ἀπό ψηφίδες μαρμάρου καί βότσαλα.

Τό Ἱερό ἀποχωρίζεται ἀπό τόν κυρίως ναό μέ ξύλινο νεωτερικό τέμπλο, πίσω ἀπό τό ὁποῖο σώζονται μαρμάρινοι πεσσοί καί κοσμήτης ἀπό τό ἀρχικό τέμπλο.

Ὁ ναός σήμερα ἔχει ὑποστεῖ δραστική ἐπέμβαση στήν ἐξωτερική τοιχοποιία, ἡ ὁποία, καθώς εἶχε σημαντική φθορά ἀπό τήν ὑγρασία, ἐπενδύθηκε σέ πολλά σημεῖα μέ πρόχειρη λιθοδομή καί σοβαντίστηκε μέ τσιμεντοκονίαμα. Σέ μερικά σημεῖα τῆς ἀρχικῆς τοιχοποιίας, ὅπου δέν ἔγινε ἐπέμβαση, διακρίνεται τό ἀρχικό, ἴσως ρόδινο ἐπίχρισμα. Ἐπίσης οἱ ἐσωτερικές ἐπιφάνειες ἔχουν ἐπιχριστεῖ μέ κονίαμα, πού περιέχει πολύ τσιμέντο, μέ ἀποτέλεσμα νά φθείρεται καί νά καταρρέει συνεχῶς. Ἔρευνα γιά διαπίστωση τοιχογραφιῶν ὑπῆρξε ἀρνητική. Ἐπεμβάσεις ἀκόμη δέχτηκε τό δάπεδο τοῦ ναοῦ, ἐνῶ ἡ δίριχτη στέγη εἶναι ἐλαφρά ὑπερυψωμένη.

Ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα Π. Θεοδωρίδη, συνεργάτη τῆς Ἐφορείας, ἔγινε ἀποτύπωση τοῦ μνημείου καί συντάχθηκε μελέτη συντήρησης καί διαμόρφωσης τοῦ γύρω χώρου.

Μολυβοκκλησιά

Στό κελί Μολυβοκκλησιά, πού βρίσκεται στήν περιοχή τῶν Καρυῶν, σώζεται ἀποτοιχισμένη τοιχογραφία μέ θέμα τό Χριστό Παντοκράτορα σέ προτομή (Π ί ν. 224 α).

Ἡ τοιχογραφία αὐτή ἔχει χρονολογηθεῖ στό 16ο αἰ. καί ἔχει συσχετιστεῖ μέ ἔργα κρητικῆς σχολῆς[27]. Ὁ τύπος ὅμως τῆς μορφῆς πού θυμίζει πρότυπα τῆς μακεδονικῆς σχολῆς, ἡ μαλακότητα στήν ἀπόδοση τοῦ ρούχου καί τῶν μαλλιῶν καί ἡ χρήση πράσινης σκιᾶς καί ὤχρας στό πρόσωπο, συνηγοροῦν στήν τοποθέτηση τῆς τοιχογραφίας στό 15ο αἰ. καί τή σύνδεσή της μέ ἔργα πού συνεχίζουν μέσα στό 15ο αἰ. τήν παράδοση τῆς μακεδονικῆς σχολῆς.

Ἀκόμη, σέ δωμάτιο τοῦ κελιοῦ εἶναι ἐντοιχισμένη τοιχογραφία μέ θέμα τόν Ἀναπεσόντα (Π ί ν. 224 β). Ἡ τοιχογραφία αὐτή, πού μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ στό 16ο αἰ., προέρχεται πιθανότατα ἀπό τήν τοιχογράφηση τοῦ παρεκκλησίου, ἔργο τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Θεοφάνη[28], στό δυτικό τοῖχο τοῦ ὁποίου φαίνεται πώς ὑπῆρχαν μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις.

Ἀξιόλογα εἶναι ἐπίσης τμήματα τοῦ ξυλόγλυπτου τέμπλου τοῦ παρεκκλησίου μέ ἀνθινη διακόσμηση σέ ἔξεργη τεχνική. Τά κομμάτια αὐτά προέρχονται ἀπό παλιότερο τέμπλο τοῦ 17ου αἰ. ἐνσωματωμένα σέ τέμπλο τοῦ τέλους τοῦ ἴδιου αἰώνα.

Τά κομμάτια τοῦ τέμπλου βρίσκονται σέ ἐπικίνδυνο βαθμό διάβρωσης ἀπό τό σαράκι. Ἐπίσης τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ἀποκολλημένα ἀπό τήν τοιχοποιία καί ἔχουν ἄμεση ἀνάγκη στερέωσης. Σχετικά μέ τό θέμα αὐτό ἔγινε εἰσήγηση γιά τήν ἀνάληψη ἐργασιῶν συντήρησης τοῦ τέμπλου καί στερέωσης τοιχογραφιῶν.

Σκήτη Ἁγίας Ἄννας

Ὁ κυριακός ναός, πού τιμᾶται στή μνήμη τῆς Ἁγίας Ἄννας, χτίστηκε στό 1752 στή θέση παλιότερου κυριακοῦ πού κατεδαφίστηκε[29]. Σύμφωνα μέ τήν προφορική παράδοση τῶν μοναχῶν, τό κυριακό αὐτό εἶναι τό τρίτο πού χτίζεται στήν ἴδια θέση (Π ί ν. 225 α). Ἀποτελεῖται ἀπό τόν κυρίως ναό, τή λιτή καί τό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, πού εἶναι χτισμένο βόρεια καί σέ ἐπαφή μέ τή λιτή, στή συνέχεια τῆς ὁποιας βρίσκεται καί ὁ ξενώνας, ἐνῶ πάνω ἀπό τή λιτή καί τό παρεκκλήσι βρίσκεται ἡ Τράπεζα.

Ἡ τοιχογράφηση τοῦ κυριακοῦ ἔγινε τό 1757 *διά χειρός Κωνσταντίνου καί Ἀθανασίου*[30], ἐνῶ οἱ εἰκόνες τοῦ ξυλόγλυπτου τέμπλου τό 1753 (Π ί ν. 225 β-226 α).

Στό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους στεγάζεται ἡ βιβλιοθήκη τῆς σκήτης καί 126 περίπου εἰκόνες, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ξεχωρίζει ἡ εἰκόνα τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, ἀξιόλογο ἔργο τοῦ 14ου αἰ. (Π ί ν. 226 β). Ἀκόμη στό παρεκκλήσι φυλάγεται ἀποτοιχισμένη τοιχογραφία στήν ὁποία εἰκονίζεται τό κεφάλι ἁγίου (Π ί ν. 226 γ). Σύμφωνα μέ προφορική παράδοση τῶν μοναχῶν ἡ τοιχογραφία αὐτή προέρχεται ἀπό τήν τοιχογράφηση τοῦ προηγούμενου ναοῦ.

Σκήτη Ἁγίου Παντελεήμονος

Ἡ σκήτη τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος βρίσκεται σέ ἀπόσταση 20 λεπτῶν ΒΑ. ἀπό τή μονή Κουτλουμουσίου. Τό κυριακό τῆς σκήτης χτίστηκε τό 1790, ἐνῶ ἡ τοιχογράφησή του ἄρχισε στά 1868 χωρίς νά ὁλοκληρωθεῖ[31]. Τό τέμπλο εἶναι ξυλόγλυπτο μέ εἰκόνες τοῦ τέλους τοῦ 18ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ.

Ἀνατολικά τῆς αὐλῆς τοῦ κυριακοῦ βρίσκεται ὁ κοιμητηριακός ναός τῆς σκήτης, πού εἶναι διώροφος καί χτί-

27. DOP 1969-1970, σ. 332, εἰκ. 108.

28. Ὅ.π., σ. 322.

29. Βλ. σχετικά Κ. Βλάχου, δ.π., σ. 180.

30. Ὅ.π. Οἱ ἴδιοι καλλιτέχνες τοιχογραφοῦν τό 1746 τό καθολικό τῆς μονῆς Φιλοθέου (βλ. παραπάνω).

31. Ὅ.π., σ. 223.

στηκε τό 1799. Στό νάρθηκα τοῦ ναοῦ αὐτοῦ στεγάζεται ἡ βιβλιοθήκη τῆς σκήτης.

Μονή Κουτλουμουσίου

Μέ τήν εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν στή μονή μελετήσαμε τίς τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ πού χρονολογοῦνται βάσει ἐπιγραφῆς στά 1540[32]. Οἱ τοιχογραφίες αὐτές ἀπό εἰκονογραφική ἄποψη ἀκολουθοῦν σέ γενικές γραμμές τήν εἰκονογραφία τῶν θεμάτων τῆς κρητικῆς σχολῆς. Τεχνοτροπικά ὅμως, παρά τή νεότερη ἐπιζωγράφηση, διακρίνει κανείς ὅτι ἀνήκουν σέ διαφορετικό καλλιτεχνικό ἐργαστήρι ἀπό ἐκεῖνο τοῦ Θεοφάνη, γιά νά μήν ποῦμε ρεῦμα[33]. Αὐτό εἶναι σαφέστερο στίς τοιχογραφίες τῆς λιτῆς πού δέ φαίνεται νά εἶναι ἐπιζωγραφημένες.

Οἱ συνθέσεις εἶναι κάπως χαλαρές καί οἱ μορφές χαρακτηρίζονται ἀπό εὐγένεια καί ὁμορφιά στήν ἔκφραση πού τίς ἀπομακρύνει ἀπό τήν πνευματική αὐστηρότητα τῆς κρητικῆς σχολῆς. Τό πλάσιμο πάλι στά πρόσωπα δέν ἔχει τήν ἔντονη φωτοσκίαση τῶν μορφῶν τῆς Κρητικῆς Σχολῆς, ἀλλά εἶναι μαλακό καθώς ἡ πράσινη σκιά «δένεται» μέ τή ρόδινη σάρκα (Π ί ν. 227 α-β). Ἀκόμα, σέ πολλές παραστάσεις τά χρώματα στά ροῦχα εἶναι ἔντονα, μέ κυρίαρχο συνδυασμό τοῦ κόκκινου μέ τό γαλάζιο, ἐνῶ στήν κρητική σχολή συνηθίζεται ὁ συνδυασμός τοῦ καφέ μέ τό γαλάζιο.

Στόν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ, πού τοιχογραφήθηκε τό 1774, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή πού βρίσκεται στό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου ἀπό τόν ἐξωνάρθηκα στή λιτή[34], οἱ τοιχογραφίες ἀνήκουν σέ λαϊκό ἐργαστήριο τοῦ 18ου αἰ. (Π ί ν. 227 γ). Τεχνοτροπικά τό ἐργαστήριο αὐτό, πού θά τό συναντήσουμε καί σέ ἄλλα μνημεῖα στό Ἅγιο Ὄρος, δέν ἀκολουθεῖ τή γενική τάση τῆς ἐποχῆς, πού ἐκφράζεται μέ τήν ἀντιγραφή τῶν ἔργων τῆς μακεδονικῆς σχολῆς. Κατά τόπους οἱ τοιχογραφίες αὐτές εἶναι ἐπιζωγραφημένες ὕστερα ἀπό τήν ἐπέμβαση πού ἔγινε στόν ἐξωνάρθηκα μετά τό σεισμό τοῦ 1932.

Κάτω ἀπό τίς τοιχογραφίες αὐτές διαπιστώθηκε ὅτι ὑπάρχει παλιότερο στρῶμα ζωγραφικῆς, τό ὁποῖο δέν εἶναι ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο πού βρέθηκε στήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ δυτικοῦ καί βόρειου τοίχου τοῦ καθολικοῦ, κάτω ἀπό τήν ξύλινη στέγη καί πάνω ἀπό τή θολωτή ὀροφή τοῦ ἐξωνάρθηκα[35].

Ἀπό τίς τοιχογραφίες σώζεται σέ καλή κατάσταση τό πάνω τμῆμα τῶν ἑξῆς θεμάτων: στό δυτικό τοῖχο ἡ Δέηση καί οἱ Ἀπόστολοι ἀπό τή Δευτέρα Παρουσία (Π ί ν. 227 δ). Στό βόρειο τοῖχο ἀπό Δ. πρός Α. ἡ Κλίμακα τοῦ Ἰωάννη, ἡ Κοίμηση τοῦ Ἐφραίμ καί ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί (Π ί ν. 228 α-β). Ἐπίσης στή δυτική ὄψη τοῦ βόρειου χοροῦ εἰκονίζονται οἱ κτήτορες τῆς μονῆς, ὀρθιοι, καί ἀριστερά ἄγγελος πού δέεται πρός τήν Παναγία Βρεφοκρατούσα. Σύμφωνα μέ ἐπιγραφή πού συνοδεύουν τά πορτραῖτα τῶν κτητόρων αὐτοί εἶναι: *Ὁ κτήτωρ Ἀλέξιος Κομνηνός ὁ Α΄ /α π α - α ρ ι η (1081-1118), Ὁ Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός αὐθέντης* [- - -] *Οὐγγαρίας* καί *ὁ Ράνδουλας*[36]. Ἀπό τούς κτήτορες πού εἰκονίζονται σέ τρία ἀπό τά ἀψιδώματα τοῦ βόρειου χοροῦ, ὁ Ἰωάννης καί ὁ Ράνδουλας εἶναι ὁρατοί μόνο κάτω ἀπό τή στέγη τοῦ ἐξωνάρθηκα καί ἀπό τό στῆθος καί πάνω, γιατί τό ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ σώματος ἔχει καλυφθεῖ ἀπό τήν κόγχη τοῦ παρεκκλησίου τῆς «Φοβερᾶς Προστασίας». Ἀντίθετα, ὁ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός εἶναι ὁρατός, γιατί τό ἀψίδωμα στό ὁποῖο εἰκονίζεται ἔχει ἀφεθεῖ ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς στοᾶς.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτές, πού σήμερα εἶναι ἐπισκέψιμες μόνο ἀπό τό παράθυρο τοῦ βόρειου τοίχου τῆς λιτῆς, εἶναι ἔργο δύο πιθανότατα ζωγράφων πού ἀκολουθοῦν τήν παράδοση τῆς κρητικῆς σχολῆς. Χρονικά οἱ τοιχογραφίες αὐτές, ἐάν δέν εἶναι σύγχρονες μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ, θά πρέπει νά τοποθετηθοῦν γύρω στά μέσα τοῦ 16ου αἰ.

Θά πρέπει ἀκόμα νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτές πρίν ἐγκλωβιστοῦν κάτω ἀπό τή στέγη τοῦ ἐξωνάρθηκα καί καλυφθοῦν ἀπό τό στρῶμα ζωγραφικῆς τοῦ 1744, προστατεύονταν ἀπό τά νερά τῆς βροχῆς μέ ξύλινη στέγη ξύλινης στοᾶς πού κατεῖχε τή θέση τοῦ σημερινοῦ ἐξωνάρθηκα. Τοῦτο βεβαιώνεται ἀπό τίς τρύπες στήριξης δοκῶν ξύλινης στέγης παλιότερης ἀπό τή στέγη πού καλύπτει σήμερα τόν ἐξωνάρθηκα καί οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀνοιχθεῖ στό πάχος τοῦ βόρειου καί δυτικοῦ τοίχου. Οἱ τρύπες αὐτές, πού ἀπέχουν μεταξύ τους 0,40-0,50 μ., διακρίνονται ἐπάνω ἀπό τήν ταινία πού ὁρίζει τήν πάνω ἀπόληξη τῶν τοιχογραφιῶν. Φαίνεται μάλιστα πῶς ἀνοίχθηκαν πρίν ἀπό τήν τοιχογράφηση, γιατί ἡ ταινία τίς παρακολουθεῖ καί τίς ὁρίζει. Στήν ἄποψη αὐτή συνηγορεῖ καί ἡ λοξή ταινία πού ὁρίζει τήν ἐπάνω ἀπόληξη τῆς τοιχογραφίας τῶν κτητόρων καί ἡ ὁποία εἶναι σύμφωνη μέ τήν κλίση μονόκλινης στέγης.

Μέ βάση λοιπόν τά στοιχεῖα αὐτά θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι στή θέση τοῦ ἐξωνάρθηκα, πού εἴπαμε ὅτι χτίστηκε λίγο πρίν ἀπό τό 1744, ὑπῆρχε στοά μέ ξύλινη στέγη. Ἡ στοά αὐτή σχετίζεται χρονικά μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ 16ου αἰ. πού βρέθηκαν στήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ δυτικοῦ καί βόρειου τοίχου.

32. Βλ. σχετικά Γερ. Σμυρνάκη, ὅ.π., σ. 523.

33. Πρβλ. DOP, ὅ.π., σ. 322.

34. Βλ. ὑποσημ. 8.

35. Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 275 τοῦ κειμένου.

36. Ἀπό τούς τρεῖς κτήτορες τῆς μονῆς ὁ Σμυρνάκης ἀναφέρει μόνο τόν Ἀλέξιο Κομνηνό καί τό Ράνδουλα, ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας (1496-1508), ὁ ὁποῖος ἀρχίζει νά ἀνακαινίζει τό μοναστήρι μετά τήν πυρκαγιά τοῦ 1497, βλ. Γερ. Σμυρνάκη, ὅ.π., σ. 518 καί 523. Ὁ δεύτερος στή σειρά κτήτορας τῆς μονῆς Ἰωάννης αὐθέντης Οὐγγαρίας θά πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τόν Ἰωάννη Βλαδισλάβο, βοεβόδα Οὐγγροβλαχίας (1364-1374), τό ὄνομα τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται σέ ἔγγραφα τῆς μονῆς τοῦ 1370. Ἀπό τά ἔγγραφα αὐτά προκύπτει ὅτι ὁ Ἰωάννης Βλαδισλάβος ἔχει χτίσει τό 1369 τό περιτείχισμα τῆς μονῆς. Στόν ἴδιο ἀποτείνεται ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Χαρίτων καί τόν παρακινεῖ λέγοντας *Ἀνεγείρετε ναόν μείζονα καί ἱκανόν ὄντα ὑποδέχεσθαι ἐντός τούς εὑρισκομένους Ρωμαίους ἀδελφούς καί τούς εἰσερχομένους Βλάχους*, βλ. P. Lemerle, Actes Kutlumus, Paris 1946, ἀριθ. ἐγγρ. 29 καί 30. Ἔτσι λοιπόν μέ βάση τά στοιχεῖα αὐτά ἡ ἔρευνα γιά τό χρόνο ἀνέγερσης τοῦ καθολικοῦ πρέπει νά περιοριστεῖ στά χρόνια τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βλαδισλάβου ἤ τήν ἐποχή τοῦ Ράνδουλα. Ἡ περίπτωση ἀνέγερσης τοῦ καθολικοῦ στά 1540, ἔτος τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ, θά πρέπει νά ἀποκλειστεῖ ὅπως σημειώσαμε παραπάνω.

Μονή Κωνσταμονίτου

Στό καθολικό ὑπάρχουν τρεῖς ἀξιόλογες, λατρευτικές εἰκόνες πού ἔχουν ἀνάγκη συντήρησης. Οἱ εἰκόνες αὐτές εἶναι[37]:

1. Εἰκόνα Παναγίας Ὁδηγήτριας (διαστ. 0,70×0,98 μ.)[38]. Ἡ εἰκόνα αὐτή (Πί ν. 229 α), πού πρέπει νά τοποθετηθεῖ στό 14 αἰ., παρουσιάζει διογκώσεις τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας καί κατά τόπους ἀπολεπίσεις στό πρόσωπο. Ρωγμή τοῦ ξύλου εἶναι ἐμφανής στό ἀριστερό μάτι τῆς Παναγίας.

2. Εἰκόνα Παναγίας Ἀντιφωνήτριας (διαστ. 1,10× 0,75 μ.). Ἡ εἰκόνα αὐτή, πού μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ μέ πιθανότητα στό τέλος τοῦ 12ου ἤ στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., παρουσιάζει ἀπολεπίσεις τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας στό πρόσωπο κυρίως τοῦ Χριστοῦ. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἀποδίδεται μέ διαφορετική τεχνική ἀπ' ὅ,τι τό πρόσωπο τῆς Παναγίας (Πί ν. 230 α-β). Στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἐπικρατεῖ ἡ φωτοσκίαση, ἐνῶ στό πρόσωπο τῆς Παναγίας ὁ γραμμικός φωτισμός καί ἡ γραμμική διαγραφή τῶν χαρακτηριστικῶν. Πρός τό παρόν δέν μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ ἐάν ἡ διαφορά τεχνικῆς ὀφείλεται σέ νεότερη ἐπέμβαση σ' ἕνα ἀπό τά πρόσωπα ἤ πρόκειται γιά ἔργο στό ὁποῖο ὁ καλλιτέχνης, λόγω τῆς μεταβατικῆς περιόδου, ἀκολουθεῖ δύο διαφορετικές τεχνικές.

3. Εἰκόνα Ἁγίου Στεφάνου (διαστ. 0,95×0,65 μ.). Ἔργο τοῦ 14ου αἰ. Παρουσιάζει ρωγμή τοῦ ξύλου καί διογκώσεις τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας (Πί ν. 229 β).

Τέλος, ἀπό τά πιό ἐνδιαφέροντα κειμήλια τῆς μονῆς εἶναι χρυσοκέντητος ἐπιτάφιος, διαστ. περίπου 0,40×0,80 μ. Ὁ ἐπιτάφιος αὐτός, πού εἶναι ἀδημοσίευτος, πρέπει νά χρονολογηθεῖ στό 14ο αἰ. (Πί ν. 231 α-β).

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Τορώνη

Μέ τήν εὐκαιρία ἐργασιῶν καθαρισμοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ στήν Τορώνη[39], τοῦ ὁποίου ὁ χῶρος ἦταν καλυμμένος μέ θάμνους καί λιθοσωρούς, προέκυψαν τά ἑξῆς στοιχεῖα:

Πρόκειται γιά παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς ὁποίας τό κεντρικό κλίτος, χωρίς τήν ἁψίδα, ἔχει μῆκος 13,80 μ. περίπου. Ἡ ἁψίδα εἶναι ἡμικυκλική μέ διάμετρο 4,10 καί χορδή 2,70 μ. Τό πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἁψίδας εἶναι 1,05 στά ἄκρα τοῦ ἡμικυκλίου καί 0,70 μ. στό μέσο. Ἀπό τά πλάγια κλίτη ἔχει ἐπισημανθεῖ μόνο τό βόρειο, τοῦ ὁποίου οἱ διαστάσεις δέν εἶναι δυνατό νά ὁριστοῦν πρός τό παρόν. Νότιο κλίτος λόγω τῆς ἐπίχωσης στήν πλευρά αὐτή τῆς βασιλικῆς δέ διακρίνεται. Οἱ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς εἶναι χτισμένοι μέ ἀργολιθοδομή καί ἰσχυρό ἀσβεστοκονίαμα, ἐνῶ παράλληλα χρησιμοποιήθηκε ἄφθονο οἰκοδομικό ὑλικό ἀπό τήν ἀρχαία πόλη τῆς Τορώνης[40]. Ἡ ἐσωτερική πλευρά τῶν τοίχων ἦταν ἐπιχρισμένη· διακρίνονται μάλιστα πάνω στό ἐπίχρισμα ἴχνη γραπτῆς διακόσμησης. Ἡ παρουσία γραπτῆς διακόσμησης στό ναό βεβαιώνεται καί ἀπό σπαράγματα σοβάδων πάνω στά ὁποῖα ὑπάρχουν ἴχνη ζωγραφικῆς.

Στό χῶρο τῆς βασιλικῆς χτίστηκε, σέ δεύτερη φάση, μικρότερος μονόχωρος ναός μέ ἐσωτερικές διαστάσεις – χωρίς τήν κόγχη – 7,50×5,80 μ. Ὁ νεότερος αὐτός ναός εἶναι χτισμένος μέ ἀργούς λίθους καί χῶμα, ἀντί ἀσβεστοκονίαμα. Στό χτίσιμο τῶν τοίχων ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καί κομμάτια μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπό τόν παλαιοχριστιανικό ναό. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση στή θέση τῆς βασιλικῆς ὑπῆρχε ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πού ἴσως μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τό νεότερο ναό.

Στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν συγκεντρώθηκαν μέσα ἀπό τούς λιθοσωρούς θραύσματα διάτρητων καί μή θωρακίων, κιόνων, βάσεων κιόνων, μαρμάρινων πλακῶν ἀπό δάπεδο ἤ ὁρθομαρμάρωση. Βρέθηκαν ἀκόμα δύο κομμάτια ἀπό μαρμάρινη κυκλική τράπεζα, καθώς καί θραύσματα ἰωνίζοντος κιονοκράνου. Τέλος, ἐπισημάνθηκε ἡ παρουσία παλαιοχριστιανικῶν ὀστράκων καί οἱ βάσεις δύο βυζαντινῶν ἐφυαλωμένων ἀγγείων.

Στή νοτιοανατολική πλευρά τῆς βασιλικῆς καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπ' αὐτή διακρίνονται τάφοι, παλαιοχριστιανικοί πιθανότατα, συλημένοι.

Στό λαιμό τῆς ἀρχαίας Ληκύθου, ΒΔ. τῆς βασιλικῆς πού προαναφέρθηκε, σέ ἀπόσταση 30 μ. περίπου ἀπό τό βόρειο αἰγιαλό καί ἀμέσως δεξιά τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου πού ὁδηγεῖ πρός τά νότια τῆς Βίγλας ἀγροκτήματα, ἐντοπίστηκαν τά ἐρείπια καί ἄλλου χριστιανικοῦ ναοῦ. Ἀπό τό ναό αὐτό μόλις διακρίνεται πάνω στό ἔδαφος τό περίγραμμα τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καί τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ. Ὕστερα ἀπό ἐπιφανειακή ἔρευνα τοῦ συνεργάτη τῆς Ἐφορείας Ἰ. Παπαγγέλου στήν περιοχή τοῦ ναοῦ, συγκεντρώθηκαν θραύσματα διάτρητων θωρακίων, μαρμάρινου κίονα καί πλακῶν ἀπό μαρμάρινο δάπεδο.

Πόρτο Κουφό

Στό νοτιότατο ἄκρο τῆς Σιθωνίας βρίσκεται τό ἀσφαλέστατο λιμάνι τοῦ Πόρτο Κουφό. Ἡ εἴσοδός του ὁρίζεται ἀπό δύο ψηλούς βραχώδεις λόφους, τή Βίγλα δυτικά, ὅπου καί ἡ ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Τορώνης, καί τήν Παγώνα ἀνατολικά. Στήν ἀπόκρημνη βόρεια πλευρά τῆς Παγώνας, στό ψηλότερο σημεῖο της, πού σήμερα εἶναι ἀπρόσιτο λόγω ἀποκοπῆς τοῦ περάσματος ἀπό παλιότερες ἐργασίες λατόμευσης τοῦ βράχου, ὑπάρχει σπήλαιο μέ ἴχνη ἀνθρώπινης παρουσίας ἀπό τά ρωμαϊκά χρόνια[41].

Τό σπήλαιο αὐτό πού εἶναι φυσική κοιλότητα μέσα σέ ἀσβεστολιθικά πετρώματα, ἔχει μῆκος περίπου 14, πλάτος 3 καί ὕψος 2,50 μ. Ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα θάλαμο, διαστ.

37. Γιά τίς εἰκόνες αὐτές βλ. Γερ. Σμυρνάκη, δ.π., σ. 686.

38. Ὁ Σμυρνάκης ἀναφέρει ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτή δωρήθηκε στό μοναστήρι τό 1360 «ὑπό τῆς Ἄννης δεσποίνης τῆς Σερβίας τῆς Φιλανθρωπινῆς», βλ. ὑποσημ. 37.

39. Γιά τήν παρουσία χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων στήν Τορώνη βλ. Μακεδονικά 1 (1940), σ. 493 καί ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 770.

40. Γενικά γιά τήν Τορώνη βλ. Χρονικά Χαλκιδικῆς 29-30 (1976), σ. 67-96.

41. Τό σπήλαιο αὐτό ἐρευνήθηκε παλιότερα ἀπό τό συνεργάτη τῆς Ἐφορείας Ἰωακ. Παπάγγελο, στόν ὁποῖο ὀφείλονται καί οἱ σχετικές μ' αὐτό πληροφορίες.

3×4 μ. περίπου, καί ἀπό δύο ἄλλους μικρότερων διαστάσεων. Ἰδιαίτερη σημασία ἀποκτᾶ τό σπήλαιο αὐτό γιατί σέ κοιλώματα τοῦ φυσικοῦ δαπέδου, διατηρεῖται ἐπίχωση, βάθ. ἀπό 0,05 μέχρι 0,50 μ., μέσα στήν ὁποία, ὕστερα ἀπό πρόχειρη ἔρευνα τοῦ συνεργάτη τῆς Ἐφορείας Ἰ. Παπαγγέλου, παρατηρήθηκαν ὄστρακα ἀγγείων ρωμαϊκῶν καί παλαιοχριστιανικῶν χρόνων μαζί μέ θαλασσινά ὄστρακα. Πέρα ἀπ' αὐτό, στήν ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τῆς ὀροφῆς, διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη γραπτῶν σταυρῶν σέ χρῶμα κόκκινο.

Ἡ παρουσία λοιπόν ἀνθρώπινης ζωῆς στό σπήλαιο αὐτό εἶναι ἀναμφισβήτητη, δέν εἶναι ὅμως βέβαιο ἐάν οἱ σταυροί πού ἀπεικονίζονται στήν ὀροφή ἔχουν σχέση μέ χρήση τοῦ σπήλαιου ὡς χώρου λατρείας καί κατοικίας μοναχῶν. Σέ καταφατική περίπτωση, ἡ παρουσία μοναχικοῦ βίου, στά παλαιοχριστιανικά ἴσως χρόνια, στή γειτονική μέ τό Ἅγιο Ὄρος περιοχή τοῦ Πόρτο Κουφό ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία γιά τήν ἱστορία τοῦ μοναχισμοῦ στή Χαλκιδική. Δυστυχῶς, ἡ ἔρευνα τοῦ σπηλαίου δέν εἶναι δυνατή πρός τό παρόν παρά μόνο μέ τή βοήθεια ἐκπαιδευμένων ἀναρριχητῶν.

Περιστερονήσι

Τό Περιστερονήσι, βραχονήσι ἔκτασης περίπου 4 στρεμμάτων, βρίσκεται ἀριστερά ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ Πόρτο Κουφό σέ ἀπόσταση 200 μ. ἀπό τήν ἀκτή. Στό κέντρο περίπου τῆς βραχονησίδας διακρίνεται ἐπιφανειακά ἡμικυκλικός τοῖχος, ἴσως ἁψίδα χριστιανικοῦ ναοῦ, πάχ. 0,75 μ., μέ χορδή τόξου 5 μ. Ἡ παρουσία θραυσμάτων ἀπό θωράκια καί ἄλλα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐνισχύει τήν ἄποψη αὐτή.

Στή βορινή πλευρά τῆς νησίδας σώζεται κινστέρνα, διαστ. 1×1,30 μ., τῆς ὁποίας ἡ ὀροφή ἔχει καταπέσει.

Ζέπκος Στρατονίκης

Ἡ περιοχή αὐτή πού ἀνήκει στήν κοινότητα Στρατονίκης, βρίσκεται στή βόρεια Χαλκιδική σέ ἀπόσταση 7 περίπου χλμ. ἀπό τήν κοινότητα τῆς Ὀλυμπιάδας. Στή νοτιοανατολική πλευρά τῆς περιοχῆς καί σέ ἀπόσταση 50 μ. ἀπό τήν ἀκτή σώζονται τά ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, πού σχηματίζουν μικρό ἔξαρμα στό ἔδαφος (Πί ν. 232 α). Ἀφορμή στήν ἐπισήμανση τῆς βασιλικῆς στάθηκαν ἐργασίες διαμόρφωσης τῆς περιοχῆς ἀπό τό ἐκκλησιαστικό συμβούλιο τῆς κοινότητας Στρατονίκης. Σύμφωνα μέ προφορική παράδοση τῶν κατοίκων τῆς Στρατονίκης τά ἐρείπια αὐτά ἀνήκουν σέ ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι καί ὁ ἐνοριακός ναός τῆς κοινότητας τιμᾶται στή μνήμη τοῦ ἴδιου ἁγίου. Τό στοιχεῖο αὐτό, συνδυασμένο μέ ἀνάλογη προφορική παράδοση, ἐνισχύει τήν ἄποψη τῆς προέλευσης τῶν κατοίκων τῆς Στρατονίκης ἀπό παλιότερο οἰκισμό στό χῶρο τῆς περιοχῆς Ζέπκος.

Τά ἐρείπια τοῦ ναοῦ ἀνήκουν στόν τύπο τῆς τρίκλιτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μέ δύο νάρθηκες[42] (Σχέδ. 3). Ἀπό τή βασιλική, διαστ. 27,70×19,50 μ., διακρίνεται ἡ κόγχη, πάχ. 0,90 μ., οἱ ἐξωτερικοί τοῖχοι, πάχ. 0,70 μ., καί ὁ δυτικός τοῖχος, πάχ. 0,66 μ., πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στούς δύο νάρθηκες. Ἀπό τούς νάρθηκες, ὁ ἐξωνάρθηκας ἔχει διαστάσεις 19,50×4,70 μ. καί ὁ κυρίως νάρθηκας 19,50×4 μ. Ἀπό τίς θύρες τῆς βασιλικῆς διακρίνονται οἱ ἑξῆς: μία εἴσοδος στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου, πλ. 1,80 μ., τρεῖς ἄλλες, πλ. 1,10 μ. ἡ καθεμιά στό διαχωριστικό τοῖχο ἀνάμεσα στούς δύο νάρθηκες καί τέλος ἕνα ἄνοιγμα, πλ. 3,50 μ., στόν τοῖχο μεταξύ νάρθηκα καί κυρίως ναοῦ στή θέση πού κατά κανόνα βρίσκεται τό τρίβηλο. Μιά ἀκόμα εἴσοδος, στό νότιο τοῖχο, πλ. 1,30 μ., ὁδηγεῖ στό νάρθηκα.

Ὁ ναός εἶναι χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή χωρίς νά γίνεται χρήση πλίνθων. Στίς γωνίες, στά θυρώματα καί στήν κόγχη χρησιμοποιοῦνται γρανίτινοι δόμοι, διάφορων διαστάσεων, προφανῶς σέ δεύτερη χρήση (Πί ν. 232 β).

Στήν ἐσωτερική παρειά τῆς κόγχης μόλις διακρίνεται τό πάνω μέρος τοίχου, πάχ. 0,70 μ., πού ἀνήκει ἴσως σέ βαθμιδωτό σύνθρονο. Ἔξω ἀπό τή βόρεια πλευρά τοῦ ναοῦ θεμέλια τοίχων ἔχουν ἴσως σχέση μέ προσκτίσματα τοῦ ναοῦ.

Ἀνάμεσα στά ἐρείπια τῆς βασιλικῆς ἔχουν ἐπισημανθεῖ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, ὅπως ἡμικιόνιο, θραύσματα πεσσοκιονίσκου καί κίονα, καθώς καί κομμάτια μαρμάρινων πλακῶν. Ἐπίσης εἶναι ὁρατά ὄστρακα παλαιοχριστιανικῶν καί βυζαντινῶν χρόνων.

Στή διάρκεια ἐργασιῶν τοῦ δασαρχείου Ἀρναίας γιά ἀναδάσωση λόφου, πού ἀπέχει περίπου 150 μ. ΒΑ. ἀπό τήν παλαιοχριστιανική βασιλική, ἀποκαλύφθηκε καμαροσκεπής τάφος, ἐσωτ. διαστ. 1,96×1,15 καί ὕψ. 1 μ. Στή δυτική πλευρά τοῦ τάφου, ὑπάρχει ἄνοιγμα καθόδου, πλ. 0,45 μ., πού εἶχε σφραγιστεῖ μέ σχιστολιθική πλάκα. Οἱ τοῖχοι τοῦ τάφου εἶναι χτισμένοι μέ ἀργολιθοδομή καί ἐπιχρισμένοι μέ κονίαμα καί πηλό, ἐνῶ ἡ ὀροφή εἶναι χτισμένη μέ πλίνθους, διαστ. 0,33×0,27×0,03 μ. Τό δάπεδο τοῦ τάφου ἦταν στρωμένο μέ πλίνθους τῶν ἴδιων διαστάσεων.

Ἀπό ἔρευνα πού ἔγινε διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιά ὁμαδικό τάφο ἑπτά ἀτόμων τῶν ὁποίων τά σώματα ἦταν τοποθετημένα κατά τό χριστιανικό ἔθιμο τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν. Νομίσματα ἤ ἄλλα κτερίσματα δέ βρέθηκαν.

Στό λόφο αὐτό μετά τίς ἐργασίες τοῦ δασαρχείου Ἀρναίας διακρίνονται διάσπαρτα κεραμίδια, πέτρες ἀπό ἀσβεστόχτιστους τοίχους καί θραύσματα πίθων (Πί ν. 232 α). Σέ τμήματα τοῦ λόφου ὅπου δέν ἔγιναν ἐργασίες εἶναι ὁρατά καί κατά διαστήματα τμήματα τοίχων, πάχ. 0,90 μ. Πέρα ἀπό αὐτό στήν τομή τοῦ παλιοῦ δρόμου πού περιβάλλει τό λόφο διακρίνονται θεμέλια ἀσβεστόχτιστων τοίχων, κεραμοσκεπεῖς τάφοι καί πλῆθος ὀστράκων.

Τά εὑρήματα τοῦ λόφου αὐτοῦ σχετίζονται ἴσως μέ νεκροταφεῖο παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Στόν ἴδιο χῶρο ἡ προφορική παράδοση τοποθετεῖ χριστιανικό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τά ἐρείπια τοῦ ὁποίου, σύμφωνα μέ πληροφορία κατοίκων τῆς Στρατονίκης, ἦταν ἐμφανή πρίν ἀπό τίς ἐργασίες τοῦ δασαρχείου Ἀρναίας.

Λιοτόπι Ὀλυμπιάδας

Ἀνατολικά τῆς κοινότητας Ὀλυμπιάδας καί σέ ἀπό-

42. Ἡ ἀποτύπωση τῆς βασιλικῆς ἔγινε ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα Μιλτ. Πολύβιο.

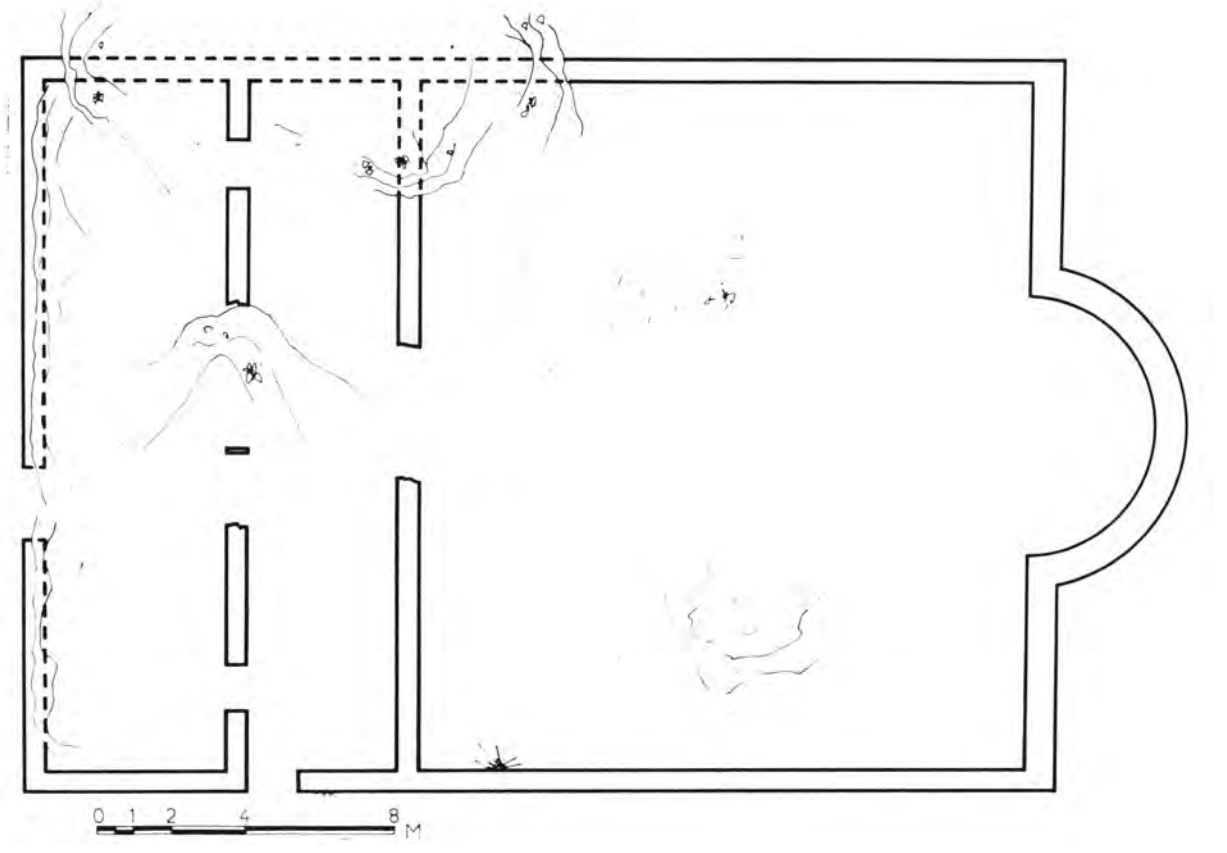

Σχέδ. 3. Χαλκιδική. Ζέπκος Στρατονίκης. Παλαιοχριστιανική βασιλική.

σταση 1500 μ. βρίσκεται ἀξιόλογος ἀρχαιολογικός χῶρος, στή θέση Λιοτόπι. Ἡ περιοχή αὐτή ἀποτελεῖ ἀντέρεισμα μέ κατεύθυνση πρός τή θάλασσα ἀπό ΝΔ. πρός ΒΑ. Τό τμῆμα τοῦ ἀντερείσματος πού βρέχεται ἀπό τή θάλασσα ἀπολήγει σέ χερσόνησο μέσω μιᾶς στενῆς λουρίδας γῆς –«λαιμοῦ»–, τῆς ὁποίας τό ἐπίπεδο βρίσκεται πολύ χαμηλότερα ἀπό τό ἄκρο τῆς χερσονήσου. Ἀμέσως ΒΑ. τοῦ «λαιμοῦ» ὑψώνεται τεῖχος πού ἐκτείνεται σέ ὅλο τό πλάτος τῆς χερσονήσου καί ἀποκόπτει τήν πρόσβαση σ' αὐτή (Π ί ν. 232 γ). Σήμερα ἕνα μονοπάτι ὁδηγεῖ τόν ἐπισκέπτη ἀπό τό «λαιμό» στή χερσόνησο μέσα ἀπό γκρεμισμένο τμῆμα τοῦ τείχους.

Τό τεῖχος πού σώζεται σέ ὕψος 4 μ. ἔχει πάχος 0,96 μ. καί εἶναι χτισμένο μέ ἀργούς λίθους καί λίγα θραύσματα πλίνθων τοποθετημένα χωρίς σύστημα. Κατά διαστήματα, πού κυμαίνονται ἀπό 4 ἕως 6 μ., τό τεῖχος, πρός τήν πλευρά τῆς χερσονήσου, ἐνισχύεται μέ συμφυεῖς ἀντηρίδες (Π ί ν. 232 δ). Πύλη τοῦ τείχους δέ διακρίνεται. Θά πρέπει ὅμως αὐτή νά ἀναζητηθεῖ στό σημεῖο συνάντησης τοῦ τείχους μέ τό μονοπάτι πού ἀναφέραμε παραπάνω. Στήν κορυφή τῆς χερσονήσου ὑπάρχει ἄλλο τεῖχος, πού περιβάλλει ἐπίπεδο χῶρο ἔκτασης 1 στρέμματος περίπου. Τό τεῖχος αὐτό, πάχ. 1,05 μ., ἔχει τήν ἴδια τοιχοδομία μέ τό τεῖχος τοῦ «λαιμοῦ» καί πρέπει νά ἀνήκει στήν ἀκρόπολη οἰκισμοῦ ἡ χρονολογία τοῦ ὁποίου, μέ τά στοιχεῖα πού ἔχουμε, δέν εἶναι δυνατό νά προσδιοριστεῖ. Θά πρέπει ὅμως νά σημειωθεῖ ὅτι ἀνάλογη τοιχοδομία μ' αὐτή τοῦ τείχους εἶναι γνωστή καί ἀπό παλαιοχριστιανικές βασιλικές τῆς Χαλκιδικῆς[43].

Στό χῶρο τῆς ἀκρόπολης σώζεται κινστέρνα, ἐσωτ. διαστ. 4,80×4,60 μ. – χωρίς νά ὑπολογίζεται ἡ ἐπίχωση – τῆς ὁποίας οἱ ἐσωτερικές παρειές εἶναι ἐπιχρισμένες μέ κουρασάνι. Στά ΒΔ. τῆς κινστέρνας καί σέ ἐπαφή μ' αὐτή διακρίνονται ἐρείπια ὀρθογώνιου κτίσματος. Ἐρείπια ἄλλου κτιρίου διακρίνονται ἔξω ἀπό τό χῶρο τῆς ἀκρόπολης στή νοτιοανατολική πλευρά τῆς χερσονήσου.

Ἔξω ἀπό τή χερσόνησο, στήν τομή τοῦ ἀντερείσματος πού δημιουργήθηκε ἀπό τή διάνοιξη τοῦ δρόμου Στρατωνίου-Ὀλυμπιάδας, διακρίνονται σέ μῆκος 250 μ. περίπου θεμέλια οἰκοδομημάτων, στρώσεις κεραμιδιῶν, πλῆθος ὀστράκων μελαμβαφῶν καί ἄλλων καί σποραδικά κατάλοιπα ἐκκαμίνευσης μετάλλων. Πλησιέστερα πρός τό «λαιμό» ὑπάρχουν δόμοι γρανίτη, διαστ. 1,60×0,30×0,40 μ., πού ἀνήκουν μᾶλλον σέ τάφο. Δόμοι παρόμοιων δια-

43. Βλ. παλαιοχριστιανική βασιλική Νικήτης στή θέση Ἐληᾶ, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 571.

στάσεων χρησιμοποιήθηκαν σέ δεύτερη χρήση στήν κινστέρνα πού ἐντοπίστηκε στήν ἀκρόπολη.

Ἀπό τήν ἐπιφανειακή μελέτη τοῦ ἐδάφους τῆς περιοχῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἔρευνα δυσχεραίνεται ἀπό τήν πυκνή θαμνώδη βλάστηση, προκύπτει ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε σημαντική οἰκιστική ἐγκατάσταση πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μέ βάση τά εὑρήματα ἀπό τά ρωμαϊκά χρόνια.

Καυκανάς Ὀλυμπιάδας

Ὕστερα ἀπό καταγγελία γιά παράνομη ἀνασκαφή στή νησίδα Καυκανάς, πού ἀπέχει ἀπό τήν Ὀλυμπιάδα περίπου 2 ναυτικά μίλια, διενεργήθηκε αὐτοψία μέ τά ἑξῆς ἀποτελέσματα:

Τό νησί ἔχει ἔκταση 300 περίπου στρέμματα μέ βλάστηση, ἐάν ἐξαιρέσει κανείς λίγα λιόδεντρα, ἀπό θάμνους καί σκίνα. Οἱ ἀκτές τοῦ μικροῦ αὐτοῦ νησιοῦ εἶναι βραχώδεις καί ἀπότομες καί μόνο στή βορειοδυτική του πλευρά σχηματίζεται μικρός ὅρμος, κατάλληλος γιά τήν προσέγγιση πλοιαρίων. Γύρω ἀπό τόν ὅρμο σέ ἔκταση περίπου 10 στρεμμάτων, ἐπισημάνθηκαν τά ἑξῆς:

1. Ἐρείπια κτίσματος, πιθανῶς κινστέρνας, διαστ. περίπου 8×4 καί βάθ. περίπου 3 μ. Ἡ κινστέρνα, ἀπό τήν ὁποία σώζονται οἱ τρεῖς ἀπό τούς τέσσερις τοίχους, εἶναι κατασκευασμένη μέ ἀργολιθοδομή καί ἀσβεστοκονίαμα καί φέρει ἐπίχρισμα στίς ἐσωτερικές παρειές μέ κουρασάνι.

2. Βορειοδυτικά ἀπό τό προηγούμενο κτίσμα καί σέ ἀπόσταση 100 περίπου μ. διακρίνεται τό στόμιο καί ἡ ὀροφή ὑπόγειας κατασκευῆς ἴσως καί πάλι κινστέρνας. Τό στόμιο ἔχει ἄνοιγμα 0,60×0,60 μ.

3. Ἐρείπια κτιρίου σέ ἔκταση 100 τ.μ. βόρεια ἀπό τή δεύτερη κινστέρνα σέ ἀπόσταση 50 περίπου μ. ἀπό αὐτή. Οἱ τοῖχοι εἶναι κατασκευασμένοι μέ ἀργολιθοδομή καί τοῦβλα. Ἀπό παράνομη ἀνασκαφή στή βόρεια πλευρά τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε μαρμάρινο ὑπέρθυρο καί ἐν μέρει παραστάδα. Δύο γρανίτινοι δόμοι, μεγάλων διαστάσεων, εἶναι ἐμφανεῖς στό νότιο καί βόρειο ἄκρο τοῦ ἐρειπιώνα.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι λόγω τῆς περασμένης ὥρας δέ στάθηκε δυνατή ἡ λεπτομερειακή ἔρευνα τοῦ νησιοῦ.

Ἱερισσός

Στό χῶρο τῆς ἀκρόπολης τῆς ἀρχαίας Ἀκάνθου σώζονται ἐρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ ἀφιερωμένου στή μνήμη τῆς Παναγίας. Ἦταν ὁ ἐνοριακός ναός τοῦ παλιοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἱερισσοῦ, πού ἦταν χτισμένος στό χῶρο τῆς ἀκρόπολης. Ναός καί οἰκισμός καταστράφηκαν στό μεγάλο σεισμό τοῦ 1932. Ἀπό τότε δημιουργήθηκε κάτω, στήν παραλία, ὁ σημερινός δῆμος τῆς Ἱερισσοῦ.

Ἀπό τό ναό σώζεται σέ ὕψος τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς μέ τήν ἁψίδα τοῦ Ἱεροῦ καί τήν πρόθεση, ἐνῶ οἱ τοῖχοι τοῦ κυρίως ναοῦ διακρίνονται ἐπιφανειακά στό ἔδαφος[44]. Καλύτερα διακρίνεται ὁ νότιος ἐξωτερικός τοῖχος, ὁ ὁποῖος λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους εἶναι θεμελιωμένος σέ πολύ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπ' ὅ,τι ὁ ἀνατολικός. Γι' αὐτό ἴσως τό λόγο, σέ μεταγενέστερη φάση ἔχει ἐνισχυθεῖ μέ συνεχή ἀναλημματικό τοῖχο σ' ὅλο του τό μῆκος. Ἡ ἁψίδα τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἐξάπλευρη μέ ἕνα μονόλοβο παράθυρο. Τῆς ἴδιας μορφῆς παράθυρο σώζεται καί στήν πρόθεση, ἡ ὁποία δέ δηλώνεται ἐξωτερικά.

Οἱ τοῖχοι εἶναι χτισμένοι μέ ἀργούς λίθους διάφορων διαστάσεων καί μέ θραύσματα τούβλων καί κεραμιδιῶν στούς ἁρμούς. Τά θραύσματα αὐτά τοποθετοῦνται ἄλλοτε ἐπάλληλα καί ἄλλοτε ἄτακτα ἀνάμεσα στίς πέτρες. Τό σύστημα αὐτό τῆς τοιχοδομίας εἶναι γνωστό στή Μακεδονία ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 14ου αἰ. καί ἐφαρμόζεται μέ παραλλαγές στό καθολικό τῆς μονῆς Βλαττάδων, στά τείχη τῶν Σερρῶν καί σέ ἐπισκευές τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης στά χρόνια τῶν Παλαιολόγων[45]. Στήν περίοδο αὐτή τοποθετοῦνται καί βυζαντινά ὄστρακα, πού βρίσκονται ἐπιφανειακά.

Νεότερος ξυλόστεγος ναός, πού τιμᾶται στή μνήμη τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα, ὑπάρχει στά ΒΑ. τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἡ κόγχη καί ὁ ἀνατολικός τοῖχος τοῦ ναΐσκου αὐτοῦ ἀνήκουν σέ παλιότερο ναό, τοῦ ὁποίου τό πλάτος ἦταν εὐρύτερο ἀπό τό πλάτος τοῦ σημερινοῦ ναοῦ, πού κατέλαβε μόνο ἕνα μέρος τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τό νότιο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου συνεχίζεται καί πέρα ἀπό τήν εὐθυντηρία τοῦ νότιου τοίχου τοῦ νεότερου ναΐσκου καί κάμπτεται πρός Ν. σέ μῆκος 2 μ. περίπου. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό συνεχίζει νεότερος τοῖχος, ὕψ. περίπου 1,50 μ., πού βαίνει παράλληλα πρός τό νότιο τοῖχο τοῦ νεότερου ναΐσκου καί πού παίζει τό ρόλο ἀναλημματικοῦ τοίχου. Ἡ μορφή τῆς τοιχοδομίας τοῦ παλιότερου ναοῦ πού ἐνσωματώθηκε στό νεότερο, εἶναι παρόμοια μέ τήν τοιχοδομία τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, σημάδι ὅτι χρονικά πρέπει νά συμπίπτουν.

Φραγκόκαστρο

Στή θέση αὐτή πού βρίσκεται ἀμέσως μπροστά ἀπό τά ὅρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους καί ἀριστερά τοῦ δρόμου πού ὁδηγεῖ ἀπό τήν Οὐρανούπολη στή Χρουμίτσα, σώζονται τά ἐρείπια φρουριακοῦ περιβόλου μέ πύργους. Ὁ περίβολος σέ πολλά τμήματα διατηρεῖται σέ ὕψος 5-6 μ. καί εἶναι χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή καί ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ χῶρος ἀνῆκε στή μονή Βατοπεδίου καί στό μετόχι Προσφορίου. Τό τοπωνύμιο Φραγκόκαστρο ἀπαντᾶται σέ ἔγγραφο τῆς μονῆς Παντοκράτορος[46], δέν εἶναι ὅμως βέβαιο ἂν πρόκειται γιά τό Φραγκόκαστρο τῆς Οὐρανούπολης.

Ἀρναία

Στό λόφο Προφήτης Ἠλίας, πού βρίσκεται σέ θέση ὁρατή βόρεια ἀπό τήν πόλη τῆς Ἀρναίας καί δεσπόζει

44. Ὁ ναός ἔχει πλάτος 10,50 μ. καί μῆκος – ὅσο τουλάχιστο διαπιστώνεται ἐπιφανειακά – 16 μ. περίπου. Ἡ ἀποτύπωση τοῦ ναοῦ ἔγινε ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα Π. Θεοδωρίδη.

45. Α. Ξυγγόπουλου, Τέσσαρες μικροί ναοί τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 49 κ.ἑ., εἰκ. 33, πίν. 1,1, τοῦ ἴδιου, Ἔρευναι εἰς τά βυζαντινά μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1965, πίν. 5.

46. L. Petit, Actes de Pantocrator, St. Petersburg 1903, XI, 59 καί XVII, 28.

στήν περιοχή, διαπιστώθηκαν στή βάση του καί περιμετρικά λείψανα ὀχύρωσης ἀπό σαθρό γρανίτη σέ ψευδοϊσόδομο σύστημα. Στήν κορυφή τοῦ λόφου, ὅπου ὑπάρχει ἐπίπεδη ἔκταση ἑνός στρέμματος, εἶναι χτισμένος νεωτερικός ναός ἀφιερωμένος στόν Προφήτη 'Ηλία. Στά ὅρια τῆς ἐπίπεδης ἔκτασης διακρίνεται ἐπιφανειακά ἡ γραμμή ἀσβεστόχτιστου τείχους, πάχ. περίπου 1,20 μ. 'Εσωτερικά τοῦ τείχους βρέθηκαν ὄστρακα ἐφυαλωμένων βυζαντινῶν ἀγγείων, ἐνῶ στίς πλαγιές τοῦ λόφου ὑπάρχουν ὄστρακα ἀπό τά ἑλληνιστικά καί τά ρωμαϊκά χρόνια.

Σ τ ά γ ε ι ρ α

Στή διάρκεια χωματουργικῶν ἐργασιῶν μέ σκαπτικό μηχάνημα σέ περιοχή τῆς κοινότητας Σταγείρων 200 μ. δυτικά τοῦ λόφου ὅπου εἶναι στημένο τό ἄγαλμα τοῦ 'Αριστοτέλη, ἀποκαλύφθηκε μουσουλμανική ἐπιτύμβια στήλη, σπασμένη σέ τέσσερα κομμάτια. 'Η στήλη εἶναι μαρμάρινη, ἀνάγλυφη, ἐνεπίγραφη, ὕψ. 1,50 καί πλ. 0,40 μ. Τό κείμενο τῆς στήλης συνοδεύεται μέ διακόσμηση ἀπό σχηματοποιημένα κυπαρίσσια καί γεωμετρικά σχήματα σέ ἐπιπεδόγλυφη τεχνική. 'Η στήλη αὐτή, πού φυλάγεται στό κοινοτικό κατάστημα, δέν εἶναι τό μοναδικό σημάδι παρουσίας τούρκικου πληθυσμοῦ στήν περιοχή (βλ. παραπάνω).

Β α τ ο π έ δ ι 'Ο ρ μ ύ λ ι α ς

'Από ἔρευνα στήν περιοχή Πύργος τοῦ συνοικισμοῦ Βατοπέδι διαπιστώθηκαν, σέ ἔκταση 3 στρεμμάτων, θεμέλια ἀσβεστόχτιστων τοίχων, διάσπαρτα κεραμίδια καθώς καί ὄστρακα ρωμαϊκῶν καί βυζαντινῶν χρόνων.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Στή διάρκεια τοῦ 1976 ἰδιαίτερα ἀποδοτικό ὑπῆρξε τό ἔργο καταγραφῆς καί φωτογράφησης εἰκόνων στό "Αγιο "Ορος. Καταγράφτηκαν καί φωτογραφήθηκαν οἱ εἰκόνες τοῦ σκευοφυλακίου τῆς μονῆς Χελανδαρίου, Κουτλουμουσίου[47] καί Παντοκράτορος. Τό ἔργο αὐτό δέ θά ἦταν δυνατό χωρίς τήν ἄδεια καί τήν ἀμέριστη συμπαράσταση τῶν προϊσταμένων τῶν μονῶν πού ἀναφέραμε. 'Αναλυτικότερα ἡ ἐργασία καταγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

Μονή Χελανδαρίου

Στό πρῶτο στάδιο ἔχουν καταγραφεῖ καί φωτογραφηθεῖ 189 εἰκόνες ἀπό τίς ὁποῖες 3 εἶναι ἀμφιπρόσωπες καί 66 ρώσικης τέχνης. Οἱ εἰκόνες αὐτές εἶναι ἀναρτημένες στό εἰδικό κτίριο πού ἔχτισε ἡ 'Υπηρεσία τό 1971 γιά φύλαξη καί προστασία τῶν κειμηλίων γενικά τῆς μονῆς ἀπό τόν κίνδυνο πυρκαγιᾶς. Οἱ εἰκόνες ἀποτελοῦν ἕνα ἀπό τά πιό ἀξιόλογα σύνολα εἰκόνων βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς τέχνης στό "Αγιο "Ορος, πού καλύπτουν τήν περίοδο ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 13ου ἕως τό 18ο αἰ. 'Ενδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζουν οἱ εἰκόνες ρώσικης τέχνης, πού χρονικά ἐντάσσονται ἀπό τό 15ο ἕως τό 19ο αἰ. Τέλος μιά εἰκόνα ἀνήκει στό χῶρο τῆς ἰταλοβυζαντινῆς τέχνης τοῦ 13ου-14ου αἰ. (Π ί ν. 233 α).

'Από τή συλλογή εἰκόνων τῆς Μονῆς Χελανδαρίου παραθέτουμε ἐνδεικτικά τίς ἀκόλουθες:

1. Εἰκόνα Παναγίας 'Οδηγήτριας (διαστ. 1,35×0,99 μ.) (Π ί ν. 233 β). 'Η ραδινότητα τῶν μορφῶν, τό μικρό σέ σχέση μέ τό σῶμα κεφάλι, ἡ τεχνική φωτοσκίασης στό πρόσωπο καθώς καί ἡ γλυκύτητα στήν ἔκφραση τῆς Παναγίας κατατάσσουν τήν εἰκόνα στά μέσα τοῦ 14ου αἰ.

2. Εἰκόνα Χριστοῦ Παντοκράτορα (διαστ. 1,35×1 μ.) (Π ί ν. 233 γ). 'Ο τύπος τῆς μορφῆς, πού θυμίζει τόν Παντοκράτορα ἀπό τόν τροῦλο τῆς Περιβλέπτου στό Μιστρᾶ, ἡ τεχνική τοῦ περιορισμένου φωτισμοῦ στό πρόσωπο καί ἡ εὐγένεια στήν ἔκφραση τοῦ προσώπου, τοποθετοῦν τήν εἰκόνα μέ πολλή πιθανότητα στά μέσα τοῦ 14ου αἰ. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ δύο παραπάνω εἰκόνες, καθώς ἔχουν τίς ἴδιες διαστάσεις καί ἀνήκουν στήν ἴδια χρονική περίοδο, προέρχονται μᾶλλον ἀπό τό ἴδιο τέμπλο[48].

3. Εἰκόνα 'Ιωάννου Προδρόμου (διαστ. 1,04×0,71 μ.). 'Αξιόλογο ἔργο πού ἐντάσσεται στό κλασικιστικό ρεῦμα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 14ου αἰ.

4. Εἰκόνα Παναγίας 'Οδηγήτριας (διαστ. 1,02×0,74 μ.) (Π ί ν. 233 δ), ἔργο πού μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ μέ πολλή πιθανότητα στό β΄ μισό τοῦ 15ου αἰ.

Μονή Κουτλουμουσίου

"Εχουν καταγραφεῖ καί φωτογραφηθεῖ ὅλες οἱ εἰκόνες τοῦ καθολικοῦ, καθώς καί αὐτές πού φυλάγονται σέ παρακείμενο χῶρο τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς. Οἱ εἰκόνες αὐτές, πού ἀνέρχονται σέ 115, τοποθετοῦνται χρονικά ἀπό τό 14ο ὡς τό 19ο αἰ. 'Ανάμεσα στίς εἰκόνες πού ἔχουν καταγραφεῖ ξεχωρίζουν ἡ εἰκόνα τοῦ 'Αγίου Νικολάου (Π ί ν. 234 α), ἔργο τοῦ 14ου αἰ., ἡ εἰκόνα τῶν 40 Μαρτύρων (Π ί ν. 234 β), ἔργο τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. καί ἡ εἰκόνα τοῦ Προφήτου 'Ηλιού, ἔργο τοῦ 15ου αἰ. 'Ακόμη ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιά ὁμάδα εἰκόνων, μικρῶν διαστάσεων, στίς ὁποῖες εἰκονίζονται ἅγιοι σέ προτομή σέ τρεῖς ζῶνες. Οἱ εἰκόνες αὐτές χρονολογοῦνται στό 16ο αἰ. (Π ί ν. 235 α-β), ἐκτός ἀπό μία πού τοποθετεῖται, μᾶλλον, στό 15ο αἰ.

Μονή Παντοκράτορος

Καταγράφτηκαν ἀπό τόν ὑπογράφοντα καί φωτογραφήθηκαν 56 εἰκόνες. 'Από αὐτές ὀκτώ εἶναι ἀμφιπρόσωπες καί ἕνα ἐπιστύλιο, σέ τέσσερα κομμάτια, μέ 31 σκηνές ἀπό τό δωδεκάορτο, τά πάθη, τά θαύματα καί τό βίο τῆς Παναγίας (Π ί ν. 236 α).

Οἱ εἰκόνες αὐτές, πού φυλάγονται στό σκευοφυλάκιο τῆς μονῆς, καλύπτουν χρονικά τήν περίοδο ἀπό τό 13ο ἕως τό 19ο αἰ.[49]. 'Ανάμεσα σ' αὐτές ξεχωρίζει μιά ὁμάδα εἰκό-

47. 'Η καταγραφή καί φωτογράφηση τῶν εἰκόνων τῆς μονῆς Χελανδαρίου καί Κουτλουμουσίου ἔγιναν ἀπό τό συνεργάτη τῆς 'Εφορείας 'Αθ. Παπαζῶτο.

48. Οἱ δύο αὐτές εἰκόνες ἔχουν χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 13ου αἰ., βλ. Sbornik Radova, δ.π., εἰκ. 22-23.

49. Γενικά γιά τίς εἰκόνες τῆς μονῆς Παντοκράτορος βλ. Εὐθ. Τσιγαρίδας, Μακεδονικά ΙΗ΄ (1978), σ. 181-205.

νων τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. καί μία ἄλλη τοῦ 16ου αἰ. (Π ί ν. 236 β).

Παράλληλα καταρτίζεται μελέτη γιά τήν ἐπανέκθεση τῶν εἰκόνων τῆς μονῆς σέ κατάλληλα διαμορφωμένο χῶρο τῆς βόρειας πτέρυγας, ἐργασία πού προγραμματίστηκε γιά τόν ἑπόμενο χρόνο. Γιά τό σκοπό αὐτό γίνεται μελέτη τοῦ ὑλικοῦ καί συμπληρώνονται εἰδικά δελτία γιά καθεμία ἀπό τίς εἰκόνες[50].

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Π ο λ ύ γ υ ρ ο ς

Ἔγινε καταγραφή καί φωτογράφηση τῶν εἰκόνων καί ἄλλων κειμηλίων ἑπτά ναῶν τῆς πόλης καί τῆς γύρω περιοχῆς[51]. Στό σύνολο καταγράφτηκαν 177 εἰκόνες, ἔντυπα, χειρόγραφα καί ἀρχιτεκτονικά μέλη. Γιά καθένα ἀπ' αὐτά καταρτίστηκε εἰδικό δελτίο μέ φωτογραφία τοῦ ἀντικειμένου καί τά πλήρη στοιχεῖα του. Λεπτομερέστερα τό ἔργο τῆς καταγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

Στό ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἔχουν καταγραφεῖ καί φωτογραφηθεῖ 93 εἰκόνες, τέσσερα βημόθυρα, 40 ἔντυπα, δύο χειρόγραφα τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 19ου αἰ., τρία ἱερά σκεύη, τρία ἀρχιτεκτονικά μέλη καί δύο κτητορικές ἐπιγραφές, ἡ μία τοῦ 1846 καί ἡ ἄλλη τοῦ 1806.

Οἱ εἰκόνες στό σύνολό τους εἶναι ἔργα κυρίως τοῦ 18ου καί τοῦ 19ου αἰ., λαϊκῆς τέχνης (Π ί ν. 237 α). Ἀνάμεσα σ' αὐτές οἱ 32 εἰκόνες εἶναι ἐνυπόγραφες. Οἱ περισσότερες (23) φέρουν τήν ὑπογραφή *χείρ Οἰκονόμου παπᾶ Ἰωάννου* ἤ ἁπλῶς *χείρ Οἰκονόμου* ἤ *χείρ Οἰκονόμου Ἱερέως*. Πρόκειται γιά τόν ἴδιο καλλιτέχνη ὁ ὁποῖος, μέ βάση τίς χρονολογημένες εἰκόνες, ἐργάζεται ἀπό τό 1839-1868. Τρεῖς εἰκόνες τῶν ἐτῶν 1834, 1842 καί 1844, φέρουν τήν ὑπογραφή *χείρ Ἰωάννου Ἱερέως*, ἐνῶ ἄλλες τρεῖς, τῶν ἐτῶν 1841, 1872 ἔχουν τήν ὑπογραφή *χείρ Ἰωακείμ Οἰκονόμου*. Ἀκόμα σέ δύο ἄλλες εἰκόνες τοῦ 1844, τοῦ 1899 καί μία τοῦ 18ου αἰ. ὑπάρχουν ἀντίστοιχα οἱ ἐπιγραφές: *χείρ Παναγιώτου, χείρ Ἀστερίου Ἀναγνώστου* καί *χείρ Ἰακώβου Ἱερομονάχου*.

Ἀπό τίς εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Νικολάου ξεχωρίζει ἡ εἰκόνα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ πού κάτω ἀπό τήν ἐπιζωγράφηση τοῦ 19ου αἰ. διακρίνεται παλιότερο στρῶμα ζωγραφικῆς, καθώς καί ἡ εἰκόνα τοῦ Ἰωάννου Θεολόγου, ἔργο τοῦ 17ου αἰ. (Π ί ν. 237 β). Στό πάνω ἀριστερό τῆς εἰκόνας αὐτῆς, εἰκονίζεται ὁ κτήτωρ τῆς μονῆς τῆς Πάτμου μοναχός Χριστόδουλος. Τό πορτραῖτο τοῦ κτήτορα συνοδεύει ἡ ἐπιγραφή *ὁ ὅσιος πατήρ ἡμῶν Χριστόδουλος καί κτήτωρ τῆς Μονῆς Πάτμου*.

Ἀπό τά δύο χειρόγραφα, αὐτό πού περιέχει τήν ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου (Π ί ν. 237 γ) ἀποτελεῖται ἀπό 24 λυτά φύλλα, διαστ. 27,5×19,5 μ., καί εἶναι ἀκέφαλο καί κολοβό. Τά γράμματα εἶναι μέ κόκκινη καί μαύρη μελάνη. Ἔχει ἐπίτιτλα μέ διακόσμηση ἀπό ἄνθη καί πτηνά καί ἀρχικά ἐρυθρόγραφα «πεποικιλμένα».

Τέλος, καταγράφτηκαν καί φωτογραφήθηκαν τέσσερις εἰκόνες στό ναό τῆς Ἁγίας Μαγδαληνῆς, ὀκτώ εἰκόνες στό ναό τῆς Παναγίας, ἐννιά εἰκόνες καί ἕνα ἔντυπο στό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πέντε εἰκόνες στό ναό τοῦ Προφήτου Ἠλιού καί δύο καί τέσσερις ἀντίστοιχα εἰκόνες στούς ναούς τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου καί Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ.

ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

50. Ἡ καταλογογράφηση τῶν εἰκόνων γίνεται ἀπό τή συνεργάτιδα τῆς Ἐφορείας Λήδα Τόσκα.

51. Ἡ καταγραφή καί φωτογράφηση ἔγιναν ἀπό τόν Ἰωακ. Παπάγγελο.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Λιμένας (Ἀρχαία Θάσος)

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἐκτός ἀπό τίς ἐτήσιες συστηματικές ἀνασκαφικές ἔρευνες τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στήν ἀρχαία πόλη, ἡ Ἐφορεία πραγματοποίησε τίς παρακάτω δοκιμαστικές ἀνασκαφικές ἔρευνες, μέ ἀφορμή τή χορήγηση οἰκοδομικῶν ἀδειῶν ἤ τήν ἀνεύρεση τυχαίων εὑρημάτων[1].

Οἰκόπεδο Α. Γαβριηλίδη

Τό οἰκόπεδο βρίσκεται στό ἐσωτερικό τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν, 100 μ. περίπου νότια ἀπό τήν πύλη τοῦ Σιληνοῦ καί ἔχει γιά νότιο ὅριό του τό τεῖχος. Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές ἔρευνες σέ τέσσερις τομές (1-4), τά ἀνασκαφικά στοιχεῖα ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι συνοπτικά τά ἑξῆς:

Σ' ὅλες τίς τομές, κάτω ἀπό ἕνα ἐπιφανειακό στρῶμα πού περιεῖχε λίγα θραύσματα κεραμικῆς διαταραγμένης, ἀνασκάφτηκε ἕνα παχύ στρῶμα ἄμμου πού ἐμφανίστηκε σέ βάθος 0,80 μ. ἀπό τή σημερινή ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καί συνεχίστηκε ἕως τά 1,50 μ. περίπου. Οἱ τοῖχοι τῶν ἀρχαίων κτιρίων πού ἀποκαλύφθηκαν στίς τομές κάτω ἀπό τό στρῶμα τῆς ἄμμου ἀνήκουν σέ τρεῖς κτιριακές φάσεις: ἡ ἀρχαιότερη φάση πρέπει νά χρονολογηθεῖ στά τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καί ἡ νεότερη στά τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Κατόψεις κτιρίων δέν προκύπτουν ἀκόμα ἀπό τά ἀποσπασματικά λείψανα τῶν τοίχων τῶν τομῶν, πρόκειται, ὡστόσο, πιθανότατα γιά χώρους συγκροτήματος οἰκιῶν πού ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς συνοικίας τῆς πύλης τοῦ Σιληνοῦ.

Διαπιστώνεται, ἐπίσης, ὅτι οἱ τοῖχοι τῆς νεότερης φάσης συνεχίζουν σέ ὁρισμένα σημεῖα τοίχους ἀρχαιότερων οἰκιῶν καί ὅτι ἡ ζωή ὑπῆρξε συνεχής στά κτίρια ἀπό τόν 6ο ὡς τόν 4ο αἰ. π.Χ. (Πίν. 238 α).

Ἀπό τό νότιο τοῖχο τῆς τομῆς 1, πού ἀνήκει στή φάση τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὑποθέτουμε ὅτι στό ἐσωτερικό τοῦ περιβόλου καί στήν περιοχή αὐτή, ὅπως καί στή γειτονική συνοικία τῆς πύλης τοῦ Σιληνοῦ ὑπῆρχε μιά ἐλεύθερη ζώνη παράλληλη μέ τήν ἐσωτερική παρειά τοῦ τείχους καί ὅτι ἡ οἰκοδομική γραμμή εἶχε καθοριστεῖ σέ μιά ἀπόσταση 3,5-4 μ. βόρεια ἀπό τό τεῖχος. Τή ζώνη αὐτή προστασίας τοῦ τείχους ἔχουν ἀποκαλύψει οἱ ἀνασκαφές τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς στήν περιοχή τῆς πύλης τοῦ Σιληνοῦ[2].

Τά εὑρήματα πού εἴχαμε ἀπό τούς χώρους τῶν σπιτιῶν εἶναι θραύσματα κεραμίδων, ἀγγείων, λίγα θραύσματα μετάλλινων ἀντικειμένων καί εἰδωλίων καί λίγα νομίσματα. Οἱ τοῖχοι τῶν κτιρίων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἶχαν μιά ἐπίχωση πλούσια σέ θραύσματα κεραμικῆς, ἄβαφων ἀγγείων, ὀξυπύθμενων θασιακῶν ἀμφορέων, λαβές ἐνσφράγιστες θασιακῶν ἀμφορέων καί λίγα ὄστρακα μελαμβαφή καί ἐρυθρόμορφα.

Ἡ ἐπίχωση τῶν κτιρίων τοῦ 6ου-5ου αἰ. π.Χ. ἔχει λιγότερα θραύσματα κεραμικῆς. Τά ἀρχαιότερα ὄστρακα εἶναι λίγων μελανόμορφων ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ τέλους τοῦ 6ου, ἐνῶ τά περισσότερα εἶναι μελαμβαφή καί ἐρυθρόμορφα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ οἰκοπέδου θά συνεχιστεῖ τό 1977.

Οἰκόπεδο Βογιατζῆ

Τό οἰκόπεδο βρίσκεται στά ΒΑ. τῆς πύλης τοῦ Σιληνοῦ, στούς δυτικούς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης. Ἡ δοκιμαστική ἀνασκαφική ἔρευνα πραγματοποιήθηκε μέ τομή 6×4 μ. πού χαράχθηκε στό κέντρο περίπου τοῦ οἰκοπέδου. Τό πρῶτο στρῶμα τῆς τομῆς ἔδωσε ὄστρακα ἄβαφων ἀγγείων καί λίγα μελαμβαφή, πού προέρχονται ἀπό τή φερτή ἐπίχωση πού ἔχουν κατεβάσει τά νερά τῆς βροχῆς ἀπό τίς πλαγιές τοῦ λόφου τῆς ἀκρόπολης.

Σέ βάθος 2 μ. ἀπό τή σημερινή ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους βρέθηκαν ἕξι κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι μέ ὄρθιες πλάκες. Οἱ τάφοι, πού ἔχουν κατεύθυνση Α.-Δ. μέ τό κεφάλι τοῦ νεκροῦ στά δυτικά, περιεῖχαν μιά ταφή-ἐνταφιασμό ἀκτέριστη.

Οἱ τάφοι αὐτοί ἀνήκουν σ' ἕνα ἀρκετά ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο παλαιοχριστιανικῶν πιθανότατα χρόνων, πού ἔχει ἐντοπιστεῖ στήν περιοχή τῆς πύλης τοῦ Σιληνοῦ μέσα καί ἔξω ἀπό τό τεῖχος, καθώς καί ἔξω ἀπό τό νότιο τεῖχος στήν περιοχή μεταξύ τῆς πύλης τοῦ Ἡρακλέους καί τῆς πύλης τοῦ Σιληνοῦ.

Στό οἰκόπεδο Βογιατζῆ, κάτω ἀπό τούς τάφους, ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι ἐπάλληλοι ἀρχαίων κτιρίων, πού ἀνήκουν σέ δύο τουλάχιστον κτιριακές φάσεις, ἡ νεότερη ἀπό τίς ὁποῖες πρέπει νά χρονολογεῖται στόν 4ο αἰ. π.Χ. (Πίν. 238 β).

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ οἰκοπέδου θά συνεχιστεῖ.

Οἰκόπεδο Μουσείου Θάσου

Στό τριγωνικό οἰκόπεδο στά νότια τῆς πίσω αὐλῆς τοῦ Μουσείου, πού ἔχει ἀπαλλοτριωθεῖ γιά νά χρησιμοποιηθεῖ στήν ἐπέκταση τοῦ Μουσείου Θάσου, εἶχε πραγματοποιήσει δοκιμαστικές ἀνασκαφικές ἔρευνες ἡ Γαλλική Ἀρχαιολογική Σχολή τό 1971[3].

Φέτος ἀποκαλύψαμε τίς τομές πού εἶχε ἀνοίξει ἡ Γαλ-

1. Τίς ἀνασκαφές καί τίς ἀναστηλωτικές ἐργασίες ἐπέβλεψαν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἑλένη Δρίτσα καί Ἀναστασία Τασιᾶ, ἐπιστημονικοί βοηθοί τῆς Ἐφορείας.

2. BCH C (1976), σ. 777, εἰκ. 2.

3. BCH XCVI (1972), σ. 950.

λική Ἀρχαιολογική Σχολή καί ἐπί πλέον προεκτείναμε τήν ἔρευνα μέ τή χάραξη νέων τομῶν. Στίς νέες τομές ἀποκαλύφθηκαν ἀποσπασματικοί τοῖχοι ρωμαϊκοῦ ἐπίσης κτιρίου. Σ' ἕναν ἀπό αὐτούς τούς τοίχους εἶναι ἐντοιχισμένο ἕνα ρωμαϊκῶν χρόνων ἀέτωμα μέ ἀνάγλυφη παράσταση δύο ἀντωπῶν δελφινιῶν, πού πλαισιώνουν ἕναν κάνθαρο (Π ί ν. 238 γ).

Ἡ ἔρευνα τῶν παλιῶν τομῶν, πού εἶχαν ἀποκαλύψει τμῆμα ἑνός ρωμαϊκοῦ κτιρίου μέ ἐσωτερικό περιστύλιο, καί ἡ συμπληρωματική ἀνασκαφική ἔρευνα τοῦ οἰκοπέδου κρίθηκε ἀπαραίτητη γιά νά συμπεριληφθοῦν τά λείψανα τῶν ἀρχαίων κτιρίων στήν ἀρχιτεκτονική μελέτη, πού προβλέπει μελλοντική σύνδεση τῶν ἀρχαίων κτιρίων τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Μουσείου Θάσου μέ τό κτιριακό συγκρότημα τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς.

Δυστυχῶς ἡ ἀνασκαφή δέν εἶναι δυνατό νά ἐπεκταθεῖ στό οἰκόπεδο τοῦ Μουσείου κάτω ἀπό τή ρωμαϊκή φάση σέ τυχόν ἀρχαιότερα ἀρχαιολογικά στρώματα, γιατί στό 1,50 μ. βάθος ἐμφανίζεται νερό.

Οἰκόπεδο Παυλίδη

Βρίσκεται ἔξω ἀπό τά τείχη, στά νότια τῆς ἀρχαίας πόλης, στήν περιοχή τοῦ ἀγγειοπλαστείου ἀδελφῶν Χρυσόγελου, ὅπου διενεργήθηκαν παλιότερα δοκιμαστικές ἀνασκαφικές ἔρευνες τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καί τῶν Ἐφορειῶν Κλασικῶν καί Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας[4].

Στό οἰκόπεδο Παυλίδη ἔχει διενεργήσει ἐκτεταμένες ἔρευνες ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἡ δοκιμαστική ἀνασκαφική ἔρευνα τῆς Ἐφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, πού πραγματοποιήθηκε μέ μιά τομή (4×4 μ.) στή βορειοανατολική γωνία τοῦ οἰκοπέδου, εἶχε σκοπό νά διερευνήσει τήν ὕπαρξη ἀρχαιότερων ἀπό τά παλαιοχριστιανικά χρόνια φάσεων. Στήν τομή κάτω ἀπό τό παλαιοχριστιανικό στρῶμα διαπιστώθηκαν τοῖχοι ἑνός κτιρίου πού ἀπό τήν κεραμική του εἶναι δυνατό νά τοποθετηθεῖ χρονολογικά ὡς τόν 4ο αἰ. π.Χ. (μελαμβαφή ὄστρακα καί λίγα ἐρυθρόμορφα).

Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἀνεύρεση ἑνός στρώματος μέ πολλά θραύσματα ὀξυπύθμενων ἀμφορέων μέσα στό κτίριο. Πιθανόν τό κτίριο αὐτό, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνασκαφή ἔχει ἀποκαλύψει δύο χώρους, σχετίζεται μέ τίς ἐγκαταστάσεις ἀρχαίου ἀγγειοπλαστείου, ἕνα τμῆμα τοῦ ὁποίου εἶχε ἀνασκάψει ἡ Haspels στά βόρεια τῆς ὁδοῦ Λιμένος-Λιμεναριῶν λίγα μέτρα ΒΑ. ἀπό τό οἰκόπεδο Παυλίδη[5]. Στό ἴδιο ἀγγειοπλαστεῖο ἀνήκει ὁπωσδήποτε καί ὁ ἀποθέτης ὀξυπύθμενων θασιακῶν ἀμφορέων πού εἶχε ἐντοπίσει ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα τῆς Ἐφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων στά 1973 (βλ. ὑποσημ. 4). Ἡ ἀνασκαφή τοῦ οἰκοπέδου θά συνεχιστεῖ. Ἡ φετινή τομή εἶχε σκοπό νά ἐρευνήσει ἀρχικά τήν ὕπαρξη ἀρχαίων στό οἰκόπεδο, μέ τήν προοπτική τοῦ προγραμματισμοῦ ὁρισμένων ἀπαλλοτριώσεων στήν περιοχή αὐτή.

Ἡ περιοχή γύρω ἀπό τό οἰκόπεδο Παυλίδη ἔχει ἐνδιαφέρον μέ τά ἀρχαιολογικά στοιχεῖα πού συγκεντρώνει. Νότια τοῦ οἰκοπέδου Παυλίδη ἔχουν βρεθεῖ στήν ἐπιφάνεια τεράστιοι σπόνδυλοι δωρικῶν κιόνων καί ἕνα κιονόκρανο, πού δέν εἶναι δυνατό νά ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπό μακριά. Οἱ δοκιμαστικές ἀνασκαφές τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καί τῆς Ἐφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, πού ὑπαγορεύτηκαν ἀπό τήν παρουσία αὐτῶν τῶν σημαντικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἔχουν ἐπισημάνει τήν ὕπαρξη ἑνός ρωμαϊκοῦ νεκροταφείου, καθώς καί κτιριακῶν ἐγκαταστάσεων σχετικῶν μέ θασιακούς ἀμφορεῖς[6].

Ἡ ὕπαρξη ἑνός ἀρχαίου μώλου καί ἡ ἀνακάλυψη ἀπό τήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων βυζαντινοῦ ναοῦ καί παλαιοχριστιανικοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος[7] μεγαλώνουν τό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἔρευνα τῆς περιοχῆς.

Σύγχρονο νεκροταφεῖο

Μέσα στό σύγχρονο νεκροταφεῖο ἐντοπίστηκαν καί ἀνασκάφτηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι ἑλληνιστικῶν χρόνων. Οἱ τάφοι ἀνήκουν στήν ἐκτεταμένη νεκρόπολη τῆς ἀρχαίας πόλης, πού ἐκτείνεται στά νότια τῆς πύλης τοῦ Ἡρακλέους[8].

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τό Μουσεῖο Θάσου πλουτίστηκε ἐπίσης μέ ἀρχαῖα γλυπτά καί ἐπιγραφές, πού βρέθηκαν τυχαῖα στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας πόλης ἤ γύρω ἀπ' αὐτή. Ἀναφέρουμε ὁρισμένα ἀπό αὐτά:

Ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Θάσου Λ 3409. Ὀρθογώνιο ἐνεπίγραφο βάθρο στήλης. Στίς τρεῖς πλευρές τοῦ βάθρου, πάνω καί κάτω, σχηματοποιημένο ἀργό λέσβιο κυμάτιο. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ βάθρου ἁδρά δουλεμένη. Λείπει ἕνα κομμάτι τῆς κάτω ἀριστερῆς γωνίας. Στήν πρόσθια ὄψη τοῦ βάθρου ἡ ἐπιγραφή: *ΙΕΡΟΙ/ΠΡΩΤΑΙΟΙ.*

Διαστάσεις βάθρου: μῆκ. 0,56, πλ. 0,40, ὕψ. 0,225, ὕψ. γραμμάτων 0,02 μ. Μάρμαρο θασιακό λευκό, λεπτόκοκκο.

Ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Θάσου Λ 1447. Θραῦσμα ἀρχαϊκοῦ γείσου μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση. Ἀνθέμια πού ἐναλλάσσονται μέ ἄνθη λωτοῦ. Τά ἀνθέμια ἔχουν ἐντεκάφυλλα ριπίδια καί ἕλικες μέ διπλά στελέχη καί οἱ λωτοί διπλούς μίσχους καί παραπληρωματικό τριγωνικό φύλλο κάτω ἀπό τό ἄνθος τοῦ λωτοῦ.

Διαστάσεις: σωζ. μῆκ. 0,41, σωζ. πλ. 0,43, ὕψ. 0,15 μ. Μάρμαρο θασιακό λευκό, λεπτόκοκκο. Ὕστεροι ἀρχαϊκοί χρόνοι (Π ί ν. 239 α).

4. BCH XCV (1971), σ. 785, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 777.

5. Βλ. ὑποσημ. 3 καί BCH, δ.π., σ. 788.

6. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ὕπαρξη σύγχρονου ἀγγειοπλαστείου στήν ἴδια περιοχή, καθώς καί τό τοπωνύμιο Φοῦρνοι πού σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τῶν ντόπιων εἶναι παλιότερο ἀπό τήν ἐγκατάσταση τοῦ ἀγγειοπλαστείου ἀδελφῶν Χρυσόγελου, πού ἔγινε στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα.

7. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 777. Βλ. στόν ἴδιο τόμο (σ. 831) καί σχετική ἀνακοίνωση τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων γιά τήν ἀνασκαφή τοῦ 1973.

8. Étud. Thas. VII, σ. 86, εἰκ. 33.

'Αριθ. εύρ. Μουσείου Θάσου Λ 1448. Θραῦσμα μαρμάρινου γείσου μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση. 'Ανθέμια μέ ἐννεάφυλλο ριπίδιο ἐναλλάσσονται μέ ἄνθη λωτοῦ μέ διπλούς μίσχους ἑλίκων.

Διαστάσεις: σωζ. μῆκ. 0,20, πλ. 0,29, ὕψ. 0,12 μ. (Π ί ν. 239 β).

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Πύλη 'Ηρακλέους

'Ολοκληρώθηκαν οί ἐργασίες στερέωσης καί διαμόρφωσης τῆς πύλης τοῦ 'Ηρακλέους, πού εἶχαν ἀρχίσει τό 1975. Στερεώθηκαν οί ἑτοιμόρροποι δόμοι τοῦ τείχους τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς πύλης καί ἀποκαλύφθηκαν τά σωζόμενα τμήματα ἀπό τό καταστραμμένο κατώφλι της, πού πρέπει νά ἀνήκει σέ μιά νεότερη οἰκοδομική φάση τοῦ τείχους[9]. Στίς ἐργασίες καθαρισμοῦ τοῦ δαπέδου τοῦ κατωφλιοῦ στό ἐσωτερικό τῆς πύλης, ἐντοπίστηκε ἕνας τοῖχος, πού κλείνει τή νότια πλευρά τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης καί πού πρέπει νά σχετίζεται μέ τό ἐξωτερικό θύρωμά της. Γιά τή διαμόρφωση ἐπίσης καί τόν ἐξωραϊσμό τῆς πύλης, χτίστηκε ἕνας ἀναλημματικός τοῖχος-ξερολιθιά ἔξω ἀπό τή νότια πλευρά της, γιά νά συγκρατήσει τά χώματα τοῦ γειτονικοῦ κήπου, τοῦ ὁποίου τό ἐπίπεδο εἶναι ψηλότερο.

Σ' ὅλες τίς παραπάνω ἐργασίες, ὅπως καί στίς ἐργασίες τοῦ 1975, δέν προχωρήσαμε σέ καμιά ἀνασκαφική ἐργασία στό ἐσωτερικό τῆς πύλης, παρά μόνο προσπαθήσαμε νά ἀποκαταστήσουμε τίς φθορές πού εἶχε προκαλέσει ἡ διέλευση τοῦ δικτύου ὕδρευσης τῆς σύγχρονης πόλης.

Τμῆμα τείχους ἀνατολικά τῆς πύλης τοῦ 'Ηρακλέους

Στό κομμάτι τοῦ τείχους πού περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στήν ἀνατολική παρειά τῆς πύλης τοῦ 'Ηρακλέους καί στά δυτικά σύνορα τοῦ οἰκοπέδου Συμάκη, πραγματοποιήθηκαν οἱ ἑξῆς ἐργασίες:

α) Μεγάλες ἀποχωματώσεις ἀπό τά νεότερα μπάζα εἶχαν καλύψει τό τεῖχος, μέ ἀποτέλεσμα νά περνᾶ ἕνα μονοπάτι πάνω ἀπό τό τεῖχος. Οἱ ἀποχωματώσεις καί ὁ καθαρισμός ἀπό τή βλάστηση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐντόπιση ἑνός ἄγνωστου πύργου, πού βρίσκεται μεταξύ τοῦ γνωστοῦ πύργου ἀνατολικά τῆς πύλης τοῦ 'Ηρακλέους καί τοῦ πύργου τῆς πύλης τοῦ Σιληνοῦ[10].

β) 'Εργασίες στερέωσης τοῦ τείχους στό τμῆμα ἐκεῖνο πού μεσολαβεῖ μεταξύ τῆς ἐσωτερικῆς κλίμακας τοῦ πύργου τῆς πύλης τοῦ 'Ηρακλέους καί τῶν συνόρων τοῦ οἰκοπέδου Γαλάνη. Συνολικό μῆκος τοῦ τείχους πού στερεώθηκε 26 μ. Τό τμῆμα αὐτό τοῦ τείχους ἀποτελεῖται ἀπό δύο χτιστές παρειές ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες μεσολαβεῖ ἕνα διάκενο μέ χῶμα καί λιθορριπή, πού πίσω ἀπό τίς πλίνθους τῆς πρόσοψης ἐμφανίζει σέ πολλά σημεῖα παρειά χτιστοῦ τοίχου.

Στερεώθηκε πρῶτα ἡ ἐξωτερική παρειά, πού βλέπει στήν πεδιάδα καί πού εἶναι χτισμένη μέ σειρές ἐπάλληλων δόμων ἀπό μαρμάρινες πλίνθους πού διακόπτονται ἀπό ἕνα δόμο τεφρόχρωμων σχιστολίθων (Π ί ν. 239 γ). Οἱ πλίνθοι πού εἶχαν φύγει ἀπό τήν ἀρχική τους θέση ἀποκαταστάθηκαν καί στερεώθηκαν μέ ἐνίσχυση τσιμεντοκονιάματος. Μέ τσιμεντοκονίαμα ἐνισχύθηκε ἐπίσης καί ἡ ἐσωτερική λιθορριπή τοῦ τείχους. Μετά τή στερέωση τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους προχωρήσαμε στή στερέωση τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς, ἀφοῦ πρῶτα ἀπομακρύναμε τά νεότερα μπάζα πού τή σκέπαζαν ὥς τό ἐπίπεδο τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους. 'Η ἐσωτερική παρειά τοῦ τείχους εἶναι χτισμένη ὡς ἕνα ὁρισμένο ὕψος μέ τοιχοδομία ὅμοια μέ τῆς ἐξωτερικῆς. Πάνω ὡστόσο ἀπό τό ὕψος αὐτό ἡ τοιχοδομία ἀλλάζει καί τίς μεγάλες μαρμαροπλίνθους διαδέχονται μικρές μαρμάρινες πλίνθοι, τετράγωνες ἤ ὀρθογώνιες, πού ἐναλλάσσονται μέ τετράγωνους μικρούς σχιστολίθους (Π ί ν. 239 δ). 'Η ἐσωτερική παρειά σώζεται σέ χαμηλότερο ὕψος ἀπό τήν ἐξωτερική καί ἔτσι γιά νά στερεωθεῖ ἡ λιθορριπή τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς ὑποχρεωθήκαμε νά κατασκευάσουμε ἕναν τοῖχο-ξερολιθιά πάνω ἀπό τή σωζόμενη πάνω ἀπόληξη τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους.

Τεῖχος δυτικά τῆς πύλης τοῦ 'Ηρακλέους

'Απομακρύνθηκαν κι ἐδῶ οἱ ὄγκοι τῶν νεότερων μπάζων καί ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐσωτερική παρειά τοῦ τείχους. Σέ ἀπόσταση 40 μ. δυτικά τῆς πύλης τοῦ 'Ηρακλέους ἀνακαλύφθηκε ἕνας ἀκόμα πύργος (Π ί ν. 239 ε).

'Η ἐσωτερική παρειά τοῦ τείχους καί οἱ παραστάδες τῆς εἰσόδου τοῦ πύργου παρουσίαζαν μιά ἰσχυρή κλίση πρός Β. Μέ τίς ἐργασίες ἐπαναποθέτησης στήν ἀρχική τους θέση τῶν πλίνθων καί τῶν παραστάδων τῆς ἐσωτερικῆς εἰσόδου τοῦ πύργου, ἀποκαταστάθηκε τό τεῖχος σέ μῆκος 49,50 μ. δυτικά τῆς πύλης τοῦ 'Ηρακλέους. Δυτικά ἀπό τό νέο πύργο τό τεῖχος σώζεται σέ πολύ χαμηλότερο ὕψος καί, τελικά, καθώς προχωρεῖ πρός Δ., ἐξαφανίζεται στήν περιοχή τοῦ οἰκοπέδου πρώην Σ. Χαϊδευτοῦ κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους γιά νά ἐμφανιστεῖ μετά τό ρέμα στήν πύλη τοῦ Διός καί τῆς "Ηρας[11].

'Η ἐσωτερική παρειά τοῦ τείχους δυτικά τῆς πύλης τοῦ 'Ηρακλέους, ἐκεῖ ὅπου ἔχει ἀποκαλυφθεῖ, εἶναι ὅμοια μέ τήν ἐσωτερική ὄψη τοῦ τείχους ἀνατολικά ἀπό τήν πύλη. Μετά δηλαδή ἀπό ἕνα ὁρισμένο ὕψος, πού σχεδόν ταυτίζεται μέ τή σημερινή ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, τούς δόμους τῶν μεγάλων μαρμαροπλίνθων διαδέχεται ἡ μικρολιθική τοιχοδομία μέ τίς ἐναλλασσόμενες μαρμάρινες πλίνθους καί τούς σχιστολίθους, πού δίνουν ζωγραφική διακοσμητική αἴσθηση στήν τοιχοδομία. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἡ ἴδια τοιχοδομία ἐμφανίζεται καί στό τεῖχος ἀνατολικά τῆς πύλης τοῦ Σιληνοῦ. 'Η μικρολιθική τοιχοδομία συμπίπτει περίπου μέ τό ἐπίπεδο πού ὁρίζει τό κατώφλι τῆς ἐσωτερικῆς εἰσόδου τοῦ πύργου καί τό κατώφλι τῆς

9. Ό.π., σ. 55, πίν. V. Κάτοψη τῆς πύλης τοῦ 'Ηρακλέους μετά τίς ἔρευνες τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς στά 1957 στό BCH LXXXII (1958), σ. 816.

10. Στό τοπογραφικό εἰκ. 33, Étud. Thas., δ.π., ὁ νέος πύργος τοποθετεῖται μεταξύ τοῦ πύργου VI καί τῆς πύλης τοῦ Σιληνοῦ.

11. Πρβλ. ἀνασκαφική ἔρευνα τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς στόν πύργο IV ἀνατολικά τῆς πύλης τοῦ Διός, BCH C (1976), σ. 796, εἰκ. 52-53.

πύλης τοῦ Ἡρακλέους, γεγονός πού μᾶς ὁδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι ἡ διαφορετική αὐτή τοιχοδομία συμπίπτει μέ κάποια νεότερη οἰκοδομική φάση τοῦ τείχους, στήν ὁποία ἀνήκουν καί οἱ πύργοι τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου[12].

Μιά ἀκόμα νεότερη οἰκοδομική φάση ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τό φράξιμο τῆς εἰσόδου τοῦ πύργου δυτικά τῆς πύλης τοῦ Ἡρακλέους. Σέ κάποια φάση νεότερη ἀπό τήν κατασκευή τοῦ πύργου κρίθηκαν ἄχρηστα τά ἐσωτερικά ἀνοίγματα τῶν πύργων τοῦ νότιου τείχους καί φράχθηκαν ἀπό σειρές μαρμαροπλίνθων.

Γιά νά στερεώσουμε τίς παραστάδες τῆς ἐσωτερικῆς εἰσόδου τοῦ πύργου καί τίς παρειές τοῦ τείχους στό ἐσωτερικό τῆς πύλης του ἀπομακρύναμε τίς πλίνθους πού ἔφραζαν τό ἄνοιγμα καί ἀποκαταστήσαμε τήν ἀρχική εἴσοδο.

Τεῖχος δυτικά τῆς πύλης τοῦ Διός καί τῆς Ἥρας

Στά δυτικά τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς τῆς πύλης τοῦ Διός καί τῆς Ἥρας εἶχαν ἐπισημανθεῖ ὁρισμένες πλίνθοι, πεσμένες δίπλα στό ἀρχαῖο τεῖχος, πού μόλις ξεχώριζε στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους μέσα στό κτῆμα Ε. Τσαταλτζανοῦ.

Ἐπειδή οἱ πλίνθοι αὐτές ἔσωζαν στοιχεῖα ἀπό τήν ἀρχική τους θέση πάνω στό τεῖχος, ἀποφασίστηκε ἡ ἀποκατάστασή τους πρίν χαθοῦν τά στοιχεῖα, πού ὁριζαν τή θέση τους. Μέ τήν εὐκαιρία καθαρίστηκε ἕνα τμῆμα τοῦ τείχους στήν περιοχή αὐτή σέ μῆκος 44 μ. δυτικά τῆς πύλης τοῦ Διός καί τῆς Ἥρας καί στερεώθηκε.

Τό τεῖχος στήν περιοχή αὐτή ἐμφανίζει μιά καμπύλη στή γραμμή τῆς πορείας του πρός Δ. (Π ί ν. 239 στ). Οἱ δυό παρειές του εἶναι σκεπασμένες μέ τό ἴδιο σύστημα τοιχοδομίας, δηλαδή σειρά δόμων μαρμαροπλίνθων πού ἐναλλάσσονται μ' ἕνα δόμο μεγάλων σχιστολίθων. Φαίνεται ὡστόσο ὅτι καί στήν περιοχή αὐτή ἔγιναν ἐπισκευές γιατί σ' ἕνα σημεῖο στό δόμο τῶν σχιστολίθων βρέθηκε ἐντειχισμένος δωρικός κιονίσκος. Τά ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν στό νότιο τεῖχος τῆς ἀρχαίας Θάσου εἶναι συνοπτικά τά ἑξῆς: α) Ἐντόπιση δύο ἄγνωστων νέων πύργων μεταξύ τῆς πύλης τοῦ Σιληνοῦ καί τῆς πύλης τοῦ Διός καί τῆς Ἥρας. Ἕναν τρίτο ἐπίσης πύργο στήν περιοχή αὐτή ἀνάμεσα στήν πύλη τοῦ Ἡρακλέους καί στήν πύλη τοῦ Διός ἔχει ἐντοπίσει καί ἄρχισε νά ἐρευνᾶ ἡ Γαλλική Ἀρχαιολογική Σχολή[13]. β) Οἱ πύργοι ἀντιπροσωπεύουν μιά νεότερη οἰκοδομική φάση τοῦ τείχους πού πιθανότατα σχετίζεται μέ τή μικρολιθική τοιχοδομία πού ἐμφανίζεται στό πάνω τμῆμα τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νότιου τείχους. γ) Μετά τήν οἰκοδομική φάση τῶν πύργων, ἀκολούθησε νέα ἐπισκευή τοῦ νότιου τείχους· τότε φράχτηκαν τά ἐσωτερικά ἀνοίγματα τῶν πύργων.

Μέ τίς ἐργασίες ἀποχωμάτωσης καί διαμόρφωσης στήν περιοχή αὐτή τοῦ τείχους διαμορφώθηκε ἕνας δρόμος ἐσωτερικά τοῦ τείχους. Ὁ δρόμος αὐτός ἐκτείνεται σήμερα ἀπό τήν περιοχή τῆς πύλης τοῦ Ἡρακλέους ὡς τήν πύλη τοῦ Διός καί τῆς Ἥρας καί εἶναι δυνατό, μέ τόν προγραμματισμό ὁρισμένων μικρῶν ἀπαλλοτριώσεων, νά ἐπεκταθεῖ στά δυτικά τῆς πύλης τοῦ Διός καί τῆς Ἥρας καί στά ἀνατολικά νά προχωρήσει καί νά καταλήξει στό σύγχρονο δρόμο Λιμένος-Μακρυάμμου, ἑνώνοντας τήν πύλη τοῦ Ἡρακλέους μέ τήν πύλη τοῦ Σιληνοῦ. Τό τμῆμα αὐτό τοῦ ἀρχαίου περιβόλου τῶν τειχῶν εἶναι ἀπό τά καλύτερα διατηρημένα.

Οἱ ἐργασίες στερέωσης καί διαμόρφωσης τοῦ τείχους στήν περιοχή αὐτή θά συνεχιστοῦν τό 1977, αὐτή τή φορά συνδυασμένες μέ συστηματικές ἀνασκαφικές ἔρευνες γιά τή χρονολόγηση τῶν διάφορων οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ τείχους.

Καλογερικό

Ἄρχισε ἡ ἀναστήλωση ἑνός κτιρίου λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πού βρίσκεται στό παλιό λιμάνι καί ἔχει τό ὄνομα Καλογερικό (Π ί ν. 240 α).

Τό κτίριο εἶναι παλιό κτίσμα τῆς μονῆς Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους – ἀπ' ὅπου καί τό ὄνομα – καί πρέπει νά χτίστηκε στό β΄ μισό τοῦ 19ου αἰ. ὁπωσδήποτε μετά τό 1858[14]. Στά 1926 τό κτίριο δωρήθηκε ἀπό τή μονή τοῦ Βατοπεδίου στό δῆμο Θάσου, γιά νά λειτουργήσει ὡς σχολεῖο, ἀλλά χρησιμοποιήθηκε ἐλάχιστο διάστημα. Στό κτίριο στεγάστηκαν κυρίως οἰκογένειες προσφύγων μετά τή μικρασιατική καταστροφή.

Σήμερα τό κτίριο φέρεται ὡς ἰδιοκτησία τῆς σχολικῆς ἐφορείας τοῦ δημοτικοῦ σχολείου Θάσου καί εἶναι σχεδόν ἑτοιμόρροπο. Στό βόρειο τμῆμα του κατοικεῖ μιά οἰκογένεια, ἐνῶ τό νότιο παρουσίαζε εἰκόνα τέλειας ἐγκατάλειψης. Ἡ Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων ἀνέλαβε τήν ἀναστήλωση καί τή συντήρησή του, γιά νά διασωθεῖ ἕνα ἀξιόλογο κτίριο τῆς νεοελληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί γιά νά τό χρησιμοποιήσει ἀρχικά ὡς παράρτημα τοῦ Μουσείου Θάσου. Ἡ συντήρηση ἄρχισε ἀπό τό ἐγκαταλειμμένο νότιο τμῆμα τοῦ κτιρίου, τοῦ ὁποίου ἔχει προγραμματιστεῖ ριζική ἀνακαίνιση στόν ὄροφο: ἀλλαγή στέγης καί πατωμάτων, ἐπισκευή τοίχων καί παράθυρων ὀρόφου κτλ. (Π ί ν. 240 β). Φέτος ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες ἀνακαίνισης τῶν τοίχων τοῦ ὀρόφου καί ἀνακατασκευῆς τῆς στέγης.

Τή μελέτη ἐπισκευῆς συνέταξε ὁ ἀρχιτέκτονας Ἀργύρης Μπακιρτζῆς καί τήν ἐπίβλεψη τῶν ἐργασιῶν ἀνέλαβαν οἱ μηχανικοί Γ. Ἀδρίμης καί Μ. Καμίλης.

12. Étud. Thas., ὅ.π., σ. 53, γιά ἐπισκευή τείχους, ἀπό τήν ὁποία πρέπει νά εἶναι νεότερη ἡ μικρολιθική τοιχοδομία. Ὁπωσδήποτε τά συμπεράσματα γιά τίς οἰκοδομικές φάσεις τοῦ τείχους εἶναι ἀκόμα προσωρινά, πρίν ἀπό τή δημοσίευση τῆς εἰδικῆς γιά τό τεῖχος μελέτης πού ἑτοιμάζει ὁ R. Martin.

13. Βλ. ὑποσημ. 11.

14. Ὁ A. Conze, πού ἐπισκέφθηκε τή Θάσο στά 1858, ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν στήν παραλία ἕξι σπίτια, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί δύο καλύβες κοντά στήν ἐκκλησία. A. Conze, Reisen auf den Inseln des Thrakischen Meeres, Ἀνόβερο 1960, σ. 14. Ἂν ὑπῆρχε τότε τό Καλογερικό θά ἔπρεπε νά τό εἶχε ἀναφέρει. Ὁπωσδήποτε στά 1904 τό κτίριο ὑπῆρχε. Βλ. φωτογραφία στό AM XXXIII (1908), πίν. VII, 1.

Θεολόγος Θάσου

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Προϊστορικός συνοικισμός Καστρί[15]

Στόν προϊστορικό συνοικισμό Καστρί συνεχίστηκε[16] ή ἀνασκαφή μέ τούς ἑξῆς στόχους: α) Συνέχιση τῆς ἔρευνας στό νεότερο στρῶμα τοῦ συνοικισμοῦ, πού ἀντιστοιχεῖ χρονικά καί πολιτιστικά στά γύρω ἀπό τό συνοικισμό προϊστορικά νεκροταφεῖα, στά ὁποῖα πραγματοποιοῦνται ἀνασκαφές ἀπό τό 1969. β) Δοκιμαστική ἔρευνα γιά τή χρονολόγηση τοῦ λιθοσωροῦ πού ὑψώνεται στή βορειοανατολική πλευρά τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου Καστρί. γ) Συσχέτιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ λιθοσωροῦ μέ τά ἀνασκαφικά τετράγωνα τῶν προηγούμενων ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στό συνοικισμό.

Χαράχτηκαν στά ΒΑ. τῶν παλιῶν ἀνασκαφικῶν τετραγώνων 5, 6, 7 τά τετράγωνα 8, 9, 10, 11, 12, πού κάλυψαν τήν ἔκταση πού μεσολαβοῦσε ἀνάμεσα στίς παλιές τομές καί στό λιθοσωρό. Διαστ. τετραγώνων 4×4 μ., πλ. ἐνδιάμεσου διαδρόμου 1 μ. Τέλος, ἄρχισε ἡ ἔρευνα τοῦ λιθοσωροῦ μέ μιά τομή 9×4 μ. (τομή 13) συνεχόμενη στά προηγούμενα τετράγωνα (Σ χ έ δ. 1).

Ἡ ἔρευνα σ' ὅλα τά τετράγωνα περιορίστηκε στά πρῶτα ἀρχαιολογικά στρώματα καί δέν προχώρησε σέ βάθος. Κατά κανόνα ἐρευνήθηκε τό πρῶτο ἀρχαιολογικό στρῶμα πού ἐμφανίστηκε κάτω ἀπό τό διαταραγμένο ἐπιφανειακό humus.

Τά ἀνασκαφικά στοιχεῖα πού ἔχουν προκύψει εἶναι συνοπτικά τά ἑξῆς:

Στό τετράγωνο 8 τό ἐπιφανειακό στρῶμα ἔδωσε κεραμική τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου μέ χαρακτηριστικά παραδείγματα τῆς γνωστῆς ἀπό τούς τάφους αὐλακωτῆς κεραμικῆς (Σ χ έ δ. 2). Κάτω ἀπό τό ἐπιφανειακό στρῶμα ἐντοπίστηκε μιά κτιριακή φάση μέ λείψανα διαλυμένων τοίχων ἀπό σχιστολίθους χτισμένους σέ ξερολιθιά. Οἱ τοῖχοι αὐτοί σχετίζονται μέ τήν κτιριακή φάση πού εἴχαμε ἐπισημάνει στό τετράγωνο 5[17]. Ἐνῶ ὅμως στό τετράγωνο 5 εἴχαμε πολλά παραδείγματα αὐλακωτῆς κεραμικῆς, ἔτσι ὥστε νά σχετίσουμε τήν κτιριακή αὐτή φάση μέ τήν πρώιμη ἐποχή τοῦ σιδήρου, στό τετράγωνο 8 ἔχουμε στήν περιοχή τῶν τοίχων ἐλάχιστα παραδείγματα αὐλακωτῆς κεραμικῆς, ἐνῶ τά περισσότερα ὄστρακα φαίνονται παλιότερα (Π ί ν. 240 γ). Στή βορειοανατολική μάλιστα γωνία τοῦ τετραγώνου καί σ' ἕνα ἐπίπεδο λίγο ψηλότερα ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν τοίχων, ἐντοπίστηκε ἕνα τμῆμα δαπέδου μέ τρία ἀγγεῖα in situ πού πρέπει νά χρονολογοῦνται στό τέλος τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Χαρακτηριστικός εἶναι ἕνας τροχήλατος σταμνόσχημος ἀμφορέας (ντόπιος;) μυκηναϊκός ΥΕ ΙΙΙ C.

Ἀπό τά ἀνασκαφικά στοιχεῖα τῶν τετραγώνων 5 καί 8 φαίνεται ὅτι τά κτιριακά λείψανα πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στά τετράγωνα 5 καί 8 πρέπει νά καλύπτουν καί τίς δύο χρονολογικές φάσεις τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ καί τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου. Οἱ ἀποσπασματικοί τοῖχοι μέ τούς μεγάλους σχιστολίθους φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στή νεότερη φάση. Κάτω ὡστόσο ἀπό τούς τοίχους, κυρίως μετά τήν ἀπομάκρυνση τοῦ διαδρόμου ἀνάμεσα στό τετράγωνο 5 καί 8 διαπιστώθηκε μιά προγενέστερη φάση μέ κτίσματα πασσαλόπηκτα[18]. Διακρίνονται στό δάπεδο ὀπές τῶν πασσάλων τῶν κτισμάτων πού πρέπει νά ἦταν κυκλικά ἤ ἀψιδωτά (Π ί ν. 240 δ).

Στό τετράγωνο 9, κάτω ἀπό τό ἐπιφανειακό στρῶμα, ὅπου βρέθηκε ἡ χαρακτηριστική αὐλακωτή κεραμική, ἐντοπίστηκε ἕνα δάπεδο μέ κεραμική τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Τό δάπεδο ἐκτεινόταν στό βορειοανατολικό τμῆμα τοῦ τετραγώνου, ἐνῶ στό νοτιοδυτικό τμῆμα θίξαμε τό γνωστό ἀπό τίς ἄλλες τομές παχύ λιθόστρωμα μέ τίς ὑποδοχές τῶν πασσάλων, πού ἔχει κεραμική ὑπονεολιθική καί νεολιθική.

Στό τετράγωνο 10, κάτω ἀπό τό ἐπιφανειακό στρῶμα, ἀποκαλύφθηκαν λείψανα διαλυμένων τοίχων μέ κεραμική πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου καί ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ.

Στά τετράγωνα 11 καί 12, κάτω ἀπό τό ἐπιφανειακό στρῶμα πού περιεῖχε κεραμική πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου καί ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, ἐντοπίστηκαν λείψανα τοίχων (Π ί ν. 241 α). Στό στρῶμα ὡστόσο κάτω ἀπό τούς τοίχους, πού ἐρευνήθηκε σέ μερικά σημεῖα, ἐμφανίστηκε κεραμική ὑπονεολιθική.

Στήν τομή 13 τοῦ λιθοσωροῦ ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι πού ὁρίζουν ὀρθογώνιους χώρους. Οἱ τοῖχοι εἶναι χτισμένοι μέ σχιστολίθους σέ ξερολιθιά καί φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σέ διάφορες κτιριακές φάσεις (Π ί ν. 241 β). Τό πρῶτο δάπεδο τῶν δύο χώρων πού ἐρευνήσαμε ἐν μέρει ἔδωσε κεραμική χειροποίητη ἀκόσμητη ἤ μέ αὐλακωτή διακόσμηση (Π ί ν. 241 γ) πού χρονολογεῖται στήν πρώιμη ἐποχή τοῦ σιδήρου, ἐνῶ τό δεύτερο βαθύτερο δάπεδο ἔδωσε κεραμική τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ μέ λίγα θραύσματα μυκηναϊκῶν ἐπείσακτων ἀγγείων ΙΙΙ C (Π ί ν. 241 δ)[19]. Στήν ἔρευνα τοῦ δεύτερου δαπέδου ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται ὁρισμένα ὄστρακα νεολιθικά, γεγονός πού μᾶς κάνει νά ὑποθέσουμε ὅτι καί στό λιθοσωρό ἔχουμε μιά διαδοχή ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων ἀντίστοιχη μέ ἐκείνη πού ἔχουμε ἐπισημάνει στά ὑπόλοιπα ἀνασκαφικά τετράγωνα[20].

15. Στήν ἀνασκαφή πῆραν μέρος: ἡ ἀρχαιολόγος Σταυρούλα Σαμαρτζίδου, οἱ φοιτητές ἀρχαιολογίας Μόσχος Ὀτατζῆς, Κατερίνα Περιστέρη, Νότης Ἀγελαράκης, ὁ ἀρχιτέκτονας Ἀργύρης Χατζηγρηγορίου καί ἡ φοιτήτρια ἀρχιτεκτονικῆς Σαπφώ Ἀγγελούδη. Τήν κεραμική σχεδίασε ἡ σχεδιάστρια Κυριακή Μαζαριτσιώτη.

16. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 524, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 444 κ.ἑ., ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 778 κ.ἑ., ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 282 κ.ἑ.

17. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 778.

18. Ὀπές πασσάλων ἔχουν ἐντοπιστεῖ στά τετράγωνα 6 καί 8. Ὅ.π., σ. 779 καί ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 524.

19. Τό ἀγγεῖο φαίνεται ἐπείσακτο μυκηναϊκό. Πρβλ. ἀλαβαστροειδή Περατῆ μέ δικτυωτό κόσμημα. Τύπος Δ περίπου. Σπ. Ἰακωβίδη, Περατή, Β, σ. 207-209, εἰκ. 80, ἀριθ. 674. Τό σχῆμα δέν ἐπιβιώνει στήν ὑπομυκηναϊκή περίοδο.

20. Πρβλ. δοκιμαστική τομή τετραγώνου 7, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 283.

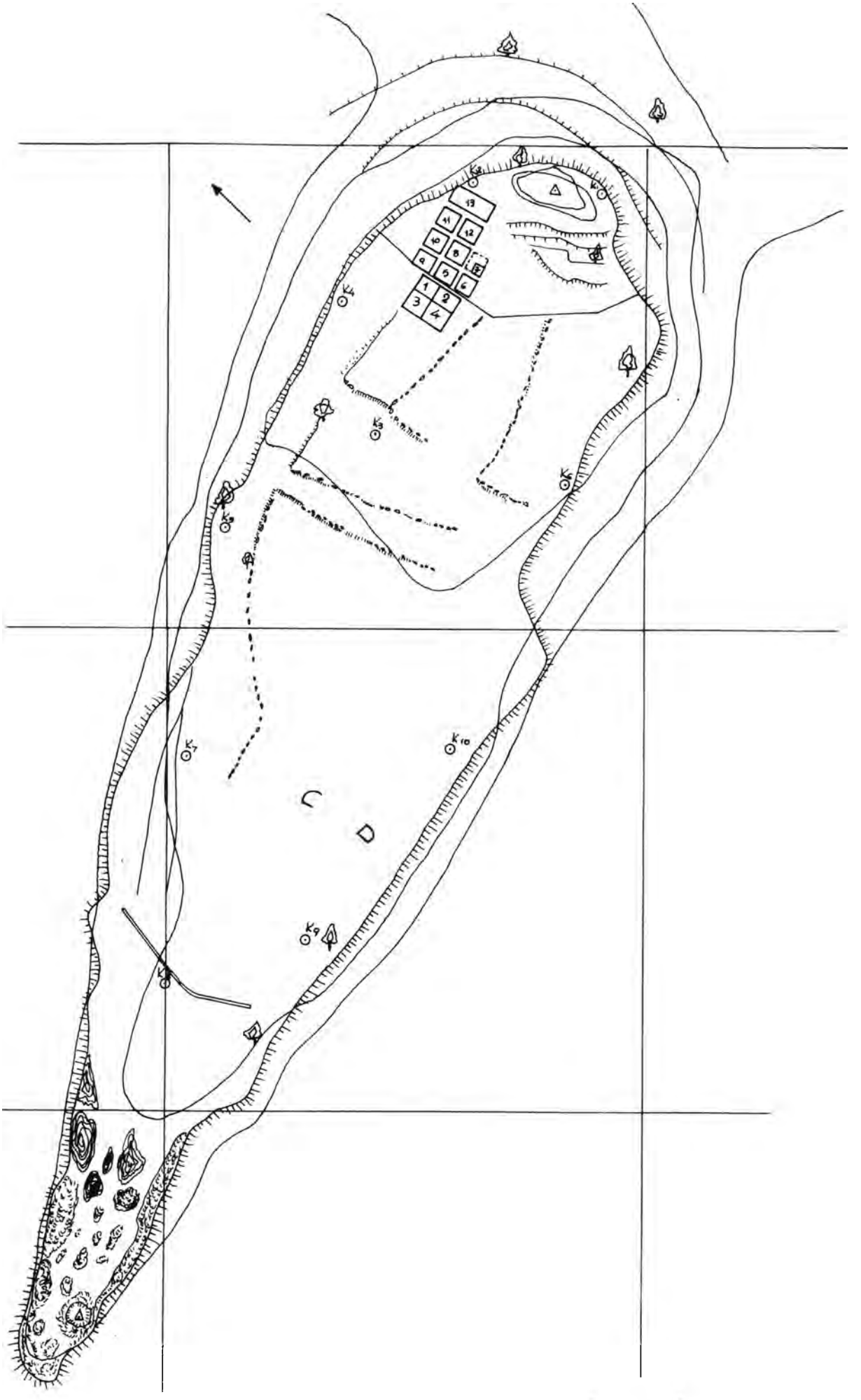

Σχέδ. 1. Θεολόγος Θάσου. Καστρί. Γενικό τοπογραφικό προϊστορικού συνοικισμού.

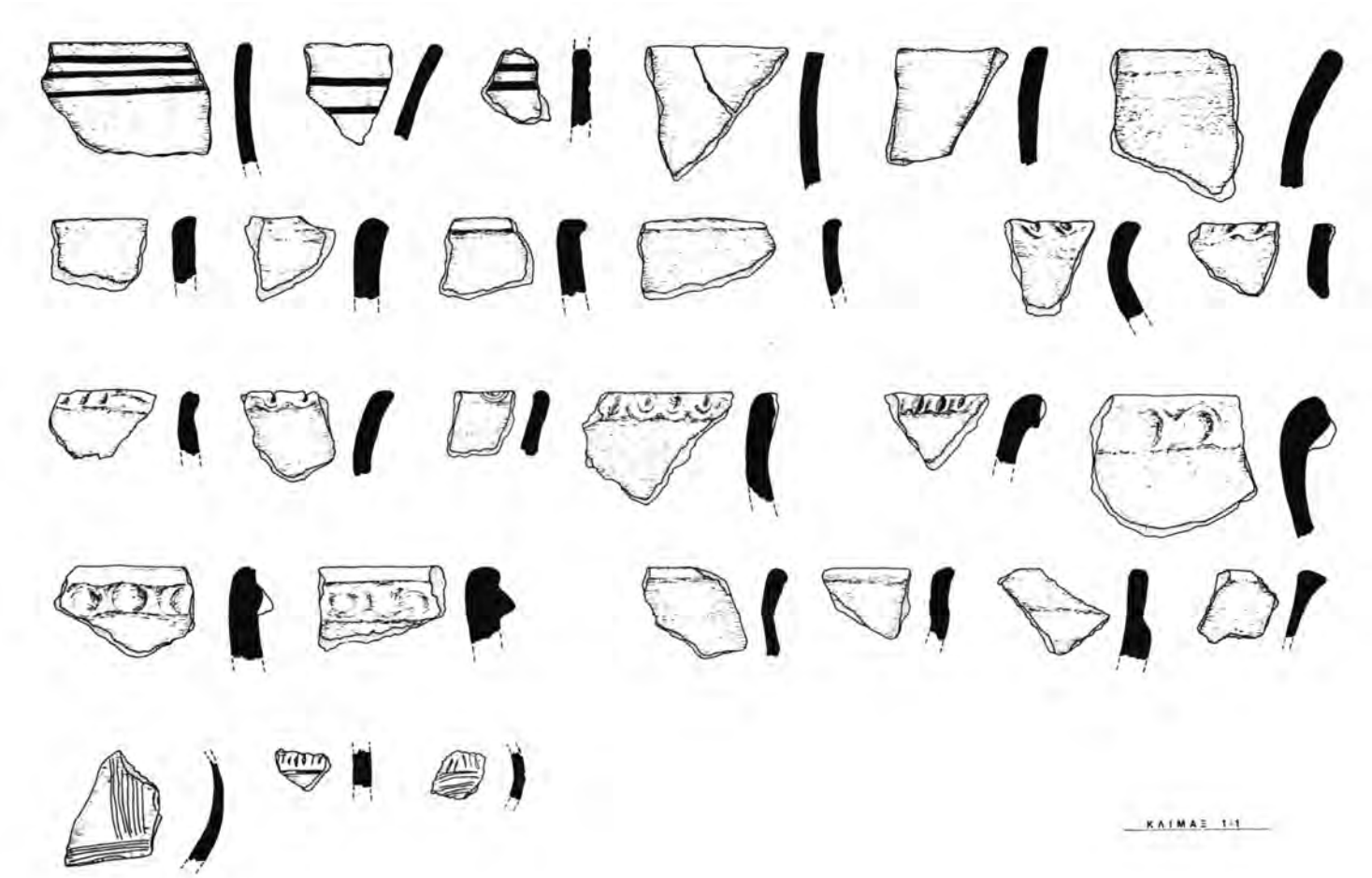

Σχέδ. 2. Θεολόγος Θάσου. Καστρί. Κεραμική τετραγώνου 8.

Τά πρῶτα συμπεράσματα ἀπό τήν ἀνασκαφική ἔρευνα τοῦ 1976 εἶναι τά ἑξῆς:

α) Δέν προέκυψε κανένα στοιχεῖο γιά τήν ἐπισήμανση κάποιας ἐνδιάμεσης φάσης στή ζωή τοῦ συνοικισμοῦ ἀνάμεσα στήν ὑπονεολιθική φάση καί σ' αὐτή πού ὀνομάζουμε φάση τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Στά νέα τετράγωνα ἐπισημάνθηκε ἡ ἴδια συνέχεια τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων πού ἔχουμε ἐπισημάνει στίς τομές 1, 2, 3, 4 καί 7. β) Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ λιθοσωρός περιέχει κτίσματα προϊστορικῆς ἐποχῆς μέ νεότερη φάση τήν πρώιμη ἐποχή τοῦ σιδήρου. γ) Πιθανότατα τά κτίσματα στήν περιοχή τοῦ λιθοσωροῦ σχετίζονται μέ τήν ὕπαρξη κάποιου ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, γιατί ἡ πλευρά τοῦ λόφου στή θέση τοῦ λιθοσωροῦ εἶναι τό μοναδικό σημεῖο τοῦ λόφου, πού εἶναι βατό καί εὐπρόσβλητο. δ) Ἡ ἔρευνα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος πού κατά κανόνα περιεῖχε κεραμική πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου καί τοῦ πρώτου μετά τό ἐπιφανειακό ἀρχαιολογικοῦ στρώματος, πού στά τετράγωνα 8, 10 καί 9 ἀνῆκε στήν ὕστερη ἐποχή τοῦ χαλκοῦ, ἔδωσε ἕνα ἐνδιαφέρον ὑλικό γιά τή σύγκριση τῆς κεραμικῆς τοῦ συνοικισμοῦ μέ τήν κεραμική τῶν νεκροταφείων γύρω ἀπό τόν οἰκισμό (Σ χ έ δ. 2).

Στήν κεραμική τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου βρίσκουμε τή συνηθισμένη αὐλακωτή κεραμική, μέ χαρακτηριστικά σχήματα τόν εὐρύστομο μόνωτο κύαθο μέ λαβή γωνιόσχημη καί αὐλακωτή διακόσμηση στό λαιμό, στό χεῖλος, στή λαβή καί καμιά φορά καί στόν ὦμο, καί τήν πρόχου μέ τήν ὀπισθότμητη προχοή καί τήν αὐλακωτή διακόσμηση στόν ὦμο. Καί τά δυό σχήματα μᾶς εἶναι γνωστά ἀπό τά νεκροταφεῖα τοῦ ἴδιου οἰκισμοῦ[21]. Στήν κεραμική τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ βρίσκουμε γνωστά ἀπό τά νεκροταφεῖα σχήματα, ὅπως τοῦ ἀμφορέα μέ τίς τέσσερις κατακόρυφες λαβές στήν κοιλιά, τοῦ κυπελλόσχημου ἀγγείου μέ ταινία στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια τοῦ χείλους, τῆς φιάλης μέ τή wishbone λαβή. Ὑπάρχουν ἐπίσης σχήματα ὅπως τοῦ φιαλόσχημου ἀγγείου μέ τό πρός τά μέσα χεῖλος πού δέν τό βρήκαμε στά νεκροταφεῖα ὡς τώρα (Σ χ έ δ. 5).

Ἡ κεραμική τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ εἶναι συνήθως ἀκόσμητη μελανόχρωμη καί μέ στιλπνή ἐπιφάνεια. Ὑπάρχει ἐπίσης τό εἶδος τῆς ἀδρῆς κεραμικῆς μέ τίς ταινίες ἤ τίς ἀποφύσεις πού θυμίζει ἀντίστοιχη κεραμική τῆς Τροίας VII B1[22].

Κεραμική μέ ἐγχάρακτη διακόσμηση καί μέ ἐπίθετη ὕλη στίς χαράξεις, ὅπως τήν ξέρουμε ἀπό τούς συνοικισμούς τῆς Ἀνατολῆς[23] καί τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας[24], ἀντιπροσωπεύεται μέ λίγα παραδείγματα καί στό συνοικισμό, ὅπως καί στά νεκροταφεῖα[25].

Ἕνα ἐπίσης ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀνεύρεση τῆς λεγομένης ντόπιας καθώς καί ἐπείσακτης μυκηναϊκῆς κεραμικῆς (Π ί ν. 241 δ) μαζί μέ ντόπια χειροποίητη κεραμική τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ[26]. Πρός τό παρόν δέ μελετήθηκε στό σύνολό της ἡ κεραμική τῶν ἀνασκαφῶν, γιά νά βγεῖ κάποιο συμπέρασμα γιά τυχόν στρωματογραφική διάκριση ἀνάμεσα στήν ντόπια μυκηναϊκή καί τήν ἐπείσακτη μυκηναϊκή κεραμική. Τά παραδείγματα ἄλλωστε ἀπό τά δύο εἴδη εἶναι τόσο λίγα ἀκόμη, καί οἱ γνώσεις πού ἔχουμε γιά τή διάδοση τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς στήν περιοχή αὐτή τοῦ βόρειου Αἰγαίου εἶναι τόσο ἀποσπασματικές, ὥστε καί αὐτή ἀκόμα ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ ντόπια καί ἐπείσακτη μυκηναϊκή κεραμική νά φαίνεται παρακινδυνευμένη. Βασικό στοιχεῖο πού λειτουργεῖ στή διάκριση αὐτή εἶναι ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ καί τό θαμπό βερνίκι πού ἐξαφανίζεται στά λεγόμενα ντόπια μυκηναϊκά ἀγγεῖα, διάκριση ὁπωσδήποτε ὄχι ἀσφαλής. Στή φετινή ἀνασκαφή εἴχαμε ὁπωσδήποτε ἕνα ἐνδιαφέρον σύνολο ἀγγείων στό δάπεδο τοῦ τετραγώνου 8: ντόπιος σταμνόσχημος μυκηναϊκός ἀμφορέας ΥΕ ΙΙΙ Γ[27] καί ντόπιος ἀμφορέας χειροποίητος μέ τέσσερις κατακόρυφες λαβές στήν κοιλιά (Σ χ έ δ. 3-4).

Ἕνα εἶδος κεραμικῆς πού ἀπαντᾶται καί στήν πρώιμη ἐποχή τοῦ σιδήρου καί στήν ὕστερη ἐποχή τοῦ χαλκοῦ εἶναι ἕνα εἶδος ἐρυθρόχρωμης ἤ καστανόχρωμης κεραμικῆς, μέ πλαστική διακόσμηση ἀπό ταινίες μέ ἀποτυπώματα δαχτύλων ἤ νυχιές γύρω στά χείλη ἤ στούς ὤμους (Π ί ν. 240 γ).

Ὀρεινή περιοχή μεταξύ Θεολόγου καί Ἀστρίς

Μετά τήν προανασκαφική ἔρευνα πού πραγματοποιήθηκε στό ὀρεινό συγκρότημα περιοχῆς Θεολόγου-Ἀστρίς, πού ὑψώνεται στά ἀνατολικά τῆς περιοχῆς Καστρί, καί τήν ἐντόπιση ὁρισμένων ἀρχαίων θέσεων πραγματοποιήθηκε ἀνασκαφική ἔρευνα[28] στίς παρακάτω θέσεις, γιά νά διαπιστωθοῦν σχέσεις πολιτιστικές καί χρονικές μέ τόν προϊστορικό συνοικισμό Καστρί.

21. ΑΕ 1970, Χρονικά, σ. 18, πίν. ΙΑ α-η.

22. Troy IV, εἰκ. 284, 186.

23. Πρβλ. Συνοικισμό μακεδονικοῦ τάφου Σταθμοῦ Ἀγγίστας, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 787. Ἀνθρωπολογικά 1 (1980), σ. 54 κ.ἑ.

24. Heurtley, Preh. Maced. σ. 93.

25. ΑΕ, δ.π., σ. 18, πίν. Ι γ-δ.

26. Ἀπό τό νεκροταφεῖο ἔχουμε ἀγγεῖα, πού πρέπει νά εἶναι ντόπιες μιμήσεις μυκηναϊκῶν ἀγγείων. Τά ἀγγεῖα τοῦ εἴδους αὐτοῦ δέν ἔχουν ὡς τώρα ποτέ βρεθεῖ μαζί μέ τά χαρακτηριστικά τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ ἐγχάρακτα ἀγγεῖα. Τά ἀγγεῖα εἶναι τροχήλατα μέ σχήματα καθαρά μυκηναϊκά καί γραμμική διακόσμηση. Ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ καί τῆς διακόσμησης εἶναι κάπως διαφορετική ἀπό τά γνωστά μυκηναϊκά ἐπείσακτα ἀγγεῖα. Ἀποτελεῖ ἀκόμα πρόβλημα ἡ προέλευση αὐτῶν τῶν ἀγγείων καθώς καί ἡ χρονολογική τους σχέση μέ τά γνήσια μυκηναϊκά ἀγγεῖα. Ἀπό τίς ὡς τώρα ἐνδείξεις ἀπό τό νεκροταφεῖο Τσιγανάδικα θεωροῦνται κάπως νεότερα ἀπό τά γνωστά ἐπείσακτα μυκηναϊκά.

Ἡ κατηγορία τῶν τροχήλατων αὐτῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων ξεχωρίζει τελείως ἀπό μιά κατηγορία χειροποίητων ἐπίσης ντόπιων ἀγγείων πού σέ πηλό ὁμοιο μέ τῶν ὑπόλοιπων ἀντιγράφει σχήματα καθαρά μυκηναϊκά.

27. Ὁ πηλός τοῦ ἀγγείου διαφέρει ἀπό τόν πηλό τῶν ντόπιων μυκηναϊκῶν ἀγγείων πού βρίσκουμε στό νεκροταφεῖο. Δέν μποροῦμε ὡστόσο νά τό θεωρήσουμε ἐπείσακτο μυκηναϊκό μέ ἀπόλυτη βεβαιότητα, παρόλο πού εἶναι πιθανό. Τό σχῆμα ἐπιβιώνει στήν ὑπομυκηναϊκή περίοδο, Ἰακωβίδη, δ.π., σ. 206, ὑποσημ. 1. Ὁ πιθαμφορέας ἀπό τό Καστρί νομίζω ὅτι περισσότερο σχετίζεται μέ τό ἀγγεῖο ἀριθ. 359, δ.π., πίν. 90 (περίοδος ΙΙ Περατῆς ΥΕ ΙΙΙC) χωρίς ὡστόσο νά ἀποκλείεται μιά μεταγενέστερη χρονολόγηση.

28. Στήν ἀνασκαφή πῆρε μέρος ἡ ἐπιστημονική βοηθός Σταυρούλα Σαμαρτζίδου.

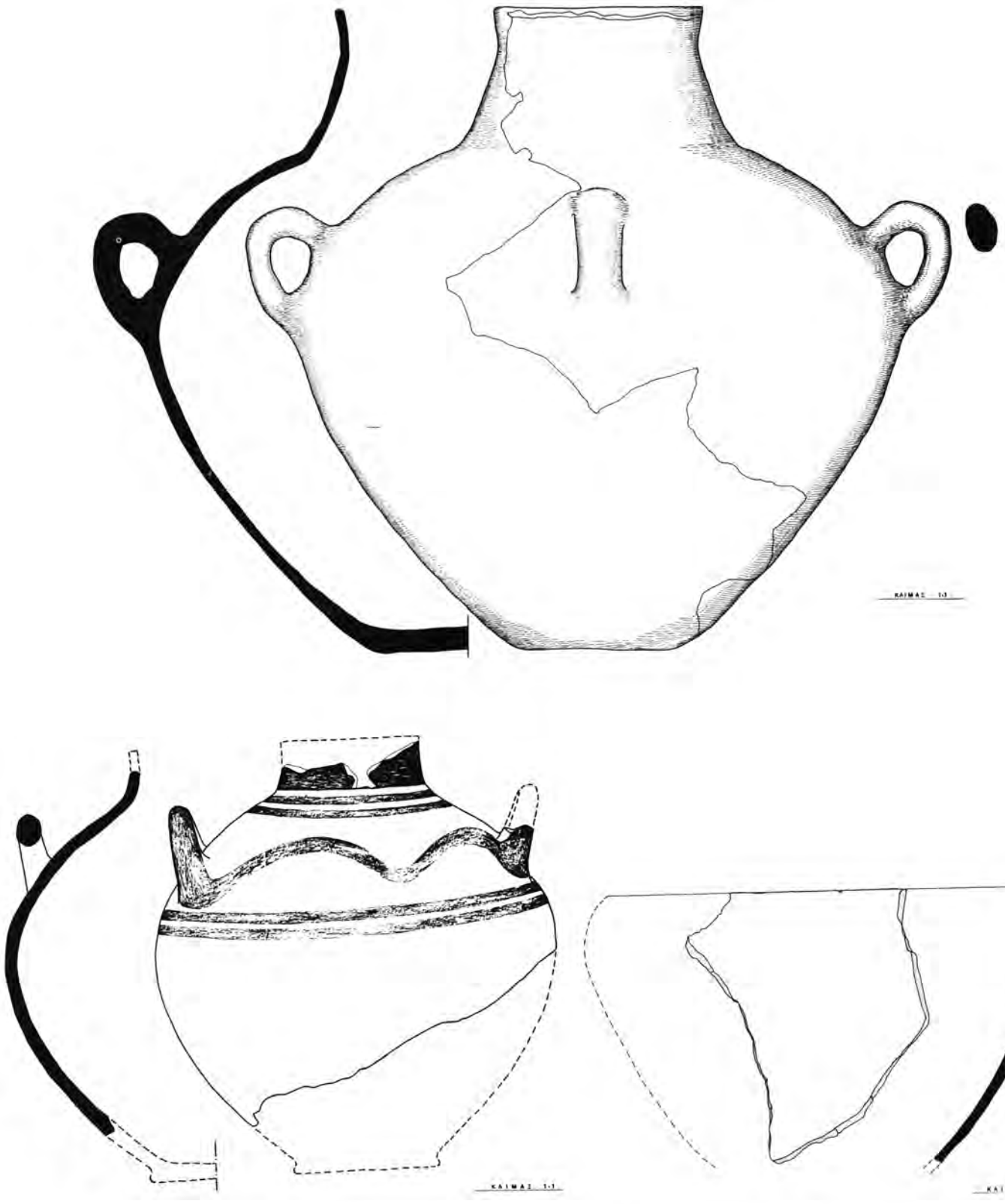

Σχέδ. 3-5. Θεολόγος Θάσου. Καστρί. Τομές άγγείων τετραγώνου 8.

Ὕψωμα Προφήτη Ἠλία

Στήν ὀχυρή κορυφή σώζεται σέ πολλά σημεῖα ὁ ἀρχαῖος περίβολος πού περιβάλλει τήν κορυφή τοῦ λόφου. Εἶναι χτισμένος σέ ξερολιθιά μέ σχιστολίθους καί ἔχει ἐπισκευαστεῖ καί μετασκευαστεῖ σέ πολλά σημεῖα, γιατί πρέπει νά ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στόν τελευταῖο πόλεμο. Στό ἐσωτερικό τοῦ περιβόλου διακρίνονται κατόψεις κτισμάτων, ὁρισμένα ἀπό τά ὁποῖα, ὅπως τό λεγόμενο ἐκκλησάκι τοῦ Προφήτη Ἠλία, εἶναι νεότερων χρόνων. Τά ἐρείπια, ὡστόσο, ἑνός μεγάλου κυκλικοῦ πύργου πρέπει νά ἀνήκουν στήν ἀρχαιότερη φάση τοῦ περιβόλου, ὅπως καί ἐνδεχόμενα ὁρισμένα ἀπό τά ἀδιάγνωστα κτίσματα τοῦ ἐσωτερικοῦ του (Π ί ν. 242 α). Στό ἐσωτερικό τοῦ περιβόλου ἡ ἐπίχωση εἶναι ἐλάχιστη καί οἱ τρεῖς ἀνασκαφικές τομές πού πραγματοποιήσαμε δέν ἦταν δυνατό νά μᾶς δώσουν στρωματογραφημένο ἀρχαιολογικό ὑλικό. Πραγματοποιήθηκαν οἱ ἑξῆς τομές:

Τομή Α: Διαστ. 3,5×5 μ., στή νοτιοανατολική πλευρά τοῦ λόφου. Ὁ φυσικός βράχος ἐμφανίστηκε σέ βάθος 0,35 μ. Στήν τομή βρέθηκαν ὄστρακα χειροποίητων καί τροχήλατων ἀγγείων, θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης καί ὄστρεα (Π ί ν. 242 β-γ).

Τομή Β: Διαστ. 3×3 μ., στή δυτική πλευρά τοῦ ὑψώματος. Ὁ φυσικός βράχος ἐμφανίστηκε σέ βάθος 0,30 μ. Στήν τομή βρέθηκαν θραύσματα κεραμιδιῶν καί πίθων, ὄστρακα χειροποίητα καί τροχήλατα καί μιά λίθινη ἀξίνα (Π ί ν. 242 γ).

Τομή Γ: Διαστ. 1,20×2,20 μ., στό ἐσωτερικό τοῦ κυκλικοῦ πύργου. Ὁ φυσικός βράχος ἐμφανίστηκε σέ βάθος 0,90 μ. Στό πάχος τοῦ στρώματος τῶν 0,90 μ. συμπεριλαμβάνεται στρῶμα λίθων πού ἔχουν πέσει ἀπό τά τοιχώματα στό ἐσωτερικό τοῦ πύργου. Ἡ τομή ἔδωσε χειροποίητα καί τροχήλατα ὄστρακα (Π ί ν. 242 δ). Τά τροχήλατα ὄστρακα εἶναι σαφῶς ἱστορικῶν χρόνων καί πιθανότατα πρέπει νά χρονολογηθοῦν στή ρωμαϊκή ἐποχή. Τά χειροποίητα ὡστόσο ἔχουν συχνά ἐμφανίσει καί σχήματα προϊστορικῶν ἀγγείων, κυρίως αὐτά πού προέρχονται ἀπό τό ἐσωτερικό τοῦ κυκλικοῦ πύργου. Ἡ wishbone λαβή, θραῦσμα κωνικῆς βάσης ἀπό μελανόχρωμο ἀγγεῖο μέ στίλβωση, μιά ἄλλη σειρά λαβῶν πού θυμίζουν διχαλωτές λαβές ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ (Π ί ν. 242 δ) μᾶς ὁδηγεῖ στήν πιθανή διαπίστωση μιᾶς φάσης τῆς ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ πάνω στό ὕψωμα (Σ χ έ δ. 6).

Ἡ ὕπαρξη μικρῆς ἐπίχωσης στό ἐσωτερικό τοῦ περιβόλου καί ἡ δυσπρόσιτη καί ἀπομονωμένη περιοχή αὐτοῦ τοῦ ὑψώματος, κάνει πιθανή τήν ὑπόθεση ὅτι ἔχουμε μιά ἀκρόπολη-καταφύγιο καί ὄχι ἕνα συνοικισμό μόνιμης ἐγκατάστασης. Ἡ σημερινή πηγή νεροῦ εἶναι σέ ἀρκετά μεγάλη ἀπόσταση ἀπό τήν κορυφή τοῦ Ἁι-Λιᾶ.

Ἡ ἀνεύρεση πολλῶν καμινευμάτων μετάλλων στούς νότιους πρόποδες τοῦ λόφου μαρτυρεῖ τήν ὕπαρξη ἀρχαίων μεταλλείων στήν περιοχή.

Τῆς Πόπινας ἡ μάντρα

Στό ὀχυρό ὕψωμα τοῦ Προφήτη Ἠλία βρίσκεται τῆς Πόπινας ἡ μάντρα, πού εἶναι συνδεδεμένη μέ μιά ὁμορφη τοπική παράδοση σχετική μέ τό μύθο τῆς γριᾶς καί τοῦ Μάρτη. Ἡ μάντρα τῆς Πόπινας εἶναι ἕνας τεράστιος περίβολος χτισμένος σέ ξερολιθιά πού πρέπει νά εἶναι μάντρα νεότερων χρόνων.

Στά δυτικά τῆς μάντρας, στό ὁροπέδιο πού ἁπλώνεται στούς βόρειους πρόποδες τοῦ Προφήτη Ἠλία, ἐντοπίστηκαν πολλοί λιθοσωροί πού μοιάζουν μέ τούς γνωστούς ἀπό τήν περιοχή τοῦ συνοικισμοῦ Καστρί καί Λαρνάκι τάφους.

Ἐρευνήσαμε τέσσερις λιθοσωρούς καί τά ἀποτελέσματα ἦταν τά ἑξῆς:

Οἱ δύο ἀπό αὐτούς ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν μᾶλλον κτίσματα-καλύβες, πιθανότατα νεότερων χρόνων, γιατί δέν ἔδωσαν κανένα ἀπολύτως εὕρημα. Οἱ ἄλλοι δύο λιθοσωροί πρέπει νά ἦταν τάφοι, ἀλλά πιθανότατα περιεῖχαν ταφές-καύσεις, γιατί δέν ἔδωσαν κανένα ἴχνος ὀστῶν. Στό λιθοσωρό-τάφο 1 βρέθηκαν ἐλάχιστα ὄστρακα ἀγγείων, ἀνάμεσα στά ὁποῖα καί ἕνα τροχήλατο ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἀπό τίς ἀνασκαφικές ἔρευνες πού πραγματοποιοῦνται στόν οἰκισμό Καστρί καί στά γύρω νεκροταφεῖα, ἀπό τίς δοκιμαστικές ἔρευνες στό ὕψωμα Προφήτης Ἠλίας καί στό ὁροπέδιο τῆς Πόπινας καί ἀπό τήν προανασκαφική καί τοπογραφική ἔρευνα τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς Θεολόγου-Ποτοῦ-Ἀστρίς προκύπτουν τά ἑξῆς συμπεράσματα:

Ἡ περιοχή αὐτή στήν ἀρχαιότητα ἦταν κατοικημένη μέ διάσπαρτους μικρούς οἰκισμούς κτηνοτρόφων καί μεταλλωρύχων, πού σέ περιπτώσεις κινδύνου κατέφευγαν σέ ὀχυρές ἀκροπόλεις. Στήν ἀκρόπολη Καστρί θά ὑπῆρχε μιά μόνιμη ἐγκατάσταση πληθυσμοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπό τά ἐκτεταμένα γύρω της νεκροταφεῖα, ἐνῶ στίς ἄλλες ἀκροπόλεις τοῦ τύπου Προφήτη Ἠλία πρέπει νά εἴχαμε μόνο καταφύγιο σέ περίπτωση κινδύνου.

Ἡ ζωή συνεχίστηκε στά κλασικά, ἑλληνιστικά, ρωμαϊκά καί βυζαντινά χρόνια στήν περιοχή αὐτή, ὅπως φαίνεται ἀπό τούς διάσπαρτους πύργους πού ἔχουν κατά καιρούς ἐντοπιστεῖ[29], καθώς καί ἀπό ἐρείπια κτιρίων καί νεκροταφείων πού ἐπισκεφθήκαμε πρόσφατα. Στήν περιοχή π.χ. τοῦ γνωστοῦ πύργου στή θέση Τρυπητή[30] ἔχουν ἐντοπιστεῖ διάσπαρτοι λιθοσωροί-τάφοι καθώς καί περίβολοι ἀρχαῖοι.

Φ ι λ ι π π ο ι

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θέατρο

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα στόν περιφερειακό διάδρομο τοῦ β΄διαζώματος πού εἶχε ἀρχίσει στά 1975[31]. Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα ἐπεκτάθηκε στά ἀνατολικά, ὅπου ἀποκαλύφθηκε μιά σειρά ἀπό συνεχόμενους χώρους Γ, Δ, Ε (Σ χ έ δ. 7). Οἱ ἐπιμέρους χῶροι τοῦ περιφερειακοῦ δια-

29. BCH LIV (1930), σ.147 κ.έ. Πρβλ. σ. 148, ὑποσ. 1, γιά προηγούμενη βιβλιογραφία.

30. Ὅ.π., σ. 165.

31. Τήν ἀνασκαφή ἐπέβλεψε ὁ ἐπιστημονικός βοηθός Ἀντώνης Κόντος. Πρβλ. καί ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 284.

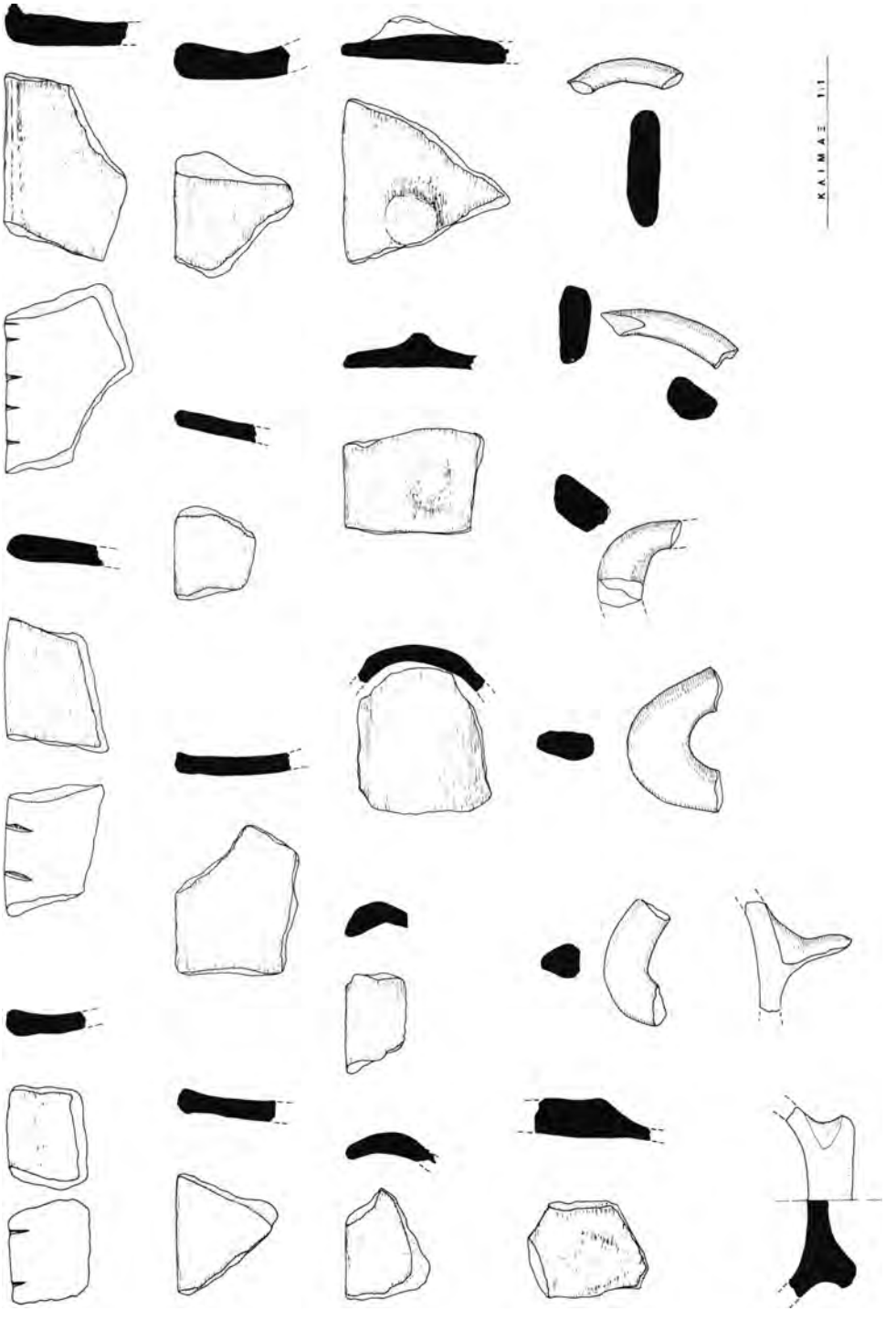

Σχέδ. 6. Θάσος, Ὕψωμα Προφήτη Ἠλία. Κεραμική.

δρόμου στεγάζονταν μέ ένιαία ήμικυλινδρική καμάρα καί έπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους μέ ένδιάμεσα άνοίγματα. Στό χῶρο Ε, ὅπου καταλήγει κλίμακα τοῦ β΄ διαζώματος, ὑπάρχει ἀπέναντι ἀπό τήν κλίμακα, στό βόρειο τοῖχο τοῦ διαδρόμου, ἄνοιγμα πού ὁδηγεῖ ἔξω ἀπό τό θέατρο (Π ί ν. 243 α). Μέσα στά χώματα τῆς ἐπίχωσης τῶν χώρων τοῦ διαδρόμου, βρέθηκαν πλίνθοι μαρμάρινες, ὁρισμένες ἀπό τίς ὁποῖες πρέπει νά προέρχονται ἀπό τά ἐδώλια τοῦ θεάτρου, γιατί ἔχουν ἐγχάρακτα γράμματα. Βρέθηκαν ἐπίσης ὁρισμένα θραύσματα ρωμαϊκῶν ἀναγλύφων, ἀνάμεσα στά ὁποῖα ξεχωρίζει ἕνα θραῦσμα μέ παράσταση Ἀρτέμιδος Βενδίδος. Ἐνδιαφέρον ἰδιαίτερο παρουσιάζει ἕνα ἀνάγλυφο μέ παράσταση μιᾶς γυναικείας μορφῆς κουροτρόφου, πού στέκεται ὄρθια κρατώντας ἕνα βρέφος στήν ἀγκαλιά της. Τό ἀνάγλυφο εἶναι ἐντοιχισμένο στόν τοῖχο πού ὑποστηρίζει ἀπό Β. τό βόρειο τοῖχο τοῦ διαδρόμου (Π ί ν. 243 β)[32].

Ἡ κεραμική τῶν χώρων Γ, Δ, Ε χρονολογεῖ τήν ἐποχή τῆς τελευταίας χρήσης τῶν χώρων αὐτῶν στά τέλη τοῦ 4ου-ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.[33]. Τά νεότερα νομίσματα πού βρέθηκαν στήν ἀνασκαφή εἶναι χάλκινα τοῦ Ἀρκαδίου.

Ἡ ἀνασκαφή θά συνεχιστεῖ γιά τήν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ διαδρόμου, πού ἀποτελεῖ ἕνα ἐνδιαφέρον ἀρχιτεκτονικό στοιχεῖο τοῦ θεάτρου καί σώζεται σέ πολύ καλή κατάσταση, χωρίς νά ἔχει θιγεῖ ἀπό τίς νεότερες ἀναστηλώσεις τοῦ θεάτρου.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ-ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ

Ρωμαϊκή ἀγορά

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες συντήρησης καί στερέωσης στούς τοίχους τῶν κτιρίων τῆς ρωμαικῆς ἀγορᾶς. Πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες στά ἑξῆς σημεῖα[34]:

Βῆμα: καθαρίστηκαν οἱ τοῖχοι καί στερεώθηκαν.

«Ἰωνικό» κτίσμα: καθαρίστηκε ἡ κάτοψη τοῦ κτίσματος αὐτοῦ πού βρίσκεται στά δυτικά τοῦ βήματος καί στερεώθηκαν οἱ διαλυμένοι τοῖχοι.

Δυτική κρήνη: στερεώθηκε ὁ βόρειος τοῖχος τῆς κρήνης καί ξαναχτίστηκε στό τμῆμα ἐκεῖνο πού εἶχε καταρρεύσει. Μέ τήν εὐκαιρία στερεώθηκαν καί ὁρισμένοι τοῖχοι πίσω ἀπό τό βόρειο τοῖχο τῆς κρήνης, πού φαίνονται ἀρχαιότεροι καί πού λειτουργοῦν ὡς ἀναλήμματα τῆς Ἐγνατίας Ὁδοῦ.

Ὕστερα ἀπό τίς παραπάνω ἐργασίες προχωρήσαμε στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ forum, ἀναστηλώνοντας καί στερεώνοντας τούς τοίχους τῶν ἐπιμέρους κτιρίων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Οἱ στερεώσεις πραγματοποιοῦνταν μέ ἐνίσχυση τσιμεντοκονιάματος στά κενά τῶν τοίχων καί οἱ ἀναστηλώσεις μέ τή χρησιμοποίηση ὁρισμένων λίθων ἀπό τά γκρεμίσματα τῶν ἀρχαίων τοίχων. Ὅταν οἱ τοῖχοι παρουσίαζαν σέ κάποια σημεῖα ἰσχυρή κλίση, πού δέν ἦταν δυνατό νά ἀποκατασταθεῖ, τό ἀρχαῖο τμῆμα διαλυόταν καί ξαναχτιζόταν. Ἡ τελευταία ἐργασία πραγματοποιήθηκε σέ ἐλάχιστα σημεῖα, ὅπου ἦταν ἀναπόφευκτη, ἐνῶ τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐργασιῶν ἦταν τό ἁρμολόγημα τῶν τοίχων καί ἡ στερέωση καί ἐνίσχυση μέ τσιμεντοκονίαμα τῶν ἐπάνω ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων γιά νά μήν καταρρέουν.

Μέ τήν εὐκαιρία καθαριζόταν τό ἐσωτερικό τῶν ἐπιμέρους χώρων καί συγκεντρώνονταν τά θραύσματα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στίς γωνιές τῶν χώρων, ὅπου ὑπῆρχαν ἤδη συγκεντρωμένα θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν πού προέρχονταν ἀπό παλιότερες ἐργασίες διευθέτησης τοῦ forum.

Στόν τελευταῖο χῶρο τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ forum, καθαρίστηκε τό δάπεδο καί κατεδαφίστηκε στό μεγαλύτερο τμῆμα του ἕνας διαλυμένος τοῖχος μεταγενέστερος, πού διέσχιζε τό δωμάτιο μέ κατεύθυνση Α.-Δ. Ἀπό τόν τοῖχο ἔμεινε μόνο ἐκεῖνο τό τμῆμα πού εἶχε ἐντοιχισμένο ἕνα ρωμαϊκό κιονόκρανο. Ἀπό τήν κατεδάφιση τοῦ τοίχου βρέθηκε μικρό κιονόκρανο ρωμαϊκῶν ἐπίσης χρόνων.

Στή συνέχεια στερεώθηκαν οἱ πεσσοί τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τῆς νότιας στοᾶς τοῦ forum καί ἄρχισε ὁ καθαρισμός καί ἡ στερέωση τοῦ νότιου τοίχου τῆς μεγάλης νότιας στοᾶς (Π ί ν. 243 γ).

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τό Μουσεῖο Φιλίππων πλουτίστηκε μ' ἕναν ἀριθμό γλυπτῶν καί ἐπιγραφῶν, πού βρέθηκαν στήν περιοχή τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Ἀναφέρουμε ἰδιαίτερα μιά ἐπιγραφή ἐπιτύμβια, ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1341 (Π ί ν. 243 δ). Ἐνεπίγραφη πλάκα ἀπό σχιστόλιθο, σωζ. ὕψ. 0,75, πλ. 0,50, πάχ. 0,075 μ. Λείπει τό πάνω τμῆμα τῆς πλάκας. Στήν πρόσθια ὄψη σώζεται ἡ ἐπιγραφή:

Ἔτους / Ἑκαὶ Ρ / Περιτίου / Δριωζίγης / Ρηβουκέν/θου Πολγην/ὼ(ς) τελευτή/σας πα(ρὰ) Ρησκού/πορι τῶι βασι/λῖ ἥρως χαῖρε.

Ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς 105, πού στηρίζεται στή μακεδονική χρονολογία, τοποθετεῖ τήν ἐπιγραφή στά 43/42 π.Χ. Ὁ ἀναφερόμενος βασιλεύς Ρησκούπορις[35] πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τό γνωστό πρίγκιπα τῶν Σαπαίων Ρασκούπορη, πού ἔδρασε στή μάχη τῶν Φαρσάλων τό 48 π.Χ. καί βοήθησε τούς δημοκρατικούς στή μάχη τῶν Φιλίππων τό 42 π.Χ.

Τό ὄνομα Δριωζίγης ἀπαντᾶται γιά πρώτη φορά, εἶναι ὡστόσο πολύ σχετικό μέ τό θρακικό Δρωδίγης[36]. Τό ὄνομα Ρηβούκενθος εἶναι γνωστό ἀπό πολλές ἐπιγραφές[37].

32. BCH, Suppl. II, σ. 298 κ.ἑ. γιά σχετικούς τύπους ἀλλά ὄχι τύπου κουροτρόφου.

33. Athenian Agora V, πίν. 29, M272 T.

34. Δ. Λαζαρίδη, Οἱ Φίλιπποι, Θεσσαλονίκη 1959, πίν. ΙΙ, τά κτίρια ὑπ' ἀριθ. 1, 2, 4 καί 20 19, 18, 16.

35. P. Collart, Philippes, σ. 248, ὑποσημ. 2, σ. 245-246, ὑποσημ. 1, Appianus IV, 87, 103-105, 136. Γιά τίς μορφές τοῦ ὀνόματος Ρασκούπορις πρβλ. Collart, ὅ.π., σ. 196, ὑποσημ. 3, ὅπου ὁ τύπος Ρησκούπορις συνηθίζεται στούς βασιλεῖς τοῦ Βοσπόρου.

36. Detev, Thrakische Sprachreste, 160, Michailov, Inscriptiones Graecae, III, 1 ἀριθ. 1347.

37. Detev, ὅ.π., πρβλ. ἐπιγραφή ἀπό περιοχή Δράμας BCH XXV (1901), σ. 323, Michailov, ὅ.π., IV, ἀριθ. 2025.

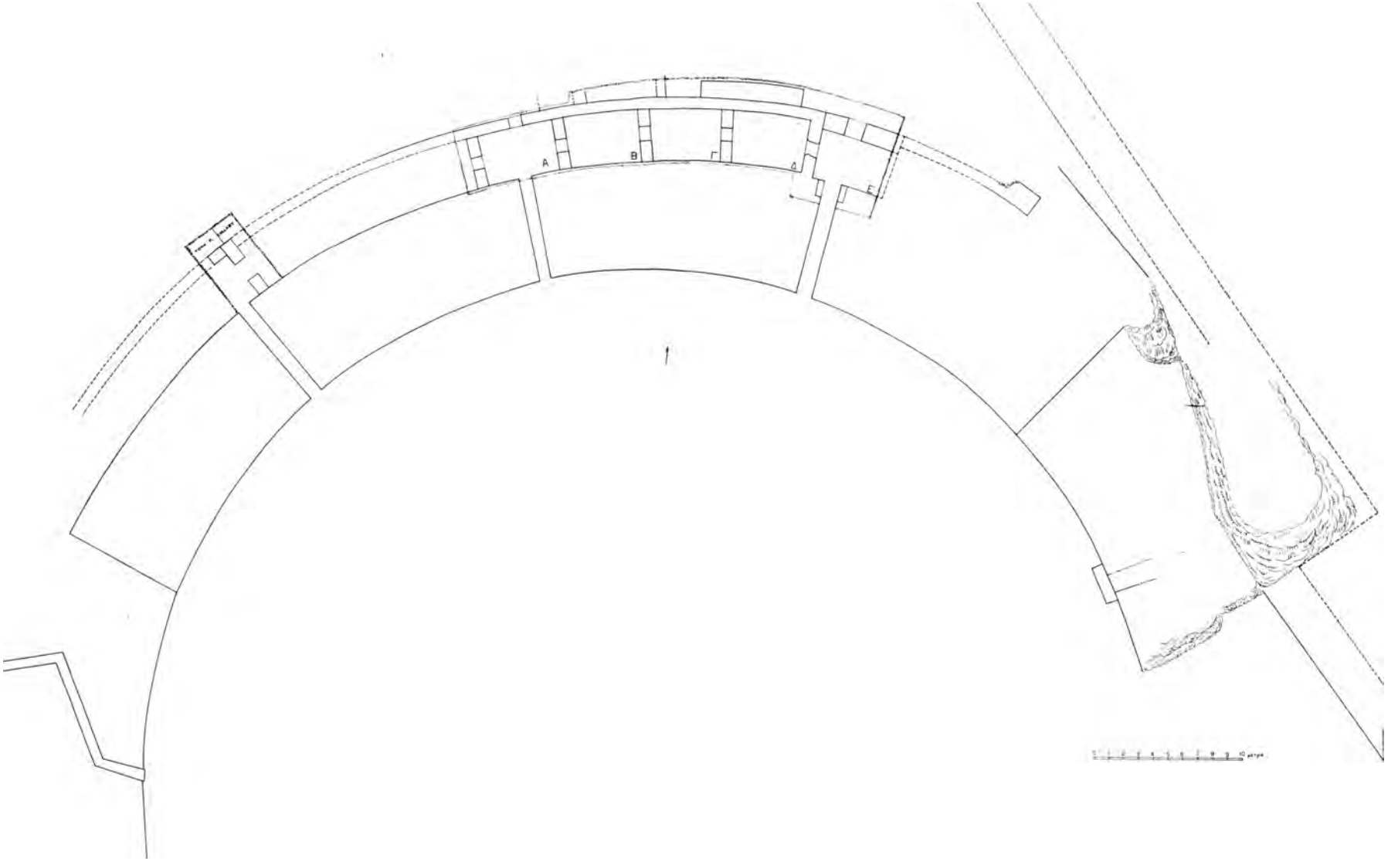

Σχέδ. 7. Θέατρο Φιλίππων.

Τέλος, τό ὄνομα Πολγηνός[38] νομίζω ὅτι εἶναι τοπωνυμικό ἐθνικό, δέν εἶναι ὡστόσο βέβαιο ἄν σχετίζεται μέ τά Πόγλα τῆς Μ. Ἀσίας.

Σημαντικό ἐπίσης εἶναι ἕνα ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων μέ παράσταση νεκρόδειπνου, πού βρέθηκε στήν περιοχή τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Φιλίππων (ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1272). Ἀπό τήν περιοχή τῆς κοινότητας Γαληψοῦ προέρχεται ἡ ὑπ' ἀριθ. Λ 1127 ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Μουσείου Καβάλας μέ σπασμένη τήν κάτω καί πάνω ἀπόληξη. Κρόταφοι λαξευμένοι μέ ἐπιμέλεια, πίσω ὄψη ἀδρά δουλεμένη. Στήν πρόσθια ὄψη ἡ ἐπιγραφή:

Ἔτους ΔΟΡ Πανήμ/ου ΙΕ Καλλικράτης / Μελανώπου/[39]
Ἥρως χαῖρε.

Σωζ. ὕψ. 0,55, πάχ. 0,15, ὕψ. γραμμάτων 0,02-0,03 μ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο.

Ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς πρέπει νά ὑπολογιστεῖ μέ μακεδονική χρονολογία στά 26 μ.Χ. (Π ί ν. 243 ε), ἐφόσον ἡ αὐτοκρατορική χρονολογία ἀποκλείεται ἀπό τή μορφή τῶν γραμμάτων.

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Δ ρ ά μ α

Στίς ἐκσκαφές γιά τή θεμελίωση τῆς πολυκατοικίας Τάσκα-Πασχαλίδη[40] (ὁδός Τροίας 3) ἀνακαλύφθηκε ἀρχαῖος τάφος (Π ί ν. 244 δ).

Ὁ τάφος ἔχει τήν εἴσοδό του στά ΝΑ. καί ἀποτελεῖται ἀπό δρόμο μέ χτιστές παρειές, προθάλαμο χτιστό μέ πλίνθους πώρινες καί θάλαμο λαξευτό στό σκληρό ἀργιλῶδες χῶμα.

Δρόμος: πλ. 0,95, μῆκ. 2,15 μ. Οἱ παρειές του εἶναι χτιστές μέ πώρινες πλίνθους καί ἐπιχρισμένες μέ λευκό ἀσβεστοκονίαμα, πού σώζεται σέ πολλά σημεῖα. Στό δρόμο ὑπάρχουν τέσσερα σκαλοπάτια πού ὁδηγοῦν στήν εἴσοδο τοῦ τάφου. Στήν ἀνασκαφή τοῦ δρόμου, ἐκτός ἀπό ὄστρακα νεότερων χρόνων πού προέρχονται ἀπό τή διαταραχή τάφου, βρέθηκαν θραύσματα ἀρχαίων ἀγγείων, ἀνάμεσα στά ὁποῖα ξεχωρίζουν ἕνα σχεδόν ἀκέραιο βαλσαμάριο καί θραύσματα ἑνός λύχνου.

Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου εἶχε μαρμάρινο κατώφλι καί σταθμά καί ἦταν κλεισμένη μέ πρόχειρο τοῖχο, ἕνα τμῆμα ἀπό τόν ὁποῖο διαπιστώθηκε στό ἄνοιγμα κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ τάφου. Ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου ἦταν ἐπιχρισμένη, καί πάνω ἀπό τό ὑπέρθυρο σώζονται ὁρισμένα διακοσμητικά θέματα σέ ἐλεύθερο ἔδαφος, ὅπως τρία ἀνθέμια καί δύο κύκλοι χωρισμένοι σέ τεταρτημόρια. Τά διακοσμητικά θέματα δίνονται μέ ὑδρόχρωμα πάνω στό ἀσβεστοκονίαμα καί ἔχουν χαραχτό περίγραμμα.

Προθάλαμος: Εἶναι χτιστός μέ πλίνθους πώρινες. Ἡ κάτοψή του εἶναι ὀρθογώνια καί ἡ ὀροφή του ἡμικυλινδρική καμάρα. Πάνω ἀπό τίς πώρινες πλίνθους πού σχηματίζουν τήν καμάρα τῆς ὀροφῆς ὑπάρχει μιά λιθορριπή ἀπό μικρότερες πέτρες (Π ί ν. 244 δ).

Τό ἐσωτερικό τοῦ προθαλάμου εἶναι ἐπιχρισμένο μέ ἀσβεστοκονίαμα καί διακοσμεῖται μέ τοιχογραφίες ἀπό ὑδροχρώματα. Οἱ τοῖχοι τῶν μακριῶν πλευρῶν κοσμοῦνται μέ μιά μίμηση ψευδοϊσοδομικῆς τοιχοποιίας πού καταλήγει στό πάνω τμῆμα σέ μιά διακοσμητική ζώνη, ὅπου βούκρανα ἐναλλάσσονται μέ ρόδακες. Τό περίγραμμα καί οἱ λεπτομέρειες τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων δίνονται μέ χάραξη. Στήν ὀροφή ἔχουμε μιά ἐναλλαγή ταινιωτῶν θεμάτων σέ διάφορα χρώματα, καθώς καί τριγωνικά θέματα στίς γωνίες. Στίς δύο στενές πλευρές ἀποδίδονται μέ ζωγραφική οἱ παραστάδες καί τό ὑπέρθυρο τῶν ἀνοιγμάτων, ἐνῶ στό τύμπανο πάνω ἀπό τό ὑπέρθυρο ἔχουμε διακοσμητικά θέματα σέ ἐλεύθερο ἔδαφος ἀλλά σέ κλίμακα μικρογραφική. Στό τύμπανο τῆς βόρειας εἰσόδου πρός τόν προθάλαμο ἔχουμε ἕναν ταῦρο καί μιά ἀγελάδα σέ ἀντωπή θέση καί στό τύμπανο τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου πρός τό δρόμο πέντε ἀνθέμια, πού ἐναλλάσσονται μέ γραπτούς κύκλους χωρισμένους σέ τεταρτημόρια.

Στό δάπεδο τοῦ προθαλάμου δέ διαπιστώθηκαν ταφές. Βρέθηκαν ὡστόσο σαφή λείψανα καύσης καί θραύσματα ἀγγείων, καθώς καί δύο ἀκέραια λυχνάρια.

Θάλαμος: εἶναι ἕνας τετράγωνος χῶρος (διαστ. 3,05×3,20 μ.) στόν ὁποῖο φτάνει κανείς ἀπό τή βόρεια εἴσοδο τοῦ προθαλάμου, ἀφοῦ περάσει ἕνα μικρό στενό διάδρομο. Ὁ θάλαμος ἔχει λαξευτεῖ στό φυσικό σκληρό ἀργιλῶδες χῶμα καί ἔχει καταστραφεῖ στό πάνω μέρος του. Δέ σώζεται τίποτε ἀπό τήν ὀροφή καί οἱ πλάγιες πλευρές ἔχουν πέσει στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕψους τους. Στό κάτω ὡστόσο τμῆμα τῶν τοιχωμάτων τοῦ θαλάμου διακρίνονται σέ πολλά σημεῖα λείψανα ἀπό τό λευκό ἀσβεστοκονίαμα, μέ τό ὁποῖο ἦταν ἐπιχρισμένος ὁ τάφος. Ὁ θάλαμος εἶχε τρεῖς τάφους-σαρκοφάγους (Π ί ν. 244 ε), λαξευμένους ἐπίσης στό φυσικό ἀργιλῶδες χῶμα καί διευθετημένους σέ σχῆμα Π ἀπέναντι ἀπό τήν εἴσοδο. Οἱ σαρκοφάγοι καλύπτονταν ἀπό σχιστόπλακες πού βρέθηκαν σπασμένες καί μετακινημένες. Τό ἐσωτερικό τοῦ θαλάμου καί τῶν σαρκοφάγων ἔφερε σαφή ἴχνη διαταραχῆς πού πρέπει νά ὀφείλεται καί στίς μεταγενέστερες ταφές, πού εἶναι βέβαιο ὅτι πραγματοποιοῦνταν. ἀλλά καί σέ προσπάθεια γιά σύληση. Τό ἄνοιγμα τοῦ θαλάμου καί τοῦ προθαλάμου ἦταν γνωστό στά νεότερα χρόνια καί βρέθηκε γεμάτο μέ νεότερη ἐπίχωση καί ἀπορρίμματα.

Στίς σαρκοφάγους, ὡστόσο, τοῦ θαλάμου βρέθηκε ἕνας ἀριθμός ἀντικειμένων ἀρχαίων – ἀγγεῖα, νομίσματα, κοσμήματα, πήλινα ἀντικείμενα –, πού βεβαιώνουν μιά συνεχή χρήση τοῦ τάφου. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἡ σύληση τῶν τάφων ἦταν ἐπιφανειακή, γιατί ἀπό τό βαθύτερο στρῶμα τῶν σαρκοφάγων πού ἔμεινε ἀσύλητο ἔχουμε καί ὁρισμένα ἀξιόλογα χρυσά κοσμήματα.

38. Συνηθισμένη κατάληξη στά θρακικά ἐθνικά ἡ κατάληξη -ηνός. Πρβλ. ΑΕ 1936, Χρονικά, σ. 15 κ.ἑ. (Ὀλδηνῶν), Michailov, δ.π., ΙΙΙ, 1, ἀριθ. 1145 (Πιλνζηνοί) κτλ. Τό ἐθνικό ὁπωσδήποτε τῆς μικρασιατικῆς πόλης Πόγλα, Πολγεύς.

39. *Μελάνωπος* ὄνομα γνωστό καί ἀπό ἱστορικά πρόσωπα, πρβλ. Δημοσθ. 24, 127.

40. Τήν ἀνασκαφή ἐπέβλεψε ἡ ἐπιστημονική βοηθός Σταυρούλα Σαμαρτζίδου.

Στίς σαρκοφάγους βρέθηκαν πολλά σαφή ἴχνη καύσης καί θραύσματα ἀποσαθρωμένων ὀστῶν. Ἡ ἀνεύρεση σιδερένιων καρφιῶν μέσα στίς σαρκοφάγους σχετίζεται μέ τήν ὕπαρξη ξύλινων κιβωτίων, πιθανότατα ὀστεοθηκῶν γιά τά καμένα ὀστά.

Τό δάπεδο τοῦ θαλάμου ἔδωσε πολλά ὄστρακα ἀγγείων, ὁρισμένα ἀπό τά ὁποῖα κόλλησαν στά θραύσματα τῶν ἀγγείων πού βρέθηκαν μέσα στούς τάφους. Στό δάπεδο βρέθηκαν ἐπίσης καί ὁρισμένα ἀκέραια ἀγγεῖα, ὅπως βαλσαμάρια, λυχνάρια.

Τά ἀρχαιότερα εὑρήματα τοῦ τάφου χρονολογοῦνται στόν 3ο αἰ. π.Χ. (λυχνάρια[41], κάνθαρος west slope, ἀργυρή δραχμή Ρόδου (Πίν. 244 α-γ), ἀλλά ἡ χρήση του συνεχίζεται στό 2ο κυρίως αἰ. π.Χ. καί ἴσως νά κατεβαίνει καί στόν 1ο. Τά περισσότερα νομίσματα τοῦ τάφου ἀνήκουν στήν περίοδο 187-31 π.Χ.[42].

Ἡ ἐντόπιση ἑνός ἑλληνιστικοῦ μνημειακοῦ τάφου στήν πόλη τῆς Δράμας ἀποκτᾶ μιά ἰδιαίτερη σημασία, γιατί ὡς τώρα τά ἑλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων εὑρήματα πού ξέρουμε ἀπό τήν πόλη αὐτή δέν ἔχουν σαφεῖς τοπογραφικές ἐνδείξεις. Ὁ τάφος μᾶς ὁρίζει σαφῶς τήν περιοχή ἔξω ἀπό τήν ἀρχαία πόλη, τήν ὁποία πρέπει νά ἀναζητήσουμε μέσα ἤ γύρω ἀπό τόν περίβολο τῶν τειχῶν τοῦ βυζαντινοῦ φρουρίου. Ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἀρχαίας πόλης-κώμης στήν περιοχή τῆς σύγχρονης Δράμας[43] εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπό ρωμαϊκές ἀρχαιότητες τόν προηγούμενο αἰώνα. Πρόσφατα τυχαῖα εὑρήματα ἀπό τήν πόλη τῆς Δράμας ἔχουν ἀποδείξει ὅτι τό γνωστό ἀπό εὑρήματα ρωμαϊκῶν χρόνων ἱερό τοῦ Διονύσου ἔχει μιά προϊστορία πού φτάνει ὡς τά πρώιμα ἑλληνιστικά χρόνια[44].

Ὁ τάφος πού εἶναι τό πρῶτο in situ μνημεῖο ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς πού βρίσκεται στή Δράμα, ἀποφασίστηκε νά διατηρηθεῖ καί νά προβληθεῖ ὡς ἐπισκέψιμο μνημεῖο. Ἕνα μεγάλο στέγαστρο στά ὑπόγεια τῆς οἰκοδομῆς Τάσκα-Πασχαλίδη καί κάτω ἀπό τό πεζοδρόμιο καί τό ὁδόστρωμα τῆς ὁδοῦ Τροίας στέγασε καί προστάτευσε τόν τάφο.

Οἱ ἐργασίες στερέωσης τοῦ τάφου καί διαμόρφωσης τοῦ στέγαστρου συνεχίζονται.

Π α ν ό ρ α μ α

Τρεῖς ἀκτέριστοι τάφοι κιβωτιόσχημοι βρέθηκαν στήν περιοχή Ἅγιος Δημήτριος τῆς κοινότητας μέ ἀφορμή ἔρευνες τοῦ Ἰνστιτούτου Γεωλογικῶν καί Μεταλλευτικῶν Ἐρευνῶν.

Π ο τ α μ ο ί

Στήν περιοχή πραγματοποιήθηκαν ἀπό τόν Ἐπιμελητή Ἀρχαιοτήτων Δημ. Γραμμένο προανασκαφικές καί ἀνασκαφικές ἔρευνες, τά ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων ἦταν συνοπτικά τά ἑξῆς:

Ἐσκί Μπόροβο

Στή συμβολή τοῦ ποταμοῦ Δεσπάτη, παραπόταμου τοῦ Νέστου, ἐντοπίστηκε προϊστορικός συνοικισμός, πιθανότατα τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ.

Σέ ἀπόσταση 500 μ. περίπου, δυτικά ἀπό τόν προϊστορικό συνοικισμό ἀνασκάφτηκε ἕνας συλημένος καί καταστραμμένος ἀπό τούς λαθρανασκαφεῖς τάφος, χτιστός μέ πώρινες πλίνθους μέ ὀρθογώνια κάτοψη καί ἐκφορική κάλυψη. Εἴσοδος στό νοτιοδυτικό ἄκρο. Ἐσωτερικά ὁ τάφος ἦταν ἐπιχρισμένος μέ ἐρυθρό κονίαμα πού σώζεται σέ πολλά σημεῖα.

Κοινότητα Ποταμῶν

Ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ, στό γνωστό νεκροταφεῖο τῶν τύμβων, ὅπου πραγματοποιοῦνται ἀλεπάλληλες λαθρανασκαφές ἀπό τυμβωρύχους, ἐρευνήθηκε μέ μιά δοκιμαστική τομή καταστραμμένος ἀπό σκαπτικό μηχάνημα τύμβος. Στήν τομή βρέθηκαν διάσπαρτα ὄστρακα ρωμαϊκῶν χρόνων[45].

Διασταύρωση δασικῆς ὁδοῦ Μικρομηλιᾶς-Κουρού

Ἐντοπίστηκε καί ἀνασκάφτηκε τύμβος τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ μέ ταφές-καύσεις. Ὁ τύμβος βρέθηκε καταστραμμένος καί συλημένος. Μόνο στό νοτιοανατολικό τμῆμα του βρέθηκαν ἑπτά σχεδόν ἀκέραια ἀγγεῖα, ἕνα ἀπό τά ὁποῖα περιεῖχε ὑπολείμματα καμένων ὀστῶν. Ἡ κεραμική εἶναι χειροποίητη ἀκόσμητη ἤ μέ ἐγχάρακτη διακόσμηση πού συνδυάζεται μέ χρήση ἐπίθετης λευκῆς ὕλης ἤ γραφίτη. Ἀνάλογη κεραμική ἔχει βρεθεῖ σέ οἰκισμούς τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στήν Ἀνατολική Μακεδονία, τήν Κεντρική Μακεδονία καί στή Βουλγαρία. Τυπολογικά στοιχεῖα τῆς διακόσμησης σχετίζονται μέ τήν ἐγχάρακτη κεραμική C2 πού ἔχει ξεχωρίσει ὁ Heurtley στήν κεραμική τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στή Βαρδαρόφτσα (Πίν. 245 α).

Τσιφλίκι

Τρία χλμ. νότια ἀπό τή Μικρομηλιά, ἐντοπίστηκε ρωμαϊκός οἰκισμός (τμῆμα ἀπό κρηπίδα καί διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικά μέλη). Ἀπό τή θέση αὐτή προέρχονται δύο θραύσματα ἀγάλματος ἱματιοφόρου μορφῆς, ρωμαϊκῶν χρόνων, πού ἔχουν μεταφερθεῖ στό Μουσεῖο Φιλίππων (ἀριθ. εὑρ. Λ 1252, Λ 1253).

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Α μ φ ί π ο λ η

Ἐκτός ἀπό τίς συστηματικές ἀνασκαφικές ἔρευνες τῆς

41. Πρβλ. λυχνάρια Πίν. 244 γ μέ Athenian Agora IV, ἀριθ. 580, πίν. 47 καί ἀριθ. 327, πίν. 38, πού εἶναι τά ἀρχαιότερα ἀγγεῖα τοῦ τάφου. Τέλος 4ου ὡς μέσα 3ου αἰ. χρονολογοῦνται οἱ ἀντίστοιχοι τύποι ἀττικῶν λυχναριῶν.

42. Εὐχαριστῶ τό συνάδελφο Ἰ. Τουράτσογλου πού ταύτισε τά νομίσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου.

43. P. Collart, Philippes, σ. 182, ὑποσημ. 4, ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

44. Ὁ P. Perdrizet ἐπισήμανε πρῶτος τήν ὕπαρξη μιᾶς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς στό Διόνυσο, πού κατά τή γνώμη του χρονολογοῦνταν σέ προρωμαϊκά χρόνια, BCH XXI (1897), σ. 532. Μιά σειρά ἀπό νεότερα εὑρήματα βεβαιώνουν τήν ὕπαρξη ἑνός ἱεροῦ τοῦ Διονύσου στά πρώιμα ἑλληνιστικά χρόνια, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 401 κ.ἑ.

45. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 427-428. Γιά τίς ἔρευνες στούς Ποταμούς πρβλ. ΑΕ 1979, Χρονικά, σ. 26-71.

Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στήν περιοχή τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλης καί στήν περιοχή τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν[46], ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Καβάλας πραγματοποίησε τίς παρακάτω ἐργασίες στήν ἀρχαία πόλη καί τά νεκροταφεῖα της.

Ἔρευνα τειχῶν[47]

Μέ τήν ἐποπτεία τοῦ Δ. Λαζαρίδη, Γενικοῦ Ἐπιθεωρητῆ Ἀρχαιοτήτων, πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένες δοκιμαστικές ἀνασκαφικές ἔρευνες γιά τήν ἐντόπιση τῆς πορείας τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας πόλης. Οἱ ἔρευνες ἐπισήμαναν τήν πορεία ὅλου τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας Ἀμφίπολης. Ὁ ἐξωτερικός περίβολος καλύπτει μιά τεράστια ἔκταση ἀπό τή βόρεια παρυφή τοῦ λόφου τοῦ σύγχρονου νεκροταφείου τῆς Ἀμφίπολης στά βόρεια ὡς τήν κορυφογραμμή τῶν λόφων πού προσεγγίζουν τή βόρεια παρειά τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης-Καβάλας στά νότια, καί ἀπό τούς λόφους τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς στά δυτικά ὡς τούς λόφους τῆς θέσης Κοῦκλες στά ἀνατολικά.

Διαπιστώθηκε ἐπίσης ἡ ὕπαρξη ἑνός μικρότερου ἐσωτερικοῦ περιβόλου, πού περιβάλλει τήν ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας πόλης, μεταξύ τῆς περιοχῆς τῶν παλιοχριστιανικῶν βασιλικῶν καί τοῦ δυτικοῦ τείχους[48].

Οἱ παραπάνω ἔρευνες ἦταν δοκιμαστικές τομές σέ πολύ μικρό βάθος, πού σκοπό εἶχαν μόνο τήν ἐπισήμανση τῆς πορείας τῶν τειχῶν καί ὄχι τήν ἀρχαιολογική ἔρευνα. Μεγαλύτερη ἔκταση πῆρε ἡ ἔρευνα στήν περιοχή τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους καί κυρίως στήν περιοχή τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου πρόκειται νά χτιστεῖ τό νέο μουσεῖο τῆς Ἀμφίπολης.

Οἰκόπεδο Μουσείου

Τό οἰκόπεδο πού ἡ κοινότητα παραχώρησε γιά νά χτιστεῖ ἕνα μικρό τοπικό μουσεῖο, βρίσκεται στά δυτικά τῶν τελευταίων σπιτιῶν τοῦ χωριοῦ, στήν ἐπίπεδη κορυφή ἑνός μεγάλου λόφου, στό βόρειο τμῆμα τοῦ ὁποίου εἶναι τό σύγχρονο νεκροταφεῖο.

Τό μουσεῖο θά ἐξυπηρετήσει τίς ἀνάγκες τῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν πού πραγματοποιοῦνται μέ ἐντονότερο ρυθμό τά τελευταῖα χρόνια στήν Ἀμφίπολη (ἀποθῆκες, ἐργαστήρια συντήρησης ἀρχαίων), ἐνῶ παράλληλα θά περιλαμβάνει ἐκθεσιακούς χώρους γιά τά εὑρήματα πού σχετίζονται ἄμεσα μέ τούς ἀρχαιολογικούς χώρους τῆς Ἀμφίπολης (ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, ἀρχιτεκτονικά μέλη), καθώς καί γιά ὁρισμένα κινητά εὑρήματα.

Οἱ ἔρευνες πού πραγματοποιήθηκαν στό οἰκόπεδο καί στή γύρω περιοχή εἶχαν τούς ἑξῆς στόχους[49]: α) Νά ἐντοπιστεῖ ἡ πορεία τοῦ τείχους στήν περιοχή αὐτή καί νά ἐρευνηθεῖ ἕνα μέρος τοῦ τείχους. β) Νά ἐρευνηθεῖ ἡ τυχόν ὕπαρξη ἀρχαίων στό οἰκόπεδο καί κυρίως στό χῶρο πού θά χτιστεῖ τό κτίριο τοῦ μουσείου.

Ἀνατολικό τεῖχος

Τό ἀνατολικό τεῖχος περνᾶ ἀπό τήν κορυφογραμμή τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τοῦ λόφου τοῦ σύγχρονου νεκροταφείου καί διασχίζοντας τόν κοινοτικό δρόμο ἀνηφορίζει στούς λόφους πού ὑψώνονται στά νότια ὡς τήν ἐθνική ὁδό Θεσσαλονικης-Καβάλας.

Ἐρευνήθηκε τό τμῆμα ἐκεῖνο τού τείχους πού διασχίζει τό σύγχρονο δρόμο πού ὁδηγεῖ στό χωριό καί προχωρώντας πρός τά βόρεια προσεγγίζει τό οἰκόπεδο τοῦ Μουσείου. Ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε ὅτι τό τεῖχος εἶναι καταστραμμένο σέ πολλά σημεῖα, ἀλλά διατηρεῖται κυρίως στό κατώτερο τμῆμα του, πού εἶναι χτισμένο μέ μεγάλες ἀκανόνιστες πλίνθους ἀπό πωρόλιθο (Π ί ν. 245 β). Σέ ὁρισμένα σημεῖα τά διάκενα ἀνάμεσα στίς μεγάλες πλίνθους γεμίζουν μέ μικρότερες πέτρες. Ὕπαρξη πύλης δέ διαπιστώθηκε στήν περιοχή αὐτή, παρόλο πού προσφέρεται σήμερα γιά πρόσβαση στήν πόλη[50]. Στό τμῆμα τοῦ τείχους βόρεια τῆς κοινοτικῆς ὁδοῦ βρέθηκε ἕνα τμῆμα μεγάλου πήλινου ἀγωγοῦ νεροῦ[51]. Ἐπισημάνθηκε ἐπίσης ἡ κάτοψη ἑνός καταστραμμένου πύργου. Ἡ κεραμική χρονολογεῖται στόν 4ο αἰ. π.Χ.[52] μέ ἐλάχιστα σποραδικά παραδείγματα ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς στά ἐπιφανειακά στρώματα καί ἐλάχιστα ὄστρακα ἀρχαιότερης κεραμικῆς ἀπό τά βαθύτερα στρώματα τῆς τομῆς[53] (Π ί ν. 245 γ-δ).

Ἐσωτερικό τοῦ ἀρχαίου περιβόλου (Σ χ έ δ. 8)

Ἐκτεταμένες ἀνασκαφικές ἔρευνες πραγματοποιήθηκαν στό ἐσωτερικό τοῦ περιβόλου στό χῶρο πού θά καταλάβει τό κτίριο τοῦ μουσείου, καθώς καί στή γύρω περιοχή. Ἔξω ἀπό τήν περίφραξη τοῦ ἀρχικοῦ οἰκοπέδου τοῦ μουσείου πραγματοποιήθηκαν οἱ ἑξῆς ἀνασκαφικές τομές:

Τομή Α: Τριγωνικός χῶρος ἀνάμεσα στή νοτιοανατολική γωνία τοῦ οἰκοπέδου καί τό τεῖχος. Διαστάσεις τομῆς: 24×9×28 μ.

Στό χῶρο αὐτό, πού βρίσκεται στήν ἀνατολική παρυφή τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἀποκαλύφθηκε μέρος ἀρχαίου κτιρίου. Διακρίνονται δύο χῶροι, πού ἔχουν ἀνασκαφτεῖ σ' ἕνα μικρό τμῆμα τους. Στό νότιο τοῖχο, στή νοτιοανατολική γωνία τῶν δύο χώρων, βρέθηκαν δύο ἀγωγοί πού ἐπεκτείνονται σέ ἀρκετή ἀπόσταση πρός τά νότια ἔξω ἀπό τό κτίριο. Ὁ ἀγωγός τοῦ χώρου Α εἶναι πήλινος σωλήνας,

46. Ἔργον 1976, σ. 25-36 (Ἀρχαῖα Ἀμφίπολη) καί σ. 36-54 (Χριστιανική Ἀμφίπολη).

47. Τήν ἀνασκαφή ἐπέβλεψε ὁ ἀρχαιολόγος Ἀντώνης Κόντος, ὡς ἐπιστημονικός βοηθός τῆς Ἐφορείας.

48. D. Lazaridis, Comptes Rendus, Académie des inscr. et belles lettres 1977, σ. 194 κ.ἑ.

49. Στήν ἀνασκαφή δούλεψαν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀντώνης Κόντος καί Σταυρούλα Σαμαρτζίδου, ὡς ἐπιστημονικοί βοηθοί τῆς Ἐφορείας.

50. Δέν πραγματοποιήθηκε συστηματική ἀνασκαφική στρωματογραφική ἔρευνα γιά τή χρονολόγηση τοῦ τείχους, γιατί ἡ ἔρευνα ἀπέβλεπε κυρίως, στήν ἐντόπιση τοῦ τείχους, ἀλλά φαίνεται δτι τό τμῆμα αὐτό τοῦ ἀνατολικοῦ περιβόλου ἀνήκει στόν ἀρχικό περίβολο, D. Lazaridis, δ.π., σ. 201, πού ἔχει βέβαια ὑποστεῖ ἐπισκευές.

51. ΠΑΕ 1976, σ. 28, εἰκ. 25.

52. Athenian Agora IV, πίν. 38, ἀριθ. 269. Β΄ τέταρτο 4ου ὡς ἀρχές 3ου αἰ. π.Χ.

53. Ὅ.π., πίν. 34, ἀριθ. 165. 480-415 περίπου. Πρβλ. καί δ.π., ἀριθ. 172. Τέλος 5ου αἰ. π.Χ.

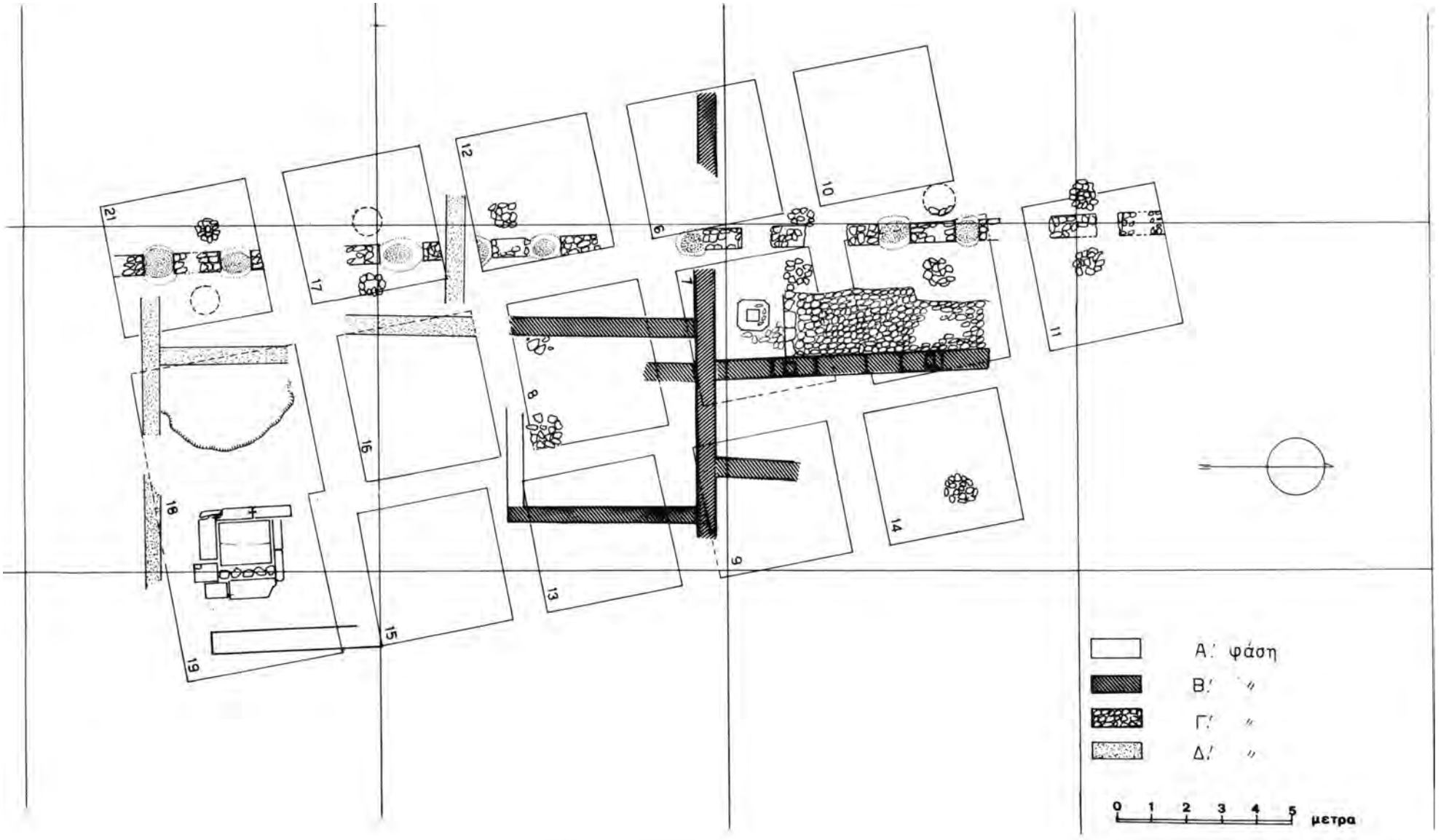

Σχέδ. 8. Ἀμφίπολη. Οἰκόπεδο Μουσείου. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

πού καταλήγει σέ χτιστό ἀγωγό, ἐνῶ ὁ ἀγωγός τοῦ χώρου Β εἶναι ἀπό τήν ἀρχή του χτιστός. Στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν εὐθυντηρία τοῦ κτιρίου καί τό ἐπίπεδο τῶν ἀγωγῶν ἀποκαλύφθηκε ἕνα στενό λιθόστρωτο μέ σαφεῖς παρειές, πού δίνει τήν ἐντύπωση τοίχου μέ κατεύθυνση παράλληλη πρός τό τεῖχος. Δέν εἶναι ἀκόμα βέβαιο ἄν πρόκειται γιά κάποιο τοῖχο πού σχετίζεται μέ τήν ἄμυνα τοῦ τείχους στόν 4ο αἰ. π.Χ. ἤ εἶναι τό λιθόστρωμα κάποιου δρόμου.

Ἡ κεραμική ἀπό τό κτίριο καί τό χῶρο νότια ἀπό αὐτό χρονολογεῖται στόν 4ο αἰ. π.Χ.[54].

Τομή Β: Ἔξω ἀπό τήν περίφραξη στά νότια τοῦ οἰκοπέδου. Ἡ ἀνασκαφική τομή εἶχε διαστάσεις 5×13 μ. Στήν ἀνασκαφή ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι ἀρχαίων κτιρίων πού ἀνήκουν σέ δύο κτιριακές φάσεις: Ἡ ἀρχαιότερη φάση ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τόν τοῖχο ἑνός κτιρίου μέ ὀρθογώνιες πωροπλίνθους, πού πρέπει νά χρονολογεῖται στόν 4ο αἰ. π.Χ. Τό κτίριο αὐτό φαίνεται ὅτι ἐπισκευάζεται καί ἐπεκτείνεται ἐπίσης τόν 4ο αἰ. π.Χ. καί πού πιθανόν χρησιμοποιεῖ καί τό ἀρχαιότερο κτίριο. Ἀπό ἕνα νεότερο κτίριο, πού πρέπει νά χρονολογεῖται στό 2ο αἰ. π.Χ., διακρίνονται συνεχόμενοι ἐσωτερικοί χῶροι μέ δάπεδα ἀπό πατημένο χῶμα ἤ λιθόστρωμα καί σύστημα ἀποχέτευσης μέ χτιστούς ἀγωγούς ἤ πήλινους σωλῆνες.

Τομή Γ: Διαστάσεις: 6×2 μ. Δέν ἐπισημάνθηκε κανένα ἴχνος ἀρχαίου κτιρίου. Ὁ φυσικός βράχος ἐμφανίστηκε σέ βάθος 0,40 μ.

Τομή Δ: Διαστάσεις: 6×4 μ. Δέν ἐπισημάνθηκε κανένα ἴχνος ἀρχαίου κτιρίου. Ὁ φυσικός βράχος ἐμφανίστηκε σέ βάθος 0,40 μ.

Μέσα στό οἰκόπεδο τοῦ μουσείου πραγματοποιήθηκε μιά σειρά ἀπό συνεχόμενες ἀνασκαφικές τομές ὅπου ἐπισημάνθηκαν τέσσερις κτιριακές φάσεις: ἡ νεότερη (φάση Δ) ἀντιπροσωπεύεται ἀπό ὁρισμένους τοίχους πού ὁρίζουν χώρους ἑνός ἤ περισσότερων κτιρίων (Π ί ν. 246 α). Ἡ φάση Δ χρονολογεῖται στό 2ο αἰ. π.Χ.[55]. Κάτω ἀπό τούς τοίχους τῆς φάσης αὐτῆς ἐντοπίστηκε μιά ἀρχαιότερη κτιριακή φάση (φάση Γ). Πρόκειται γιά ἕνα κτιριακό συγκρότημα ἄγνωστου προορισμοῦ, πού ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν τοῖχο μέ κατεύθυνση Β.-Ν., πού παρουσιάζει κατά διαστήματα ἀνοίγματα. Στά ἀνοίγματα αὐτά διαπιστώθηκαν ἴχνη ἐλλειψοειδῶν κατασκευῶν ἀπό ἀργιλῶδες χῶμα, πού ἔχουν καταστραφεῖ καί πού εἶναι ὁρατές μόνο στήν κάτοψή τους. Τά τμήματα τοῦ διακοπτόμενου τοίχου πλαισιώνονται ἀπό δύο κυκλικές κατασκευές χτισμένες σέ ξερολιθιά (Π ί ν. 246 β). Στά ἀνατολικά τοῦ τοίχου αὐτοῦ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε παράλληλος τοῖχος μέ ἀντίστοιχα κυκλικά κτίσματα, ἀπό τά ὁποῖα σώζονται ἐλάχιστα στά τετράγωνα πού ἀνασκάψαμε. Ὁ προορισμός τοῦ κτίσματος αὐτοῦ εἶναι ἀκόμα ἀδιάγνωστος, ἐνῶ ἡ χρονολόγησή του πρέπει νά τοποθετηθεῖ στόν 3ο αἰ. π.Χ.[56] (Π ί ν. 246 β-δ). Κάτω ἀπό τίς κατασκευές αὐτές διαπιστώθηκε ἕνα ἐκτεταμένο κτιριακό συγκρότημα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Π ί ν. 246 δ). Ἡ συνολική κάτοψή του δέν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ, διαπιστώθηκε ὡστόσο ὅτι ἔχουμε σύνολο χώρων γύρω ἀπό μιά μικρή λιθόστρωτη αὐλή μέ ἕνα πηγάδι στό κέντρο. Τό πηγάδι μέ τό προστομιαῖο του σώζεται σέ πολύ καλή κατάσταση. Στό λιθόστρωτο δάπεδο τῆς αὐλῆς βρέθηκε ἕνα τμῆμα μαρμάρινου περιρραντηρίου (Π ί ν. 246 γ).

Τέλος, τό πιό ἐνδιαφέρον στοιχεῖο πού προέκυψε ἀπό τήν ἀνασκαφική ἔρευνα τοῦ οἰκόπεδου εἶναι ἡ ἀνεύρεση ἑνός τάφου στά τετράγωνα 18, 19 (φάση Α), κάτω ἀπό τίς νεότερες κτιριακές φάσεις. Ὁ τάφος εἶναι κιβωτιόσχημος μέ μεγάλες πωροπλίνθους, κατασκευασμένος μέσα σ' ἕνα ὄρυγμα πού ἔχει λαξευτεῖ στό φυσικό μαλακό ἡμίβραχο. (Π ί ν. 247 α). Ὁ τάφος βρέθηκε ἀσύλητος, σφραγισμένος. Τό ἐσωτερικό του ἦταν ἐπιχρισμένο μέ μαρμαροκονίαμα καί στό πάνω ἄκρο εἶχε γύρω σιδερένια καρφιά. Περιεῖχε μιά ταφή-καύση μέσα σέ ὀστεοθήκη. Τά πόδια τοῦ καλύμματος κατέληγαν σέ σχηματοποιημένα πόδια λιονταριοῦ. Στό ἐσωτερικό τῆς ὀστεοθήκης, βρέθηκε ἕνα στεφάνι χρυσό ἀπό φύλλα μυρτιᾶς (Π ί ν. 247 β).

Ἡ θέση τοῦ τάφου στό ἐσωτερικό τῶν τειχῶν καί ἡ ὕπαρξη μικροῦ κτιρίου πάνω ἀπό τόν τάφο σέ συνδυασμό μέ τήν ὕπαρξη τοῦ ὀρύγματος-ἀποθέτη στά δυτικά τοῦ τάφου, ὁδηγοῦν στήν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιά τόν τάφο κάποιου ἰδιαίτερα σημαντικοῦ προσώπου, πού τάφηκε μέσα στόν περίβολο τῶν τειχῶν καί δέχθηκε πιθανόν καί κάποια ἡρωική λατρεία. Συσχετισμός, ὡστόσο, μέ τά γνωστά ἱστορικά πρόσωπα πού δέχθηκαν λατρεία ἥρωα-οἰκιστῆ στήν Ἀμφίπολη (Ἄγνων, Βρασίδας) δέν εἶναι δυνατό νά διατυπωθεῖ, πρίν ὁλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη καί ἡ χρονολόγηση τῆς κεραμικῆς καί τοῦ τάφου καί ἡ ἀνασκαφή στά κτίρια τῆς περιοχῆς αὐτῆς.

Στά ἀνατολικά τοῦ τάφου, πάνω στό φυσικό βράχο, βρέθηκαν λείψανα τοίχου πού φαίνεται ὅτι ἀνήκει σέ κάποιο κτίριο ἀρχαιότερο ἀπό τό κτιριακό συγκρότημα μέ τή λιθόστρωτη αὐλή τοῦ πηγαδιοῦ. Στήν ἀνατολική ἐπίσης πλευρά τοῦ τάφου βρέθηκε ἕνα ὄρυγμα κυκλικό στό βράχο, πού εἶναι γεμάτο μέ θραύσματα ἀγγείων, πιθανότατα ἑνός ἀποθέτης. Ἡ κεραμική τοῦ ἀποθέτη χρονολογεῖται ἀπό τά τέλη τοῦ 5ου ὡς τά μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.[57] (Π ί ν. 247 γ-δ).

Στίς λοιπές ἀνασκαφικές τομές τοῦ οἰκοπέδου ἐντοπίστηκαν τοῖχοι πού ἀνήκουν στήν τελευταία χρονολογική φάση (φάση Α) ἤ στή φάση τοῦ κτιρίου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (φάση Β) (Π ί ν. 247 ε).

Σημειώνουμε ὅτι στήν περιοχή αὐτή δέν ἔχουμε κανένα εὕρημα ρωμαϊκῶν χρόνων, γεγονός πού βεβαιώνει ὅτι μετά τήν κατάληψη τῆς Ἀμφίπολης ἀπό τούς Ρωμαίους ἡ περιοχή δέν κατοικήθηκε.

Νεκρόπολη λαξευτῶν τάφων περιοχῆς Καστᾶ

Ἐκτεταμένες ἐργασίες καθαρισμοῦ πραγματοποιήθη-

54. Πρβλ. δ.π., λυχνάρι ἀριθ. 269. Τέλος 4ου αἰ. π.Χ. Πρβλ. καί ἐρυθρόμορφη κεραμική καθώς καί μελαμβαφή καί west slope.

55. Πρβλ. λυχνάρια τύπου Ἐφέσου, δ.π., ἀριθ. 660, πίν. 49. Πρβλ. καί ὄστρακα μεγαρικῶν σκύφων, 2ου αἰ. π.Χ.

56. Ὅ.π., ἀριθ. 520, πίν. 47. 3ος αἰ. π.Χ.

57. Πρβλ. μελαμβαφή κεραμική ὡς τά μέσα 4ου αἰ. π.Χ. Athenian Agora, XII, 325, πίν. 15, 325.

καν στούς λαξευτούς τάφους τῆς περιοχῆς Καστᾶ, πού ἔχουν κατά καιρούς ἀνασκαφτεῖ[58]. Στόν καθαρισμό τῆς γύρω περιοχῆς βρέθηκαν ὁρισμένοι νέοι τάφοι. Διαμορφώθηκε ἕνα μονοπάτι γιά τήν προσπέλαση στό νεκροταφεῖο.

Μακεδονικός τάφος στή θέση Ἀλεπότρυπα

Ὁ γνωστός ἀπό τή δημοσίευση τοῦ P. Perdrizet[59] μακεδονικός τάφος στή θέση Ἀλεπότρυπα ἐρευνήθηκε φέτος συστηματικά, μέ σκοπό τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς του ἔρευνας, τήν πλήρη σχεδίαση καί ἀποτύπωση τοῦ μνημείου, τή στερέωση καί ἀναστήλωση τοῦ τάφου καί τή διαμόρφωσή του σέ ἐπισκέψιμο μνημεῖο (Σ χ έ δ. 9).

Ὁ τάφος βρίσκεται στήν πεδιάδα ΒΑ. τῆς Ἀμφίπολης καί ΒΔ. τῆς κοινότητας τῆς Μεσολακιᾶς καί εἶναι καλυμμένος μέ ἕνα μεγάλο τύμβο. Ὁ τάφος βρίσκεται στή δυτική πλευρά τοῦ τύμβου, τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ἕνα μικρό μέρος καί ἔχει εἴσοδο στά δυτικά.

Δρόμος: Οἱ παρειές τοῦ δρόμου ἔχουν μῆκος 1,56 καί πλάτος 1,90 μ. καί εἶναι χτιστές μέ ἀκανόνιστους πωρολίθους. Ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου δέν ἔχει ἰδιαίτερη ἀρχιτεκτονική διαμόρφωση ἐκτός ἀπό τό ὀρθογώνιο ἄνοιγμα στόν τοῖχο τῆς δυτικῆς πρόσοψης. Τό ἄνοιγμα ἔφραζαν πωρόπλινθοι, δύο ἀπό τίς ὁποῖες βρέθηκαν στήν ἀρχική τους θέση. Ἡ τρίτη εἶχε μετακινηθεῖ ἀπό τούς τυμβωρύχους (Π ί ν. 248 α).

Προθάλαμος: Καλύπτεται μέ κοινή μέ τό θάλαμο καμάρα. Ὁ τοῖχος πού τόν χώριζε ἀπό τό θάλαμο ἔχει καταστραφεῖ καί σώζονται μόνο τά ἴχνη του στό δάπεδο. Ἀπό τή μαρμάρινη πόρτα τοῦ προθαλάμου βρέθηκαν ὁρισμένα θραύσματα, πού ταυτίζονται μέ ἐκεῖνα πού δημοσίευσε ὁ Perdrizet.

Θάλαμος: Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ του τοίχου εἶναι καταστραμμένο. Ἀπό τίς δύο κλίνες πού ὑπῆρχαν στήν ἀνατολική καί νότια πλευρά τοῦ τάφου, σώζονται μόνο τά ἴχνη στούς τοίχους, τά πιό χαρακτηριστικά ἀπό τά ὁποῖα εἶναι ἐρυθρή γραμμή στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ θαλάμου.

Κινητά εὑρήματα δέ σημειώθηκαν, ἐκτός ἀπό ἕνα θραῦσμα εἰδωλίου στήν εἴσοδο τοῦ προθαλάμου.

Ὁ τάφος βρέθηκε σχεδόν γεμάτος μέ ἄμμο πού ἔχει εἰσχωρήσει κυρίως ἀπό τήν καταστραμμένη ἀνατολική πλευρά τοῦ τάφου.

Ὁ τάφος ξανασχεδιάστηκε καί θά δημοσιευτεῖ μέ νέα σχέδια (Σ χ έ δ. 9).

Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι στόν καθαρισμό τοῦ διαδρόμου τοῦ τάφου βρέθηκε ἕνα χάλκινο νόμισμα Ἀμύντα ΙΙΙ (381-369 π.Χ.). Α΄ ὄψη: Κεφαλή Ἡρακλέους. Β΄ ὄψη: Ἀετός πού κατασπαράσσει φίδι. Πάνω ἡ ἐπιγραφή *AMYNTA*. Ἡ ἀνεύρεση ἑνός χάλκινου νομίσματος τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε ἕνα στοιχεῖο γιά τήν ὑψηλή χρονολόγηση τοῦ τάφου πού εἶχε προτείνει καί ὁ Perdrizet, τοποθετώντας τον στό τέλος τοῦ 4ου αἰ.[60].

Οἱ βαριές ἀναλογίες τοῦ τάφου καί ἡ χαμηλή καμάρα πλησιάζουν ὁρισμένους τάφους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μολονότι τά χρονολογικά στοιχεῖα πού προκύπτουν ἀπό τή σχέση καμάρας-δαπέδου ἔχουν ἀμφισβητηθεῖ[61].

Νεκρόπολη στή θέση Κοῦκλες

Στή νότια παρειά τῆς κοινοτικῆς ὁδοῦ πού ἀπό τήν ἐθνική ὁδό Θεσσαλονίκης-Σερρῶν ὁδηγεῖ στήν κοινότητα τῆς Ἀμφίπολης, ἐντοπίστηκαν καί ἀνασκάφτηκαν δύο κεραμοσκεπεῖς τάφοι. Οἱ τάφοι ἀνήκουν στό ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο ρωμαϊκῶν χρόνων, πού ἔχει ἐντοπιστεῖ στούς λόφους νοτιοδυτικά τοῦ περιβόλου τῆς ἀρχαίας πόλης γύρω στή θέση Κοῦκλες. Ἀπό τούς τάφους ὁ ἕνας ἦταν ἀκτέριστος καί πιθανότατα εἶχε καταστραφεῖ γιά νά κατασκευαστεῖ ὁ τάφος ΙΙ, πού ἦταν μᾶλλον παιδικός. Μῆκος τάφου 1,30 μ. Ὁ τάφος ΙΙ, μολονότι εἶχε καταστραφεῖ ἐξωτερικά ἀπό τόν ἐκσκαφέα, ἔδωσε μιά ἀδιατάραχτη ταφή μέ μιά πλούσια σειρά εἰδωλίων — 24 εἰδώλια γυναικείας θεότητας σέ δύο κυρίως τύπους, δύο εἰδώλια ζώων, καθώς καί ἕνα ἀνάγλυφο περίαπτο καί ἕνα χάλκινο νόμισμα Ἀμφιπόλεως ἐποχῆς Αὐγούστου.

Τυχαῖα εὑρήματα

Στό Μουσεῖο Καβάλας μεταφέρθηκαν πολλά θραύσματα γλυπτῶν καί ἐπιγραφῶν, πού βρέθηκαν στήν περιοχή τῆς Ἀμφίπολης:

Ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1110. Ἀπό τήν περιοχή τῆς κοινότητας Ὀφρυνίου (Π ί ν. 248 γ). Θραῦσμα ἐνεπίγραφης στήλης ἐπιτύμβιας. Μάρμαρο λευκόφαιο, χοντρόκοκκο. Σωζ. μῆκ. 0,33, σωζ. πλ. 0,26 μ. Ρωμαϊκοί χρόνοι. Στήν μπροστινή ὄψη τῆς στήλης ἡ ἐπιγραφή: *Ἔτους ΕΤ/Ἀρτεμισί/ου ΚΕ/*(φύλλο κισσοῦ) *Φιλώτας Μάρ/κος οἱ ἀδελφ/οὶ κ(α)ὶ ἡ σύνβι/*[ος----

Ὕψος γραμμάτων 0,025, διάστιχα 0,02 μ.

Ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς ΕΤ (305) πρέπει νά ἀναφέρεται στή μακεδονική χρονολογία δηλαδή στά 157/6 μ.Χ. καί ὄχι στήν αὐτοκρατορική δηλαδή 274 μ.Χ., τουλάχιστο μέ βάση τή μορφή τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1111. Ἀπό τήν περιοχή τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Ἀμφίπολης. Τμῆμα ἐνεπίγραφης στήλης μέ κείμενο ὠνῆς οἰκίας. Ἑλληνιστικοί χρόνοι.

Ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1140 (Π ί ν. 248 δ). Ἐπιτύμβια στήλη μέ ἀνάγλυφη παράσταση γυναικείας προτομῆς κατενώπιον, μέσα σέ βάθυσμα ἀψιδωτό. Κάτω ἔμβολο. Κάτω ἀπό τό ἀνάγλυφο ἡ ἐπιγραφή: *Τροφιμὰς / Ἐπιγονηνὶ / τῇ συμβίω / μνίας χάριν.*

Μάρμαρο ὑπόλευκο. Ὕψ. 0,42, πλ. 0,23, πάχ. 0,10, ὕψος γραμμάτων 0,025, διάστιχα 0,02-0,01 μ. Γιά τήν κατάληξη *νί*, πού φαίνεται ὅτι ἐπεκτείνει τό ὄνομα Ἐπιγόνη, πρβλ. ἀντίστοιχα ὀνόματα σέ ἐπιγραφές Θεσσαλονίκης, π.χ. Προκαλνί, Μαντουνί κ.ἄ.[62].

Ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1074. Τμῆμα ἐνεπί-

58. ΠΑΕ 1956, σ. 141, ΠΑΕ 1957, σ. 70 κ.ἑ., ΠΑΕ 1958, σ. 81 κ.ἑ., ΠΑΕ 1959, σ. 42 κ.ἑ.

59. BCH XXII (1898), σ. 335-353.

60. Ὅ.π., σ. 344.

61. Μακεδονικά 12 (1972), σ. 175-176.

62. Πρβλ. IG X, 2, 1, ἀριθ. 692, 904. BCH C (1976), σ. 223.

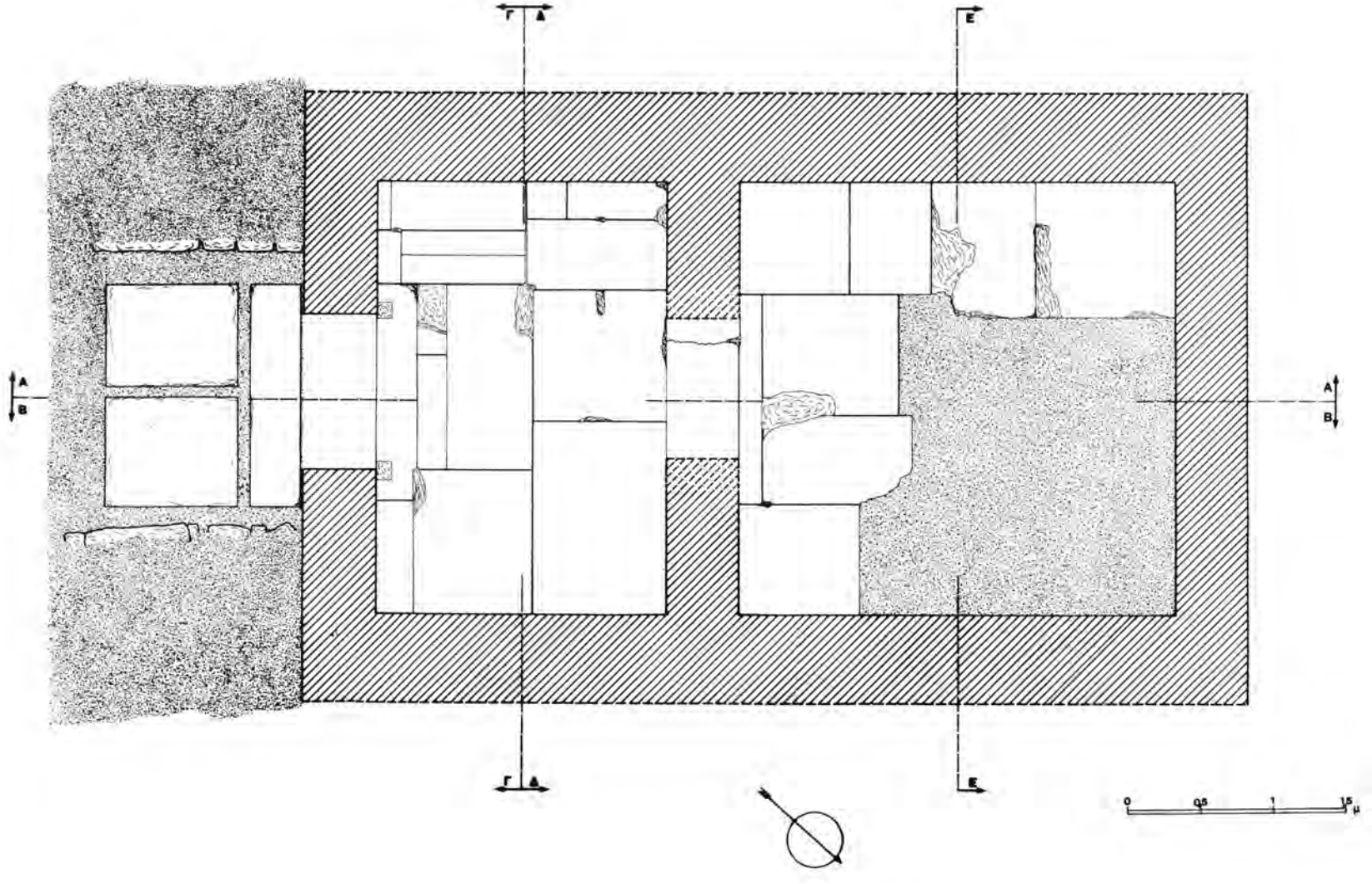

Σχέδ. 9. Ἀμφίπολη. Μακεδονικός τάφος στή θέση Ἀλεπότρυπα.

γραφης στήλης μέ κείμενο ὠνῆς. Ἑλληνιστικοί χρόνοι.

Ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1156 (Π ί ν. 248 β). Ἐπιτύμβια στήλη ἀκέραιη μέ ἐλάχιστα σπασίματα στίς γωνίες πάνω καί στήν κάτω ἀριστερή γωνία. Ὁριζόντια ἐπίστεψη μέ ἀργό λέσβιο κυμάτιο καί δύο ἀνάγλυφοι ρόδακες στήν κύρια ὄψη πάνω ἀπό τούς ὁποίους ἡ ἐπιγραφή: *Παρμενίων/Πελλαῖος.*

Ἴχνη ἀπό ἐρυθρό χρῶμα στό ἔδαφος τῆς στήλης. Κρόταφοι λαξευμένοι μέ ἐπιμέλεια. Μείωση τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης πρός τά πάνω.

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο. Ὕψ. 0,615, πλ. πάνω 0,275, πλ. κάτω 0,26, πάχ. 0,10, ὕψος γραμμάτων 0,02-0,017 μ.

Ἀναστηλώσεις

Ρωμαϊκός τάφος

Ὁ ρωμαϊκός καμαροσκεπής τάφος μέ τό ἐνεπίγραφο ὑπέρθυρο, γνωστός ὡς τάφος τοῦ γιατροῦ[63], συντηρήθηκε καί στερεώθηκε. Καθαρίστηκε ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου καί τό ἐσωτερικό του πού στερεώθηκε καί καλύφθηκε τό ἄνοιγμα τῆς καταστραμμένης καμάρας.

Βέργη

Νεκρόπολη

Στά δυτικά τῆς κοινότητας Βέργης, στή θέση Μανούσι, νότια ἀπό τή θέση Παλιοχώρα, ὅπου τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία πόλη Βέργη, ὅπως πιστεύουν ὁρισμένοι ἐρευνητές, ἐντοπίστηκαν μέ τήν εὐκαιρία τῆς διάνοιξης μιᾶς μεγάλης ἀποστραγγιστικῆς τάφρου καί ἀνασκάφτηκαν 12 τάφοι: ἕνας κιβωτιόσχημος τάφος μέ πλάκες, ὀκτώ λακκοειδεῖς, δύο κεραμοσκεπεῖς καί ἕνας χτιστός καμαροσκεπής. Οἱ τάφοι καλύπτουν χρονική περίοδο ἀπό τόν 4ο αἰ. π.Χ. ὡς τούς ἑλληνιστικούς καί ρωμαϊκούς χρόνους. Τά ἀρχαιότερα εὑρήματα ἔδωσε ὁ τάφος 1 (Π ί ν. 249 α-β), ὅπου ἐκτός ἀπό τά ἀγγεῖα – ἐρυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας, μελαμβαφής λεκανίδα, τρία ἀρυβαλλοειδή ληκύθια μέ ἐρυθρόμορφη ἀνθεμωτή διακόσμηση – βρέθηκαν ἕνα χάλκινο νόμισμα Ἀμύντα Γ΄ (389-369 π.Χ.) καί ἕνα χάλκινο νόμισμα Περδίκκα Γ΄ (364-359 π.Χ.).

Οἱ λακκοειδεῖς τάφοι εἶναι ἑλληνιστικῶν (Π ί ν. 249 γ) καί ρωμαϊκῶν χρόνων (Π ί ν. 249 δ). Ὁ χτιστός καμαροσκεπής τάφος μέ τίς πολλαπλές ταφές χρονολογεῖται στά ρωμαϊκά χρόνια (Π ί ν. 249 ε). Στίς ἐκσκαφές ἐπίσης γιά τήν ἐπέκταση τῆς τάφρου βρέθηκαν διάσπαρτα μελαμβαφή καί ἐρυθρόμορφα θραύσματα ἀγγείων πού προέρχονται ἀπό καταστραμμένους τάφους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τυχαῖα εὑρήματα

Ἀπό τήν περιοχή τῆς κοινότητας Βέργης μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Σερρῶν τό θραῦσμα ἐνεπίγραφης πλάκας ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Σερρῶν Λ 121 μέ τιμητική ἐπιγραφή:

Ἡ Πό[λις--------]/
ΟΡΦΙΔΙ [-------τιμῆ]/
ς ἕνεκ[εν-----]/
[--]ν πα---

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο. Σωζ. ὕψ. 0,31, σωζ. πλ. 0,27, πάχ. 0,07, ὕψος γραμμάτων 0,04, διάστιχα 0,02 μ.

Καστανοχώρι

Στόν ἀγρό Ἀδαμίδη Λαζάρου, ἀριθ. κληροτεμαχίου 240, βρέθηκε ἀρχαῖο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο. Στήν ἀνασκαφή πού ἀκολούθησε βρέθηκαν τρεῖς τάφοι.

Τάφος 1: Κιβωτιόσχημος μέ πλάκες μαρμάρινες, ἔχει καταστραφεῖ στό μεγαλύτερο τμῆμα του. Κατεύθυνση τάφου Δ.-Α. Στή μιά πλευρά τοῦ τάφου βρέθηκε πεσμένη σέ κατακόρυφη θέση ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια πλάκα, πού δέν εἶναι βέβαιο ἄν ἀνήκει στόν τάφο ἤ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σέ δεύτερη χρήση. Τά ὀστά τοῦ τάφου βρέθηκαν διαταραγμένα. Κανένα κτέρισμα, ἐκτός ἀπό λίγα ὄστρακα ἀγγείων ρωμαϊκῶν χρόνων.

Τάφος 2: Χτιστός κιβωτιόσχημος μέ κατεύθυνση Δ.-Α. Ἐλάχιστα ἴχνη ὀστῶν καί ἕνα χάλκινο νόμισμα ἐποχῆς Μ. Κωνσταντίνου. Διαστάσεις τάφου: 1,95×0,80 μ.

Τάφος 3: Λακκοειδής, μέ λίγες ὄρθιες πλάκες στά πλάγια. Κατεύθυνση Δ.-Α. Βρέθηκαν λυχνάρι καί ἄβαφο ἀγγεῖο 4ου αἰ. μ.Χ. Διαστάσεις τάφου: 1,90×0,65 μ.

Τό πιό ἐνδιαφέρον, ὁπωσδήποτε, εὕρημα εἶναι τό μεγάλο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Σερρῶν Λ 125, πού βρέθηκε στόν τάφο 1. Πρόκειται γιά μνημειακό οἰκογενειακό ἀνάγλυφο μέ δύο σειρές μορφῶν σέ προτομή κατενώπιον (Π ί ν. 250 α). Χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ὕψ. 0,80, πλ. 1, πάχ. 0,57 μ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο.

Χαρωπό

Στήν κοινότητα Χαρωποῦ Σερρῶν βρέθηκε θραῦσμα ἐπιτύμβιας ἀνάγλυφης στήλης ἐνεπίγραφης, πού μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Σερρῶν (ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Σερρῶν Λ 117). Σώζεται τό πάνω δεξιό τμῆμα τῆς στήλης μέ μιά ἀνάγλυφη παράσταση χωρισμένη σέ δύο μέρη (Π ί ν. 250 β). Πάνω βάθυσμα: γυναικεία καί ἀντρική μορφή σέ προτομή κατενώπιον. Κάτω βάθυσμα: δυό μορφές σέ προτομή κατενώπιον. Σώζεται τμῆμα ἀπό τό κεφάλι τῆς μιᾶς μορφῆς καί τμῆμα ἀπό τήν κόμη τῆς δεύτερης. Στά πλαίσια, κάτω ἀπό τίς ἀνάγλυφες παραστάσεις, σώζεται ἀποσπασματικά ἡ ἐπιγραφή[64]:

[---ἑαυτ] οἷς ζῶντες/
ζῶσιν
[----]ων Τορκάτω Φιλουμέ/
[νη-----]ν Διονυσίῳ ἥρῳ[ι/
[--ἔτ]ους ΖC

63. ΠΑΕ 1959, σ. 53.

64. Γιά τή λέξη *Φιλουμένη* πρβλ. IG X, 2, ἀριθ. 739 καί ἀριθ. 886, ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀπό τή Θεσσαλονίκη.

Σωζ. ὕψ. 0,44, σωζ. πλ. 0,31, πάχ. 0,11, ὕψος γραμμάτων 0,015-0,02 μ. Τό ἀνάγλυφο χρονολογεῖται, σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή, στά 176 μ.Χ. (αὐτοκρατορική χρονολογία).

Μελενίκιτσι

Στή θέση Τροχάλι βρέθηκε μιά ἀκέραιη προτομή γυναικείας μορφῆς μέ καλύπτρα. 2ος-3ος αἰ. μ.Χ. Μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Σερρῶν (ἀριθ. εὑρ. Λ 118). Ὕψ. 0,61 μ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο.

Ὀρεινή

Ἀπό τήν Ὀρεινή μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Σερρῶν τό κάτω τμῆμα μιᾶς ἀνάγλυφης ἐπιτύμβιας στήλης. Ἀριθ. εὑρ. Μουσείου Σερρῶν Λ 119 (Π ί ν. 250 γ). Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση εἶναι χωρισμένη σέ δύο μέρη. Πάνω βάθυσμα: διακρίνεται τμῆμα μορφῆς πολεμιστῆ μέ ἀσπίδα στά δεξιά του. Στό πλαίσιο κάτω ἀπό τό βάθυσμα ἡ ἐπιγραφή: *Μαντὼ Διοσκουρίδη / Τόρκου τῷ υἱῷ μνή/μης χάριν.* Κάτω βάθυσμα: προτομή γυναικείας μορφῆς μέ καλύπτρα κατενώπιον. Κάτω ἀπό τό βάθυσμα ἡ συνέχεια τῆς ἐπιγραφῆς: *καὶ αὐτῇ ζῶ/σα ἔτους ΓC.* Σωζ. ὕψ. 0,55, πλ. πάνω 0,30, πλ. κάτω 0,23, πάχ. 0,10, ὕψος γραμμάτων 0,15, διάστιχα 0,05 μ. Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο. Ἡ χρονολογία 203 ἀντιστοιχεῖ στό ἔτος 56 μ.Χ. ἤ 172 μ.Χ. Πιθανότατα ἔχουμε αὐτοκρατορική χρονολογία, δηλαδή 172 μ.Χ.

Νέο Σούλι

Στήν ἐκσκαφή τῶν θεμελίων τῆς οἰκίας Γ. Μαδεμλῆ βρέθηκαν δύο μαρμάρινες πλίνθοι in situ, πού ἀνήκουν σέ καταστραμμένο ταφικό μνημεῖο, πιθανόν βάθρο σαρκοφάγου. Κεραμική ρωμαϊκῶν χρόνων βρέθηκε στήν περιοχή γύρω στό βάθρο.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

THASOS

Artémision

La fouille de l'Artémision, reprise en 1975 (BCH C (1976), p. 774-785), s'est poursuivie au cours de l'été 1976 sous la conduite de Fr. Salviat et de J.-J. Maffre, dans le secteur situé au Nord du péribole carré (voir le plan publié dans le BCH C (1976), p. 775). Quatre nouveaux sondages ont été ouverts et plusieurs bermes ont été abattues, ce qui a permis le dégagement, en liaison avec la fouille de 1975, d'environ 100 m**2** de terrain archéologique.

Quelques structures, malheureusement très ruinées et pour le moment difficiles à dater, ont été retrouvées: peut-être les restes des fondations d'un mur de péribole antérieur au péribole carré mais de même orientation; sans doute quelques éléments du soubassement d'un autel et des dalles environnantes; l'angle, enfin, d'un petit bâtiment qui était probablement une maison.

Comme en 1975, un riche matériel céramique a été recueilli dans les deux couches de remblai mises en évidence: fragments de céramique orientalisante, nombreux fragments de coupes et de skyphoi attiques à figures noires, rares fragments de coupes à figures rouges de style sévère, morceaux de lékanai thasiennes à figures noires. Quelques recollages ont pu être opérées avec les trouvailles de l'année précédente. La récolte de figurines en terre cuite a été elle aussi abondante. La plupart, de types connus, datent de l'époque classique, mais il y a quelques spécimens qu'il faut sûrement placer à l'epoque hellénistique, ce qui n'a d'ailleurs rien de surprenant dans la mesure où le remblai le plus récent a pu être justement daté de cette époque là (sans doute 2e moitié du IIIe, ou début du IIe siècle av. J.-C.) par plusieurs fragments de bois à reliefs. Parmi les terres cuites classiques, une belle pièce isolée représente, en relief, une Nikè en vol tenant une bandelette.

ECOLE FRANÇAISE D'ATHENES

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΡΑΚΗΣ

Κατά τό 1976 ή 'Εφορεία Προϊστορικῶν καί Κλασικῶν 'Αρχαιοτήτων Κομοτηνῆς παρουσίασε μιά ἔντονη δραστηριότητα, μέ σκοπό τή λειτουργία τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς καί τῆς Συλλογῆς 'Αλεξανδρουπόλεως καί τή διασφάλιση καί προβολή τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων.

'Η 'Εφορεία ἔκανε ἔντονη τήν παρουσία της σ' ὅλες τίς 'Υπηρεσίες πού ἔχουν σχέση μέ τό ἀντικείμενό της μέ τήν ἀποστολή ἐνημερωτικῶν ἐγκυκλίων ὑπογραμμένων ἀπό τούς νομάρχες. Συγχρόνως μοιράστηκαν σ' ὅλα τά ὄργανα τῆς Χωροφυλακῆς, τῆς 'Αγροφυλακῆς, τῆς Δασοφυλακῆς, καθώς καί σ' ὅλους τούς δήμους καί τίς κοινότητες τῆς Θράκης, κατάλογοι τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων καί ἀποσπάσματα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου.

'Ιδιαίτερη προσοχή ἐπίσης δόθηκε στήν ἐσωτερική ὀργάνωση τῆς 'Εφορείας.

"Αρχισε συστηματικός ἔλεγχος καί καταγραφή ὅλων τῶν ἀρχαίων καί συνεχίστηκε ἡ ἀποδελτίωσή τους κατά κατηγορίες. Συνεχίστηκε τό τοπογραφικό ἀρχεῖο καί ἄρχισε νά συμπληρώνεται καί μέ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στήν 'Εφορεία ἀπό περιοδεῖες τοῦ προσωπικοῦ. 'Αναδιοργανώνεται τό φωτογραφικό ἀρχεῖο καί ταυτίζονται ὅλες οἱ παλιές φωτογραφίες τῆς 'Εφορείας. "Αρχισε ἡ ἀποδελτίωση ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν βιβλίων τῆς 'Εφορείας καί ἡ δημιουργία βιβλιογραφικῶν δελτίων κατά συγγραφέα καί κατά θέματα.

Κατά τό διάστημα αὐτό ὑπηρέτησαν στήν 'Εφορεία: οἱ 'Επιμελητές 'Αρχαιοτήτων Δ. Τριαντάφυλλος καί Πάντος Πάντος καί οἱ ἔκτακτοι ἀρχαιολόγοι: 'Αναγνωστοπούλου 'Ηλέκτρα, Καλπάκη Στέλλα, Πάντου Μαρία, Πεντάζου Μαρία, Σκαρλατίδου Εὐδοκία καί ὁ γλύπτης Δ. Σωτηρούδης.

Σ' ὅλες τίς ἐργασίες συνέβαλε οὐσιαστικά τό φυλακτικό προσωπικό τῆς 'Εφορείας, στό ὁποῖο ἀξίζει κάθε ἔπαινος.

Μουσεῖο Κομοτηνῆς

Στίς 13 Μαΐου ἔγιναν τά ἐγκαίνια τμήματος τοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς[1] καί τόν 'Οκτώβριο τοῦ ἴδιου χρόνου ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπανέκθεση[2].

Συλλογή 'Αλεξανδρουπόλεως

Τό Σεπτέμβριο ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐπανεκθετικές ἐργασίες στή μικρή συλλογή πού στεγάζεται στό Δημαρχεῖο τῆς πόλης[3].

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Ξ ά ν θ η

Τό προσωπικό ἐνδιαφέρον τοῦ Νομάρχη Ξάνθης κ. Κ. Θανόπουλου γιά τήν προώθηση ὅλων τῶν θεμάτων πού ἀπασχολοῦσαν τήν 'Υπηρεσία μας βοήθησε ἰδιαίτερα τή διαδικασία γιά τήν κήρυξη καί προστασία τῆς παλιᾶς Ξάνθης.

'Η 'Εφορεία ἀνέθεσε σέ τέσσερις ἀρχιτέκτονες τή συμπλήρωση τῶν τοπογραφικῶν σχεδίων τῆς παλιᾶς Ξάνθης. Παράλληλα φωτογραφήθηκαν ὅλα τά σπίτια, δημιουργήθηκαν καρτέλες γιά κάθε σπίτι μέ στοιχεῖα πού θά βοηθήσουν στή σύνταξη μελέτης γιά τήν προστασία τῆς παραδοσιακῆς Ξάνθης. "Αλλοι δύο ἀρχιτέκτονες μελέτησαν τή δυνατότητα καί τόν τρόπο τῆς συντήρησης τῶν προσόψεων τῶν σπιτιῶν ἑνός ὁλόκληρου δρόμου καί ἡ σχετική ἐργασία ὑποβλήθηκε στή Διεύθυνση 'Αναστηλώσεως γιά ἔγκριση.

Μέ προσωπική φροντίδα τοῦ Νομάρχη παραχωρήθηκε στήν 'Εφορεία τό παλιό Νηπιαγωγεῖο Στάλιου (Π ί ν. 251 α) πού, μέ τή συνεργασία τῆς 'Εφορείας Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Καβάλας, ἄρχισε νά ἐπισκευάζεται μέ πιστώσεις τοῦ 'Υπουργείου Βορείου 'Ελλάδος.

" Α β δ η ρ α

Μετά ἀπό διακοπή ἐτῶν συνεχίστηκαν οἱ ἀνασκαφικές ἔρευνες στά ἀρχαῖα "Αβδηρα[4] καί μέ τήν ἀπομάκρυνση τῶν παλιῶν μπάζων τῶν ἀνασκαφῶν ὁ ἀρχαιολογικός χῶρος ἔγινε ἐπισκέψιμος. Τοποθετήθηκαν τοπογραφικά διαγράμματα σ' ὅλες τίς τομές, γιά τή διευκόλυνση τῶν ἐπισκεπτῶν.

Οἰκία Παμπουκτσόγλου (Π ί ν. 251 β)

Εἶναι γνωστό τό ἐνδιαφέρον τῶν 'Αβδηριτῶν γιά τήν προώθηση τῆς ἀνασκαφῆς. Σ' αὐτό τό γενικό κλίμα ὑπάγεται ἡ δωρεά ἀπό τούς κατοίκους 'Ιωάννη Μ. Τσοντάκη, πρόεδρο τῆς κοινότητας, Θεόδωρο 'Α. Κοντογιάννη καί Μαγδαληνή χήρα 'Αναστασίου Χαντζίδου μιᾶς παραδοσιακῆς οἰκίας γιά νά χρησιμοποιεῖται γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς, ἀφοῦ βέβαια πρῶτα συντηρηθεῖ. 'Η διαδικασία τῆς ἀποδοχῆς τῆς δωρεᾶς βρίσκεται σέ ἐξέλιξη.

Κ α λ ύ β α

Στό κάστρο τοῦ ὑψώματος Καλές συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες διαμόρφωσης σέ συνδυασμό μέ περιορισμένη ἀνασκαφική ἔρευνα[5].

Στήν ἀρχή δημιουργήθηκε ἐπίπεδος βατός διάδρομος γύρω ἀπό τούς τοίχους τοῦ κάστρου, γιά νά μπορεῖ νά κινεῖται ἄνετα ὁ ἐπισκέπτης περιφερειακά καί νά μπαίνει εὔκολα στό ἐσωτερικό του (Π ί ν. 251 γ-δ). Μέ τήν ἀπομάκρυνση τῶν χωμάτων πού σκέπαζαν ἐξωτερικά τούς τοίχους μέχρι πάνω, βρέθηκαν κεραμίδια στέγης, κομμάτια ἀπό πιθάρια, ὄστρακα χοντροειδῶν ἀγγείων, πήλινες

1. ΑΑΑ IX (1976), σ. 180-192.
2. ΑΑΑ X (1977), σ. 73-77.
3. ΑΑΑ XI (1978), σ. 50-52.
4. ΠΑΕ 1976, σ. 131-137.
5. Γιά τίς προηγούμενες ἐργασίες βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 299 κ.ἑ.

ἀγνύθες καί ἕνα χάλκινο νόμισμα Ἀβδήρων (352-323 π.Χ.).

Καθαρίστηκε ἐπίσης ἡ δεύτερη, μικρότερη πύλη τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς πού ὑπάρχει βόρεια ἀπό τόν τετράπλευρο πύργο (Δ) καί ἔχει ἄνοιγμα 0,95 μ. Στή νότια πλευρά τῆς πύλης, ἐσωτερικά, ἀποκαλύφθηκε κλίμακα, ὕψ. 2 μ., μέ ὀκτώ σκαλοπάτια κολλημένα στήν ἐσωτερική πλευρά τοῦ κάστρου, πού ὁδηγοῦσε ψηλά στόν περίδρομό του.

Στόν τετράπλευρο πύργο (Δ) ἀφαιρέθηκαν τά μπάζα πού γέμιζαν τό ἐσωτερικό του μέχρι βάθος 2,82 μ. ἀπό τό ψηλότερο σημεῖο τῶν τοίχων του. Βρέθηκαν κομμάτια ἀπό ἕνα μεγάλο πιθάρι, ἀρκετά ὄστρακα χοντροειδή, ἕνα κομμάτι εὐρύστομου ἀγγείου καί ἕνα χάλκινο νόμισμα Μαρώνειας μετά τό 146 π.Χ.

Μέ τόν καθαρισμό τῆς δεξαμενῆς πού συνεχίστηκε, βρέθηκαν πήλινες ἀγνύθες διάφορων μεγεθῶν (Π ί ν. 252 α), σιδερένια μαχαιρίδια, ἕνα λυχνάρι, ἕξι κομμάτια ἀπό μαρμάρινο ἄγαλμα μέ πτυχές, ὀκτώ πήλινοι σφόνδυλοι, τρία ὄστρακα ἀγγείου μέ ἀνάγλυφη κεφαλή γυναίκας (Π ί ν. 252 β), μία χάλκινη μορφή Σιληνοῦ πού προέρχεται ἀπό situla (Π ί ν. 252 γ), ἕνας λίθινος κιονίσκος μέ βάση, ἕξι χάλκινα νομίσματα (δύο Μαρώνειας μετά τό 146 π.Χ., Θάσου πρίν τό 350 π.Χ., Ἀλεξάνδρου Γ΄ γύρω στό 325 π.Χ., Ροιμητάλκη Α΄ (11 π.Χ.-12 μ.Χ.), Γαλλιηνοῦ (ἀντωνιανός, 259-268 μ.Χ.), καθώς καί κεραμική μέ ἐγχάρακτη ἤ πλαστική διακόσμηση.

Στό σημεῖο τῆς μεγάλης νοτιοδυτικῆς πύλης πού καθαρίστηκε καί πρός τό ἐσωτερικό ἀποκαλύφθηκε τοῖχος, πού δημιουργεῖ ἕναν κλειστό χῶρο, μιά ἐσωτερική αὐλή, ἀμέσως μετά τήν πύλη. Ἐκτός ἀπό τήν κεραμική, βρέθηκαν κεραμίδια στέγης, πήλινες ἀγνύθες, σιδερένιο δαχτυλίδι, κομμάτια ἀπό λυχνάρι καί χάλκινο νόμισμα πάλι Μαρώνειας μετά τό 146 π.Χ.

Ὁ καθαρισμός συνεχίστηκε καί στό ἐσωτερικό τοῦ κυκλικοῦ πύργου (Α), καθώς καί στίς κλίμακες πού ὑπάρχουν στίς δυό ἐσωτερικές πλευρές τῆς μεγάλης πύλης τῆς βορειοανατολικῆς πλευρᾶς.

Ἄβδηρα

Ἀπό τά τυχαῖα εὑρήματα πού βρέθηκαν σέ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καί παραδόθηκαν ἀπό τούς κατοίκους τῶν Ἀβδήρων, ἀναφέρουμε ἐδῶ τά σημαντικότερα:

1. Τέσσερα κεφάλια πήλινων εἰδωλίων γυναικῶν (ΑΓΚ 2293, 2296, 2297 2298). Τά δύο ἔχουν καλύπτρα στά μαλλιά καί τό ἕνα πλατιά ταινία. Ὕψ. 0,033-0,047 μ.

2. Πρόσωπο πήλινου εἰδωλίου γυναίκας (ΑΓΚ 2294), ἀρκετά καταστραμμένο. Τά μαλλιά συγκρατιοῦνται μέ στενή ταινία. Ὕψ. 0,081 μ.

3. Τμῆμα γυμνοῦ κορμοῦ, πήλινου ἀντρικοῦ εἰδωλίου (ΑΓΚ 2299) μέ τονισμένους τούς μῦς τοῦ στήθους καί τῆς κοιλιακῆς χώρας. Ὕψ. 0,058 μ. Βρέθηκε μαζί μέ τά ἄλλα εὑρήματα στήν περιοχή Ἰλανλί τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καί παραδόθηκε ἀπό τό Δημ. Χατζόπουλο.

4. Τμῆμα ἀπό μέτωπο πήλινου ἡγεμόνα καλυπτήρα (ΑΓΚ 2469). Ἀπό τή διακόσμηση σώζεται ἀκέραια ἡ μιά κοίλη ὀφθαλμωτή ἕλικα καί μέρος τῆς ἄλλης. Στήν ἐπιφάνεια διατηροῦνται ἴχνη λευκοῦ χρώματος. Στό πίσω μέρος σώζεται τμῆμα τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ σώματος τοῦ καλυπτήρα. Ὕψ. 0,095, πλ. 0,165, πάχ. 0,02 μ. Βρέθηκε στό χωράφι τοῦ Ν. Χατζόπουλου, στή θέση Ἰλανλί καί παραδόθηκε ἀπό τό φύλακα Βασ. Κατσίκα.

5. Κάτω μέρος μετώπου πήλινου ἡγεμόνα καλυπτήρα (ΑΓΚ 2672) (Π ί ν. 252 δ). Σώζονται οἱ δύο κοῖλες ὀφθαλμωτές ἕλικες καί ἕνα ἀπό τά φύλλα τοῦ κορυφαίου ἀνθεμίου. Στήν ἐπιφάνεια διατηροῦνται ἴχνη λευκοῦ χρώματος. Στό πίσω μέρος σώζεται μέρος τοῦ ἡμικυκλικοῦ σώματος τοῦ καλυπτήρα. Ὕψ. 0,115 , πλ. 0,165, πάχ. 0,02 μ. Βρέθηκε στόν ἀγρό του καί παραδόθηκε ἀπό τό Δημήτριο Μάλιο.

6. Μέτωπο πήλινου ἡγεμόνα καλυπτήρα (ΑΓΚ 2830), σπασμένο στό κάτω μέρος (Π ί ν. 252 ε). Ἀπό τή διακόσμηση σώζονται οἱ δύο κυρτές ὀφθαλμωτές ἕλικες καί μιά κεφαλή γοργονείου ἀπ' ὅπου γεννιέται τό κεντρικό ἀνθέμιο. Ὕψ. 0,145, πλ. 0,12, πάχ. 0,025 μ. Βρέθηκε στό χωράφι τοῦ Ἰ. Τσοντόκη στή θέση Ἀγρίπ τσαΐρ καί παραδόθηκε ἀπό τό φύλακα Βασ. Κατσίκα.

Ὄλβιο

Στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ ὑπάρχει παλιό μουσουλμανικό νεκροταφεῖο. Στούς τάφους του ὡς σήματα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κομμάτια ἀπό ἀρχαῖο ἀρχιτεκτονικό ὑλικό, ὅπως καί στά παλιά μουσουλμανικά νεκροταφεῖα τῆς Κοσμητῆς καί τοῦ Κύρνου[6].

Πάχνη

Σύμφωνα μέ πληροφορίες, στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ πού βρίσκεται στήν ὀρεινή ζώνη τῆς Ξάνθης, στή θέση Γερίβα Μπαρτσίνκη καί στό σημεῖο Κοιλιά ὑπάρχουν ἀρχαῖοι τάφοι καί βρίσκεται ἐπιφανειακή κεραμική καθώς καί νομίσματα. Ὁ Ἰμπράμ Νουρῆ μάλιστα, κάτοικος Πάχνης, ἀνέφερε ὅτι στό χωράφι του ὑπάρχουν ἀρχαῖα θεμέλια καί ἄφθονη κεραμική καί ὅτι πρίν ἀρκετά χρόνια βρῆκε καί δυό χρυσά βραχιόλια, πού τά πούλησε τότε στήν Ξάνθη.

Μέγα Εὔμοιρο

Στή θέση Οὔτς Κοζλάρ, 1 χλμ. ΒΔ. τοῦ χωριοῦ πρέπει νά ὑπάρχει ἕνας μικρός ρωμαϊκός οἰκισμός, ὅπως μπορεῖ νά διαπιστώσει κανείς ἀπό τήν ἐπιφανειακή ρωμαϊκή κεραμική[7]. Στό χωράφι ἐπίσης τοῦ Κοτζᾶ Μαμούτ βρέθηκε παλιότερα ἕνα σπασμένο πιθάρι.

Φίλλια

Δίπλα στό χωριό, στή θέση Ἐρέκ Ταρλά, στό χωράφι τῶν ἀδελφῶν Χίντ Μπαϊράμ καί Σουλεϊμάν, βρέθηκαν, μέ ἐκσκαφές πού ἔγιναν, ἀσβεστόχτιστα θεμέλια ἑνός ἄγνωστου κτιρίου χτισμένα μέ πέτρες καί τετράπλευρα τοῦβλα.

6. Ὅ.π., σ. 298.
7. ΘΧ 32(1975-76), σ. 16.
8. ΠΑΕ 1976, σ. 130.

Στό χωράφι αὐτό καθώς καί στά ἄλλα γύρω, ὑπάρχει ἐπιφανειακή κεραμική ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, καθώς καί ντόπια κεραμική μέ ἐγχάρακτη καί πλαστική διακόσμηση.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μαρώνεια

Μέ μηχανικό μέσο ἀνοίχτηκε ἡ βόρεια πλευρά τοῦ βυζαντινοῦ περιβόλου σέ μῆκος 230 μ.[8]. Τοποθετήθηκαν γενικά τοπογραφικά διαγράμματα γιά τόν κατατοπισμό τῶν ἐπισκεπτῶν.

Σύμβολα

Στά Σύμβολα, 6 χλμ. βόρεια τῆς Κομοτηνῆς καί 600 μ. περίπου βόρεια ἀπό τό χωριό, δίπλα στό δρόμο πού ὁδηγεῖ στο ὑδραγωγεῖο τῆς πόλης, βρέθηκε, μετά ἀπό παράνομη ἀνασκαφή, μακεδονικός τάφος. Οἱ τυμβωρύχοι κατέστρεψαν τμῆμα τῆς καμάρας τοῦ θαλάμου γιά νά μποῦν μέσα, ἔσκαψαν λίγο στήν ἀνατολική πλευρά του καί ἔσπασαν τμῆμα τῆς νεκρικῆς κλίνης πού βρίσκεται στήν ἀνατολική πλευρά του. Μεγάλη κυρίως καταστροφή ἔγινε στά κονιάματα τῆς καμάρας, ἔπεσαν σχεδόν ὅλα, ἀπό τά κτυπήματα στίς ἐξωτερικές πέτρες τῆς καμάρας γιά τή διάνοιξη τῆς τρύπας-εἰσόδου. Ἡ τούμπα πού κάλυπτε τόν τάφο ἔχει σχεδόν ἰσοπεδωθεῖ ἀπό τό ὄργωμα καί μόλις διακρίνεται.

Ἡ ἀνασκαφή κράτησε 40 μέρες καί δέν ὁλοκληρώθηκε. Ὁ τάφος εἶναι προσανατολισμένος ἀπό Α. πρός Δ. ὅπου καί ἡ εἴσοδός του. Ὁ δρόμος του εἶναι πρόχειρα κατασκευασμένος ἀπό μεγάλες ποταμίσιες κροκάλες, σκεπαζόταν ἀπό ὀκτώ σχιστολιθικές χοντροδουλεμένες πλάκες, ἀπό τίς ὁποῖες σώζονται μόνο δύο στή θέση τους, καί κλεινόταν πάλι μέ κροκάλες (Πί ν. 253 α). Πιθανότατα σέ κάποια μεταγενέστερη χρήση τοῦ τάφου ἔγινε ὁ δρόμος καί μερικοί ἄλλοι τοῖχοι δυτικά ἀπό τόν τάφο, πού δέν ἐρευνήθηκαν ἀκόμη. Ἀντίθετα πρός τό δρόμο, ὁ προθάλαμος (Πί ν.253 β) (διαστ.2×1,87 μ.) καί ὁ θάλαμος (διαστ. 3,58×2,70 μ.) εἶναι χτισμένοι ψευδοϊσοδομικά μέ κιτρινωπό μαλακό πωρόλιθο. Οἱ τοῖχοι τους μέχρι τό ὕψος τῆς ἀρχῆς τῆς καμάρας εἶναι καλυμμένοι μέ χρωματιστά κονιάματα σέ ἀπομίμηση ὀρθομαρμάρωσης (Πί ν. 253 γ). Τά χρώματα πού χρησιμοποιήθηκαν εἶναι κίτρινο, μπλέ, γαλάζιο, θαλασσί, κόκκινο, μπέζ, καφέ. Στή βάση τῆς καμάρας μιά ταινία διατρέχει τόν προθάλαμο καί τό θάλαμο ἐνῶ οἱ εἴσοδοί τους εἶναι μέ μαρμάρινες παραστάδες καί ὑπέρθυρο. Στό πάνω μέρος τῶν παραστάδων σώζονται ἀκόμη ἀμυδρά τά ὑπολείμματα χρωματιστῶν φυλλαρίων.

Τό ἐσωτερικό τοῦ τάφου εἶχε ἐπίχωση πού ἔφτανε τό 1-1,20 μ., ἴσως ταραγμένη ἀπό τήν ἀρχαιότητα.

Στό θάλαμο σώζονται τά λείψανα δύο λιθόχτιστων νεκρικῶν κλινῶν, πού καλύπτονταν ἀπό ζωγραφιστό κονίαμα.

Στήν ἐπίχωση τοῦ τάφου βρέθηκαν κομμάτια ἀπό ἀνάγλυφο ἀστράγαλο πού θά περιέβαλλε τουλάχιστον τό θάλαμο, ἄλλα δέν ἔχουμε ἐνδείξεις σέ ποιό ὕψος. Μπροστά στήν εἴσοδο τοῦ προθαλάμου βρέθηκαν κομμάτια ἀπό δίφυλλη μαρμάρινη πόρτα.

Κόκαλα βρέθηκαν σκορπισμένα στό θάλαμο καί στόν προθάλαμο. Ἀπό τά εὑρήματα τά πιό χαρακτηριστικά εἶναι: πήλινο βαλσαμάριο (ΑΓΚ 3043) (Πί ν. 253 ε) στό θάλαμο καί κομμάτια ἀπό πήλινα εἰδώλια (ΑΓΚ 2741, 2748, 2750, 2752, 2753), λαβή ξίφους, κομμάτι ἀπό σιδερένιο ἐγχειρίδιο καί ἀνάγλυφο χάλκινο κεφάλι σατύρου, ἀρκετά καταστραμμένο, ἀπό διακόσμηση ἀγγείου.

Στό δρόμο βρέθηκαν κομμάτια εἰδώλιου καί ἀγγεῖο (ΑΓΚ 2954) (Πί ν. 253 ε). Ἡ κεραμική ἀποτελεῖται κυρίως ἀπό ἄβαφα καί λίγα μελαμβαφή ὄστρακα.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ τάφου, κυρίως τοῦ δρόμου καί τοῦ γύρω χώρου, ὅπου βρέθηκαν τάφοι ὑστερορωμαϊκῶν καί βυζαντινῶν χρόνων καί τοῖχοι, δέν ἔχει τελειώσει.

Συνεργεῖο τοῦ ΚΣΑ μέ τίς ὁδηγίες τοῦ Φ. Ζαχαρίου, καθάρισε καί στερέωσε τά κονιάματα. Ὁ χῶρος περιφράχτηκε, ἄρχισε ἡ διαδικασία τῆς ἀπαλλοτρίωσης καί σκεπάστηκε προσωρινά μέ ξύλινο σκελετό καί πισσόχαρτο γιά νά προστατεύεται ἀπό τή βροχή.

Μητρικό

Ὁ Δῆμος Γουγουσάκης, κάτοικος Ξυλαγανῆς, βρῆκε σέ διάφορα χωράφια τῆς περιοχῆς καί παρέδωσε τά ἑξῆς:

1. Μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη μέ ἀετωματική ἐπίστεψη (ΑΓΚ 1755), σπασμένη λοξά στό κάτω μέρος. Ἡ ἐπίστεψη καταλήγει πάνω σέ τρία ἀκρωτήρια. Ὕψ. 0,30, πλ. 0,16, πάχ. 0,04 μ.

2. Μέτωπο πήλινου ἡγεμόνα καλυπτήρα (ΑΓΚ 1780) (Πί ν. 254 α). Ἀπό τή διακόσμηση σώζονται οἱ δύο κυρτές ὀφθαλμωτές ἕλικες καί τό ἐνδεκάφυλλο κορυφαῖο ἀνθέμιο. Ὕψ. 0,16, πλ. 0,13, πάχ. 0,04 μ.

3. Πάνω μέρος μαρμάρινης ἐπιτύμβιας στήλης μέ ἀετωματική ἐπίστεψη (ΑΓΚ 2050). Τό ἕνα ἀκρωτήριο τῆς ἐπίστεψης εἶναι σπασμένο. Ὕψ. 0,29, πλ. 0,20, πάχ. 0,055-0,06 μ.

4. Τμῆμα μαρμάρινης ἐνεπίγραφης στήλης (ΑΓΚ 2208) (Πί ν. 254 β). Ὕψ. 0,42, πλ. 0,33, πάχ. 0,16 μ. Ὕψ. γραμμάτων 0,04 μ. Ἡ ἐπιγραφή σέ δυό στίχους:

ΝΕΣ-------
ΠΑΝΤΑ------

Βρέθηκε κοντά στό ἀγρόκτημα Τριαρίδη καί χρονολογεῖται στόν 4ο αἰ. π.Χ.

Μέση

Μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη (ΑΓΚ 1769). Λείπει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπίστεψης. Ὕψ. 0,855, πλ. 0,35, πάχ. 0,10 μ. Βρέθηκε στή θέση Κασιχτσῆ τσιφλίκι καί παραδόθηκε ἀπό τό Δ. Μακρῆ, κάτοικο Μέσης.

Δρύμη

Ζευγάρι χάλκινων ἐνωτίων (ΑΓΚ 2037), πέντε χάλκινα βραχιόλια (ΑΓΚ 2038) καί τέσσερα κομμάτια ἀπό γυάλινα βραχιόλια. Διάμ. ἐνωτίων 0,039-0,041 μ. Διάμ. βραχιολιῶν 0,05-0,068 μ. Βρέθηκαν στή θέση Καρσί Μπάγ 400 μ. Β. τοῦ χωριοῦ στό χωράφι του καί παραδόθηκαν ἀπό τόν Ταχήρ Ἀμέτ τοῦ Ταχήρ. Πρέπει νά προέρχονται ἀπό τάφο, γιατί στή θέση αὐτή ἔχουν βγεῖ παλιότερα πλάκες ἀπό

σχιστόλιθο πού πρέπει νά ἀνήκουν σέ τάφους κιβωτιόσχημους.

Δίκαια

Τμῆμα ἀπό πήλινη ἐπένδυση βωμοῦ ἢ κλίνης (;) (ΑΓΚ 2635) (Π ί ν. 254 γ). Σώζεται στό ἄκρο πεσσός, πού προεξέχει ἀπό τήν ὑπόλοιπη ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Τά γράμματα πού χαράχτηκαν πάνω του εἶναι μεταγενέστερα. Κάτω ἀπό τό χεῖλος ὑπάρχει ζώνη ἰωνικοῦ κυματίου καί ἀστραγάλου. Ὅμοια διακόσμηση σέ ζῶνες ὑπάρχει καί στήν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια καθώς καί στό πάνω μέρος τῆς πίσω πλευρᾶς. Ὕψ. 0,61, πλ. 0,36, πάχ. 0,04-0,12 μ. Βρέθηκε στόν ἀρχαιολογικό χῶρο τῆς Δίκαιας στή θέση Κατσαμάκια καί παραδόθηκε ἀπό τό φύλακα Ἀρχαιοτήτων Κωνστ. Κανέλλη.

Πλαγιά

Τμῆμα λίθινης ἐνεπίγραφης στήλης (ΑΓΚ 2212) (Π ί ν. 254 δ). Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἀρκετά φθαρμένη καί τά γράμματα ἔχουν χαραχθεῖ πρόχειρα. Ὕψ. 0,48, πλ. 0,31, πάχ. 0,18 μ. Ὕψ. γραμμάτων 0,025 μ. Ἡ ἐπιγραφή σώζεται σέ ὀκτώ στίχους:

[*Διοκ*]*λητια*[*ν*]*ῷ*
--- *Μαξι*[*μι*]
ανῷ Σεββ. καὶ
[*Κ*]*ωνστα*[*ν*]*τίῳ κα*[*ὶ*]
[*Μ*]*α*[*ξ*]*ιμιανῷ*
----- *ΕΑΡΩΝΟΡΟΙ*
----- *ΜΒΑΡΙΛΟ*

Βρέθηκε ἀπό τόν Κιασήφ Ἀμέτ, κάτοικο Πλαγιᾶς, καί παραδόθηκε στό Μουσεῖο Κομοτηνῆς ἀπό τήν ἀστυνομία Σαπῶν. Χρονολογεῖται στό 293-305 μ.Χ.[9].

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή ἀπό τόν Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Α. Βαβρίτσα μέ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας[10] καί περιφράχτηκε ὁ χῶρος μέ πίστωση τοῦ Ὑπουργείου Βορείου Ἑλλάδος. Καί ἐδῶ τοποθετήθηκε τοπογραφικό διάγραμμα γιά τή διευκόλυνση τῶν ἐπισκεπτῶν.

Ἐλαφοχώρι

Μετά ἀπό εἰδική μελέτη πού ἔκανε ἡ Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου ἐκτελέστηκαν ἀπό τήν Ἐφορεία μας ἐργασίες στερέωσης καί στεγανοποίησης στόν ἑλληνιστικό τάφο τοῦ Ἐλαφοχωρίου.

Ὁ θρακικός αὐτός τάφος, ὅπως ἔχει ἀπό παλιά ὀνομαστεῖ, εἶναι μακεδονικοῦ τύπου ἀλλά μέ ὁρισμένα ἰδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά. Βρίσκεται 20 χλμ. περίπου ΒΔ. τοῦ Διδυμότειχου, κοντά στόν Ἐρυθροπόταμο καί τό Ἐλαφοχώρι, στήν ἄκρη τοῦ μικροῦ συνοικισμοῦ Δάφνη. Εἶναι κλεισμένος στό ἐσωτερικό τύμβου πού ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπό ἐπίχωση ἀμμοχάλικου καί χώματος. Ἔχει συληθεῖ ἀπό παλιά καί ἔγινε γνωστός, ὅταν ἀνοίχτηκε τμῆμα τῆς εἰσόδου τοῦ δρόμου του, πού ἐπέτρεψε τό πέρασμα στό ἐσωτερικό του (Π ί ν. 255 α). Ἔχει μικρό δρόμο, τετράπλευρο προθάλαμο καί τετράγωνο νεκρικό θάλαμο καί εἶναι χτισμένος μέ γωνιολίθους ἀπό μαλακό πέτρωμα (πωρόλιθο) τῆς περιοχῆς τῶν Μεταξάδων[11]. Ὁ δρόμος καί ὁ προθάλαμος καλύπτονται μέ ὀροφή σχήματος κόλουρης πυραμίδας, ἐνῶ ὁ θάλαμος μέ ἡμικυλινδρική καμάρα.

Ἡ στερέωση καί στεγανοποίηση τοῦ μνημείου κρίθηκε ἀπαραίτητη, γιατί ὑπῆρχε ἄμεσος κίνδυνος καταστροφῆς του. Στούς πλευρικούς τοίχους τοῦ δρόμου, καθώς καί στήν ὀροφή του, εἶχαν ἐμφανιστεῖ ἀνοίγματα καί μετατοπίσεις ὁρισμένων λίθων. Ρήγματα ἐμφανίστηκαν ἐπίσης στήν ὀροφή τοῦ προθαλάμου καί στό ἀνώφλι τῆς θύρας τοῦ θαλάμου, μέ ἀποτέλεσμα νά δημιουργηθεῖ μικρό βέλος κάμψης. Ἀπό πολλούς ἀκόμα γωνιολίθους τῶν τοίχων τοῦ θαλάμου ἔλειπαν κομμάτια, πού ἔσπασαν ἀπό τό στατικό βάρος τῆς καμάρας, γιατί ὁ πωρόλιθος πού χρησιμοποιήθηκε εἶναι μαλακός καί εὔκολα ἀπολεπίζεται ὄχι μόνο ἀπό τό βάρος, ἀλλά καί ἀπό τήν ὑγρασία πού ἐπικρατεῖ στό ἐσωτερικό τοῦ τάφου. Τέλος, στό δυτικό τοῖχο τοῦ δρόμου καί τοῦ προθαλάμου, καθώς καί στίς παραστάδες τῶν θυρῶν, διαπιστώθηκε μικρή ἀπόκλιση ἀπό τόν κατακόρυφο ἄξονά τους.

Οἱ ἐργασίες ἔγιναν μέ τήν ἑξῆς σειρά: στήν ἀρχή ἔγινε ἐσωτερικά ὑποστύλωση ὅλου τοῦ μνημείου καί μετά ἄρχισε ἡ ἀφαίρεση τῶν χωμάτων τοῦ τύμβου πού σκέπαζαν τόν τάφο ἐξωτερικά (Π ί ν. 255 γ) μέχρι τό ἐπίπεδο τῶν ἐσωτερικῶν δαπέδων σέ μιά ζώνη, πλ. 2-3 μ., γύρω ἀπό τούς τοίχους του (Π ί ν. 255 β). Γιά τή στήριξη τῶν τοίχων τοῦ δρόμου τοῦ προθαλάμου καί τοῦ θαλάμου ἔγιναν ἐξωτερικά τοιχία τσιμέντου, ὕψ. 1,30-1,80 καί πάχ. 0,15-0,25 μ. Ὁρισμένες πλάκες τῶν ὀροφῶν τοῦ δρόμου καί τοῦ προθαλάμου ξανατοποθετήθηκαν στήν ἀρχική τους θέση. Ἀκολούθησε ἐπιμελημένο ἁρμολόγημα σέ ὅλες τίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τοῦ τάφου. Μετά τοποθετήθηκε παντοῦ νάυλον καί ψιλό σύρμα δικτυωτό, γιά νά συγκρατήσει τήν τσιμεντοκονία πού κάλυψε ὅλο τό μνημεῖο ἐξωτερικά. Τελευταῖο ὑλικό πού χρησιμοποιήθηκε πάνω ἀπό τήν τσιμεντοκονία εἶναι τό ἀσφαλτόπανο, γιά τήν πλήρη ὑδραυλική μόνωση τοῦ τάφου. Στό τέλος ὅλα τά χώματα τῶν ἐκσκαφῶν ξανατοποθετήθηκαν στή θέση τους καί σκέπασαν ὅπως πρίν ὅλο τό μνημεῖο. Παράλληλα ἔγινε περίφραξη τοῦ τύμβου μέ σιδηροπασσάλους καί σύρμα δικτυωτό.

9. Τά ὀνόματα τῶν αὐγούστων Γ. Αὐρηλίου Οὐαλερίου Διοκλητιανοῦ καί Μ. Αὐρηλίου Οὐαλερίου Μαξιμιανοῦ καί τῶν καισάρων Φλαβίου Οὐαλερίου Κωνσταντίου καί Γαλερίου Οὐαλερίου Μαξιμιανοῦ ἀναφέρονται στίς ἐπιγραφές: α) G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, τ. ΙΙΙ 2, 1625, 1835, β) IG X, 1009.

10. ΠΑΕ 1976, σ. 142-145.

11. Γ. Π. Εὐθυμίου, Δημοσ. Ε.Θ.Μ. 15, 1953. Γ. Μπακαλάκη, Ἀρχαιολογικές ἔρευνες στή Θράκη 1959-1960, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 26-27.

Ἀπό τό ἐσωτερικό ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση τοῦ δρόμου καί τοῦ προθαλάμου πού δυσκόλευε τήν ἄνετη εἴσοδο στόν τάφο. Στόν προθάλαμο, μετά τόν καθαρισμό του, ἐμφανίστηκε δάπεδο μέ λίθινες πλάκες, σπασμένες ὅμως ἀπό τήν πίεση τῶν χωμάτων. Στό δρόμο δέ βρέθηκε παρόμοιο δάπεδο παρά μονάχα ἡ προεξοχή (πατούρα) τῶν θεμελίων τῶν τοίχων του. Καθαρίστηκε ἐπίσης ὁ κιβωτιόσχημος τάφος πού βρίσκεται στό δάπεδο τοῦ θαλάμου καί εἶναι συλημένος. Δυστυχῶς δέν εἴχαμε κανένα εὕρημα πού θά μποροῦσε νά βοηθήσει στή χρονολόγηση τοῦ τάφου. Σύμφωνα μέ τόν καθηγητή Μπακαλάκη, μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μέ βάση τήν ἐπέκταση τοῦ κύκλου τῆς καμάρας τοῦ θαλάμου του στό τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Γιά νά ὁλοκληρωθοῦν οἱ ἐργασίες πρέπει νά γίνουν ἀκόμα ἐσωτερικό ἁρμολόγημα τῶν τοίχων, συμπλήρωση διάφορων σπασμένων γωνιολίθων, συγκόλληση καί τοποθέτηση τῶν πλακῶν τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου καί τῆς νεκρικῆς κλίνης καί κατασκευή ξύλινης θύρας στήν εἴσοδο τοῦ δρόμου.

Ε. ΠΕΝΤΑΖΟΣ - Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Σαμοθράκη

Μία περιοδεία στήν Ἀπάνω Μεριά τῆς Σαμοθράκης, ὅπως λέγεται τό ἀνατολικό μέρος τοῦ νησιοῦ, εἶχε ἀποτέλεσμα τόν ἐντοπισμό ἀρχαίων ἐρειπίων σέ διάφορες τοποθεσίες αὐτῆς τῆς ἄγριας καί στό μεγαλύτερο μέρος ἀνεξερεύνητης ἀρχαιολογικά περιοχῆς.

α) Λίγο πρίν ἀπό τό ἀκρωτήριο Ἄγκιστρο, στήν ὄχθη τοῦ χειμάρρου Σδιάρι, ἐντοπίστηκαν τά λείψανα ἀρχαίου κτίσματος, σπιτιοῦ ἤ ἀποθήκης. Οἱ τοῖχοι διακρίνονται καθαρά σέ ἀρκετή ἔκταση. Ἐπιφανειακά συλλέξαμε βάσεις ἀπό ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς, λαβές ἀγγείων, μεγάλη πήλινη ἀγνύθα μέ δύο τρήματα κτλ.

β) Στήν ἀνατολική ὄχθη τοῦ ρέματος Ἁλωνούδι, ἀνατολικότερα τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ὁ δρόμος ἔχει κόψει τά ἐρείπια ἑνός ἐξωκλησιοῦ. Ἀπ' αὐτό σώζονται σέ μικρό ὕψος οἱ τοῖχοι καί ἐσωτερικά ὑπάρχει στρῶμα κεραμιδιῶν.

γ) Ἄνω Καριῶτες. Δύο παλιά γκρεμισμένα βυζαντινά ἐκκλησάκια, τά ὁποῖα πρέπει νά ἦταν καμαροσκέπαστα, βρίσκονται χωμένα στήν πυκνότατη βλάστηση τῆς περιοχῆς.

Στό πρῶτο, τόν Ἅγιο Ἰωάννη, οἱ τοῖχοι σώζονται σέ μεγαλύτερο ὕψος, ὥστε νά εἶναι φανερή ἡ κλίση τους πρός τά μέσα. Τό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου, πού στέκει στή θέση του, ἀποτελεῖται ἀπό τεράστιο ἀρχαῖο μάρμαρο, ἴσως κάποτε ἐνεπίγραφο. Στούς τοίχους ὑπάρχουν ἐντοιχισμένα διάφορα σπαράγματα ἀπό ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικά μέλη, μία βάση περιρραντηρίου ἀπό μελανωπή πέτρα, κομμάτι ἀπό κοσμήτη (;) κτλ. Ὡς Ἁγία Τράπεζα χρησιμεύει ἕνα ὡραῖο μεγάλο δωρικό κιονόκρανο (Πί ν. 256 α).

Ψηλότερα ἀπό τόν Ἅγιο Ἰωάννη, σώζεται σέ πολύ χειρότερη κατάσταση, ἕνα ἄλλο ἐκκλησάκι. Στό ἐσωτερικό του, μπροστά στήν Ἁγία Τράπεζα πού τήν ἀποτελεῖ ἕνα μεγάλο κομμάτι μαρμάρου, ὑπάρχει ἕνα παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο, ἐξαιρετικῆς ποιότητας, μέ διακόσμηση σταυροῦ καί κισσόφυλλων στόν κιλλίβαντα καί σχηματοποιημένο ἰωνικό κυμάτιο μέ ἕλικες στόν ἐχίνο.

Τό παλιό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου ἀποτελεῖται ἀπό μία τεράστια μαρμάρινη δοκό, πού σήμερα βρίσκεται στό ἔδαφος. Ἡ δοκός εἶναι ἐνεπίγραφη. Μιά νεότερη λατινική ἐπιγραφή, πού πιθανόν ἔγινε πάνω σέ ἀπόξεση τῆς παλιότερης ἑλληνικῆς, ἀναφέρει: *A POMPEIUS A F[LEGEI OMES· PIUS* καί στό ἄκρο μεταγενέστερη *SPASIUS EP/AEMM*. Ἡ ἑλληνική ἐπιγραφή σέ βαθύτερο ἐπίπεδο, μέ μικρότερα γράμματα, εἶναι κτητορική: *Γυμνάσιον τόδε ἔτευξε Λεω*[- - - -]- - - - - - -κτλ. Μία πλήρης ἀνάγνωση καί τῶν δύο ἐπιγραφῶν θά πραγματοποιηθεῖ, λόγω τῆς κακῆς διατήρησής τους, μετά τή μεταφορά τοῦ μαρμάρου στό Μουσεῖο Σαμοθράκης.

Πολλά λιθοσώρια μαρτυροῦν τήν ὕπαρξη ἀρχαίου περιβόλου στήν περιοχή τῶν Καριωτῶν.

Μεσημβρία

Στό χωριό Μεσημβρία τῆς Ἀλεξανδρούπολης ἀνατολικότερα ἀπό τήν ἀνασκαφή τῆς πόλης Μεσημβρίας (;) πού ἐκτελεῖ ἀπό τό 1966 ὁ Ἔφορος Ἀνδρ. Βαβρίτσας, ἔχουν ἐντοπιστεῖ κατά καιρούς ἐρείπια ἀρχαῖα καί μεσαιωνικά, ἰδίως στίς θέσεις Σιδηροπήγαδο (τ. Ντεμίρ κουγιού) καί κοντά στό ὕψωμα Λιμάν τεπέ. Στήν τελευταία περιοχή βρέθηκε μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη μέ λατινική ἐπιγραφή (διαστ. 0,88×0,41 μ.). Εἶναι σπασμένη στήν κάτω δεξιά γωνία. Πρέπει νά ἦταν προσαρμοσμένη σέ κάποιο κτίσμα γιατί στήν πίσω ὄψη της ἔχει τρεῖς τόρμους γιά σύνδεση. Μέσα σέ ἐγχάρακτο πλαίσιο ὀρθογώνιο (διαστ. 0,31×0,35 μ.), μέ γράμματα ἀκανόνιστα διαφορετικοῦ ὕψους, ὑπάρχει ἐπιγραφή (Πί ν. 256 β) πού θά δημοσιευτεῖ ἀλλοῦ.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Παραλία Πετρωτῶν

Δυτικότερα ἀπό τή Μεσημβρία ἀπό τήν ὁποία χωρίζεται μέ χαμηλή ὀροσειρά, ὑπάρχει μικρή κοιλάδα, πού τή διαρρέει ὁ Γιαλί ντερέ. Πρός τή θάλασσα ἡ κοιλάδα αὐτή ἔχει γιαλό, μήκ. 500 μ. περίπου.

Περί τά 300 μ. ἀπό τό γιαλό καί στήν ἀνατολική παρυφή τῆς κοιλάδας ἐπισημάνθηκε ἔκταση μέ λιθοσώρια, πού περιλαμβάνουν καί πολλές μεγάλες πέτρες κανονικοῦ σχήματος. Ἡ ὕπαρξη ἀρχαίου κτιρίου ἐδῶ πρέπει νά θεωρεῖται πιθανότατη.

Στόν πρῶτο λόφο πού κλείνει ἀπό δυτικά τήν κοιλάδα, στήν ἀκραία ἀπόληξή του ὅπου σχηματίζεται γκρεμός πρός τή θάλασσα, ἐπισημάνθηκε μικρή προϊστορική ἐγκατάσταση. Περισυλλέχθηκαν ὄστρακα καί τό μισό ἀμφικωνικοῦ σφοντυλιοῦ. Φαίνονται ἴχνη τοίχων (Πί ν. 256 γ).

Κοπτερό

Στή θέση Τοῦμπες, κοντά στή Βιστωνίδα, περί τά 2 χλμ. πρός Ν. τοῦ χωριοῦ, ἐπισημάνθηκαν δύο ταφικοί τύμβοι. Ἔχουν ὕψος περίπου 5-7 μ. καί ἀπέχουν μεταξύ τους περί

τά 50 μ., σέ ἄξονα Α.-Δ. Κοντά στούς τύμβους διέρχεται ἡ Ἐγνατία ὁδός, ἡ ὁποία εἶναι ἐμφανής σέ τομή στό κανάλι πρός Ν. τῶν τύμβων, δίπλα στόν ἀγροτικό δρόμο.

Τούμπα Σώστη

Ἀπό τή γνωστή τούμπα τοῦ Σώστη περισυλλέξαμε νεολιθική κεραμική (Karanovo III) καί ἕνα λίθινο πέλεκυ. Στήν ἴδια τούμπα ὑπάρχουν ἀττικά μελαμβαφή ὄστρακα καί κομμάτια ἀπό κεράμους κλασικῶν χρόνων.

Ληνός

Ὅλη ἡ ἔκταση μεταξύ τῶν ρεμάτων Κιλισσέ καί Καραγάτς παρουσιάζει ἐπιφανειακά κεραμική, κυρίως βυζαντινή. Στή δυτική ὄχθη τοῦ Κιλισσέ (ρέματος τῆς Ἐκκλησίας), στά ριζά τοῦ βουνοῦ, ὑπάρχει μικρή ἀκαλλιέργητη ἔκταση μέ ἀρχαῖα ἐρείπια (ἐκκλησία;). Ἀπό τήν περιοχή αὐτή προέρχονται καί νομίσματα.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Χρύσα

Πρός Ν. τοῦ χωριοῦ βρίσκεται ὁ ταφικός τύμβος Οὒκ τεπέ. Ἀμέσως πρός Ν. τοῦ τύμβου παρατηρεῖται μιά ἔκταση μέ θραύσματα κεράμων, ἑλληνιστικῶν ὀστράκων κτλ. Στό ἔδαφος ἕνα ἀκαλλιέργητο τμῆμα, πού σχηματίζει περίπου τετράγωνο ὑποδηλώνει τήν ὕπαρξη ἐδῶ κτιρίου (ἴσως φυλακείου τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ).

Πρός τό ρέμα τῆς Χρύσας, κοντά στόν τύμβο παρατηρεῖται προϊστορική κεραμική.

Ἀκόμη πιό νότια ἐκτείνεται ἕνα βυζαντινό νεκροταφεῖο μέ κιβωτιόσχημους τάφους, ὅπως ἔδειξε ἡ τάφρος γιά τήν τοποθέτηση τῶν σωλήνων ὕδρευσης πού ἀνοίχτηκε φέτος. Οἱ τάφοι εἶναι ἀραιοί, φτιαγμένοι ἀπό ἀδρές πλάκες μικρῶν διαστάσεων καί ἀκανόνιστων σχημάτων. Ἔχουν κύριο ἄξονα Α.-Δ. καί ὁ νεκρός τοποθετεῖται μέ τό κεφάλι πρός Δ. Εἶναι ἀκτέριστοι. Στίς παρειές τῆς τάφρου πρός Β. τοῦ ἀντλιοστάσιου σημειώσαμε ἕξι καταστραμμένους. Στήν περιοχή βρέθηκε χάλκινο σκυφωτό νόμισμα.

Κοσμητή Ξάνθης

Ἀπό τό μουσουλμανικό νεκροταφεῖο προέρχεται κομμάτι ἀναγλύφου πού παριστάνει στρογγυλή ἀσπίδα μέ ὀμφάλιο, πάνω στήν ὁποία ἀκουμπᾶ ἕνα χέρι. Προέρχεται πιθανότατα ἀπό ταφικό μνημεῖο τῆς Τοπείρου. Ἐπίσης βρέθηκε στό ἴδιο μέρος μαρμάρινη ρωμαϊκή βάση ἀνδριάντα, σπασμένη στά δύο ἄκρα. Σώζονται τά κυμάτια πάνω καί κάτω. Μεταφέρθηκαν στό Δημοτικό Σχολεῖο Κοσμητῆς.

Ἄβδηρα

Κατά τή μεγάλη ἀνασκαφή πού ἔγινε στά Ἄβδηρα τό 1976, ἔγιναν μερικές συμπληρωματικές ἐργασίες στίς τομές τοῦ δυτικοῦ τείχους τό 1975 (ΔΤα, β, γ). Καί αὐτές θά δημοσιευτοῦν μαζί μέ τήν ἀνασκαφή τοῦ 1975 μελλοντικά.

Π. ΠΑΝΤΟΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

Τό Μάρτιο τοῦ 1976 ἡ προϊσταμένη τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας Ἐπιμελήτρια Εὐτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου μετατέθηκε στήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης καί ὁ Ἐπιμελητής Θεολόγος Ἀλιπράντης τοποθετήθηκε στήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου Κρήτης. Ταυτόχρονα ὁ Ἐπιμελητής Χαράλαμπος Μπακιρτζῆς μετατέθηκε ἀπό τήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης στήν Καβάλα.

Ἀπό τό 1973 πού ἱδρύθηκε ἡ Ἐφορεία στεγαζόταν στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Καβάλας μαζί μέ τήν Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1976 μεταφέρθηκε σέ διαμέρισμα τῆς ὁδοῦ Δαγκλῆ 28.

Γιά ὅλους αὐτούς τούς λόγους ἡ δραστηριότητα τῆς Ἐφορείας ὑπῆρξε κατά τό 1976 σχετικά περιορισμένη.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Μονή Τιμίου Προδρόμου

Παρεκκλήσια Ἁγίου Σπυρίδωνος καί Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Κτήτορος

Προσκολλημένα στή βόρεια πλευρά τοῦ καθολικοῦ βρίσκονται δύο συνεχόμενα παρεκκλήσια μέ κοινή μονόριχτη στέγη. Τό πλάτος τους εἶναι ἴσο περίπου μέ τό πλάτος τοῦ καμπαναριοῦ, πού ἀπό τό ἰσόγειό του ἀνοίγεται στενή τοξωτή εἴσοδος πρός αὐτά. Εἶναι μεταγενέστερα καί ἀπό τό καθολικό καί ἀπό τό καμπαναριό[1], μολονότι τά νεότερα ἐξωτερικά καί ἐσωτερικά κονιάματα δέν ἐπιτρέπουν νά γίνουν σαφεῖς παρατηρήσεις. Στήν κάτοψη τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς ἀπό τό Μουτσόπουλο[2] δέ σημειώνονται οἱ φάσεις τοῦ κτιριακοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος, ὅπως καί στήν κάτοψη τοῦ Ζήσιου[3]. Στήν κάτοψη τοῦ N. Kodakov[4] διακρίνονται τά δύο παρεκκλήσια καί τό καμπαναριό μαζί, ὡς νεότερα ἀπό τόν κεντρικό ναό. Πιό ἀκριβής εἶναι ἡ κάτοψη τοῦ H. Hallensleben[5], ὅπου μέ διαφορετική διαγράμμιση ὑποδηλώνεται ἡ διαδοχική φάση τῶν προσκτισμάτων.

Ἀνάμεσα στά κεραμίδια τῆς στέγης τῶν παρεκκλησίων ὑπῆρχαν καί ἀρκετά φύλλα λαμαρίνας. Κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν συντήρησης καί ἀποκατάστασης τῆς στέγης καί ἀφοῦ σηκώθηκαν τά κεραμίδια καί τό ξύλινο πέτσωμα, διαπιστώθηκε ὅτι στή βόρεια ἐξωτερική πλευρά τοῦ καθολικοῦ καί πάνω ἀπό τά ξύλινα ταβάνια τῶν παρεκκλησίων δέν ὑπάρχουν τοιχογραφίες, ὅπως στήν ἀντίστοιχη νότια πλευρά τοῦ καθολικοῦ, στό λεγόμενο Μακρυναρίκι, ὅπου τό 1974 ἀποκαλύφθηκαν ἐνδιαφέρουσες τοιχογραφίες. Ἡ διαπίστωση αὐτή δέν ἐνισχύει ἀλλά καί δέν ἀποκλείει κατηγορηματικά τήν ἄποψη τοῦ Α. Ξυγγόπουλου, ὅτι γύρω ἀπό τόν ἀρχικό ναό τοῦ 14ου αἰ. ὑπῆρχε στοά[6].

Τό πρῶτο παρεκκλήσι πού τιμᾶται ἀπό τούς μοναχούς στή μνήμη τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Κτήτορος[7] εἶναι σχεδόν παντελῶς ἀκόσμητο. Στό βόρειο τοῖχο διατηροῦνται ὑπολείμματα κακότεχνων τοιχογραφιῶν: ὁ Ἅγιος Παῦλος καί ὁ Ἅγιος Σαμψών. Τό ξύλινο τέμπλο μέ τή Μεγάλη Δέηση καί τίς φορητές εἰκόνες εἶναι κι αὐτά ἔργα νεότερα (Π ί ν. 257 α) πού ὅπως καί οἱ τοιχογραφίες δέν μποροῦν νά χρονολογηθοῦν πρίν ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 19ου αἰ.

Τό δεύτερο παρεκκλήσι διατηρεῖ σέ ἀρκετά καλή κατάσταση τήν ἐπίπλωσή του (στασίδια, τέμπλο) καί σχεδόν ἀκέραιη τήν τοιχογράφησή του, πού δέν περιελήφθη ὡς νεότερη στό βιβλίο τοῦ Α. Ξυγγόπουλου. Ἐπάνω ἀπό τήν εἴσοδο στή δυτική πλευρά ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Ἐστορίθη ὁ θεῖος κ(αί) πάνσεπτος ναός τοῦ ἁγίου κ(αί) θαυματουργοῦ Σπυρίδω/νος κ(αί) Ἰωάννου τοῦ κτήτορος δι' ἐξόδου παντός τῶν τιμιωτάτων κύρ Χατζίδημητρίου / Νικολάου Δημητρίου Μανοήλ Νικολάου Ράπτου Ἀλεξίου κ(αί) Μαβροδή ἡγεμονεύοντος κύρ Ἰωάσαφ ἱερομονάχου κ(αί) σκευοφύλακος ἐπή ἔτους 1761 ὀκτομβρίου 20*[8].

Στήν κάτω ζώνη τοῦ νότιου καί τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἀπό Α. στή σειρά ὁλόσωμοι οἱ Ἅγιοι Ἀθανάσιος, Κύριλλος, Νικόλαος, Σπυρίδων, Πέτρος, Παῦλος, Εὐθύμιος, Ἀντώνιος, Σάββας, Ἐφραίμ ὁ Σύρος, Ἀλέξιος, Συμεών ὁ Στυλίτης (μέσα σέ κόγχη) ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς καί ὁ Ἅγιος Δαμιανός.

Στήν ἐπάνω ζώνη τοῦ νότιου καί τοῦ δυτικοῦ τοίχου καί μέσα στό χῶρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζονται: Τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (Π ί ν. 257 β), ὁ Ἅγιος Μόδεστος καί ὁ Ἅγιος Ἐλευθέριος σέ στηθάρια καί ἀκολουθοῦν σκηνές ἀπό τό συναξάρι τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος: *ὁ ἅγιος (- - -) ἔκαμε πρός Θεόν δέησιν καί ἦλθε εἰς τήν γῆν βροχή.....*,

1. Τό καμπαναριό, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή ἐντοιχισμένη στόν τελευταῖο ὄροφο, κατασκευάστηκε τό 1849 μαζί μέ τό σημερινό ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ. Χριστοφόρου [Δημητριάδου], Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρά τῇ πόλει τῶν Σερρῶν σταυροπηγιακῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, Λειψία 1904, σ. 55. Ἔχει δμως διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι γιά βάση του χρησιμοποιεῖται πύργος, πού ἀρχικά περιέκλειε τήν κλίμακα πού ὁδηγοῦσε στό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πάνω ἀπό τόν πρῶτο νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ.

2. Α. Ξυγγοπούλου, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Προδρόμου παρά τάς Σέρρας, Θεσσαλονίκη 1973, σχέδ. Ι καί ΙΙΙ.

3. ΠΑΕ 1913, σ. 162, πίν. Β.

4. N. Kondakov, Makedonija. Archeologičeskoe Putešcestvie, S. Pétersbourg 1909, σ. 163, εἰκ. 102.

5. Byzantinische Forschungen I (Festschrift Fr. Dolger), 1966, πίν. I.

6. Α. Ξυγγοπούλου, ὅ.π., σ. 7.

7. Τοῦ δεύτερου κτήτορα Ἰωακείμ, μητροπολίτη Ζιχνῶν, ἀνεψιοῦ τοῦ πρώτου κτήτορα τῆς μονῆς Ἰωαννικίου, πού στό τέλος τῆς ζωῆς του (1332-1333) ἀποσύρθηκε στή μονή παίρνοντας τό ὄνομα Ἰωάννης.

8. Ἡ ἐπιγραφή δημοσιεύεται ἀπό τό Γ. Β. Καφταντζῆ, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν καί τῆς περιφερείας της, Α΄, Ἀθῆναι 1967, σ. 233, ἀριθ. 373, μέ ὁρισμένες διαφορές στή μεταγραφή.

ἐχάλασαν οἱ σορροί τοῦ πλουσίου οἱ δέ καρποί ἐχύθησαν (Π ί ν. 259 α),*ὁ ἅγιος τόν ὄφιν εἰς χρυσοῦν μετέβαλε.....*, *ὁ ἅγιος λυτρώνι τόν φίλον του.....*, *ὁ ἅγιος ἐλύτρωσεν τήν γῆν ἀπό τήν ἁμαρτίαν.....*, *πρώτη Σήνοδος τόν Ἁγίον πατέρων.....*, *ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου* καί *ὁ ἅγιος ἐρροτᾶ τίς θυγατέρες του διά τό στολύδιον*. Στό βόρειο τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου δέ φαίνονται τοιχογραφίες.

Στήν ἀνατολική πλευρά, μέσα σέ μικρή κόγχη, πού εἶναι σκαμμένη στό πάχος τοῦ τοίχου εἰκονίζεται πάνω Ἡ τῶν οὐρανῶν Ὑψηλοτέρα καί κάτω Αἱ θεῖαι λειτουργίαι (Π ί ν. 258 β). Ἀριστερά ἀπό τήν κόγχη ὁ Ἅγιος Χρυσόστομος καί δεξιά ὁ Ἅγιος Βασίλειος καί ὁ Ἅγιος Γρηγόριος. Ἐπάνω στό κέντρο ἡ παράσταση τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν δεξιά καί ἀριστερά του ὁ Εὐαγγελισμός τῆς Παρθένου καί στό ἄκρο δεξιά ὁ Προφήτης Σολομών. Ὁ ἄγνωστος ζωγράφος ἀκολουθεῖ πρώιμα μεταβυζαντινά πρότυπα. Ἔχει ὁρισμένες συνθετικές καί σχεδιαστικές ἱκανότητες, ὑστερεῖ ὅμως στή χρήση τῶν χρωμάτων.

Τό τέμπλο τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ξύλινο ἁπλό. Ἐπάνω εἰκονίζεται ἡ Μεγάλη Δέηση. Ἐκτός ἀπό τίς δεσποτικές εἰκόνες, Ἐλεούσα ἀριστερά καί Παντοκράτορας δεξιά, ὑπάρχει καί τρίτη εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Προδρόμου. Ἡ εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορα (Π ί ν. 258 γ) ἔχει τήν ἑξῆς ἐπιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Χριστοφόρου ἱερομονάχου Σερριαίου καί πρωτοσυγγέλου τοῦ πανιερωτάτου / ἁγίου Σερρῶν κύρ Ἰωαννικίου 17*61[9]. Ὁ Ἰωαννίκιος εἶναι ὁ Κωσταντινοπολίτης τήν καταγωγή ἀκάματος μητροπολίτης Σερρῶν, γνωστός γιά τίς ἐκτεταμένες ἐπισκευές τῆς μητρόπολης τῶν Ἁγίων Θεοδώρων[10]. Τό Μάρτιο τοῦ 1761 ὁ Ἰωαννίκιος μετατέθηκε στή Μητρόπολη Χαλκηδόνος[11]. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορα ζωγραφίστηκε μέσα στό τρίμηνο Ἰανουάριος - Μάρτιος τοῦ 1761, πρίν ἀπό τήν τοιχογράφηση τοῦ παρεκκλησίου. Τοῦ ἱερομονάχου Χριστόφορου, δωρητῆ τῆς εἰκόνας, γνωρίζουμε τήν ὑπογραφή του στόν κωδ. 2625 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, φ. 2[12].

Καί οἱ τρεῖς εἰκόνες τοῦ τέμπλου τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ζωγραφισμένες ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήρι καί σύγχρονες μέ τήν τοιχογράφηση τοῦ παρεκκλησίου (1761). Καί τό τέμπλο πιθανότατα εἶναι ἔργο τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Ἀπό τήν ὅλη περιγραφή βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι ἀπό τά δύο συνεχόμενα παρεκκλήσια, τό ἐσώτερο εἶναι τό ἀρχικό, ὅπου συλλατρευόταν ὁ Ἅγιος Σπυρίδων καί ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Κτήτωρ[13]. Μόνο μετά τό 1854, πού ἔγινε ἡ ἀνακομιδή τῶν ὀστῶν καί τῶν δύο κτητόρων καί τοῦ Πατριάρχη Γενναδίου Σχολαρίου, ὑποθέτουμε ὅτι διαχωρίστηκε ἡ λατρεία τῶν δύο ἁγίων[14].

Κατά τό 1976 ἐκτός ἀπό τή στέγη τῶν βόρειων παρεκκλησίων ἐπιδιορθώθηκαν καί τά παράθυρα τοῦ τυμπάνου τοῦ κεντρικοῦ τρούλου τοῦ καθολικοῦ.

Παρεκκλήσι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ

«Τό ἔτος 1857 ἐκτίσθη ἐν τῇ Μονῇ τό ὡραιότερον τῶν παρεκκλησίων αὐτῆς πρός τιμήν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, διά συνδρομῆς τῶν μακαριτῶν Φιλοθέου καί τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Θεοδοσίου κατά τήν ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφήν»[15]. Τό παρεκκλήσι εἶναι μικρός μονόκλιτος ναΐσκος στή νοτιοδυτική γωνία τῆς μονῆς, μέ ψηλό τροῦλο, πού κάθεται σέ τόξα, ἀπό τά ὁποῖα τό ἀνατολικό καί τό δυτικό εἶναι τά χαμηλότερα ἐσωτερικά πρόσωπα στενῶν καμαρῶν, πού στεγάζουν τό δυτικό χῶρο καί τό Ἱερό Βῆμα τοῦ παρεκκλησίου.

Τό ἐσωτερικό εἶναι κατάγραφο μέ τοιχογραφίες δυτικίζουσας τεχνοτροπίας. Ἀνάμεσα στίς παραστάσεις ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου (Π ί ν. 259 α-β). Τό τέμπλο εἶναι σύγχρονο μέ τίς δεσποτικές εἰκόνες, πού ἔχουν χρονολογία 1859. Στίς ποδιές τοῦ τέμπλου εἰκονίζονται ἑλληνικοί βασιλικοί θυρεοί (Π ί ν. 259 γ). Ἐντύπωση κομψότητας καί πνεύματος νεωτερικοῦ γιά τήν ἐποχή ἐκείνη δίνει τό παρεκκλήσι. Οἱ τεχνίτες, πού δούλεψαν στήν τοιχογράφηση, στό τέμπλο καί στίς φορητές εἰκόνες πιθανόν προέρχονταν ἀπό τή νότια ἐλεύθερη τότε Ἑλλάδα.

Στήν κόγχη τῆς πρόθεσης εἶναι ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή ἐγχάρακτη σέ μάρμαρο: *Μνήσθητι Κύριε τῶν δούλων σου Φιλοθέου μοναχοῦ / Θεοδοσίου ἱερομονάχου γονέων / καί ἀδελφῶν αὐτῶν*.

Μέσα στό παρεκκλήσι καί πάνω στά στασίδια δεξιά

9. Ὅ.π., σ. 234, ἀριθ. 374.

10. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι καί τά προάστια, τά περί τάς Σέρρας καί ἡ μονή Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, BZ 3 (1894), σ. 269 κ.ἑ.

11. Βασ. Σταυρίδη, Χαλκηδόνος Μητρόπολις, στή Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια. Πρβλ. Β. Ἄτεση, Ἐπισκοπικοί κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, Ἀθῆναι 1975, σ. 298.

12. A. Guillou, Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, σ. 192.

13. Ἡ συλλατρεία τῶν δύο ἁγίων ἑρμηνεύεται καθαρά στήν πράξη θανάτου τοῦ μητροπολίτη Ζιχνῶν, κτήτορα τῆς μονῆς (Κώδ. 2626 (suppl. 626) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν): Ἐκοιμήθη ὁ ὑπέρτιμος μητροπολίτης Ἰωαννείμ Ζιχνῶν καὶ κτήτωρ τῆς καθ' ἡμᾶς ἱερᾶς βασιλικῆς καὶ πατριαρχικῆς μονῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου, ὁ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθεὶς Ἰωάννης, μοναχὸς ἐν μηνὶ δεκεμβρίου δωδεκάτῃ τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ Σπυρίδωνος ἡμέρᾳ Παρασκευῇ ἐν ἔτει ἑξακισχιλιοστῷ τεσσαρακοστῷ ἑβδόμῳ Ἰνδ(ικτιῶνι)ζῳ. Γιά τίς ἀσυμφωνίες στή χρονολογία καί γιά τόν καθορισμό τοῦ ἔτους θανάτου τοῦ Ἰωακείμ, μητροπολίτη Ζιχνῶν, βλ. ΕΟ 35 19[36], σ. 243 (12 Δεκεμβρίου 1337 ἢ 1338) καί A. Guillou, ὅ.π., σ. 177 (Δεκέμβριος 1333).

14. Χριστοφόρου, ὅ.π., σ. 13, ὅπου δέ φαίνεται καθαρά ἀπό τά συμφραζόμενα ἂν ἡ λατρεία τῶν δύο ἁγίων γινόταν στό ἴδιο παρεκκλήσι. Στό Γαβριήλ Κουντιάδη, Ἱστορία καί περιγραφή τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1922, σ. 22, ἡ χωριστή λατρεία τῶν ἁγίων στά δύο παρεκκλήσια εἶναι σαφής. Γιά τίς ἐπιγραφές στούς τάφους τῶν κτητόρων καί τοῦ πατριάρχη Γεννάδιου Σχολάριου, βλ. Γ. Καφταντζῆ, ὅ.π., σ. 248, ἀριθ. 403-405.

15. Χριστοφόρου, ὅ.π., σ. 56. Ἡ ἐπιγραφή στό μαρμάρινο ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου *Ἐκ βάθρων ἔργον τελεία δαπάνη Φιλοθέου μοναχοῦ καὶ τοῦ / ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Θεοδοσίου ἱερ(ο)μ(ονά)χου δικαίου ἐπὶ ἡγουμένου Χ(ατζῆ)/Χρυσάνθου 1857*. Γ. Καφταντζῆ, ὅ.π., σ. 251, ἀριθ. 408, ὅπου ἐλέγχεται ἡ ἄποψη τοῦ A. Guillou, ὅ.π., σ. 15, ὅτι ὁ Θεοδόσιος ἦταν ἡγούμενος τῆς μονῆς τό 1857. Ἡ συγγένεια τῶν δύο κτητόρων καί ὁ τρόπος πού προβάλλεται στήν ἐπιγραφή δείχνει καθαρά κάποια παράλληλη ἀναγωγή στούς πρώτους κτήτορες τῆς μονῆς.

ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ ἄγνωστης προέλευσης: *Τό παρόν μετόχιον τό 1772 / ἀφιέροσεν εἰς τό μοναστήρι ἁγίου Προδρόμου ὁ Νέστωρ Στογιάν, τό δέ / 1877 ἀνεκαινίσθη ἐπί / ἡγουμέν(ου) Θεοδοσίου / δαπάνη Χαραλάμπους / ἱερομονάχου καί ἐπιστασίᾳ Θεοκλήτου ἱερομ(ονά)χου*[16].

Κατά τό 1976 ἐπιδιορθώθηκε ἡ στέγη τοῦ παρεκκλησίου καθώς καί τά παράθυρα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου πού λόγω τῆς πολυκαιρίας ἄφηναν τά νερά τῆς βροχῆς νά εἰσέρχονται στό ἐσωτερικό καί νά καταστρέφουν τίς τοιχογραφίες.

Σ έ ρ ρ ε ς

Παλαιά μητρόπολη Ἁγίων Θεοδώρων

Προσκτίσματα στή νότια πλευρά τῆς βασιλικῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων δέν ὑπάρχουν, γιατί μπροστά σ' αὐτή τήν πλευρά τῆς ἐκκλησίας ὑπῆρχε ἀνοιχτή αὐλή καί περνοῦσε ὁ decumanus maximus τῆς πόλης[17] πού ὀνομαζόταν «βασιλικός»[18] δρόμος καί ἦταν τμῆμα τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ[19]. Τά προσκτίσματα κατά μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας παρουσιάζουν ὁρισμένα προβλήματα ἀφενός διαμόρφωσης καί προορισμοῦ καί ἀφετέρου στεγανοποίησης. Τά πρῶτα προβλήματα ὀφείλονται στή μή ὁλοκληρωμένη ἀνασκαφή τους. Δέ γνωρίζουμε, π.χ., συγκεκριμένα ποιά ἦταν ἡ σχέση τους μέ τό ναό, ἐνῶ παράλληλα δέν ἔχουν λυθεῖ παράλληλα θέματα διαμόρφωσης τῆς ἀνωδομῆς τους. Μόνο ἕνα τμῆμα τους, τό δυτικότερο, εἶναι καλυμμένο ἐσωτερικά μέ καμάρα καί ἐξωτερικά μέ μονόριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Τά δεύτερα προβλήματα εἶναι πιό σύνθετα, γιατί δέν εἶναι γνωστό ἄν ἡ διαπότιση τοῦ βόρειου τοίχου τῆς ἐκκλησίας ὀφείλεται στά ὄμβρια ὕδατα, πού μαζεύονται ἄλλωστε ἐδῶ λόγω τῆς φυσικῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους ἤ στήν ἀναρρόφηση ὑπόγειων ὑδάτων, πού ἀφθονοῦν στό σημεῖο αὐτό τῆς πόλης, καί ἡ ἐλεύθερη ἐπιφάνειά τους φτάνει μόλις κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς. Νερά αὐτῆς τῆς φλέβας ὑδροδοτοῦν τήν κρήνη πού κατασκευάστηκε κατά τίς ἀναστηλωτικές ἐργασίες τῆς βασιλικῆς πίσω ἀπό τήν ἁψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Τά νερά αὐτά καί ὅσα ὄμβρια ὕδατα μαζεύονται στήν ἀνατολική πλευρά τῆς ἐκκλησίας ἀπομακρύνονται μέ ὑπόγειο σύστημα ἀποστράγγισης. Τό πρόβλημα ὅμως στή βόρεια πλευρά παραμένει καί κατατυραννᾶ τό κτίριο.

Κατά τό 1976 ἀντικαταστάθηκαν καί πάλι ὅλα τά κεραμίδια τῆς στέγης τοῦ θολωτοῦ προσκτίσματος τῆς βόρειας πλευρᾶς. Ἁρμολογήθηκαν ἐπίσης οἱ τοῖχοι τῶν προσκτισμάτων καί καθαρίστηκε ἐπιμελῶς ὁ χῶρος. Παράλληλα ἔγινε στερέωση τῶν πλακῶν τοῦ διαδρόμου, πού περιβάλλει ἐξωτερικά τήν κόγχη, καθαρίστηκε ὁ περίβολος κτλ.

Μέσα στή βασιλική καθαρίστηκαν καί στερεώθηκαν τά ὑπολείμματα τοῦ χτιστοῦ συνθρόνου[20]. Σώζεται ἕνας ἀγαβαθμός καί διακρίνονται ἴχνη τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Τό σύνθρονο ἦταν χτισμένο μέ λίθους στή βάση του καί πλίνθους καί εἶχε μαρμάρινη ἐπένδυση.

Ἔγινε ἐπίσης καθαρισμός τοῦ μικροῦ κτίσματος πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατά τίς ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου καί βρίσκεται ἔξω ἀπό τή νοτιοανατολική γωνία τῆς ἐκκλησίας. Εἶναι μικρός χῶρος χωρίς στέγη, μέ τρεῖς εἰσόδους. Τό ἐσωτερικό του ἦταν γεμάτο πέτρες καί ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ πού ἀνέβλυζε πολύ ψηλά. Μετά τόν καθαρισμό φάνηκαν μέσα στό νερό οἱ χαρακτηριστικοί χτιστοί κιονίσκοι ὑποκαύστου, πού κρατοῦσαν τό καταστραμμένο δάπεδο τοῦ μικροῦ δωματίου. Ἔτσι διαπιστώθηκε ὅτι εἶναι τμῆμα τοῦ caldarium ἑνός ρωμαϊκοῦ λουτρώνα, πού ἕνα μέρος του θά βρισκόταν σέ λειτουργία ταυτόχρονα μέ τήν παλαιοχριστιανική βασιλική, πού πάνω της χτίστηκε ἡ βυζαντινή ἐκκλησία. Ἔχουμε τή γνώμη ὅτι τό κτίσμα αὐτό, ὅπως φαίνεται ἀπό τά ἴχνη τοιχογράφησης στή νότια ἐξωτερική πλευρά, ἦταν σέ χρήση στά βυζαντινά χρόνια καί θά πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τό «ἁγίασμα» πού κατά παράδοση ὑπῆρχε στή βασιλική τῶν Ἁγίων Θεοδώρων[21].

Ὁ Cousinéry ἀναφέρει ὅτι ἡ βασιλική εἶναι χτισμένη πάνω σέ ἐρείπια εἰδωλολατρικοῦ ναοῦ[22]. Ἐδῶ ἐπίσης ἔχουν βρεθεῖ καί δύο ρωμαϊκές ἀγωνοθετικές ἐπιγραφές[23]. Αὐτά λοιπόν, σέ συνδυασμό μέ τό ρωμαϊκό λουτρώνα καί τόν decumanus maximus, ὁδηγοῦν στήν ἄποψη ὅτι σ' αὐτό τό σημεῖο τῶν Σερρῶν θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ τό ρωμαϊκό γυμνάσιο τῆς πόλης καί ἡ ἀγορά. Ἀνάλογοι συσχετισμοί, πού ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπό τά ἀνασκαφικά εὑρήματα, ἰσχύουν καί γιά τήν παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς Ἀχειροποιήτου[24] ἀλλά κυρίως γιά τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στή Θεσσαλονίκη[25].

Τέμενος Μεχμέτ Μπέη ἤ Ἁγια-Σοφιά

Τό σημαντικότερο ἀπό τά μουσουλμανικά μνημεῖα τῶν Σερρῶν εἶναι τό Μεχμέτ Μπέη Τζαμί ἤ Ἁγια-Σοφιά, χτισμένο τό 1492 ἀπό τό Μεχμέτ Μπέη στή μνήμη τοῦ πατέρα του Μεγάλου Βεζύρη Ἀχμέτ Πασᾶ[26].

16. Γ. Καφταντζῆ, ὅ.π., σ. 237, ἀριθ. 381.

17. Ν. Ζ. Νικολάου, Σκαπανεῖς τῆς ἱστοριογραφίας καί προβλήματα τῆς ἱστορίας τῶν Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1964, πίν. VIII.

18. Ἡ ὀνομασία τοῦ δρόμου ὡς βασιλικοῦ σώζεται σέ ἐκκλησιαστικό κώδικα τοῦ περασμένου αἰώνα (Ν. Σφενδόνη, Δύο πολύτιμα χειρόγραφα διά τήν λαογραφίαν τῆς Μακεδονίας, Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον 1937, σ. 259). Βλ. καί Πνευματική Ἐπαρχία, Α΄, τεῦχος 3-4, Ἰούλιος-Δεκέμβριος, Σέρραι 1971, σ. 81-84. Via Regia ὀνομαζόταν στά ρωμαϊκά χρόνια ὁ decumanus maximus τῆς Θεσσαλονίκης, στή θέση τῆς σημερινῆς Ἐγνατίας Ὁδοῦ.

19. Π. Παπαγεωργίου, ὅ.π., σ. 246.

20. ΑΒΜΕ Ε΄ (1939-40), σ. 160 κ.ἑ.

21. Τό ἁγίασμα ἀναφέρεται ἀλλά δέν περιγράφεται ἀπό τόν Π. Παπαγεωργίου, ὅ.π., σ. 249. Πρβλ. ΑΒΜΕ, ὅ.π., σ. 154.

22. E. M. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, 1, Paris 1831, σ. 161.

23. Γιά τό κείμενο τῶν ἐπιγραφῶν καί τή σχετική βιβλιογραφία βλ. Γ. Καφταντζῆ, ὅ.π., σ. 87-90 ἀριθ. 15 καί 16.

24. Χ. Μπακιρτζῆ, Ρωμαϊκός λουτρών καί ἡ Ἀχειροποίητος τῆς Θεσσαλονίκης, στόν ὑπό ἔκδοση τόμο στή μνήμη τοῦ καθηγ. Στυλ. Πελεκανίδη, ἀπό τήν Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν.

25. ΕΕΦΣΠΘ (Μνημόσυνον Ν. Γ. Παπαδάκη) 6 (1950), σ. 293 κ.ἑ.

26. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 252-253. Ist.M 17 (1967), σ. 312-324. Balkan Studies 12 (1971), σ. 434-437.

Τό μνημεῖο παρουσιάζει πολλά προβλήματα, κυρίως στατικά. Τό σημαντικότερο εἶναι ἡ ρηγμάτωση τοῦ κτιρίου, πού ὀφείλεται σέ ἀνισοβαρή στατική ἰσορροπία λόγω τῆς ἰδιοσυστασίας τοῦ ἐδάφους. Κατά τό 1976 ὑποστυλώθηκε τό προστῶο, πού ἕνα τμῆμα του εἶχε καταρρεύσει. Ἔγινε ἐπίσης ὁ καθαρισμός τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μνημείου ἀπό τήν ἐπίχωση πού ἔφτανε σέ ὁρισμένα σημεῖα τό 1,50 μ. (Π ί ν. 260 α).

Ἀ μ φ ί π ο λ η

Παλαιοχριστιανικές βασιλικές

Συνεχίστηκε καί φέτος ἀπό τόν Ε. Στίκα ἡ ἀνασκαφή στό χῶρο τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν στήν ἀκρόπολη τῆς Ἀμφίπολης[27].

Κατασκευάστηκε ξύλινο στέγαστρο (35,50×6,50 μ.) πάνω ἀπό τό νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς Α΄ γιά τήν προστασία τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Τά ξύλινα ὑποστυλώματα, πού μέ πιόσχημους μεταλλικούς συνδέσμους ἑδράζονται σέ τσιμεντένιες βάσεις, τοποθετήθηκαν ἐξωτερικά καί παράλληλα πρός τό νότιο τοῖχο τῆς βασιλικῆς καί ἐσωτερικά καί παράλληλα πρός τό νότιο στυλοβάτη της. Ἐπάνω στόν ἐπικλινή ξύλινο σκελετό τοποθετήθηκαν φύλλα ΕΛΕΝΙΤ οὐδέτερου γκρίζου χρώματος. Ἡ ὅλη κατασκευή, πού ἔχει προορισμό περισσότερο χρηστικό, ἀποδίδει grosso modo τό πλάγιο νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς, μολονότι ἡ παρουσία της διασπᾶ τήν ὀπτική ἑνότητα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Συνεχίστηκε ἐπίσης ἡ ἀνασκαφή στή βασιλική Δ΄. Ἀποκαλύφθηκε ὅτι τό αἴθριό της ἦταν τετράστωο μέ διώροφη στοά.

Στό βορειοανατολικό ἄκρο τῆς ἀκρόπολης τῆς Ἀμφίπολης καί κοντά στή βασιλική Β΄ ἐπισημάνθηκε κτίριο, πού κατά τόν ἀνασκαφέα εἶναι πιθανότατα καί αὐτό παλαιοχριστιανικό.

Συντήρηση ψηφιδωτῶν δαπέδων

Ἀποκολλήθηκαν γιά νά συντηρηθοῦν τά ψηφιδωτά δάπεδα ἀπό τέσσερις χώρους τοῦ ρωμαϊκοῦ κτιρίου, πού ἀποκαλύφθηκε τό 1975 ἀπό τόν Ε. Στίκα. Ἐκτός ἀπό τά γεωμετρικά σχέδια ὑπάρχουν καί δύο παραστάσεις, τοῦ Ποσειδώνα καί τῆς Ἀμυμώνης καί ἡ ἁρπαγή τοῦ Ὕλα ἀπό τίς Νύμφες τῶν πηγῶν. Κατά τόν ἀνασκαφέα τά ψηφιδωτά χρονολογοῦνται στό 2ο ἤ 3ο αἰ. μ.Χ. Στόν ἴδιο χῶρο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τό 1973 ψηφιδωτό δάπεδο μέ παράσταση ἀπαγωγῆς τῆς Εὐρώπης, πού ἀποκολλήθηκε καί μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Καβάλας[28].

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Π λ α τ α ν ι ά

Ἐργασίες διαμόρφωσης τῆς πλατείας τοῦ χωριοῦ ἀποκάλυψαν στό βορειοδυτικό ἄκρο της ἴχνη παλιοῦ μουσουλμανικοῦ τεμένους. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη τοῦ τεμένους αὐτοῦ συναντᾶ κανείς διάσπαρτα μέσα στό χωριό. Ὕπαρξη χριστιανικῆς ἐκκλησίας κάτω ἀπό τό τέμενος δέ διαπιστώθηκε ἀπό τήν ἀρχαιολογική ἔρευνα. Σχετική ντόπια παράδοση φαίνεται πώς εἶναι νεότερη καί ἔχει λόγια προέλευση. Παλαιοχριστιανικό πτυχωτό κιονόκρανο, πού βρίσκεται στήν ἐπάνω πλατεία τοῦ χωριοῦ μπροστά στό κοινοτικό κατάστημα, προέρχεται ἀπό τή βασιλική Β΄ (Ντιρεκλέρ) τῶν Φιλίππων[29] (Π ί ν. 260 β).

Ἄ γ ι ο ς Ἀ θ α ν ά σ ι ο ς

Τό κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική Β΄ (Ντιρεκλέρ) τῶν Φιλίππων, πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς Ἁγία Τράπεζα στήν παλιά ἐνοριακή ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο Δράμας καί πού ἡ μητρόπολη Δράμας δέν ἐπέτρεψε νά μεταφερθεῖ στούς Φιλίππους[30], παρέμεινε στή θέση του καί χρησιμοποιήθηκε ὡς Ἁγία Τράπεζα σέ νεόχτιστο παρεκκλήσι.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Κ α β ά λ α

Μεσαιωνική ἀκρόπολη

Συνεχίστηκε καί τελείωσε φέτος ἡ ἐπισκευή τῆς στέγης τοῦ κτιρίου, πού βρίσκεται μέσα στήν ἀκρόπολη τῆς Καβάλας καί εἶναι γνωστό μέ τό ὄνομα Φυλακή (Π ί ν. 260 γ). Τό κτίριο αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό προθάλαμο, ὅπου βρίσκεται ἡ χτιστή σκάλα, καί ἕνα μεγάλο ἑνιαῖο ἡμιυπόγειο δωμάτιο, πού στεγάζεται μέ καμάρα. Ξύλινοι ἑλκυστῆρες μεγάλης διατομῆς συνδέουν τούς μακρεῖς τοίχους καί πιθανόν κρατοῦσαν κάποιο ξύλινο πατάρι. Ἡ στέγη τῆς Φυλακῆς πού ἐπιδιορθώθηκε μέ πέτρες κολυμπητές στό κονίαμα, φτάνει ἕως τό ὕψος τοῦ περιδρόμου τοῦ τείχους, πού στό σημεῖο αὐτό ἐφάπτεται[31]. Γι' αὐτό καί ὁ ἐπίπεδος ἀρχικά περίδρομος ἐπιστρώθηκε μετά τήν κατασκευή τῆς Φυλακῆς μέ κοίλους στρωτῆρες κεράμους, πού ὡς εἶδος ἀγωγοῦ ἀποχέτευσης δεχόταν ἀπό τή στέγη τῆς Φυλακῆς τά νερά τῆς βροχῆς καί τά ἀπομάκρυναν μέ τίς ὀπές-ὑδρορροές, πού ἀνοίχτηκαν στό τεῖχος. Οἱ ἐπάλξεις σ' ὅλο τό μῆκος τῆς Φυλακῆς ἔχουν καταστραφεῖ.

Παράλληλα ἐπιδιορθώθηκε καί ἀποκαταστάθηκε ὁ περίδρομος στό ἀνατολικό καί βορειοδυτικό τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου τῆς ἀκρόπολης (Π ί ν. 260 δ) πού θεωρεῖται κτίσμα τοῦ 15ου αἰ.[32]. Ἀπό τούς καθαρισμούς πού ἔγιναν μέσα στόν περίβολο, διαπιστώθηκαν θεμέλια κτιρίων καί ἀνάμεσά τους λιθόστρωτα δάπεδα. Στούς τοίχους τῶν κτιρίων ἦταν ἐντοιχισμένα παλαιοχριστιανικά καί βυζαντινά μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, πού ἀνή-

27. Τό Ἔργον 1976, σ. 37-53 καί 212-213.

28. Τό Ἔργον 1975, σ. 56-60.

29. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, σ. 501, εἰκ. 61.

30. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 573.

31. Ὄχι μόνο ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖον ἡ Φυλακή ἐφάπτεται στό τεῖχος ἀλλά καί ἀπό τήν κατασκευή φαίνεται πώς εἶναι κτίριο τοῦ 17ου-18ου αἰ.

32. Κ. Δ. Μέρτζιου, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 25-27.

κουν σέ κτίρια τῆς Χριστούπολης (βυζαντινό ὄνομα τῆς Καβάλας)[33], πού κατεδαφίστηκαν ἀπό τούς Τούρκους τό 1391, ὅταν κατέσκαψαν ὁλόκληρη τήν πόλη καί ἀνδραπόδισαν ὅλους τούς κατοίκους[34]. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη διακρίνονται ἐπίσης ἐντοιχισμένα σ' ὅλο τό μῆκος τῶν τειχῶν τῆς Καβάλας, στά τμήματα πού χρονολογοῦνται στό 16ο αἰ., ὁπότε ξαναχτίστηκε καί κατοικήθηκε ἡ πόλη[35].

Ἐργασίες συντήρησης ἔγιναν καί στόν κεντρικό στρογγυλό πύργο τῆς ἀκρόπολης, πού εἶναι πιθανότατα, σέ μεγάλο τμῆμα του, ἔργο βυζαντινό. Ἐπιδιορθώθηκε ἡ τοξωτή εἴσοδός του καί ἡ χτιστή σκάλα, πρός τό δῶμα τοῦ πύργου.

Κτίριο Μιχαήλ Τόκου (Παλιό Δημαρχεῖο)

Ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰ. εἶχε ἀρχίσει στήν Καβάλα ἡ κατεργασία καί τό ἐμπόριο τοῦ καπνοῦ, πού ἄλλαξαν τήν οἰκονομική, κοινωνική καί ἐθνική δομή τῆς πόλης, προκάλεσαν εἰσροή κεφαλαίων καί νέου πληθυσμοῦ, ἐμπορικοῦ, ἀστικοῦ καί ἐργατικοῦ. Παρόμοιες κοινωνικοοικονομικές ἀνακατατάξεις συμβαίνουν τήν ἴδια ἐποχή καί σέ ἄλλα μεγαλύτερα κέντρα τῆς Μακεδονίας, ὅπως π.χ. στή Θεσσαλονίκη, πού στό β΄ μισό τοῦ 19ου αἰ. εἶχε μεταμορφωθεῖ, ἀφενός μέ τίς παρεμβάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καί ἀφετέρου μέ τήν πολιτική ἐξευρωπαϊσμοῦ πού ἀκολουθοῦσε τότε ἡ Πύλη, σέ προχωρημένο εὐρωπαϊκό φυλακεῖο[36]. Στά μέσα τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 19ου αἰ. ἔχουν στήν Καβάλα τήν ἕδρα τους 25-30 καπνέμποροι, Ἕλληνες καί ξένοι, πού διατηροῦν ἐμπορικές συναλλαγές μέ τήν Ἀλεξάνδρεια, τήν Ὀδησσό καί τήν Εὐρώπη. Τό κέρδος καί ἡ οἰκονομική εὐμάρεια τούς δίνει τή δυνατότητα νά χτίζουν μεγάλες καπναποθῆκες καί πολυτελεῖς οἰκίες, πού μέσα σέ λίγες δεκαετίες ἄλλαξαν τόν πολεοδομικό καί ἀρχιτεκτονικό χαρακτήρα τῆς πόλης καί τῆς ἔδωσαν νεοελληνική καί εὐρωπαϊκή μορφή.

Σ' αὐτή τήν ἐποχή καί στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰ. ἀνήκουν καί ὅλα τά ἀξιόλογα κτίρια τῆς Καβάλας, τά περισσότερα ἀπό τά ὁποῖα ἔχουν κατεδαφιστεῖ[37]. Ἦταν ἔργα μαστόρων ἀπό τήν Ἤπειρο καί τή Δυτική Μακεδονία, ὅπου διακρίνει κανείς ἀπηχήσεις τοῦ ρομαντικοῦ κινήματος τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ τῆς Εὐρώπης. Τό οἴκημα τοῦ καπνέμπορου Μιχαήλ Τόκου χτίστηκε τό 1879 (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 262 α). Βρίσκεται σήμερα στό κέντρο τῆς Καβάλας, δίπλα στή μεγάλη λέσχη, τό παλιό παρθεναγωγεῖο (σήμερα 10ο Δημοτικό Σχολεῖο), τό δημαρχεῖο, τό κτίριο τῆς Tobacco Company καί τό κτίριο τῆς καθολικῆς ἀποστολῆς, πού εἶναι ὅλα χαρακτηρισμένα διατηρητέα μνημεῖα. Στεγάστηκε ἐδῶ ἀρχικά καί γιά μεγάλο χρονικό διάστημα τό προξενεῖο τῆς Ἰταλίας, μέ ὑποπρόξενο τόν Ἰταλό Στανίσλαο Πικιόλι. Σύμφωνα μέ πληροφορίες, πού δέν ἔχουν ἐπιβεβαιωθεῖ, πιθανόν στεγάστηκε γιά δύο χρόνια (1879-1880) ἐδῶ καί τό πρῶτο ἡμιγυμνάσιο τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητας Καβάλας, πού ἱδρύθηκε ἀπό τό Ν. Φιλιππίδη, σάν ἀντίδραση στή βουλγαρική προπαγάνδα, σύμφωνα καί μέ τίς ἀποφάσεις τοῦ Πανεθνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου, πού συνῆλθε στήν Ἀθήνα μετά τή Συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Μετά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ 1913 στό οἴκημα τοῦ Τόκου στεγάστηκε τό Α΄ Δημαρχεῖο τῆς Καβάλας, ὅπου καί παρέμεινε ἕως τό 1938-39. Κατά τή μεταπολεμική περίοδο καί ἕως τό 1960 στεγαζόταν τό ἰδιωτικό γυμνάσιο τοῦ Παπασιδέρη. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰ. τό οἴκημα ἀνήκει στή φιλόπτωχο ἀδελφότητα κυριῶν Καβάλας, σωματεῖο μέ ἰδιαίτερη ἐθνική δράση, ὅπως προκύπτει ἀπό ἔγγραφα τῆς τουρκοκρατίας[38].

Στήν ἀρχιτεκτονική τοῦ κτιρίου τοῦ Μ. Τόκου συνδυάζονται νεοκλασικά καί στοιχεῖα μπαρόκ στή διαμόρφωση τῶν ὄψεων καί στοιχεῖα παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς στήν ἐσωτερική διαρρύθμιση, στά παράθυρα, στή στέγη καί στήν ἐξοχή τῆς κύριας ὄψης. Τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον αὐτοῦ τοῦ κτιρίου βρίσκεται ἀκριβῶς στή σύζευξη αὐτῶν τῶν ρυθμῶν, τήν καλή κατασκευή καί τήν ἱστορική σημασία του γιά τή νεότερη ἱστορία τῆς Καβάλας.

Κατά τό 1976 προσπάθεια κατεδάφισης τοῦ κτιρίου σταμάτησε μέ τήν παρέμβαση τῆς Ὑπηρεσίας μας. Εἶχαν ὅμως ἀνασυρθεῖ τά κεραμίδια τῆς στέγης (Π ί ν. 261 β), εἶχαν ἀφαιρεθεῖ πολλά μετάλλινα κιγκλιδώματα καί ξηλωθεῖ ξύλινα δάπεδα. Οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τοῦ κτιρίου ἄρχισαν ἀμέσως καί θά συνεχιστοῦν τό 1977. Συνολική ἔκθεση τῶν ἐργασιῶν θά δοθεῖ στά Χρονικά τοῦ ἑπόμενου ἔτους.

Συνοικία Παναγίας. Οἰκία Χρ. Γρηγοριάδη

Κατά τό τέλος τοῦ 1976 ἄρχισε ἡ ἐφαρμογή τοῦ προγράμματος ἐπισκευῆς οἰκιῶν τῆς διατηρητέας συνοικίας τῆς Παναγίας στήν Καβάλα. Στίς ἐργασίες αὐτές ἀπασχολήθηκε ὁ πολιτικός μηχανικός Μιχ. Καμίλης καί ὁ ἀρχιτέκτων Ἀργ. Μπακιρτζῆς. Λόγω τοῦ χειμώνα οἱ ἐργασίες σ' αὐτόν τόν τομέα δέν μπόρεσαν νά προχωρήσουν μέ γοργό ρυθμό. Ἀπό τά τρία σπίτια, πού ἄρχισαν νά ἐπισκευάζονται κατά τό 1976, τελείωσε μόνο τό ἕνα. Ὁ ἀρχιτέκτων Ἀργ. Μπακιρτζῆς, πού παρακολούθησε τίς ἐργασίες, ἔδωσε τήν ἀκόλουθη ἔκθεση:

«Οἱ ἐργασίες στό σπίτι τοῦ Χρήστου Γρηγοριάδη (ὁδός Βυζαντίου ἀριθ. 26) (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 261 γ-δ) ἀπέβλεπαν βασικά στήν ἐξασφάλιση τῆς στατικῆς ἐπάρκειας τοῦ οἰκοδομήματος καί περιορίστηκαν: 1. Στή στέγη, ὅπου ξανατοποθετήθηκαν τά κεραμίδια πού εἶχαν μετακινηθεῖ καί

33. ΑΕ 1936, σ. 1-48 καί Δ. Γ. Λαζαρίδη, Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα. Ὁδηγός Μουσείου Καβάλας, Ἀθήνα 1969.

34. ΝΕ 1910, σ. 148, ἀριθ. 86.

35. Κ. Ι. Χιόνη, Ἱστορία τῆς Καβάλας. Καβάλα 1968, σ. 68.

36. Κ. Μοσκώφ, Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομή τῆς μεταπρατικῆς πόλης, 1974. Μακεδονικά 16 (1976), σ. 235 κ.ἑ.

37. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 456-457, Πίν. 420-422 καί ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 692. Γιά τή νεότερη ἱστορία τῆς Καβάλας βλ. Κ. Σκαλτσᾶ, Ἱστορία τῆς Καβάλας, Καβάλα 1930.

38. Τίς ἱστορικές πληροφορίες γιά τό κτίριο τοῦ Μ. Τόκου ὀφείλω στόν Κ. Χιόνη.

Σχέδ. 1. Καβάλα. Τό κτίριο Μιχαήλ Τόκου (παλιό Δημαρχεῖο).

Σχέδ. 2. Καβάλα. Συνοικία Παναγία. Οἰκία Χρ. Γρηγοριάδη.

ἀλλάχτηκαν δύο ψαλίδια τῶν «γρεντιῶν» καί δύο «μπαμπατζάκια». 2. Στό ἐξωτερικό μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, πρός τή θάλασσα, πού εἶχε ὑποστεῖ μεγάλες φθορές ἀπ' τούς ἀνέμους καί τήν ὑγρασία καί ὅπου – συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος τῆς ἀστρέχας τῆς στέγης – ἀντικαταστάθηκαν ὅλες οἱ μπαγδατόπηχες καί ὁρισμένοι ὀρθοστάτες τοῦ φέροντος ξύλινου σκελετοῦ, ἀνακατασκευάστηκαν τά κονιάματα, πού στό μεγαλύτερο τμῆμα τους εἶχαν καταρρεύσει καί περάστηκαν μέ λάδι τά ξύλινα κουφώματα. Στό χαμηλωμένο ὑπόγειο πού ἀντιστοιχεῖ στό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ καί χρησιμοποιεῖται ὡς ἀποθήκη, τοποθετήθηκε ἕνα «νταμπάνι» (ξύλινο ὁριζόντιο δοκάρι), στηριγμένο σέ «ντιρέκι» (ξύλινο κατακόρυφο δοκάρι), μέ τή μεσολάβηση ἑνός «παπουτσιοῦ», πελεκημένου σέ φαλτσογωνιές, γιά τήν ὑποστήριξη ἑνός ἐνδιάμεσου τοίχου στό ἰσόγειο, πού ἔπαθε μεγάλη καθίζηση ἀπ' τά φορτία πού προκάλεσε ἡ μεταγενέστερη κατασκευή στόν ὄροφο διαχωριστικοῦ τοίχου – διακρίνεται στό μέσο τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς καί κυρίως ἑνός χτιστοῦ πάγκου κουζίνας στό ἴδιο σημεῖο. Τά φορτία αὐτά, πού προκάλεσαν ἐπίσης ρωγμές στόν ἀνατολικό τοῖχο καί καθίζηση μιᾶς ξυλόγλυπτης μεσάντρας στό ἰσόγειο, ἀντιμετωπίστηκαν μόνο μέ τήν παραπάνω ὑποστήριξη, γιατί τό ξήλωμα τοῦ χτιστοῦ πάγκου καί τοῦ μεταγενέστερου τοίχου θά μποροῦσε νά διαταράξει τή στατική ἰσορροπία πού εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ἐπέλθει μέ ἀποτέλεσμα τή δημιουργία νέων σοβαρῶν προβλημάτων.

Ὁ παραπάνω τοῖχος κι ἕνας ἄλλος κάθετος σ' αὐτόν χώρισαν τόν κεντρικό χῶρο τοῦ ὀρόφου, πού ἦταν ἀρχικά ἐνιαῖος καί διαμπερής πρός τίς κύριες ὄψεις τῆς οἰκοδομῆς ἐνῶ στά πλάγια διαμορφώνονται ἀπό δύο ἀντίστοιχοι χῶροι, σέ τρεῖς μικρότερους. Ἡ τυπολογία αὐτή συναντιέται ἀργότερα, στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ περασμένου αἰώνα, κυρίως σέ σπίτια ἐμπόρων, ὅπου ὅμως ἀλλάζει τελείως ὁ χαρακτήρας τοῦ παραδοσιακοῦ σπιτιοῦ μέ τή χρήση τοῦ ἰσόγειου ὡς κατοικίας, τήν ἀπομόνωση τῆς ἐλεύθερης στό χῶρο σκάλας, τό χάσιμο τῆς ὀργανικότητας καί τῆς πολύπλοκης ὀγκομετρικῆς καί μορφολογικῆς διάρθρωσης καί τήν ἐμφάνιση νεοκλασικῶν στοιχείων στίς μονοκόμματες ὄψεις, μέ παράλληλη ἐπιβίωση μερικές φορές παλιότερων στοιχείων».

Ποδοχώρι

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Κατά τή διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ ἀνοίχτηκε καί συντηρήθηκε (στεφανώματα) τό ψηφιδωτό δάπεδο στό νάρθηκα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, πού ἀποκαλύφθηκε τό 1974, λίγα χιλιόμετρα πρός τά ΝΔ. τοῦ χωριοῦ

Ποδοχώρι Παγγαίου. Τό ψηφιδωτό σκεπάστηκε καί πάλι. Ἡ ἀποκόλλησή του ἔχει προγραμματιστεῖ γιά τό ἑπόμενο ἔτος.

Ἀνακτορούπολη

Κατά τή διάρκεια ἐργασιῶν τῆς ΤΥΔΚ γιά τήν κατασκευή δεξαμενῆς στούς βόρειους πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Ἀνακτορούπολης[39], στή θέση Τσιφλίκι, ὅπου πηγή μέ τό ὄνομα Ζεστό Νερό, ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρο τό κυλινδρικό χτιστό σῶμα ἐπιχωσμένου πηγαδιοῦ. Τό ὁρατό τσιμεντένιο στόμιό του ἦταν νεότερο κατασκεύασμα τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς (1941-1944). Τό κατώτερο ὅμως ἀπιόσχημο τμῆμα του ἦταν ἀρχαιότερο, χτισμένο μέ πλίνθους διάφορων διαστάσεων. Στό κονίαμα πού κάλυπτε τήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια τοῦ κτίσματος ὑπῆρχαν κολλημένα ὄστρακα, ἕνα ἀπό τά ὁποῖα μέ χαρακτηριστικές ραβδώσεις, προερχόταν ἀπό μεγάλο κλειστό ἀγγεῖο, πιθανόν ἀμφορέα, παλαιοχριστιανικό[40].

Τό κάτω τμῆμα τοῦ κυλινδρικοῦ σώματος τοῦ πηγαδιοῦ πατοῦσε σέ ἀρχαιότερη κατασκευή ἀπό ἀργολιθοδομή, ὄχι κυλινδρική ἀλλά τετράπλευρη, πιθανόν δεξαμενή. Ἀνάμεσα στίς δύο κατασκευές διακρίνονταν καθαρά ἴχνη πυρκαγιᾶς καί στρῶμα στάχτης, μέσα στό ὁποῖο βρέθηκε βάση μικροῦ ἀνοιχτοῦ ἐφυαλωμένου ἀγγείου μέ κηλίδες πράσινου χρώματος ἐπάνω σέ λευκό ἀστάρι, ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων. Ἀπό τό ἀμμῶδες ἔδαφος, ὅπου πατοῦσε ἡ ἀργολιθοδομή, ἀνέβλυζε μέ μεγάλη ὁρμή τό ζεστό νερό, πού φαίνεται ὅτι ἀνέβαινε ἀπό πολύ βαθιά[41].

Αὐτή ἡ πλούσια πηγή φαίνεται ὅτι δέν εἶχε μείνει ἀνεκμετάλλευτη ἀπό τούς ἀρχαίους καί ὑποθέτουμε ὅτι θά ἔπαιζε ὁπωσδήποτε κάποιο ρόλο στήν ὕδρευση τῆς Ἀνακτορούπολης. Σύμφωνα μέ τά εὑρήματα ἔχουμε σχηματίσει τή γνώμη ὅτι ἡ πηγή στά ρωμαϊκά χρόνια ἦταν ἀνοιχτή. Κατόπιν, στά παλαιοχριστιανικά, κατά πάσα πιθανότητα, χρόνια χτίστηκε μέ ἀργολιθοδομή εἶδος δεξαμενῆς γιά τήν περισυλλογή τοῦ νεροῦ. Μετά ἀπό καταστροφή, στά ὑστεροβυζαντινά χρόνια, κατασκευάστηκε μέ πλινθοδομή πηγάδι, πού σημαίνει ὅτι στό σημεῖο αὐτό ἡ ἐπίχωση εἶχε αὐξηθεῖ.

Κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν μαζεύτηκαν καί ἄλλα ὄστρακα, ραβδωτά, ἀπό παλαιοχριστιανικούς ἀμφορεῖς καί ἐφυαλωμένα ὅπως: α) ὄστρακο ἀπό μικρό ἀνοιχτό ἀγγεῖο μέ πράσινη καί καφέ πολύ σκοτεινή γραπτή διακόσμηση στό ἐσωτερικό. Κεραμική αὐτοῦ τοῦ τύπου, πού χρονολογεῖται στό τέλος τοῦ 12ου καί ἀρχές τοῦ 13ου αἰ.[42] παρουσιάζεται μέ ἐντυπωσιακή συχνότητα στήν Ἀνατολική Μακεδονία, β) βάση ἀνοιχτοῦ ἀγγείου τοῦ 13ου αἰ. μέ ἐγχάρακτη παράσταση πουλιοῦ, γ) ὄστρακο ἀπό τοίχωμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου μέ ἀκαθόριστη ἐγχάρακτη διακόσμηση καί κηλίδες πράσινου χρώματος τοῦ 15ου αἰ. καί δ) κομμάτι βάσης καί τοιχώματος ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (διάμ. βάσης 0,085 μ., μέγ. διάστ. 0,09 μ.) ἀπό λευκό πηλό, πράσινη ἐφυάλωση, χωρίς ἀστάρι (slip) καί ἀνάγλυφη ἐμπεστή παράσταση ἀθλητῆ μέσα σέ διακοσμημένο μέ κυμάτιο δακτύλιο (Σ χ έ δ. 3). Πολλές ὁμοιότητες ἔχει τό κομμάτι αὐτό μέ ὄστρακο ἴδιου τύπου ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, πού ἔχει ἐπίσης ἐμπεστή παράσταση ἀθλητῆ[43]. Ἡ πολυτελής αὐτή κεραμική, πού χρονολογεῖται στό 10ο αἰ., ἔχει σχέσεις, ἀπό κατασκευαστική ἄποψη, μέ κεραμικά προϊόντα τῆς ρωμαϊκῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ἀπό διακοσμητική πλευρά μέ ἑλληνιστικά πρότυπα[44].

Στόν ἴδιο χῶρο, ἐκτός ἀπό τήν κεραμική, βρέθηκε καί κομμάτι ἀπό ραβδωτή μαρμάρινη βάση ὑστερορωμαϊκῆς τράπεζας.

Ἐλευθερούπολη

Ἅγιος Νικόλαος.

Τό καλοκαίρι τοῦ 1976 τελείωσαν οἱ ἐργασίες ἀνακατασκευῆς τῆς στέγης κι ἑνός μεγάλου τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πού ὅπως εἶναι γνωστό, εἶχε καταστραφεῖ ἀπό φωτιά τή νύχτα τῆς 31-12-1971[45]. Μετά τό τέλος τῶν ἐργασιῶν ὁ ναός παραδόθηκε στή λατρεία. Ὁ ἀρχιτέκτονας Ἀργ. Μπακιρτζῆς, πού παρακολούθησε τίς ἐργασίες, ἔδωσε τήν ἀκόλουθη συνοπτική ἔκθεση γιά τήν τελευταία φάση τῶν ἐργασιῶν (1975-1976)[46]:

«Στίς ἀρχές τοῦ 1975 συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Ἐλευθερούπολη (Πράβι), μέ τήν κατασκευή τοῦ δαπέδου (Σ χ έ δ. 4). Διάφορες λύσεις γιά τήν ἐπίσκεψη τῶν ἑλληνιστικῶν καί παλαιοχριστιανικῶν λειψάνων, πού βρέθηκαν κάτω ἀπό τήν ἐκκλησία, ὅπως π.χ. ἡ κατασκευή συστήματος σιδερένιων δοκῶν καί προκατασκευασμένων πλακῶν, ὁπλισμένου σκυροδέματος, ἀντιμετωπίστηκαν ξανά καί παρακάμφθηκαν γιατί θά ἀπαιτοῦσαν μεγαλύτερη διαδικασία καί δαπάνη. Τελικά πάνω στό νέο ἀπό γκρό μπετόν, πάχους 0,10 μ. δάπεδο, πού πλακοστρώθηκε μέ ντόπιες σχιστόπλακες, σχηματίστηκε ἡ προβολή τῆς θεμελίωσης τῆς νότιας κιονοστοιχίας τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς πού εἶχε ἀνασκαφεῖ ἀπό τόν Ἐπιμελητή Ἀρχαιοτήτων Θ. Ἀλιπράντη κι ἀκόμη προβλέφθηκε ἕνα τετράγωνο ἄνοιγμα, πού περιέβαλλε τμῆμα τῆς θεμελίωσης τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καί τῆς νότιας κιονοστοιχίας.

39. Γενικά γιά τήν Ἀνακτορούπολη βλ. P. Lemerle, ὅ.π., σ. 267. Πρβλ. Μακεδονικά 16 (1976), σ. 215-233. Γιά τη θέση τοῦ χριστιανικοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀνακτορούπολης βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 356.

40. Ὁ τρόπος αὐτός στερέωσης ὑδραυλικῶν κονιαμάτων συναντιέται, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, σέ ὑστεροβυζαντινές καί μεταβυζαντινές ὑδραυλικές κατασκευές.

41. Λίγα χιλιόμετρα ἀπό τήν Ἀνακτορούπολη ἀπέχουν τά ἰαματικά λουτρά τῶν Ἐλευθερῶν.

42. DOP 29 (1975), σ. 315, εἰκ. 17.

43. D. Talbot Rice, Byzantine Glazed Pottery, Oxford 1930, σ. 26, πίν. XIe.

44. A. H. S. Megaw, Byzantine Pottery (4th-14th century) στό World Ceramics, An Illustrated History edited by Robert J. Charleston, 1975, σ. 100.

45. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 573.

46. Γιά τήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί τήν Ἐλευθερούπολη βλ. Ἀργύρη Μπακιρτζῆ, Ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου στήν Ἐλευθερούπολη (Πράβι), στόν ὑπό ἔκδοση τόμο στή μνήμη τοῦ καθηγητῆ Στυλ. Πελεκανίδη ἀπό τήν Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν.

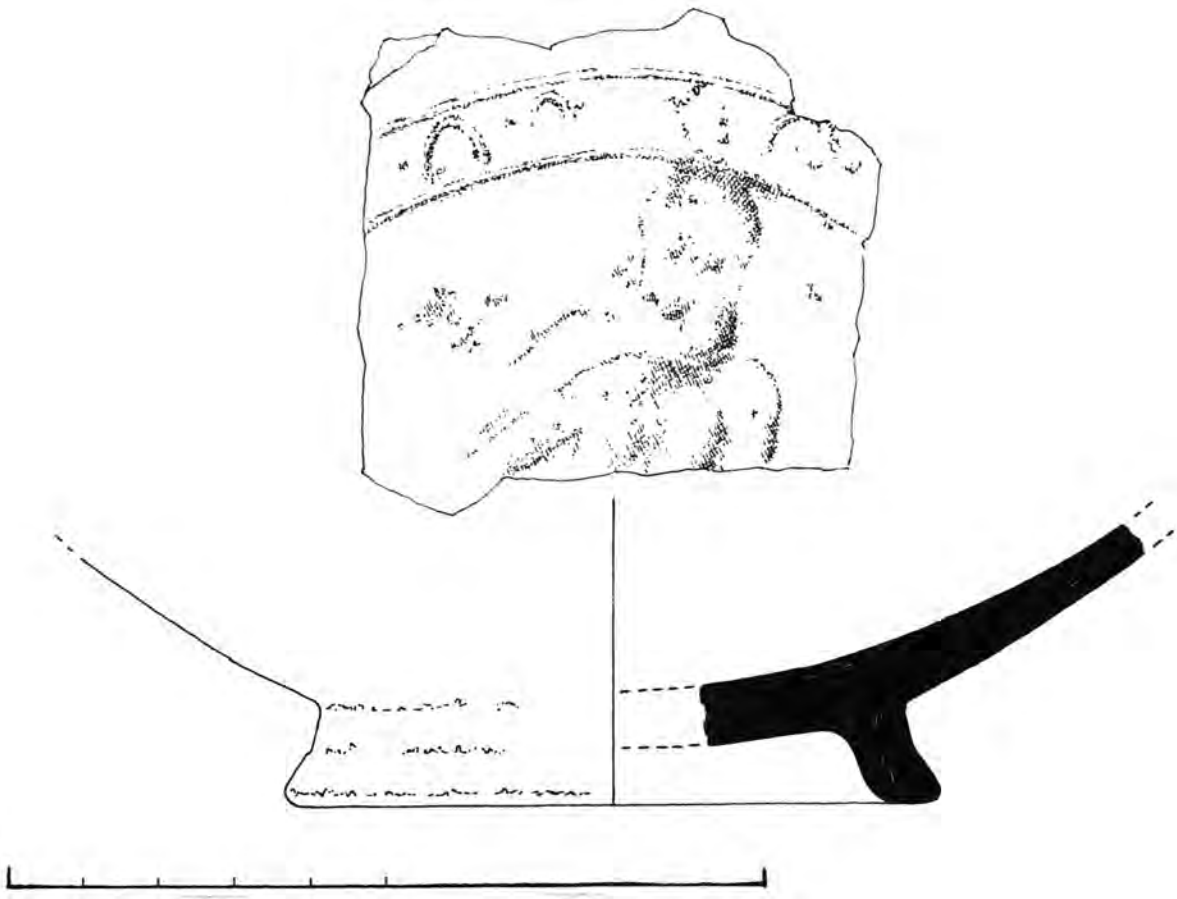

Σχέδ. 3. Ἀνακτορούπολη. Θέση Τσιφλίκι. Βυζαντινό ἐφυαλωμένο ἀγγεῖο τοῦ 10ου αἰ.

Μετά τήν ἀνακατασκευή τοῦ καταστραμμένου κεντρικοῦ τμήματος τῆς στέγης καί τοῦ δαπέδου, ἡ αἴσθηση τῆς στατικότητας καί τοῦ ἀνολοκλήρωτου στόν ἐσωτερικό χῶρο – χωρίς τά ἀρχιτεκτονικά, γλυπτικά καί ζωγραφικά του στοιχεῖα –, καί μέ ἰδιαίτερα ἐνοχλητικά τά ἐμφανή σιδερένια στοιχεῖα τῶν ζευκτῶν τῆς στέγης καί τήν πόρτα τοῦ γυναικωνίτη στό κενό, ὁδήγησε στήν ἀπόφαση γιά τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀποκατάστασης τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ, τήν ἄνοιξη τοῦ 1975. Ἡ μελέτη βασίστηκε στά σχέδια ἀποτύπωσης τοῦ ναοῦ πρίν ἀπό τήν πυρκαγιά, πού παραχωρήθηκαν ἀπό τόν καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο καί ἔγιναν ἀπό τούς τότε φοιτητές τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Σ. Δελῆ-Παπασωτηρίου, Γ. Κνιθάκη καί Β. Παπασωτηρίου. Ἡ διατήρηση μέχρι σήμερα τῶν παραδοσιακῶν κατασκευαστικῶν τεχνικῶν στήν περιοχή, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἔδωσε εὔκολα λύσεις στά προβλήματα πού παρουσιάστηκαν, ἀποτέλεσε κι ἕνα θετικό στοιχεῖο στήν ἀπόφαση τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς ἐκκλησίας, πού δέ θέτει τά ἴδια προβλήματα καί κριτήρια ὅπως ἡ ἀναστήλωση, ἀποτέλεσε ὅμως καί τή μόνη λύση στήν κατάσταση πού εἶχε διαμορφωθεῖ.

Ἡ ἀνακατασκευή τοῦ γυναικωνίτη καί τῆς ξύλινης σκάλας ἀπό τό ἰσόγειο (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 262 α-β) πραγματοποιήθηκε χωρίς δυσκολίες καί οἱ τρύπες πάκτωσης τῶν «νταμπανιῶν» (ὁριζόντια δοκάρια) τοῦ πατώματος χρησιμευσαν σάν βάση γιά τήν τοποθέτηση τοῦ ξύλινου σκελετοῦ. Γιά τά φέροντα στοιχεῖα χρησιμοποιήθηκε ξυλεία ἔλατου, γιατί δέ βρέθηκαν καστανιές στίς μεγάλες διατομές, πού ζητήθηκαν. Ὁρισμένες δυσκολίες παρουσιάστηκαν στήν ἀνακατασκευή τῆς ὀροφῆς, ὅπου κατά τήν ἀνακατασκευή τῆς στέγης οἱ «γρεντιές» (ὁριζόντια δοκάρια ζευκτοῦ) εἶχαν τοποθετηθεῖ περίπου 0,15 μ. χαμηλότερα, μέ ἀποτέλεσμα τά «νταμπάνια», πού καρφώθηκαν στό μῆκος τῶν κιονοστοιχιῶν κάτω ἀπ' τίς «γρεντιές», νά πακτωθοῦν χαμηλότερα στόν ἀνατολικό τοῖχο, μέ κίνδυνο νά μή συμπίπτει στό ἴδιο ὕψος ἡ ὀροφή μέ τήν κορυφή τοῦ τόξου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Τό πρόβλημα ἀντιμετωπίστηκε μέ τήν κατασκευή τοῦ πλαισίου τῆς ὀροφῆς δίπλα στήν κόγχη ψηλότερα, στό ὕψος τῶν ἄλλων διαχωριστικῶν πλαισίων, πού σχηματίζονται ἀπό τά θλαστά τοξύλια, πού γεφυρώνουν τά «ντιρέκια» (κάθετα ὑποστυλώματα). Ἡ παλιά ὀροφή στό σημεῖο αὐτό ἦταν κατασκευασμένη

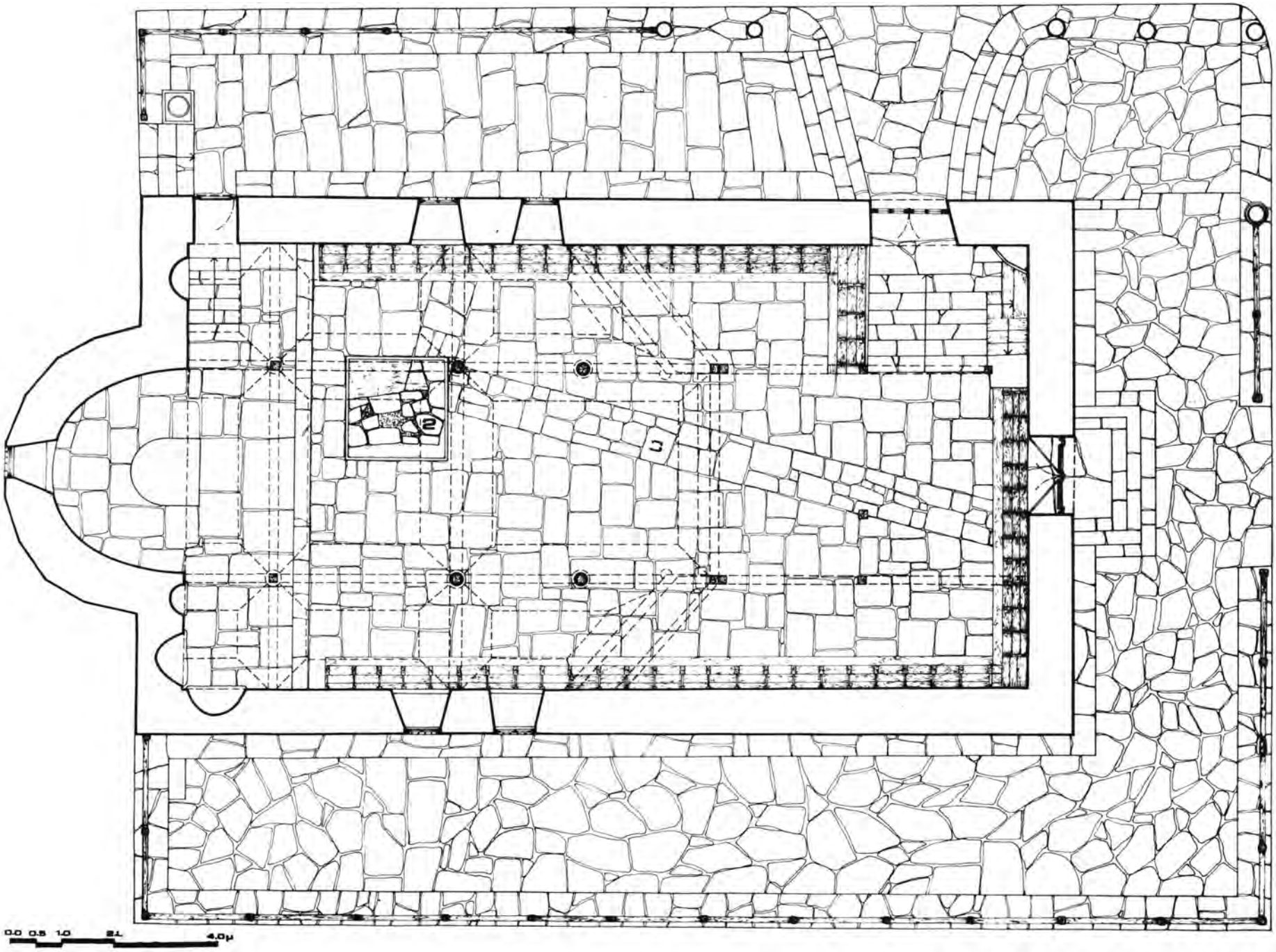

Σχέδ. 4. Ἐλευθερούπολη. Ἅγιος Νικόλαος. Κάτοψη μετά τήν ἀνακατασκευή.

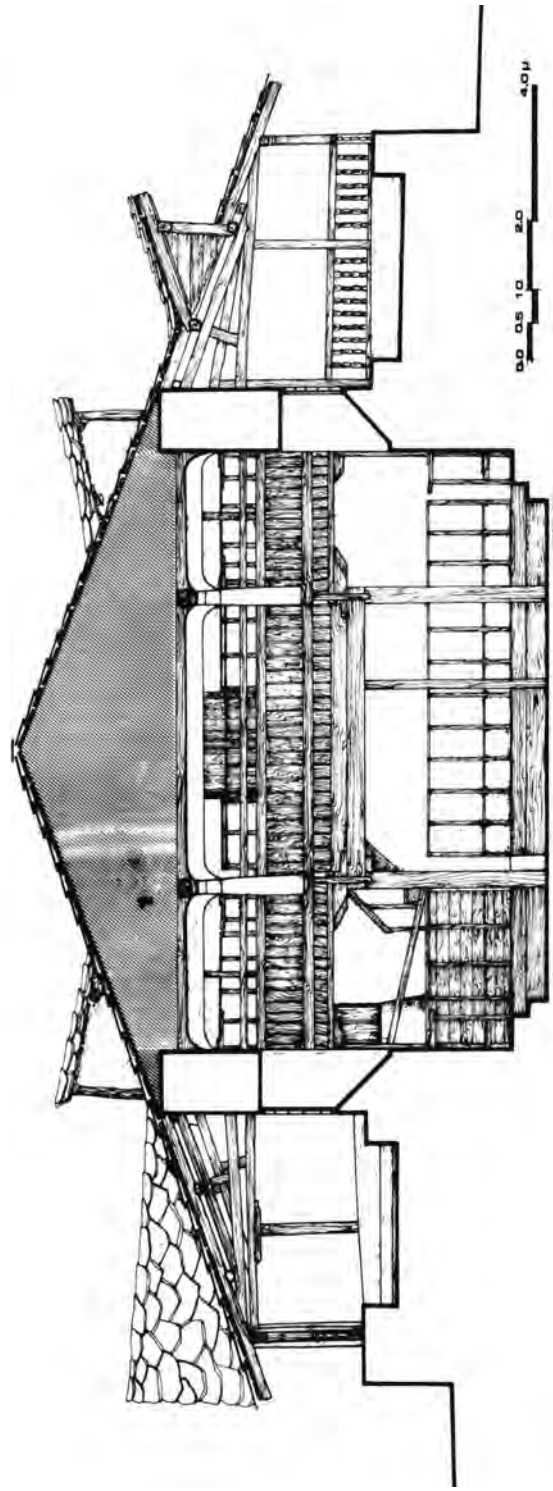

Σχέδ. 5. Ἐλευθερούπολη. Ἅγιος Νικόλαος. Τομή κατά πλάτος τῆς ἀνακατασκευῆς.

χαμηλότερα, ἀκριβῶς γιά νά συμπίπτει μέ τήν κορυφή τοῦ τόξου τῆς κόγχης.

Τό ὀροφοκονίαμα στρώθηκε πάνω σέ μετάλλινο πλέγμα καί μέ τόν ἴδιο τρόπο σχηματίστηκαν οἱ καμπύλες ἀπολήξεις τῶν θλαστῶν τοξυλίων στήν ὀροφή καί τά «ντιρέκια» τῶν κιονοστοιχιῶν, πού πάτησαν σέ νέες σχηματοποιημένες μαρμάρινες βάσεις. Ξύλινοι πήχεις γιά τό στρώσιμο τοῦ κονιάματος, ὅπως συνηθιζόταν παλιά, χρησιμοποιήθηκαν μόνο στά θλαστά τοξύλια. Ἡ ὀροφή τοῦ γυναικωνίτη, ὁριζόντια στό κεντρικό καί μέ κλίση στά πλάγια κλίτη, καλύφθηκε μέ σανίδωμα στήν κατεύθυνση τοῦ ἐπιμήκη ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀνοίχτηκε ἡ πόρτα ἐπικοινωνίας μέ τό ἐσωτερικό τῆς στέγης, διορθώθηκαν οἱ στέγες τῶν τεσσάρων φεγγιτῶν πού εἶχαν ἀνακατασκευαστεῖ μονόριχτες ἀντί δίριχτες καί κατασκευάστηκαν καινούριες πόρτες στίς τρεῖς εἰσόδους.

Τέλος, περάστηκαν μέ λάδι τά ἀνακατασκευασμένα ξύλινα μέρη, βάφτηκαν μέ σκουροπράσινο χρῶμα οἱ σιδεριές καί ξανατοποθετήθηκαν ὁρισμένες πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ περιστώου καί ἁρμολογήθηκε ἡ ἐξωτερική τοιχοποιία του πού εἶναι ἐμφανής μέ τό χαμήλωμα τοῦ γύρω ἐδάφους.

Οἱ ἐργασίες ὁλοκληρώθηκαν τό καλοκαίρι τοῦ 1976 κι ἔτσι ἡ ἐκκλησία, ἀφοῦ δέχτηκε πολλές καταστροφές μετά τήν ἀπελευθέρωση, μέ τήν κατεδάφιση πρῶτα πρῶτα τῶν προσκτισμάτων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγκροτήματος, τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσε τόν πυρήνα, καί τήν πυρκαγιά τῆς 31-12-71 κι ἀφοῦ κινδύνεψε νά κατεδαφιστεῖ, πρῶτα γιά νά γίνει νησίδα κυκλοφοριακοῦ κόμβου μέ τό ρυμοτομικό τοῦ 1925 καί μετά νέα ἐκκλησία, σώθηκε τελικά χάνοντας ὅμως τό λειτουργικό της ρόλο στήν πόλη καί τήν ὀργανική της σύνδεση μέ τό γύρω περιβάλλον πού συνεχῶς ἀλλάζει».

Φίλιπποι

Μουσεῖο καί ἀρχαιολογικός χῶρος

Ὀργανώθηκε σέ πρῶτες βάσεις στό Μουσεῖο Φιλίππων ἐργαστήριο γιά τόν καθαρισμό καί τή συντήρηση τῶν εὑρημάτων ἀπό τούς παλαιοχριστιανικούς Φιλίππους καί ἀπό ἄλλες ἀνασκαφές. Κατασκευάστηκαν συρτάρια γιά ξύλινους δίσκους, πάγκοι καί ἄρχισε ὁ σχετικός ἐξοπλισμός. Τό σχέδιο τῶν τυποποιημένων δίσκων, πού εἶναι ἰδιαίτερα εὔχρηστοι, ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπό παρόμοιες κατασκευές τῶν κυπριακῶν μουσείων καί συλλογῶν.

Ἄρχισε ἡ συστηματική περισυλλογή καί καταγραφή τῶν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τῶν Φιλίππων[47]. Πολλές ἀπό αὐτές βρίσκονται στίς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου ἤ ἐκτίθενται στήν αἴθουσα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων. Γιά τήν ἐπισήμανση καί τήν περισυλλογή τῶν ἐπιγραφῶν βοήθησε πολύ τό συνεργεῖο καθαρισμοῦ τῶν μνημείων καί συντήρησης τῆς περίφραξης, πού ἀπασχολεῖται συνεχῶς μέσα στόν ἀρχαιολογικό χῶρο.

47. Τό πρόγραμμα περισυλλογῆς καί καταγραφῆς χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν ἐπεκτείνεται σ' ὁλόκληρη τήν περιφέρεια τῆς Ἐφορείας μέ στόχο τήν ἔκδοση ἑνός σχετικοῦ καταλόγου.

Πολλοί κίονες ἀπό τά παλαιοχριστιανικά κτίρια τῶν Φιλίππων μποροῦν νά ἀναστηλωθοῦν. Φέτος ἀναστηλώθηκαν τρεῖς μαρμάρινοι μονόλιθοι κίονες στή βόρεια στοά τοῦ αἰθρίου, πού βρέθηκε στό οἰκόπεδο Ἠλία Παυλίδη (ἀριθ. κληροτεμαχίου 460), στό ἀνατολικό νεκροταφεῖο τῶν Φιλίππων (Π ί ν. 262 γ) καί ἔγινε ἡ προεργασία γιά τήν ἀναστήλωση καί ἄλλων κιόνων στή βασιλική extra muros καί στή βασιλική Α΄.

Βασιλική Α΄

Ἀρχικά ἔγινε διευθέτηση καί τακτοποίηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς (Π ί ν. 263 α-β). Μαζεύτηκαν ἐπίσης κομμάτια ἀπό τή μαρμάρινη πλάκωση τοῦ δαπέδου σέ στίβες. Τά κομμάτια τοῦ νάρθηκα μαζεύτηκαν στό χῶρο τοῦ κλιμακοστάσιου. Τά κομμάτια τοῦ μεσαίου κλίτους μαζεύτηκαν στή δυτική γωνία τῆς βόρειας κεραίας τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους καί τά κομμάτια τοῦ νότιου κλίτους στήν ἀνατολική γωνία τῆς ἴδιας κεραίας. Κομμάτια πού ἀνῆκαν σέ πλάκωση τοῦ νάρθηκα καί ἰδίως στό βόρειο τμῆμα του κολλήθηκαν στή θέση τους.

Ἀπομακρύνθηκε ἀπό τό βόρειο τμῆμα τοῦ νάρθηκα ἄχρηστη χτιστή δεξαμενή. Κατά τή διάλυση τῶν τοιχωμάτων τῆς δεξαμενῆς βρέθηκαν θραύσματα γλυπτῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὁ νότιος τοῖχος τῆς βασιλικῆς πού εἶχε καταστραφεῖ συμπληρώθηκε μέ ξηρολιθιά.

Ἔγινε ἐπίσης συντήρηση τῆς τοιχογραφίας στόν προθάλαμο τοῦ παρεκκλησίου, στή βόρεια πλευρά τῆς βασιλικῆς, γνωστοῦ ὡς «βαπτιστήριο», πού ἦταν σέ κακή κατάσταση[48]. Μετά τή στερέωση καί τόν καθαρισμό τό θέμα τῆς τοιχογραφίας, πού μιμεῖται κιονοστοιχία μέ θωράκια καί εὐθύγραμμα ἐπιστύλια, φάνηκε ζωηρότερα.

Βασιλική extra muros

Ἔγινε καθαρισμός καί εὐτρεπισμός τῶν ἐρειπίων τῆς κοιμητηριακῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἐκτός τῶν τειχῶν[49], πού βρίσκεται σήμερα μέσα στό χωριό Κρηνίδες, ὅπως ἐπίσης συντήρηση καί βαφή τῆς περίφραξης (Π ί ν.263 γ-δ). Μετά τήν ἀπομάκρυνση τῶν γωμάτων ἀπό τό νάρθηκα ἀποκαλύφθηκαν καί πάλι τμήματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου[50]. Στόν κυρίως ναό τά μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη τακτοποιήθηκαν στά πλάγια κλίτη καί καθαρίστηκε τό τριβαθμιδωτό σύνθρονο, τό ἐγκαίνιο, οἱ χτιστοί ὑπόγειοι τάφοι, ὅπως ἐπίσης καί τά βόρεια προσκτίσματα. Κατά τόν καθαρισμό βρέθηκε χάλκινο νόμισμα τοῦ Γρατιανοῦ (375-383 μ.Χ.). Ἔγιναν ἐπίσης παρατηρήσεις, συσχετισμοί καί μετρήσεις τῶν κιόνων, πού μποροῦν νά ὁδηγήσουν στήν ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου.

Οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῶν τάφων Α, Β καί Γ, ὅπως ἐπίσης καί ἀδημοσίευτες λατινικές ἐπιγραφές πού βρέθηκαν ἐντοιχισμένες στή βασιλική, μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Φιλίππων.

48. P. Lemerle, ὅ.π., σ. 333, πίν. VIIIg καί XXXIV.

49. ΑΕ 1955, σ. 114-179.

50. Τό ψηφιδωτό δάπεδο τοῦ νάρθηκα βρέθηκε σέ κακή κατάσταση συντήρησης. Ὅσα κομμάτια του διασώθηκαν ἀποκολλήθηκαν καί μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Φιλίππων γιά καθαρισμό.

Ὀκτάγωνο

Συνεχίστηκε καί φέτος ἀπό τόν καθηγητή Στυλ. Πελεκανίδη ἡ ἀνασκαφή στό συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου[51]. Ἐρευνήθηκαν: α) ἡ προέκταση πρός Α. τῆς ἐμπορικῆς ὁδοῦ, πού διέρχεται νότια τοῦ Ὀκταγώνου, ἀποκλίνει ἐλαφρά πρός Β. καί κατευθύνεται πρός τήν πύλη τῆς Νεάπολης στό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ τείχους. Στό σημεῖο τῆς ἀπόκλισης διαπιστώθηκε ὅτι διαμορφώνεται διαγώνια ὁδική ἀρτηρία τῆς πόλης, β) τά διαμερίσματα πού βρίσκονται δυτικά τῆς τρίκλιτης στοᾶς τοῦ Ὀκταγώνου καί κοντά στήν Ἐγνατία Ὁδό, γ) ὁ χῶρος ἀνατολικά τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καί τοῦ δακτυλίου τοῦ Ὀκταγώνου, πού ἦταν ὑπαίθριος.

Ἔγιναν ἐπίσης τομές μέσα στούς δύο συνεχόμενους χώρους στή νοτιοανατολική γωνία τοῦ Ὀκταγώνου γιά τήν ἐξακρίβωση τοῦ προορισμοῦ τους, ὅπως ἐπίσης καί μέσα στόν ὀκτάγωνο ναό, γιά νά διαπιστωθεῖ ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή τῆς παλιότερης ἐκκλησίας πού χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. Κατά τή διάρκεια τῆς ἔρευνας αὐτῆς ἀποκαλύφθηκε στό βόρειο τμῆμα τῆς ὀκτάγωνης στοᾶς μεγάλο τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου μέ τήν ἐπιγραφή: *ΧΡΙCΤΕ ΒΟΗΘΙ ΤΟ ΔΟΥΛΟΥCΟΥ ΠΡΙCΚΟΥ CΥΝ ΠΑΝΤΙ ΤΟΥ.ΟΙΚΟΥ.ΑΥΤΟΥ.*

Παράλληλα μέ τήν ἀνασκαφική ἔρευνα ἔγινε καί συντήρηση τοῦ συνθρόνου καί τῆς βάσης τῆς Ἁγίας Τράπεζας τοῦ Ὀκταγώνου.

Συντήρηση ψηφιδωτοῦ δαπέδου

Ἀφοῦ τελείωσε ὁ καθαρισμός τμήματος τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, πού ἀποκολλήθηκε πέρυσι ἀπό τό δάπεδο τῆς ἀρχαιότερης τοῦ Ὀκταγώνου ἐκκλησίας[52], ἀκολούθησε ἡ ἐν μέρει ἐπανατοποθέτησή του. Ἐπανατοποθετήθηκε τό τμῆμα μέσα ἀπό τόν ὀκτάπλευρο μαρμάρινο στυλοβάτη, ἐνῶ τό τμῆμα πού βρέθηκε μέσα στή στοά τοῦ Ὀκταγώνου καί κοντά στήν τομή πρός τήν εἴσοδο τοῦ ἑλληνιστικοῦ τάφου δέν ἐπανατοποθετήθηκε, ἕως ὅτου ρυθμιστεῖ τό θέμα τῆς πρόσβασης στόν ἀρχαῖο τάφο. Μόνο ἡ ἐπιγραφή πού ἀναφέρεται στόν ἐπίσκοπο Πορφύριο[53] τοποθετήθηκε σέ τελάρο, διαστ. 1,15×0,91 μ.

Μετά τό τέλος τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ Ὀκταγώνου, ἀποκολλήθηκε τό νέο τμῆμα τοῦ ἴδιου ψηφιδωτοῦ δαπέδου πού ἀποκαλύφθηκε καί μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Φιλίππων γιά καθαρισμό.

Θάσος

Λιμένας (οἰκόπεδο Δημ. Βουλτσίδη - Ν. Παπανικολάου)

Σκαφική ἔρευνα ἀποκάλυψε σέ βάθος 1,10 μ. ἀπό τό κράσπεδο τῆς κοινοτικῆς ὁδοῦ, πλακόστρωτο δάπεδο πού προεκτείνεται πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις. Τό δάπεδο αὐτό σώζεται σέ μέτρια κατάσταση συντήρησης, γιατί ἀλλοῦ ἔχει ὑποστεῖ καθίζηση, ἀλλοῦ οἱ πλάκες ἔχουν σπάσει ἤ ἀφαιρεθεῖ.

Τοῖχος (Τα), πλ. 0,82 καί μήκ. 4 μ., μέ κατεύθυνση ἀπό Β. πρός Ν., διακόπτει τό πλακόστρωτο. Τοῖχος (Τγ), μήκ. διακεκομμένου 7 καί πλ. 0,70 μ., ἀποκαλύφθηκε ἐγκάρσιος πρός τόν τοῖχο Τα. Σέ ἀπόσταση 1,35 μ. ἀνατολικά τοῦ τοίχου Τα ἀποκαλύφθηκε πεσμένο τμῆμα χτιστοῦ τόξου, πλ. 0,40 μ.

Κατά τήν ἐκσκαφή ἀποκαλύφθηκαν παλαιοχριστιανικά μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, σύνθετο ἰωνίζον κιονόκρανο, ἀμφικίονας παραθύρου, μικρός πεσσίσκος, ἐπίκρανο ἀμφικίονα, ἀρράβδωτος πεσσίσκος καί τμήματα ἀπό ἀρχαιότερους ἰωνικούς ἡμικίονες. Σέ ἔρευνα πού ἔγινε κάτω ἀπό τό πλακόστρωτο δάπεδο ἀνέβλυσε νερό σέ βάθος 0,20 μ.

Τά εὑρήματα ἀνήκουν σέ ἰδιωτικό πιθανόν κτίριο παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Τίς ἐργασίες παρακολούθησε ἡ Β. Ἀθανασοπούλου-Πέννα.

Τσουκαλαριό (οἰκόπεδο Χρήστου Παυλίδη)

Στό οἰκόπεδο πού βρίσκεται 1,5 χλμ. δυτικά τοῦ Λιμένα, δίπλα στήν περιφερειακή ὁδό πού ὁδηγεῖ στόν Πρίνο καί πρός τή μεριά τῆς θάλασσας, ἔγιναν ἀνασκαφικές τομές (Π ί ν. 264 α). Τό τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς ἦταν τό 1913 Μῶλος[54], γιατί μέσα στή θάλασσα στό σημεῖο αὐτό διακρίνονται ἴχνη χτιστοῦ ἀρχαίου μώλου[55]. Τό τοπωνύμιο Φοῦρνοι πιθανόν ὀφείλεται στό ἀγγειοπλαστεῖο πού χτίστηκε ἐδῶ τό 1914 καί πού μέχρι σήμερα δουλεύεται ἀπό τούς Σιφναίους ἀδελφούς Χρυσόγελου μέ τρόπο παραδοσιακό[56]. Τό σημερινό τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς εἶναι Τσουκαλαριό.

Κατά τίς ἐργασίες ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς χῶροι ἰσόγειου οἰκοδομήματος μέ ὄψη πρός τή θάλασσα (Σ χ έ δ. 6). Ἀπό τή θέση τῶν ἐσωτερικῶν ὑποστυλωμάτων – κάθε δωμάτιο ἔχει στό κέντρο περίπου καί μαρμάρινο κίονα –, τόν τρόπο πού ἡ ἀνωδομή γκρεμίστηκε καί τά ἄλλα εὑρήματα, συμπεραίνουμε πώς ἡ στέγη τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ ἦταν κεραμοσκεπής, ἐνιαία καί σκαφοειδής.

Τά δωμάτια Α (διαστ. 7,70×4,75 μ.) καί Β (διαστ. 7,70×6,50 μ.), πού ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους, χρησίμευαν ὡς ἀποθήκη ἀμφορέων καί ἄλλων πήλινων δοχείων, ἐνῶ τό δωμάτιο Γ (διαστ. 7,70×5,65 μ.) πού ἐπικοινωνοῦσε μόνο πρός τά ἔξω καί εἶχε πλακόστρωτο δάπεδο, χρησίμευε ὡς κατοικία, ἄν κρίνει κανείς ἀπό τίς μαρμάρινες τράπεζες πού βρέθηκαν ἐδῶ καί τά γυάλινα σκεύη.

Τό κτίριο στή νοτιοανατολική καί βορειοανατολική του πλευρά, ὅπου βρέθηκε δάπεδο ἀπό πλίνθους, φαίνεται πώς περιβαλλόταν ἀπό στεγασμένη ἀνοιχτή στοά. Στή

51. Τό Ἔργον 1976, σ. 54-63 καί 213-214.

52. ΠΑΕ 1967, σ. 82, πίν. 55 καί 56

53. Τό Ἔργον 1975, σ. 67.

54. Γιά τίς σχέσεις τῶν τοπωνυμίων Μῶλος μέ ἀρχαῖα λιμάνια βλ. Βυζαντινά 7 (1975), σ. 331-332.

55. Σέ σημείωση τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Ch. Avezou, τήν ἄνοιξη τοῦ 1913, τό τοπωνύμιο φέρεται ὡς Μῶλος. BCH 95 (1971), σ. 788.

56. Κατά πληροφορία τῶν ἀγγειοπλαστῶν ἀδελφῶν Χρυσόγελου τό τοπωνύμιο Φοῦρνοι ὑπῆρχε πρίν ἀπό τήν κατασκευή τοῦ κεραμοπλαστείου τους.

Σχέδ. 6. Θάσος. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς στό Τσουκαλαριό.

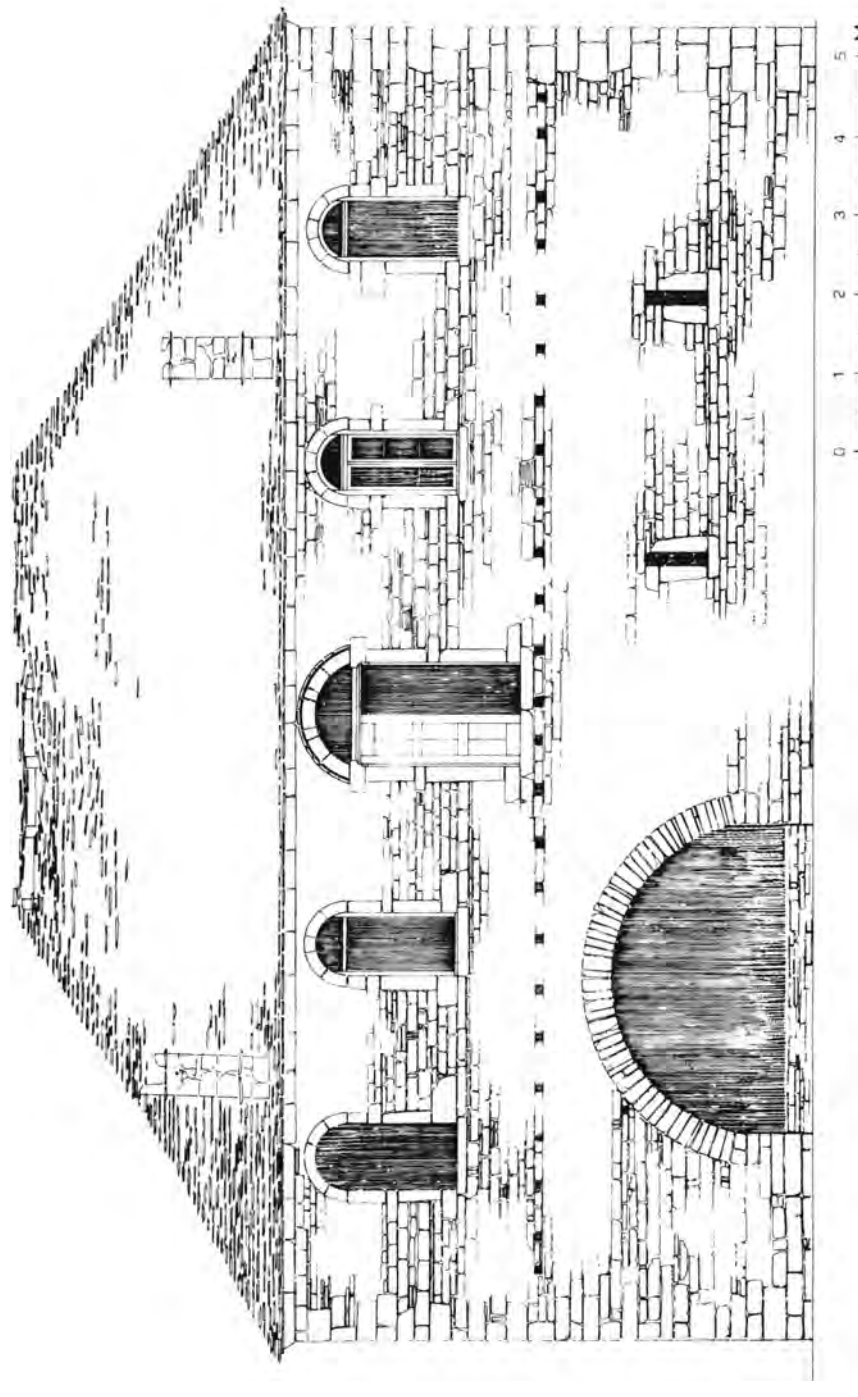

Σχέδ. 7. Θάσος. Σκάλα Ποταμιάς. Όψη κτιρίου του Ταρσανά

βορειοανατολική μάλιστα πλευρά ἀρχικό ἄνοιγμα τοῦ τοίχου διαμορφώθηκε μεταγενέστερα σέ χτιστή βρύση μέ ἐσωτερική ὀρθομαρμάρωση. Ἡ ἀπέναντι στενή πλευρά, ἡ νοτιοδυτική, ὅπου βρέθηκε πλακόστρωτο δάπεδο, ἀπομονώνεται ἀπό τήν ὑπόλοιπη στοά μέ τήν προέκταση τοῦ νοτιοδυτικοῦ τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος, πού φαίνεται πώς εἶναι ἀρχαιότερος. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ πλευρά αὐτή, πού ἦταν ὑπαίθρια – κάτι σάν δρόμος π.χ. – ἀποκτᾶ προσήλιο καί προστασία ἀπό τό βορριᾶ. Σέ ἐπαφή μέ τόν τοῖχο τοῦ οἰκοδομήματος στό σημεῖο αὐτό βρέθηκε σκαμμένη στό ἔδαφος δεξαμενή μέ ὑπερυψωμένο περιχείλωμα χτιστό, ὅπου πιθανόν μαζεύονταν τά ὄμβρια ὕδατα τῆς στέγης.

Ἡ πίσω πλευρά τοῦ κτιρίου δέν ἐρευνήθηκε ἐπαρκῶς. Πίσω ἀπό τό δωμάτιο Α βρέθηκε ἄλλος χῶρος, πού δέ γνωρίζουμε ἄν ἦταν στεγασμένος ἤ ὄχι. Τό δωμάτιο Β ἐπίσης ἔχει πίσω πόρτα, πού ἄνοιγε πρός τά ἔξω καί ὁδηγοῦσε πιθανότατα σέ ὑπαίθριο χῶρο.

Τά κινητά εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς, πού δίνουν μιά εἰκόνα ζωηρή τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὅπως καί τά νομίσματα, μᾶς ἐπιτρέπουν νά ποῦμε ὅτι τό κτίριο αὐτό καταστράφηκε στό τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, ἄν καί κάποια διαμόρφωση καί χρήση του στό 10 αἰ. εἶναι βεβαιωμένη.

Βεβαίως ὁ χῶρος αὐτός, πού πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς χῶρος κάποιων λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων, ὄχι μόνο περιλάμβανε καί ἄλλα κτίρια, ἀλλά ἦταν κατοικημένος καί στήν ἀρχαιότητα συνεχῶς ἀπό τό τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἄν κρίνουμε ἀπό παλιότερα εὑρήματα[57] ἤ καί ἐπιφανειακά ἀκόμη (σπόνδυλοι δωρικοῦ κίονα, δύο μονολιθικές μαρμάρινες ρωμαϊκές σαρκοφάγοι, παλαιοχριστιανικός ἀμφικιονίσκος μέ ἀνάγλυφο σταυρό κτλ.) καί ἀπό τήν τομή Β1, πού κάναμε στό οἰκόπεδο τοῦ Χρ. Παυλίδη καί ἔδωσε πολλά σφραγίσματα ἀρχαίων ἀμφορέων.

Τίς ἐργασίες παρακολούθησε ὁ Ἰσίδωρος Παπαδάμου.

Σκάλα Ποταμιᾶς

Ἀποτυπώθηκε ἀπό τούς Ἀργ. Μπακιρτζῆ καί Θ. Ὁμήρου τό ἐνδιαφέρον κτίριο τοῦ ταρσανᾶ στή Σκάλα Ποταμιᾶς, πού χρονολογεῖται τό 1892 (Σ χ έ δ. 7).

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Περιοχή Σταυρουπόλεως

Στά ὀρεινά τῆς περιοχῆς Σταυρουπόλεως Ξάνθης, στά ὅρια μέ τήν κοινότητα Ὡραίου, στά βόρεια τοῦ χωριοῦ Λυκοδρόμιο, μέσα σέ πυκνή καί δύσβατη δασική ἔκταση, βρίσκεται τό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, πού, κατά τήν παράδοση, εἶναι γνωστό ὡς μοναστήρι τῆς Παναγίας. Μέχρι πρίν δύο χρόνια τό παρεκκλήσι λειτουργοῦσε τήν παραμονή τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος ἀπό τόν ἱερέα τοῦ Λυκοδρομίου.

Εἶναι μονόχωρος ναΐσκος, ἐσωτ. διαστ. 3,40×2,55 μ. (ἦταν ἀδύνατο νά μετρηθεῖ ἐξωτερικά), χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή. Στεγάζεται μέ συνεχή χαμηλή καμάρα, πού στή γένεσή της ἐσωτερικά διακρίνονται ὀπές πάκτωσης ξύλινων ἑλκυστήρων. Τοξωτή εἴσοδος στό μέσο περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Μικρή κόγχη σκαμμένη στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Στενό παράθυρο πάνω ἀπό τήν κόγχη. Φωτιστική θυρίδα σχεδόν στήν κορυφή τῆς καμάρας πρός τό Ἱερό Βῆμα. Τό δάπεδο ἔχει καταστραφεῖ ἀπό ἀρχαιοκάπηλους.

Σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τοῦ ντόπιου φύλακα Ἀρχαιοτήτων Ναπ. Γκόρη, στόν ἀνατολικό τοῖχο, κάτω ἀπό τήν Ἁγία Τράπεζα, ὑπῆρχε ἄλλοτε ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή. Ἄλλη ἐπιγραφή ἐγχάρακτη σέ κομμάτι μάρμαρο, διαστ. 0,36×0,38 μ., βρίσκεται τοποθετημένη σέ τυφλή κόγχη πάνω ἀπό τήν εἴσοδο. Στήν κεφαλή τῆς ἐπιγραφῆς ὑπάρχει ἐγχάρακτος ἰσοσκελής σταυρός καί κάτω ἀπό αὐτόν ὁριζόντια γραμμή. Ἀκολουθεῖ ἑπτάστιχη δυσανάγνωστη ἐπιγραφή, ὅπου διακρίνει κανείς στό β΄ στίχο τή χρονολογία 1882, πού εἶναι πιθανότατα τό ἔτος κατασκευῆς τοῦ παρεκκλησίου.

Στά μέσα Νοεμβρίου συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας, μεταφέροντας σέ ζῶα οἰκοδομικά ὑλικά καί νερό, μετά ἀπό πολύωρη ἀνάβαση, ἔκανε τίς ἑξῆς ἐργασίες: 1. Κάλυψε τή φωτιστική θυρίδα μέ ἐνισχυμένο τζάμι. 2. Ἁρμολόγησε τήν καμάρα ἐξωτερικά. 3. Ἰσοπέδωσε τό δάπεδο. 4. Ἐπιδιόρθωσε τήν ξύλινη πόρτα.

Βορειότερα τοῦ ναΐσκου, στή θέση Τσούπρα-Τσούκα (σημ. Πήδημα), διακρίνονται πέτρες τοιχοποιίας καί σωλῆνες πήλινοι, κιούγκια (πηλός κόκκινος, καλά ψημένος), παροχῆς νεροῦ. Πρόκειται γιά κρημνίσματα βρύσης, πού καταστράφηκε πρόσφατα ἀπό ἀρχαιοκάπηλους. Κατεδαφίστηκε τό τύμπανο τῆς βρύσης μέ τόν κρουνό, ἐνῶ ἡ πέτρινη λεκάνη σώζεται σχεδόν ἀκέραιη. Ἡ θέση βρίσκεται πάνω σέ παλιό μονοπάτι, πού ἑνώνε τή Σταυρούπολη μέ τό Ὡραῖο.

Στήν ἴδια περιοχή, στή θέση Δεμίρ-Καπού, διακρίνεται μέσα σέ πυκνή βλάστηση ἄλλος τύπος πηγῆς, γνωστός ἀπό πολλά παραδείγματα στή Θράκη. Οἱ χαρακτηριστικές αὐτές κατασκευές ἔχουν τοξωτό στόμιο καί πίσω ἐπικλινή καμάρα πού στεγάζει διάδρομο μέ σκαλοπάτια πού κατεβαίνουν στήν πηγή τοῦ νεροῦ. Οἱ πηγές αὐτές θεωροῦνται ἁγιάσματα καί ὀνομάζονται σκεπαστά ἁγιάσματα[58]. Τό τοξωτό στόμιο τῆς πηγῆς στή θέση Δεμίρ-Καπού ἔχει ἄνοιγμα 0,80 μ. καί εἶναι κατασκευασμένο μέ λαξευτές ντόπιες πέτρες. Ἡ τοιχοδομία τῆς καμάρας εἶναι ἀργολιθοδομή. Ἡ πηγή ἀπό χρόνια δέ λειτουργεῖ καί ὁ διάδρομος ἔχει ἐπιχωστεῖ.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μαρώνεια

Βυζαντινή ὀχύρωση

Χτισμένη στούς πρόποδες τοῦ Ἰσμάρου, ἡ Μαρώνεια εἶναι γνωστή ὡς μιά ἀπό τίς ἀρχαῖες ἑλληνικές ἀποικίες

57. Ὅ.π., σ. 785-790. Πρβλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 421.

58. Β΄ Συμπόσιο Λαογραφίας τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου (Ἤπειρος - Μακεδονία - Θράκη), Θεσσαλονίκη 1976, σ. 229-240.

στή θρακική παραλία καί ὁ Στράβων τή μνημονεύει ἀνάμεσα στίς πόλεις τῶν Κικόνων[59]. Σταθμός τῆς Ἐγνατίας ἀνάμεσα στά Κουμουτζηνά καί τήν Τραϊανούπολη, ἔχει διαδοχικές ὀχυρώσεις, πού ἡ ἐσώτερη ἀνάγεται στά βυζαντινά χρόνια. Σέ μολυβδόβουλλο τοῦ 11ου-12ου αἰ. ἡ πόλη χαρακτηρίζεται ὡς κάστρο[60].

Μεγάλα τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου ἀποκαλύφθηκαν τό 1975 ἀπό τήν Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Κομοτηνῆς. Φέτος ἡ Ἐφορεία μας ἄρχισε τή συντήρηση τῶν τμημάτων πού ἀποκαλύφθηκαν, κάνοντας ἀρχή ἀπό τό δυτικότερο πρός τή θάλασσα σωζόμενο ὀρθογώνιο πύργο (Πί ν. 264 β). Ἡ τοιχοδομία τοῦ πύργου εἶναι ἀργολιθοδομή, ὅπου τό χρησιμοποιούμενο ὑλικό, ἀνάμεσα στό ὁποῖο καί ὑλικό ἀρχαῖο, διατηρεῖ κάποια κανονικότητα στίς στρώσεις. Πλίνθοι κατά τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα περιβάλλουν τούς λίθους, ἐνῶ ζῶνες ἀπό τρεῖς σειρές πλίνθων παρεμβάλλονται στήν τοιχοδομία. Τά ἀγκωνάρια εἶναι συνήθως ἀρχαῖα λαξευμένα μάρμαρα. Ἡ τοιχοδομία αὐτή, πολύ συχνά συναντιέται σέ ὀχυρώσεις στήν περιοχή τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καί Θράκης.

Ἐκτός ἀπό τόν ἀκραῖο δυτικό πύργο, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξωτερική πλευρά σώζεται σχεδόν ἀκέραιη, ἁρμολογήθηκαν καί ἄλλα τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, κυρίως στίς γωνίες τῶν πύργων.

Συντηρήθηκε ἐπίσης καί ἡ κατασκευή, πού χαρακτηρίστηκε ὡς ληνός, στήν ἐξωτερική γωνία ὀρθογώνιου πύργου στό βόρειο τμῆμα τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου (Πί ν. 264 γ).

Συντήρηση παλαιοχριστιανικοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου

Κατά τή διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ ξεσκεπάστηκε καί συντηρήθηκε (στεφανώματα) τό ψηφιδωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικοῦ κτιρίου, πού ἀποκαλύφθηκε τό 1973. Τό ψηφιδωτό σκεπάστηκε καί πάλι. Ἡ ἀποκόλλησή του δέν ἔχει προγραμματιστεῖ ἀκόμη.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Δ ι δ υ μ ό τ ε ι χ ο

Τέμενος Γιλντιρίμ[61]

Μετά τή μερική συντήρηση καί ἀντικατάσταση φύλλων μολύβδου τῆς πυραμιδοειδοῦς στέγης τοῦ τεμένους, ἄρχισε ἡ ἐπιδιόρθωση τῆς ἐσωτερικῆς ξύλινης ὀροφῆς του. Ἡ ὀροφή αὐτή χωρίζεται σέ ὀκτώ ἐπίπεδα ταβάνια καί δώδεκα τόξα, κατασκευασμένα ὅλα ἀπό σανίδες καί πήχεις, πού γεφυρώνουν τούς τέσσερις λιθόχτιστους πεσσούς καί τούς συνδέουν μέ τούς ἐξωτερικούς τοίχους. Ὁ κεντρικός τετράγωνος χῶρος καλύπτεται μέ θόλο, κατασκευασμένο ἐπίσης ἀπό κομμάτια ξύλου κατάλληλα προσαρμοσμένα στά δοκάρια τῆς στέγης. Ἡ ὅλη κατασκευή δέν ἔχει σχέση μέ τή στατική τοῦ κτιρίου καί εἶναι τελείως διακοσμητική. Κρύβει τόν ξύλινο σκελετό τῆς στέγης, πού ἀποτελεῖται ἀπό κάθετα καί ὁριζόντια δοκάρια μεγάλης διατομῆς, πού κρατοῦν τό βάρος τῆς μολύβδινης στέγης καί τό διοχετεύουν στούς τέσσερις λιθόχτιστους πεσσούς καί στούς ἐξωτερικούς τοίχους. Ἡ ξύλινη ὀροφή εἶχε καταστραφεῖ σέ μεγάλο ποσοστό ἀπό τά νερά τῆς βροχῆς πού ἔμπαιναν ἀπό τήν καταστραμμένη στέγη. Ἡ ἀνακατασκευή τοῦ δυτικοῦ καί γωνιακοῦ βορειοδυτικοῦ ταβανιοῦ, ὅπως ἐπίσης καί τῶν τριῶν τόξων πού συνδέουν τό βορειοδυτικό πεσσό μέ τούς ἐξωτερικούς τοίχους καί τό νοτιοδυτικό πεσσό ἔγινε μέ τυποποιημένες σανίδες καί πήχεις ἀπό λευκό ρωσικό ξύλο, πού βάφονταν σκοῦρο καφέ – οἱ σανίδες – καί πράσινο – οἱ πήχεις – καί μετά καρφώνονταν στά δοκάρια τοῦ σκελετοῦ τῆς στέγης (Πί ν. 264 δ).

Παράλληλα ἔγινε καί τό φράξιμο τῶν παραθύρων τοῦ τεμένους μέ δικτυωτό σύρμα γιά νά ἐμποδίζεται ἡ εἴσοδος τῶν πτηνῶν.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Φ ί λ ι π π ο ι

Ἀγρός Ἠλία Παυλίδη[1] (ἀριθ. κληρ. 460)

Συνεχίστηκε φέτος ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα στόν ἀγρό Παυλίδη[1]. Ἐπεκτάθηκε ἡ τομή ΓΔΕΖ (Σ χ έ δ. 1) στά βόρεια καί νότια, μέ ἀποτέλεσμα νά διαπιστωθεῖ ὅτι τό δάπεδο μέ τό κουρασάνι περικλειόταν ἀπό τρεῖς τοίχους στά βόρεια, νότια καί δυτικά. Πάνω στό δάπεδο βρέθηκαν ἑπτά χάλκινα νομίσματα καί τά ἑξῆς: α) Κώνσταντος Β΄, περιόδου 341-346, β) Κωνστάντιου Β΄, περιόδου 351-354, γ) Ἀρκαδίου, περιόδου 395-408, δ) ἀδιάγνωστου αὐτοκράτορα, περιόδου 400-402, ε) πιθανότατα Θεοδοσίου Β΄, περιόδου 402-450, στ) πιθανότατα Βαλεντινιανοῦ Γ΄, περιόδου 425-455 καί ζ) Ἀναστασίου Α΄, περιόδου 491-518.

Στό τμῆμα τῆς στοᾶς πού ἀποκαλύφθηκε τό 1975 κατά τόν καθαρισμό τῆς κιονοστοιχίας ἀπό τά πεσμένα τόξα βρέθηκαν τά ἑξῆς χάλκινα νομίσματα: α) Διοκλητιανοῦ, περιόδου 295/6, β) Γαλέριου, περιόδου 295/6, γ) Μαξιμιανοῦ, περιόδου 295/299, δ) Πιθανότατα Κωνστάντιου Β΄, περιόδου 346-361, ε) Οὐάλεντα, περιόδου 364-378, στ) ἀδιάγνωστου αὐτοκράτορα, περιόδου 400-402, ζ) Θεοδοσίου Β΄, περιόδου 408-423, η) ἀδιάγνωστου αὐτοκράτορα, περιόδου 408-423 καί θ) Ἰουστίνου Β΄, περιόδου 566/7[2].

Σέ ἀπόσταση 1 μ. ἀπό τή βορειοδυτική γωνία τοῦ δαπέδου καί σέ ἐπαφή μέ τόν τοῖχο Τα ἀποκαλύφθηκε πρόχειρα σκεπασμένο τετράγωνο ἄνοιγμα, πλευρᾶς 0,40 μ., ἀπ' ὅπου μπήκαμε σ' ἕνα ὑπόγειο ταφικό συγκρότημα,

59. *Μετὰ δὲ τὴν ἀνὰ μέσον λίμνην Ξάνθεια, Μαρώνεια καὶ Ἴσμαρος, αἱ τῶν Κικόνων πόλεις.* Στράβων VII, 43 (44), ἐκδ. H. L. Jones, III, σ. 364.

60. Θρακικά 4 (1933), σ. 36. Βλ. ἐπίσης C. Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géogaphie historique, Ἀθήνα 1976, σ. 115-117.

61. Γιά τό τέμενος Γιλντιρίμ Βαγιαζήτ βλ. Θρακικά 10 (1938), σ. 35-51.

1. Βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 306.

2. Ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων ἔγινε ἀπό τήν ἐπιστημονική βοηθό Βάσω Ἀθανασοπούλου.

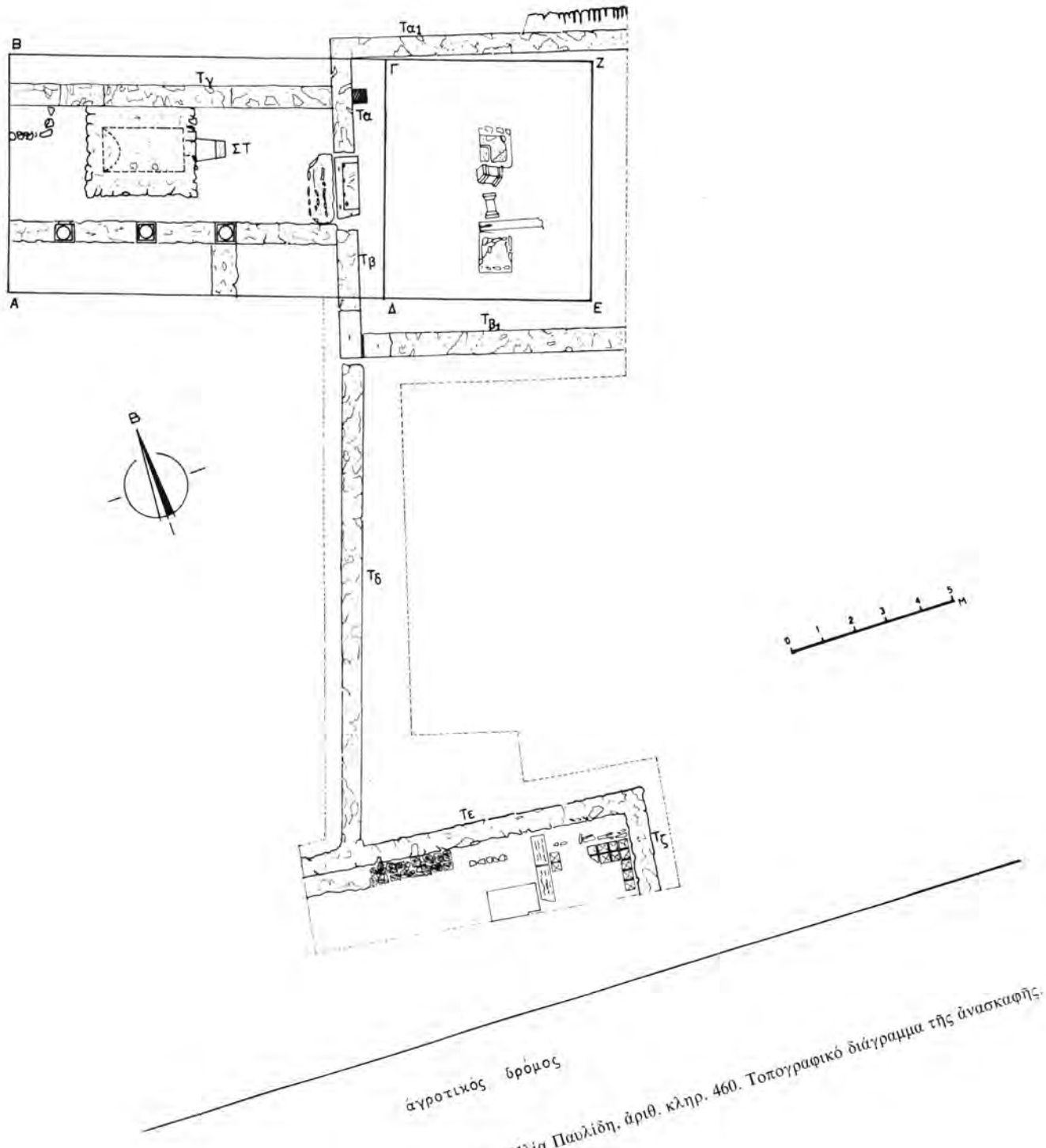

Σχέδ. 1. Φίλιπποι. Ἀγρός Ἠλία Παυλίδη, ἀριθ. κληρ. 460. Τοπογραφικό διάγραμμα τῆς ἀνασκαφῆς.

διαστ. 7,70×8 μ., πού ἀποτελεῖται ἀπό δύο καμαροσκεπεῖς θαλάμους, διαστάσεων ὁ καθένας 3×4,50 μέ ὕψος 2,90 μ., καί καμαροσκέπαστο προθάλαμο, διαστάσεων 7,70×2,50 μέ ὕψος 2,70 μ. (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 265 α). Μαρμάρινες πλάκες, ὕψ. 1 μ., μέ κοιλόκυρτα κυμάτια στή βάση καί στήν ἐπίστεψή τους ἐπενδύουν τούς τοίχους τῶν θαλάμων. Στόν προθάλαμο μόνο ἡ δυτική πλευρά ἔχει ὀρθομαρμάρωση μέ ἐντοιχισμένες πλάκες χωρίς κυμάτια. Πάνω ἀπό τήν ὀρθομαρμάρωση ἐκφορικά τοποθετημένες πλίνθοι διαμορφώνουν τήν καμάρα τῶν θαλάμων. Οἱ πλίνθοι καλύπτονται μέ κονίαμα ἀπό τριμμένο τοῦβλο καί ἀσβέστη καί γκριζόλευκο ἐπίχρισμα.

Κάθε θάλαμος χωρίζεται σέ δύο μέρη ἀπό ἕνα μαρμάρινο, διάτρητο μέ ρόμβους θωράκιο, μήκ. 2,70, ὕψ. 1 καί πάχ. 0,30 μ. (Π ί ν. 265 β). Δύο μολύβδινες λάρνακες, μήκ. 1,80 καί 1,40 μ. ἀντίστοιχα, βρέθηκαν στό νότιο θάλαμο καί μολύβδινη λάρνακα, μήκ. 1,40 μ. στό βόρειο. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν θαλάμων μέ τόν προθάλαμο γίνεται μέ δύο συρόμενες μαρμάρινες πόρτες, ὕψ. 1,75, πλ. 0,75, πάχ. 0,10 μ. Πολύστιχη ἱδρυτική ἐπιγραφή, λαξευμένη στήν ὀρθομαρμάρωση τοῦ προθαλάμου, καί μία ἐπιτύμβια στό νότιο θάλαμο ἀναφέρουν τόν ἱδρυτή τοῦ τάφου καί τούς συγγενεῖς του.

Ἐλάχιστα γράμματα σώζονται ἀπό μιά τρίτη ἐπιγραφή μέ κόκκινο χρῶμα πάνω στό γκριζόλευκο ἐπίχρισμα τοῦ προθαλάμου γιατί τό κονίαμα λόγῳ τῆς ὑγρασίας διογκώθηκε καί πέφτοντας στό δάπεδο θρυμματίστηκε.

Πάνω στό δάπεδο τοῦ προθαλάμου βρέθηκαν δύο ἄβαφοι ἀμφορεῖς ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων ἀπό σκοῦρο καφέ πηλό (Π ί ν. 265 γ). Διαστάσεις: α) Ὕψ. 0,41, διάμ. κοιλίας 0,26, διάμ. βάσης 0,10 μ. β) Ὕψ. 0,52, διάμ. κοιλίας 0,26, διάμ. βάσης 0,08 μ.

Στό νότιο προθάλαμο ὀξυπύθμενος ραβδωτός ἀμφορέας ἀπό κοκκινωπό πηλό (Π ί ν. 265 γ), ὕψ. 0,55, διάμ. κοιλίας 0,19 μ.

Τό δάπεδο τοῦ ὑπόγειου ταφικοῦ συγκροτήματος εἶναι κατασκευασμένο μέ μαρμάρινες πλάκες σέ β΄ χρήση πού προέρχονται ἀπό παλιότερα κτίρια. Οἱ καμαροσκεπεῖς ἀνωδομές τῶν θαλάμων καί τοῦ προθαλάμου διαμορφώνονται ἐξωτερικά σ' ἕνα μεγάλο ἐπίπεδο βάθρο, πάχ. 1,20 μ., πού ἀποτελεῖ τό δάπεδο τοῦ οἰκοδομήματος πού βρισκόταν πάνω ἀπό τό ταφικό συγκρότημα.

Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα προχωρώντας πρός Ν. ἀποκάλυψε τόν τοῖχο Τδ πού συναντάει τόν Τε, ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνση ἀπό Α. πρός Δ. καί πού πρός Α. σχηματίζει γωνία μέ τόν Τζ. Ὅλοι οἱ τοῖχοι εἶναι ἀπό ἀργολιθοδομή, πλ. 0,65 μ. Κατά μῆκος τοῦ τοίχου Τε ἀποκαλύφθηκε ἔδρανο, πάχ. 0,52 καί ὕψ. 0,50 μ.· εἶναι χτισμένο μέ ἀργολιθοδομή καί ἡ πάνω ἐπιφάνειά του εἶναι καλυμμένη μέ πήλινες ἀκανόνιστες πλάκες. Στή βάση τοῦ τοίχου βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν μέ πινελιές ἀπό κόκκινο, πράσινο, γαλάζιο καί λευκό χρῶμα.

Ἐγκάρσια πρός τόν τοῖχο Τε τοποθετημένες στό δάπεδο, πάνω σέ λεπτό στρῶμα ἀσβεστοκονιάματος, ἀποκαλύφθηκαν μαρμάρινες πλάκες σέ β΄ χρήση μέ λατινικά γράμματα.

Ἡ μία πλάκα, διάστ. 0,97×0,38 μ., ἔχει τό ἐξῆς ὑπόλοιπο λατινικῆς ἐπιγραφῆς (Π ί ν. 266 α):

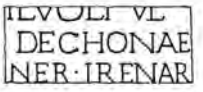

Ὕψος γραμμάτων 0,10 μ.

Ἡ ἄλλη πλάκα, διαστ. 1,80×0,38 μ., ἔχει τό ἐξῆς ὑπόλοιπο λατινικῆς ἐπιγραφῆς (Π ί ν. 266 β):

Ὕψος γραμμάτων 0,13 μ.

Ἀνατολικά τῶν λατινικῶν ἐπιγραφῶν φάνηκε δάπεδο ἀπό πήλινες πλάκες. Στό ἐσωτερικό τῆς γωνίας πού σχηματίζουν οἱ τοῖχοι Τε καί Τζ, ἐκτός ἀπό τά κομμάτια ἀπό μαρμάρινα διάτρητα θωράκια, βρέθηκε ἕνα τμῆμα ἀπό μαρμάρινο ἀμφίγλυφο θωράκιο κολοβωμένο κατά τό ὕψος καί τή μία κατακόρυφη πλευρά του. Τό θωράκιο φαίνεται νά συνεχίζεται κατά πλάτος, σχηματίζοντας ἀμβλεία γωνία μέ τήν ἐπίπεδη μπροστινή ὄψη του, πού σώζει δύο κεραῖες ἀπό ἀνάγλυφο σταυρό πεπλατυσμένες στά ἄκρα. Ὁ σταυρός περιβάλλεται ἀπό τρία ὁμόλογα, ὀρθογώνια, ταινιωτά πλαίσια. Στήν πίσω ὄψη διακοσμεῖται μέ τό ἴδιο σχῆμα σταυροῦ χωρίς πλαισίωση. Στή σωζόμενη γωνία τῆς πίσω ὄψης ἔχει τόρμο.

Τό θωράκιο πού περιγράψαμε, πιθανότατα ἀπό παλαιοχριστιανικό ἄμβωνα, μαζί μέ τά διάτρητα θωράκια, ἀποτελοῦν μαρτυρίες πώς βρισκόμαστε σέ λατρευτικό κτίριο.

Ἐλευθερούπολη

Ἅγιος Νικόλαος

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ἀνακατασκευῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἐλευθερουπόλεως[3]. Μετά τήν κατασκευή τῆς στέγης οἱ τοῖχοι ἐπιχρίστηκαν μέ λευκό κονίαμα, ἐκτός ἀπό τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, ὅπου κάτω ἀπό τό στρῶμα τῆς στάχτης διακρίνονταν ἴχνη μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν. Στίς εἰσόδους τοῦ ναοῦ κατασκευάστηκαν τρεῖς θύρες, κατά τά πρότυπα θυρῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν, σύμφωνα μέ σχέδια πού σύνταξε ὁ σχεδιαστής Ἀργ. Κούντουρας.

Καθαρίστηκαν, φωτογραφήθηκαν καί καταγράφτηκαν ὅλα τά ἐντοιχισμένα καί κινητά μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, γλυπτά ἤ ἐπιγραφές.

Τά σπουδαιότερα ἀπό αὐτά εἶναι τά ἐξῆς:

α) Ἐπιτύμβια μαρμάρινη πλάκα ἐποχῆς ρωμαιοκρατίας ἐντοιχισμένη στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ ναοῦ, ὕψ. 0,75, πλ. 0,57 καί πάχ. 0,19 μ., ἀπό μάρμαρο γκριζωπό. Κολοβωμένη στό πάνω μέρος σώζει τμῆμα ἀπό ὀρθογώνια βά-

3. ΑΔ, ὅ.π., σ. 308.

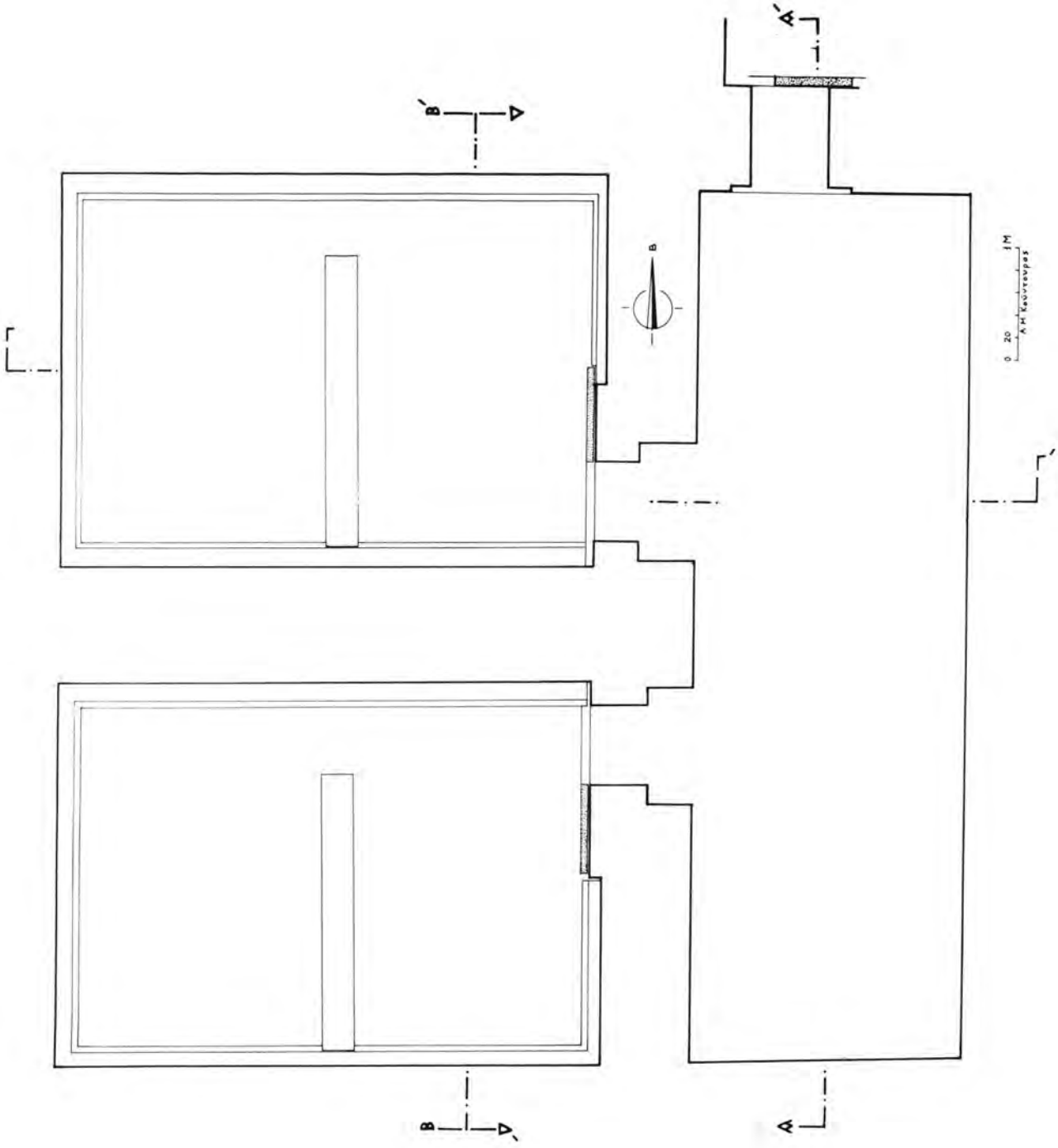

Σχέδ. 2. Φίλιπποι. Ἀγρός Ἠλία Παυλίδη, ἀριθ. κληρ. 460. Κάτοψη ὑπόγειου ταφικοῦ συγκροτήματος.

θυνση μέ ἴχνη ἀπό ἀνάγλυφη παράσταση. Στό μέσο τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειάς της ἔχει σέ β΄ χρήση τετράγωνο τόρμο γεμάτο λιωμένο μολύβι καί σποραδικά χτυπήματα μέ βελόνι. Σώζει τό ἑξῆς ὑπόλοιπο λατινικῆς ἐπιγραφῆς (Π ί ν. 266 γ):

ZIPYR. SVDILAEE
ANN.V. H E.
BENDIS SAVCILESF
MATE VCILESS
CH ES IETP A
ZIPAEFINEPO I I
D.S F.C

β) Τμῆμα ρωμαϊκῆς πλάκας, σωζ. ὕψ. 0,77, σωζ. πλ. 0,58 μ., ἀπό γκριζωπό μάρμαρο κολοβωμένη, στίς πλευρές, χρησιμοποιήθηκε ὡς βάση τοῦ κίονα πού βρίσκεται στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ περιστώου τοῦ Ἁγίου Νικολάου μέ ἀποτέλεσμα νά φαίνεται τό ἑξῆς ὑπόλοιπο λατινικῆς ἐπιγραφῆς (Π ί ν. 267 α):

VA S
AVG AVC
IS. Q· VOLVSIO· SATVRNIN

γ) Ἀπότμημα ρωμαϊκῆς πλάκας ἀπό γκριζωπό μάρμαρο, ὕψ. 0,125, πλ. 0,22 μ., πού σώζει τό ἀκόλουθο ὑπόλοιπο λατινικῆς ἐπιγραφῆς:

I H H
C C T E

δ) Τμῆμα ἐνεπίγραφης πλάκας ἀπό γκριζωπό μάρμαρο, σωζ. πλ. 0,62, σωζ. ὕψ. 0,31 μ. Ἐντοιχισμένη στή γωνία μιᾶς ἀπό τίς ὀκτώ πλευρές τῆς κόγχης, σώζει στήν ἐπιφάνειά της, πού εἶναι δουλεμένη μέ βελόνι, τό ἑξῆς ὑπόλοιπο ἐπιγραφῆς:

L O N I
T A I A Γ

ε) Ἐντοιχισμένο στήν ὀκταγωνική κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ἀμφικιόνιο ἀπό γκριζωπό μάρμαρο, κολοβωμένο κατά τό ὕψος του, πλ. 0,39, σωζ. ὕψ. 0,55 μ., σώζει στό κάτω μέρος τῆς ὁρατῆς πρισματικῆς πλευρᾶς του ἐγχάρακτο πατριαρχικό σταυρό καί πάνω τήν ἑξῆς ἐγχάρακτη ἐπιγραφή:

ΕΤΟΣ
1757

Πιθανότατα ἡ χρονολογία ἀναφέρεται στήν τελευταία οἰκοδομική φάση τοῦ ναοῦ.

ζ) Τεκτονικό κολουροπυραμιδοειδές κιονόκρανο. Ὕψ. 0,32, πλευρά ἄβακα 0,32, κάτω διάμετρος 0,20 μ. Μέ σχοινοειδή σπείρα διαμορφώνεται ἡ βάση τοῦ κιονοκράνου ἐνῶ σταυρός μέ πεπλατυσμένες τίς κεραῖες πού περιβάλλεται ἀπό λογχοειδή φύλλα διακοσμεῖ τήν καθεμιά ἀπό τίς τέσσερις πλευρές τοῦ σώματός του. Οἱ κωνοειδεῖς ἀποφύσεις κάτω ἀπό τίς τέσσερις γωνίες τοῦ τετράπλευρου ἄβακα ἀποτελοῦν ἀνάμνηση τῶν ἐλίκων ἀπό τόν κάλαθο τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου.

η) Τό πάνω τμῆμα πεσσίσκου μέ συμφύες ἡμικιόνιο. Ἡ μπροστινή ἐπιφάνεια ἔχει κάθετες γλυφές, μεταξύ τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται ἐπίπεδες ταινίες πού ἐπιστέφονται ἀπό εἶδος ἐπικράνου μέ φυτική διακόσμηση. Ἡ πάνω ἐπιφάνεια σώζει τόρμο γιά τήν προσαρμογή «μήλου» (cabochon). Σωζ. ὕψ. 0,24, πλ. 0,22, πάχ. 0,17 μ.

θ) Ἡ Ἁγία Τράπεζα ἀποτελεῖται ἀπό τμῆμα ἀράβδωτου κίονα, διαμ. 0,38, ὕψ. 0,67 μ., πού ἔχει τοποθετηθεῖ μέσα στό πλακοστρωμένο δάπεδο καί στηρίζει ἰωνικό κιονόκρανο μέ ἐπίθημα, πάνω στό ὁποῖο ἐπικάθεται ἡ μαρμάρινη πλάκα τῆς Ἁγίας Τράπεζας.

Τό κιονόκρανο μέ δύο ἁπλές ἕλικες χωρίς διακόσμηση στόν ἐχίνο καί τά προσκεφάλαια διακοσμεῖται στίς στενές πλευρές τοῦ ἐπιθήματος μέ ἀνάγλυφο σταυρό· ἀπό τίς ὁριζόντιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἐκφύονται οἱ μίσχοι δύο κισσόφυλλων πού καταλήγουν στίς ἐπάνω γωνίες τοῦ ἐπιθήματος.

Ἡ πλάκα τῆς Ἁγίας Τράπεζας κολοβωμένη, στή μία γωνία της (Π ί ν. 267 β), εἶναι ἡμικυκλική τράπεζα πρόθεσης μέ ὑπερυψωμένα ἀνάγλυφα χείλη, ὥστε νά σχηματίζεται ρηχή λεκάνη. Στή χορδή της διαμορφώνεται σέ ἐλαφρό ἀνάγλυφο ἡμικυκλικό πινάκιο.

Ἐντοιχισμένα βρέθηκαν (Σ χ έ δ. 3):

α) Ἀμφικιόνιο ἐντοιχισμένο ἀνάποδα στή δυτική πλευρά τοῦ ναοῦ πρός τό νότιο μέρος. Ἡ βάση του ἰωνίζουσα μέ πλίνθο· ἡ πρισματική του ἐπιφάνεια διακοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο σταυρό, ὁ ὁποῖος μέ τό προσαρτημένο στήν ἐπάνω κεραία του ἄγκιστρο συνθέτει τήν παράσταση τοῦ χρίσματος. Ὁ σταυρός λαξεύτηκε ὅταν τό ἀμφικιόνιο χρησιμοποιήθηκε ὡς θωράκιο πρίν ἐντοιχιστεῖ. Διαστάσεις: 0,455×1,16 μ.

β) Παρόμοιο μέ τό πρῶτο ἀμφικιόνιο μέ τήν ἴδια παράσταση, ἐντοιχισμένο ἀνάποδα στό βόρειο μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Διαστάσεις: 0,54×1,25 μ.

γ) Στή νότια ἀνοιχτή στοά ἐντοιχισμένο στό πεζούλι τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, πεσσόσχημο βάθρο ἐπιστέφεται ἀπό κοιλόκυρτα κυμάτια πού ἀπολήγουν σέ βάθυνση λαξευμένη κυκλικά (διαμ. 0,54, βάθ. 0,20 μ.) σέ σχῆμα λεκάνης, μέ ὑπερυψωμένο χεῖλος κατά 0,045 μ. Ἡ ὁρατή πλευρά του διακοσμεῖται μέ σταυρό σέ χαμηλό ἀνάγλυφο πού ἔχει πεπλατυσμένες τίς κεραῖες του καί πατάει σέ ὁριζόντια χάραξη.

Πιθανότατα πρόκειται γιά βωμό τῆς ρωμαιοκρατίας πού χρησιμοποιήθηκε μετά τή λάξευση τῶν ἀνάγλυφων σταυρῶν στά πρωτοχριστιανικά χρόνια.

Μοσυνόπολη

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα στή Μοσυνόπολη[4], ὅπου τήν προηγούμενη χρονιά εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τμήματα ἀπό τό ἀνατολικό καί τό νότιο τεῖχος τῆς πόλης.

Μέ τομές κάθετες πρός τό νότιο τεῖχος ἀποδείχθηκε πώς ἀκολουθεῖται τό ἴδιο σύστημα τοιχοποιίας πού διαπιστώθηκε στό ἀνατολικό τεῖχος[5], ὅπου αὐξάνεται τό πλάτος του ἀπό 2,50 σέ 4 μ. μέ τήν παρεμβολή μιᾶς κλίμακας, πλ.

4. Ὅ.π., σ. 311.
5. Ὅ.π.

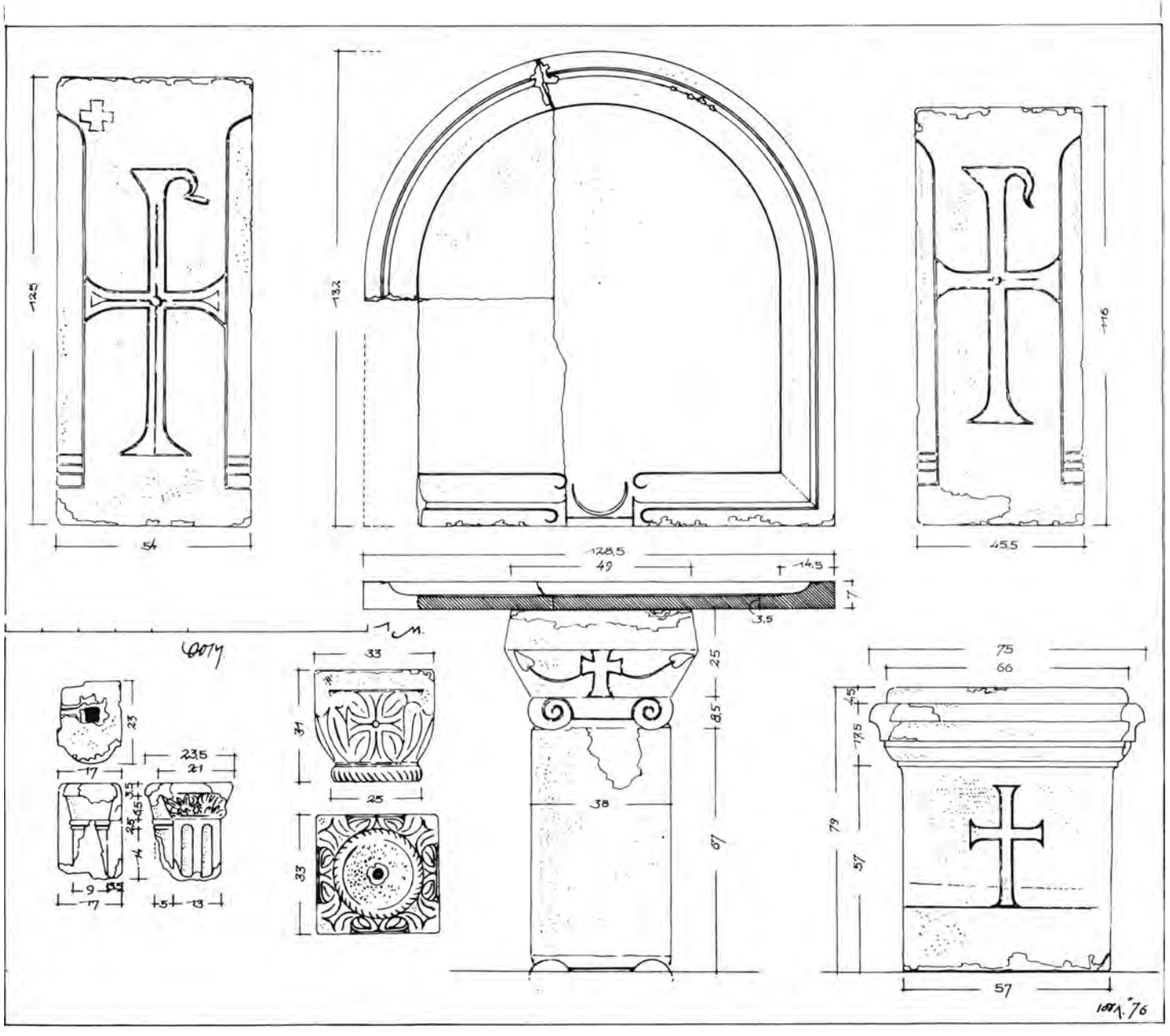

Σχέδ. 3. Ἐλευθερούπολη. Ἅγιος Νικόλαος. Γλυπτά

1,50 μ., στήν ἐσωτερική πλευρά του. Στό ἴδιο ὕψος μέ τήν κλίμακα, στήν ἐξωτερική παρειά τοῦ τείχους, ἀποκαλύφθηκε τετράπλευρος πύργος μέ ἐσωτερικές διαστάσεις 5×5, πάχος τοίχων 1,50 μ., καί διάδρομο ἐπικοινωνίας μέ τό ἐσωτερικό τοῦ φρουρίου, μήκ. 3 καί πλ. 1,50 μ. Πρόκειται γιά ἐπιβλητικό πύργο πού σώζεται σέ ὕψος 3 μ. ἀπό τήν εὐθυντηρία, εἶναι χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή καί ἐντυπωσιάζει ἡ ἁπλότητα καί στιβαρότητα τῆς κατασκευῆς του. Ἐξωτερικά τοῦ νότιου τείχους στό ὕψος τῆς εὐθυντηρίας μέσα σέ ἀμμῶδες στρῶμα ἐδάφους ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς τάφοι. Οἱ δύο εἶναι καλυβίτες (ἀριθ. 15 καί 16) καί ὁ τρίτος εἶναι πήλινος ταφικός πίθος (Π ί ν. 267 γ): ὕψ. 1,02, διαμ. κοιλίας 0,33, ὕψ. λαιμοῦ 0,095, διαμ. στομίου 0,10 μ.

Μέ ἀνασκαφικές τομές στό νοτιοανατολικό γωνιακό πύργο διαπιστώθηκε τό σχῆμα καί ἡ σύνδεσή του μέ τό τεῖχος· ἀποτελεῖται ἀπό δύο δακτυλίους πού ἑνώνονται μέ ἕνα διάδρομο. Ὁ μεγαλύτερος δακτύλιος πού διαμορφώνει τό κυκλικό σχῆμα τοῦ πύργου ἔχει διάμετρο 4,50 μ., τό μῆκος τοῦ διαδρόμου εἶναι 3 μ. μέ πλάτος 1,30 μ. ἐνῶ ἡ διάμετρος τοῦ μικρότερου δακτυλίου εἶναι 2 μ. Ὁ διάδρομος καί ὁ μικρός δακτύλιος εἶναι χτισμένοι μέ πλίνθους σχεδόν τετράγωνες, πάχ. 0,05 καί πλ. 0,30 μ.

Πλίνθινες πλάκες καλύπτουν τό δάπεδο τοῦ μεγάλου δακτυλίου πού βρίσκεται 0,30 μ. χαμηλότερα ἀπό τό πλακοστρωμένο μέ πλίνθους ἐπίσης δάπεδο τοῦ διαδρόμου ὅπου βρέθηκε νόμισμα πιθανότατα Ἀναστασίου, περιόδου 491-518, μέσα σέ ραβδωτά ὄστρακα μέ πυκνές ἐπάλληλες ραβδώσεις, καθώς καί πήλινη εὐλογία (Π ί ν. 267 δ), ὕψ. 0,075, πλ. 0,06 μ., μέ πεπλατυσμένες τίς πλευρές πού διακοσμοῦνται μέ ἐμπίεστη διακόσμηση στό κέντρο καί περιφερειακά μέ ἐγχάρακτους ὁμόκεντρους κύκλους.

Οἱ κάθετες πρός τό ἀνατολικό τεῖχος τομές ἀποκάλυψαν τρεῖς τετράπλευρους πύργους, ὅμοιους κατασκευαστικά καί σέ διαστάσεις μέ τόν πύργο τοῦ νότιου τείχους.

Οἱ πύργοι ἀπέχουν μεταξύ τους περίπου 50 μ. Μεταξύ τοῦ γωνιακοῦ καί τοῦ πρώτου τετράπλευρου πύργου, σέ ἀπόσταση 12 μ. ἐξωτερικά τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος, φάνηκε ἕνα μικρό τμῆμα ἀπό τό προτείχισμα, πού ἔχει πάχος 0,60 μ. καί εἶναι χτισμένο μέ ἀργολιθοδομή. Ἀνάμεσα στό προτείχισμα καί τό τεῖχος, ὅταν ὁ χῶρος ἀπελευθερώθηκε ἀπό τά μπάζα, φάνηκε ἕνα παχύ στρῶμα ἄμμου πού ἀρχίζει λίγο πιό πάνω ἀπό τήν εὐθυντηρία· πρόκειται πιθανότατα γιά τήν τάφρο πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στό προτείχισμα καί στό τεῖχος.

Στήν ἐσωτερική πλευρά τοῦ προτειχίσματος, μέσα στό ἀμμῶδες στρῶμα, βρέθηκε νόμισμα ἐποχῆς Μ. Κωνσταντίνου περιόδου 330-335, καθώς καί δύο ὄστρακα πού ἀποτελοῦν τμήματα ἀπό τή βάση καί τή μύξα πήλινου λυχναριοῦ ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων[6].

Σ' ὅλο τό χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς, ἐκτός ἀπό τά ἄφθονα ὄστρακα, βρέθηκαν καί τά ἑξῆς πέντε νομίσματα: α) Διοκλητιανοῦ, περιόδου 295-296, β) Ἀρκαδίου, περιόδου 395-408, γ) Ἀρκαδίου, περιόδου 395-408, δ) follis, περιόδου 1042-1050 καί ε) Θεοδώρου Δούκα Λάσκαρη, περιόδου 1254-1258.

ΧΑΡ. ΠΕΝΝΑΣ

6. Szentleleky, Ancient Lamps, Amsterdam 1969, σ. 110 (183).

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Ἀγρός Πάσσα

Βρίσκεται ΝΔ. ἀπό τό Εὐπαλίνειο σέ μικρή ἀπόσταση Α. ἀπό τό τεῖχος. Μέ ἀφορμή τήν ἐκσκαφή ὀρυγμάτων ἀπό τό στρατό ἄρχισε ἐκτεταμένη ἀνασκαφή ἡ ὁποία θά συνεχιστεῖ τόν ἑπόμενο χρόνο.

Δυτική νεκρόπολη

Κτῆμα Μαρίας Ματθαίου

Βρίσκεται βόρεια ἀπό τή λίμνη Γλυφάδα καί στά ἀνατολικά τοῦ κτήματος Στυλ. Καπούδα, ὅπου παλιότερα εἶχε ἀνασκαφτεῖ σειρά τάφων[1]. Κατά τήν ἐκσκαφή βόθρου γιά τίς στρατιωτικές ἐγκαταστάσεις βρέθηκε λαξευτός τάφος συλημένος.

Ὁ τάφος, λαξευμένος στό μαλακό πέτρωμα μέ κατεύθυνση Α.-Δ. (εἴσοδος ἀπό τά ἀνατολικά), εἶχε διαστάσεις 2,80×2,43×1,23 καί ὕψος 1,25-1,34 μ. Ἡ πέτρα πού ἔκλεινε τήν εἴσοδο βρέθηκε παραμερισμένη στόν ὑποτυπώδη δρόμο τοῦ τάφου. Στο δάπεδο τοῦ θαλάμου, κοντά στήν εἴσοδο, ἦταν σκαμμένος ὀρθογώνιος λάκκος, ὁ κυρίως τάφος, μέ κατεύθυνση Α.-Δ., διαστ. 2,05×0,55 μ. Ἀπό τά κτερίσματα βρέθηκαν σκορπισμένα μέσα στό θάλαμο: μικρό δισκάριο ἀπό χρυσό ἔλασμα, χρυσό φύλλο ἀπό στεφάνι, τρία χάλκινα νομίσματα, κομμάτια χάλκινου δαχτυλιδιοῦ, ὀστέινη μικρή κυλινδρική θήκη, σχεδόν ἀκέραιη, καί κομμάτια γυάλινων ἀγγείων, ἄφθονα καρφιά χάλκινα καί σιδερένια, κομμάτια καί ἐξαρτήματα ἀπό χάλκινα ἀντικείμενα, θραύσματα εἰδωλίων, unguentaria κ.ἄ. Ἡ ταφή πρέπει να ἀνήκει στό β΄ μισό τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Κεραμιδιάς[2]

Μέ ἀφορμή τή διάνοιξη τοῦ νέου δρόμου πού ἑνώνει τό χωριό Μυτιληνιοί μέ τήν κεντρική ἀρτηρία ἀπό τό Βαθύ στό Καρλόβασι, ἔγινε ἀνασκαφή (1975-1976) στή θέση Κεραμιδιάς τοῦ χωριοῦ Μαυρατζαῖοι, στούς ἀγρούς Ἰκαρίου καί Γιαννούλη, ὅπου σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες τῶν ἀγροτῶν ὑπῆρχαν ἀρχαῖα.

Ἡ ἔρευνα ἄρχισε μέσα στά ὅρια πού εἶχε χαραχθεῖ ὁ δρόμος καί ἐπεκτάθηκε ἀνατολικά καί δυτικά χωρίς νά ἐξαντλήσει ὅλη τήν περιοχή, ὅπου εἶναι βέβαιο πώς ἐκτείνονται οἱ ἀρχαῖες ἐγκαταστάσεις. Σέ μικρό βάθος ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ χωραφιοῦ ἀποκαλύφθηκαν τά λείψανα συγκροτήματος ὀρθογώνιων χώρων, πού καταλαμβάνουν ἔκταση 19,80×16,80 μ. ἐπάνω στό δρόμο καί τό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ ἀγροῦ καί 8,20×11,20 μ. στό τμῆμα δυτικά ἀπό τό δρόμο (Σχέδ. 1). Ἀπό τά κτίσματα σώζεται μέ διακοπές ἡ θεμελίωση σέ ὕψος 0,20-1,20 μ. Στούς ἀνατολικούς μόνο χώρους διατηρεῖται σέ ὁρισμένα σημεῖα μικρό τμῆμα τῆς ἀνωδομῆς. Οἱ τοῖχοι εἶναι χτισμένοι μέ ἀργούς λίθους τῆς περιοχῆς καί λάσπη. Τό πάχος τους κυμαίνεται ἀπό 0,50 ἕως 0,80 μ. Ὁρισμένοι ἀπ' αὐτούς ἔχουν ἰδιαίτερα προσεγμένη τοιχοδομία, ὅπως ὁ τοῖχος Δ, ἐπάνω στόν ὁποῖο ἔχει χτιστεῖ ὁ ἀναλημματικός τοῖχος τοῦ γειτονικοῦ χωραφιοῦ, ὁ τοῖχος Η καί ὁ ΣΤ (Σχέδ. 1). Οἱ ἀρχαῖες ἐπισκευές καί μετασκευές πού ἔχουν γίνει στά κτίσματα καί ἰδιαίτερα στό δυτικό τμῆμα, ἡ διατήρηση τῶν τοίχων στή θεμελίωση μόνο καί ἡ διακοπή τῆς συνοχῆς τοῦ συγκροτήματος στό κεντρικό τμῆμα, ἀλλά καί τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνασκαφή σταμάτησε πρίν ἐξαντληθεῖ τελείως ἡ περιοχή, δέν ἐπιτρέπουν πρός τό παρόν τήν ἀσφαλή ἑρμηνεία τῆς ἐγκατάστασης. Μόνο γιά τούς ἀνατολικούς χώρους, ὅπου σώζονται στή θέση τους οἱ βάσεις τριῶν μεγάλων πίθων κι ὅπου βρέθηκαν ἴχνη φωτιᾶς καί ἄφθονα κομμάτια ἀπό μεγάλες λεκάνες καί ἀμφορεῖς, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιά ἐργαστηριακούς ἤ ἀποθηκευτικούς χώρους.

Ἐκτός ἀπό τά ἄφθονα κομμάτια τῶν κεραμίδων καί τά χοντρά ὄστρακα, τά εὑρήματα ἦταν ἐλάχιστα. Ὁπωσδήποτε ὅμως λίγα μελαμβαφή ὄστρακα ἐπιτρέπουν νά ἀνεβάσουμε τήν ἀρχή τουλάχιστον τῆς ἐγκατάστασης στόν 4ο αἰ. π.Χ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἕνα ἀργυρό νόμισμα τῆς Μαγνησίας τοῦ τέλους τοῦ 4ου – ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μέ τόν ὁπλισμένο ἱππέα καί τό γονατισμένο ταῦρο[3].

ΗΩΣ Α. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

1. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 388 κ.ἑ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 417.

2. Ἡ ἀνασκαφή ἔγινε μέ τή συνεχή παρακολούθηση τῆς ἀρχαιολόγου Νταίζης Ρούσου.

3. B. V. Haed, Historia Numorum², σ. 582. Τοῦ ἴδιου, A Guide to the Principal Coins of the Greeks.πίν. 28,28.

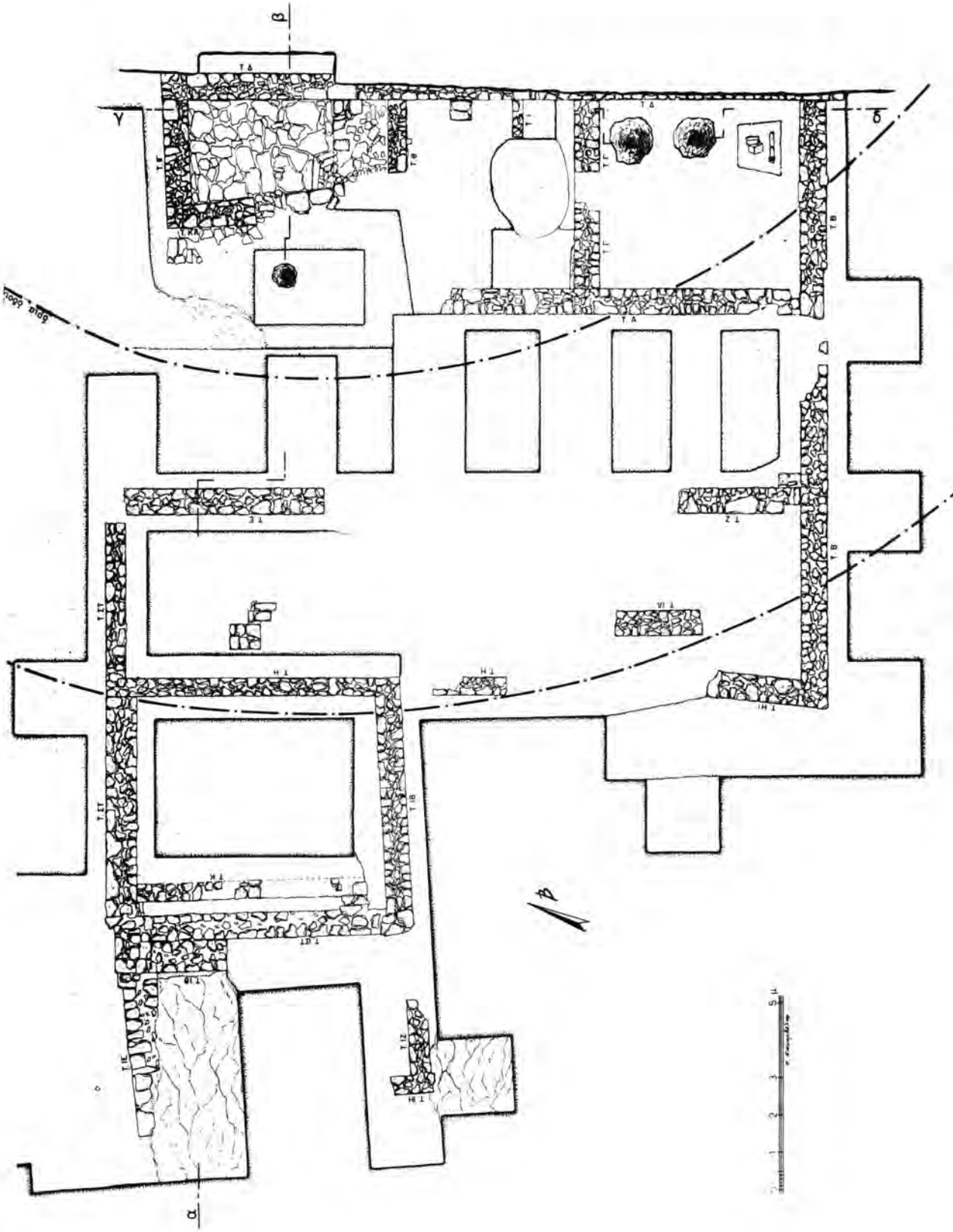

Σχέδ. 1. Σάμος. Καστρωμένη ψηφιδωτή κάτοψη της ανασκαφής.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Νάξος

Χώρα

Κατά τήν ἐκσκαφή θεμελίων γιά τήν ἀνέγερση νέας οἰκοδομῆς στό οἰκόπεδο Κουφοπούλου στήν περιοχή Πλύθος, βρέθηκε μαρμάρινο ἀρχιτεκτονικό μέλος. Παράλληλα, σέ βάθος 1 μ., ἀποκαλύφθηκαν γεωμετρικά ὄστρακα. Οἱ ἐργασίες διακόπηκαν καί ἄρχισε ἀμέσως ἀνασκαφική ἔρευνα τοῦ οἰκοπέδου, ἡ ὁποία ἐπεκτάθηκε καί σέ τμῆμα τοῦ δρόμου στά νότια, διαστ. 5×1,50 μ. Στήν ἔρευνα πῆρε μέρος ἡ ἐπιστημονική βοηθός Μ. Τσιποπούλου.

Διαπιστώθηκε ὅτι στό νότιο μέρος τοῦ οἰκοπέδου ὑπῆρχαν τουλάχιστον τέσσερις τάφοι διάφορων ἐποχῶν καί ἕνας ἀποθέτης, ἐνῶ στό ὑπόλοιπο τμῆμα ὑπῆρχε ταραγμένη ἐπίχωση καί ἐλάχιστα λείψανα τοίχων πολύ ἀμελοῦς κατασκευῆς, μέ συνδετικό ὑλικό καί ἴχνη κονιάματος, ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἤ καί μεταγενέστεροι, πού εἶχαν καταστρέψει τή συνέχεια τοῦ νεκροταφείου (ἄν ὑπῆρχε), γιατί βρέθηκαν στό ἴδιο περίπου βάθος μέ τούς τάφους.

Τό οἰκόπεδο Κουφοπούλου ἀποτελεῖ τμῆμα ἑνός ἀρκετά ἐκτεταμένου νεκροταφείου πού χρησιμοποιήθηκε σέ διάφορες χρονικές περιόδους ἀπό τούς κατοίκους τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Γκρόττας.

Τάφος 1 (Π ί ν. 268 α). Μισοκαταστραμμένος κιβωτιόσχημος, μέ σωζόμενο πλάτος 0,40 μ. καί προσανατολισμό ἀπό Ν. πρός Β. Στήν ἀνατολική πλευρά βρέθηκε μιά ὄρθια σχιστολιθική πλάκα, μήκ. 0,40 μ. Ἡ βόρεια καί ἡ νότια πλευρά δέ σώζονταν, ἐνῶ στή δυτική ὑπῆρχε μιά παραλληλόγραμμη πέτρα, μήκ. 0,15 μ., πού θά πρέπει νά στήριζε μιά ὄρθια σχιστολιθική πλάκα, ὅμοια μέ αὐτή τῆς ἀπέναντι πλευρᾶς. Τό δάπεδο τοῦ τάφου ἦταν σέ βάθος 1,55 μ. Βρέθηκαν μικρά κομμάτια ἀπό κόκαλα σέ κακή κατάσταση. Τό χῶμα στό ἐσωτερικό τοῦ τάφου ἦταν συμπαγές, μέ στάχτη κατά τόπους καί μερικές μικρές πέτρες.

Μαζεύτηκαν πολλά ὄστρακα, στήν πλειοψηφία τους ὕστερα γεωμετρικά, πρωτοαττικά καί κορινθιακά, πού δέν προέρχονται ὅλα ἀπό τόν τάφο αὐτό. Στό δάπεδο τοῦ τάφου βρέθηκαν κομμάτια ἀπό χάλκινη περόνη.

Ὁ τάφος καταστράφηκε, ὅταν χτίστηκε μεταγενέστερος τοῖχος πού περνοῦσε λοξά ἀπό πάνω του μέ κατεύθυνση ἀπό ΝΔ. πρός ΒΑ., καί σώζει μόνο τήν ὑποθεμελίωσή του· πατάει πάνω σέ γεωμετρικό στρῶμα καί ἀνήκει στό στρῶμα τοῦ μπαζώματος (ὄστρακα ἑλληνιστικά καί ρωμαϊκά, κομμάτια κονιάματος).

Τάφος 2 (Π ί ν. 268 β). Βρισκόταν σέ ἀπόσταση 1 μ. ΒΑ. τοῦ προηγούμενου καί τό δάπεδο ἦταν σέ βάθος 2 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἡ νότια πλευρά του ἦταν εὐθεία, χτιστή μέ μικρές σχετικά πέτρες καί σωζόταν σέ ὕψος 0,60 μ. Ἡ βόρεια πλευρά του εἶχε σχῆμα τοξοειδές· ἡ δυτική ἀποτελεῖται ἀπό μιά ὄρθια σχιστολιθική πλάκα, ὕψ. 0,58 μ., ἐνῶ ἡ ἀνατολική συμπίπτει μέ τή δυτική πλευρά τοῦ ἀποθέτη (βλ. παρακάτω). Δέ βρέθηκαν πλάκες κάλυψης καί ἐπειδή ὁ τάφος ἦταν ἀσύλητος ὑποθέτουμε ὅτι σκεπαζόταν ἁπλῶς μέ χῶμα.

Τό χῶμα στό ἐσωτερικό τοῦ τάφου (βάθος 1,65-1,85 μ.) ἦταν συμπαγές, γκρίζο καί κατά τόπους κιτρινωπό. Ἀπό βάθος 1,85 μ. ἀρχιζε ἕνα στρῶμα ἔντονης πυρᾶς, πάχ. 0,05-0,10 μ. Κάτω ἀπό αὐτό, στό βόρειο καί βορειοδυτικό τμῆμα τοῦ τάφου βρέθηκε «πλακόστρωση» ἀπό πέντε πλάκες καί πάνω σ' αὐτές τό ταφικό ἀγγεῖο in situ, ἐνῶ γύρω ἀπό τήν ταφή αὐτή, σέ πυρά, βρέθηκαν δυό μικροί ὁλόβαφοι ἀμφορίσκοι, τέσσερις σκύφοι ὁλόβαφοι καί 138 πήλινα σφονδύλια.

Ὁ ταφικός ἀμφορέας μέ τίς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις κατά ζεύγη καί τά συστήματα τῶν ὁμόκεντρων κύκλων χρονολογεῖ τόν τάφο στήν πρωτογεωμετρική περίοδο.

Τάφος 3 (Π ί ν. 268 γ). Ὑστερορωμαϊκός, κεραμοσκεπής. Ἀπεῖχε 0,80 μ. δυτικά ἀπό τόν τάφο 2, μέ προσανατολισμό ἀπό Β. πρός Ν., καί βρέθηκε ἄθικτος. Τό ψηλότερο σημεῖο τῶν κεραμίδων ἦταν σέ βάθος 1,20 μ., καί τό χαμηλότερο σέ βάθος 2 μ. περίπου. Γιά τήν κατασκευή του εἶχε σκαφτεῖ ἀβαθής λάκκος καί τό χῶμα εἶχε πατηθεῖ γιά τήν τοποθέτηση τοῦ ξύλινου φέρετρου. Βρέθηκαν πολλά σιδερένια καρφιά πού ἔσωζαν μικρά κομμάτια ξύλου πάνω τους. Οἱ ἐξωτερικές διαστάσεις τοῦ τάφου ἦταν: μῆκος 1,25 καί πλάτος 0,65 μ. Ὁ παιδικός σκελετός ἦταν σχεδόν διαλυμένος, μέ μοναδικό κτέρισμα μικρογραφία ὀξυπύθμενου ἀμφορέα, ἄβαφου, μέ δυό λαβές, πού βρέθηκε κοντά στά πόδια.

Συνεχίζοντας τήν ἀνασκαφή στό σημεῖο αὐτό, κάτω ἀπό τόν τάφο 3, διαπιστώθηκε ὅτι ἀπό τό βάθος τῶν 2,20 μ. ἄρχιζε ἕνα στρῶμα πυρᾶς μέ γεωμετρικά ὄστρακα. Τελικά φάνηκε ὅτι γιά νά κατασκευαστεῖ ὁ τάφος 3, καταστράφηκε ἄλλος γεωμετρικός. Βρέθηκαν ὄστρακα ἀπό κύπελλα, σκύφους, ταφικό κρατήρα μέ πόδι, πού περιεῖχε καμένα κόκαλα, καθώς καί δυό χρυσοί σφηκωτῆρες.

Τάφος 4. Βρέθηκε τελείως καταστραμμένος καί δέν ἦταν δυνατό νά καθοριστοῦν τά ὅριά του. Μαζεύτηκαν λίγα κόκαλα σέ πολύ κακή κατάσταση καί ὁρισμένα κτερίσματα πρωτοκορινθιακῆς ἐποχῆς, δέν εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ἀποτελοῦσαν ἑνιαία ὁμάδα (εἰδώλιο σειρήνας καί ἕνας ἀνθρωπόμορφος ἀρύβαλλος ἰωνικοῦ τύπου – νέος γυμνός πού γονατίζει –, πήλινα καί τά δύο, τρεῖς ἀρύβαλλοι, ὄστρακα ἀπό ἀρύβαλλους καί σκύφους, πήλινη μήτρα).

Ὁ τάφος ἐντοπίστηκε σέ ἀπόσταση 2 μ. στά ΝΑ. τοῦ τάφου 3 μέ πιθανό προσανατολισμό ἀπό ΝΔ. στά ΒΑ.

Ἀποθέτης. Βρέθηκε βορειοανατολικά τοῦ σωζόμενου τμήματος τοῦ τάφου 1. Φαίνεται ὅτι τό ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ τάφου βρισκόταν πάνω ἀπό τόν ἀποθέτη (Π ί ν. 268 δ).

Ὁ ἀποθέτης ἄρχιζε ἀπό βάθος 1,68 μ. καί τέλειωνε στά 2,50 μ., καί εἶχε σχῆμα τριγωνικό, στενότερο στό κάτω μέρος. Τά τοιχώματά του ἦταν χτιστά μέ ἀκανόνιστες πέτρες. Περιεῖχε πολλά κάρβουνα καί στάχτη, πολλά γεωμετρικά ἀγγεῖα, οἰνοχόες, σκύφοι κύπελλα, ἀμφορεῖς, καθώς καί πολλά γεωμετρικά ὄστρακα, ὅλα καμένα. Μαζεύτηκαν

ἐπίσης κομμάτια ἀπό χάλκινες πόρπες, λίγα πήλινα σφονδύλια καί κόκαλα καμένα. Στό κάτω μέρος τοῦ ἀποθέτη, πού ἦταν στρωμένο μέ σχιστολιθικές πλάκες, βρέθηκε in situ ταφικός ἀμφορέας, ὅμοιος ἀλλά μικρότερος ἀπό αὐτόν τοῦ τάφου 2, πού περιεῖχε καμένα κόκαλα καί μερικά χάλκινα ἀντικείμενα. Ἴσως πρόκειται γιά πρωιμότερη ταφή πού ἐνσωματώθηκε στόν ἀποθέτη.

Τό Μάρτιο ἄρχισε ἀνασκαφική ἔρευνα στό γειτονικό στά νότια οἰκόπεδο, ἰδιοκτησίας Σ. Καμβύση, ἡ ὁποία ἔδωσε τέσσερις ρωμαϊκούς τάφους. Στήν ἀνασκαφή αὐτή πῆρε μέρος ἡ ἐπιστημονική βοηθός Μ. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη. Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε τόν Ὀκτώβριο καί Νοέμβριο τοῦ 1976.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

AYIA IRINI, KEOS

The season's work began at Ayia Irini on May 5th and closed on August 27th. Twenty members of the regular staff took part, directing their efforts toward studies and publication.

In connection with architectural and stratigraphical analyses two small trenches were dug. (Since our program did not include excavation this year, the work was done under the direction of Mr. Spyropoulos of the Ephoreia of the Cyclades) (F i g. 1).

The first was in House B, at the southeastern edge of the site, largely below modern sea-level. Just below the Late Bronze Age floor of Room 2, walls and debris of the final phase of Early Bronze Age habitation were discovered. Many large fragments of semicoarse pottery were recovered, supplementing our collection of wares described in section C, Hesperia XLI (1972), pp. 370-375. Most striking among them is a small pithos (inv. no. K. 4420), originally over 0.60 m. high, with a spout near the foot; the profile concave above and convex below the middle of the body; the whole surface covered with flattened pellets of clay individually applied in zones between neatly impressed plastic bands.

The second trench was dug on the eastern side of the site, between the small building MVI-MVIII and Wall A (Hesperia XL (1971), pp. 360-361, figs. 2,3). No further remains of Wall MG were found, nor were there any contiguous deposits that would provide evidence of the date of Wall A. The latter covers an earlier wall, probably of LM IA/LH I, of which we could see only the western face.

New plans and sections were drawn on the site, and pottery and other objects were mended, photographed, drawn and recorded in the workrooms: among them, materials related to the Middle Bronze Age settlement in the western sector of the town, the greater fortifications and adjoining buildings, House A, House B, and the temple. Further study was devoted to animal bones, balance weights, loomweights and other objects of domestic and industrial use, and terracotta statues and figurines.

Replanting and maintenance of the site have continued, aided now by the extension of the public water supply to Ayia Irini. The museum building at the chief town, Chora, is now ready for use but has not yet been equipped for display and storage of antiquities. We have delivered a few trays and boxes of objects already studied and are prepared to transfer others as the facilities and proper supervision are provided.

J. L. CASKEY

MELOS

Phylakopi

The excavations undertaken in 1974 and 1975 at Phylakopi in Melos for the British School were continued in 1976 under the direction of Professor Colin Renfrew (University of Southampton). The main area of work was within the Late Bronze Age shrine, discovered during 1974 on the south side of the site (in Square G5 of the original survey of the site published as Plate II of Atkinson and others, Excavations at Phylakopi in Melos, 1904). The area had been further investigated in 1975, when a single room was found, 5 m. long running east-west, 2 m. wide with a doorway opening to the south on to a narrow street 1,5 m. wide running between the well-built south wall of the shrine and the fortification wall of the town.

Work began on 5th July, with Mr. A. Zidianakis of Knossos as foreman, and continued until 28th July. The Greek Archaeological Service was represented on the site by Miss E. Tsivilika.

The apparent termination of the town wall immediately south of the shrine chamber's entrance was first investigated. The wall was indeed found to terminate at this point, the gap thus formed being dosed by a parallel wall of less solid construction placed 2 m. to the south. The chronological relationship between these two walls has to be established by further excavation. The area between these walls and the south wall of the shrine is paved with irregular stones; a low bench is set along the blocking wall.

A test was made below this floor level, between the town wall and the south wall of the shrine to establish the chronological relationship between town wall and shrine and to trace any earlier phases of contruction of the shrine itself. Excavations further east in 1975 had revealed a pit, sealed by the town wall and containing pottery assignable to the LH IIIB period: the new sounding showed the town wall and the shrine wall to be approximately contemporary. The underlying architectural remains, of Late Bronze Age 1 date, were on a different orientation and no evidence was

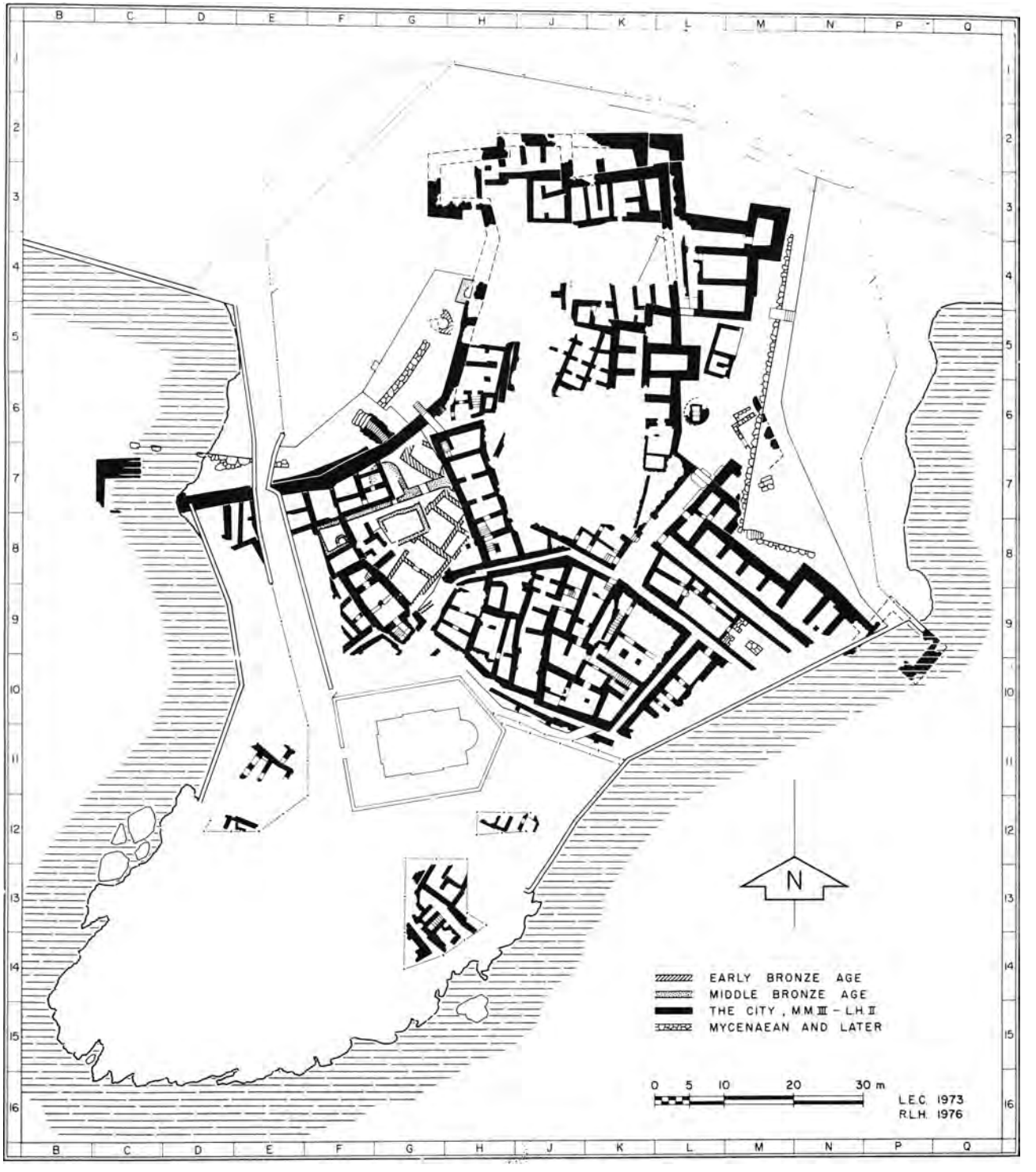

Fig. 1. Ayia Irini, Keos. General plan of the excavation.

found for a shrine structure prior to the LH IIIB shrine itself. A second test within the shrine confirmed this observation.

The removal of a secondary wall within the shrine (probably of LH IIIC date) restored the shrine chamber to the original design at the time of construction, probably during LH IIIB.

A bronze statuette of a striding man was found in rubble in the upper levels to the south of the shrine. It resembles the "Smiting God" figure found east of the shrine in the 1975 season, now cleaned in the Conservation Department of the National Museum in Athens (P l. 269 a). With these two figures may be compared a bronze statuette found in the original Phylakopi excavations (Phylakopi, pl. XXXVII).

Consolidation work has been completed on all the masonry uncovered during the three recent seasons' excavation, as well as on all the preserved portions of the megaron area, uncovered by previous excavators. The town wall and shrine area have also been strengthened by the unobtrusive use of cement, suitably textured with local sand and gravel.

Two new four-metre squares (NLa and NLc) were opened to investigate the area west of the shrine, revealing the existence of a room or court, some 6 m. north-south, entered from the shrine-court to the east by a well-made doorway some 0.90 m. wide (P l. 269 b). In square NLa was a rather dense stone packing; careful examination of its composition confirmed its identity as a pack rather than a structural feature. It still remains to remove these stones completely, but the floor level was revealed at the south side, as well as a stone bench running along the south wall, itself interrupted by a further doorway opening to the south.

The northern part of this room, and north wall were found in trench NLc. At the west end, pack and tumbled stones again complicated interpretation, as did a projecting stump of wall clearly later in date than the construction of the room, and quite possibly contemporary with the stump of wall in the east shrine which, as stated above, may be of LH IIIC date. This room or court whose west wall has yet to be located, clearly forms part of the shrine complex, and has been designated the west shrine to distinguish it from the room excavated in 1974 and 1975, the east shrine.

The floor level of the west shrine was reached in NKc; lying on this floor and above it pieces of six terracotta figurines were found. Three definite male figures among them are of exceptional interest; they stand with their arms held forward (P l. 270 a). A fourth figure was of more conventional *psi* form (P l. 270 b). With this group was also found a fine two-horse chariot with three riders in the cab. Though restored from a number of fragments, only the parasol or whatever surmounted the vertical pole between the riders is missing.

A special study has been made of the join patterns between different levels and different areas of the east and west shrines since it is only by this means that the detailed stratigraphic relationships between the east and west shrines can be established. The male figures come predominantly from the west shrine, while the numerous terracotta quadrupeds of standard Mycenaean types and some fine wheel-made bull-figures come chiefly from the east shrine (P l. 270 c).

In square MLd, immediately west of the west shrine, a small room was uncovered whose construction is earlier than that of the west shrine, and to which it may be quite unrelated. From within it came a beautiful crystal sealstone with the design of a running goat, artistically one of the finest works from Phylakopi (P l. 271 a-b).

The shrine area at Phylakopi is clearly one of considerable complexity and interest, and it is hoped to complete its excavation during a subsequent season, and to restore the west shrine to the plan of its original construction in the LH IIIB period, in the same manner as the work now completed in the east shrine.

A small sounding was made outside the town wall, some 20 m. west of the shrine area, in square KKd to test the hypothesis that the wall at this point might be of Late Bronze Age 1 date, as had proved to be the case further east in square PK, excavated in 1975. The stratigraphic sequence confirmed this suggestion and lent further support to the view that the fortifications at Phylakopi are predominantly of Late Bronze Age 1 date, with a major (and stylistically different) refortification in the LH IIIB phase. There is at present no clear evidence for fortification earlier than Late Bronze Age 1.

Work on the site was followed by a three-week study season, and the preparation for illustration and publication of many of the finds is now well advanced. During this three-week period a systematic site survey of sample areas in Melos was undertaken in collaboration with the Greek Archaeological Service, and with the support of the University of Southampton. The Survey was directed by Mr. John Cherry, with the collaboration of Dr. Brian Sparkes. Miss P. Preka represented the Greek Archaeological Service. Fifty-five new sites were recorded during the course of this transect survey, yielding valuable data on the settlement history of the island. The field work at the obsidian sources of *Sta Nychia* and *Dhemenegaki* was completed by Mr. Peter Shelford and Miss Robin Torrence. Further study of ancient and modern land use was undertaken by Dr. J. M. Wagstaff.

C. RENFREW

TENOS

Sanctuaire de Poséidon et d'Amphitrite

La campagne de fouilles qui a duré 12 semaines a essen-

tiellement porté sur la partie située en face de l'extrémité Ouest du grand portique. Elle a permis de dégager un ensemble important de bâtiments dont les plus anciens remontent au IIIe s. av. J.-C. Il s'agit sans doute d'une grande salle de banquet reliée à des communs (une des pièces a servi surement de cuisine).

Ces édifices font place au milieu du IIe s. av. J.-C. à une succession de petites pièces dont le fond était occupé par des niches (le socle de marbre est conservé). A l' époque romaine (IIe s.), des thermes furent construits sur les ruines des bâtiments hellénistiques. Les propylées du sanctuaire qui ont été aussi dégagés présentent deux états en rapport avec les deux grands programmes de construction du sanctuaire, l'un du début du IIIe s., l'autre du milieu du IIe s. av. J.-C.

ECOLE FRANÇAISE D'ATHENES

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μουσεῖο Ἡρακλείου

Μεγάλης κλίμακας ἐργασίες γιά τήν ἐπισκευή καί στεγανοποίηση τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου πραγματοποιήθηκαν τό 1976.

Στά δύο ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου ἀποκαταστάθηκε τό πλούσιο ὑλικό τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐφορείας καί τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καί συντηρήθηκαν τά πολύτιμα, ὅπως καί τά πιό σημαντικά ἀντικείμενα πού προῆλθαν ἀπό τίς ἀνασκαφές τῶν ξένων σχολῶν.

Νέα ἀξιόλογα μικρά ἀντικείμενα ἀπό τό ἱερό τῆς Σύμης Βιάννου καί τοῦ Γιούχτα, ὅπως καί ἀπό τό νεκροταφεῖο τῶν Ἀρχανῶν, τοποθετήθηκαν στίς αἴθουσες ἔκθεσης τοῦ Μουσείου, ἐνῶ τά λιγότερο σημαντικά ταξινομήθηκαν στήν Ἐπιστημονική Συλλογή. Ἡ Ἐπιμελήτρια Ἀλ. Καρέτσου φρόντισε τήν ἔκθεση τῶν ὡραίων πήλινων εἰδωλίων καί ἄλλων ἀντικειμένων πού ἔδωσαν οἱ ἀνασκαφές στή Σούδα-Ἀκρωτήρι τῆς Ἁγίας Πελαγίας ἀπό τό 1972 ὡς τό 1976. Ἐξέθεσε ἐπίσης τά κοσμήματα ἀπό τούς ΥΜ ΙΙΙΑ-Β τάφους, πού βρέθηκαν στο μετόχι Καλοῦ τῆς ἐπαρχίας Τεμένους, τά σημαντικά ἀντικείμενα τῶν γεωμετρικῶν τάφων τοῦ Τεκέ Ἡρακλείου, πού ἔσκαψε ἡ Ἀγγλική Σχολή, καί τά χρυσά κοσμήματα ἀπό τούς ρωμαϊκούς τάφους στά Σπήλια Κνωσοῦ. Πλῆθος ὀστράκων ἀπό διάφορες ἀνασκαφές ταξινομήθηκαν στήν ἀνατολική ἀποθήκη τοῦ Μουσείου, ὅπου τοποθετήθηκαν μετάλλινα ράφια, καί ἀπό τήν ὑπογράφουσα ἔγινε ἔλεγχος ὅλων τῶν χρυσῶν ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου. Ὅσα εἶχαν ἐκτεθεῖ στήν Ἐπιστημονική Συλλογή ταξινομήθηκαν σέ ἰδιαίτερη ξύλινη προθήκη. Ἡ ἐπιστημονική βοηθός Ν. Δημοπούλου κατέγραψε ὅλο τό ὑλικό πού ἀποκαταστάθηκε στά ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου καί βοήθησε οὐσιαστικά στήν ἔκθεση καί ταξινόμησή του.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Συνεχίστηκε καί φέτος ἡ ἀνασκαφική δραστηριότητα τῶν ξένων σχολῶν στό νομό Ἡρακλείου[1].

Στόν **Τεκέ** Ἡρακλείου (Ἀμπελόκηποι) ἐρευνήθηκαν ἀπό τόν R. Howell ἑπτά θαλαμοειδεῖς τάφοι τῶν πρώιμων ἑλληνικῶν χρόνων, ὅπου βρέθηκαν ἀξιόλογα κτερίσματα, ὅπως χάλκινη φιάλη μέ φοινικική ἐπιγραφή, χρυσά καί χάλκινα κοσμήματα, διπλός πέλεκυς ἀπό ὀρεία κρύσταλλο, ΥΜ ΙΙΙ φακοειδής σφραγίδα καί δεκάδες ἀγγεῖα, ὁρισμένα ἀπό τά ὁποῖα ἔχουν ἐνδιαφέρουσες παραστάσεις. Ἀπό τόν ἴδιο ἐρευνήθηκαν στόν οἰκισμό **Μπουγάδα Μετόχι** Κνωσοῦ, ἕνα ἰδιωτικό κτίριο ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καί στά **Σπήλια** τῆς Κνωσοῦ, σέ συνεργασία μέ τήν Ἐφορεία, σειρά ρωμαϊκῶν τάφων (βλ. παρακάτω σχετική ἔκθεση τῆς Ἐπιμελήτριας Ἀλ. Καρέτσου). Ὁ Howell ἔσκαψε ἐπίσης ὑστερομινωικούς θαλαμοειδεῖς τάφους στό **Μοναστηριακό Κεφάλι** καί στό λόφο τῶν **Γυψάδων,** οἱ ὁποῖοι ἦταν συλημένοι, ἐνῶ ὁ C. B. Mee ἐρεύνησε ἕναν ἀκόμη τάφο στούς **Κάτω Γυψάδες,** πού φαίνεται ὅτι δέ χρησιμοποιήθηκε, ἴσως γιατί ἡ ὀροφή του δέν ἦταν ἀνθεκτική. Ἀπό τόν Callaghan ἔγινε μικρή σωστική ἔρευνα σέ οἰκόπεδο τοῦ οἰκισμοῦ **Μπουγάδα Μετόχι,** πού ἀποκάλυψε τμῆμα ἱεροῦ, τό ὁποῖο φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἀπό τήν ἀρχαϊκή ἐποχή ὡς τόν 1ο αἰ. π.Χ. Γύρω ἀπό τό βωμό τοῦ ἱεροῦ, πού ἔχει τή μορφή τράπεζας, βρέθηκαν ἀναθήματα, ὅπως ἀνάγλυφα πλακίδια μέ παράσταση ἥρωα, μικροσκοπικά ἀγγεῖα κτλ. Ἡ S. Paton ἐπισήμανε ἕνα μεγάλο κτίριο ἤ συγκρότημα κτιρίων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς κατά μῆκος τοῦ βόρειου περιβόλου τοῦ Βενιζέλειου Νοσοκομείου.

Στά **Μάλια** κοντά στή θάλασσα ἔγιναν δύο σωστικές σύντομες ἔρευνες ἀπό τόν J. P. Olivier καί τήν T. McGeorge (βλ. α: τετράγ. C_2 καί $b_{3\text{-}5}$ τοῦ τετραγ. B_7 τοπογραφικοῦ Μαλίων καί β: f 5-6 τετραγ. c_4, Et. Crét. XIX). Ἐρευνήθηκαν ταφές καί συγκεντρώθηκε κεραμική τῶν πρωτοανακτορικῶν κυρίως χρόνων, μέ ὡραῖα καμαραϊκά πολύχρωμα δείγματα. Στό χῶρο τῆς δεύτερης ἔρευνας ἐντοπίζεται ὀστεοφυλάκιο, ὅμοιο μέ τά ὑπάρχοντα στά Μάλια.

Στόν **Πρινιά** Μαλεβιζίου, στή νεκρόπολη τῶν πρώιμων ἑλληνικῶν χρόνων, συνέχισε ὁ καθηγητής G. Rizza τήν ἀνασκαφή. Ὁ καθηγητής J. Shaw ἔσκαψε μέ τήν ἐποπτεία τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στόν **Κομμό** τῆς Μεσαρᾶς, ὅπου ὁ A. Evans τοποθετοῦσε τό ἐπίνειο τῆς Φαιστοῦ. Ἀποκαλύφθηκαν κτίσματα τεσσάρων κυρίως οἰκοδομημάτων τῆς ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι ἐποχῆς, τά ὁποῖα χρησιμοποιήθηκαν ὡς καί τήν ΥΜ ΙΙΙΑ-Β. Ἕνα δωμάτιο χρησίμευε ἴσως ὡς οἰκιακό ἱερό κατά τήν ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο. Ἐντοπίστηκαν ἀκόμη καί κτίσματα τῆς ΜΜ Ι-ΙΙ ἐποχῆς καί συγκεντρώθηκε ἐνδιαφέρουσα κεραμική ἀπό τίς πρώιμες ΜΜ ὡς τίς τελευταῖες ΥΜ ΙΙΙ φάσεις.

Κάτω Σύμη Βιάννου

Γιά τά ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ 1976 στό σημαντικότατο ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καί τῆς Ἀφροδίτης, πού ἐντοπίστηκε τό 1972 στήν Κάτω Σύμη Βιάννου, βλ. ΠΑΕ 1976, σ. 400-407, πίν. 221-226.

Ἀρχάνες

Στίς Ἀρχάνες στή συνοικία Τροῦλλος[2], δίπλα στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, μέ τήν ἐκσκαφή οἰκοδομικῶν πεδίλων στό οἰκόπεδο Ν. Παχάκη, ἐμβαδοῦ 80 τ.μ., παρουσιάστηκε τμῆμα πλακόστρωτου καί βρέθηκε ἔντυπη

1. Γιά τίς ἀνασκαφές τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς στήν εὐρύτερη περιοχή Κνωσοῦ βλ. Catling, AR 1976-77, σ. 11-23.

2. Γιά παλιότερες ἔρευνες καί εὑρήματα στήν συνοικία Τροῦλλος Ἀρχανῶν βλ. Κρητ. Χρον. 7 (1953), σ. 491. Κρητ. Χρον. 10 (1956), σ. 409. ΠΑΕ 1956, σ. 223-24. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 413-14. Evans, PM 1, σ. 623 καί AE 1909, σ. 181.

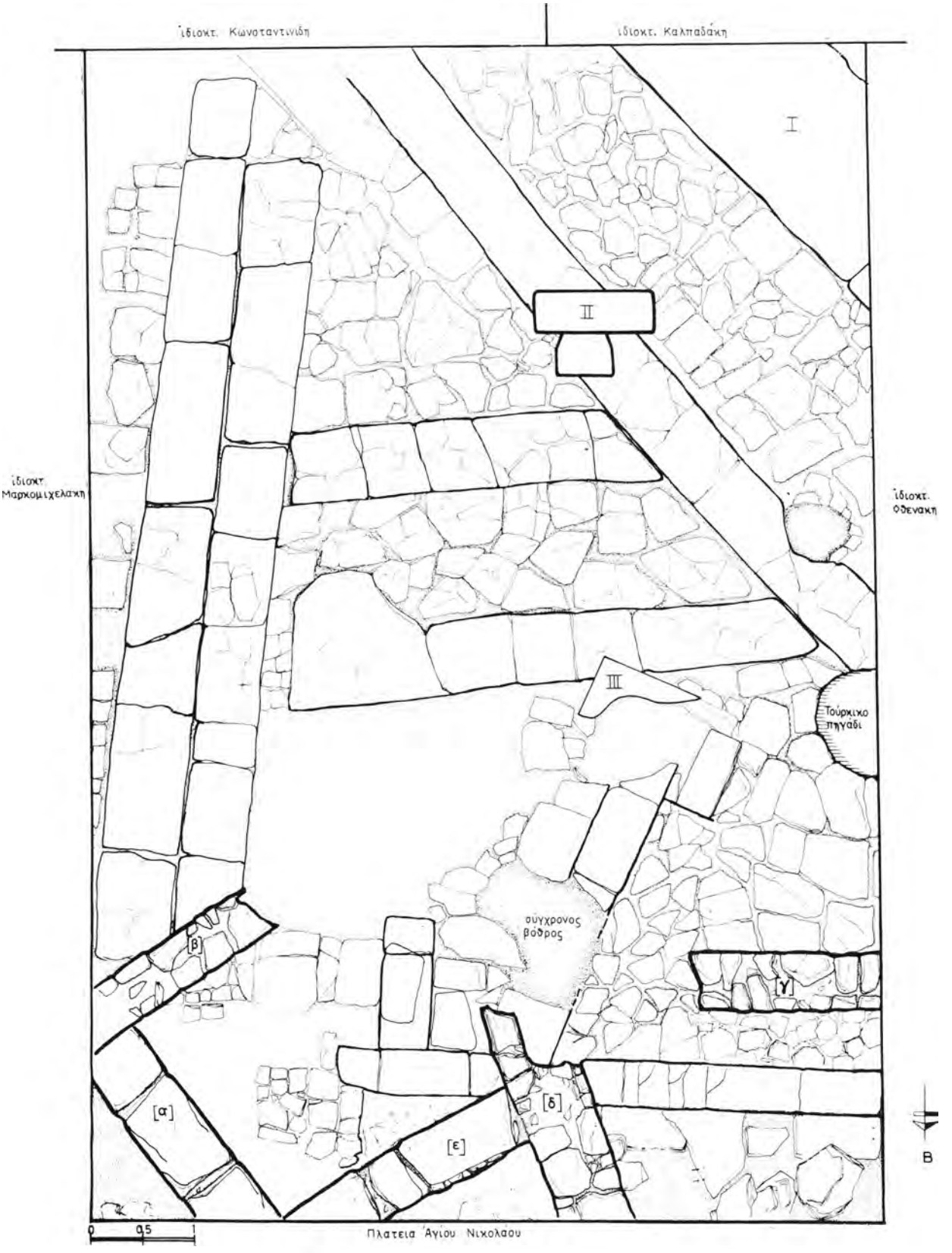

Σχέδ. 1. Ἀρχάνες. Οἰκόπεδο Παχάκη. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς (I: πέτρινη πλάκα, II: βωμός, III: πώρινο κέρατο).

ἀγνύθα καί πολλά ὄστρακα. Ἀκολούθησε ἔρευνα ἀπό τήν ἐπιστημονική βοηθό Ν. Δημοπούλου, πού ἀποκάλυψε τμῆμα σημαντικοῦ μινωικοῦ οἰκοδομήματος (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 272 α) καί κατέληξε σέ πρόταση γιά ἀπαλλοτριώση τοῦ οἰκοπέδου. Παρά τή σχετικά μικρή καί ταραγμένη ἐπίχωση, πού προκάλεσαν ἡ ἐκσκαφή τῶν πεδίλων, ἕνα τούρκικο πηγάδι, ἕνας σύγχρονος βόθρος καί ἕνας στύλος τῆς ΔΕΗ, διακρίθηκαν οἱ ἑξῆς φάσεις:

Στήν ΥΜ Ι ἐποχή χρονολογεῖται πλακόστρωτο ἀπό ἀσβεστολιθικές πλάκες, πού σώζεται σέ ὅλη σχεδόν τήν ἔκταση τοῦ οἰκοπέδου καί συνεχίζεται στά γειτονικά. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ τέσσερις τεμνόμενοι διάδρομοι, ἀπό μεγάλες πλάκες, πού διασχίζουν τό πλακόστρωτο, ὅμοιοι μέ τούς «πομπικούς δρόμους» τῶν πλακόστρωτων αὐλῶν τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων. Οἱ διάδρομοι αὐτοί ἔχουν πλάτος 0,70 μ. καί ὁ ἀνατολικός διπλός 1,40 μ. Χαμηλή βαθμίδα, πλ. 0,40 μ., ἀπό ὡραῖα λαξευμένες ὀρθογώνιες πλάκες δημιουργεῖται στό βορειοδυτικό τμῆμα. Στή νοτιοδυτική γωνία ἀποκαλύφθηκε σέ μῆκος 4,15 μ. τεράστια πέτρινη πλάκα (Σ χ έ δ. 1, Ι), πλ. 1,50, πάχ. 0,20 μ., πού συνεχίζεται μέ διεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. στούς γειτονικούς ἄσκαφτους χώρους. Πιθανόν νά ἀποτελεῖ κατώφλι μιᾶς ἐπιβλητικῆς εἰσόδου στό ὑπαίθριο πλακόστρωτο μέ τούς «πομπικούς δρόμους».

Τά πιό σημαντικά ΥΜ Ι εὑρήματα εἶναι τμήματα εἰδωλίων ἀπό ἐλεφαντόδοντο, ὁρισμένα ἐξαιρετικῆς τέχνης, ὅπως ἕνα πού σώζει μέρος ἀπό τό θώρακα καί ἕνα δεύτερο ἀπό τόν κάτω κορμό μέ δήλωση ζώνης (Π ί ν. 272 β). Μερικά, μέ μικρές ὀπές γιά στερέωση στήν πίσω ἐπιφάνεια, ὅπως τμῆμα ἀπό τόν κάτω κορμό καί τό σκέλος ἀνθρώπινης μορφῆς (Π ί ν. 272 γ) ἀποτελοῦσαν ἴσως σύνθεση πού κοσμοῦσε κάποιο ἀντικείμενο. Ὡς πρός τήν ποιότητα καί τήν τεχνική παραβάλλονται μέ τίς μορφές ἀπό ἐλεφαντόδοντο, πού βρέθηκαν στό βασιλικό δρόμο τοῦ ἀνάκτορου τῆς Κνωσοῦ καί εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς[3]. Ἕνα ἐργαστήριο σέ γειτονικό χῶρο ὑποδηλώνει ἡ εὕρεση τμήματος κεραμικοῦ τροχοῦ καί πυρήνων ὀψιανοῦ, ὀρείας κρυστάλλου κτλ. Ἡ ΥΜ ΙΑ κεραμική περιλαμβάνει ὄστρακα μέ γραπτές στολιδώσεις, μέ φυτική κόσμηση καλαμοειδῶν, τμήματα πίθων μέ ἀνάγλυφο σχοινί κτλ.

Ὁ χῶρος ξαναχρησιμοποιήθηκε τήν ΥΜ ΙΙΙΑ- Β ἐποχή, ὅπως δείχνει ἡ ὡραία γραπτή κεραμική, ἀπό τήν ὁποία ἀναφέρεται ἰδιαίτερα δίωτο ἀγγεῖο πού μιμεῖται μετάλλινα πρότυπα (Π ί ν. 272 δ)[4]. Στή φάση αὐτή μιά βαθμιδωτή κατασκευή ἀπό δύο ὀρθογώνιες πέτρες (ἡ μεγάλη, διαστ. 1,20×0,46×0,31 μ., ἡ μικρότερη, διαστ. 0,60×0,17×0,39 μ.) ἱδρύθηκε κοντά στή μεγάλη πλάκα τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας πάνω σ' ἕναν ἀπό τούς διαδρόμους (Σ χ έ δ. 1, ΙΙ· Π ί ν. 272 α). Γύρω ἀπό τήν κατασκευή βρέθηκαν χάλκινο εἰδώλιο σεβίζοντος (Π ί ν. 273 α), τμῆμα πήλινου εἰδωλίου λατρευτῆ μέ τά χέρια στό στῆθος (Π ί ν. 273 γ), τμήματα πήλινων ζωδίων βοδιῶν, ἀναστραμμένα κωνικά κύπελλα, πολλά κόκαλα ζώων καί κάρβουνα. Πρόκειται λοιπόν γιά βωμό βαθμιδωτό, μέ παράλληλο παράδειγμα ὡς πρός τή μορφή τό βωμό στήν κεντρική αὐλή τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ[5].

Στούς ἴδιους χρόνους πιθανότατα ἀνήκει καί τό δωμάτιο πού ὁρίζουν οἱ τοῖχοι [α], [β], [δ], [ε] (Σ χ έ δ. 1), ὅπου ὅμως ἡ ἐπίχωση ἦταν ἰδιαίτερα ταραγμένη, ὅπως δείχνει τμῆμα γυάλινου ρωμαϊκοῦ βραχιολιοῦ, πού βρέθηκε σέ βαθύτερα στρώματα μαζί μέ ΥΜ ΙΙΙΑ-Β κεραμική. Στούς τοίχους τοῦ δωματίου αὐτοῦ ὑπάρχουν δύο χαράγματα κλαδιοῦ καί τρίαινας. Ὅμοια χαράγματα ὑπάρχουν καί στίς πλευρές τοῦ σωζόμενου σκέλους ἀπό πώρινα «κέρατα καθιερώσεως» πού βρίσκεται στό κεντρικό τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου (Σ χ έ δ. 1, ΙΙΙ· Π ί ν. 273 β) καί πιθανότατα ξαναχρησιμοποιήθηκε ὡς οἰκοδομικό ὑλικό σέ ἐξωτερκή γωνία κτιρίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐσωτερική εἶναι ἐπιχρισμένη μέ κονίαμα. Τήν ἀρχική θέση τῶν κεράτων καί τή μορφή τοῦ κτιρίου μπορεῖ νά προσδιορίσει μελλοντική ἔρευνα.

Μεταγενέστερος, ἴσως τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, εἶναι ὁ τοῖχος [γ] πολύ ψηλότερα ἀπό τό πλακόστρωτο. Κοντά του ὑπάρχει τούρκικο πηγάδι καί γύρω του βρέθηκαν τούρκικα ὄστρακα καί σύγχρονα σταμνιά.

Ἐλάχιστα ἦταν τά ὄστρακα ρωμαϊκῶν καί γεωμετρικῶν χρόνων.

Καβροχώρι Μαλεβιζίου

Κοντά στό Καβροχώρι τῆς ἐπαρχίας Μαλεβιζίου, 800 μ. περίπου πρός τά ΝΔ. τοῦ χωριοῦ καί μέσα στό κτῆμα τοῦ Μαρίνου Ν. Σαλούστρου, ἀποκαλύφθηκε λαξευτός τάφος τῆς ΥΜ ΙΙΙ ἐποχῆς μέ ἀφορμή τή διαπλάτυνση τοῦ δρόμου, πού ὁδηγεῖ ἀπό τό Καβροχώρι πρός τό Κεραμούτσι.

Ὁ τάφος εἶχε θάλαμο μέ ἐλλειψοειδή κάτοψη, συγκλίνοντα πρός τά πάνω τοιχώματα (ὕψ. 1,40 μ.) καί δρόμο στή βόρεια πλευρά του. Ὁ ἐκσκαφέας πού πλάτυνε τό δημόσιο δρόμο κατέστρεψε τό μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου (σωζ. διαστ. τοῦ δαπέδου του 1,50 ἀπό Α.-Δ. καί 2,17 μ. ἀπό Β.-Ν.) καί τοῦ δρόμου του (σωζ. μῆκ. 0,90 καί πλ. 0,60 μ.). Τό ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στό δρόμο καί τό θάλαμο ἦταν κλεισμένο μέ φράγμα μεγάλων καί μικρῶν λίθων, ἀπό τούς ὁποίους βρέθηκαν ἑπτά μόνο στή θέση τους. Ὁ τάφος εἶχε συληθεῖ στήν ἀρχαιότητα, γιατί τό φράγμα ἦταν παραβιασμένο. Ἡ ὀροφή τοῦ θαλάμου, πού εἶχε πέσει, βρέθηκε σέ βάθος 1,10-1,20 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (Π ί ν. 273 ε).

Στήν ἀρχική τους θέση βρέθηκαν τμῆμα μιᾶς σαρκοφάγου σ' ἐπαφή μέ τά ἀνατολικά τοιχώματα τοῦ θαλάμου καί κάτω ἀπό τή σαρκοφάγο κυλινδρική πυξίδα μέ πῶμα (Π ί ν. 273 δ), μικρός ψευδόστομος ἀμφορέας καί κυλιν-

3. Βλ. S. Hood, ILN 1958, Feb. 22, σ. 301.

4. Γιά τόν τύπο τοῦ ἀγγείου βλ. ΑΕ 1976, σ. 75-76 καί 81.

5. L. Pernier - L. Banti, Festos II (1951), σ. 585 καί Στ. Ἀλεξίου, Ὁ Μινωικός Πολιτισμός, σ. 213-14, ὅπου γίνεται δεκτό ὅτι πρόκειται γιά βωμό καί ἐπισημαίνεται ἡ ὕπαρξη εἰκονογραφικῶν παραστάσεων βαθμιδωτῶν βωμῶν. Εἶδος κλιμακωτοῦ βωμοῦ, στόν ὁποῖο ὁδηγοῦσε «πομπικός διάδρομος» σέ χρήση ὡς τό τέλος τῆς ΥΜ ΙΙΙΒ ἐποχῆς, ἀποκαλύφθηκε τελευταῖα στίς Μυκῆνες, «Οἰκία Τσούντα» (ΠΑΕ 1971, σ. 154-56 καί Σ. Ἰακωβίδης, Μυκηναϊκές Ἀκροπόλεις, 1972, σ. 71-73.

δρικό ἀγγεῖο μέ πρόχυση καί λαβές στούς ὤμους. Ἀνάμεσα στά ἀγγεῖα ὑπῆρχαν τέσσερα ὀστά ἀπό τά σκέλη ἑνός νεκροῦ. Δέν εἶναι σαφές ἄν πρόκειται γιά κανονική στό δάπεδο ἐναπόθεση ἤ ἄν τά ὀστά βρίσκονταν τυχαῖα στή θέση αὐτή, ἀφοῦ ὁ τάφος συλήθηκε πιθανότατα στήν ἀρχαιότητα.

Στά χώματα τοῦ ἐκσκαφέα βρέθηκαν μόνωτο, χωρίς διακόσμηση κύπελλο, ψευδόστομος ἀμφορέας, ὄστρακα καί δεύτερης σαρκοφάγου, τῆς ὁποίας οἱ μακριές πλευρές κοσμοῦνται μέ γραπτό πλέγμα (Π ί ν. 274 α) ὅπως καί τά ὑπόλοιπα τμήματα τῆς σαρκοφάγου, τῆς ὁποίας τό μεγαλύτερο τμῆμα βρέθηκε στό θάλαμο. Ἡ σαρκοφάγος αὐτή μέ πλούσια γραπτή κόσμηση (Π ί ν. 274 β) παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσα παράσταση ἅρματος κατενώπιον, ἱερῶν κεράτων καί διπλῶν πελέκεων, φιδιοῦ, ζώων, πουλιῶν, παπυροειδῶν κτλ. σέ μιά τολμηρή ὁπωσδήποτε, ἀλλά ἀνόργανη σύνθεση. Τό σύνολο τῶν ἀγγείων χρονολογεῖ τόν τάφο στούς ΥΜ ΙΙΙΑ-Β χρόνους.

Μαστταμπάς Ἡρακλείου

Ἕνας λαξευτός τάφος τῶν πρώιμων ἑλληνικῶν χρόνων ἀποκαλύφθηκε στό προάστιο Μασταμπάς, πού βρίσκεται στά ΝΑ. τοῦ Ἡρακλείου σέ ἀπόσταση 1,5 χλμ. περίπου. Ἀφορμή γιά τήν εὕρεση τοῦ τάφου, ἀλλά καί τήν καταστροφή μεγάλου τμήματος τοῦ θαλάμου του, ἔδωσε ἡ ἐκσκαφή κατά τήν ἀνοικοδόμηση σπιτιοῦ στό οἰκόπεδο τοῦ Ἐμμ. Τζουλιαδάκη ἀνάμεσα στή λεωφόρο Ἀλεξάνδρου καί τήν ὁδό Θεοφάνους.

Ὁ τάφος σέ σχέση μέ ὅμοιο τῆς ἴδιας ἐποχῆς, πού σκάφτηκε τό 1970 σέ ἀπόσταση 700 μ. περίπου βορειότερα ἀπό τό φετινό[6], ἐπιβεβαιώνει τήν ἀρχική μας ὑπόθεση ὅτι στή θέση αὐτή ὑπῆρχε νεκροταφεῖο, ἀνάλογο μέ τά γνωστά νεκροταφεῖα τῆς περιοχῆς Κνωσοῦ.

Ὁ τύπος τοῦ τάφου μέ τό μικρό θάλαμο, πού ἔχει κάτοψη ἀκανόνιστου ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, καί τόν πλατύ δρόμο (Σ χ έ δ. 2) ἀνάγεται στούς ὑστερομινωικούς ἁπλούς θαλαμοειδεῖς τάφους. Ὁ δρόμος δέν ἐρευνήθηκε σέ ὅλο του τό μῆκος, γιατί συνεχιζόταν κάτω ἀπό τά θεμέλια γειτονικοῦ σπιτιοῦ. Ἡ πρόσβαση ἀπό τό δρόμο στό θάλαμο, ὅπου ὑπῆρχε σκαλοπάτι, ὕψ. 0,25 μ., βρέθηκε φραγμένη ἀπό μιά μεγάλη πέτρα καί δύο μικρές. Τό ἐπιφανειακό στρῶμα πάνω ἀπό τόν τάφο μόλις ἔφτανε τά 0,30 μ. καί ἡ ἀδιατάραχτη ἐπίχωση τοῦ θαλάμου, πάχ. 0,60 μ., πού δέν περιεῖχε ὄστρακα, φαίνεται ὅτι σχηματίστηκε ἀπό τήν κατάρρευση τῆς ὀροφῆς του. Ἐπειδή ἡ ἐπίχωση αὐτή ἔχει μικρό πάχος, ὑποθέτουμε ὅτι ὁ θάλαμος δέ θά ἦταν ψηλός καί ἡ διάμετρός του θά ἦταν σχετικά μικρή.

Ὁ θάλαμος περιεῖχε 21 συνολικά ἀγγεῖα, ἀπό τά ὁποῖα τά 11 βρέθηκαν μέσα στά χώματα πού ἔβγαλε ὁ ἐκσκαφέας πρίν ἀπό τήν ἔρευνα. Ἡ καταστροφή τοῦ τάφου κατά τό μεγαλύτερο τμῆμα καί ἡ χρησιμοποίησή του γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, δυσκολεύουν τή διάκριση τῶν κτερισματικῶν ἀγγείων κατά ταφές. Ὁπωσδήποτε ὑπάρχουν πέντε τεφροδόχοι πίθοι (Π ί ν. 275 α-β) μέ τρία πινάκια, μιά λεκανίδα καί ἕνα μεγάλο σκύφο πού χρησιμοποιήθηκαν ὡς πώματα. Τά ἀγγεῖα αὐτά χρονολογοῦν τή χρήση τοῦ τάφου ἀπό τήν πρωτογεωμετρική Α ὡς τήν ὕστερη γεωμετρική καί πρώιμη ἀνατολίζουσα ἐποχή, δηλαδή ἀπό τόν 9ο-7ο αἰ. π.Χ., σύμφωνα μέ τό χρονολογικό σύστημα τοῦ Brock[7]. Στά ἴδια χρονικά πλαίσια ἐντάσσονται καί τά κτερισματικά ἀγγεῖα, πού εἶναι ἀρύβαλλοι κυρίως, μόνωτα κύπελλα, σκύφοι μέ φανερή τήν ἀττική ἐπίδραση στή διακόσμησή τους (Π ί ν. 275 γ), ὑδρία καί πρόχοι, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες καί μία τοῦ τύπου τῆς Πραισοῦ (Π ί ν. 276 δ)[8].

Τό σχῆμα καί ἡ διακόσμηση ὁρισμένων ἀγγείων ἀπαντοῦν ἐντελῶς ὅμοια σέ ἀγγεῖα τοῦ ἀνασκαμμένου τό 1970 τάφου, πού ἀναφέραμε. Ἡ ὁμοιότητα αὐτή δείχνει ὅτι ὁρισμένα τουλάχιστον ἀπό τά ἀγγεῖα καί τῶν δύο τάφων κατασκευάστηκαν στό ἴδιο ἐργαστήριο ἀγγειοπλαστικῆς. Ὄχι πολύ μακριά ἀπό τό νεκροταφεῖο τοῦ Μασταμπᾶ, πού ἐντοπίσαμε, θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ καί ὁ οἰκισμός τῆς περιοχῆς.

Μαζί μέ τά ἀγγεῖα βρέθηκαν πήλινο εἰδώλιο πουλιοῦ καί ταύρου μέ ἁπλή γραμμική κόσμηση τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ὅπως καί πήλινο εἰδώλιο καθιστῆς μορφῆς μέ ἀνυψωμένα χέρια (Π ί ν. 275 ε). Ἡ ὀπή στήν κάτω ἐπιφάνεια τῶν γλουτῶν της καί ἡ εὕρεση μικροῦ τρίωτου δίσκου, πού φέρει στά χείλη καί ἀνάμεσα στίς λαβές ἀπό μία ὁμοιας διαμέτρου ὀπή, ὁδηγεῖ στή σύνδεση τῆς μορφῆς μέ τό σκεῦος. Ἄν ἡ σύνδεση εἶναι σωστή, θά πρέπει νά ὑπῆρχαν δύο ἀκόμη ὅμοιες μορφές στή θέση τῶν δύο ἄλλων ὀπῶν. Τό πλάσιμο καί ἡ γραπτή κόσμηση τῆς μορφῆς μέ ταινίες τή χρονολογοῦν στήν πρωτογεωμετρική ἐποχή, στήν ὁποία ἄλλωστε μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ καί ὁ μικρός δίσκος[9].

Μιά μικρή χάλκινη πόρπη μέ ταινιωτό τόξο πού καμπυλώνεται συμμετρικά, ἑνός τύπου γνωστοῦ καί ἀπό ἄλλες περιοχές τῆς Κρήτης[10], καί μιά σιδερένια αἰχμή δόρατος, ἀποσπασματικά διατηρημένη, συμπληρώνουν τήν εἰκόνα τῶν λίγων σχετικά κτερισμάτων τοῦ δεύτερου αὐτοῦ τάφου τοῦ νεκροταφείου τοῦ Μασταμπᾶ.

Ἀστυράκι

Ἀπό τόν οἰκισμό Καμαράκι κοντά στό χωριό Ἀστυράκι τῆς ἐπαρχίας Μαλεβιζίου προῆλθαν τμήματα δύο μεγάλων πίθων χωρίς διακόσμηση, τριῶν μικρῶν κυπέλλων καί τό μεγαλύτερο μέρος ἑνός ζωόμορφου ἀγγείου (Π ί ν. 275 στ). Τά ἀντικείμενα μαζεύτηκαν ἀπό τά χώματα τοῦ ἐκσκαφέα, πού ἄνοιγε ἀγροτικό δρόμο σέ ἀπόσταση 50 μ. ΝΔ. τοῦ οἰκισμοῦ. Κατά τήν αὐτοψία πού ἔγινε δέ φάνηκαν στό σημεῖο αὐτό ἀρχιτεκτονικά λείψανα. Σέ ἀπό-

6. ΠΑΕ 1970, σ. 270-97 καί ἰδιαίτερα 292, εἰκ. 5-11, πίν. 382-402.

7. J. K. Brock, Fortetsa, 1957, σ. 213-19.

8. BSA 29 (1927-8), σ. 248-49, ἀριθ. 75 καί 76, εἰκ. 16, πίν. 9, 12 καί σ. 276. Βλ. καί ΠΑΕ 1970, σ. 388, ἀριθ. 67, πίν. 402α καί εἰκ. 8γ γιά μεταγενέστερο ὅμοιου τύπου ἀγγεῖο.

9. Γιά τόν τύπο αὐτό ἀγγείου καί τήν ἐξέλιξή του ἀπό τήν πρωτογεωμετρική ἐποχή ὡς τόν 7ο αἰ. π.Χ. βλ. J. K. Brock, ὅ.π., σ. 165, ἀριθ. 74 καί 90, πίν. 5.

10. Βλ. Ch. Blinkenberg, Fibules grecques et orientales, 1926, σ. 60 κ.ἑ. ἰδιαίτερα σ. 64, εἰκ. 36 (τύπος ΙΙ, 4g).

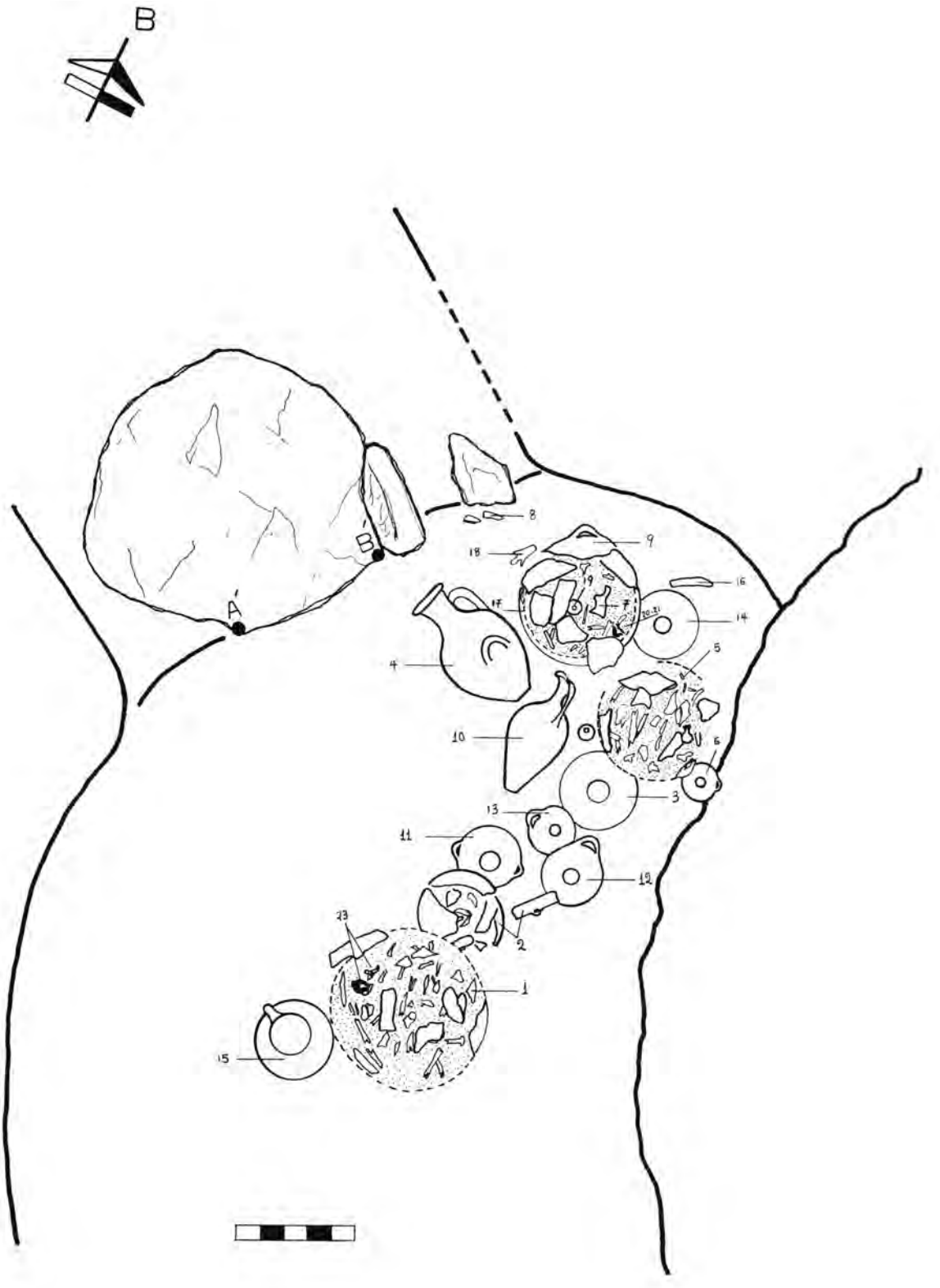

Σχέδ. 2. Μασταμπάς. Οἰκόπεδο Τζουλιαδάκη. Κάτοψη γεωμετρικοῦ τάφου.

σταση ὅμως 300-400 μ. ΒΑ. τοῦ σημείου τῶν πίθων, στή θέση Λενικά εἶναι ὁρατά τμήματα τοίχων καί πολλά ὄστρακα, ἐνδεικτικά τῆς παρουσίας οἰκισμοῦ.

Ὁ τύπος τοῦ ζωόμορφου ἀγγείου μέ τό σφαιρικό σχεδόν σῶμα, πού καλύπτεται μέ καστανόμαυρο χρῶμα, διαφέρει ἀπό τά γνωστά ἀνάλογα πλαστικά ἀγγεῖα τῆς Κρήτης καί τῶν ἄλλων περιοχῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Μέ βάση τή φόρμα καί τήν κεραμική κυρίως, πού βρέθηκε δίπλα στό ἀγγεῖο, τό χρονολογοῦμε μέ ἐπιφύλαξη στόν 7ο αἰ. π.Χ.

Καστα μονίτσα

Στό χωριό Κασταμονίτσα τῆς Πεδιάδας, στ' ἀμπέλι τοῦ Γ. Ἰ. Μετζάκη, πού βρίσκεται στή θέση Γαϊτανιανά, ἀποκαλύφθηκε, μέ ἀφορμή τή διάνοιξη δρόμου πρός τούς Ἀσκούς, μία σαρκοφάγος.

Ἡ σαρκοφάγος, μήκ. 1,96 καί πλ. 0,46 μ. (Πί ν. 276 α) ἦταν τοποθετημένη μέ ἄξονα ἀπό Β. πρός Ν. σέ λάξευμα τοῦ μαλακοῦ βράχου, πού ἀκολουθοῦσε τό σχῆμα της. Ὁ νεκρός τῆς σαρκοφάγου, ἀπό τό σκελετό τοῦ ὁποίου διατηρήθηκε τμῆμα τοῦ κρανίου καί λίγα διαβρωμένα κόκαλα τῶν σκελῶν, εἶχε ὡς μόνο κτέρισμα μία μικρή μελαμβαφή ὑδρία, πού χρονολογεῖ τήν ταφή στό β΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τό ἀγγεῖο βρέθηκε δίπλα στό κρανίο τοῦ νεκροῦ.

Ὁ τρόπος αὐτός ταφῆς φαίνεται ὅτι ἦταν συνηθισμένος στήν Κεντρική τουλάχιστον Κρήτη κατά τόν 4ο αἰ. π.Χ. γιατί καί στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Λύττου ἐπισημάνθηκε τό 1973 νεκροταφεῖο μέ ταφές σέ σαρκοφάγους ἀνάλογου τύπου[11]. Στή σαρκοφάγο ὅμως ἀπό τήν Κασταμονίτσα δέν ὑπάρχει θύλακας στή μιά στενή πλευρά γιά νά δεχθεῖ τό κεφάλι τοῦ νεκροῦ, ὅπως στή σαρκοφάγο τῆς Λύττου, ἐνῶ ὑπάρχει πῶμα ἀπό τρεῖς μεγάλες κεραμίδες καί τό σῶμα μέ τίς καμπύλες στενές πλευρές εἶναι ἑνιαῖο καί φέρει ὀκτώ συνολικά ἐξοχές, πού χρησίμευαν ὡς λαβές γιά τή μεταφορά της.

Ξιδάς

Ἀπό τή θέση Πόρος στό χωριό Ξιδάς τῆς Πεδιάδας κοντά στήν ἀρχαία Λύττο, προέρχεται μιά ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφη στήλη (Πί ν. 276 β) ἀπό μαρμαρόπετρα (ὕψ. 1 πλ. 0,75, πάχ. 0,20 μ.) πού παραδόθηκε στό Μουσεῖο (ἀριθ. ΜΗ 360). Κυμάτιο καί ταινία πλαισιώνει τήν κύρια ὄψη τῆς στήλης, ὅπου ἡ δυσανάγνωστη ἐπιγραφή ἔχει χαραχθεῖ σέ ἑπτά στίχους. Ἀπό τό σχῆμα τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται μέ ἐπιφύλαξη ἀνάμεσα στόν 1ο π.Χ. καί τόν 1ο αἰ. μ.Χ.

Μεσαρά

Θραῦσμα ἐνεπίγραφης στήλης ἀπό πωρόλιθο (διαστ. 0,35×0,175×0,035 μ.) βρέθηκε στό ἀγρόκτημα τῆς Γεωργικῆς σχολῆς τῆς Μεσαρᾶς, δυτικά τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καί κατά μῆκος τοῦ δρόμου Ἡρακλείου-Φαιστοῦ (ἀριθ. ΜΗ 359). Ἐλάχιστα γράμματα σώζονται ἀπό τό τέλος τῶν ἐννέα στίχων πού φέρει τό θραῦσμα (Πί ν. 276 γ) τά ὁποῖα χρονολογοῦν τήν ἐπιγραφή στό 2ο ἴσως αἰ. π.Χ.

Μάλια

Τμῆμα μικροῦ ἐνεπίγραφου κίονα (ὕψ. 0,39 μ.) (ἀριθ. ΜΗ 365) βρέθηκε στά Μάλια στή θέση Ἀμμουδάρα, στό χωράφι τοῦ Μαν. Πατεράκη, πού ἀπέχει 1,5 χλμ. ἀπό τή μικρή ἐκκλησία Ἅγιος Γεώργιος καί 1 χλμ. ἀπό τό λόφο Βόλακας. Ἀπό τήν τιμητική ἐπιγραφή σώζονται ἀποσπασματικά ἐννέα στίχοι ἀναφερόμενοι στούς «σεβαστούς» καί «ἐπιφανεῖς» καίσαρες Διοκλητιανό καί Μαξιμιανό (Πί ν. 276 δ). Ἀνάλογη τιμητική ἐπιγραφή σέ πώρινη πλάκα προέρχεται ἀπό τό χωριό Ἀνατολή καί ἔχει χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 3ου μέ ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.[12].

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Ἀπό τίς ἐργασίες πού ἔγιναν γιά τή συντήρηση καί τήν προστασία τῶν μνημείων τῆς Ἐφορείας ἀναφέρονται οἱ πιό σημαντικές:

Ἡ στερέωση τοῦ «Πρυτανείου» στή Σούδα-Ἀκρωτήρι τῆς Ἁγίας Πελαγίας καί ἡ κατασκευή στέγαστρου πάνω ἀπό τήν ἐσχάρα του, ὅπως καί ἡ στερέωση τῶν τοίχων τῶν ἑλληνιστικῶν σπιτιῶν, πού ἀποκαλύφθηκαν στήν ἴδια περιοχή τό 1976. Ἡ στερέωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων πού ἀποκαλύφθηκαν στό ἱερό κορυφῆς τοῦ Γιούχτα καί στό ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καί τῆς Ἀφροδίτης στή Σύμη Βιάννου. Ἡ ἐπανατοποθέτηση τοῦ πλακόστρωτου τῆς δυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, πού εἶχε ἀφαιρεθεῖ γιά νά γίνει ἡ μεγάλη δοκιμή ἀπό τόν J. Evans στό νεολιθικό οἰκισμό τῆς Κνωσοῦ, ἡ ἀνακατασκευή καί συμπλήρωση τοῦ παλιοῦ ἀναλημματικοῦ περιβόλου στή βόρεια πλευρά τοῦ ἀνακτόρου πρός τή Βλυχία, ἡ κατασκευή νέου στέγαστρου γιά τήν προστασία τοῦ ἱεροῦ τῶν διπλῶν πελέκεων, ἡ ἀνακατασκευή τοῦ στέγαστρου τῆς νοτιοδυτικῆς οἰκίας καί ἡ ἐπισκευή τῆς ὀροφῆς τοῦ μεγάλου κλιμακοστάσιου τοῦ ἀνακτόρου.

Πολλά τμήματα τοίχων καί κονιαμάτων στερεώθηκαν καί στό ἀνάκτορο τῶν Μαλίων. Στόν Τροῦλλο τῶν Ἀρχανῶν, ὅπου ὁ Σπ. Μαρινάτος τοποθετοῦσε τό θερινό ἀνάκτορο τῶν βασιλέων τῆς Κνωσοῦ[13], καθαρίστηκε ὁ χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς ἀπό ὄγκους χωμάτων καί ἀπορριμμάτων καί περιφράχθηκε. Περιφράχθηκε ἐπίσης ἀπαλλοτριωμένο οἰκόπεδο στήν Ἀμνισό καί συντηρήθηκαν οἱ περιφράξεις τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διός Θενάτα καί τῆς μινωικῆς βίλας, ἐνῶ μέ περίφραξη προστατεύτηκε καί ὁ χῶρος τῆς ρωμαϊκῆς βίλας τοῦ Διονύσου στήν Κνωσό. Στό ἐπισκοπικό κτίριο τῶν Ἁγίων Δέκα, ὅπου ἔχουν ἀποθηκευτεῖ ὄστρακα ἀπό τίς ἀνασκαφές τῆς Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στή Γόρτυνα καί τόν Πρινιά, τοποθετήθηκαν σιδερένια κιγκλιδώματα στά παράθυρα γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια. Τέλος, περιφράχθηκε καί ὁ ἀρχαιολογικός χῶρος τῆς Ἁγίας Τριάδας.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

11. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 886-87.

12. M. Guarducci, IC I, XIX, 9.

13. ΠΑΕ 1956, σ. 223-24.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἁγία Πελαγία

Μέ ἀφορμή τήν ἀνέγερση τοῦ ξενοδοχειακοῦ συγκροτήματος Καψῆ συνεχίστηκε[1] ἡ ἔρευνα στήν Ἁγία Πελαγία[2], ὅπου τοποθετεῖται ἀπό τό Στ. Ἀλεξίου ἡ ἀρχαία Ἀπολλωνία[3]. Μέ ἐρευνητικές τομές ἐντοπίστηκαν τά περισσότερα καί πιό σημαντικά κτίρια στή νοτιοανατολική ἄκρη τῆς χερσονήσου Σούδα, δυτικά ἀπό τίς δύο οἰκίες τῆς ἔρευνας τοῦ 1973 καί βορειοανατολικά τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στ. Ἀλεξίου. Ἀνασκάφτηκαν δύο χῶροι, πού τελικά ἑνωποιήθηκαν μέ τήν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς.

Χῶρος Ζ (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 277 α). Ἀποκαλύφθηκε συγκρότημα ἐννέα δωματίων τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων στήν ἄκρη τῆς ἀπότομης βραχώδους ἀκτῆς[4]. Τά δωμάτια εἶναι ὀρθογώνια μέ καλοχτισμένους τοίχους ἀπό πωρόλιθο καί σώζουν δάπεδο ἀπό κονίαμα κοκκινωπό (δωμ. 3) ἤ λευκό, μέ ἐνίσχυση ἀπό λεπτό βότσαλο (δωμ. 1). Οἱ θύρες ἐπικοινωνίας σώζουν μέρος τῶν πώρινων παραστάδων (δωμ. 1-2, δωμ. 2α-3/4) καί πώρινα κατώφλια πού διατηροῦν λείψανα τῶν χάλκινων στροφίγγων (δωμ. 4-7). Τό δωμάτιο 6, ἴσως αὐλή, μέ εἴσοδο πρός Δ. ἔχει δάπεδο ἀπό χοντρά θαλασσινά βότσαλα, πού σέ δεύτερη φάση καλύφθηκε ἀπό δύο στρώσεις λευκοῦ κονιάματος. Οἱ τοῖχοι του εἶχαν κονίαμα μέ ζῶνες βαθυκόκκινου, κίτρινου καί γαλαζωποῦ χρώματος. Νότια τοῦ δωματίου 8, τοῦ ὁποίου μόνο ἡ νοτιοανατολική γωνία σώζεται, ὑπάρχει τμῆμα πλακόστρωτης αὐλῆς ἤ δρόμου. Τά δωμάτια 5 καί 7 ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει.

Κοντά στούς τοίχους καί τίς γωνίες τῶν δωματίων ὑπάρχουν λάκκοι ὀρθογώνιοι ἤ στρογγυλοί, λαξευμένοι στό βράχο, ὁρισμένοι μέ ἐπίχρισμα κονιάματος, πού χρησίμευαν ὡς δεξαμενές συλλογῆς νεροῦ ἤ ἄλλου ὑγροῦ (δωμ. 3, δωμ. 1, ὀρθογ. λάκκος) ἤ γιά τή στήριξη μεγάλων πιθαριῶν καί ὀξυπύθμενων ἀμφορέων (δωμ. 1, δωμ. 2). Ὁ χῶρος τῶν δωματίων 3 καί 4, ἐνιαῖος ἀρχικά, χωρίστηκε σέ δύο δωμάτια ἀπό στενό διαχωριστικό τοῖχο, πού κατάργησε τήν εἴσοδο τοῦ δωματίου 2α. Τό δάπεδο τοῦ δωματίου 3, ἀπό κοκκινωπό κονίαμα, ἔχει κλίση πρός τούς δύο λάκκους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ὀρθογώνιος ἔχει αὐλάκι μέ ἐπένδυση μολύβδου καί στόν πυθμένα βάθυσμα κυκλικό γιά τά κατακάθια. Τή συλλογή ὑγροῦ μέσα στούς λάκκους εὐκολύνει καί ἕνα περιχείλωμα ἀπό κονίαμα μπροστά στήν εἴσοδο τοῦ δωματίου (πού ἐπικοινωνεῖ μέ τό δωμάτιο 6). Πρόκειται ἴσως γιά σταφυλοπιεστήριο, γιατί βρέθηκαν λίγοι σπόροι σταφυλιοῦ, μέσα σέ στρῶμα στάχτης, ἐπάνω στό δάπεδο. Ἀπανθρακωμένοι σπόροι ἐλιᾶς βρέθηκαν στό δωμάτιο 1, σέ στρῶμα στάχτης ἐπίσης. Ἀπό τά εὑρήματα ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι σειρά γυναικείων προτομῶν καί εἰδωλίων, ἄριστης διατήρησης. Ὁρισμένα σώζουν χρώματα (λευκό, μαῦρο, κόκκινο, γαλάζιο). Χρονολογοῦνται στό α΄ μισό τοῦ 5ου αἰ., στό β΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. καί στόν 3ο αἰ. (Π ί ν. 277 β-279 α). Βρέθηκαν ὅλα μαζί στόν ὀρθογώνιο λάκκο τοῦ δωματίου 1, πού ἀσφαλῶς χρησίμευε ὡς ἀποθέτης ἤ κρύπτη, μαζί μέ δυό πήλινα λουλούδια κρίνου (Π ί ν. 279 γ) καί ἐνδιαφέροντα πήλινο ἀμφίκοιλο βωμό μέ ἴχνη πυρᾶς στό χεῖλος. Δέν ὑπάρχουν πάντως ἄλλες ἐνδείξεις γιά ἱερό χαρακτήρα τῶν δωματίων, παρά τήν καλή κατασκευή τους. Κεραμίδες στρωτῆρες καί καλυπτῆρες βρέθηκαν σέ μεγάλη ποσότητα, καθώς καί κομμάτια πιθαριῶν, ἀμφορέων καί διάφορων ἀγγείων κάτω ἤ ἀνάμεσα σέ στρῶμα στάχτης καί κάρβουνου. Χρήσιμες γιά τή χρονολόγηση εἶναι οἱ ἔντυπες λαβές ἀμφορέων, ὅπως ροδιακοῦ ἀμφορέα μέ ἐπιγραφή *ΑΓΟΡΑΝΑΚΤΟΣ ΑΓΡΙΑΝΙΟΥ* (ὄνομα μηνός), τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.[5], ροδιακοῦ ἐπίσης μέ ἐπιγραφή *ΕΠΙΘΕΥ ΦΑΝΕΥΣ* καί κεφαλή Ἡλίου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Π ί ν. 279 δ) καί θασιακοῦ μέ ἐπιγραφή *ΘΑΣΙ[ΩΝ] ΠΥΘΙΩΝ* τοῦ ὕστερου 3ου αἰ. π.Χ. (Π ί ν. 279 ε)[6]. Δίωτο ἀγγεῖο μέ διακόσμηση δυτικῆς κλιτύος ἀπό ἐπίθετο λευκό χρῶμα στή ζώνη τοῦ λαιμοῦ (ἀριθ. 21852, δωμ. 3) χρονολογεῖται γύρω στό 200 π.Χ.[7] (Π ί ν. 279 β). Βρέθηκαν ἐπίσης λύχνοι τοῦ ὕστερου 3ου καί ἀρχῶν 2ου αἰ. π.Χ. καί χάλκινα νομίσματα Κνωσοῦ, Γόρτυνας, Πριανσοῦ, Ἀξοῦ καί Ἀρκαδίας. Ἀπό τά λοιπά εὑρήματα ἀναφέρονται: πῶμα καί λαβή ἀπό μαρμάρινα ἀγγεῖα, ἡμισφαιρικό πέτρινο πιεστήριο μέ ἐπένδυση μολύβδου στήν ὀπή τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα, χάλκινες λαβές ἀγγείων καί πιθανόν θυρῶν, πήλινα ὑφαντικά βάρη διάφορων σχημάτων, τμήματα πέτρινων λεκανίδων, σιδερένια βέλη, μολύβδινοι σύνδεσμοι ἀγγείων κ.ἄ.

Χῶρος Η (Σ χ έ δ. 2[8]· Π ί ν. 280 α). Περίπου 60 μ. ἀνατολικά τοῦ χώρου Ζ ἀποκαλύφθηκαν 12 δωμάτια τῶν ἑλληνιστικῶν ἐπίσης χρόνων, μέ τοίχους ἀπό σχιστολίθους, κάπως πιό πρόχειρης κατασκευῆς ἀπό τοῦ χώρου Ζ. Τό συγκρότημα διασχίζει δρόμος ἀπό μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, πού περνᾶ ἀνηφορικός πρός τά βορειοδυτικά τοῦ δωματίου 7[9]. Τά δωμάτια εἶναι ὀρθογώνια καί τά περισσότερα σώζουν δάπεδο ἀπό κονίαμα λευκό ἤ κοκκινωπό (δωμ. 13) ἤ ἀπό λεπιδόχωμα. Στή βορειοδυτική γωνία τοῦ δωματίου 2 ὑπάρχει ἑστία καί ἀνατολικά μιά κατασκευή ἀπό σχιστόπλακες πού κάλυψε λάκκο στό βράχο, γεμάτο καθαρή στάχτη, ἴσως παλιότερη ἑστία. Λάκκοι λαξευμένοι στό βράχο ὑπάρχουν σ' ὅλα σχεδόν τά δωμάτια καί

1. Στήν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος ἡ ἐπιστημονική βοηθός τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Νότα Δημοπούλου καί ἡ συνάδελφος Ἀθαν. Κάντα. Ἡ βοήθειά τους στάθηκε πολύτιμη.

2. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 620, ΑΑΑ V (1972), σ. 230-243, Ἔργον 1975, σ. 202, ΠΑΕ 1973, σ. 200-212, πίν. 208-221.

3. Ἔργον, δ.π. καί ΑΑΑ, δ.π., σ. 241.

4. Τμῆμα τῆς πόλης ἔχει βυθιστεῖ στόν ὅρμο ὅπου διακρίνονται ὑπολείμματα τοίχων καί ἄφθονα ὄστρακα.

5. Hesperia, Suppl. X, (1956), σ. 144, 103.

6. Ὅ.π. σ. 136, 55.

7. J. Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, πίν. 16, D 63 γιά τό σχῆμα κυρίως τοῦ ἀγγείου.

8. Ὁ χαρακτηρισμός καί ἡ ἀρίθμηση τῶν δωματίων στό Σ χ έ δ. 2 ἔχει γίνει μέ βάση τό ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς.

9. Ὅμοιοι δρόμοι ὑπάρχουν καί στό χῶρο ἀνασκαφῆς Ἀλεξίου καί πιθανόν στό χῶρο Ζ, νότια τοῦ δωματίου 8.

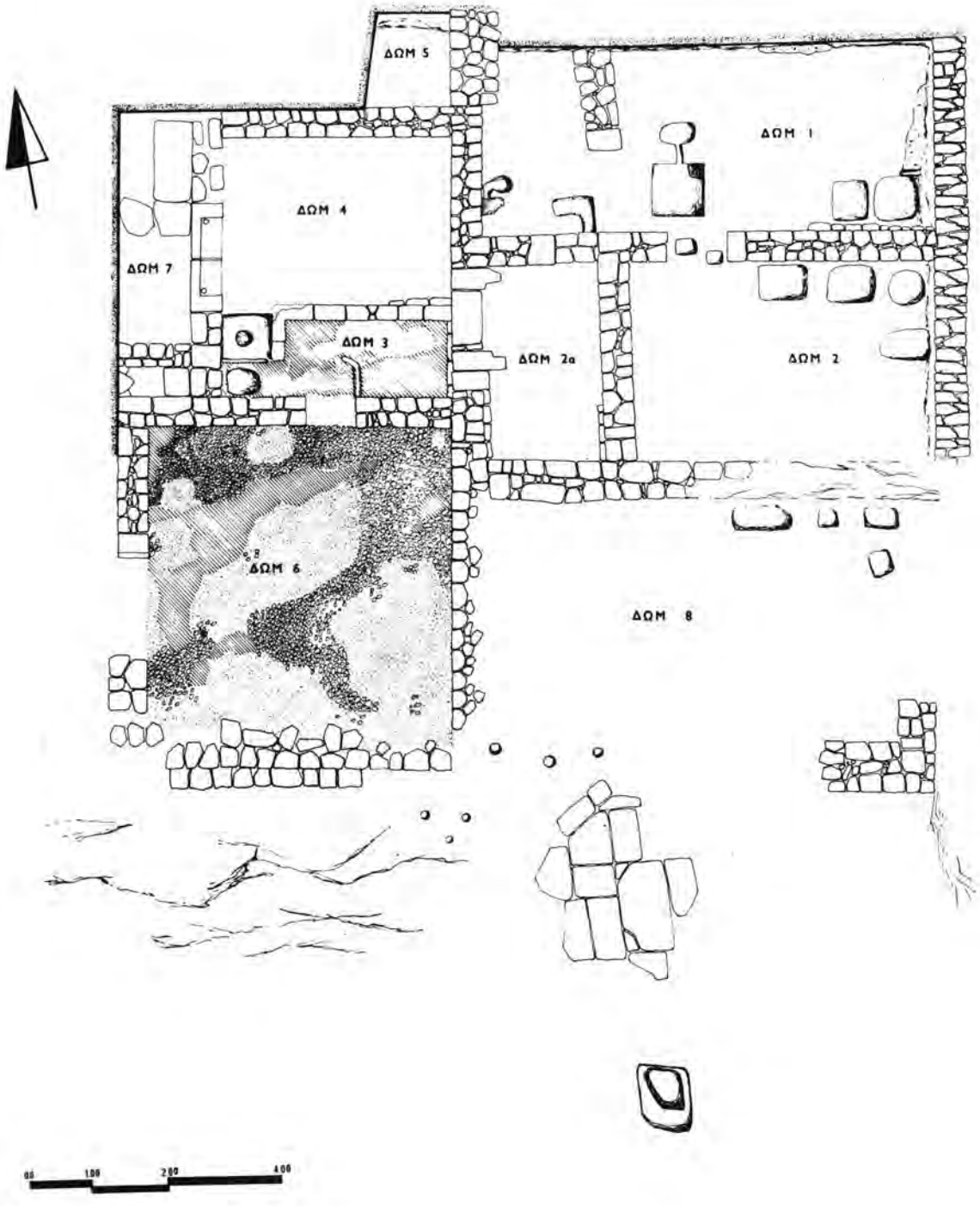

Σχέδ. 1. Ἁγία Πελαγία. Κάτοψη τοῦ χώρου Ζ.

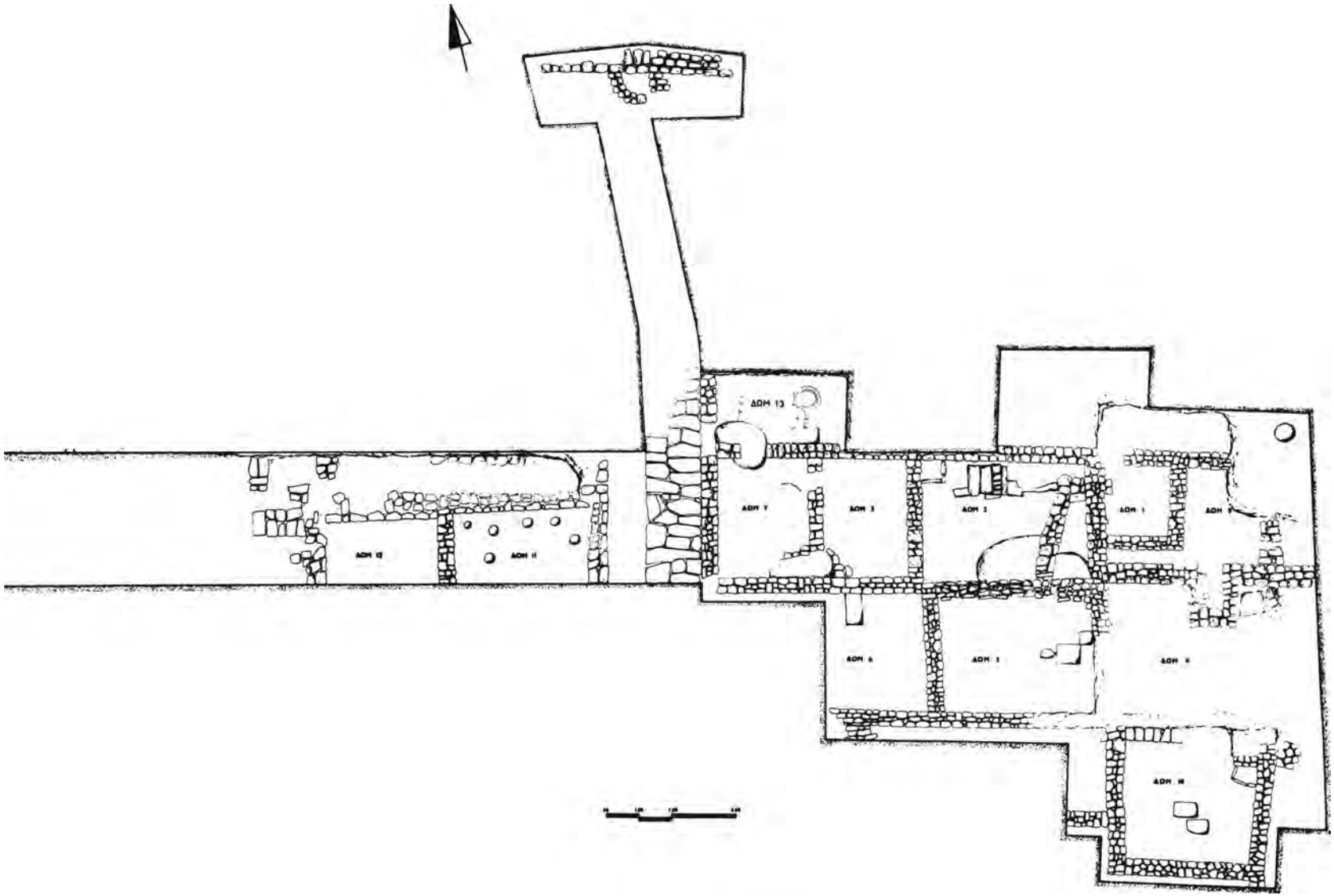

Σχέδ. 2. Ἁγία Πελαγία. Κάτοψη τοῦ χώρου Η.

χρησίμευαν ὡς δεξαμενές ὑγροῦ (ὀρθογώνιος λάκκος δωμ. 3) ἤ γιά τοποθέτηση πιθαριῶν καί ὀξυπύθμενων ἀμφορέων (στρογγυλοί λάκκοι δωμ. 11). Τμῆμα πιθαριοῦ βρέθηκε καί σέ θήκη ἀπό σχιστόπλακες στή βορειοανατολική γωνία τοῦ δωματίου 10. Τά δωμάτια 11 καί 12 ἦταν πιθανόν ὑπόγειες ἀποθῆκες γιατί τό δάπεδό τους εἶναι σέ ἐπίπεδο αἰσθητά χαμηλότερο ἀπό τοῦ δρόμου. Στήν προέκταση πρός Β. τοῦ δρόμου, ἀποκαλύφθηκε τοῖχος μέ ἡμικυκλικό χώρισμα, ἑστία ἀσφαλῶς, ὅπως ὑποδηλώνει στάχτη, κόκαλα ζώων καί κοχύλια. Στή βορειοδυτική γωνία τοῦ δωματίου 10, βρέθηκε ταφή νέου ἄντρα· τό σκελετό κάλυπταν σχιστόπλακες πού ἔδιναν ἐντύπωση θρανίου. Πιθανόν πρόκειται γιά πρόχειρη ταφή μετά τήν καταστροφή καί ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκισμοῦ. Στό δωμάτιο 13, στρογγυλό λίθινο πιεστήριο μέ αὐλάκι ἐκροῆς πού καταλήγει σέ λάκκο εἶναι ἐνσωματωμένο στό δάπεδο κονιάματος. Στά περισσότερα δωμάτια διαπιστώθηκε στρῶμα στάχτης. Βρέθηκαν πολλά κεραμίδια, κομμάτια πιθαριῶν (μερικά ἐπιδιορθωμένα μέ μολύβδινους συνδέσμους), ἀμφορέων, ἀγγεῖα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.[10], κέρνος (δωμ. 3) καί τμῆμα μεγαρικοῦ σκύφου μέ σειρά ἐντυπων προσωπείων Σιληνοῦ τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. Στό δωμάτιο 10 βρέθηκε ἔντυπη λαβή θασιακοῦ ἀμφορέα μέ ἐπιγραφή *ΘΑΣΙΩΝ ΦΕΙΔΙΠ(ΠΟΣ)* καί παράσταση πιθανόν ἀγγείου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.[11] καί δακτυλιόσχημη βάση μελαμβαφοῦς ἀγγείου μέ τήν ἐγχάρακτη ἐπιγραφή: *ΚΑΠΙΟΣ--*, στό δωμάτιο 2 κεφαλή γυναικείου εἰδωλίου (ἀριθ. ΜΗ 21763), στήν εἴσοδο τῶν δωματίων 7, 13 ὀμφάλιο ἑλληνιστικῆς φιάλης τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μέ ἀνάγλυφη μορφή Μέδουσας, πού προσθέτει ἄλλο ἕνα παράδειγμα στά γνωστά, κυρίως κρητικά[12], καί στό δωμάτιο 6 ἀσημένιο νόμισμα Ἰστιαίας.

Ἐνδιαφέρουσα κεραμική τῶν ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ χρόνων βρέθηκε κοντά σέ λείψανα τοίχων βόρεια καί βορειοδυτικά τοῦ δωματίου 12, στό βαθύτερο ἐπίπεδο τοῦ δωματίου 1 καί στό χῶρο πού βρίσκεται βόρεια ἀπ' αὐτό. Ὄστρακα τῆς ἴδιας ἐποχῆς βρεθηκαν καί στά δωμάτια 2 καί 3, κυρίως μέσα σέ μεγάλους λάκκους, πού πάνω τους θεμελιώθηκαν τά ἑλληνιστικά δωμάτια. Σέ αὐτή τή μινωική φάση πιθανότατα ἀνήκει ὁ λοξός τοῖχος μέσα στό δωμάτιο 2 καί ἀρχιτεκτονικά λείψανα κάτω ἀπό τούς τοίχους τοῦ δωματίου 1. Ἀπό τήν κεραμική αὐτή ἀξιοσημείωτη εἶναι μιά κυκλαδική μαστοπρόχους (Π ί ν. 280 β) ἐνῶ ἐνδιαφέροντα εἶναι καί τά ὑπόλοιπα ἀγγεῖα, μερικά πρωτότυπου σχήματος, προϊόντα ἀσφαλῶς τοπικοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως σφαιρικό ἀγγεῖο-ρυτό μέ σπεῖρες λευκοῦ χρώματος σέ μαῦρο βάθος, σφαιρικό ἀγγεῖο μέ καλαμοειδή ἴσως ἀπό διπλό σκεῦος, μικρή πρόχους μέ σπείρα λευκή σέ μαῦρο βάθος, γεφυρόστομη μεγάλη σφαιρική πρόχους μέ ζώνη σπειρῶν, πλῆθος ἀπό προχοΐδια μέ ἀντίστοιχα πινάκια, ἄβαφοι γεφυρόστομοι σκύφοι, κύπελα, «θυμιατήρια» κ.ἄ.

Παρά τήν ποσότητα καί τήν καλή διατήρηση τῆς κεραμικῆς αὐτῆς, ἡ ΜΜ ΙΙΙ Β – ΥΜ ΙΑ φάση τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ δέν ἔδωσε σαφή ἀρχιτεκτονικά λείψανα, ἴσως γιατί ἔγινε ἐκτεταμένη ἰσοπέδωση στά ἑλληνιστικά χρόνια.

Ἐρευνήθηκε ἐπίσης, σέ μικρή ἔκταση ὁ χῶρος πού βρίσκεται νότια τῆς ἐσχάρας τῆς ἀνασκαφῆς Ἀλεξίου, ὅπου εἶχε διαπιστωθεῖ ἡ ὕπαρξη ΥΜ ΙΙΙΒ δωματίου[13]. Ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου μέ ἔντονα ἴχνη πυρᾶς καί βρέθηκαν in situ ὁλόκληρα ἀγγεῖα, ὅπως ψευδόστομοι ἀμφορεῖς καί κύλικα μέ παπυροειδή, μόνωτο κύπελλο μέ σχηματικό φοίνικα (Π ί ν. 280 γ) κ.ἄ.

Ἅγιος Ἰωάννης.

Στή θέση Μπεντεβῆ Ἁγίου Ἰωάννη, μεταξύ Ἡρακλείου καί Κνωσοῦ, κατά τή διάρκεια ἀνέγερσης λαϊκῶν κατοικιῶν ἀπό τό Δημόσιο, ἀποκαλύφθηκαν στήν ἀρχική φάση τῆς ἀποχωμάτωσης τρεῖς ἀξιόλογες ἐπιγραφές τοῦ 1ου ἤ 2ου αἰ. π.Χ.[14] καί ἐνδιαφέρον ὑπόγειο κτίσμα ἀπό λαξευτούς πωρολίθους τῶν ὕστερων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε τά ἑξῆς: τό ὀρθογώνιο κτίσμα (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 281 δ-ε) χωρίζεται ἀπό μεσότοιχους σέ τέσσερις χώρους, οἱ ὁποῖοι ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μέ μικρά ἀνοίγματα πού ὁρίζονται ἀπό παραστάδες καί «ὑπέρθυρο» (σώζεται μόνο στό ἕνα ἄνοιγμα, Π ί ν. 281 δ). Στό βόρειο τοῖχο (Π ί ν. 281 ε) λίθοι διάτονοι (μπατικοί) πού ἐξέχουν ἀπ' τήν ὄψη τοῦ τοίχου, δημιουργοῦν σέ κλιμακωτή διάταξη μιά πρόσβαση ἀπό τήν ὀροφή (ἀκριβῶς ἀνάλογες οἱ προσβάσεις σέ σύγχρονες δεξαμενές στά χωριά). Τά δεδομένα αὐτά μᾶς ὁδηγοῦν στή σκέψη ὅτι σέ πρώτη χρήση τουλάχιστο θά ἦταν ἴσως μιά δεξαμενή. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύει ἡ παρουσία ἐπιχρίσματος μέ κονίαμα καί ἡ ἐνίσχυση-μόνωση τῶν τεσσάρων ἐξωτερικῶν γωνιῶν μέ κεραμίδια. Συμπερασματικά διαπιστώθηκαν οἱ ἑξῆς φάσεις:

α) Στήν ἀρχή τό κτίσμα δέν εἶχε μεσότοιχους καί τό δάπεδο εἶχε τίς ἑξῆς στρώσεις γιά ἀσφαλή μόνωση: κάτω πλακόστρωτο, ἀπό μικρές, ἁδρά δουλεμένες πέτρες, ἐπάνω του στρῶμα (πάχ. 0,20 μ.) ἀπό πέτρες καί χῶμα, ἀπό πάνω λεπτό στρῶμα ἀσβεστοκονιάματος μέ κυβικά θραύσματα κεραμίδων (πάχ. 0,07 μ.) καί πάνω σκληρότατο δάπεδο (πάχ. 0,30-0,35 μ.) ἀπό μικρές πέτρες, χαλίκια καί χῶμα ἐνισχυμένο μέ πυκνές σειρές ὄρθιων κεραμίδων (Π ί ν. 281 ε). Μέ δεδομένα τά στοιχεῖα πού σώθηκαν συμπεραίνεται ὅτι ἡ πρόσβαση θά γινόταν ἀπό τήν ὀροφή μέ τήν ἰδιότυπη κλίμακα τοῦ βόρειου τοίχου καί ἐνδεχομένως μέ τήν παρουσία μιᾶς ξύλινης κλίμακας.

β) Σέ β΄ φάση τό δάπεδο ἐπιχρίστηκε μέ κονίαμα στερεό. Στό κέντρο περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του δημιουργεῖται ἕνας ρηχός λάκκος ἴσως γιά τόν καθαρισμό τῆς δεξαμενῆς. Μέ τήν ἀνύψωση τοῦ δαπέδου καταχώστηκε ἡ κάτω, τελευταία πέτρα τῆς «κλίμακας».

γ) Σέ γ΄ φάση χτίστηκαν οἱ μεσότοιχοι μέ τά μικρά

10. Βλ. Schäfer, ὅ.π. Abb 3, 4.
11. Hesperia, ὅ.π., σ. 138, 65.
12. AAA, ὅ.π., σ. 235 καί ὑποσημ. 3.
13. Ὅ.π., σ. 238 κ.ἑ.
14. Ἔργον 1975, σ. 199-201.

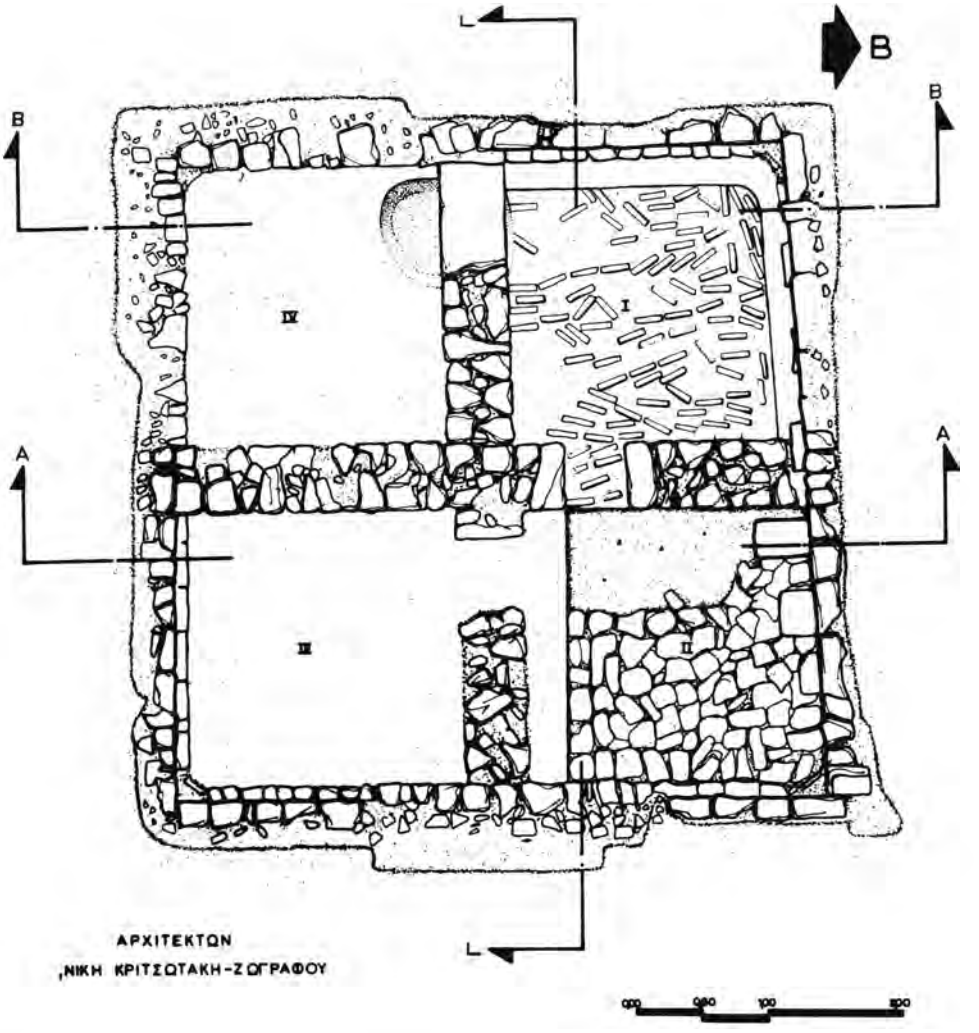

Σχέδ. 3. Ἅγιος Ἰωάννης. Θέση Μπεντεβῆ. Κάτοψη τοῦ ἀποκαλυφθέντος κτίσματος.

ἀνοίγματα πού πάτησαν ἐπάνω στό δάπεδο κονιάματος τῆς β΄ φάσης καί ἀχρήστεψαν τό λάκκο καί τήν «κλίμακα». Ἡ λειτουργικότητα τοῦ κτίσματος σ' αὐτή τή γ΄ φάση εἶναι δύσκολο νά καθοριστεῖ. Μέ τά ἀνασκαφικά στοιχεῖα πού διασώθηκαν δέν μποροῦμε νά ἀποδώσουμε μέ ἀσφάλεια στό κτίριο ταφικό ἤ ἱερό χαρακτήρα μιά καί ἡ ἄποψη τῆς κατοικίας ἐκ προοιμίου δέν τίθεται. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στό δωμάτιο 1 (Σ χ έ δ. 3) βρέθηκε συγκεντρωμένη σχεδόν ὅση κεραμική προέρχεται ἀπό τό κτίριο καί περιλαμβάνει ποικίλα ἄωτα ἑλληνιστικά κύπελλα (Π ί ν. 281 α-β), ἠθμό, μικρό μονόχρωμο ἀγγεῖο σέ σχῆμα δισκοπότηρου[15], δίωτο ἀγγεῖο (Π ί ν. 281 γ)[16], τμήματα λύχνων μεταξύ τῶν ὁποίων περιλαμβάνεται καί ἕνας ἐφεσιακός. Στό ἴδιο δωμάτιο βρέθηκαν δύο ὄστρακα τρίτωνος καί ἀρκετά κόκαλα ζώων. Ἀντίθετα δέ βρέθηκαν καθόλου ἀνθρώπινα κόκαλα. Ἀπό τό δωμάτιο 1 προέρχεται ἐπίσης καταστραμμένο χάλκινο νόμισμα. Ἀπό τό πλῆθος τῶν πλακωτῶν κεραμίδων πού προῆλθαν ἀπό τά ψηλότερα σημεῖα τῆς ἐπίχωσης προκύπτει ὅτι τό κτίσμα εἶχε μᾶλλον κεραμοσκεπή στέγη.

Σ π ή λ ι α

Κατά τήν τοποθέτηση μεγάλου ἀγωγοῦ ὕδρευσης στά Σπήλια Κνωσοῦ, ἀνατολικά τῆς γέφυρας τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, ἀποκαλύφθηκαν ὀκτώ ρωμαϊκοί τάφοι, μερικοί ἀπό τούς ὁποίους ξαναχρησιμοποιήθηκαν στούς ὑστερορωμαϊκούς καί παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Εἶχαν προθάλαμο καί θάλαμο μέ ἀρκοσόλια, μικρές κόγχες καί

15. Βλ. ἀνάλογο σχῆμα στό Annuario 39-40 (1961-1962), σ. 503, εἰκ. 198.
16. Βλ. Hesperia III (1937), σ. 372, εἰκ. 58, D17.

λάκκους-κρύπτες στό δάπεδο. Πώρινες ἦταν οἱ εἴσοδοι ὅπου σώθηκαν. Σέ μιά περίπτωση ὁ προθάλαμος ἦταν πλακόστρωτος, σέ ἄλλη εἶχε πώρινο «θρανίο».

Ἐκτός ἀπό τόν τάφο Ε πού βρέθηκε ἀσύλητος καί ἔδωσε ἀξιόλογα εὑρήματα οἱ ἄλλοι τάφοι εἶχαν συληθεῖ. Ἀναλυτικά οἱ τάφοι:

Α. Ἐντελῶς συλημένος. Στή βόρεια, νότια καί ἀνατολική πλευρά ὑπῆρχαν ἀρκοσόλια μέ «προσκεφάλι» καί περιχείλωμα.

Β. Ξαναχρησιμοποιήθηκε στούς πρωτοχριστιανικούς χρόνους. Στό κατώφλι ὑπῆρχε πώρινη πλάκα. Δέ βρέθηκε ἡ πλάκα πού ἔκλεινε τήν εἴσοδο. Στόν προθάλαμο ὑπῆρχε «θρανίο» ἀπό πωρόλιθο καί ἀλάκι λαξευμένο στό δάπεδο μέ βαθύσματα γιά νά συγκεντρώνεται τό νερό πού ἀναβλύζει ἀπό τό βράχο. Στή βόρεια, νότια καί ἀνατολική πλευρά εἶχαν λαξευτεῖ ἀρκοσόλια μέ προσκεφάλια. Βρέθηκαν 21 νομίσματα, κυρίως ὑστερορωμαϊκά καί παλαιοχριστιανικά, 85 λύχνοι τῶν ρωμαϊκῶν ἕως ὑστερορωμαϊκῶν καί παλαιοχριστιανικῶν χρόνων (Π ί ν. 282 α), γυάλινα δακρυδόχα ἀγγεῖα, κεραμική κ.ἄ.

C. Συλημένος. Εἶχε δυό πλευρικά ἀρκοσόλια καί τρεῖς τοξωτές κόγχες. Οἱ δυό ἀπ' τίς κόγχες ἦταν λαξευμένες στά τύμπανα τῶν ἀρκοσολίων. Ἐμπρός στό βόρειο ἀρκοσόλιο βρέθηκαν πολλά κόκαλα. Στό δάπεδο ὑπῆρχε ὀρθογώνια θήκη μέ λαξευτό περιχείλωμα. Βρέθηκαν τρεῖς ρωμαϊκοί λύχνοι μεταξύ τῶν ὁποίων καί τμῆμα ἑνός ἐφεσιακοῦ, γυάλινη δακρυδόχη, δύο νομίσματα, ἕνα ἄωτο κύπελλο (Π ί ν. 282 β).

D. Συλημένος. Δυό «ἀρκοσόλια» μέ δάπεδο στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τοῦ θαλάμου (οὐσιαστικά καμάρες παρά ἀρκοσόλια) (Π ί ν. 282 στ) καί μικρή τοξωτή κόγχη στήν πλευρά εἶχαν λαξευτεῖ ἀπέναντι στήν εἴσοδο. Τό κατώφλι ἦταν ἀπό πωρόλιθο. Βρέθηκαν μικρά κομμάτια χρυσοῦ φύλλου, λύχνος τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, κομμάτι γυάλινης δακρυδόχης κτλ.

E. Ἀνασκάφτηκε σέ συνεργασία μέ τόν ἐπιμελητή τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς R. Howell. Ἀσύλητος. Μέ προθάλαμο καί θάλαμο. Πώρινη σαρκοφάγος βρέθηκε in situ στό ἀρκοσόλιο ἀπέναντι ἀπό τήν εἴσοδο. Ἀπό τά εὑρήματα, ἀξιοσημείωτα εἶναι δυό ὡραῖα δαχτυλίδια χρυσά μέ α) ἐγχάρακτο καί β) ἔντονα ἀνάγλυφο κεφάλι στίς δαχτυλιδόπετρες (Π ί ν. 282 γ-δ), χρυσό σκουλαρίκι σέ σχῆμα χωνιοῦ (Π ί ν. 282 ε), ἀσημένια περόνη, ἀσημένια καί χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκῶν χρόνων, γυάλινα δακρυδόχα ἀγγεῖα κ.ἄ.

F. Συλημένος. Μικρότερος ἀπό τούς ἄλλους, χωρίς ἀρκοσόλια, μέ μικρή τοξωτή κόγχη σέ κάθε πλευρά. Στό δάπεδο ὑπῆρχε ὀρθογώνιος λάκκος μέ ὀστά ἀνακομιδῆς σκεπασμένα μέ στρώση μικρῶν λίθων. Βρέθηκαν λύχνος ἐφεσιακός, χάλκινο νόμισμα, τμήματα γυάλινων δακρυδόχων κτλ.

G. Συλημένος καί καταστραμμένος. Διατηρήθηκε σχεδόν μόνο τό δάπεδο. Βρέθηκαν κομμάτι λύχνου καί γυάλινης δακρυδόχης.

H. Συλημένος. Ὁ προθάλαμος εἶχε κυκλικό σχῆμα καί πλακόστρωτο δάπεδο. Βρέθηκε ἡ πλάκα τῆς εἰσόδου στή θέση της, ἀπό πωρόλιθο, ὅπως καί τό ὑπέρθυρο, τό κατώφλι καί οἱ παραστάδες (συλήθηκε ἀπό τό ὑπέρθυρο πού βρέθηκε μέσα στόν τάφο). Ἕνα σκαλοπάτι ὑπῆρχε ἐσωτερικά, ἐμπρός στήν πόρτα. Ἐκτός ἀπό τή δυτική πλευρά τοῦ τάφου στίς ἄλλες πλευρές του εἶχαν λαξευτεῖ ἀρκοσόλια ἤ μικρές τοξωτές κόγχες. Βρέθηκαν λύχνος μέ τό θέμα τῆς φυγῆς τοῦ Ὀδυσσέα ἀπό τό ἄντρο τοῦ Πολύφημου, γυάλινες δακρυδόχες κτλ.

Τ ρ α π έ ζ α Κ α λ ο ῦ

Ἐρευνήθηκαν[17] τρεῖς λαξευτοί θαλαμοειδεῖς τάφοι[18] τῶν ΥΜ ΙΙΙΑ-Β χρόνων, ἀπ' τούς ὁποίους ὁ ἕνας καί τμῆμα δεύτερου εἶχαν συληθεῖ. Βρέθηκαν συνολικά 12 σαρκοφάγοι, ἀρκετές γραπτές μέ κόσμηση πουλιῶν, σπειρῶν, πλοκάμων κτλ. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀπόδοση πλαστικῆς κεφαλῆς ταύρου στή δοκό τοῦ πώματος μιᾶς σαρκοφάγου. Βρέθηκαν ἐπίσης γυναικεῖο εἰδώλιο μέ γραπτή κόσμηση (Π ί ν. 283 β), σφραγίδα ἀπό στεατίτη μέ παράσταση φτερωτοῦ αἰγάγρου, περιδέραια ἀπό ὑαλόμαζα (Π ί ν. 283 γ), ὀρεία κρύσταλλο καί χαλκό, περόνες ἀπό ὑαλόμαζα καί χαλκό. Ἀπό τήν κεραμική ἀναφέρεται κωνικό ρυτό, κυλινδρική πυξίδα (Π ί ν. 283 α), σειρά ψευδόστομων ἀμφορέων, κυπέλλων κ.ἄ.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Τ ε κ έ ς (κοντά στό Βενιζέλειο)

Κατά τή διάρκεια ἔργων γιά διαπλάτυνση μικροῦ ἀγροτικοῦ δρόμου, ὁ ἐκσκαφέας κατέστρεψε τμῆμα μικροῦ λαξευτοῦ τάφου τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπό παλιά συλημένου. Διαπιστώθηκαν ἴχνη φωτιᾶς στό δάπεδο καί βρέθηκαν μόνο λίγα ὄστρακα καί τμῆμα γυάλινης δακρυδόχου.

Κ ρ ο υ σ ώ ν α ς

Ἀπό τή θέση Λιβαδιώτης παραδόθηκαν ὑστερογεωμετρικά καί πρώιμα ἀνατολίζοντα θραύσματα ἀγγείων[19] (Π ί ν. 283 δ), κεφαλή πτηνοῦ ἀπό τή λαβή πώματος, τμήματα ἀπό σιδερένιες λόγχες καί σιδερένιο ἐγχειρίδιο. Στό σημεῖο πού βρέθηκαν παρατηρήθηκε τμῆμα τοίχου. Ἡ θέση εἶναι πολύ κοντά στό λόφο Κοῦπος[20] ὅπου ἔχει ἐντοπιστεῖ ἀπό παλιότερα γεωμετρικός συνοικισμός καί νεκροταφεῖο.

Κ α λ ο χ ω ρ α φ ί τ η ς

Στόν Καλοχωραφίτη Μεσαρᾶς, ὅπου ἔχει ἐντοπιστεῖ

17. Στίς ἔρευνες πού ἔγιναν στίς θέσεις Μπεντεβῆ, Σπήλια καί στήν περιοχή Καλοῦ ἐκτός ἀπό τή Ν. Δημοπούλου βοήθησε καί ὁ πτυχιοῦχος ἀρχαιολόγος Γιῶργος Ρεθεμιωτάκης.

18. Τάφοι τοῦ ἴδιου νεκροταφείου ἐρευνήθηκαν τό 1972 ἀπό τή συνάδελφο Ἀγγ. Λεμπέση βλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά σ. 492.

19. Βλ. J. Brock, Fortetsa, πίν. 149, 488 γιά τήν κόσμηση τοῦ πώματος καί σ. 44.

20. Ὁ Στεφ. Ξανθουδίδης ἀναφέρεται μετά τόν A. Taramelli στή θέση Κιοῦπος βλ. ΑΔ 1918 παράρτ., σ. 10-11 καί ὑποσημ. 1 σ. 11, Κρητ. Χρον. Β, (1948), σ. 538.

καί ἐν μέρει ἀνασκαφτεῖ νεκροταφεῖο[21] ΥΜΙΙΙΑ-Β χρόνων βρέθηκε συλημένος τάφος λαξευτός, θαλαμοειδής. Βρέθηκε λάκκος μέ ὀστά ἀνακομιδῆς στό δάπεδό του καί περισυλλέχθηκαν τμήματα τριῶν ἀκόσμητων κιβωτιόσχημων σαρκοφάγων καί μιά κωνική ψῆφος ἀπό στεατίτη.

Τ υ μ π ά κ ι

Βόρεια ἀπ' τό Τυμπάκι, στόν ἀγροτικό δρόμο πρός τό Λαγολιό στή θέση Ἁι-Γιάννης, ἀνοίχτηκε αὐλάκι γιά σωλῆνες ὕδρευσης καί ἀποκαλύφθηκε ἑλληνιστικός τάφος. Βρέθηκαν λύχνος καί ἀξιόλογες γραπτές ὑδρίες (Π ί ν. 283 ε) τοῦ λεγόμενου τύπου Hadra[22] πού χρονολογοῦνται γύρω στά τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΑΡΕΤΣΟΥ

ΚΟΜΜΟΣ

Brief Summary of Excavations

After years of complex negotiations, and with the full cooperation of many foreign and Greek colleagues, excavations at the site of Kommos began in July of 1976. The aim of this first campaign, conducted on slightly more than nine stremmata of land expropriated from a consortium planning a hotel-bungalow complex, was to investigate by means of trial-trenching the chronological range, relative size, and state of preservation of this Minoan settlement. The site was first pointed out by Sir Arthur Evans, after one of his long trips through Crete, in an article published in The London Times (October 16, 1924, p. 15; see also A. Evans, The Palace of Minos, London, 1928, Volume II, pp. 87f). It was not tested by trenching, however, until our group, sponsored by the University of Toronto and The Royal Ontario Museum, supported generously by The Canada Council and with the aid of The SCM Corporation, began an excavation campaign lasting from 25 June through 25 August. The excavation was conducted under the auspices of The American School of Classical Studies in Athens through arrangement with the Greek Archaeological Service. The staff, backed up by twenty local worken (George Beladakis, foreman) from the neighboring town of Pitsidia, consisted of ten, among whom were Mrs. Maria C. Shaw of Scarborough College and a number of present and former students at The University of Toronto, as well as Professors Vance Watrous of the State University of New York at Buffalo and Phillip Betancourt of Temple University. Dr. John Hayes of the Royal Ontario Museum, and Professor and Mrs. Peter Warren from The University of Birmingham provided valuable advice and help during a portion of the campaign. Many distinguished visitors also contributed from their rich experience. Because of the potential danger of storing antiquities at a site as remote as Kommos, facilities for storage and treatment of materials recovered there have been established at the small town of Pitsidia, some 4 klm. inland.

The site of Kommos, a modern name incorrectly transliterated as "Komo" by Evans, lies along the shore of the Messara Plain, southwest of the important Minoan sites of Hagia Triadha and Phaistos. It borders a wide, extremely picturesque strip of open, still undeveloped shoreline. The property, the expropriation of which was paid for by the Excavation, is centered on the southernmost of a series of hills referred to locally as Tou Spanou Ta Kephalia because of their general lack of covering growth. Dyring the six weeks of actual digging in 1976, three fairly large and four quite small areas were opened by trenching. These have subsequently been plotted by our architect, C. Bianco, at 1:20 m. scale, and have been placed on gridded topographical surveys (1:100, 1:1000) of the region. A record of the appearance of the area before excavation was made possible by means of plans and photographs, the latter close-up and telephoto views richly supplemented by aerial photographs taken, with the help of W. Myers and J. Whittlesey, from a ballon (P l. 284).

Excavation was concentrated in three major areas along the edge of the high, steep slope above the wide beach (F i g. 1). The first (Trench 1B), at the extreme northern border of the property, gradually exposed the remains of a large building, oriented to the cardinal points of the compass of which all or at least portions of eight rooms are now visible (P l. 285 a). The interior walls of the structure, which (like all buildings discovered sofar) probably belong to a house, are of rubble construction, unplastered, while the exterior or supporting walls are built with large, thick slabs of limestone brought from a still unlocated quarry. The dimensions of the building are still unknown. Preliminary investigations suggest that the present structure was built sometime during the MM III-LM I period, but it is clear from the significant floor deposits of pottery that the building was last inhabited, and then perhaps only partially, during the LM III period, not being inhabited to any extent after the end of LM IIIB. In the upper part of the fill, somewhat above floor level, was found a curious, large vessel, of which only the lower part is preserved, with a long, hollow spout projecting horizontally from its lower side. Alongside and partly below it was a considerable amount of worn pumice, presumably indirectly connected with a manufacturing process associated with the vessel. A sounding made through the floor of what has been interpreted tentatively as a court, has partially exposed an impressive floor of slabs (P l. 285 b) belonging to an earlier building with a different orientation, over which the present structure was built.

A more central area (Trenches 4A 1-3; 5B), south of

21. Στό ἴδιο νεκροταφεῖο ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἔρευνα ἀπό τόν Κ. Δαβάρα βλ. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 286 καί τήν Ἀγγ. Λεμπέση βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 885-886.

22. Βλ. Studi Miscellanei 8 (1961-62) γιά τά ἀγγεῖα τῆς ὁμάδας F (9), πίν. IX.

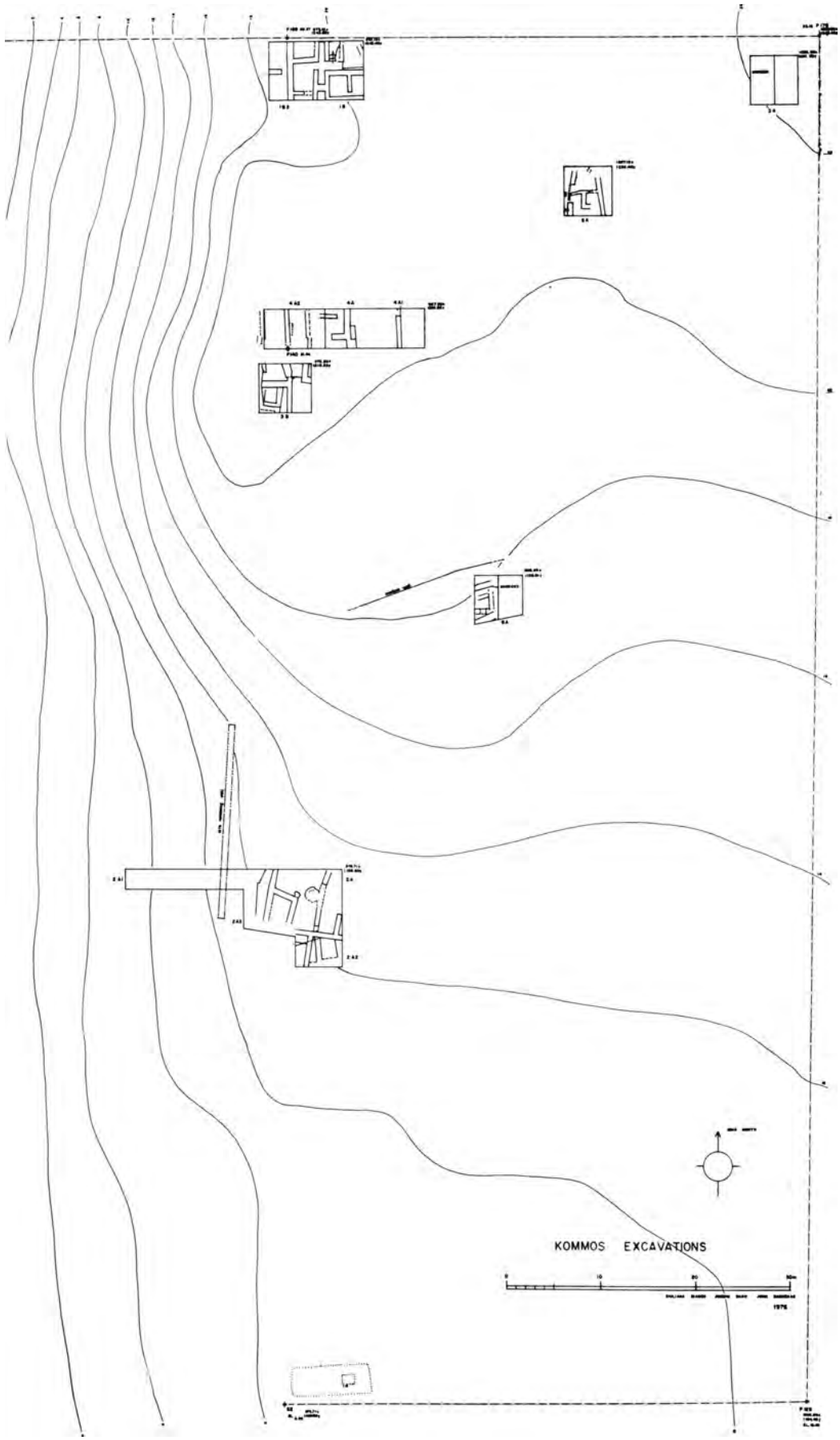

Fig. 1. Kommos. General plan of excavation area.

here and on the top of the hill, was also partially cleared (P l. 285 c). Our primary procedure here, as it was in all trenches, was first to remove the superficial layer of almost pure sand (the depth varied from 0.10 m. to 2.30 m. throughout the trenches) away from the area to be excavated, then work our way down carefully through masses of fallen slabs and blocks until the tops of the walls had been reached. Here we discovered at least two more buildings. That to the East, still only partially exposed, lies apparently between two north-south spaces between buildings. It was graced with an interior court with a bench facing upon a lime and pebble pavement. Near the court and scattered elsewhere nearby were found substantial fragments of a conical rhyton, apparently unique in certain aspects of both form and decoration. Within the western room, above its floor, were recovered scores of stone slabs, canted in a layer of white earth *(aspróchoma),* which, when removed, were laid out side-by-side and proved to have fallen from a second storey. Kylikes, goblets, fragments of storage jars decorated with attenuated octopus motifs, and stirrup jars prove that the building was, like that to the north, deserted prior to LM IIIC (P l. 285 d). West of here, across a narrow corridor that was probably open to the sky, is another building of which the only room excavated entirely had a similar tenancy, as shown by the numerous fragmentary but restorable vessels discovered. Many of these vases were found upon slabs, the slabs themselves lying upon or imbedded in a floor of black, burned earth, sherds, and bones that had accumulated through use above the original floor level (P l. 285 a). To the south, another trench (5B) exposed a complex series of walls, still only partially understood, but belonging to at least four building phases that (at a minimum) can be attributed to the LM I through LM III periods.

The third or southern area (Trench 2A 1-3), perhaps the most challenging because of the confusing masses of fallen and accumulated stone, cut into the southern slope of the hillside leading down to the shore. Adjoining it is a wide slope of bedrock littered with Minoan sherds and rubble, one of the primary indications before excavation that the site was substantial. Here also was found a large building, presumably a house, well constructed and with impressive retaining walls on the downhill side. On the west, seawards there are the remains of a paved pathway. Of the three architectural spaces partially excavated, that on the east was probably at least partially open, with an entranceway on the southwest where domestic work, such as softening or grinding of either organic or animal remains, was carried out. The large central room, between the pathway and the entrance, may have been subdivided during a final, partial occupation in LM IIIB. As the case may be, the southern (perhaps earlier) half, was at least in part a household shrine. Along its eastern wall, canted against the wall but resting partly on its original slab base, was discovered an uncommon religious vase referred to by most as a "snake tube" (P l. 286 b-c). Not far from it, to the south, was a smooth oblong stone, rounded at the top, set vetrically upon the floor in the manner of a miniscule "Baetylic pillar". Although broken at one end, it had been propped up by means of a small round stone used for crushing various materials by hand (a "pounder") (P l. 286 d-e). The tube, of terracotta with a closed bottom, has two sets of four handles on either side, two of which have small terracotta birds perched upon them. It was found to be half-filled with sand, probably placed there in antiquity in order to make the stand more stable. Set into and over the mouth of the tube was found a clay cup, decorated (as the tube) with dark bands, and of the same material, a unique instance. Within the cup were a number of river pebbles resting upon a hard white material that has not yet been analyzed. In the same room was found a "brazier" set within a stone enclosure as well as other vessels, including a large tripod storage or cooking pot.

South of and outside of this building were encountered substantial remains of earlier periods of construction and habitation. Next to the building, for instance, was revealed part of what is presumably a dump of LM I-II date, with much decorated pottery similar to that of LM II date from the Unexplored Mansion at Knossos (AR 72-73, pp. 50-61), almost the first occurence of such a ceramic deposit outside of the Knossos area. East of this dump, and below a later packing, were found walls of a still earlier period (MM II or earlier) continuing below the upper building and constituting the primary large-scale building period in this area. (Analogous building of large structures in MM I or MM II was also noted in Trenches 1B (above) and 6A). Not far above the floor levels, within this deep, early structure was discovered a good deal of pottery with light-on-dark decoration, including two unusual rhyta, one shaped like a piriform alabastron and with white spiral decoration on its exterior. It is similar to a rhyton of this shape found at Phaistos (Annuario 23-24 (1961-1962), p. 117, fig. 166 b).

Small but nevertheless significant trenches were opened elsewhere as well. In a single 5×5 m. trench (5A) in the north-central part of the property were found two superimposed buildings preserved, unfortunately, only just above floor level. In the northeast corner of our land (Trench 3A), important ceramic levels, but without architectural context (a court?), were sounded. At the southwestern border a trench (1A) penetrated through 2 m. of sand, at the bottom of which is the ancient ground level strewn with Roman tile fragments, an unusual occurence at Kommos – this trench was abandoned at this point, but would be resumed if the deep sand here and on the side of the hill were cleared away by earthmoving equipment. To the north of here, on the hill's slope, a trench (6A) began in 2 m. of sand, then penetrated over 2.50 m. in order to expose the accumulated remains of numerous Minoan periods. Just above bedrock, and between two substantial walls that may have lined a corridor, was found on the last day of excavation a rich deposit of over twenty

Middle Minoan vases, some splendidly decorated in the polychrome Kamares style.

To generalize about the first season of excavation at Kommos, there is little doubt that the remains here are of a prosperous, perhaps large, and certainly relatively well preserved Messara town. It was inhabited early in the Middle Minoan period through the Late Minoan IIIB period – there may have been some habitation at spots during LM IIIC. Earlier and later remains, however, may be found. Thus far, no Early Minoan habitation is apparent on this, the "northern" hill mentioned by Evans. Also, aside from scattered surface sherds of Greek, Hellenistic, Roman and Byzantine date, as well as the tile deposit in Trench 1A (mentioned above), later habitation would appear to have been minimal.

The extensive LM IIIA-B habitation here, unique sofar among published archaeological sites in the Messara, should provide valuable comparative material reflecting the historical vicissitudes of the region. The nature of the abandonment of the site at about this time does not, at the moment, seem to have been as a result of a general conflagration. Nevertheless, the quality of the floor deposits, the architecture, and associated earlier stratigraphy at Kommos may provide an impressive series of deposits of ceramic and other materials. It is also reasonable to expect that further study and excavation will continue to clarify the varied phases of architecture and general building relationships in time and space. Excavation in the southern part of the property may also provide information about maritime activities of this seaside town, perhaps the main link between Phaistos and the sea. Imported pottery, probably from Knossos, Chania, the Cyclades and the Mainland, found during the first season, already suggests that Kommos was hardly isolated from its more distant neighbors.

JOSEPH W. SHAW

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσεῖο Χανίων

Κατά τό 1976 τέλειωσαν οἱ ἐργασίες συγκόλλησης τῶν κεραμικῶν εὑρημάτων ἀπό τίς ἀνασκαφές τῆς χρονιᾶς (βλ. παρακάτω). Συνεχίστηκε ἐπίσης, ὕστερα ἀπό διακοπή τριῶν χρόνων, ἡ συστηματική μελέτη τῆς κεραμικῆς ἀπό τίς ἀνασκαφικές ἔρευνες στό Καστέλλι Χανίων στά 1968-1973. Τέλος, προχώρησε μέ γρήγορο ρυθμό ἡ ἐργασία καταγραφῆς ὅλων τῶν εὑρημάτων τοῦ 1976. Ἡ ταχεία πρόοδος τῆς ὅλης ἐργασίας ὀφείλεται κατά πολύ στίς ἐπιστημονικές βοηθούς Μ. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη καί Στ. Μαρκουλάκη καί στόν ἐξαίρετο τεχνίτη-συγκολλητή Κ. Κωνσταντάκη.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Καστέλλι Χανίων

Πλατεία Ἁγίας Αἰκατερίνης

Συνεχίστηκε ἡ κοινή ἑλληνοσουηδική ἀνασκαφή, ἡ ὁποία ἄρχισε τό 1970 (ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 508 κ.ἑ., ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ 635 κ.ἑ., ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 917). Ἀπό τή σουηδική πλευρά πῆρε μέρος ὁ E. Hallager καί ἀπό τήν ἑλληνική ὁ Γ. Τζεδάκις καί ἡ ἐπιστημονική βοηθός Μ. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη. Τήν ἀνασκαφή παρακολούθησαν καί οἱ ἀρχαιολόγοι Στ. Μαρκουλάκη καί Κ. Μπαξεβάνη, ἐνῶ ἀρχιτεχνίτης ἦταν ὁ ἐξαιρετικά ἔμπειρος Σπ. Βασιλάκης.

Ἀνοίχτηκε μιά τάφρος σχήματος Γ, στή βορειοανατολική γωνιά τοῦ χώρου – ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ μετά τήν ἀνασκαφή τοῦ 1973 – μέ διαστάσεις 4×1 μ. (βόρειο σκέλος) καί 3,50×0,80 μ. (ἀνατολικό σκέλος), γιά τήν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ δωματίου D, τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποίου εἶχε σκαφτεῖ τό 1973 (ΑΑΑ VI (1973), σ. 441, εἰκ. 1).

Τό ΥΜ Ι στρῶμα καταστροφῆς στό δωμάτιο D (στρῶμα 6), ἄρχιζε ἀπό βάθος 1-1,20 μ., κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Πάνω ἀπό αὐτό βρέθηκαν σέ διαφορετικά στρώματα: ἀπομεινάρια τοίχων, κυρίως τῆς ΥΜ ΙΙΙΒ φάσης, ἡ γωνία ΥΜ ΙΙΙΒ-Γ δωματίου (νότια ἄκρη τῆς τάφρου), ΥΜ ΙΙΙΒ λάκκοι (σ' ἕναν ἀπ' αὐτούς βρέθηκε ὁ δίσκος ψευδόστομου ἀμφορέα μέ ἐγχάρακτο τό γράμμα *WA* τῆς γραμμικῆς Β (ΑΑΑ IX (1976), σ. 213 κ.ἑ., εἰκ. 3), τμῆμα τούρκικου τοίχου (βόρεια πλευρά), καί τέλος ἡ ἀνατολική πλευρά τῆς βενετσιάνικης δεξαμενῆς (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 426, Σχέδ. 1, τάφρος Τ/Γ).

Τό στρῶμα τῆς καταστροφῆς εἶχε πάχος 0,80-0,85 μ. καί χαρακτηριζόταν ἀπό καστανοκόκκινο χῶμα, μέ ἔντονο κάψιμο, ἀρκετά κομμάτια κόκκινου καί κίτρινου πηλοῦ καί πεσμένες πλάκες καί πέτρες. Μετά τήν ἀφαίρεσή του, ἀποκαλύφθηκε ὅλη ἡ βόρεια πλευρά τοῦ δωματίου D, καθώς καί ὁ βόρειος καί ἀνατολικός τοῖχος του. Στόν ἀνατολικό σημειώθηκε ἡ βάση διπλοῦ ντουλαπιοῦ μέ 10 πήλινα ἀγγεῖα in situ στό βόρειο τμῆμα (Π ί ν. 287 α) πέντε ἄωτα κύπελλα, ἕνα μόνωτο, ἕνας λύχνος, δύο πύραυνα, ἕνας ἠθμός), δύο πήλινα βουλώματα φλασκιῶν (τό ἕνα μέ σφραγίσματα στήν πάνω ἐπιφάνεια), ἕνα πήλινο σφράγισμα, δυό θαλασσινά ὄστρακα καί ὀρεία κρύσταλλος.

Πάνω στό βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου D, ἔχει διαμορφωθεῖ ψηλό πλακόστρωτο θρανίο μέ διαστάσεις 2×0,60 μ.· ἡ βόρεια πλευρά του ὁρίζεται ἀπό κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες, ἐνῶ ἡ δυτική καί νότια, ἀπό ξύλινα δοκάρια πού καρβουνιασμένα ἴχνη τους σώζονται ἀκόμα, κυρίως στό δυτικό τμῆμα.

Στή γωνία τοῦ βόρειου καί τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου D βρέθηκαν in situ πάνω στό πάτωμα δύο τριποδικά ἀγγεῖα, τό ἕνα μέσα στό ἄλλο. Περιεῖχαν ἄσπρο ὑλικό, πού ἡ ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιά μεῖγμα ἀσβέστη καί ἄμμου γιά κατασκευή κονιάματος. Αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα ἀκόμα στοιχεῖο στήν ὑπόθεση ὅτι τήν ἐποχή τῆς καταστροφῆς γίνονταν ἐπισκευές στό κτίριο.

Τέλος, μικρή δοκιμαστική τομή στο κέντρο τοῦ πλακόστρωτου στό δωμάτιο C, ὅπου ὑπάρχει ὀρθογώνιος χῶρος καλυμμένος μέ πηλόχωμα, ἔδωσε ΥΜ Ι καί ΜΜ κεραμική, καθώς καί πέντε κύπελλα.

Οἰκόπεδα Λιονάκη-Βλαμάκη

Ἡ μικρή αὐτή ἔρευνα διενεργήθηκε μέ ἐπιστημονική βοηθό τήν Μ. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη καί ἀρχιτεχνίτη τόν Σπ. Βασιλάκη.

Σκάφτηκε ὁ διαχωριστικός διάδρομος τῶν δυό οἰκοπέδων (διαστ. 5,45×2 μ.) πού εἶχε ἀρχίσει νά ὑποχωρεῖ ἀπό τό βάρος τοῦ στέγαστου (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 419), καί ἔγινε μιά μακρόστενη τομή στή βόρεια πλευρά τοῦ ἑνοποιημένου χώρου.

Τό βασικό πρόβλημα ἦταν ἡ ἀπουσία οἰκοδομικῶν λειψάνων τῆς ΥΜ ΙΙΙΑ-Β περιόδου στήν ἀνασκαφή τοῦ 1968 στό οἰκόπεδο Βλαμάκη (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ.428 κ.ἑ., (ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 465 κ.ἑ.), στό βάθος ὅπου ἡ ἀνασκαφή τοῦ οἰκόπεδου Λιονάκη στά 1966 (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 501 κ.ἑ., Σχέδ. 1) εἶχε ἀποκαλύψει τμῆμα ἀπό ΥΜ ΙΙΙΑ-Β κτίριο. Στήν ἀνασκαφή Βλαμάκη εἶχαν βρεθεῖ τμήματα δωματίων καί ἀγγεῖα in situ τῆς ΜΜ ΙΙ περιόδου.

Κατά τή φετινή σύντομη ἔρευνα φτάσαμε μόνο μέχρι τό ἐπίπεδο τῆς ἀνασκαφῆς Λιονάκη (βάθος 2-2,30 μ.). Στό βάθος αὐτό, ὁ μέν διάδρομος μᾶς ἔδωσε λείψανα ἀπό ἕξι λασπόχτιστους τοίχους (δέν εἶναι σύγχρονοι μεταξύ τους), ἡ δέ τομή, ἀπό τρεῖς ἀκόμα. Οἱ τοῖχοι αὐτοί δέ φαίνεται νά ἔχουν σχέση μέ ἐκείνους πού βρέθηκαν στό οἰκόπεδο Βλαμάκη στά 1968 (ΑΔ 29 (1969): Χρονικά, σ. 428-430), ἐνῶ εἶναι σαφῶς παλιότεροι ἀπό τό ΥΜ ΙΙΙΑ-Β κτίριο στό οἰκόπεδο Λιονάκη (Π ί ν. 287 β) (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 501-504). Μέχρι τό βάθος τῆς ἀνασκαφῆς δέ βρέθηκε τμῆμα ἀπό πάτωμα πού νά ἔχει σχέση μέ κάποιον ἀπό τούς τοίχους. Ἀξιοσημείωτο πάντως εἶναι τό γεγονός ὅτι τό

στρῶμα ὅπου ἀποκαλύφθηκαν οἱ τοῖχοι περιεῖχε κυρίως ΥΜ Ι κεραμική καί, ὅσο προχωροῦσε σέ βάθος, ΜΜ. Τό στρῶμα αὐτό, καθώς καί ὁρισμένοι ἀπό τούς τοίχους, ἄρχιζαν ψηλότερα ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ ΥΜ ΙΙΙΑ-Β κτιρίου. Φαίνεται λοιπόν ὅτι μέ τήν κατασκευή τοῦ παραπάνω κτιρίου καταστράφηκε τό ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι στρῶμα, πού ἄρχιζε 1 μ. περίπου πιό ψηλά ἀπό τό πλακόστρωτο δάπεδο· ὁ χῶρος ὅμως δυτικά ἀπό τό κτίριο ἔμεινε ἀνέπαφος.

Στή δυτική ἄκρη τῆς τομῆς καί στό ἴδιο βάθος μέ τό πλακόστρωτο τοῦ 1966, ἀποκαλύφθηκαν μερικές πλάκες καθώς καί τμῆμα ἀπό πλίνθινο τοῖχο, πού ἡ συνέχειά τους προχωρεῖ στήν ἀσκαφτη ἀκόμα περιοχή. Ἡ μελλοντική ἔρευνα θά δείξει τή σχέση ἀνάμεσα στό πλακόστρωτο τοῦ 1966 καί στό νέο αὐτό χῶρο.

Στά ψηλότερα στρώματα βρέθηκαν λείψανα δυό τοίχων (ἕνας στό διάδρομο, ὁ ἄλλος στήν τομή) καί δαπέδων ἀπό πηλόχωμα πού ἀνήκουν στήν ΥΜ ΙΙΙΒ-Γ περίοδο. Σέ ἄλλο σημεῖο ἀποκαλύφθηκε θεμέλιο ἀπό ἀσβεστόχτιστο τοῖχο, ἴσως τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου, πού πατοῦσε πάνω σέ μινωικό. Τέλος, βρέθηκε ἡ θεμελίωση μεγάλου βενετσιάνικου μεγάρου, ἴσως τῆς οἰκογένειας Πρεμαρίν (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 501).

Ἀπό τά μικρά εὑρήματα πιό ἀξιόλογα εἶναι τό μισό ἀπό ἕνα πήλινο κυλινδρικό σφράγισμα (ΑΑΑ ΙΧ (1976), σ. 213 κ.ἑ.) μέ σύμβολο τῆς γραμμικῆς Α, καί ἕνα πλακίδιο ἀπό φαγεντιανή μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀπό τέσσερα φύλλα κισσοῦ πού βρέθηκε ἀστρωματογράφητο.

Οἰκόπεδο Μαθιουδάκη

Ἡ ἀνασκαφή διενεργήθηκε μέ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν (ΠΑΕ 1976, σ. 460 κ.ἑ.).

Νοτιοανατολικό ἐσωτερικό τεῖχος

Τό ἐσωτερικό τεῖχος τῆς παλιᾶς πόλης τῶν Χανίων, βενετσιάνικη κατασκευή τοῦ 13ου-14ου αἰ., περικλείει τό χαμηλό λόφο τοῦ Καστελλιοῦ καί ἡ βάση του διατηρεῖ ἀρκετά στοιχεῖα ἀπό παλιότερη ὀχύρωση στόν ἴδιο χῶρο. Στή μικρή ἔρευνα, στήν ὁποία πῆρε μέρος ἡ ἐπιστημονική βοηθός Μ. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη μέ ἀρχιτεχνίτη τό Σπ. Βασιλάκη, σκάφτηκε τμῆμα μπροστά στό νοτιοανατολικό τεῖχος, ἀπέναντι ἀπό τή Διεύθυνση Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν Χανίων, σέ ὕψος 6 μ. περίπου καί φάνηκε ὅτι στό σημεῖο αὐτό εἶχαν μείνει ἀδιατάραχτα μινωικά στρώματα, ἀπό τό βάθος τῶν 3,70 μ. Ἀποκαλύφθηκαν ἀλλεπάλληλοι λασπότοιχοι πού ἀνῆκαν σέ διάφορες περιόδους, ἀπό τήν ΠΜ μέχρι τήν ΥΜ.

Γαβαλομούρι Κισάμου

Στή θέση Λαγγοί, 15 λεπτά δρόμο ΝΑ. ἀπό τό μικρό χωριό Γαβαλομούρι Κισάμου (28 χλμ. δυτικά τῶν Χανίων), βρέθηκε κατά τή διάρκεια ἀγροτικῶν ἐργασιῶν (ἰσοπέδωση χωμάτινου λοφίσκου γιά δεντροφύτευση) θαλαμωτός γεωμετρικός τάφος (Τάφος 1). Τά γεωργικά μηχανήματα κατέστρεψαν τό μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ τάφου καί κομμάτιασαν τά 100 περίπου ἀγγεῖα του.

Στήν ἀνασκαφή πῆρε μέρος ἡ ἐπιστημονική βοηθός Μ. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη, καί τήν παρακολούθησαν οἱ ἀρχαιολόγοι Στ. Μαρκουλάκη καί Κ. Μπαξεβάνη, ἐνῶ ἀρχιτεχνίτης ἦταν ὁ Σπ. Βασιλάκης. Πρώτη μέριμνα τοῦ συνεργείου ἦταν ἡ περισυλλογή τῶν κομματιῶν ἀπό ἀγγεῖα πού ἦταν σκορπισμένα στά χώματα γύρω ἀπό τόν τάφο. Παρά τήν ἐπισταμένη προσπάθεια, δέ βρέθηκαν κόκαλα ἤ στάχτη· περισυλλέχθηκαν ἕνα μόνο καμένο κόκαλο καί δυό κομμάτια ἀπό σιδερένια ὅπλα.

Ἡ ἔρευνα στό ἀνέπαφο τμῆμα τοῦ τάφου ἔφερε στό φῶς τό μισό ἐλλειψοειδοῦς θάλαμου, διαστ. 1,40×2,90 καί ὕψ. 0,50 μ. Στό δυτικό τοίχωμα διακρίνονταν ἀκόμα τά ἴχνη ἀπό τρία ἀγγεῖα· δίπλα τους ἀποκαλύφθηκε μισός ἀμφορέας. Κατά τόν καθαρισμό τοῦ δαπέδου βρέθηκαν κομμάτια ἀπό σιδερένια πόρπη. Πιθανό ἴχνος τῆς εἰσόδου ἐντοπίστηκε στή βόρεια πλευρά. Ὁ τάφος εἶχε λαξευτεῖ στόν πολύ μαλακό βράχο, πού εἶχε χρῶμα βαθύ καστανοκόκκινο καί κατά τόπους κιτρινωπό. Ἀκόμα καί στό ἀνέπαφο τμῆμα τοῦ τάφου δέ βρέθηκαν κόκαλα ἤ στάχτη· ὁρισμένα ὅμως μεγάλα ἀγγεῖα τά ὁποῖα συγκολλήθηκαν μᾶς ὁδηγοῦν στήν ὑπόθεση ὅτι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιά ταφικές κάλπες. Ἡ ἐξαφάνιση τῆς στάχτης εἶναι πιθανό νά ὀφείλεται στή σύσταση τοῦ ἐδάφους, ἀφοῦ μερικά ἀγγεῖα σώζουν στό ἐσωτερικό τους ἴχνη ἀπό κάψιμο.

Ἀνάμεσα στήν κεραμική τοῦ τάφου περιλαμβάνονται μερικά εἰσαγμένα κύπελλα, σκύφοι καί ἕνας κάνθαρος τῆς μεσογεωμετρικῆς ΙΙ φάσης (Π ί ν. 288 α-ζ). Τά περισσότερα ἀπό τά ὑπόλοιπα ἀγγεῖα εἶναι προϊόντα ἑνός ντόπιου κεραμικοῦ ἐργαστηρίου, τό ὁποῖο ἐμφανίζεται ἀρκετά συντηρητικό, ἀφοῦ διατηρεῖ παλιότερα στοιχεῖα. Ἀρκετά ἀπό τά ἀγγεῖα αὐτά ἀνήκουν χρονικά στή μεσογεωμετρική περίοδο, γιά τά ὑπόλοιπα ὅμως δέν μποροῦμε νά ἔχουμε ἀπόλυτη χρονολόγηση πρίν νά προχωρήσει ἡ συγκριτική μελέτη μέ ἀγγεῖα ἄλλων κρητικῶν ἤ μή ἐργαστηρίων.

Ὡς πρός τίς ταφές τοῦ θαλάμου, οἱ συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἀποκαλύφθηκε ὁ τάφος, δέ μᾶς βοηθᾶνε, ὥστε νά μιλήσουμε μέ σιγουριά γιά τόν ἀριθμό τους καί τήν ἀπόλυτη χρονολόγησή τους.

Ὁ τάφος ΙΙ βρέθηκε σέ ἀπόσταση 1,40 μ. στά νότια τοῦ πρώτου, μέ τόν ἴδιο προσανατολισμό, ἀπό Β. πρός Ν., καί εἶχε ἐν μέρει καταστραφεῖ παλιότερα ἀπό τήν καλλιέργεια τοῦ χωραφιοῦ. Ὁ θάλαμος εἶχε σχῆμα ἀκανόνιστο μέ διαστάσεις 1,95×2,70 μ. Τό ἐσωτερικό του ἦταν γεμάτο χώματα καί πέτρες, ἀπό τήν ὀροφή καί τήν καλλιέργεια· ἡ εἴσοδος βρισκόταν πιθανότατα στή βορειοανατολική πλευρά, ἐνῶ ὁ διάδρομος εἶχε τελείως καταστραφεῖ. Μέσα στά μπάζα βρέθηκαν μερικά ὄστρακα καί ἕνα ἄωτο κύπελλο, ἐνῶ σέ βάθος 0,46 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια λίγα κόκαλα στή νοτιοδυτική γωνιά μαζί μέ μιά οἰνοχοΐσκη.

Τό δάπεδο τοῦ τάφου ἦταν σέ βάθος 0,72-0,91 μ. Πάνω σ' αὐτό βρέθηκαν in situ, στή νότια πλευρά δεκαπέντε ἀγγεῖα (6 μόνωτα ἡμισφαιρικά βαθιά κύπελλα, ἕνα θήλαστρο, μία οἰνοχόη, ἕνα πυριατήρι, ἕνα φακόσχημο φλασκί, ἕνα ἄωτο ἡμισφαιρικό κύπελλο, ἕνας δίσκος μέ δυό τρίγλωσσες ἀποφύσεις καί ἕνα μικρό ἄωτο κύπελλο μέ τρύπα γιά νά κρεμιέται (Π ί ν. 289 α-δ). Μαζί μ' αὐτά βρέ-

θηκαν ὄστρακα ἀπό τριφυλλόστομη οἰνοχόη, οἰκιακή χύτρα καί ἀπό τρία ἄλλα ἀγγεῖα. Στό ἴδιο σημεῖο ὑπῆρχαν δυό πήλινα εἰδώλια: α) ἀνθρώπινη μορφή πάνω σέ ζῶο καί β) ζῶο μέ τέσσερις ρόδες στά πλάγια. Κοντά τους ἀποκαλύφθηκαν καί δυό πήλινα σφονδύλια, κομμάτι ἀπό χάλκινη περόνη καί δυό ἁπλά χάλκινα δαχτυλίδια.

Στή νοτιοανατολική ἄκρη τοῦ θαλάμου βρέθηκαν ὄστρακα ἀπό κρατήρα καί κομμάτι ἀπό χάλκινη πόρπη, μαζί μέ λίγα κόκαλα. Στή νοτιοδυτική πλευρά, βρέθηκαν μιά σιδερένια λόγχη, πολλά δόντια καί κομμάτι ἀπό τήν κάτω σιαγόνα παιδιοῦ, ἐνῶ κάτω ἀπό τίς πέτρες ἕνα βαθύ μόνωτο κύπελλο, ἕνας σφαιρικός ἀρύβαλλος, τό ἔλασμα ἀπό τή λαβή σιδερένιου ξίφους μέ δυό καρφιά, δυό χάλκινα δαχτυλίδια, μία χάντρα ἀπό φαγεντιανή.

Ἀπό τά ἀνασκαφικά στοιχεῖα δέν μποροῦμε νά ποῦμε μέ σιγουριά πόσες συνολικά ταφές εἶχε ὁ τάφος. Εἶναι πιθανό ὅτι τά ἀγγεῖα τοῦ τάφου μαζί μέ τά δυό εἰδώλια ἀνήκουν στήν ἴδια ταφή, πού χρονολογικά τοποθετεῖται στά τέλη τοῦ 8ου αἰ. ἤ στήν ἀρχή τοῦ 7ου. Ὁ κρατήρας καί ἡ χάλκινη πόρπη τῆς νοτιοανατολικῆς ἄκρης ἀνήκουν πιθανότατα σέ προγενέστερη χρονολογικά ταφή.

Ὁ τάφος ΙΙΙ βρίσκεται σέ ἀρκετή ἀπόσταση ΝΑ. τῶν Ι καί ΙΙ, στήν τοποθεσία Σφάκα. Ἐδῶ, γιά τήν καλλιέργεια τοῦ χωραφιοῦ, χρησιμοποιήθηκαν σκαπτικά μηχανήματα, πού ἔφτασαν 0,23 μ. πάνω ἀπό τό δάπεδο τοῦ θαλάμου, ἔτσι ὥστε νά διακρίνονται καθαρά στό ἔδαφος τά περιγράμματα τῶν ἀγγείων. Ὁ θάλαμος, διαστ. 2,65×1,45 μ., περιεῖχε 17 ἀγγεῖα, ὅλα πολύ καταστραμμένα, καί δυό σιδερένιες λόγχες (Π ί ν. 289 ε).

Νεροκούρου Χανίων

Τό χωριό Νεροκούρου βρίσκεται σέ ἀπόσταση 5 χλμ. στά ΝΑ. τῆς πόλης τῶν Χανίων καί εἶναι χτισμένο στούς πρόποδες τοῦ ὁμώνυμου λόφου, σέ ὑψόμετρο 90 μ. Κοντά στό χωριό ὑπάρχει τό μικρό μοναστήρι (μετόχι) τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἡ εὔφορη γῆ γύρω ἀπ' αὐτό καί μέχρι τόν καινούριο δρόμο Χανίων-Ρεθύμνου, πού μέχρι τελευταῖα ἀνῆκε στήν Ἐκκλησία, ἐξαγοράστηκε στό μεγαλύτερο τμῆμα της ἀπό τό Ἑλληνικό Δημόσιο (Ὑπουργεῖο Γεωργίας), μέ ἀντικειμενικό σκοπό τήν ἐπέκταση τοῦ πειραματικοῦ Σταθμοῦ Γεωργικῆς Ἔρευνας. Στίς ἐργασίες τῆς γενικῆς διαμόρφωσης τοῦ χώρου γύρω ἀπό τό μοναστήρι, δηλ. ξερίζωμα τοῦ ἐλαιώνα καί ἴσιωμα τῶν χωραφιῶν πού ἄρχισαν τόν Ἰούλιο τοῦ 1976, σημειώθηκε ἐκτεταμένη καταστροφή ἀρχαιοτήτων, πού ὅπως φάνηκε ἀπό τήν ἀρχή σχεδόν ἀνῆκαν σέ μινωικό οἰκοδομικό συγκρότημα. Ἡ καταστροφή ὑπῆρξε ἀκόμα μεγαλύτερη ἐξαιτίας τοῦ μικροῦ βάθους τῶν ἀρχαίων, πού κυμαίνεται ἀπό 0,50-1 μ.

Οἱ ἐργασίες διακόπηκαν ἀμέσως καί ἡ Ἐφορεία ἀνέλαβε μιά μικρή δοκιμαστική ἔρευνα γιά τόν καθορισμό τοῦ εἴδους, τῆς ἔκτασης, καθώς καί τή χρονολόγηση τῆς μινωικῆς αὐτῆς ἐγκατάστασης. Στήν ἀνασκαφή πῆρε μέρος ὡς ἐπιστημονική βοηθός ἡ ἀρχαιολόγος Κ. Μπαξεβάνη καί τήν παρακολούθησε ἡ ἀρχαιολόγος Φ. Παπαϊωάννου.

Ἀνοίχτηκαν συνολικά ὀχτώ τάφροι, διαστ. 3×3 μ.· ἡ ἐργασία ὅμως περιορίστηκε στίς πέντε κεντρικές πού ἑνώθηκαν καί πού σήμερα ἀποτελοῦν ἕναν ἑνιαῖο χῶρο (Σ χ έ δ. 1). Τό ἀνασκαμμένο ἀπό τά μηχανήματα χῶμα ἦταν κιτρινοκόκκινο, μαλακό καί περιεῖχε ρίζες ἀπό τίς ἐλιές, πέτρες, ἀπό τοίχους καί σπασμένες πλάκες ἀπό δάπεδα. Σέ ὁρισμένα σημεῖα πού τά μηχανήματα ἄφησαν ἀπείραχτο τό χῶρο, τό χῶμα ἦταν κοκκινωπό, σκληρό, μέ ἀρκετά ὄστρακα ἄβαφα, πού χρονικά πρέπει νά ἀνήκουν στή ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ φάση. Τό κοκκινωπό χῶμα ἄλλαζε σέ καστανοκόκκινο ὅσο ἡ ἔρευνα πλησίαζε στά σημεῖα ὅπου βρέθηκαν τά πλακόστρωτα δάπεδα. Ἡ ἐνδεικτική διαίρεση τῆς ἐπίχωσης σέ στρώματα 1, 2, 3, φαίνεται μᾶλλον θεωρητική, ἀφοῦ τόσο ἡ ὑφή τοῦ χώματος ὅσο καί τά εὑρήματα μοιάζουν νά ἀνήκουν σέ μιά χρονική περίοδο.

Τά πλακόστρωτα δάπεδα τῶν δωματίων ἀποκαλύφθηκαν σέ βάθος 0,52-0,60 μ. καί ἀποτελοῦνται ἀπό μαλακές ἀσβεστολιθικές πλάκες (Π ί ν. 290 α)· στό δάπεδο τοῦ δωματίου 2 ὑπάρχουν σχιστολιθικές πλάκες (φαίνεται ὅτι καί τό δωμάτιο 5 εἶχε τήν ἴδια πλακόστρωση). Οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων σώζονται σέ πολύ μικρό ὕψος καί ἀποτελοῦνται ἀπό μικρές καί μεγάλες πέτρες σέ ἕνα δόμο. (Κάτοικοι τοῦ χωριοῦ μᾶς δήλωσαν ὅτι στό σημεῖο αὐτό ὑπῆρχε ἕνα ἐλαφρό ὕψωμα, γύρω στά 2 μ., τό ὁποῖο ἰσοπέδωσαν οἱ μπουλντόζες. Ἡ πληροφορία αὐτή ἑρμηνεύει καί τό μεγάλο ἀριθμό ἀπό πέτρες πού μεταφέρθηκαν σέ ἀπόσταση 1000 μ. περίπου ἀπό τό σημεῖο αὐτό). Οἱ κάθετες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων θά πρέπει νά ἦταν καλυμμένες μέ κονίαμα, ἀφοῦ δέν εἶναι προσεχτικά δουλεμένες, ἀντίθετα μέ τίς βάσεις τῶν παραστάδων γιά τίς ὁποῖες οἱ τεχνίτες δούλεψαν μέ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια. Χαρακτηριστικό εἶναι τό κενό πού ὑπάρχει στό πλακόστρωτο, μπροστά στήν εἴσοδο, γιά τήν τοποθέτηση ξύλου. Στό μικρό δωμάτιο 2 ἀποκαλύφθηκαν δυό πιθάρια in situ σέ κομμάτια. Κομμάτια ἀπό πιθάρια βρέθηκαν καί στά δωμάτια 1 καί 3. Κοντά στά πατώματα ἀποκαλύφθηκαν ὀχτώ μικρά ἀγγεῖα, τά περισσότερα σέ κατάσταση διάλυσης. Στό δωμάτιο 4 εἶναι πιθανό νά ὑπῆρχε κλιμακοστάσιο, ἡ καταστροφή ὅμως ἐδῶ εἶναι σχεδόν ὁλοκληρωτική καί τά στοιχεῖα τῆς ἔρευνας πολύ φτωχά. Στά ΒΑ. τοῦ δωματίου 1 ὑπάρχει in situ ἡ μιά παραστάδα πολύθυρου, ἐνῶ ἡ ἄλλη βρέθηκε πεταμένη ἀπό τά μηχανήματα, σέ μικρή ἀπόσταση. Τό δωμάτιο 5 στό ὁποῖο ὁδηγεῖ τό πολύθυρο εἶναι τελείως καταστραμμένο. Τό δωμάτιο 1 μοιάζει μέ ἐσωτερική αὐλή, στήν ὁποία βλέπουν τά τέσσερα δωμάτια. Ἡ ὅλη ἀρχιτεκτονική δομή τοῦ οἰκοδομήματος θυμίζει πολύ το quartier Mu τοῦ ἀνάκτορου τῶν Μαλλίων, τό ὁποῖο χρονικά ἔχει τοποθετηθεῖ στή ΜΜ ΙΙ περίοδο.

Τό τμῆμα τοῦ οἰκοδομήματος τό ὁποῖο ἔχει μέχρι σήμερα ἀνασκαφτεῖ δείχνει ὅτι πρόκειται γιά ἕνα συγκρότημα ἀρκετά ἐκτεταμένο καί σέ μιά οἰκοδομική φάση, ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν, τουλάχιστον ἀπό τά στοιχεῖα πού ἔχουμε, οὔτε πρωιμότερες οὔτε ὑστερότερες κατασκευές. Μικρές δοκιμαστικές τομές ἔδειξαν ὅτι τό οἰκοδόμημα ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στό φυσικό ἔδαφος.

Ἀναφορικά μέ τή χρονολόγηση, καί πέρα ἀπό τά

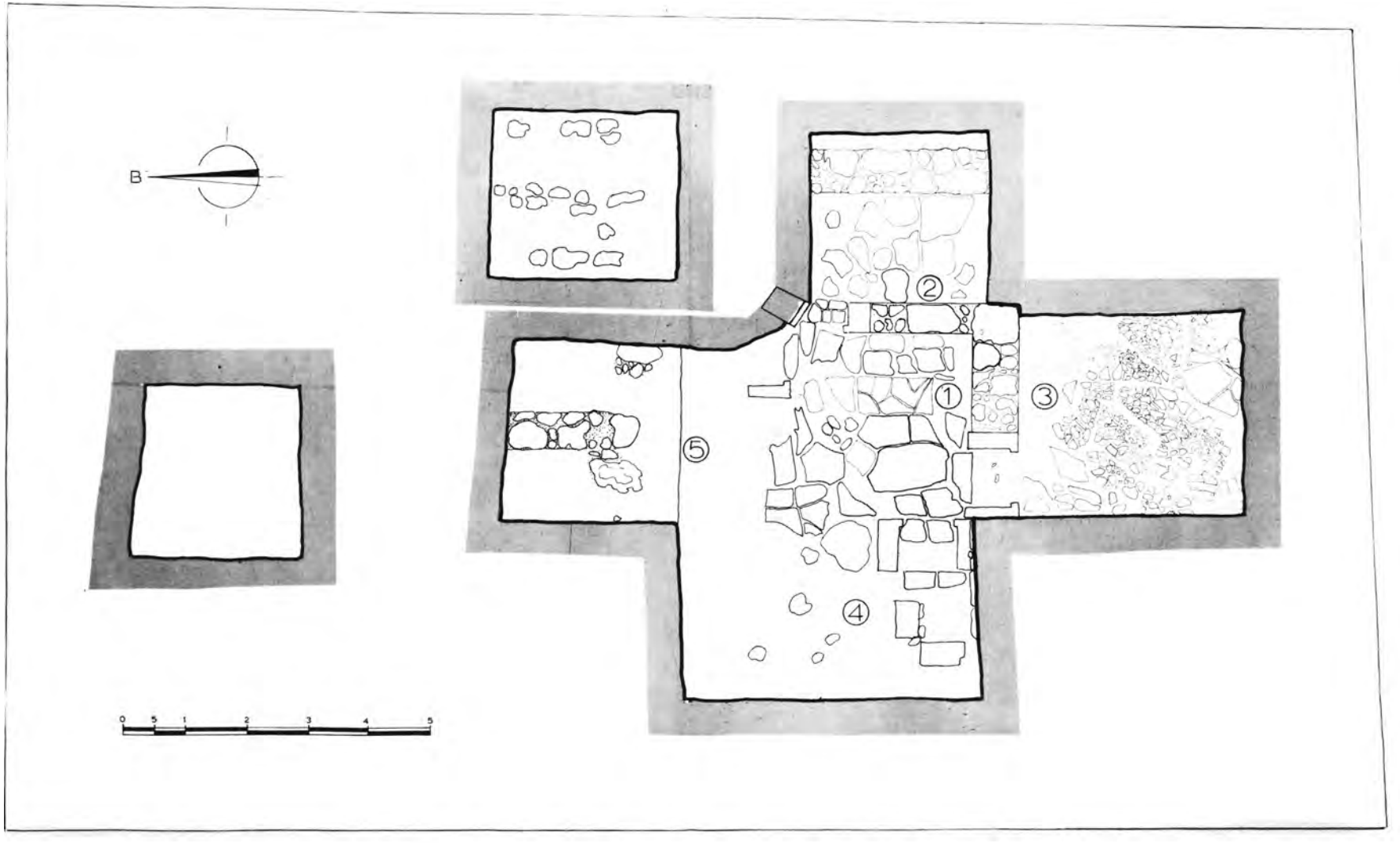

Σχέδ. 1. Νεροκούρου Χανίων. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

ὄστρακα τῶν στρωμάτων, ἔχουμε μιά σειρά ἀπό κύπελλα μέ μιά ἤ μέ δίχως λαβή, πού ἀποτελοῦν τυπικά δείγματα ΜΜ ΙΙ κεραμικῆς. Ἴδια δείγματα ἔχουμε ἀπό τά στρωματογραφημένα οἰκόπεδα στό Καστέλλι Χανίων (ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 508, Πίν. 520 γ-δ).

ΜΙΚΡΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ-ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Χανιά

Ὁδός Ἡγουμένου Γαβριήλ 55

Κατά τή διάρκεια οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν στό σπίτι τοῦ Α. Ντουντουλάκη βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος τῆς κλασικῆς περιόδου, διαστ. 2,10×0,70 μ. Ἦταν καλυμμένος ἀπό τέσσερις πλάκες, ἐνῶ τά πλευρικά του τοιχώματα καί ὁ πυθμένας ἦταν λαξευμένα σέ μονοκόμματο ἀσβεστόλιθο, πάχ. 0,08-0,10 μ. (Πίν. 290 β). Περιεῖχε κόκαλα δυό νεκρῶν, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας εἶχε παραμεριστεῖ στή νοτιοδυτική ἄκρη· ὁ ἄλλος εἶχε τοποθετηθεῖ ἀνάσκελα μέ τό κεφάλι στά ἀνατολικά. Μέσα στά χώματα βρέθηκαν κομμάτια ἀπό ἀσημένια δαχτυλίδια, μιά χάντρα χρυσή καί μιά ἀπό κορναλίνη καί κομμάτια σίδερου. Ἀνάμεσα στά κόκαλα βρέθηκαν στή θέση τῶν ἐπάνω ἄκρων κομμάτια ἀπό δυό σιδερένιες περόνες· στή λεκάνη χάλκινο κάτοπτρο καί δίπλα στά δάχτυλα τῶν ποδιῶν 13 χάλκινα καρφιά. Ἀνάμεσα στά κόκαλα τοῦ ἄλλου νεκροῦ ὑπῆρχαν δυό χάλκινες χάντρες.

Ἔξω ἀπό τόν τάφο, δίπλα στίς πλάκες, ἦταν τοποθετημένη πελίκη καί τό κάτω μέρος ἀπό ληκύθιο (τό ἐπάνω βρέθηκε μέσα στόν τάφο) (Πίν. 290 γ-δ).

Κακοδίκι Σελινοῦ

Κατά τή διάρκεια ἀγροτικῶν ἐργασιῶν ἔξω ἀπό τό χωριό Κακοδίκι, ἀποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος τῆς κλασικῆς περιόδου καί παραδόθηκαν στό Μουσεῖο Χανίων 15 μελανόμορφα καί μελαμβαφή μικρά ἀγγεῖα.

Φουρνές Κυδωνίας

Στή θέση Στρογγυλό Καμπί, σέ μιά ἐπικλινή πλαγιά πάνω ἀπό τή νοτιοανατολική ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Κερίτη, ἀποκαλύφθηκαν τυχαῖα πέντε ρωμαϊκοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, σέ δυό συστάδες, παράλληλα τοποθετημένοι καί μέ κατεύθυνση ἀπό Α. πρός Δ.

Τάφος 1. Σώζονταν μόνο μερικές ἀπό τίς κάθετες πλάκες.

Τάφος 2 (διαστ. 2×0,55 μ.). Βρέθηκαν δύο ἀπό τίς καλυπτήριες πλάκες in situ. Τό ἐσωτερικό ἦταν γεμάτο πεσμένα χώματα, ἐνῶ δύο μικρά ἀγγεῖα βρέθηκαν ἔξω ἀπό τόν τάφο. Εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ γυάλινη δακρυδόχος καί τό κρανίο πού παραδόθηκαν στό Μουσεῖο Χανίων ἀπό τήν Ἀστυνομία προέρχονται ἀπό τόν τάφο αὐτό.

Τάφος 3 (διαστ. 1,80×0,40 μ.). Βρέθηκε ἀκάλυπτος καί γεμάτος πεσμένα χώματα. Ἔδωσε ἕνα μόνο κρανίο.

Τάφος 4 (διαστ. 1,80×0,45 μ.). Βρέθηκε σχεδόν ἀδιατάρακτος· οἱ τρεῖς ἀπό τίς τέσσερις καλυπτήριες πλάκες ἦταν στή θέση τους. Δίπλα σ' αὐτές βρέθηκαν ὁ λαιμός κλειστοῦ ἀγγείου καί ἕνας πήλινος λύχνος. Πάνω στό δάπεδο βρέθηκαν τρεῖς μικρές οἰνοχόες καί λίγα σαθρά κόκαλα ἀπό τό σκελετό.

Τάφος 5 (διαστ. 1,80×0,50 μ.). Τόν τάφο σκέπαζαν δέκα μικρές καλυπτήριες πλάκες. Περιεῖχε ἕνα γυάλινο ἀγγεῖο, ἕνα πήλινο μόνωτο κύπελλο, καθώς καί ὄστρακα καί θραύσματα ἀπό γυάλινα ἀγγεῖα. Βρέθηκαν ἐπίσης κόκαλα καί κομμάτια ἀπό τό κρανίο.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσεῖο Ρεθύμνου

Κατά τό 1976 ἄρχισαν οἱ ἐργασίες διαρρύθμισης τῆς ἀποθήκης τοῦ Μουσείου, ἡ ὁποία στεγάζεται στό τουρκικό τζαμί τῆ Μεγάλης Πόρτας. Τακτοποιήθηκαν τά ἀγγεῖα ἀπό τήν Πηγή καί τό κεραμικό ὑλικό ἀπό παλιές ἀνασκαφές καί περισυλλογές ἀρχαιοτήτων.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Ἀρμένοι

Συνεχίστηκε γιά πέμπτο χρόνο ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα στό ὑστερομινωικό νεκροταφεῖο πού βρίσκεται κοντά στό χωριό Ἀρμένοι Ρεθύμνης (βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 476-77, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 513-16, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 639-44, ΑΑΑ IV (1971), σ. 216-22). Στήν ἔρευνα πῆραν μέρος οἱ ἐπιστημονικοί βοηθοί τῆς Ἐφορείας Μ. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη καί ἡ Στ. Μαρκουλάκη, ἐνῶ ἀρχιτεχνίτης ἦταν ὁ Σπ. Βασιλάκης. Τήν ἀνασκαφή παρακολούθησαν οἱ Γ. Μπαλτσαβιᾶ καί ὁ Γ. Λιονῆς, τελειόφοιτοι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Σκάφτηκαν 17 τάφοι (91-107), ἀπό τούς ὁποίους τέσσερις ἦταν ἀτέλειωτοι (96, 97, 105 καί 106) καί ἕνας καταστραμμένος (99). Ἀπ' αὐτούς οἱ 91-99 ἀνήκουν στή συστάδα τῶν τάφων τοῦ 1973 (ἀριθ. 65-90) καί οἱ 100-107 στή συστάδα τῶν τάφων 54 κ.ἑ. (κοντά στόν ἀγροτικό δρόμο πού εἶχαν ἀνοίξει οἱ Γερμανοί) καί σ' ἀρκετή ἀπόσταση ΝΔ. ἀπ' τούς προηγούμενους.

Τάφος 91. Ἀπέχει 5,50 μ. ἀνατολικά τοῦ 87. Ὁ δρόμος, χωρίς σκαλοπάτια, ἔχει μῆκος 3,90 καί βάθος, μπροστά στήν εἴσοδο, 1,30 μ. Τό κάτω μέρος τῆς εἰσόδου καλύπτεται ἀπό μιά πλάκα μέ διαστάσεις 0,17×0,67×0,82 μ. ἐνῶ τό ἐπάνω ἀπό ἕνα πρόχειρο φράγμα ἀπό μικρές πέτρες καί χῶμα. Ἀρχικά πρέπει νά ἦταν τοποθετημένη κι ἐδῶ δεύτερη πλάκα, πού βρέθηκε πεσμένη χάμω μπροστά στήν εἴσοδο. Ὁ θάλαμος, διαστ. 1,20×1,30×0,75 μ., βρέθηκε συλημένος. Σκόρπια σπασμένα κόκαλα, ἕνας σφραγιδόλιθος ἀπό ὀρεία κρύσταλλο καί 11 χάντρες ἦταν τά μοναδικά του εὑρήματα. Στήν ἀρχή τοῦ δρόμου ἀποκαλύφθηκε ἐλλειψοειδής κρύπτη, διαστ. 0,30×0,52×0,31 μ., πού περιεῖχε μόνο χῶμα.

Τάφος 92. Βρίσκεται 3,55 μ. νότια τοῦ 91. Ὁ δρόμος σχηματίζει στήν ἀρχή του εἶδος πλατύσκαλου, ἔχει μῆκος 5,90 καί βάθος, μπροστά στήν εἴσοδο, 1,94 μ. Ὁ θάλαμος, διαστ. 1,80×1,70×0,85 μ., φραζόταν ἀπό πλάκα, διαστ.

0,13×0,75×0,80 μ. Περιεῖχε ἕξι ταφές. Οἱ Α-Γ καί Ε-ΣΤ, πρωιμότερες, βρέθηκαν παραμερισμένες γιά τήν ταφή Δ, πού κι αὐτή ὅμως ἦταν ταραγμένη. Στό σωρό τῶν Ε-ΣΤ βρέθηκαν ἕνας δίωτος σταμνίσκος καί μιά προχοΐσκη τῶν ΥΜ ΙΙΙΑ χρόνων. Στό κοσκίνισμα τοῦ χώματος τοῦ θαλάμου βρέθηκε μιά χάντρα ἀπό φαγεντιανή καί ἕνα σφοντύλι ἀπό στεατίτη.

Τάφος 93. Ἐντοπίστηκε 3,30 μ. νοτιοδυτικά τοῦ 92. Ὁ δρόμος, χωρίς σκαλοπάτι, ἔχει μῆκος 4,40 καί βάθος 1,60-1,70 μ. Τήν εἴσοδο σκέπαζε φράγμα ἀπό μικρές, ἄταχτα τοποθετημένες, πέτρες καί χῶμα. Ὁ θάλαμος, διαστ. 2,40×2×1,15 μ., εἶχε μεγάλη ἐπίχωση, ὕψ. 0,40-0,50 μ. Ἀρχικά φάνηκαν τά κόκαλα ἕξι σκελετῶν (Α-ΣΤ), ἀπό τούς ὁποίους ὁ Γ ἦταν in situ (ἡ κεφαλή του ἦταν μετακινημένη), καθώς καί τρία ἀγγεῖα τῆς ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου, ἕνας σταμνίσκος καί δύο ψευδόστομοι (Π ἰ ν. 291 α) τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Κυδωνίας. Κάτω ἀπό τόν Γ βρέθηκε πέτρινο ἐργαλεῖο καί χάλκινος μαχαιροπέλεκυς.

Βαθύτερα ἀποκαλύφθηκαν τά κόκαλα τεσσάρων σκελετῶν (Ζ-Ι) μαζεμένα σέ λάκκο στά ἀριστερά τῆς εἰσόδου, μέ ἕνα ΥΜ ΙΙΙΑ2 ἀλάβαστρο σέ κομμάτια (Π ἰ ν. 291 β) καί τά κόκαλα δύο ἀκόμα σκελετῶν (Κ-Λ) σκορπισμένα στό δεξί τμῆμα τοῦ θαλάμου. Στό βάθος αὐτό βρέθηκαν τέσσερα ἀκόμη ἀγγεῖα, δύο σταμνίσκοι, ἕνα πυξιδοειδές καί ἕνας ψευδόστομος ἀμφορέας, τῆς ΥΜ ΙΙΙΑ2 περιόδου (Π ἰ ν. 291 γ). Συγχρόνως ξεχώρισαν καί δύο μεγάλες πέτρες πού φαίνεται ὅτι ἔκλειναν ἀρχικά τήν εἴσοδο.

Ἀπό μικρά εὑρήματα εἴχαμε μόνο δύο χάλκινες χάντρες. Στήν ἀρχή τοῦ δρόμου βρέθηκε λαξευμένη κρύπτη, διαστ. 0,45×0,75×0,40 μ., πού περιεῖχε μόνο χῶμα.

Τάφος 94. Βρίσκεται 2,87 μ. νότια τοῦ 93. Ὁ δρόμος ἔχει μῆκος 4,15 καί βάθος 1,45 μ. Ἡ κατάβαση εἶναι πολύ ἀπότομη καί βαθιά. Ἡ εἴσοδος φραζόταν ἀπό πλάκα, διαστ. 0,53×0,68×0,16 μ., μέ μικρές πέτρες καί χῶμα γύρω της. Ὁ θάλαμος, διαστ. 1,25×0,75-1×0,80 μ., εἶναι πολύ μικρός μέ ἀκανόνιστο ἐλλειψοειδές σχῆμα.

Στήν ἀριστερή πλευρά ἦταν in situ ὁ νεκρός Α μέ φωλιά ζώου στά δεξιά του, στό ὁποῖο πρέπει νά ὀφείλεται ἡ μετακίνηση ὁρισμένων ἀπό τά κόκαλά του. Στή δεξιά πλευρά εἶχαν παραμεριστεῖ τά κόκαλα πέντε σκελετῶν (Β-ΣΤ). Ὁ θάλαμος περιεῖχε καί δύο ἀγγεῖα τῆς ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου, ἕναν ψευδόστομο ἀμφορέα (Π ἰ ν. 291 δ) καί ἕνα σταμνίσκο.

Στό δρόμο ἔχουν λαξευτεῖ δύο κρύπτες, μία στήν ἀρχή του, διαστ. 0,53×0,68×0,16 μ., καί μία στό βόρειο πλευρικό τοίχωμα, κοντά στήν πρώτη, διαστ. 0,56×0,40×0,34 μ. Καί οἱ δυό ἦταν σκεπασμένες μέ πλάκα καί περιεῖχαν μόνο χῶμα.

Τάφος 95. Ἀπέχει 3,65 μ. νότια τοῦ 94. Ὁ δρόμος ἔχει μῆκος 5,20 καί βάθος (πάντα μπροστά στήν εἴσοδο) 1,65 μ. Δυό σκαλοπάτια ἔχουν κοπεῖ πρόχειρα στήν ἀρχή του. Ἡ πλάκα τῆς εἰσόδου, διαστ. 0,90×0,72×0,14 μ., περιβαλλόταν ἀπό μικρές πέτρες καί χῶμα. Ὁ θάλαμος, μακρόστενος, διαστ. 3,87×2,65×1,22 μ., ἦταν ἀσύλητος. Δέ βρέθηκε νεκρός in situ. Οἱ ταφές ἦταν 14, σέ δυό σωρούς δεξιά κι ἀριστερά, καί τ' ἀγγεῖα ἑπτά τῶν ΥΜ ΙΙΙΑ καί Β χρόνων (Π ἰ ν. 291 στ). Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ΥΜ ΙΙΙΑ πρόχους μεταλλικοῦ προτύπου (Π ἰ ν. 291 ε), μοναδικό δείγμα μέχρι τώρα γιά τό νεκροταφεῖο, καθώς καί τό πάνω τμῆμα μικροῦ ἀλαβάστρου ἀπό φαγεντιανή, ὁπωσδήποτε εἰσαγμένο. Ἐπίσης βρέθηκαν: χάλκινο μαχαίρι μέ δύο καρφιά στή λαβή του, τέσσερις χάντρες, χάλκινη φακόσχημη χάντρα (ἤ σφραγιδόλιθος), στεάτινος σφραγιδόλιθος, ἐννέα κομμάτια ἀπό γαλάζιες χάντρες ἀπό ὑαλόμαζα πού ἀνῆκαν σέ περιδέραιο καί δύο σφοντύλια. Στά πλευρικά τοιχώματα τοῦ δρόμου ἔχουν ἀνοιχτεῖ δύο κρύπτες. Ἡ νότια (α) σκεπαζόταν ἀπό δύο ἐπάλληλες σειρές ἀπό πλάκες καί περιεῖχε μιά ἡμισφαιρική χάντρα ἀπό ὀρεία κρύσταλλο. Ἡ καλυπτήρια πλάκα τῆς βόρειας (β) εἶχε πέσει στό ἐσωτερικό της πού ἦταν γεμάτο χῶμα.

Τάφος 96. Βρίσκεται 3,60 μ. νότια τοῦ 95. Ὁ φυσικός βράχος στό χῶρο αὐτό εἶναι πολύ μαλακός καί διαλύεται σέ κομμάτια. Μᾶλλον αὐτή εἶναι ἡ αἰτία πού ἄφησαν ἀτέλειωτο τόν τάφο. Ὁ δρόμος του ἔχει μῆκος 3,65 καί βάθος 1,65 μ. Ἡ κατάβασή του εἶναι ἀπότομη μέ ὑποτυπῶδες σκαλοπάτι. Στά πλάγια τοῦ δρόμου ἔχουν λαξευτεῖ δυό κρύπτες, ἡμικυκλικές, διαστ. 0,60×0,58×0,43 καί 0,26×0,40×0,30 μ., σκεπασμένες μέ πλάκα.

Τάφος 97. Βρέθηκε 5 μ. νότια τοῦ 96. Στήν ἀρχή ὁ δρόμος εἶχε πολύ ἐπιτηδευμένο κόψιμο καί εἴχαμε ὑποθέσει ὅτι βρισκόμαστε σ' ἀξιόλογο τάφο. Ὅμως βαθύτερα ἄρχισε τό χαλαρό πέτρωμα τοῦ 96. Ὁ δρόμος ἔτσι εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ σέ βάθος 0,75 καί μῆκος 2,20 μ. ἀφοῦ προηγουμένως λαξεύτηκε ὀρθογώνια κρύπτη πάνω στό πάτωμά του, διαστ. 0,26×0,36×0,19 μ., πού σκεπάστηκε μέ πλάκα. Περιεῖχε μόνο χῶμα.

Τάφος 98. Ἀπέχει 4,70 μ. βόρεια τοῦ 91. Ὁ δρόμος ἔχει ἔντονα συγκλίνουσες πλευρές καί τό κατέβασμα γίνεται ἀπό δυό πρόχειρα λαξεύματα σάν σκαλοπάτια. Τό μῆκος του εἶναι 3,80 καί τό βάθος του 1,45 μ. Ἡ εἴσοδος φραζόταν ἀπό πλάκα μέ μικρές πέτρες καί χῶμα ὁλόγυρα. Ὁ θάλαμος, ἡμικυκλικός, διαστ. 2,25×1,92×1,03 μ., εἶναι προσεχτικά δουλεμένος. Περιεῖχε 13 νεκρούς, σέ δύο σωρούς, δεξιά κι ἀριστερά. Κανείς δέ φάνηκε νά ἦταν in situ. Ἀνάμεσα στά κόκαλα τοῦ δεξιοῦ σωροῦ (ὀχτώ νεκροί) βρέθηκαν τρία ἀγγεῖα τῆς ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου: δύο ραμφόστομες προχοΐσκες καί ἕνα μόνωτο κύπελλο μέ πόδι. Ἐπίσης βρέθηκαν: ἕνας χάλκινος μαχαιροπέλεκυς, 19 ψηφίδες ὑαλόμαζας ἀπό περιδέραιο, ἕνας σφραγιδόλιθος ἀπό ὀρεία κρύσταλλο, 22 χάντρες (οἱ τρεῖς χάλκινες), ἕνα μικρό στεάτινο σφοντύλι, τρία χάλκινα δαχτυλίδια, χάλκινη σπείρα καί χάλκινο ἔλασμα. Ἀνάμεσα στά κόκαλα τοῦ ἀριστεροῦ σωροῦ (πέντε νεκροί), βρέθηκαν μόνο πέντε χάντρες. Στή βορειοανατολική ἄκρη τοῦ δρόμου ἔχει λαξευτεῖ μιά κρύπτη, διαστ. 0,55×0,30×0,30 μ., σκεπασμένη μέ πλάκα πού περιεῖχε μικρή προχοΐσκη καί κυλινδρική χάντρα ἀπό ὀρεία κρύσταλλο. Δεύτερη κρύπτη, διαστ. 0,47×0,37×0,25 μ., ἡμικυκλική, εἶναι λαξευμένη στό βόρειο τοίχωμα τοῦ δρόμου, μέ πλάκα σφηνωμένη στό ἐσωτερικό της. Περιεῖχε μόνο χῶμα.

Τάφος 99. Ἀποκαλύφθηκε 3,10 μ. βόρεια τοῦ 98. Ὁ τάφος αὐτός εἶναι τελείως καταστραμμένος. Ὁ θάλαμός

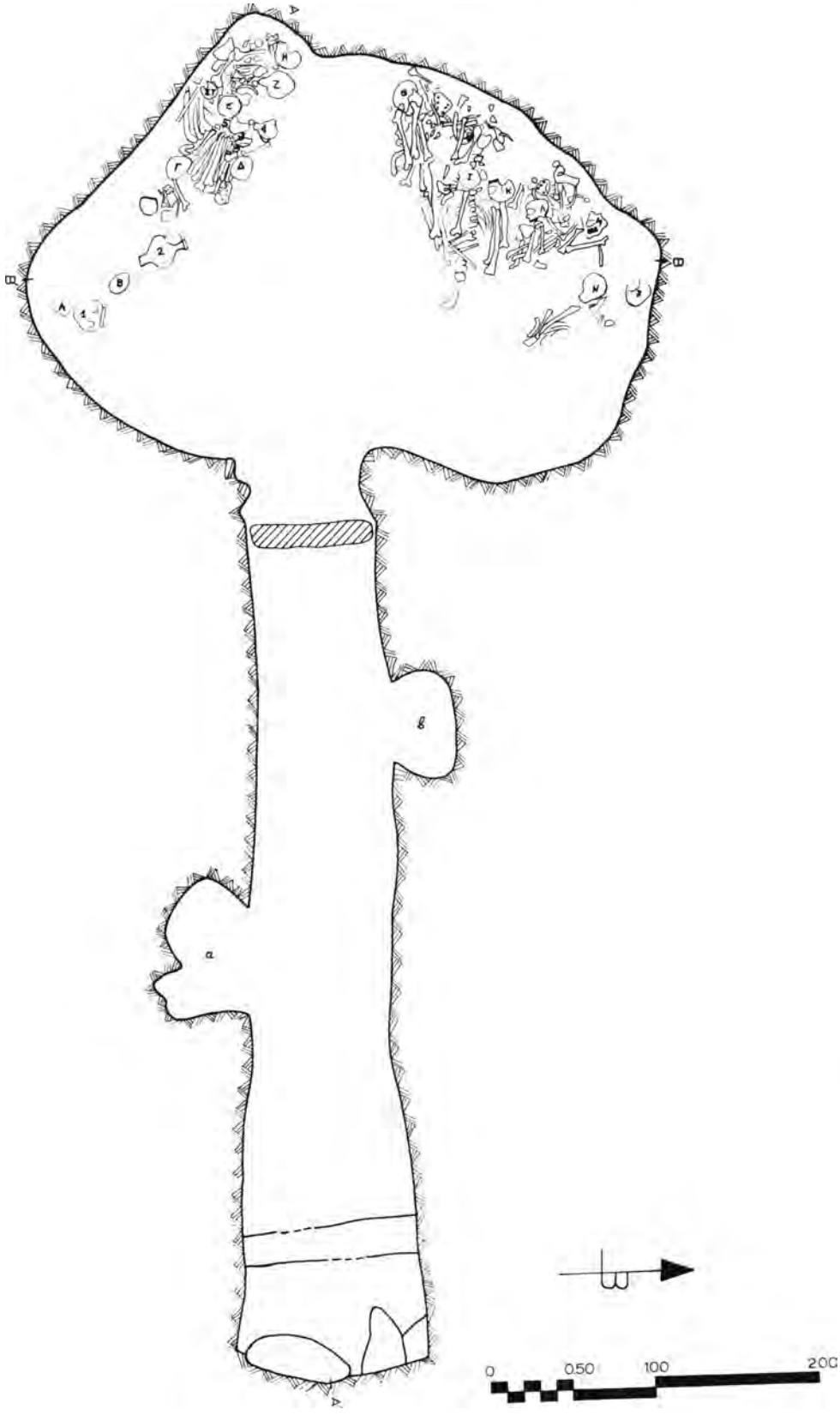

Σχέδ. 2. Ἀρμένοι Ρεθύμνης. Ὁ τάφος 95.

του ἔχει γκρεμιστεῖ καί σώζεται σέ μῆκος μόλις 0,98 μ. Πάνω ἀπό αὐτόν βρέθηκε σωρός ἀπό πέτρες καί σπασμένα ἀγγεῖα τῆς ΥΜ ΙΙΙΑ-Β περιόδου (μεγάλοι κρατῆρες, ψευδόστομοι, κύλικες, τριποδικά). Πρός τό παρόν δέν ξέρουμε γιατί εἶχαν ριχτεῖ ἐκεῖ. Ἴσως ὅμως νά ἔχουν σχέση μέ νεκρικές τελετές.

Οἱ τάφοι τῆς δεύτερης συστάδας εἶναι γενικά καλύτερης κατασκευῆς ἀπό τῆς πρώτης, οἱ περισσότεροι μέ σκαλοπάτια καί προσεχτικά λαξευμένες εἰσόδους καί θαλάμους.

Τάφος 100. Βρέθηκε 2,25 μ. βόρεια τοῦ 64. Ὁ δρόμος ἔχει μῆκος 3,86 καί βάθος 1,42 μ. Στό ἀνατολικό μέτωπο ἔχουν λαξευτεῖ πρόχειρα τρία σκαλοπάτια καί οἱ πλευρές του συγκλίνουν ἐλαφρά πρός τήν εἴσοδο. Ἡ εἴσοδος φράζεται ἀπό μιά μεγάλη πλάκα καί ἄλλη μικρότερη δίπλα της, μέ πέτρες καί χῶμα ὁλόγυρα. Τό χεῖλος τῆς εἰσόδου ἔχει λαξευτεῖ μ' ἐπιτήδευση, γιά νά ἐφαρμόζει καλά ἡ πλάκα στήν ἀρχική της θέση (Π ί ν. 292 α). Ὁ θάλαμος, διαστ. 2,35×1,70×1,05 μ., εἶναι πολύ ὄμορφα λαξευμένος, ἡμικυκλικός, μ' ἐπίπεδο πάτωμα. Ἀπό τίς ταφές, πού ἦταν συγκεντρωμένες στίς δυό πλευρές, καμιά δέ βρέθηκε in situ. Στήν ἀριστερή πλευρά φάνηκαν ἀρχικά δύο ἀγγεῖα ΥΜ ΙΙΙΒ1 (Π ί ν. 292 ε) καί τά κόκαλα τοῦ σκελετοῦ Α. Κάτω ἀπ' αὐτά ὑπῆρχε λάκκος, διαστ. 0,70×0,85×0,20 μ., μέ πολλά κόκαλα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα βρέθηκε ἄλλη μικρή ΥΜ ΙΙΙΒ1 προχοΐσκη, δύο σφραγιδόλιθοι, ἕνα μικρό στεάτινο σφοντύλι, στεάτινη χάντρα, τρία χάλκινα δαχτυλίδια, κομμάτια χαλκοῦ καί χάλκινου σύρματος.

Στή δεξιά πλευρά, πάνω σέ θρανίο, ὕψ. 0,10 μ., βρέθηκαν διαλυμένα κόκαλα καί ἴχνη δύο κρανίων (Ε-ΣΤ) ἴσως παιδικῶν ταφῶν, μαζί μέ ΥΜ ΙΙΙΒ1 ψευδόστομο ἀμφορέα. Μπροστά στό θρανίο ἦταν ἁπλωμένα τά κόκαλα πέντε νεκρῶν (Β-ΣΤ) μαζί μέ ὀχτώ ἀγγεῖα ΥΜ ΙΙΙΑ καί Β (Π ί ν. 292 β-δ), ἕνα μαχαιροπέλεκυ, μιά τριχολαβίδα καί κομμάτια χαλκοῦ.

Τάφος 101. Ἀπέχει 2,19 νότια τοῦ 64. Ὁ δρόμος ἔχει μῆκος 4,20 καί βάθος 1,52 μ. Στό ἀνατολικό μέτωπο ἔχουν κοπεῖ δυό σκαλοπάτια καί οἱ μακριές πλευρές του συγκλίνουν ἀρκετά πρός τήν εἴσοδο. Ἡ εἴσοδος κλεινόταν μέ πλάκα καί μικρές πέτρες καί χῶμα γύρω της. Ὁ θάλαμος, διαστ. 1,45×1,25×0,75 μ., εἶναι πολύ μικρός μέ δύο ἐλαφρές ἐσοχές στό βάθος του. Ἀριστερά ἦταν παραμερισμένα τά κόκαλα δύο σκελετῶν (Α, Β) μέ ἕνα σφραγιδόλιθο στό μάγουλο τοῦ Β. Δεξιά βρέθηκε in situ ὁ νεκρός Γ, τοποθετημένος ἀνάσκελα μέ διπλωμένα τά κόκαλα πρός τ' ἀριστερά πού βρίσκονται σέ κάπως σαθρή κατάσταση. Δίπλα στό κρανίο ὑπῆρχε ΥΜ ΙΙΙΑ2 τετράωτος ἀμφορίσκος.

Τάφος 102. Ἀπέχει 21,40 μ. νότια τοῦ 101. Τό μῆκος τοῦ δρόμου εἶναι 5,20 μ. καί τό βάθος του 1,10 μ. Ἔχει δυό σκαλοπάτια στήν ἀρχή του καί οἱ μακριές πλευρές του συγκλίνουν ἐλαφρά. Τό φράγμα τῆς εἰσόδου εἶναι ἀπό ἀργές πέτρες καί χῶμα. Ἡ ἀρχική ταφόπλακα, διαστ. 0,71×0,75×0,18 μ., βρέθηκε πεσμένη μέσα στό θάλαμο. Ὁ θάλαμος, διαστ. 2,80×2,45×1,15 μ., εἶναι ἀρκετά μεγάλος καί βαθύς. Στή μέση ἔχει πάθει καθίζηση καί ἔχει σχηματιστεῖ χαντάκι γεμάτο χώματα καί πέτρες. Καθαρίστηκε μέχρι βάθος 1,15 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ θαλάμου καί ἔδωσε κόκαλα, λίγα ὄστρακα καί 2-3 χάντρες. Στή δυτική πλευρά τοῦ θαλάμου, ἀπέναντι ἀπό τήν εἴσοδο, βρέθηκαν λίγα διαλυμένα κόκαλα, ἕνα στεάτινο σφοντύλι, ἕνα χάλκινο δαχτυλίδι, τρεῖς ρόδακες ὑαλόμαζας ἀπό περιδέραιο καί δύο χάντρες ἀπό φαγεντιανή. Μπροστά στήν εἴσοδο βρέθηκαν μερικά κόκαλα καί κομμάτια σπασμένων ἀγγείων. Σέ μιά μικρή κόγχη στήν ἀριστερή πλευρά, σκεπασμένο μέ χῶμα βρέθηκε ἕνα μισολιωμένο κρανίο, λίγα κόκαλα, ἕνας σφραγιδόλιθος, ἕνας ρόδακας ἀπό ὑαλόμαζα, ἕνα χάλκινο δαχτυλίδι.

Τάφος 103. Βρέθηκε ἀσύλητος. Ἡ πλάκα τῆς εἰσόδου, διαστ. 0,85×0,87×0,14 μ., βρέθηκε στήν ἀρχική της θέση μέ μικρές πέτρες στά κενά. Ὁ θάλαμος εἶναι μεγάλος, ἡμικυκλικός, μήκ. 2,25 καί πλ. 3,10 μ. Οἱ ἑπτά νεκροί εἶχαν τοποθετηθεῖ στή σειρά κατά μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ θαλάμου. Ὁ Α ἦταν in situ, ἀνάσκελα, μέ διπλωμένα τά πόδια, καί τό κεφάλι στραμμένο στά δεξιά. Πίσω του ὑπῆρχαν τρία ἀγγεῖα τῆς ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου (δύο μικροί ψευδόστομοι ἀμφορεῖς ἕνα ἀλαβαστροειδές) (Π ί ν. 293 α). Τά κόκαλα τῶν Β-Γ ἔχουν ἀνακατευτεῖ. Ἐδῶ βρέθηκε ἕνας ΥΜ ΙΙΙΒ στάμνος (Π ί ν. 293 β). Οἱ νεκροί Δ καί Ε εἶχαν τήν ἴδια στάση, μέ διπλωμένα τά πόδια, γυρισμένοι πρός τ' ἀριστερά. Τά κόκαλα τῶν ΣΤ-Ζ ἔχουν ἐπίσης ἀνακατευτεῖ λίγο. Δίπλα στό κρανίο τοῦ ΣΤ βρέθηκε στάμνος ΥΜ ΙΙΙΒ καί λαβή χάλκινου μαχαιριοῦ. Τό κρανίο τοῦ 2 ἦταν μισολιωμένο. Ἀπ' ὅλες τίς ταφές μαζεύτηκαν μόνο ἑπτά χάντρες καί μία ψηφίδα ὑαλόμαζας.

Ὁ δρόμος, σχετικά μικρός, μέ συγκλίνουσες μακριές πλευρές, ἔχει τρία σκαλοπάτια στήν ἀρχή. Ἀπ' αὐτά τό πρῶτο εἶναι πλατύσκαλο, ἐνῶ τό τελευταῖο εἶναι πολύ στενό καί ἀκριβῶς ἀπό κάτω, μέσα στό δάπεδο τοῦ δρόμου εἶναι λαξευμένη κρύπτη, διαστ. 0,45×0,70×0,89 μ., σκεπασμένη μέ δύο πλάκες καί τρεῖς μικρές πέτρες. Περιεῖχε μόνο χῶμα.

Τάφος 104. Βρέθηκε 6,70 μ. βόρεια τοῦ 60 καί 2,05 μ. νότια τοῦ 103. Τό μῆκος τοῦ δρόμου εἶναι 7,10 καί τό βάθος του 1,35 μ. Τρία σκαλοπάτια ἔχουν λαξευτεῖ προσεχτικά στό φυσικό βράχο στήν ἀρχή του. Ἡ εἴσοδος κλεινόταν μέ χῶμα καί πέτρες. Μόνο τό κάτω μέρος τῆς ἀρχικῆς ταφόπλακας ἦταν στή θέση του, διαστ. 0,53×0,89×0,13 μ., καί πίσω της βρέθηκε τρίωτος ΥΜ ΙΙΙΑ στάμνος καί τό πάνω τμῆμα ψευδόστομου ἀμφορέα. Οἱ παραστάδες τῆς εἰσόδου εἶναι καλοδουλεμένες. Ὁ θάλαμος, διαστ. 2,90×2,40×1,30 μ., εἶναι ἀρκετά πλατύς καί συμμετρικός. Στό βάθος ἔχει ὑποστεῖ καθίζηση. Μέ τήν πρώτη ματιά στό ἐσωτερικό του, δέ διακρίναμε τίποτα ἐκτός ἀπό χῶμα καί πέτρες σωριασμένες στήν εἴσοδο καί τήν ἀριστερή πλευρά τοῦ θαλάμου. Ἀφαιρώντας τήν ἐπίχωση, βρέθηκαν στό μέσο τοῦ θαλάμου ΥΜ ΙΙΙ ἄωτο ἀνοιχτό κύπελλο καί στή δεξιά πλευρά μακριά κόκαλα στή θέση τους καί τμῆμα γωνιᾶς σαρκοφάγου. Ἐκτός αὐτῶν, ὁ θάλαμος ἔδωσε κομμάτια χάλκινου δαχτυλιδιοῦ, πέντε σφραγιδολίθους, μιά χάντρα ἀπό ὀρεία κρύσταλλο, δύο χάλκινες χάντρες καί χάλκινο καρφί. Ὁ τάφος πρέπει νά ἦταν πλουσιότατος ἀλλά δυστυχῶς εἶχε συληθεῖ.

Τάφος 105. Ἀπέχει 6,85 μ. δυτικά τοῦ 103. Τό μῆκος τοῦ δρόμου εἶναι 4,40 καί τό βάθος του 0,75 μ. Οἱ μακριές πλευρές του συγκλίνουν ἔντονα. Στήν ἀνατολική πλευρά, πάνω στό δάπεδο, ἔχει λαξευτεῖ μακρόστενη κρύπτη, πού σκεπαζόταν μέ μεγάλη πολυγωνική πέτρα καί μιά μικρότερη. Περιεῖχε μόνο χῶμα.

Τάφος 106. Ἀπέχει 2,95 μ. βόρεια τοῦ 105. Ὁ δρόμος ἔχει μῆκος 2,80 καί βάθος, ὅπως ὁ 105, 0,75 μ. Οἱ μακριές πλευρές του εἶναι σχεδόν κατακόρυφες. Κι αὐτός ἔχει κρύπτη μέσα στό δάπεδο, στήν ἀνατολική πλευρά, τετράπλευρη σκεπασμένη μέ τρεῖς πλάκες, πού περιεῖχε μόνο χῶμα.

Τάφος 107. Βρέθηκε 4,60 μ. βόρεια τοῦ 106. Ὁ δρόμος, σχετικά στενός μέ ἔντονα συγκλίνουσες μακριές πλευρές, ἔχει μῆκος 3 καί βάθος 1,65 μ. Τό κατέβασμα γίνεται δύσκολα. Ἡ εἴσοδος κλεινόταν μέ μιά μεγάλη πλάκα, διαστ. 0,67×0,50×0,10 μ., καί μιά μικρότερη δίπλα. Τά κενά μεταξύ τους γέμιζαν χῶμα καί μικρές πέτρες. Ὁ θάλαμος, μήκ. 1,80 καί πλ. 1,30 μ., ἦταν γεμάτος κόκαλα. Ἀπό τούς δέκα νεκρούς μόνο ὁ ἕνας (Η) βρέθηκε in situ, στό μέσο τοῦ θαλάμου, στραμμένος πρός τ' ἀριστερά, μέ διπλωμένα τά πόδια. Κατά μῆκος τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς του ἦταν τοποθετημένα τρία ΥΜ ΙΙΙΒ ἀγγεῖα, δύο ψευδόστομοι ἀμφορεῖς καί ἕνα ἀλαβαστροειδές (Πί ν. 293 δ). Ἀριστερά του, στή δεξιά γωνιά τοῦ θαλάμου, ἔχουν παραμεριστεῖ τά κόκαλα τριῶν νεκρῶν (Θ-Ι), μέ τρία ἀγγεῖα ΥΜ ΙΙΙΑ (καί Β) (Πί ν. 293 γ). Ἀνάμεσά τους ἕνας τρίωτος στάμνος (Πί ν. 293 ε), ἕνας σταμνίσκος, ἕνα πυξιδοειδές. Στην ἀριστερή πλευρά τοῦ θαλάμου εἶναι μαζεμένα τά κόκαλα ἑπτά ταφῶν (Α-Ζ), μαζί μ' ἕνα μικρό ΥΜ ΙΙΙΑ ψευδόστομο ὑμφορέα. Ὁ θάλαμος περιεῖχε καί δύο σφραγιδολίθους, ἕνα πήλινο σφοντύλι καί τρεῖς γάντρες.

Ἡ ολοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς στό νεκροταφεῖο, τό ὁποῖο εἶναι καί τό μεγαλύτερο στήν Κρήτη κατά τήν ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, πιστεύεται ὅτι θά δώσει μιά ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιά τό καινούριο αὐτό μινωικό κέντρο.

Μέση

Στό χωριό Μέση, πού βρίσκεται σέ ἀπόσταση 10 χλμ. ΝΑ. τῆς πόλης τοῦ Ρεθύμνου, ἀνασκάφτηκαν δυό θαλαμωτοί ΥΜ ΙΙΙ τάφοι· στήν ἔρευνα πῆρε μέρος ἡ ἐπιστημονική βοηθός Μ. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη.

Ὁ πρῶτος βρίσκεται στήν περοχή Μουρνιανή ἢ Νικήτας, 20 λεπτά δρόμο ΒΑ. τοῦ χωριοῦ, στό χωράφι τῆς Εὐαγγ. Λουτριανάκη. Ἐντοπίστηκε μετά ἀπό εἰδοποίηση τοῦ γραμματέα τῆς κοινότητας γιά τήν ὕπαρξη κοιλότητας στό χῶρο αὐτό. Ὁ θάλαμος ἔχει διαστάσεις 1,45× 1,85 καί βάθος 1,30 μ., ἐνῶ ὁ δρόμος του σώζεται σέ μῆκος 0,45 μ. Ἡ ὀροφή τοῦ θαλάμου εἶχε καταπέσει. Μέσα σ' αὐτόν βρέθηκε μιά κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος μέ σκόρπια σπασμένα κόκαλα στό ἐσωτερικό της καί κάτω ἀπ' αὐτήν ἕνα κύπελλο μέ πόδι (champagne glass). Σέ ἐσοχή τοῦ θαλάμου ἦταν τοποθετημένος ἀμφορέας τῆς πρώιμης ΥΜ ΙΙΙΓ ἐποχῆς

Ὁ δεύτερος βρίσκεται στήν τοποθεσία Φωκιανά, λίγα μέτρα ΒΑ. τοῦ χωριοῦ. Ὁ δρόμος του ἔχει μῆκος 2,90 καί πλάτος 1,45 μ. Ὁ θάλαμος βρέθηκε παραβιασμένος καί συλημένος, μέ γκρεμισμένη τήν ὀροφή. Ἀξιοπρόσεχτο εἶναι τό τετράγωνο σχῆμα. Τά μοναδικά εὑρήματα τοῦ τάφου εἶναι μικρή κυλινδρική χάντρα, κομμάτια σαρκοφάγου καί λίγα διαβρωμένα ὄστρακα. Καί τούς δυό τάφους ἀναφέρουν οἱ Hood, Warren καί Cadogan στό BSA 59 (1964), σ. 66-67. Ἐπίσης σημειώνουν ὅτι ἀπό τά Φωκιανά προέρχεται σαρκοφάγος πού εἶχε δεῖ ὁ Evans (Diary 23-3-1894).

Προσεχτική ἔρευνα στήν περιοχή τῶν δυό τάφων ὑπῆρξε ἄκαρπη. Μεμονωμένοι θαλαμωτοί ΥΜ ΙΙΙ τάφοι, σ' ἀρκετή ἀπόσταση μεταξύ τους, ἀποτελοῦν, μέχρι τώρα, χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνου (Πηγή, βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 435-436, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 476).

Πλακιάς

Κατά τή διάρκεια οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν στό χωράφι τοῦ Ἐμμ. Μπροκαλάκη, ἀνοίχτηκε στό διπλανό ἐλαιώνα ἀσβεστόλακκος μέ ἀποτέλεσμα νά φανοῦν τά θεμέλια οἰκοδομήματος. Στή μικρή δοκιμαστική ἀνασκαφή πῆρε μέρος ἡ ἐπιστημονική βοηθός Κ. Μπαξεβάνη.

Τό τμῆμα τοῦ κτίσματος τό ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε ἀνήκει σέ εὐρύτερο οἰκοδόμημα, πιθανῶς βαλανεῖο, καί χρονολογεῖται στή ρωμαϊκή περίοδο. Ἡ συστηματική ἀνασκαφική ἔρευνα πιστεύεται ὅτι θά ἀποκαλύψει ἕνα σημαντικό δημόσιο κτίριο τῆς ρωμαϊκῆς πόλης Λάμων, ἡ ὁποία σύμφωνα μέ τίς πηγές, τοποθετεῖται ἐδῶ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι γιά πρώτη φορά ἐντοπίζεται κτίριο στήν περιοχή αὐτή.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΛΑΚΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Στό Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου συνεχίστηκαν κατά τό 1976 οἱ ἐργασίες ἐπανέκθεσης μέ νέο ἀλλά καί παλιότερο ὑλικό διάφορων ἐποχῶν. Τό ἐργαστήριο τοῦ Μουσείου ἐπανδρωμένο μέ ἄριστο προσωπικό, παρουσιάζει ἱκανοποιητική ἐξέλιξη, ἡ ἐπέκτασή του ὅμως δέν μπόρεσε νά πραγματοποιηθεῖ καί φέτος.

Στό ἐργαστήριο καθαρίστηκαν καί ἀνασυγκροτήθηκαν φέτος διάφορες ἀρχαιότητες, κυρίως ἀπό τίς ἀνασκαφές τοῦ 1971 στό ἱερό κορυφῆς Πετσοφᾶ. Ἀπό τό παλιό ὑλικό συνεχίστηκε ἡ ἀνασυγκρότηση μερικῶν γιγαντιαίων πίθων τῶν πρώτων ἀνασκαφικῶν περιόδων τοῦ ἀνακτόρου Ζάκρου, πού εἶχαν ἀποτεθεῖ ἀπό τότε στόν Ἅγιο Νικόλαο. Τό ἔργο αὐτό ὑπῆρξε ἀρκετά δύσκολο, ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους τῶν πίθων – περίπου ὕψους ἀνθρώπου – καί τοῦ κατακερματισμοῦ τους. Παραθέτουμε μιά χαρακτηριστική φωτογραφία (Π ί ν. 294 α) τοῦ πίθου 1 ἀπό τό Δωμάτιο Θ΄ τοῦ Κτιρίου Γ΄ τοῦ ἀνακτόρου, πού τοποθετήθηκε στήν ἔκθεση τοῦ Μουσείου[1]. Ὁ πίθος ἔχει ὕψος 1,35, διάμετρο 0,85 καί διάμετρο στομίου 0,61 μ.

Ἀπό τό ἀνασκαφικό ὑλικό τοῦ ὑστερομινωικοῦ καί μεταγενέστερου νεκροταφείου στά Κρυά Σητείας[2] καθαρίστηκε καί στερεώθηκε ἕνα βουκράνιο ἀπό χρυσά ἐλάσματα (Π ί ν. 294 β) πού προέρχεται ἀπό τό μικρό θολωτό τάφο 1, πού ἦταν σχεδόν τελείως συλημένος. Τό βουκράνιο (ἀριθ. εὑρ. 7181), πολύ σχηματοποιημένο καί μέ ἀρκετή ὁμοιότητα μέ κεφαλή αἰλουροειδοῦς ζώου, ἔχει ὕψος 0,025 καί πλάτος 0,024 μ. Τό ἀριστερό αὐτί λείπει. Ἐμπρός ἔχει ἔκτυπη στιγμωτή διακόσμηση. Ἡ πίσω ὄψη σχηματίζεται ἀπό ἕνα χωριστό καί ἐπίπεδο ἔλασμα χρυσοῦ.

Ἀπό τήν περσινή ἀνασκαφή ἑλληνορωμαϊκοῦ κτιρίου στήν Ἱεράπετρα, στή θέση Βιγλιά ὅπου ἡ ἀρχαία Ἱεράπυτνα, στό οἰκόπεδο Ἐμμ. Παπαδάκη[3], ἀνασυγκροτήθηκε ἕνα ὀστέινο κοχλιάριο (ἀριθ. εὑρ. 6872), σωζ. μήκ. 0,114 μ., ὄχι ἀκέραιο (Π ί ν. 294 γ). Στήν κορυφή του σώζονται τά σκέλη ἀνθρώπινης μορφῆς ὡς τό ὕψος τῶν γονάτων, ὅπως καί τμῆμα ἱματίου.

Διάφορες πήλινες ΥΜ ΙΙΙΒ λάρνακες, πού φυλάγονταν κατατεμαχισμένες ἀπό χρόνια στίς ἀποθῆκες, μπόρεσαν φέτος ν' ἀνασυγκροτηθοῦν. Πρόκειται γιά τίς ἑξῆς:

1. Λάρνακα κιβωτιόσχημη (Π ί ν. 295 α-β) ἀπό τό θολωτό τάφο Κατσουλιανοῦ Ζήρου – τόν ἀνατολικότερο προφανῶς θολωτό τάφο τῆς Κρήτης[4] – πού εἶχε σκάψει ὁ γράφων τό 1963[5] (ἀριθ. εὑρ. 6884). Συγκολλημένη καί συμπληρωμένη. Λείπει τό μισό ἀπό τό καμαρωτό της κάλυμμα. Ὕψ. 0,54, μῆκ. 1,40, πλ. 0,51 μ. Κάλυμμα: σωζ. μῆκ. 0,73, ὕψ. 0,29 μ. Ἀπό δύο λαβές ὁριζόντιες στίς μακριές πλευρές καί ἀνά μία στίς στενές, μέ ἀντίστοιχες μετόπες μέ στρογγυλεμένες γωνίες πού εἰσέχουν. Ἀντίστοιχες λαβές στό κάλυμμα, πού ἔχει στήν κορυφή ταινία μέ τρεῖς αὔλακες. Βάση ἐπίπεδη. Διακόσμηση ἡμιεξίτηλη ἀπό δικτυωτό, ζατρίκιο καί κυματοειδεῖς γραμμές.

2. Λάρνακα λουτηροειδής μᾶλλον ἀπό τήν περιοχή Σητείας (ἀριθ. εὑρ. 6809). Εἶχε ἀποτεθεῖ στό Μουσεῖο πρίν ἀπό τό 1970. Συγκολλημένη καί συμπληρωμένη. Ὕψ. 0,50, μῆκ. 1,26, πλ. 0,66 μ. Ἀπό μία ὁριζόντια λαβή σέ κάθε πλευρά. Διακόσμηση ἀπό χταπόδι μέ ἕξι μακρότατους πλοκάμους σέ κάθε μακριά πλευρά (Π ί ν. 295 γ) καί κάθετες δίσπειρες σέ κάθε στενή (Π ί ν. 295 δ)[6].

3. Λάρνακα λουτηροειδής ἀπό τήν περιοχή Πετρᾶς τῆς Σητείας, ὅπου – καί ἀπό τά εὑρήματα τῶν τελευταίων ἐτῶν – πρέπει νά ἦταν ἡ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης (ἀριθ. εὑρ. 6881). Εἶχε ἀποτεθεῖ στό Μουσεῖο πρίν ἀπό τό 1970 ὡς τυχαῖο εὕρημα. Συγκολλημένη καί πολύ συμπληρωμένη. Ὕψ. 0,48, μῆκ. 1,10, πλ. 0,52 μ. Λαβές ὅπως στήν παραπάνω λάρνακα. Διακόσμηση ἐξωτερικά ἐξίτηλη: ἰχθυάκανθα, μακρότατος πλόκαμος χταποδιοῦ, ἀκανόνιστα ἐνάλληλα τετράγωνα ἢ ρόμβοι καί τρίγωνα. Στό ἐσωτερικό σχηματοποιημένα ψάρια, σχεδιασμένα μέ παχύ περίγραμμα, κολυμποῦν πρός διάφορες κατευθύνσεις[7]. Στό πλατύ χεῖλος τῆς λάρνακας ὁλόβαφα τρίγωνα ἰσοσκελῆ μέ τήν κορυφή πρός τά μέσα.

Στή Σητεία, πού ἐπανδρώθηκε τό 1975 μέ τόν Ἐπιμελητή Ἀρχαιοτήτων Ν. Παπαδάκη μέ εἰδικό σκοπό τήν προώθηση τῶν ἐργασιῶν ἐπανέκθεσης στό Μουσεῖο Σητείας, δέ συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ἀνέγερσης τοῦ Μουσείου, πού εἶχαν ἀρχίσει τό 1972.

Στήν Ἱεράπετρα, μετά τήν πραγματοποίηση τῆς μεταφορᾶς τοῦ πλεονάζοντος ὑλικοῦ στή νέα μουσειακή ἀποθήκη πού εἶχε παραχωρηθεῖ πέρυσι ἀπό τό δῆμο, προχώρησαν οἱ ἐργασίες ἐπανέκθεσης τῆς μικρῆς ἀλλ' ἀξιόλογης Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς. Ἡ περίφημη λάρνακα ἀπό τήν Ἐπισκοπή, εἶναι τό πιό σπουδαῖο ἀντικείμενο τῆς συλλογῆς.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Μέσα στήν πόλη τοῦ Ἁγίου Νικολάου, στήν ὁδό Ν. Πλαστήρα, βρέθηκαν κατά τή διάρκεια δημοτικῶν ἔργων

1. Γιά ἕναν ἀνάλογο πίθο ἀνασυγκροτημένο πρβλ. Ν. Πλάτων, Ζάκρος 93, εἰκ. 44.

2. Πρβλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 932. Πρβλ. καί παρακάτω.

3. Πρβλ. ΑΔ, ὅ.π., σ. 931.

4. Πρβλ. Ingo Pini, Beiträge zur minoischen Gräberkunde, 1968, χάρτης 3.

5. Πρβλ. Κρητ. Χρον. 17 (1963), σ. 406. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 442. Pini, ὅ.π., σ. 94.

6. Θυμίζει λίγο τή λάρνακα Bosanquet-Dawkins, The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations, πίν. 34 πάνω.

7. Γενικά γιά τό θέμα τῆς ἰχθυόσχημης διακόσμησης στή μινωική ἀγγειογραφία πρβλ. Buchholz-Jöhrens-Maull, Jagd und Fischfang, Archaeol. Homer. I. J., 1973, σ. 137 κ.ἑ., Henri van Effenterre, Jarre minoenne à décor pisciforme provenant de Mallia, Mélanges Paul Collart, Lausanne 1976, σ. 166-72.

ἀπέναντι στό ἐργαστήριο Φλωράλ, τρεῖς καταστραμμένοι λακκοειδεῖς τάφοι ρωμαϊκῶν χρόνων, προσανατολισμένοι ἀπό Β. πρός Ν. Βρέθηκαν μία δακρυδόχος ἀπό τεφρό πηλό, ἕνας ὀξυπύθμενος ἀμφορέας καί ἕνας ἀμφορίσκος. Ἀπό τήν ἴδια περιοχή προέρχονται δύο πυραμιδικές ἀγνύθες (ἀριθ. εὑρ. 6875 Α-Β), ὕψ. 0,091 καί 0,074 μ. ἀντίστοιχα. Ἡ δεύτερη εἶναι καί ἐνεπίγραφη σέ δύο συνεχόμενες πλευρές: *BI*.

Ἀπό τό σπήλαιο τῆς κοινότητας Πλάτης Λασιθίου πού εἶναι γνωστό[8] ὡς Χωστός Σπήλιος ἤ Ταμουρί λέγεται[9] ὅτι προέρχονται δύο ἀντικείμενα πού ἔφερε στό Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου ὁ Ζαχ. Παπαχρονάκης: (α) προχοΐσκη ἄβαφη (ἀριθ. εὑρ. 6822), ΠΜ-ΜΜ χρόνων[10], ὕψ. 0,013, διάμ. 0,084 καί βάσης 0,056 μ., μέ λοξά ἀνυψωμένη προχοή καί κυλινδρική λαβή καί (β) ἀγνύθα λίθινη φακοειδής[11] (ἀριθ. εὑρ. 6823), διαμ. 0,047 καί πάχ. 0,022 μ. Ἀπό τόν ἴδιο παραδόθηκε ἕνα χάλκινο ἐξάρτημα σκεύους σέ σχῆμα γυναικείας κεφαλῆς, ὅλ. ὕψ. 0,044 καί πάχ. 0,008 μ. (ἀριθ. εὑρ. 6824). Ἡ κόμη εἶναι βοστρυχωτή καί ἀπό πάνω ὑπάρχει ψηλό τριγωνικό διάδημα μέ ὀπή ἀνάρτησης.

Ἀπό τήν περιοχή Ρουσόλακκος τοῦ Παλαικάστρου, προέρχονται διάφορα βαρίδια πήλινα πού παρέδωσε ὁ Γ. Παπαδάκης: δύο πυραμιδοειδεῖς ἀκανόνιστες ἀγνύθες (ἀριθ. εὑρ. 6830 Α-Β), ὕψ. 0,058 καί 0,052 μ. ἀντίστοιχα, μία κυλινδρική (ἀριθ. εὑρ. 6831 Δ), ὕψ. 0,04 καί διαμ. 0,005 μ., δύο φακοειδεῖς – σχῆμα πού ἐπιβιώνει καί στήν κλασική ἐποχή[12] – μέ ζεῦγος ὀπῶν ἀνάρτησης καί εὐθύγραμμο τό τμῆμα πάνω ἀπό τίς ὀπές (ἀριθ. εὑρ. 6829 Α-Β), διαμ. 0,084 καί 0,073 μ. ἀντίστοιχα καί μέγ. πάχ. 0,029 καί 0,024 μ. Τέσσερις σχεδόν στρογγυλές (ἀριθ. εὑρ. 6829 Γ-ΣΤ) μέ ζεῦγος ὀπῶν ἀνάρτησης, ἐκτός ἀπό τήν τελευταία πού ἔχει μία μόνο ὀπή. Οἱ διάμετροί τους εἶναι ἀντίστοιχα 0,064, 0,062, 0,068 καί 0,072 μ. Ἀκόμη παραδόθηκαν καί τρία κυβικά-παραλληλεπίπεδα βαρίδια (ἀριθ. εὑρ. 6831 Α-Γ), μέ ὕψος ἀκμῆς ἀντίστοιχα 0,07, 0,04 καί 0,055 μ., καί πάχος 0,04, 0,035 καί 0,035 μ. Τό εἶδος αὐτό θά ἐξεταστεῖ πιό κάτω. Ὁ ἴδιος ἀγρότης παρέδωσε ἀπό τήν ἴδια περιοχή καί μία τριφυλλόστομη πρόχου (ἀριθ. εὑρ. 6835), ὕψ. 0,097 μ., μέ ἴχνη καστανῆς βαφῆς, ὅπως καί τμῆμα ἑνός ἄλλου ἀγγείου (ἀριθ. εὑρ. 6836).

Ἡ συλλογή αὐτή ἀπό βαρίδια πλουτίστηκε καί μέ εὑρήματα τῆς ἴδιας περιοχῆς, πού παρέδωσε ὁ Ἐμμ. Μηλιδάκης. Πρόκειται γιά ἑφτά τεμάχια κυβικά - παραλληλεπίπεδα (ἀριθ. εὑρ. 6834 Α-Ζ), μέ ὕψος ἀκμῆς ἀντίστοιχα 0,061, 0,056, 0,048, 0,043, 0,059, 0,058 καί 0,054 μ., καί πάχος ἀντίστοιχα 0,04, 0,035, 0,037, 0,035, 0,039, 0,036 καί 0,032 μ. Τό εἶδος αὐτό κυβικοῦ βαριδιοῦ θά ἐξεταστεῖ πιό κάτω.

Πάλι ἀπό τήν περιοχή Παλαικάστρου προέρχονται διάφορα εὑρήματα, ὅπως: (α) ἀκέραιος ἄβαφος λύχνος ἀκόσμητος (ἀριθ. εὑρ. 6837), ὕψ. 0,032 μ., μέ μία ἀπόφυση στό πλάι, ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων ἀπό τή θέση Χιόνα, (β) τό μισό περίπου ἀπό ἕνα μεγάλο λίθινο μινωικό δίμυξο λύχνο[13] (ἀριθ. εὑρ. 6839), ὕψ. 0,093, διαμ. 0,18 καί διαμ. βάσης 0,08 μ., πού παρέδωσε ὁ Ἐμμ. Τσουκάκης ἀπό τή θέση Ἀγκαθιᾶς, (γ) τμῆμα λίθινου μινωικοῦ ἀγγείου (ἀριθ. εὑρ. 6840), ὕψ. 0,082 καί μέγ. πάχ. 0,035 μ., πού παρέδωσε ὁ ἴδιος ἀπό τήν ἴδια θέση, (δ) τμῆμα χείλους λίθινου μινωικοῦ ἀγγείου, ἀπό δύο τεμάχια (ἀριθ. εὑρ. 6846), διαστ. 0,008×0,062 μ., ἀπό τή θέση Βλυχάδες, (ε) θήλαστρο (ἀριθ. εὑρ. 6856), μεγάλο μέ γλωσσοειδές κόσμημα στούς ὤμους καί ταινίες στήν κοιλιά (Π ί ν. 296 β), μέ λαβή ταινιόσχημη μέ αὔλακα, ὕψ. 0,225, διαμ. 0,176 καί διαμ. βάσης 0,068 μ., ἀπό τή θέση Φουνόριακα.

Τέλος, ἀπό τό Ρουσόλακκο ἀναφέρουμε ἕνα τμῆμα πήλινου ἄβαφου ἀγγείου (ἀριθ. εὑρ. 6853), ἕξι θραύσματα λίθινων ἀγγείων διάφορων διαστάσεων (ἀριθ. εὑρ. 6854 Α-ΣΤ), διαστ. 0,07×0,027 μ., τέλος ἕνα μόνωτο κύπελλο μελαμβαφές (ἀριθ. εὑρ. 6852), ὕψ. 0,065 μ.

Στό Παλαίκαστρο, στό ἴδιο τό χωριό καί ἀπό τυχαῖες ἐκσκαφές στήν ὁδό Ἀριστομένους, ἀπέναντι στήν οἰκία Γ. Ἀμυγδαλιοῦ, ὁ γράφων περισυνέλεξε ἕνα μικρό νεολιθικό πέλεκυ (ἀριθ. εὑρ. 6810), φαιοπράσινο, μήκ. 0,075 μ., πού διατηρεῖται θαυμάσια. Ἀπό τό ἴδιο ὄρυγμα, βάθ. 0,50 μ., περισυλλέξαμε καί μερικά πόδια τριποδικῶν χυτρῶν, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς, προχωρημένων μινωικῶν χρόνων. Ἔτσι, γίνεται γιά μιά φορά ἀκόμη φανερό ὅτι αὐτοί οἱ νεολιθικοί πελέκεις δέ βρίσκονται πάντοτε σέ στρώματα αὐτῆς τῆς περιόδου ἀλλά τούς μάζευαν οἱ μεταγενέστεροι, μᾶλλον ὡς μαγικά ἤ ἱερά ἀντικείμενα[14].

Ἀπό τήν ἀρχαία Ἴτανο προέρχεται ἕνας ἄβαφος λύχνος (ἀριθ. εὑρ. 6838), ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ λαβή λείπει. Σωζ. ὕψ. 0,03 καί μεγ. διάμ. 0,05 μ. Κατά τή διάμετρο κατά πλάτος ὑπάρχουν στήν ἄκρη τῆς περιφέρειας δύο ἐξογκώματα σάν πτερύγια πού κάμπτονται πρός τά πίσω[15].

Ἀπό τό Γ. Οἰκονομάκη παραδόθηκαν κυβικά - παραλληλεπίπεδα βαρίδια, μέ τέσσερις ὀπές ἀνάρτησης, σάν αὐτά πού εἴδαμε πιό πάνω, πού τά βρῆκε στήν ἀνατολική πλαγιά τοῦ ὑψώματος Πετρᾶς τῆς Σητείας[16] (ἀριθ. εὑρ. 6870 Α-ΣΤ). Πρόκειται γιά μιά ἐνδιαφέρουσα συλλογή γιατί βλέπει κανείς συγκριτικά (Π ί ν. 296 α) πόσες διαφορές ὑπάρχουν στό κυβικό σχῆμα ἀλλά καί στή διάταξη τῶν ὀπῶν ἀνάρτησης. Τά τρία πρῶτα (Α-Γ) εἶναι βέβαια παραλληλεπίπεδα (μέ διαστάσεις ἀντίστοιχα 0,08×0,055, 0,064×0,045 καί 0,067×0,051 μ.), τά δύο ἄλλα (Δ-Ε) κυβικά (μέ ἀκμή 0,042 μ. καί τά δύο), τό δέ τελευταῖο εἶναι κυλινδρικό (ὕψ. 0,034 καί διάμ. 0,041-0,053 μ.).

8. Τό σπήλαιο αὐτό δέν ὑπάρχει στούς καταλόγους τοῦ Paul Faure, Fonctions des cavernes crétoises, 1964.

9. Δέν ἔχουμε λόγο νά ἀμφιβάλλουμε γιά τό ἀξιόπιστο τοῦ εὑρέτη.

10. Γιά τό σχῆμα πρβλ. κάπως: ΑΔ 12 (1929), σ. 116, εἰκ. 9 (ἀπό τό Κράσι). Hall, Sphoungaras, 1912, σ. 58, εἰκ. 30 Ε.

11. Πρβλ. P. Warren, Myrtos, 1972, σ. 237, ἀριθ. 212-3, πίν. 79 D.

12. Πρβλ. BSA 40 (1939-40), σ. 47 κ.ἑ., ἀριθ. 41, εἰκ. 41.

13. Πρβλ. Evans, PM II, σ. 124, εἰκ., 59 F. H. van Effenterre, Mallia, σ. 17, L' Agora, 1969, ἀριθ. Κ 265, πίν. 71.

14. ΑΕ 1939-41, σ. 85 κ.ἑ.

15. Πρβλ. περίπου The Athenian Agora IV, τύπος 30 b (πίν. 41, 420) ἤ 33 A (πίν. 42, 434). BSA 67 (1972), σ. 293, ἀριθ. P 1, πίν. 60 a.

16. Πρβλ. καί πιό πάνω τή λάρνακα ἀπό τόν Πετρᾶ.

Ὅπως σημειώνουμε πιό ἀναλυτικά καί ἀλλοῦ[17], δέν εἶναι γνωστό ἄν τά βαρίδια αὐτά εἶναι πραγματικά ἀγνύθες, ὅπως δέχονται οἱ περισσότεροι ἐρευνητές[18], ἤ βαρίδια δικτυῶν ψαράδων, ὅπως ὑποστήριξε μέ ἀμφιβολία ὁ Ξανθουδίδης[19] καί πρόσφατα, μέ περισσότερη βεβαιότητα, ὁ Huxley[20]. Ἀπό τήν ἴδια περιοχή καί ἀπό τόν ἴδιο εὐρέτη παραδόθηκαν στό Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου δύο τεμάχια λίθινων ἀγγείων καί ἕνα πήλινο πῶμα. Τό τελευταῖο (ἀριθ. εὑρ. 6871), μέ κομβιόσχημη λαβή στό κέντρο, ἔχει διάμετρο 0,082 καί ὕψος 0,035 μ. Τά ἄλλα εἶναι τμῆμα κυλινδροκωνικοῦ κυπέλλου (ἀριθ. εὑρ. 6869 Α) πού σώζει καί τμῆμα τῆς κυλινδρικῆς λαβῆς, καί τέλος θραῦσμα ἀπό τήν κοιλιά μεγάλου ἀγγείου μέ ὀπή (ἀριθ. εὑρ. 6869 Β).

Ἀπό τήν περιοχή Σητείας προέρχεται ἕνα μολυβένιο ζώδιο ξαπλωμένης ἐλάφου (ἀριθ. εὑρ. 6874), πού παρέδωσε ὁ Ἀντ. Κοῦβδος. Σώζεται μόνο τό ἐμπρός τμῆμα, ὕψ. 0,06 μ. (Π ί ν. 296Υ, δηλαδή τό κεφάλι μέ τό λαιμό καί τό ἀριστερό πόδι, ἀναδιπλωμένο κάτω ἀπό τό σῶμα. Τά κέρατα εἶναι κομμένα. Πρόκειται γιά ἕνα μικρό κομψοτέχνημα ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων. Διακρίνεται καθαρά τό τρίχωμα τοῦ ζώου μέ ἐγχάρακτες κ' ματοειδεῖς γραμμές. Ὁ ἴδιος παρέδωσε μιά μικρή συμπαγή πλίνθο, διαστ. 0,083×0,05 μ. (ἀριθ. εὑρ. 6851), ἀπό τόν ἀγρό του στήν Ἁγία Φωτιά Σητείας. Ὁ πηλός της περιέχει πολλά χαλίκια.

Ἀπό τό γνωστό ἱερό κορυφῆς Τραοστάλου πάνω ἀπό τή Ζάκρο, ΜΜ χρόνων, πού ἔσκαψε ὁ γράφων πρίν ἀπό χρόνια, προέρχεται μία ὁμάδα πήλινων εἰδωλίων καί ζωδίων τεμαχισμένων, πού παραδόθηκε ἀπό τό Γ. Οἰκονομάκη (ἀριθ. εὑρ. 6994-7006). Τά ἐνδιαφέροντα αὐτά τεμάχια θά πρέπει νά δημοσιευτοῦν μαζί μέ τό σύνολο τῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

Μία ἐνδιαφέρουσα ὁμάδα μινωικῶν ἀγγείων παραδόθηκε στό Μουσεῖο ἀπό τήν ὑποβρύχια ἔρευνα καί περισυλλογή πού ἔκανε ὁ Ἐπιμελητής Ἀρχαιοτήτων Χαρ. Κριτζᾶς στό βυθό ἀνατολικά ἀπό τό γνωστό μινωικό οἰκισμό[21] στό ἀκατοίκητο σήμερα νησάκι Ψείρα, στόν κόλπο τοῦ Μιραμπέλλου. Τό εὕρημα, σέ βάθος 32 μ. κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, χαρακτηρίστηκε ὡς «Ναυάγιο 1». Ἡ ἔρευνα αὐτή ἔγινε μέ τό ὠκεανογραφικό σκάφος «Καλυψώ» τῆς Ἑταιρείας Κουστώ, στά πλαίσια κινηματογράφησης ὑποβρύχιων τοπίων καί ἀρχαιοτήτων μέ ἀνάθεση καί δαπάνες τοῦ ΕΟΤ.

Ἀπό τήν ἴδια περιοχή καί ἀπό τόν ἴδιο εὐρέτη παραδόθηκαν στό Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου δύο τεμάχια λίθινων ἀγγείων καί ἕνα πήλινο πῶμα. Τό τελευταῖο (ἀριθ. εὑρ. 6871), μέ κομβιόσχημη λαβή στό κέντρο, ἔχει διάμετρο 0,082 καί ὁλ. ὕψος 0,035 μ. Τά ἄλλα εἶναι τμῆμα κυλινδροκωνικοῦ κυπέλλου (ἀριθ. εὑρ. 6869 Α) πού σώζει καί τμῆμα τῆς κυλινδρικῆς λαβῆς, καί τέλος θραῦσμα ἀπό τήν κοιλιά μεγάλου ἀγγείου μέ ὀπή (ἀριθ. εὑρ. 6869 Β).

Ἀπό τήν ἴδια περίπου περιοχή ἀλλά πιό δυτικά, δίπλα στήν ξηρά καί σέ βάθος δύο ἕως τρεῖς φορές μικρότερο, προέρχονται καί ἄλλα ἀγγεῖα, σήμερα στό Μουσεῖο Ἡρακλείου, πού εἶχαν βρεθεῖ σέ ὑποβρύχια ἐξερεύνηση τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς σχολῆς[22]. Αὐτά ὅμως θεωρήθηκαν ὅτι εἶχαν πέσει στή θάλασσα κατευθείαν ἀπό τό γειτονικό μινωικό οἰκισμό.

Ἀνάμεσα στά ἀγγεῖα πού βρέθηκαν ὑπάρχουν διάφορα ἐνδιαφέροντα δείγματα πρώιμης μινωικῆς κεραμικῆς, σχεδόν ἀκέραια. Φυσικά ἡ διακόσμησή τους εἶναι τελείως ἐξίτηλη. Τά πιό ἀξιόλογα εἶναι:

1. Πρόχους μέ ὀπισθότμητο στόμιο (Π ί ν. 297 α, ἀριστερά), ἀκέραιη (ἀριθ. εὑρ. 7235, ἀριθ. ἀνέλκ. 1). Ὕψ. 0,34, μέγ. διάμ. 0,235, διάμ. βάσης 0,117 μ. Στή βάση τοῦ λαιμοῦ ἕξι ἐπάλληλες ἐγχάρακτες γραμμές. Λαβή ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς. Πρβλ. κάπως τά ἀγγεῖα Warren, ὅ.π., πίν. 54, ἀριθ. P477 καί P586, καί Coldstream, κ.ἀ., ὅ.π., σ. 241, ἀριθ. 64-5, πίν. 73 (ΜΜ ΙΙΙ).

2. Πρόχους τριφυλλόστομη (Π ί ν. 297 α, δεξιά), ἀρκετά ἐλλιπής[23] (ἀριθ. εὑρ. 7236, ἀριθ. ἀνέλκ. 2). Ὕψ. 0,243, μέγ. διάμ. 0,221, διάμ. βάσης 0,129 μ. Βάση πλατύτατη, σῶμα σχεδόν ἀμφικωνικό, λαβή κυλινδρική.

3. Πρόχους συγκολλημένη καί συμπληρωμένη (ἀριθ. εὑρ. 7237, ἀριθ. ἀνέλκ. ἀσαφής). Ὕψ. 0,27, μέγ. διάμ. 0,179, διάμ. βάσης 0,099 μ. Σῶμα σχεδόν κυλινδρικό, μειούμενο πρός τά κάτω. Λαβή κυλινδρική.

4. Πρόχους μικρή μέ ἀνυψωμένη προχοή χωρίς τμῆμα τῆς κοιλιᾶς (ἀριθ. εὑρ. 7245, ἀριθ. ἀνέλκ. 11). Ὕψ. 0,12, μέγ. διάμ. 0,106, διάμ. βάσης 0,087 μ. Σῶμα σφαιρικό πεπλατυσμένο, βάση πλατύτατη, λαβή κυλινδρική. Πρβλ. τή ΜΜ Ι πρόχου στό Seager, ὅ.π., σ. 18, εἰκ. 3.

5. Πρόχους μέ ἀνυψωμένη προχοή (Π ί ν. 297 β), συγκολλημένη καί συμπληρωμένη (ἀριθ. εὑρ. 7237, ἀριθ. ἀνέλκ. ἀσαφής). Λαβή κυλινδρική. Ὕψ. 0,27, διάμ. 0,179, διάμ. βάσης 0,099 μ.

6. Πρόχους πού σώζεται ἡ μισή (Π ί ν. 297 στ, τελευταῖο) (ἀριθ. εὑρ. 7249, ἀριθ. ἀνέλκ. 15). Ὕψ. 0,118, μέγ. διάμ. 0,101, διάμ. βάσης 0,048 μ. Σῶμα σφαιρικό, βάση καί λαβή ὅπως παραπάνω.

7. Ἀμφορέας μέ ἐλλειψοειδές στόμιο (Π ί ν. 297 γ, ἀριστερά), ἀκέραιος[24] (ἀριθ. εὑρ. 7238, ἀριθ. ἀνέλκ. 4). Ὕψ. 0,367, μέγ. διάμ. 0,292, διάμ. βάσης 0,166 μ. Σῶμα σχεδόν σφαιρικό. Λαβές κάθετες, σχεδόν ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς. Πρβλ. van Effenterre, ὅ.π., σ. 124, ἀριθ. Λ 178, πίν. 63 (ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι).

8. Ἀμφορέας μέ ἐλλειψοειδές στόμιο (Π ί ν. 297 γ, δεξιά), ἀκέραιος ἀλλά ραγισμένος (ἀριθ. εὑρ. 7239, ἀριθ. ἀνέλκ. 3). Ὕψ. 0,401, μέγ. διάμ. 0,292, διάμ. βάσης 0,045 μ. Ἡ πάνω ἀριστερή πλευρά παραμορφωμένη ἀπό τά θαλάσσια ἀπολιθώματα. Λαβές κάθετες ταινιωτές.

17. ΠΑΕ 1977, σ. 493 κ.ἑ.

18. Πρβλ. S. Hood, The Minoans, εἰκ. 57 Β.

19. ΑΕ 1906, σ. 148.

20. G. L. Huxley εἰς N. Coldstream κ.ἄ., Kythera, 1972, σ. 217.

21. Πρβλ. Crete, Anthrop. Publications of the University of Pennsylvania 3, 1910, σ. 1-38.

22. Πρβλ. BSA 53-4 (1958-9), σ. 275 κ.ἑ., εἰκ. 7 καί 10, πίν. 65 b-c.

23. Πρβλ. ὅ.π., σ. 279, εἰκ. 10, 9 καί πίν. 65 c, ἀριστερά.

24. Πρβλ. ὅ.π., πίν. 65 c, μέσο.

9. Λεκάνη μεγάλη στρογγυλή, σχεδόν ἀκέραιη (Π ί ν. 297 δ) (ἀριθ. εὑρ. 7250, ἀριθ. ἀνέλκ. 56). Ὕψ. 0,18, διάμ. χείλους 0,458 καί βάσης 0,174 μ. Μέ δύο ὁριζόντιες κυλινδρικές λαβές. Βάση κυλινδρική, χεῖλος πλατύ. Πηλός καστανοκόκκινος.

10. Κύπελλο κωνικό μόνωτο (Π ί ν. 297 ε, ἀριστερά), ἀκέραιο (ἀριθ. εὑρ. 7241, ἀριθ. ἀνέλκ. 7). Ὕψ. 0,056, ὁλ. ὕψος μέ λαβή 0,067, διάμ. χείλους 0,086-0,095 καί βάσης 0,044 μ. Χεῖλος ἐσωστρεφές φθαρμένο, λαβή μεγάλη κυλινδρική προεξέχουσα. Πρβλ. van Effenterre, ὅ.π., ἀριθ. Λ 162, πίν. 48 (παλαιοανακτορικό).

11. Κύπελλο κωνικό-χοανοειδές μόνωτο (Π ί ν. 297 ε, κέντρο), ἀκέραιο (ἀριθ. εὑρ. 7242, ἀριθ. ἀνέλκ. 8). Ὕψ. 0,07, διάμ. χείλους 0,103 καί βάσης 0,042 μ. Λαβή ὅπως ἡ παραπάνω. Πρβλ. van Effenterre, ὅ.π., ἀριθ. Λ 149 καί 153 g, πίν. 48 (παλαιοανακτορικό).

12. Κύπελλο ὅπως τό παραπάνω (Π ί ν. 297 ε, δεξιά), χωρίς τμῆμα τοῦ χείλους (ἀριθ. εὑρ. 7243, ἀριθ. ἀνέλκ. 9). Ὕψ. 0,06, διάμ. χείλους 0,096 καί βάσης 0,039 μ. Λαβή ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς.

13. Κύπελλο ὅπως τό παραπάνω (ἀριθ. εὑρ. 7240, ἀριθ. ἀνέλκ. 6). Λείπει περίπου τό μισό. Ὕψ. 0,09, διάμ. χείλους 0,097 καί βάσης 0,042 μ.

14. Κύπελλο ὅπως τό παραπάνω χωρίς μικρό τμῆμα τῆς κοιλιᾶς (ἀριθ. εὑρ. 7244, ἀριθ. ἀνέλκ. 10). Ὕψ. 0,066, διάμ. χείλους 0,096 καί βάσης 0,039 μ.

15. Κύπελλο ὅπως τό παραπάνω, χωρίς τμῆμα τοῦ χείλους κ.ἀ. (ἀριθ. εὑρ. 7240, ἀριθ. ἀνέλκ. 6). Ὕψ. 0,07, διάμ. χείλους 0,097 καί βάσης 0,042 μ.

16. Κύπελλο μόνωτο σκυφοειδές (ἀριθ. εὑρ. 7246, ἀριθ. ἀνέλκ. ἀσαφής). Σώζεται περίπου τό μισό. Ὕψ. 0,068, διάμ. χείλους 0,099, μέγ. διάμ. 0,10, διάμ. βάσης 0,057 μ. Στήν κοιλιά σχηματίζεται ἀκμή.

17. Κύπελλο ὅπως τό παραπάνω, χωρίς τμῆμα τῆς κοιλιᾶς καί τοῦ χείλους (ἀριθ. εὑρ. 7246, ἀριθ. ἀνέλκ. ἀσαφής). Ὕψ. 0,068, διάμ. χείλους 0,099 καί βάσης 0,057 μ. Σώζεται ἡ ἀρχή ταινιωτῆς λαβῆς.

18. Κύπελλο ὅπως τό προηγούμενο, χωρίς τμῆμα τῆς κοιλιᾶς καί τοῦ χείλους (ἀριθ. εὑρ. 7247, ἀριθ. ἀνέλκ. ἄγνωστος). Ὕψ. 0,055, διάμ. χείλους 0,084 καί βάσης 0,036 μ. Λαβή ἐλλιπής.

19. Ἀγγεῖο λοπαδοειδές ἀκέραιο μέ φθαρμένο χεῖλος (ἀριθ. εὑρ. 7248, ἀριθ. ἀνέλκ. 14). Ὕψ. 0,047, διάμ. 0,08, διάμ. βάσης 0,032 μ. Στό ἐσωτερικό τοῦ σκεύους ὑπάρχει μικρή κάθετη λαβή-ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς.

20. Χύτρα τριποδική σφαιρική (Π ί ν. 297 στ, δεύτερο) (ἀριθ. εὑρ. 7254, ἀριθ. ἀνέλκ. 20). Σώζεται περίπου ἡ μισή. Δύο ταινιωτές λαβές στόν ὦμο. Σωζ. ὕψ. 0,12, μέγ. διάμ. 0,174 μ.

21. Κύπελλο ἐλλιπές (Π ί ν. 297 στ, πρῶτο), μέ συσσωματωμένα ὄστρακα ἄλλων ἀγγείων (ἀριθ. εὑρ. 7258, ἀριθ. ἀνέλκ. ἄγνωστος). Ὁλ. ὕψ. 0,105 μ.

Ὑπάρχουν ἀκόμη δύο ὄγκοι συσσωματωμένων ἀκέραιων ἀγγείων καί τεμαχίων (ἀριθ. εὑρ. 7257 καί 7259), ὅπου διακρίνονται ἀμφορεῖς, κύπελλα, πρόχοι καί θραύσματα πίθου.

22. Ἀγνύθα πήλινη δισκοειδής (Π ί ν. 297 ζ, πάνω ἀριστερά) (ἀριθ. εὑρ. 7251, ἀριθ. ἀνέλκ. 17), μέ εὐρύ τρῆμα ἀνάρτησης, σχεδόν ἀκέραιη. Διάμ. 0,065, μεγ. πάχ. 0,02 μ.

23. Ἀγνύθα πήλινη δισκοειδής (Π ί ν. 297 ζ, πάνω κέντρο) (ἀριθ. εὑρ. 7252, ἀριθ. ἀνέλκ. 18), μέ μικρό τμῆμα ἀνάρτησης, ἀκέραιη Διάμ. 0,074, μεγ. πάχ. 0,018 μ.

24. Τμῆμα ἀγνύθας δισκοειδοῦς (Π ί ν. 297 ζ, πάνω δεξιά) (ἀριθ. εὑρ. 7255, ἀριθ. ἀνέλκ. ἀσαφής), μέ εὐρύτατο τρῆμα ἀνάρτησης. Διάμ. 0,07, μεγ. πάχ. 0,025 μ.

25. Ἀγνύθα πήλινη πυραμιδοειδής (Π ί ν. 297 ζ, κάτω ἀριστερά) (ἀριθ. εὑρ. 7253, ἀριθ. ἀνέλκ. 19). Λείπει σχεδόν ἡ μισή. Πηλός ἀνοιχτοκάστανος. Ὕψ. 0,12, πλ. 0,075 μ.

26. Τμήματα λίθινων ἀγνύθων (Π ί ν. 297 ζ, κάτω, κέντρο καί δεξιά), ἀντίστοιχα ἀπό λίθο φαιοπράσινο φλεβωτό καί μαῦρο (ἀριθ. εὑρ. 7256 Α-Β, ἀριθ. ἀνέλκ. ἀσαφής). Διαστάσεις ἀντίστοιχα 0,057×0,029 καί 0,093×0,053 μ.

Ἀπό τήν περιοχή τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου ἀπό τήν ἀγροτική θέση Χατζανοῦ Μετόχι τῆς κοινότητας Χερσονήσου Πεδιάδος, παραδόθηκε στό Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου (ἀριθ. εὑρ. 6885) ἀπό τό Μιχ. Τζιράκη ἕνας ἄβαφος πήλινος λύχνος ρωμαϊκῶν χρόνων μέ ἐνδιαφέρον καί πρωτότυπο σχῆμα (Π ί ν. 298 β). Ὁ λύχνος ἔχει ὁλ. ὕψος 0,07 καί διάμετρο 0,062 μ. Λείπει ἡ λαβή, τό χεῖλος τοῦ ὑπερυψωμένου σέ κυλινδρικό στέλεχος στομίου, ὅπως καί τμῆμα τῆς μύξας. Ἐξάλλου ἀπό τό Τεφέλι Ἡρακλείου παραδόθηκε ἄλλος λύχνος (ἀριθ. εὑρ. 6848), ὕψ. 0,025 καί μεγ. διαμ. 0,055 μ., μέ τρεῖς βραχύτατες μύξες ἀπέναντι στή λαβή πού λείπει. Ὁ λύχνος βρέθηκε στόν ἀγρό τοῦ Δ. Μαρνέλλου.

Στό γνωστό ΠΜ-ΜΜ νεκροταφεῖο στό νησάκι τοῦ Μόχλου, ὅπου καί παλιότερα σέ ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν τάφων καί διαμόρφωσης τοῦ χώρου βρέθηκαν διάφορα ἐνδιαφέρονται κοσμήματα καί ἄλλα ἀντικείμενα[25], εἴχαμε καί φέτος ἀρκετά ἀξιόλογα εὑρήματα σέ παρόμοιες ἐργασίες. Τό μεγάλο ταφικό συγκρότημα I-III, πού εἶχε σκάψει κατά τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα ὁ Seager[26], ἔπαθε ζημιές ἀπό ἕναν τεράστιο βράχο πού ἔπεσε τόν περασμένο χειμώνα ἀπό τήν πλαγιά τοῦ λόφου, πού ὑψώνεται δίπλα κατακόρυφος. Ὁ βράχος αὐτός ἔκαμε κυρίως ζημιές στή βορειοδυτική γωνία τοῦ τάφου II καί χρειάστηκε πολλή ἐργασία γιά νά διαλυθεῖ – μέ τή βοήθεια δυναμίτη ἀναγκαστικά – καί ν' ἀπομακρυνθεῖ. Τά χαλασμένα μέρη τοῦ τοίχου τοῦ τάφου στερεώθηκαν καί κάπως ἀποκαταστάθηκαν.

Κατά τόν καθαρισμό τῶν μπάζων τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν πρός Ν. βρέθηκε τελείως ἐπιφανειακά ἕνα χρυσό φύλλο (Π ί ν. 298 α) παρόμοιο μέ αὐτά πού δημοσιεύσαμε[27] (ἀριθ. εὑρ. 7180), μέ λεπτότατο μίσχο καί στιγμωτή ἔκτυπη διακόσμηση στό περιθώριο, μήκ. 0,045 καί μέγ. πλ. 0,12 μ.

Στίς φετινές ἐργασίες καθαρίστηκαν 12 τάφοι ἀπό ἐκείνους πού εἶχε σκάψει ὁ Seager καί εἶχαν ἐπιχωματωθεῖ

25. Πρβλ. BSA 70 (1975), σ. 101-114.
26. Seager, ὅ.π., σ. 19, εἰκ. 3.
27. Πρβλ. BSA, ὅ.π., σ. 105, ἀριθ. 16, εἰκ. 2 e, πίν. 21 d.

τελείως μέσα στά 60 χρόνια πού πέρασαν. Ἡ σχεδίαση τῶν τάφων, δηλαδή μία βασική παράλειψη τῆς δημοσίευσης τοῦ Seager – ἀλλά καί ὅλου τοῦ νεκροταφείου καί τοῦ γενικοῦ τοπογραφικοῦ διαγράμματος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καί τοῦ νησιοῦ – καί ἡ ταύτισή τους μέ τούς δημοσιευόμενους (ὡς πρός τό περιεχόμενο) τάφους, ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο εἰδικῆς μελέτης τοῦ Ἀμερικανοῦ συναδέλφου Jeffrey Soles. Τό ἔργο αὐτό εἶναι βέβαια ἐπίπονο, ὅσο καί ἐξαιρετικά χρήσιμο γιά τήν ἔρευνα. Ἔτσι, τά σχέδια τῶν τάφων πού καθαρίσαμε, ἀλλά καί ἡ μελέτη καί ἡ δημοσίευση τῆς ἄφθονης κεραμικῆς πού βρέθηκε, εἴτε στά μπάζα τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν, εἴτε σέ γωνίες καί βαθύτερα στρώματα ἄθικτα ἀπό τό Seager σέ τάφους πού εἶχε σκάψει, παραχωρήθηκαν στόν J. Soles. Ἐδῶ παρουσιάζουμε ἁπλῶς ὁρισμένα μόνο ἀντικείμενα ΠΜ-ΜΜ χρόνων πού βρέθηκαν σέ διάφορα σημεῖα τοῦ νεκροταφείου, κυρίως λίθινα ἀγγεῖα, πού στό χῶρο τοῦ Μόχλου διατηροῦνται θαυμάσια, ὅπως εἶχε προσέξει κι ὁ Seager[28].

1. Ἡμισφαιρικό τρίωτο ἀγγεῖο μέ προχοή (Π ί ν. 298 γ) (ἀριθ. εὑρ. 6811) ἀπό φλεβωτό σταλακτίτη, συγκολλημένο κι ἐλαφρότατα συμπληρωμένο, ὕψ. 0,045, διαμ. 0,097 μ. Σταυρωτά στήν περιφέρεια τοῦ ἀγγείου ὑπάρχουν μία ἡμικυλινδρική προχοή, ἀρκετοῦ μήκους, καί τρεῖς ὁριζόντιες ἀποφύσεις-λαβές, ἰσοϋψεῖς μέ τό χεῖλος. Βρέθηκε στήν ἄσκαφτη βορειοδυτική γωνία ἑνός τάφου χαμηλότερα ἀπό τό μεγάλο ταφικό συγκρότημα I-III, περίπου 15 μ. πρός τά ΝΔ.

Τό ἀγγεῖο ἀνήκει στόν τύπο 37 Β1 τοῦ Warren[29], πού χρονολογεῖται στούς ΠΜ II-ΜΜ I χρόνους καί εἶναι ἰδιαίτερα δημοφιλής στούς τάφους τοῦ Μόχλου. Τό ἀγγεῖο μας ἔχει στενή ὁμοιότητα μέ ἕνα ἀπό τόν τάφο I[30].

2. Ἀγγεῖο ὅπως τό παραπάνω (Π ί ν. 298 δ) (ἀριθ. εὑρ. 6866) ἀπό φλεβωτό στικτό φαιό μάρμαρο, συγκολλημένο ἀπό πολλά κομμάτια καί ἐλαφρά συμπληρωμένο, ὕψ. 0,078, διαμ. 0,152 μ. Ἡ προχοή βραχύτερη. Στή βάση ἐγχάρακτες γραμμές σέ διάταξη περίπου ρόμβου, μέ πλευρές προεξέχουσες καί διασταυρούμενες. Γιά τό σχῆμα πρβλ. τό ἀγγεῖο ἀριθ. 1.

3. Ἀγγεῖο φωλεόσχημο ἀπό κροκαλοπαγή λίθο (Π ί ν. 298 ε, μέσο) (ἀριθ. εὑρ. 6812), συγκολλημένο ἀπό δύο τεμάχια καί ἐλαφρά συμπληρωμένο. Ὕψ. 0,06, ἐσωτ. διάμ. 0,072 μ. Βρέθηκε στήν ἄθικτη νοτιοδυτική γωνία ἑνός τάφου μαζί μέ τά ἀγγεῖα ἀριθ. 8 καί 9 παρακάτω. Εἶναι τό ὄγδοο ἀγγεῖο αὐτοῦ τοῦ σχήματος πού βρέθηκε στό Μόχλο[31] καί μοιάζει μέ ἕνα ἀπό τόν τάφο XX[32].

Τά φωλεόσχημα λίθινα ἀγγεῖα εἶναι πολύ κοινά στήν Κρήτη[33]. Τό ἀγγεῖο μας ἀνήκει στόν τύπο 3 τοῦ Warren[34] καί θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ μάλλον στούς ΠΜ III-ΜΜ I χρόνους.

4. Μικρό κύπελλο ἄωτο ἡμισφαιρικό-καλυκόσχημο, ἀπό φαιό κροκαλοπαγή λίθο (Π ί ν. 298 ε, δεξιά) (ἀριθ. εὑρ. 6860), συγκολλημένο καί πολύ συμπληρωμένο. Ὕψ. 0,047, διάμ. 0,057 μ. Μικρή δακτυλιόσχημη βάση. Βρέθηκε σέ μπάζα ριγμένα μέσα στόν πιό δυτικό ἀπό τρεῖς τάφους στή σειρά, στή ρίζα ἑνός κατακόρυφου βράχου πρός Ν. τοῦ ταφικοῦ συγκροτήματος I-III.

Τό κύπελλο αὐτό ἀνήκει στό γενικό τύπο 29 τοῦ Warren[35], πού σέ μεγάλη ἀναλογία προέρχεται ἀπό τούς τάφους τοῦ Μόχλου καί χρονολογεῖται στούς ΠΜ II χρόνους. Ὅμως, στό μινωικό ρεπερτόριο δέν ὑπάρχει ὅσο γνωρίζουμε ἄλλο ἀγγεῖο ἀκριβῶς ἀντίστοιχο, μέ τόσο μικρό πόδι, καλυκόσχημο καί μέ τόσο κομψές ἀναλογίες.

5. Τμῆμα ἄωτου κυαθοειδοῦς ἀγγείου μέ προεξέχον χεῖλος καί καμπυλόγραμμα τοιχώματα, ἀπό φαιό φλεβωτό λίθο (Π ί ν. 298 ε, ἀριστερά) (ἀριθ. εὑρ. 6864). συγκολλημένο καί συμπληρωμένο. Ὕψ. 0,044, διαμ. στομίου 0,136 καί βάσης 0,063 μ. Οἱ ὁριζόντιες φλεβώσεις τοῦ λίθου ἔχουν ἀξιοποιηθεῖ στό ἔπακρο. Βρέθηκε στόν ἴδιο τάφο μέ τό ἀγγεῖο ἀριθ. 3 ἀλλά σέ ταραγμένα χώματα.

Τό ἀγγεῖο αὐτό ἀνήκει στόν τύπο 8Α τοῦ Warren[36], πού χρονολογεῖται στούς ΠΜ II-ΜΜ I-II χρόνους καί ἀντιστοιχεῖ στενά στούς ἀριθ. P101 καί 56/P102, πάλι ἀπό τούς τάφους τοῦ Μόχλου[37].

6. Πήλινο κύπελλο ἄωτο, κωνικό (ἀριθ. εὑρ. 6865), ἐλαφρότατα συμπληρωμένο. Ὕψ. 0,038, διάμ. 0,115, διάμ. βάσης 0,054 μ. Ἄβαφο. Πηλός ἀκάθαρτος. Βρέθηκε μαζί μέ τό ἀγγεῖο ἀριθ. 2 σέ κινημένα χώματα.

7. Πήλινος λύχνος ἀκέραιος (ἀριθ. εὑρ. 6813) μέ συγκολλημένο μέρος τῆς μεγάλης κυλινδρικῆς λαβῆς. Σωζ. ὕψ. 0,035, σωζ. μῆκ. 0,089 μ. Ἄβαφος καί ἀνοιχτός ἐπάνω. Μύξα κάπως προχοειδής. Βρέθηκε μέσα σέ μπάζα κοντά στόν τάφο ἀπό ὅπου τά ἀγγεῖα ἀριθ. 3 καί 5.

8. Πήλινο κύπελλο ἀκέραιο (ἀριθ. εὑρ. 6815) μέ διακόσμηση λευκή σέ μελανό ἀπό γιρλάντες πού κρέμονται ἀπό τό χεῖλος. Ὕψ. 0,038, διάμ. 0,065 μ. Βρέθηκε μαζί μέ τά ἀγγεῖα ἀριθ. 3, 5 καί 9. Πρβλ. Seager, ὅ.π., σ. 52, ἀριθ. VI 6, εἰκ. 22.

9. Ἀγγεῖο φωλεόσχημο ἀπό ἐρυθρωπό λίθο (ἀριθ. εὑρ. 6814) μέ κηλίδες μελανές, ἀκέραιο. Ὕψ. 0,039, διάμ. 0,08 μ. Βρέθηκε μαζί μέ τά ἀγγεῖα ἀριθ. 3, 5 καί 8.

10. Τμήματα μεγάλων πήλινων ἄβαφων σκευῶν, μᾶλλον ἀπό λεκάνες, συγκολλημένα (Π ί ν. 298 στ) (ἀριθ. εὑρ. 7278 Α-Β). Σωζ. μῆκ. 0,32 καί 0,25 μ. ἀντίστοιχα. Σειρά μικρῶν ὀπῶν κάτω ἀπό τό χεῖλος. Τό χεῖλος εἶναι ἀνισοϋψές.

Τά σκεύη αὐτά βρέθηκαν σέ ἀδιατάραχτο στρῶμα στή ρίζα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἀνατολικότερου τάφου ἀπό τούς τρεῖς ὅπου βρέθηκε τό ἀγγεῖο ἀριθ. 4.

28. Seager, ὅ.π., σ. 17.

29. P. Warren, Minoan Stone Vases, 1969, σ. 94 κ.ἑ. (spouted bowls).

30. Πρβλ. Seager, ὅ.π., σ. 47 κ.ἑ., ἀριθ. IV 4-5, εἰκ. 18· πρβλ. καί σ. 81, ἀριθ. M 19, εἰκ. 47. Warren, ὅ.π., σ. 95, ἀριθ. D 285 καί P 533.

31. Πρβλ. Warren, ὅ.π., σ. 8.

32. Seager, ὅ.π., εἰκ. 32, ἀριθ. XX 2. Warren, ὅ.π., σ. 10, Τύπος 3, ἀριθ. 22.

33. Πρβλ. Warren, ὅ.π., σ. 7-11.

34. Warren, ὅ.π. Ἀντιστοιχεῖ στούς ἀριθ. D 10, P 19-22 καί P 26-7.

35. Warren, ὅ.π., σ. 72-4 (miniature goblets).

36. Warren, ὅ.π., σ. 21 κ.ἑ. Ὁ γενικός Τύπος 8Α ἀποτελεῖται ἀπό 20 τεμάχια.

37. Πρβλ. Seager, ὅ.π., σ. 52 ἀριθ. VI 10, εἰκ. 22, πίν. 6.

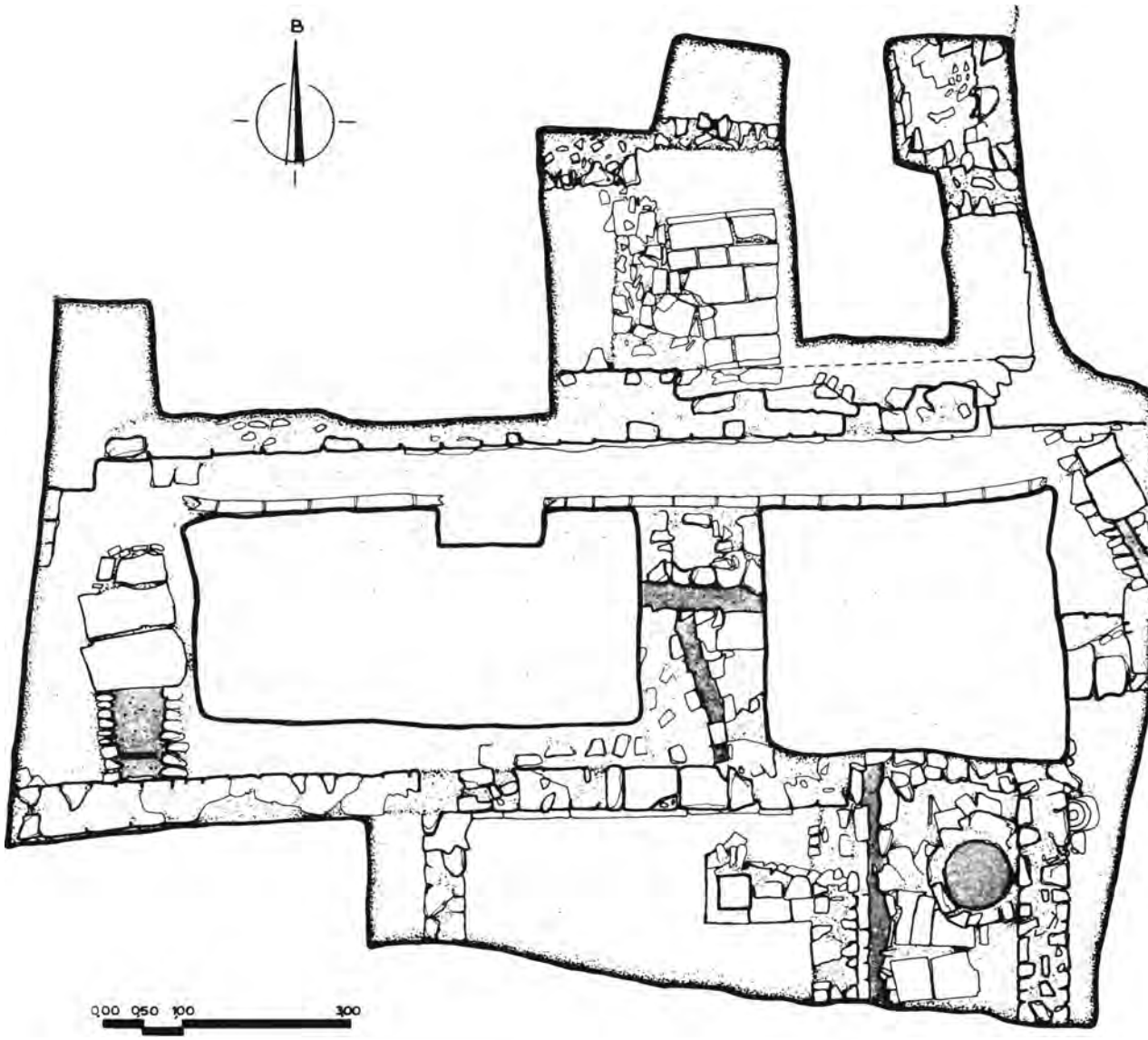

Σχέδ. 1. Ἱεράπετρα. Βιγλιά. Οἰκόπεδο Ἄλεξ. Μισεδάκη. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

Πρβλ. μία λεκάνη ἀπό τή Μύρτο (Φούρνου Κορφή) μέ ἀνάλογες ὀπές κάτω ἀπό τό χεῖλος ἀσφαλῶς διακοσμητικές, καμωμένες μᾶλλον μέ κόκαλο ἤ ξύλο τῆς περιόδου Ι τῆς Μύρτου (Warren, Myrtos, σ. 106, ἀριθ. P60, πίν. 36).

Τέλος, τό τμῆμα ἑνός κυπέλλου ἀπό φαιοπράσινο λίθο (ἀριθ. εὑρ. 6861), ὕψ. 0,03 μ., τή βάση ἑνός ἀγγείου ἀπό φαιό λίθο (ἀριθ. εὑρ. 6862), ἕναν πυρήνα ὀψιανοῦ (ἀριθ. εὑρ. 6863 ε), μία ΜΜ σφραγίδα («σφραγίδιο» ἤ «signet»), μέ πλέγμα τετράγωνων τεμνόμενων ἀπό Χ, πού βρῆκε τυχαῖα στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ὁ J. Soles καί θά τή δημοσιεύσει ὁ ἴδιος ὅπως καί ἕνα μικρό χρυσό ἔλασμα μέ διακόσμηση ἀπό ἔκτυπες στιγμές (ἀριθ. εὑρ. 7178).

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Ἱ ε ρ ά π ε τ ρ α (Σ χ έ δ. 1)

Ὅπως κάθε χρόνο, ἔγιναν καί φέτος σωστικές ἀνασκαφικές ἔρευνες στήν Ἱεράπετρα μετά τήν ἐμφάνιση ἀρχαιοτήτων κατά τή διάρκεια διάνοιξης θεμελίων οἰκοδομῶν στή συνοικία Βιγλιά, ὅπου ἡ ἀρχαία Ἱεράπυτνα. Σέ μερικά τμήματα τοῦ οἰκοπέδου τῆς Ἄλεξ. Μισεδάκη, πού ἀπέχει 100 μ. περίπου ἀπό τή θάλασσα καί 80 μ. ἀπό τόν ποταμό Ἁλμυρό, στά ἀνατολικά του, ἐρευνήθηκαν ἐρείπια δύο οἰκιῶν ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων. Ἀνάμεσά τους ἀποκαλύφθηκε ἕνα καλντερίμι, προφανῶς ὁδός, μέ πήλινους ὑδραγωγούς σωλῆνες κατά μῆκος της, σέ μιά ἀπόσταση 12 μ. περίπου. Μερικοί ἀπό αὐτούς τούς σωλῆνες μεταφέρθηκαν στή Συλλογή Ἱεράπετρας. Στή γωνία ἑνός δωματίου στό νοτιοανατολικό τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε πίθος ἐντοιχισμένος στό ἔδαφος (Π ί ν. 299 α). Σέ διάφορα ἄλλα σημεῖα ἤρθαν στό φῶς ἕνας μικρός χτιστός ἀγωγός μέ διατομή τετράγωνη ὅπως καί μιά μεγάλη ἀποχετευτική τάφρος, ὅπου χωράει καί ἄνθρωπος, χτισμένη

ἀπό τίς δύο πλευρές καί σκεπασμένη μέ τεράστιες πλάκες στή δυτική ἄκρη τοῦ οἰκοπέδου (Π ί ν. 299 β). Ὁρισμένοι τοῖχοι ἔχουν ἀκόμα λείψανα κονιάματος. Δέν ἔγινε δυνατό νά ἀνασκαφτεῖ ὁλόκληρο τό οἰκόπεδο ἀλλά μόνο διάφορα σημεῖα του (Π ί ν. 299 γ-δ), ὥστε νά ἐξακριβωθεῖ τό εἶδος καί ἡ κατάσταση διατήρησης τοῦ κτίσματος, πού ἦταν μέτρια. Τά ἐρείπια δέν κρίθηκαν διατηρητέα.

Στή νοτιοανατολική γωνία τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε πεταμένη μιά ἐνεπίγραφη βάση σέ σχῆμα κιονίσκου μέ κυμάτιο ἐπάνω (Π ί ν. 300 α) ἀπό φαιό μάρμαρο[38]. Σωζ. ὕψ. 0,345, διάμ. βάσης 0,162 μ. (ἀριθ. εὑρ. 6859). Ἡ πάνω ὄψη, διάμ. 0,19 μ., ἔχει τριγωνικό τόρμο μέ μῆκος πλευρᾶς 0,065 καί βάθος 0,05 μ., ὅπου στερεωνόταν τό ἀνάθημα. Ὁ κιονίσκος στό πλάι ἔχει δίστιχη ἐπιγραφή. Ὕψ. γραμμάτων 0,025 (τό Α) - 0,02 μ. (τό Ο). Ἴσως τοῦ 3ου ἤ 2ου αἰ. π.Χ.:

Δαμοκρά-
της Ἀρτέμιδι

Ἕνας *Δαμοκράτης Ἀριστομ(ή)δ(εο)ς Ἰτάνιος*, γλύπτης τοῦ 3ου ἤ 2ου αἰ. π.Χ., μαρτυρεῖται ἀπό τήν Ἱεράπετρα στήν ἐπιγραφή IC III, ἀριθ. III 31, 1, πού δέ σώζεται σήμερα ἀλλά τήν ἀντέγραψε ὁ Belli τό 16ο αἰ. Δέν ἀποκλείεται νά πρόκειται γιά τό ἴδιο πρόσωπο. Στήν Κρήτη τό ὄνομα μαρτυρεῖται ἴσως καί ἀπό τή Ρίθυμνα[39] καί εἶναι ἀρκετά γνωστό καί στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα[40].

Ἡ Ἄρτεμις μνημονεύεται σ' ἕναν ὅρκο στήν ἐπιγραφή τῆς Ἱεράπυτνας, IC III, ἀριθ. III 5, 13-4, ἀνάμεσα σέ ἄλλους θεούς. Θά πρέπει να ὑποθέσουμε ἴσως ὅτι ὑπῆρχε κάποιο ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος ἐκεῖ γύρω, ὅπου εἶχε ἀνατεθεῖ ὁ κιονίσκος μέ τό ἀνάθημά του, πού βέβαια θά συλήθηκε ἤδη κατά τούς ἀρχαίους χρόνους.

Ἄλλο ἐνδιαφέρον εὕρημα στό οἰκόπεδο Μισεδάκη ἦταν μιά φούχτα συρρικνωμένες ἐλιές πού βρέθηκαν μέσα σέ ἕνα πηγάδι ἀκόμα ὑγρό, στήν ἄκρη ἑνός πλακόστρωτου καί στή γωνία πού σχηματίζουν δύο τοῖχοι στή βόρεια πλευρά (Π ί ν. 300 γ). Ἄλλο εὕρημα μέσα σ' ἕναν ἀγωγό στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ οἰκοπέδου, εἶναι ἕνα θραῦσμα ἀναγλύφου ἀπό λευκό μάρμαρο (Π ί ν. 300 β) πού εἰκονίζει ἕνα φτερωτό Ἔρωτα καί τό τόξο του (ἀριθ. εὑρ. 6857). Τό ἀνάγλυφο ἔχει διαστάσεις 0,355×0,235 μ. Λείπουν τά χέρια τοῦ ἐρωτιδέα ἀπό τούς ἀγκῶνες καί τά πόδια ἀπό τή μέση τῶν κνημῶν. Ἡ ἐπιφάνεια, ἰδίως τοῦ προσώπου, εἶναι ἀρκετά φθαρμένη. Ἕνα παρόμοιο ἀνάγλυφο βρέθηκε πρίν ἀπό πολλά χρόνια στήν Κνωσό· γι' αὐτό παρατηρήθηκε ὅτι ὁ Ἔρως «παριστάνεται στή συνήθη κατηφή στάση τῶν κοιμωμένων ἐπιτυμβίων Putti»[41].

Ἕνα θραῦσμα ἄλλου ἀναγλύφου, ἐπίσης ἀπό λευκό μάρμαρο, διαστ. 0,123×0,86 μ., παριστάνει τμῆμα μορφῆς πού φέρει ἱμάτιο (ἀριθ. εὑρ. 6858). Ἡ μορφή σώζεται ἀπό τά γόνατα ἕως τή μέση. Πλούσια πτυχολογία ἀριστερά.

Ἅγιος Χαράλαμπος (Γεροντομουρί) Λασιθίου

Κατά τίς ἐργασίες διάνοιξης ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ στά ΒΔ. τῆς κοινότητας Γεροντομουρί (μετονομασμένης καί αὐτῆς σέ Ἅγιο Χαράλαμπο), στό ὀροπέδιο Λασιθίου, ἀνάμεσα στό χωριό αὐτό καί τό Κάτω Μετόχι, ἀλλά πιό κοντά στό πρῶτο, τό ἔδαφος ὑποχώρησε κάτω ἀπό τήν μπουλντόζα. Ἡ ρωγμή πού ἀνοίχτηκε φανέρωσε ἀπροσδόκητα τήν ὕπαρξη ἑνός σπηλαίου, στή θέση Περιβόλια, στήν ἀνατολική πλαγιά ἑνός λόφου στήν κορυφή τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους (Π ί ν. 301 α). Ἡ ρωγμή αὐτή δέν ἀντιστοιχεῖ στή φυσική εἴσοδο τοῦ σπηλαίου ἀλλ' εἶναι ἀποτέλεσμα τυχαίας παραβίασης τῆς ὀροφῆς ἑνός δευτερεύοντος θαλάμου του, πού δημιουργήθηκε ἀπό τούς ἐπανειλημμένους ἐκβραχισμούς καί τό σημαντικό χαμήλωμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους, ὅπως φαίνεται καί στόν Π ί ν. 301 α, κατά 2 μ. περίπου. Τό ἄνοιγμα πού σχηματίστηκε ἦταν ἀρκετό γιά νά χωρέσει ἄνθρωπος ἀλλά ὅλος ὁ βράχος γύρω ἦταν τέλειως θρυμματισμένος ἀπό τίς ἐκτεταμένες ἀνατινάξεις μέ δυναμίτη, πού εἶχαν προηγηθεῖ γιά ἀρκετό καιρό. Τελικά, παρά τή γνώμη τοῦ ἁρμόδιου μηχανικοῦ πού διέβλεπε κίνδυνο κατάρρευσης μπορέσαμε νά προχωρήσουμε ἀλλά μόνο ὡς ἕνα σημεῖο. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό ἔγινε φανερό ὅτι βρισκόμαστε στήν ὀροφή τοῦ σπηλαίου καί μᾶλλον μιᾶς δευτερεύουσας μικρῆς του αἴθουσας. Τό ἄνοιγμα ἦταν στενό καί λοξό, ὁ βράχος θρυμματισμένος γύρω, συχνά ἔπεφτε σέ κομμάτια. Στό σκοτεινό βάθος φαίνονταν ἀμυδρά διάφορα ἀδιατάραχτα κρανία καί ὀστά.

Τό μόνο ἀτυχῶς πού κατορθώσαμε ἦταν νά περισυλλέξουμε ἕνα ἀκέραιο κρανίο καί δύο πήλινα σκεύη:

1. Λεκάνη ἐλλειψοειδής (Π ί ν. 301 β) (ἀριθ. εὑρ. 6826) ἄβαφη, συγκολλημένη, πού σώζεται ἐν μέρει. Τό σκεῦος αὐτό, μήκ. 0,54, πλ. 0,35 καί ὕψ. 0,075-0,055 μ., μοιάζει μᾶλλον μέ πλάθανο[42]: τό χωρίς περιχείλωμα τμῆμα του δέν εἶναι σπασμένο ὅπως δείχνει ἀλλά καταλήγει περίπου σέ εὐθεία γραμμή ἀπό κατασκευή. Τό ἐσωτερικό τοῦ σκεύους εἶναι πολύ λεῖο.

2. Τμῆμα ραμφόστομης «τσαγιέρας» (Π ί ν. 301 γ) (ἀριθ. εὑρ. 6828). Λείπει τό μισό τοῦ περίπου σφαιρικοῦ σώματος καί οἱ ὁριζόντιες λαβές. Μέγ. ὕψ. 0,067, διάμ. 0,1, διάμ. βάσης 0,048 καί στομίου 0,076 μ. Δύο πλαστικά δισκάρια κάτω ἀπό τό χεῖλος τῆς προχοῆς. Διακόσμηση λευκή σέ μελανό. Πρβλ. μία ἀντίστοιχη ΠΜ III «τσαγιέρα» ἀπό τό σπήλαιο τῶν Καμαρῶν (Evans, PM I, σ. 110, εἰκ. 77b).

Γιά νά μήν μποῦν σέ κίνδυνο ἀνθρώπινες ζωές, ἀναγκαστήκαμε νά ἐγκαταλείψουμε κάθε προσπάθεια διείσδυσης. Οἱ προσπάθειές μας συγκεντρώθηκαν πιά σέ δύο σημεῖα: νά βροῦμε τή φυσική εἴσοδο τοῦ σπηλαίου καί νά διευρύ-

38. Γιά τό σχῆμα πρβλ. IC II, ἀριθ. XII 28.

39. Πρβλ. IC II 268 (Historica). Πρβλ. τόν τύπο *Δαμοκάρτης*: IC I, ἀριθ. XVI 23 καί 29 (Λατώ).

40. Πρβλ. Pape - Benseler, Griech. Eigennamen.

41. ΑΔ 15 (1933-35), σ. 62, ἀριθ. 5, Εἰκ. 25. JHS 21 (1901), σ. 118.

42. Πρβλ. ἕνα κάπως ἀνάλογο σκεῦος πού βρέθηκε στήν Ἀττική στό Ἀσκηταριό: ΑΕ 1953-4 Γ, σ. 74, εἰκ. 25. Ἕνα παρόμοιο βρέθηκε ἀπό τόν Πλάτωνα στούς ΥΜ III τάφους τοῦ δρόμου Κριτσᾶς-Καθαροῦ στό Μιραμπέλλο (ἀριθ. εὑρ. 186): Κρητ. Χρον. 5 (1951), σ. 444 κ.ἑ. BCH 76 (1952), σ. 242.

νουμε τήν ἤδη δημιουργημένη ρωγμή, ἀπομακρύνοντας τά εὔθρυπτα τμήματα τοῦ βράχου.

Ἡ πρώτη προσπάθεια, μέ πολλές δοκιμαστικές ἀνασκαφές σέ διάφορα πιθανά σημεῖα, δέν ἔφερε κανένα ἀποτέλεσμα. Ἡ φυσική εἴσοδος, πιθανόν πολύ στενή, εἴτε ἔχει καταχωθεῖ, καί ἴσως σέ σημεῖο σχεδόν ἀδύνατο νά βρεθεῖ, δηλαδή κάτω ἀπό τή σημερινή ἐπίπεδη στάθμη τοῦ ἐδάφους τοῦ ὀροπέδιου (πρβλ. Π ί ν. 301 α) – προφανῶς κάτω ἀπό σημαντικές ἐπιχώσεις – εἴτε ἔχει καταστραφεῖ, ἄν βρισκόταν στή μεγάλη ἔκταση πού ἀνατίναξε καί ἀλλοίωσε ὁλοκληρωτικά ἡ διάνοιξη τοῦ δρόμου.

Ἡ δεύτερη προσπάθεια δέν ἀπέδωσε γιατί ὅσο ἀπομακρύναμε μέ μηχανικό ἐκσκαφέα – ἀναγκαστικά – τά εὔθρυπτα μέρη, τόσο ἀποκαλύπτονταν νέα τμήματα τοῦ βράχου, ἑτοιμόρροπα κι αὐτά. Τελικά ἀνοίχτηκε μέ τόν ἐκσκαφέα ἕνα μεγάλο ὄρυγμα, ἀρκετοῦ βάθους καί διαμέτρου, μέ τοιχώματα ὅμως πάντοτε ἑτοιμόρροπα καί ἐπικίνδυνα, ἐνῶ τό ἄνοιγμα εἶχε βέβαια καταχωθεῖ. Ἐπειδή κάθε συνέχιση τῶν ἐργασιῶν μέ μηχανήματα θά στοίχιζε τεράστια ποσά, κάθε προσπάθεια ἐγκαταλείφθηκε προσωρινά, ἀφοῦ περιφράχθηκε τό ὄρυγμα καί διακόπηκαν οἱ ἐργασίες κατασκευῆς τοῦ δρόμου.

Ὅλες αὐτές οἱ προσπάθειες ἔγιναν γιατί πρόκειται ἀσφαλῶς γιά σπήλαιο μέ ἐξαιρετική ἀρχαιολογική σημασία, ἐάν κρίνουμε ἀπό τά λίγα πού εἴδαμε. Ἀπό τό εἶδος τῶν εὑρημάτων καί τή χρονολόγησή τους θά μποροῦσε ἴσως νά συγκριθεῖ μέ τό γνωστό σπήλαιο τῆς Τραπέζας, κοντά στό Τζερμιάδω στήν ἄλλη μεριά τοῦ ὀροπέδιου τοῦ Λασιθίου, πού σκάφτηκε προπολεμικά[43]. Ἐάν μάλιστα κρίνουμε ἀπό τά φαινόμενα, ἐάν πραγματικά τά διάφορα εὑρήματα εἶναι ἀδιατάραχτα ἀπό τότε καί ἐάν δέν τά σύλησαν ἤ ἀναμόχλευσαν κατά τήν πρόσφατη ἀνακάλυψή τους, τότε θά πρόκειται γιά κλειστό εὕρημα, πού θά ὀφείλεται μᾶλλον σέ κάποιο φράξιμο τῆς εἰσόδου ἤδη κατά τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ σημασία τοῦ σπηλαίου τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους θά εἶναι ἀνυπολόγιστη καί ἀνώτερη ἀπό τοῦ σπηλαίου τῆς Τραπέζας, πού εἶχε ἀναμοχλευθεῖ ἐπανειλημμένα ἀπό τούς χωρικούς πρίν ἀπό τήν κανονική του ἀνασκαφή. Ἄς σημειώσουμε ὅτι τό σπήλαιο τοῦ Ψυχροῦ, γνωστό ὡς Δικταῖον Ἄντρον, βρίσκεται σέ μικρή σχετικά ἀπόσταση ἀπό τό νέο σπήλαιο, πού εἶναι ὁρατό ἀπό τό στόμιό του.

Κατά τίς ἐξαντλητικές δοκιμαστικές ἔρευνες πού ἔγιναν στήν πλαγιά τοῦ λόφου ἦρθαν στό φῶς διάφορα ἀσχετα κτίσματα. Ἔτσι, λίγο ψηλότερα ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ φανερώθηκε ἕνας τοῖχος χτισμένος χωρίς ἀσβέστη, μέ κατεύθυνση ἀπό Α. πρός Δ., ὕψ. 1 μ. μέ προεξέχουσα ὑποθεμελίωση, ὕψ. 0,40 μ., πού παρακολουθήθηκε σέ μῆκος 3 μ. περίπου. Ὁ τοῖχος κατά τήν ἀνατολική του ἄκρη στρέφεται κατ' ὀρθή γωνία πρός Ν. Καθαρίστηκε μόνο ἡ ἐξωτερική ὄψη τοῦ τοίχου, ἡ βόρεια. Φάνηκαν καί ἴχνη κονιαμάτων καί μαζεύτηκαν μερικά ὄστρακα ἀσαφή, μᾶλλον μεσαιωνικῶν χρόνων. Σέ μικρή ἀπόσταση πρός Β. βρέθηκε ἄλλος τοῖχος ἀπό Δ. πρός Α., πάχ. 0,60 μ., μαζί μέ διάφορα ὄστρακα μᾶλλον ὑστερορωμαϊκά, μιά πυραμιδική ἀγνύθα, τεμάχια λύχνου, γυάλινου ἀγγείου κτλ. Κάτω ἀπό τόν τοῖχο αὐτό φανερώθηκε ἄλλος, μέ κάπως διαφορετικό προσανατολισμό.

Σέ κάποια ἀπόσταση πρός τά ΒΔ. πιό κοντά στή ρωγμή τοῦ σπηλαίου, ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι σέ σχῆμα Τ, ὕψ. 1,10 μ. Ἡ μία πλευρά τοῦ δωματίου σχηματίζεται ἀπό τό σχεδόν κατακόρυφο φυσικό βράχο, ἐνῶ στό μέσο ἐντοπίστηκε μία ἑστία σχήματος Π (Π ί ν. 301 δ) δίπλα σ' ἕνα δάπεδο ἀπό χῶμα. Πάνω στό δάπεδο βρέθηκε ἕνα γραπτό ἐφυαλωμένο πινάκιο βυζαντινῆς ἐποχῆς, καί χαμηλότερα ἀπό αὐτό ἄλλα ὄστρακα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας.

Ὅλες οἱ δοκιμαστικές τάφροι πού ἀνοίξαμε ξαναγεμίστηκαν μέ χῶμα καί τά τοιχάρια πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ξαναθάφτηκαν.

Π ε τ σ ο φ ά ς

Συνεχίστηκαν καί φέτος γιά τελευταία φορά οἱ συμπληρωματικές ἀνασκαφικές ἔρευνες πού εἶχαν γίνει καί πρίν ἀπό χρόνια[44] στό σημαντικό ἱερό κορυφῆς τοῦ Πετσοφᾶ, πάνω ἀπό τό Παλαίκαστρο, ἀνασκαμμένο ἐν μέρει τό 1903[45]. Οἱ συμπληρωματικές αὐτές ἔρευνες ἔγιναν κυρίως στή νοτιοδυτική, ἀνατολική καί βορειοδυτική πλευρά τοῦ μικροῦ ἱεροῦ κτιρίου. Ἀνάμεσα στά εὑρήματα, πού εἶναι παρόμοια μέ τά παλιότερα, ὑπάρχουν πολλά ὄστρακα ἀγγείων καί τεμάχια εἰδωλίων καί ζωδίων μικρῶν καί μεγάλων, ἕνα χάλκινο ἐλασμάτινο μαχαιρίδιο καί ἀρκετά πόδια τριποδικῶν χυτρῶν, ὅπως καί πολλά θραύσματα ἀπό λίθινες τράπεζες προσφορῶν. Μία κεφαλή εἰδωλίου μέ ἀρκετά εὐδιάκριτα χαρακτηριστικά εἶναι ἰδιαίτερα ὡραία. Ἄλλο εἰδώλιο, ἡμίτομο, κατασκευασμένο αὐτοτελῶς ἀπό τή μέση καί πάνω, ἔχει πολύ ἐνδιαφέρουσα κόμμωση, ὅπως καί ἀρκετά ἄλλα γυναικεῖα εἰδώλια, πού ἐμπλουτίζουν τό περίφημο ρεπερτόριο κομμώσεων πού ἔχουμε ἀπό τόν Πετσοφᾶ. Μερικά ἀπό τά εἰδώλια καί ζώδια βρέθηκαν σέ στρώματα κάτω ἀπό τόν τοῖχο τῆς βορειοδυτικῆς ἄκρης τοῦ ἱεροῦ κτιρίου: αὐτός ὁ τοῖχος εἶχε ξεθεμελιωθεῖ ἀπό ἄγνωστους λαθρανασκαφεῖς ἀνάμεσα στά ἔτη 1971 καί 1976, καί οἱ πέτρες του εἶχαν σπρωχθεῖ πιό πέρα.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν τρία θραύσματα ἀπό λίθινες τράπεζες προσφορῶν ἀπό ὀφείτη μέ λείψανα ἐπιγραφῶν τῆς γραμμικῆς Α γραφῆς, πού θά δημοσιευτοῦν ἀργότερα, ἀφοῦ μελετηθοῦν (ἀριθ. εὑρ. 7231-3). Οἱ σωζόμενες διαστάσεις τους αντίστοιχα εἶναι: 0,082×0,062, 0,049×0,043 καί 0,047×0,021 μ. Τό μεγαλύτερο ἔχει ὀκτώ ψηφία καί τό μικρότερο τρία, ἀλλ' ἡ διατήρησή τους εἶναι κακή. Μέ τίς ἐπιγραφές αὐτές, πού ὅμως ἐλάχιστα σώζονται καί εἶναι πολύ δυσανάγνωστες, μεγαλώνει καί ἄλλο ἡ ἀξιόλογη συλλογή κειμένων τῆς γραμμικῆς Α γραφῆς ἀπό τό σπουδαῖο αὐτό ἱερό κορυφῆς[46]. Πάντως ἕνα συμπέρασμα

43. Πρβλ. BSA 36 (1936-37) σ. 13-131.

44. Τό 1971: πρβλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 652-3.

45. BSA 9 (1902-3), σ. 356-87.

46. Πρβλ. τελευταῖα: Kadmos 11 (1972), σ. 101-12, πίν. 1-2, μέ παλιότερη βιβλιογραφία.

πού βγαίνει πιά εἶναι ὅτι τελικά δέ θά πρέπει νά ὑπάρχει πραγματική ἀμφιβολία ὅτι τίς λίθινες αὐτές τράπεζες προσφορῶν τίς ἔσπαζαν θελημένα καί ἀσφαλῶς τελετουργικά κατά τήν ἀνάθεσή τους στόίερό. Αὐτή ἡ ὑπόθεση ἔχει ἤδη γίνει καί γιά τά πήλινα ἀναθήματα, πού κι αὐτά βρίσκονται πάντοτε τεμαχισμένα στίς ἀνασκαφές.

Περιοχή Παλαικάστρου

Ἔπειτα ἀπό πληροφορίες ὅτι πρόκειται νά ἱδρυθεῖ σταθμός ἀνεφοδιασμοῦ ποντοπόρων πλοίων μέ δεξαμενές καυσίμων σέ μικρή ἀπόσταση πρός Α. ἀπό τόν ἀρχαιολογικό χῶρο τοῦ Παλαικάστρου, ἔγιναν ἀπό τήν Ὑπηρεσία δύο μικρές ἀνασκαφικές ἔρευνες στήν παραλιακή θέση Βλυχάδες, γιά νά ἐξακριβωθεῖ ἄν ὑπάρχουν ἀρχαιότητες κι ἐκεῖ. Ἐρευνήθηκαν τμήματα δύο κτιρίων μινωικῶν χρόνων μέσα στήν ἰδιοκτησία τοῦ Κωνστ. Μητσοτάκη, πού γειτονεύει πρός Α. μέ τήν ἰδιόκτητη περιοχή τῆς Ἑταιρείας Καυσίμων Μαμιδάκη. Τά δύο κτίρια ἀπέχουν περί τά 30 μ. ἀπό τή θάλασσα καί γύρω στά 130 μ. μεταξύ τους. Στό κτίριο Α, στά δυτικά, ἀποκαλύφθηκε τοῖχος, μήκ. 5, πλ. 0,75 καί ὕψ. 0,60 μ., πού συναντᾶ σέ ὀρθή γωνία ἕναν ἄλλο τοῖχο, μήκ. 3 μ. Ἀνάμεσα στά εὑρήματα ἦταν κι ἕνα θραῦσμα ἀπό λίθινο ἀγγεῖο. Στό κτίριο Β, στά ἀνατολικά τοῦ πρώτου, ἀποκαλύφθηκε τοῖχος, μήκ. 3,30, πλ. 0,65 καί ὕψ. 1,20 μ.

Κρυά (Πίν. 302-303)

Συνεχίστηκε καί φέτος ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ καί παλιότερου νεκροταφείου στά Κρυά Σητείας. Τό νεκροταφεῖο εἶχε ἐντοπιστεῖ τό 1971 ὕστερα ἀπό σύληση μερικῶν τάφων[47]. Ἔξι ἀπό τούς μικρούς αὐτούς θολωτούς καί ἄλλους τάφους ἀνασκάφτηκαν ἀπό τήν Ὑπηρεσία τό 1974[48] χωρίς νά γίνει δυνατό νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα. Τό νεκροταφεῖο βρίσκεται στό κάτω μέρος τῆς πλαγιᾶς ἑνός λόφου, δίπλα στό ὀρυχεῖο ἄμμου τοῦ Ἀντ. Μαθιουδάκη, στή θέση Τσάχαλη[49] ἤ Ὀρθή Πέτρα[50], σέ περιοχή τελείως ἔρημη. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἡ παρυφή τοῦ λατομείου καί ὁ δρόμος πού τό ἐξυπηρετεῖ ἴσως κατέστρεψαν καί ἐξαφάνισαν μερικούς ἀπό τούς ἀκραίους τάφους στά Α. Στήν κορυφή ἑνός ἀπότομου ὑψώματος σέ μικρή ἀπόσταση πρός Ν. ὑψώνονται τά ἐρείπια τοῦ βενετσιάνικου κάστρου Monte Forte[51].

Κατά τή φετινή ἀνασκαφή ἐρευνήθηκαν ἄλλοι 12 τάφοι, ἀκέραιοι ἤ τελείως συλημένοι ἤ σέ διάφορες ἐνδιάμεσες φάσεις σύλησης. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ διαπίστωση ὅτι πρωτοαρχίζει νά ἐφαρμόζεται τό νέο στήν Κρήτη ἔθιμο τῆς καύσης τῶν νεκρῶν, σέ ἐλάχιστη ὅμως ἀκόμη ἀναλογία. Τό νέο αὐτό ἔθιμο, πού σέ λίγο θά ἐκτοπίσει τό πανάρχαιο ἔθιμο τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν, εἶναι ἰδιαίτερα συχνό στήν ἀρχή στήν Ἀνατολική Κρήτη, ἀπό ὅπου, ἐρχόμενο ἀσφαλῶς ἀπό τή Μικρά Ἀσία ὅπως πρέπει νά δεχτοῦμε, ἐξαπλώνεται σιγά σιγά σέ ὅλη τή μεγαλόνησο[52].

Συνολικά στό νεκροταφεῖο τῶν Κρυῶν ἔχουν βρεθεῖ 18 τάφοι πού χωρίζονται σέ δύο κατηγορίες:

α) Τάφοι μικροί, θολωτοί μέ τετράγωνο σχῆμα. Οἱ πλευρές τῆς θόλου ποικίλλουν συνήθως ἀπό 1 ἕως 1,50 μ., τό δέ ἐσωτερικό ὕψος της δέν ξεπερνᾶ τό 1,50 μ., ἐνῶ καμιά φορά εἶναι καί μικρότερο ἀπό 1 μ. Τό στόμιο τοῦ τάφου, πού ἔχει μπροστά του καί βραχύτατο δρόμο, στρέφει κατά κανόνα περίπου πρός τά ΝΑ., δηλαδή πρός τά ἐκεῖ ὅπου προσανατολίζεται ἡ κατωφέρεια τοῦ λόφου. Οἱ διαστάσεις τοῦ στομίου εἶναι γύρω στό 0,50 μ. ἀλλά τό ὕψος εἶναι κάπως μεγαλύτερο ἀπό τό πλάτος. Τό στόμιο αὐτό βρίσκεται κατά κανόνα φραγμένο πρόχειρα μέ λίθους, ὑπάρχουν ὅμως καί ἐξαιρέσεις. Ἡ τοιχοδομία τῆς θόλου, μέ ἀργούς ὀγκολίθους, εἶναι συνήθως ἀκανόνιστη καί ἀμελής. Τό σχῆμα τῶν τάφων εἶναι τετράγωνο, περισσότερο ἤ λιγότερο κανονικό, καί σπανιότερα κυκλικό ἤ ἐλλειψοειδές. Τό δάπεδο ἀποτελεῖται ἀπό τό φυσικό πέτρωμα τῆς τσάχαλης πού βρίσκεται συνήθως σέ μικρό βάθος κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Οἱ τάφοι αὐτῆς τῆς κατηγορίας περιεῖχαν ταφές καί κτερίσματα ὄχι ὅμως ταφικούς πίθους ὅπως οἱ τάφοι τῆς ἄλλης κατηγορίας.

β) Τάφοι μικροί ψευδοθολωτοί ὅπως τούς ὀνομάσαμε, χτισμένοι ἐξ ἐπαφῆς γύρω καί πάνω ἀπό ἕναν ταφικό πίθο ὡς πυρήνα. Ὁ πίθος δέν ἦταν ὄρθιος ἀλλά τοποθετημένος στό πλάι, μέ τό στόμιο νά βλέπει πρός τήν ἴδια κατεύθυνση ὅπου καί οἱ εἴσοδοι τῶν θολωτῶν τάφων. Τό στόμιο τῶν πίθων ἦταν φραγμένο μέ σχιστολιθική πλάκα. Μετά τήν τοποθέτηση τοῦ πίθου στήν ὁριστική του θέση – καί τόν ἐγχυτρισμό – ἔχτιζαν τόν τάφο, μέ ἀργούς λίθους, σχεδόν ἐξ ἐπαφῆς ὅπως εἴπαμε, γύρω ἀπό τόν πίθο καί σχεδόν ἐπάνω του[53]. Ἔτσι σχηματιζόταν ἕνα εἶδος μικροσκοπικοῦ θολωτοῦ τάφου γύρω ἀπό τόν πίθο, ὅπου ὅμως αὐτός ἦταν πιά οὐσιαστικά ἐντοιχισμένος. Τό σχῆμα τοῦ τάφου ἐξωτερικά ἦταν συνήθως ἐλλειψοειδές, ἀκολουθώντας σέ γενικές γραμμές τό ἐσωτερικό σχῆμα τῆς θόλου, πού κι αὐτό μέ τή σειρά του ἀκολουθοῦσε περίπου τό περίγραμμα τοῦ πλαγιασμένου πίθου. Καμιά φορά ὅμως ἦταν ὀρθογώνιο. Τό δάπεδο τοῦ τάφου εἶναι λιθόστρωτο, συχνά καμωμένο μέ μεγάλη ἐπιμέλεια. Οἱ ἰδιότυποι αὐτοί τάφοι πολύ σπάνια περιεῖχαν κτερίσματα καί αὐτά ἐλάχιστα.

Συγκεκριμένα ἐρευνήθηκαν οἱ ἑξῆς τάφοι:

Τάφος 7. Τύπου α. Ὁ τάφος αὐτός, τετραγωνικός ἀκα-

47. Πρβλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 646 κ.ἑ. Οἱ τάφοι φαίνονται τελικά ὅτι εἶναι σέ γενικές γραμμές κάπως πρωιμότεροι ἀπό ἐκεῖνο πού εἶχε σημειωθεῖ ἀρχικά σύμφωνα μέ τά τεμάχια τῶν πίθων καί τήν ἀρχιτεκτονική τῶν τάφων.

48. Πρβλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 931. Πρβλ. καί παραπάνω (Πίν. 294 β) γιά ἕνα εὕρημα τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς.

49. Τσάχαλη ὀνομάζεται στήν κρητική διάλεκτο τό μολυβδόχρωμο εὔθρυπτο πέτρωμα τῆς περιοχῆς, ὁ δολομίτης.

50. Ἐπειδή ἐδῶ κοντά πρός Β. ὑψώνεται ἕνας τεράστιος κατακόρυφος βράχος σάν τίς mesas τῆς Ἀμερικῆς.

51. Πρβλ. Gerola, Monumenti veneti, I, σ. 285, εἰκ. 177.

52. Γενικά πρβλ. Antichità Cretesi in onore Doro Levi, I, 1977, σ. 158-67.

53. Κάποιες ἀναλογίες μέ αὐτόν τόν τύπο ἐμφανίζουν καί οἱ τάφοι τοῦ προφανῶς σύγχρονου νεκροταφείου στή θέση Κεντριά Θεολόγου Θάσου (πρβλ. ΑΔ 27(1972): Χρονικά, σ. 521 κ. ἑ., Πίν. 451 α) ἄν καί δέ φαίνεται νά σχηματιζόταν ἐδῶ θόλος ἐπάνω ἀπό τόν ταφικό πίθο, πού ἴσως ἦταν ἁπλῶς ἐντοιχισμένος.

νόνιστος, ἔχει πλάτος 0,80, μῆκος 1,70 μ. καί στενεύει πρός τό στόμιο, ἀποκτώντας ἔτσι κάπως σχῆμα φιάλης. Τό ἐσωτερικό ὕψος τῆς θόλου εἶναι 0,70, τό δέ δάπεδο ἀπέχει 1,80 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τό στόμιο ἔχει πλάτος 0,45 μ. Ἡ κορυφή τῆς θόλου εἶχε καταρρεύσει. Ὁ τάφος περιεῖχε μιά ταφή καί ἀπέδωσε ἕνα θήλαστρο καί ἕνα προχοΐδιο.

Τάφος 8. Τύπου β. Ὁ τάφος εἶναι ἐξωτερικά ὀρθογώνιος, διαστ. 2,10×1,90 καί σωζ. ὕψ. 1,30 μ. Βρέθηκε συλημένος. Ἡ πρός τά πάνω πλευρά τοῦ πίθου ἔλειπε ἐνῶ μέσα βρέθηκαν ἐλάχιστα ὄστρακα ἀγγείων. Ἡ σύληση φαίνεται ὅτι ἔγινε πρίν ἀπό πολλά χρόνια. Τό δάπεδο εἶναι λιθόστρωτο, καμωμένο μέ ἐπιμέλεια. Τελικά διαπιστώθηκε ὅτι στόν τάφο δέν εἶχε ἀποτεθεῖ ὁλόκληρος πίθος, ἀλλά μόνο τό κάτω του τμῆμα, ὅπου καί θά εἶχε γίνει ἡ ταφή.

Τάφος 9. Τύπου α. Τό μῆκος τῶν πλευρῶν τοῦ τετραγωνικοῦ αὐτοῦ τάφου ἐσωτερικά εἶναι 1,20, 1, 1,10 καί 1,10 μ. Τό στόμιο, στραμμένο πρός τά ΝΑ. καί ἐπιμελῶς φραγμένο, εἶναι στό μέσο τῆς μακρύτερης πλευρᾶς (ὕψ. 0,60 καί πλ. 0,50 μ.). Τό ἐσωτερικό ὕψος τῆς θόλου εἶναι 1,20 μ. Ἀπό μία μικρή τρύπα στήν κορυφή της ὁ τάφος συλήθηκε τελείως, χωρίς νά μείνει οὔτε ἕνα ὄστρακο.

Τάφος 10 (Π ί ν. 302 α). Τύπου β. Ὁ τάφος σώζεται σέ ὕψος 1,10 μ. ἐξωτερικά. Τό ἐσωτερικό, τελείως στρογγυλό, ἔχει διάμετρο 0,66 μ. Ὁ ταφικός πίθος, ἀκέραιος, στραμμένος πρός Α. ἔχει ὕψος 0,465 καί διάμετρο στομίου 0,37 μ. Τό σχῆμα του ἦταν κάπως γαστροειδές, διευρυνόμενο πρός τά πάνω. Μέσα δέ βρέθηκε τίποτα, καί αὐτό ἴσως σημαίνει ὅτι ἐπρόκειτο γιά παιδική ταφή πού διαλύθηκε, ἀφοῦ ὁ τάφος δέν ἦταν συλημένος. Ἔξω ἀπό τόν τάφο καί δίπλα στό χεῖλος του βρέθηκε ἕνα ἀγγεῖο σκυφοειδές. Τό λιθόστρωτο τοῦ δαπέδου εἶναι καμωμένο μέ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια.

Τάφος 11. Τύπου α. Ὁ τάφος αὐτός εἶναι τελείως στρογγυλός, διαμ. 1,20 μ., ἐνῶ τό ἐσωτερικό ὕψος τῆς θόλου εἶναι 1,45 μ. περίπου. Ἡ κορυφή της ἦταν πεσμένη. Τό στόμιο ἔχει πλάτος 0,58 μ. Στό ταφικό στρῶμα, ἀκριβῶς στό μέσο τοῦ τάφου, βρέθηκαν δύο ἀγγεῖα πάνω σ' ἕνα σωρό ἀπό ὀστά. Ἕνα ἀπό τά ἀγγεῖα ἀνοιχτό πάνω, εἶχε μέσα του ὀστά προερχόμενα ἀπό καύση, ὅπως φαίνεται. Κάτω ἀπό τό ἀγγεῖο βρέθηκαν δύο χαλασμένα μετάλλινα ἀντικείμενα, ἀσαφοῦς προορισμοῦ, ἕνα χάλκινο κι ἕνα σιδερένιο. Ὁ τάφος εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρων, ἀφοῦ διαπιστώνεται ἡ συνύπαρξη ταφῆς καί καύσης. Ἡ δεύτερη εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερη μαζί μέ τό σιδερένιο ἀντικείμενο.

Τάφος 12 (Π ί ν. 302 β-δ). Τύπου β. Ὁ σχεδόν στρογγυλός αὐτός τάφος, διαμ. 0,90-1 μ., περιεῖχε ἕναν πίθο, ὕψ. 0,40 καί διαμ. 0,35 μ. Τό στόμιό του, φραγμένο μέ λεπτή πλάκα, ἔστρεφε πρός Α. Ἡ τοιχοδομία ἦταν τόσο καλή καί ὁ τάφος τόσο χαρακτηριστικός ὥστε ἀποφασίστηκε ἡ ἀπόσπασή του καί ἡ μεταφορά του στό Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου ὅπως ἦταν, χωρίς νά πειραχθεῖ τίποτε ἀπό τήν ἀρχική του διάταξη. Τό δύσκολο αὐτό ἐγχείρημα, πού ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη προσοχή καί ἐπιδεξιότητα, νά σκαφτεῖ δηλαδή ὁ τάφος ἀπο κάτω καί τριγύρω καί νά κατασκευαστεῖ ἐπί τόπου μία πλατφόρμα κι ἕνα κέλυφος ἀπό τσιμέντο ἐνισχυμένο μέ σίδερα, ἐκτέλεσε μέ ἐπιτυχία ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Κ. Νικάκης. Στό ἐσωτερικό τοῦ πίθου βρέθηκαν τά ὀστά ἑνός νεκροῦ.

Τάφος 13 (Π ί ν. 303 α-β). Τύπου β. Ὁ τάφος ἔχει σχῆμα ὠοειδές μέ διαμέτρους 1,10 καί 0,55 μ. Ἡ θόλος ἔχει ὕψος ἐσωτερικό 0,90 μ. περίπου. Τό στόμιο, πού ἀνηφορίζει ἀπότομα, φραγμένο μέ μιά μεγάλη λεπτή πλάκα βαλμένη λοξά, ἔχει πλάτος 0,45 μ. Τό δάπεδο εἶναι λιθόστρωτο. Ὁ τάφος περιεῖχε ὄχι πίθο ὅπως θά περίμενε κανείς ἀλλά ἕνα πιθοειδές ἀγροτικό σκεῦος (Π ί ν. 303 β), ὕψ. 0,65, διαμ. στομίου 0,485 μ., μέ μία ὀπή πάνω ἀπό τόν πυθμένα. Μέσα στό σκεῦος βρέθηκε τεμάχιο κρανίου, ὀστάρια – ἴσως ἀπό καύση – καί ψήγματα χάλκινου πλακιδίου. Ἔξω καί γύρω ἀπό τό σκεῦος ἐντοπίστηκαν λείψανα ταφῆς, τό σκεῦος ὅμως αὐτό δέν μπῆκε μεταγενέστερα στόν τάφο, ὅπως εἴχαμε νομίσει στήν ἀρχή, ἀλλ' ὁ τάφος εἶχε χτιστεῖ γύρω του κανονικά, ἀπό τήν ἀρχή.

Τάφος 14. Τύπου α. Ὁ τάφος βρέθηκε τελείως συλημένος ἀπό τήν κορυφή τῆς θόλου πού εἶχε καταρρεύσει. Ἡ θόλος ἔχει διαστάσεις 0,95×0,90×0,95×0,90, σωζ. ἐσωτερικό ὕψος 0,80 περίπου καί στόμιο χτισμένο, πλ. 0,50 μ.

Τάφος 15 (Π ί ν. 303 γ). Ὁ τάφος εἶναι ὁ μικρότερος τοῦ νεκροταφείου καί δέν ἀνῆκε σέ κανέναν ἀπό τούς δύο τύπους ἀλλά ἦταν ἁπλός λακκοειδής τετράγωνος, ἐσωτ. διαστ. 0,40×0,40 μ., μέ ἐπένδυση λίθων στά πλάγια καί πάνω ἀνοιχτός. Βρέθηκε τελείως κενός.

Τάφος 16. Τύπου β. Πρόκειται γιά τάφο μέ ἐλλειψοειδές σχῆμα, μέ διαμέτρους 0,60 καί 0,47 μ. Τό ἐσωτερικό ὕψος τῆς θόλου εἶναι 0,60 μ. Ἡ εἴσοδος στή στενή πλευρά ἦταν φραγμένη μέ πλάκα καί μικρούς λίθους ἀπέξω. Ὁ πίθος, δίωτος, εἶχε ὕψος 0,49 καί διάμετρο στομίου 0,31 μ. Μέσα βρέθηκαν λίγα ὀστά καί ἕνα τεμαχισμένο κρανίο.

Τάφος 17 (Π ί ν. 303 δ). Τύπου α-β. Ὁ τάφος συνδυάζει τούς δύο γνωστούς τύπους τοῦ νεκροταφείου τῶν Κρυῶν, ἀφοῦ εἶναι κανονικός θολωτός τετράγωνος, διαστάσεων ἐξωτερικά μέν 1,30×1,10×1,30×1,10 καί ἐσωτερικά 0,65×0,75×0,65×0,70 μ., μέ ἐσωτερικό ὕψος θόλου 0,93 μ., ἀλλά μέσα μέ ταφικό πίθο καί δάπεδο πλακόστρωτο. Τό δάπεδο σχηματίζει γύρω γύρω ἕνα εἶδος ἀναβαθμοῦ, ἀσφαλῶς γιά νά προσαρμόζεται καλύτερα καί νά στερεώνεται στό ἔδαφος ὁ πίθος, πού χωροῦσε πάντως μέ εὐρυχωρία μέσα στόν τάφο.

Τάφος 18. Τύπου β. Πρόκειται γιά τάφο ἀρκετά καταστραμμένο. Οἱ ἐσωτερικές διαστάσεις τῆς θόλου εἶναι 0,60×0,50 καί τό σωζόμενο ὕψος της 0,40 μ. Ὁ πίθος, σπασμένος ἀπό πάνω, πατοῦσε σέ πλακόστρωτο δάπεδο.

Μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου ἔγινε αὐτοψία ἑνός συλημένου θολωτοῦ (;) τάφου στή θέση Τράπεζα Κρυῶν, ἴσως ΥΜ χρόνων.

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

Κουφονήσι Σητείας

Τό θέατρο

Μετά τήν ἐπίσκεψή μας στήν ἔρημη νησίδα Κουφονήσι

– τήν ἀρχαία Λεύκη – στό Λιβυκό Πέλαγος, στίς νοτιοανατολικές ἀκτές τῆς Κρήτης, καί τή δημοσίευση τῶν παρατηρήσεών μας[1] γιά τούς ἐννέα ἀρχαιολογικούς του χώρους, πολλούς ἀπό τούς ὁποίους εἶχε πρῶτος ἐπισημάνει τόν περασμένο αἰώνα ὁ Ἄγγλος ναύαρχος T. Spratt[2] καί μετά τό 1900 εἶχαν ξαναεπισκεφθεῖ καί ἀναφέρει σχετικά ἄλλοι[3], τό καλοκαίρι τοῦ 1976 ἄρχισαν συστηματικές ἀνασκαφικές ἔρευνες στό θέατρο. Οἱ συνθῆκες τῶν ἐργασιῶν καί τῆς διαβίωσης ἦταν πραγματικά σκληρές, λόγω τῆς τροπικῆς ζέστης καί τῆς ἀποκοπῆς τῆς ἐπικοινωνίας μέ τήν ἀπέναντι ἀκτή μέ τό παραμικρό μελτέμι, ἐνῶ τό κοντινότερο πρός τήν ἀκτή χωριό ἀπέχει 8 χλμ. Μετά τίς ἐργασίες – πού ἄρχισαν μέ τήν ἐμφάνιση μικροῦ τμήματος τοῦ τελευταίου ἐδωλίου τοῦ κοίλου – ἀποκαλύφθηκε, ὕστερα ἀπό σκαφή συνολικοῦ βάθους 6 μ. περίπου, τό κοῖλο καί ἡ ὀρχήστρα θεάτρου.

Τό κοῖλο (Π ί ν. 304 α), στηριγμένο πάνω σέ φυσικό, κιτρινωπό καί σχετικά μαλακό βράχο πού οἱ ντόπιοι ὀνομάζουν ἄσπρουγα, ἔχει σχῆμα σχεδόν ἡμικυκλικό ἀφοῦ ἡ μέγιστη χορδή του εἶναι 34 μ. καί ἡ διάμετρος τοῦ κύκλου πού εἶναι ἐγγεγραμμένος ὁ τομέας τῆς ὀρχήστρας 34,40 μ.

Ἀποτελεῖται ἀπό 12 ἐδώλια, πού τό πρῶτο πάνω ἀπό τήν ὀρχήστρα ἔχει ἐσωτερικό μῆκος τομέα 21 μ. καί τό τελευταῖο 48,90 μ. Ἡ ἀπόσταση ἀπό τό 12ο ἐδώλιο ὡς τήν ἐπιφάνεια τῆς ὀρχήστρας εἶναι 5,85 μ.

Σώζονται τμήματα καί ἀπό τά 12 ἐδώλια μόνο στή δυτική πτέρυγα τοῦ κοίλου, ἡ ὁποία ὅμως δέν ἔχει κανονική ἀπόληξη, ἐπειδή τό ἐξωτερικό ἄκρο της προφανῶς στηριζόταν σέ χτιστό ἀναλημματικό τοῖχο πού ἔπεσε. Στήν ἀνατολική πτέρυγα σώζονται τά χτιστά τμήματα τῶν ἐδωλίων ἀπό τό 4ο ὡς τό 8ο. Στίς θέσεις τῶν ὑπόλοιπων ἐδωλίων διατηρεῖται ἡ λάξευση τοῦ φυσικοῦ βράχου γιά τή διαμόρφωση τῆς λιθόχτιστης κατασκευῆς τους. Στό κέντρο τοῦ κοίλου ἡ καταστροφή εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε οὔτε ἡ λάξευση διακρίνεται. Στίς δύο ἐξωτερικές πλευρές τοῦ κοίλου μόνο οἱ ἀρχές τῶν κάθετων πλάγιων ἀναλημματικῶν τοίχων πού ἀποτελοῦσαν τίς πρός τό κοῖλο πλευρές τῶν παρόδων σώζονται.

Τά ἐδώλια, χτιστά μέ σχετικά μικρούς ἀργούς λίθους μέ κουρασάνι ὡς συνδετικό κονίαμα πού οἱ ντόπιοι ὀνομάζουν ἀστρακάσβεστο, ἔχουν πλάτος ἀπό 0,80-0,90 καί ὕψος 0,40 μ. Χαρακτηριστική ἡ χτιστή διαμόρφωση στό ἐξωτερικό μέρος τῶν ἐδωλίων καί σ' ὅλο τό μῆκος τους ζώνης, πλ. 0,30 καί βάθ. 0,04-0,05 μ., ὅπου φαίνεται θά ἦταν προσαρμοσμένες πλάκες – μᾶλλον πήλινες – γιά νά κάθονται οἱ θεατές, ἐνῶ τό πίσω μέρος πού πατοῦσαν τά πόδια τοῦ θεατῆ τοῦ πιό πάνω ἐδωλίου ἦταν μᾶλλον χωρίς ἐπένδυση.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μεταξύ πρώτου ἐδωλίου καί τῆς ὀρχήστρας ὑπάρχει τεχνητή λάξευση, ὕψ. 0,45 καί πλ. 0,70 μ., πού σάν ἐδώλιο ὁρίζεται μεταξύ τῶν δύο παρόδων καί ὁπωσδήποτε εἶχε σκοπούς προστατευτικούς καί διακοσμητικούς γιά τήν ὀρχήστρα.

Ἡ ὀρχήστρα εἶναι λίγο μεγαλύτερη ἀπό ἡμικύκλιο μέ χορδή μήκ. 12,50 μ., ἐνῶ τό ὕψος της, δηλαδή ἡ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπό τόν ἀπέναντι τοῖχο πού μόλις φάνηκε καί πρέπει νά ἀνήκει στή σκηνή εἶναι 8,15 μ. Εἶναι στρωμένη μέ πατημένο ἄσπρουγα πάνω στόν ὁποῖο μᾶλλον ὑπῆρχε ἐπένδυση μέ πήλινες πλάκες. Κάτω ἀπό τό στρῶμα αὐτό δοκιμαστική ἔρευνα κατέδειξε τήν ὕπαρξη φερτοῦ σκούρου χώματος πού φτάνει τά 0,50 μ. καί φαίνεται πώς ρίχτηκε γιά νά καλύψει τίς ἀτέλειες τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους καί νά γεμίσει τήν ὀρχήστρα φέρνοντας τό δάπεδό της στή στάθμη πού ἔπρεπε.

Ἀπό τά εὑρήματα πού ἦρθαν σέ φῶς, τά πιό σημαντικά εἶναι ἀρκετά τεμάχια ἀπό μέλη καί σώματα τεσσάρων τουλάχιστον ἀγαλμάτων, πού βρέθηκαν στό δάπεδο τῆς ὀρχήστρας μέσα σέ στρῶμα καμένου χώματος καί ξύλων ἀλλά σέ διάφορες μεταξύ τους ἀποστάσεις. Ὅλα εἶναι κομματιασμένα μέ πρωτοφανή ἀγριότητα ὅπως δείχνει καί τό γυναικεῖο κεφάλι (Π ί ν. 304 β) πού ὄχι μόνο ἔχει «χωριστεῖ» ἀπό τό ἀριστερό ζυγωματικό ἀπό βίαιο χτύπημα ἀλλά ἔχει καί ἄλλο σπάσιμο κάθετο πρός τό πίσω μέρος τοῦ κρανίου (Π ί ν. 304 γ).

Ἀπό τά ἀρχιτεκτονικά μέλη πού βρέθηκαν, θά ἀναφερθοῦν μαρμάρινα ἰωνικά κιονόκρανα καί βάσεις, ὅλα κομματιασμένα, δύο τεμάχια ἀπό λίθινες παραστάδες-ἡμικίονες καί τρία τεμάχια ἀπό σπασμένη κολόνα ἀπό φλεβωτό ἀσπροκόκκινο μάρμαρο, τά ὁποῖα ὅμως συνανήκουν καί ἀποκαθιστοῦν πλήρως τό ὕψος της πού φτάνει τά 3,46 μ. Ἀπό τά ἄλλα εὑρήματα πολύτιμα στοιχεῖα μᾶς δίνουν δύο νομίσματα πού παρά τή φθορά τους μποροῦμε μέ ἀρκετή σιγουριά νά ἀποδώσουμε στόν αὐτοκράτορα Ὁνώριο (393-423 μ.Χ.). Βρέθηκαν ἐπίσης πλῆθος ἀπό τεμάχια μαρμάρινων καί πήλινων πλακῶν, καθώς καί πολύχρωμο stucco ἀπό τή διακοσμητική ἐπένδυση τοῦ θεάτρου ἀλλά τίποτα in situ.

Γιά νά ἔχουμε πλήρη συμπεράσματα θά πρέπει ἐκτός ἀπό τήν ἐνδελεχή μελέτη τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καί εὑρημάτων, νά ὁλοκληρωθοῦν οἱ ἀνασκαφές σέ χωματένιο λοφίσκο πού καλύπτει τή θέση πού πρέπει νά βρίσκεται ἡ σκηνή τοῦ θεάτρου.

Τό στρῶμα τῆς πυρκαγιᾶς στό δάπεδο τῆς ὀρχήστρας, ἡ θέση τῶν εὑρημάτων μέσα σ' αὐτό, ὁ ἄγριος κατακερματισμός τους, σέ συνάρτηση μέ τά νομίσματα, μᾶς ὁδηγοῦν σ' ἕνα πρῶτο συμπέρασμα, πώς ἡ καταστροφή συντελέστηκε στά τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἴσως ἀπό φανατικούς χριστιανούς τῶν ἀπέναντι ἀκτῶν, πού κατέστρεφαν τότε μέ ἐκδικητική μανία κάθε τί πού εἶχε σχέση μέ τό εἰδωλολατρικό παρελθόν.

Ἡ κεραμική καί ὁ τρόπος κατασκευῆς τοῦ θεάτρου σέ σχέση μέ τά στοιχεῖα τῆς λειτουργικότητάς του μᾶς ὁδηγοῦν χρονολογικά στήν ἐποχή πού ἡ Κρήτη ἦταν κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τῶν Ρωμαίων.

Τέλος, ὑπολογίστηκε ὅτι ἡ μέγιστη χωριτικότητά του ἔφτανε τούς 1.050 θεατές.

ΝΙΚΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

1. Ἀμάλθεια 28 (1976), σ. 189-206.

2. T. A. B. Spratt, Travels and Researches in Crete, London 1865, τ. I, σ. 243 κ.ἑ.

3. BSA 40 (1939-1940), σ. 70-72. Archeologia Classica XXIV (1972), σ. 353-363.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ β΄ ἑξαμήνου τοῦ ἔτους 1976, ὅταν ἀνέλαβε ὑπηρεσία ὁ Ἐπιμελητής Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεολ. Χρ. Ἀλιπράντης στήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης, πραγματοποιήθηκαν κάτω ἀπό τήν ἄμεση ἐπίβλεψή του οἱ παρακάτω στερεωτικές καί ἀναστηλωτικές ἐργασίες σέ βυζαντινά μνημεῖα καί τούς δύο παραδοσιακούς οἰκισμούς Ρεθύμνου καί Χανίων.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Βυζαντινό τεῖχος Καστελίου παλιᾶς πόλης Χανίων

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ καί στερέωσης τοῦ τμήματος τοῦ τείχους στίς ὁδούς Σήφακα καί Καραολῆ καί Δημητρίου.

Ναός Ἁγίου Εὐτυχίου Χρωμοναστηρίου Ρεθύμνης (Π ί ν. 305 α)

Κατασκευάστηκε ἀναλημματικός τοῖχος ἀπό ξερολιθιά στή νότια καί ἀνατολική πλευρά τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ μέ σκοπό τήν πρόληψη ἐπικίνδυνης κατολίσθησης καί ἔγιναν οἱ ἑξῆς στερεωτικές ἐργασίες:

α) Ἀνακεράμωση τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ μέ κεράμους βυζαντινοῦ τύπου καί ἐπίχριση τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειάς του μέ πατητό κουρασάνι.

β) Ἀνακεράμωση τοῦ τετάρτοσφαίριου τῆς κόγχης ἐξωτερικά μέ κεράμους βυζαντινοῦ τύπου.

Ναός Ἁι-Κυργιάννη Ἀλικιανοῦ Χανίων

Ἀφοῦ ἔγινε ὁ ἀπαραίτητος καθαρισμός ἐξωτερικά τῆς ἐκκλησίας καί μάλιστα ἀπό τόν κισσό, στερεώθηκε καί ἀποκαταστάθηκε τό βορειοδυτικό σταυροθόλιο τοῦ νάρθηκα. Ἐπίσης στερεώθηκαν καί τά ἐτοιμόρροπα τμήματα τοῦ νάρθηκα.

Ναός Παναγίας Κερᾶς Χρωμοναστηρίου (Π ί ν. 305 β)

Στό μονόκλιτο μέ τροῦλο καί πλάγιες κόγχες ἀρχαῖκό ναό τῆς Παναγίας τῆς Κερᾶς ἔγιναν ἐργασίες καθαρισμοῦ καί διαμόρφωσης τοῦ χώρου, καθώς ἐπίσης καί στερέωσης τοῦ ἐπικίνδυνα ἐτοιμόρροπου μνημείου μέ τήν κατασκευή πρός Β. μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΟΙΚΙΩΝ

Ρέθυμνο

Ὁδός Μίνωος (οἰκ. Στυλ. Πενῆ)

Ὁ σέ ἐτοιμόρροπη κατάσταση εὑρισκόμενος ξύλινος κλειστός ἐξώστης καθαιρέθηκε καί ἀνακατασκευάστηκε χωρίς νά ἀλλοιωθεῖ ἡ ἀρχική μορφή.

Ὁδός Θεσσαλονίκης (οἰκ. Νικ. Ρολόγη) (Π ί ν. 305 γ)

Ἀντικαταστάθηκαν τά πολύ φθαρμένα τμήματα τοῦ ξύλινου κλειστοῦ ἐξώστη, ἐπισκευάστηκαν τά κεραμίδια τῆς στέγης του καί τέλος ἐλαιοχρωματίστηκε ὁ ἐξώστης. ὅπως καί παλιότερα, μέ καφέ ἀνοιχτό χρῶμα.

Οἰκία Ζαννιδάκη

Ἔγιναν οἱ παρακάτω ἐργασίες στόν ξύλινο κλειστό ἐξώστη: ἐπισκευάστηκε ἡ στέγη, ἀντικαταστάθηκαν τά πολύ φθαρμένα σανίδια μέ νέα, κατασκευάστηκαν ταμπλαδωτά κουφώματα παράθυρων καί χρωματίστηκαν τά ξύλα μέ κάσια καί βερνίκι μάτ.

Ὁδός Θεσσαλονίκης (οἰκ. Εὐ. Φεσάρα)

Ἐπισκευάστηκε ἡ στέγη τοῦ ξύλινου κλειστοῦ ἐξώστη, ἀντικαταστάθηκαν δύο δίφυλλα καί δύο μονόφυλλα ταμπλαδωτά παράθυρά του καί χρωματίστηκε ὁ ἐξώστης μέ γκρίζο μάτ χρῶμα, ὅπως καί παλιότερα.

Ὁδός Μ. Ρενιέρη (οἰκ. Τσακιρίδου)

Ἔγιναν οἱ παρακάτω ἐργασίες:

α) Κατασκευή ἐξωτερικῶν ἐπιχρισμάτων ἀπό πατητό κουρασάνι.

β) Κατασκευή ἐσωτερικῶν τριπτῶν ἐπιχρισμάτων.

γ) Ἀντικατάσταση τῆς φθαρμένης ξεστῆς λιθοδομῆς τῆς θύρας εἰσόδου τῆς οἰκίας.

δ) Κατασκευή νέου ξύλινου κουφώματος παραθύρου πρώτου ὀρόφου.

ε) Ἐπισκευή τοῦ ξύλινου μεσοπατώματος μέ ἐνίσχυση τῶν δοκῶν καί ἀντικατάσταση τῶν φθαρμένων σανίδων.

στ) Ἐπισκευή τῆς ἐσωτερικῆς ξύλινης κλίμακας.

Ὁδός Ἀρκαδίου καί Σουλίου (οἰκ. Τσιριντάνη)

Ἔγιναν οἱ παρακάτω ἐργασίες:

α) Κατασκευή νέων ταμπλαδωτῶν κουφωμάτων θύρας ἐξώστη καί παραθύρου τρίτου ὀρόφου.

β) Ἀποκατάσταση τοῦ νεοκλασικοῦ ἐξώστη τῆς οἰκίας μέ κατασκευή ξύλινου δαπέδου, κιγκλιδώματος παραδοσιακοῦ τύπου καί φουρουσιοῦ.

Οἰκία Σταυρουλάκη

Ἀφαιρέθηκαν τά ὑπάρχοντα ἐπιχρίσματα καί κατασκευάστηκαν νέα τριπτά, τά ὁποῖα χρωματίστηκαν μέ ὤχρα ἀνοιχτοῦ τόνου. Χρωματίστηκαν ἐπίσης τά κουφώματα μέ καφέ χρῶμα.

Χανιά

Οἰκία Σκαμνάκη

Πραγματοποιήθηκαν οἱ παρακάτω ἐργασίες:

α) Ἀντικατάσταση τοῦ ἀπό λεπίδα ὀώματος τῆς οἰκίας μέ τήν τοποθέτηση πισσόχαρτου στό ξύλινο σανίδωμα τοῦ ταβανιοῦ, πάνω σ' αὐτό φύλλα ἀμίαντου, πάλι πισσόχαρτου καί τέλος πλακῶν ἀπό πωρόλιθο.

β) Κατεδάφιση τοῦ ἐτοιμόρροπου τοίχου τοῦ τρίτου ὀρόφου καί ἐπανακατασκευή αὐτοῦ.

γ) Καθαίρεση τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιχρισμάτων καί κατα-

σκευή νέων τριπτῶν πού χρωματίστηκαν μέ ὥχρα ἀνοιχτοῦ τόνου.

δ) Καθαρισμός τῆς ξεστῆς λιθοδομῆς τῆς οἰκίας.

ε) Κατασκευή πέντε κουφωμάτων παραθύρων πού χρωματίστηκαν μέ κάσια καί βερνίκι μάτ, καί

στ) Καθαρισμός τοῦ «χαμάμ» ἐξωτερικά.

Οἰκία Ναναδάκη - Καμηλάκη

Οἱ στερεωτικές ἐργασίες, πού ἔγιναν, ἦταν οἱ ἑξῆς:

α) Ἀντικατάσταση τῶν ξύλινων ζευκτῶν τῆς στέγης.

β) Ἀντικατάσταση τῶν ξύλινων μεσοπατωμάτων μέ νέα πανομοιότυπα.

γ) Ἀνακεράμωση στέγης.

δ) Κατασκευή ἐσωτερικῆς ξύλινης κλίμακας.

ε) Κατασκευή ἐσωτερικῶν καί ἐξωτερικῶν ἐπιχρισμάτων.

στ) Κατασκευή ξύλινων κουφωμάτων.

Οἰκία Βογιατζάκη

Ἐπιδιορθώθηκαν οἱ ἑτοιμόρροποι ἐξῶστες, ἐπισκευάστηκε τό δῶμα μέ τήν τοποθέτηση πλακῶν ἀπό πωρόλιθο Ἀλφᾶς καί ἔγινε στερέωση τῶν λίθινων ἀνωφλίων καί ἐπιστέψεων.

Ὁδός Θεοτοκοπούλου (κατάστημα Ἰοκ. Ντάουλα)

α) Καθαίρεση παλιῶν ἐσωτερικῶν καί ἐξωτερικῶν ἐπιχρισμάτων καί κατασκευή νέων τριπτῶν πού χρωματίστηκαν μέ ὥχρα.

β) Καθαρισμός καί ἁρμολόγηση τῶν λίθινων τμημάτων.

γ) Ἐπισκευή τοῦ ξύλινου ταβανιοῦ.

δ) Ἐπισκευή παλιῶν κουφωμάτων θύρας καί παραθύρου.

Ὁδός Θεοτοκοπούλου (οἰκία Μητσοτάκη)

Ἔγινε ἀντικατάσταση τῶν ἀποσαθρωμένων ξύλινων ἐσωτερικῶν κλιμάκων μέ νέες ὅμοιες καθώς καί τῶν ξύλινων μεσοπατωμάτων.

ΘΕΟΛ. ΧΡ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Ρόδος (πόλη)

Ὁδός Βασ. Κωνσταντίνου (οἰκόπεδο Σάββα Παυλίδη)

Ἡ ἀνασκαφή, πού διήρκεσε ἀπό 12-2 ὡς 4-3-1976, ἔφερε στό φῶς τμῆμα τοῦ ἀρχαίου τείχους, μήκ. περίπου 25 μ., καί μέ κατεύθυνση ἀπό Α. πρός Δ. Σώζεται τό θεμέλιο μόνο σέ ὕψος 2 δόμων καί ἔχει πάχος 2,70 μ. Τό τμῆμα αὐτό τοῦ τείχους ἀποτελεῖ συνέχεια ἄλλου πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλιότερα στό παρακείμενο οἰκόπεδο Μυλωνᾶ (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 594-95).

Προέκταση ὁδοῦ Ἄννης-Μαρίας (οἰκόπεδα Λεβέντη - Σωτηράκη - Διακίδη καί Α. Ἀλειφερόπουλου)

Στά οἰκόπεδα αὐτά πού ἀνασκάφτηκαν κατά τή διάρκεια τοῦ 1975 καί τοῦ 1976, ἤρθαν στό φῶς τμήματα τοῦ ἀρχαίου προτειχίσματος μέ κατεύθυνση ἀπό Β. πρός Ν. Ἡ ὕπαρξη σύγχρονου δρόμου ἀνάμεσα στά δύο οἰκόπεδα δέν ἐπέτρεψε τήν ἑνοποίηση τῆς ἀνασκαφῆς.

Βορειοδυτική γωνία διασταύρωσης ὁδῶν Ὄθωνος - Ἀμαλίας καί Βασιλόπαιδος Μαρίας (οἰκόπεδο Εὐαγ. Φώκιαλη)

Ἡ ὀλιγοήμερη ἔρευνα (ἀρχές Φεβρουαρίου 1976) περιορίστηκε στίς τάφρους γιά τήν πεδίλωση τῆς οἰκοδομῆς, ὅπου, κατά τή νότια πλευρά τοῦ οἰκοπέδου καί σέ βάθος 2,40 μ. ἀπό τό πεζοδρόμιο, ἐντοπίστηκε θεμέλιο μεγάλου οἰκοδομήματος. Ἀποκαλύφθηκε σέ μῆκος 13 μ. καί ἔχει πάχος πού κυμαίνεται ἀνάμεσα στά 2,40 καί 3,50 μ. Ἀποτελεῖται ἀπό μεγάλες πωροπλίνθους.

Προέκταση ὁδοῦ Θεμ. Σοφούλη (οἰκόπεδο Ἀντ. Πακίδη)

Κατά τήν ἐκσκαφή τοῦ οἰκόπεδου καί σέ βάθος 3,50 μ. μέσα σέ στρῶμα λατύπης βρέθηκε θησαυρός ἀπό 242 ροδιακά νομίσματα. Ἀπό αὐτά 239 εἶναι χάλκινα, δύο ἀσημένια δίδραχμα καί ἕνα, ἀσημένιο ἐπίσης, ἡμίδραχμο. Χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 4ου καί τίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ὁδός Λίνδου καί Γρηγορίου Ε΄ (οἰκόπεδο Βασ. Φωταρᾶ)

Ἡ ἀνασκαφή, πού διήρκεσε ἀπό 7-10-1975 ὡς 20-1-1976, ἔφερε στό φῶς τμῆμα τοῦ ἀρχαίου τείχους, τμῆμα τοῦ προτειχίσματος καί συστάδα ἀπό 21 τάφους ἀνάμεσα στά δύο αὐτά ὀχυρωματικά ἔργα (Σ χ έ δ. 1). Τοῦ τείχους σωζόταν μόνο ἡ κοίτη, σκαμμένη σέ κόκκινο ἀργιλῶδες ἔδαφος. Ἐντοπίστηκε σέ βάθος 3,50 μ. καί σέ μῆκος 12,50 μ. μέ κατεύθυνση ἀπό Β. πρός Ν. Τό προτείχισμα βρέθηκε σέ ἀπόσταση 14 μ. δυτικά τοῦ τείχους καί παράλληλα μέ αὐτό. Χτισμένο μέ οἰκοδομικά ὑλικά σέ δεύτερη χρήση καί μέ ἀκανόνιστες πέτρες, εἶχε ὑποστεῖ σημαντική καταστροφή.

Οἱ τάφοι πρέπει νά ἀνήκουν σέ φάση πρίν ἀπό τήν κατασκευή τοῦ προτειχίσματος, ἀφοῦ δύο τουλάχιστον εἶχαν καταπατηθεῖ ἀπό αὐτό. Γενικά οἱ τάφοι ἦταν κτερισμένοι. Ἀνάμεσα στά κτερίσματα μνημονεύονται:

1. Ραβδωτή μελαμβαφής ὑδρία ἀπό τόν τάφο 14 (ἀριθ. εὑρ. 1360) (Πί ν. 306 α).
2. Πυξίδα ἀπό τόν τάφο 15 (ἀριθ. εὑρ. 1375) (Πί ν. 306 γ).
3. Μελαμβαφής πυξίδα καί κάνθαρος ἀπό τόν τάφο 20 (ἀριθ. εὑρ. 1387 καί 1385).
4. Μελαμβαφής ὑδρία ἀπό τόν τάφο 21 (ἀριθ. εὑρ. 1395) (Πί ν. 306 β).

Περιοχή Μόντε Σμίθ (οἰκόπεδο Ἀθ. Χατζηγιώργη)

Κατά τήν ἔρευνα τοῦ οἰκόπεδου ἀπό 10-9 ὡς 18-10-1976 ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιο ταφικό κτίσμα, διαστ. 4,80×7 μ. Ἀποτελεῖται ἀπό καμαροσκέπαστο διάδρομο, στή δυτική πλευρά τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται δύο ταφικοί θάλαμοι. Τό δάπεδο τοῦ κτίσματος βρίσκεται σέ βάθος 2,80 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἀπό τήν καμάρα σώζονται μόνο οἱ γενέσεις σέ ὕψος 1,65 μ. ἀπό τό δάπεδο.

Προέκταση ὁδοῦ Θεμ. Σοφούλη (οἰκόπεδο Γεωργ. Κακᾶ)

Στή διάνοιξη θεμελίων γιά πεδίλωση ἐντοπίστηκαν τμήματα δέκα τάφων, σχεδόν καταστραμμένων ἀπό τό μηχανικό ἐκσκαφέα. Οἱ τάφοι χρονολογοῦνται στό β΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καί ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς νοτιοδυτικῆς νεκρόπολης τῆς Ρόδου. Ἀνάμεσα στά κτερίσματα ξεχωρίζει ἡ μελαμβαφής ραβδωτή ὑδρία τοῦ τάφου 4 (ἀριθ. εὑρ. 1397) (Πί ν. 306 δ).

Συνοικία Ἁγίας Τριάδας (οἰκόπεδο Ἰω. Μιχαηλίδη)

Κατά τήν τριήμερη (14-16/10/1976) ἔρευνα πού περιορίστηκε στίς τάφρους τῶν πεδίλων, ἐντοπίστηκαν 19 τάφοι λαξευμένοι στό μαλακό βράχο. Περιεῖχαν πλῆθος ἀγγείων, ὅπως ὀξυπύθμενους ἀμφορίσκους, μελαμβαφή κυάθια, σκύφους, κύλικες κτλ. (Πί ν. 306 ε).

Κῶς

Ὁδός Βασ. Παύλου 18α (οἰκόπεδο Αἰκ. Παπούλη)

Τό οἰκόπεδο βρίσκεται στά βόρεια τῆς Οἰκίας τῶν Χαλκῶν (Bollettino d'Arte 1950, σ. 54 καί 318). Σέ βάθος 1,10 μ. ἀποκαλύφθηκαν τμήματα μυκηναϊκῶν τοίχων πού σχετίζονται μέ ἐλάχιστα γραπτά ὄστρακα καί πλῆθος κωνικῶν κυαθίων. Στό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκαν λείψανα ρωμαϊκοῦ κτιρίου πού εἶχε διαταράξει τά μυκηναϊκά στρώματα.

Περιοχή Ἀσκληπιείου (κτῆμα Ἰμπραήμ Καλουντζῆ, κτ. μερίς 1274)

Βαθιά ἄροση ἀποκάλυψε καί κατέστρεψε ἄγνωστο ἀριθμό τάφων. Ἡ ἔρευνα πού ἀκολούθησε ἁπλῶς πιστοποίησε τήν καταστροφή καί διαπίστωσε ὅτι ἐπρόκειτο γιά κιβωτιόσχημους ὀρθογώνιους τάφους κτερισμένους μέ βαλσαμάρια, δίωτα ἄβαφα κυάθια, πήλινα ἀλάβαστρα.

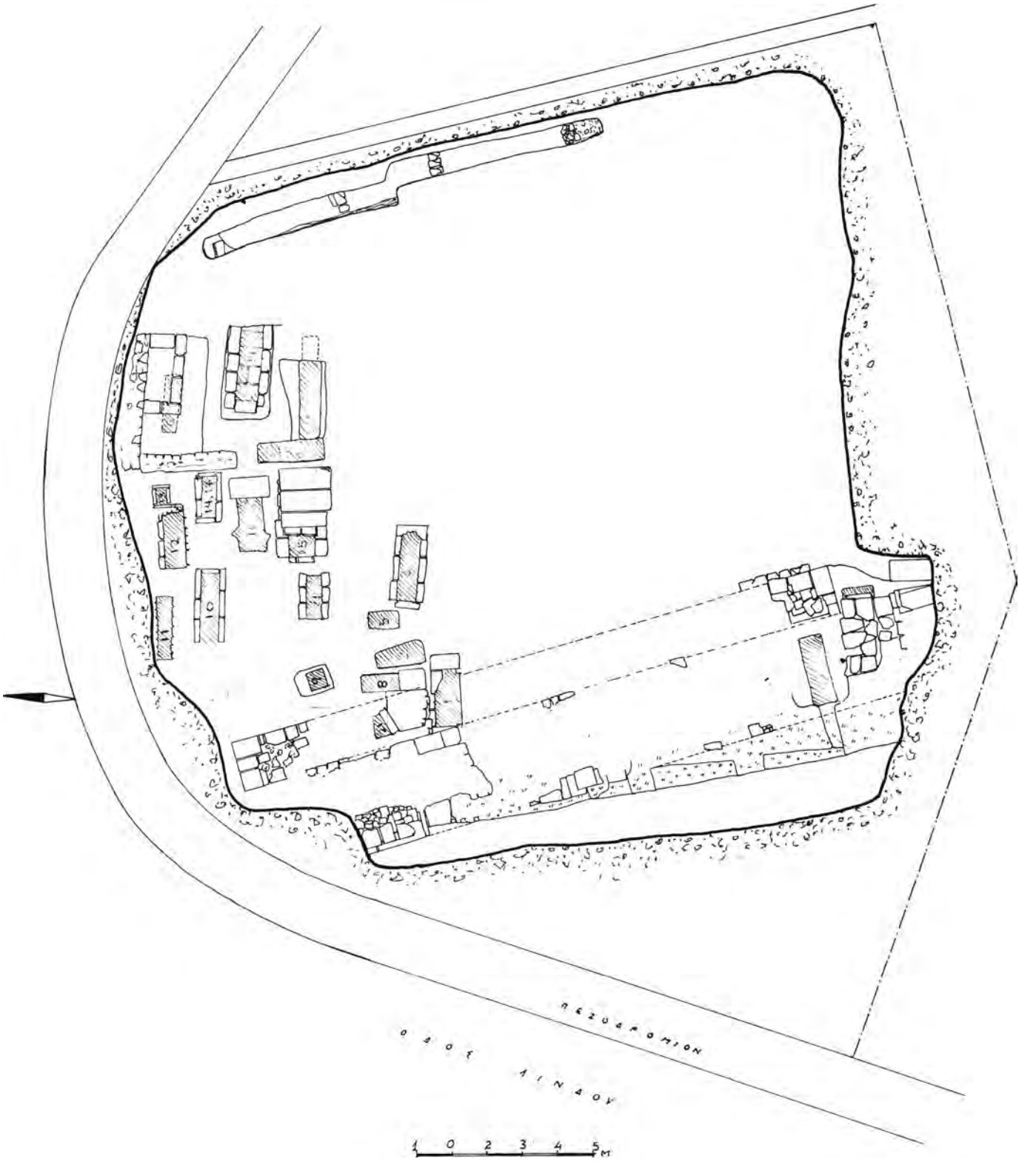

Σχέδ. 1. Ρόδος. Ὁδός Λίνδου καί Γρηγορίου Ε΄. Οἰκόπεδο Βασ. Φωταρᾶ. Κάτοψη τείχους, προτειχίσματος καί τάφων.

Περιοχή Ἀμπάβρη (κτῆμα Ἀν. Σταματιάδη)

Βαθιά ἄροση κατά τό 1974 ἔφερε στήν ἐπιφάνεια πέντε ἐπιτύμβιες στῆλες ἐνεπίγραφες, πλῆθος κεράμων, θραύσματα ἀγγείων. Ἡ ἔρευνα πού ἀκολούθησε μέ καθυστέρηση λόγω ἔλλειψης προσωπικοῦ καί μέσων (20/8-2/9/1976) διαπίστωσε τήν καταστροφή τάφων σέ μεγάλη ἔκταση. Τέσσερις μόνο τάφοι εἶχαν σωθεῖ ἀπό τήν καταστροφή στό νοτιοδυτικό τμῆμα τοῦ κτήματος. Πρόκειται γιά κιβωτιόσχημους τάφους ἀπό πωρόπλακες πού καλύπτονταν προφανῶς μέ κεράμους. Συνήθη κτερίσματα ἦταν ἐρυθρόβαφες ὄλπες, βαλσαμάρια καί δίωτα ἄβαφα κυάθια.

Νίσυρος

Στήν περιοχή Ἁι-Γιάννη στό Μανδράκι, μηχανικός ἐκσκαφέας κατά τή διαμόρφωση τοῦ χώρου γιά κατασκευή σταδίου κατέστρεψε δύο ταφικούς πίθους, πού ἦταν κτερισμένοι μέ βαλσαμάρια, κυάθιο, ἀσκό, λύχνο κ.ἄ. Ἡ ἔρευνα πού ἀκολούθησε (10/8-17/8/1976) δέν ἐντόπισε ἄλλες ταφές στήν περιοχή.

ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Τόν ὑπογράφοντα, πού ἦταν ὑπεύθυνος γιά τά μεσαιωνικά μνημεῖα Δωδεκανήσου, βοήθησαν οἱ ἔκτακτοι ἀρχαιολόγοι Εὐ. Παπαθεοφάνους καί Μ. Μιχαλάκη.

Τό 1976 συντηρήθηκαν καί στερεώθηκαν μνημεῖα καί σπίτια ἰδιοκτησίας τοῦ Τ.Α.Π. καί συντηρήθηκαν τοιχογραφίες.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Κάστρο Λίνδου

Στερεώθηκαν τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ πύργου πού βρίσκεται ἀνατολικά τῆς γνωστῆς ἀνάγλυφης στό βράχο τριημιολίας. Ἐπίσης ἀντικαταστάθηκαν φθαρμένοι πωρόλιθοι στό διοικητήριο τῆς ἱπποτοκρατίας καί ἐνισχύθηκαν οἱ τοῖχοι καί ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει ἀπό τήν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη.

Πύργος Ἁγίου Νικολάου

Συνεχίστηκε ἡ συντήρηση τοῦ πύργου τοῦ Ἁγίου Νικολάου πού ἄρχισε πέρσι. Στόν ἐσωτερικό ἀρχαιότερο παραμόλο ἀντικαταστάθηκαν φθαρμένες πωρόπλινθοι, ἐνισχύθηκαν ἀνώφλια σέ πολεμίστρες καί πόρτες καί ἔγινε ἁρμολόγημα, ὅπου ὑπῆρχε ἀνάγκη.

Πύργος Ἀγγέλων ἤ τῶν μύλων

Συνεχίσαμε καί φέτος τό δύσκολο ἔργο τῆς στερέωσης αὐτοῦ τοῦ πύργου, πού βρίσκεται στό βορινό ἄκρο τοῦ μύλου. Ἔγινε συρραφή ἐξωτερικῶν ρωγμῶν καί ἁρμολόγημα στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τοῦ πύργου.

Ἅγιος Νικόλαος στά Τριάντα

Εἶναι μονόχωρη καμαροσκέπαστη ἐκκλησία καί βρίσκεται μέσα στό χωριό Τριάντα. Μέχρι τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας ἦταν μετόχι τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ. Ἐσωτερικά κοσμεῖται μέ θαυμάσιες τοιχογραφίες, μέ τίς ὁποῖες θά ἀσχοληθοῦμε παρακάτω. Ἡ ὑγρασία πού εἰσχωροῦσε ἀπό τή στέγη καί τούς τοίχους εἶχε κάνει μεγάλη ζημιά στίς τοιχογραφίες. Ἐπισκευάστηκε ἡ στέγη ἐξωτερικά καί κεραμώθηκε. Ἐπίσης ἔγινε ἁρμολόγημα τῶν τοίχων.

Κρατικά ἀκίνητα στή μεσαιωνική πόλη τῆς Ρόδου

Συνεχίστηκε καί τό 1976 μέ ἐντατικό ρυθμό ἡ συντήρηση καί ἡ στερέωση κρατικῶν ἀκινήτων μέσα στή μεσαιωνική πόλη. Τά περισσότερα ἀπ' αὐτά εἶναι ἁπλά καί μικρά σπίτια, στά ὁποῖα διαμένουν φτωχές οἰκογένειες. Ἔγιναν στερέωση ἑτοιμόρροπων τοίχων, ἐπισκευές στεγῶν, ἀνανέωση σοβάδων, ἐπισκευές ξύλινων δαπέδων καί κουφωμάτων κ.ἄ. Εἶναι κτίσματα ἁπλά, ἀλλά μέ ἱστορία αἰώνων. Οἰκοδομημένα στό μεσαίωνα, ἔχουν ὑποστεῖ ἀλλοιώσεις στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας (1523-1912) καί τῆς ἰταλοκρατίας. Ἐπιδίωξη τῆς Ἐφορείας ἦταν ἀφενός νά διατηρηθοῦν οἱ διάφορες μορφικές καί ὅσο ἦταν δυνατό καί οἱ λειτουργικές μέσα στούς αἰῶνες ἀλλαγές πάνω στά κτίσματα καί ἀφετέρου νά γίνουν κατοικίες πού νά πληροῦν τίς σύγχρονες κοινωνικές ἀνάγκες καί τούς ὅρους ὑγιεινῆς διαβίωσης. Συντηρήθηκαν λοιπόν τά παρακάτω σπίτια: Κισθινίου 16, 18 καί 24, Θησέως 19, 23 καί 27, Τληπολέμου 3 καί 8, Τιμοκρέοντος 15 καί 35, Λέοντος Γαβαλᾶ 20, Ἠρίννης 10, Δωσιάδου 16, Ἑβραίων Μαρτύρων 41 καί Περικλέους 25Α. Ἐπίσης ἄρχισε νά ξαναχτίζεται ἕνας ἀναλημματικός τοῖχος στή βορειοανατολική πλευρά τοῦ παλατιοῦ τοῦ μεγάλου μαγίστρου, πού γκρεμίστηκε πέρσι στή διάρκεια μιᾶς μεγάλης νεροποντῆς. Ὁ τοῖχος εἶχε χτιστεῖ στά χρόνια τῆς ἰταλοκρατίας.

Ἀρχοντικό Νικολάου Βουβάλη στήν Κάλυμνο

Χτίστηκε, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή χαραγμένη στό μαρμάρινο ὑπέρθυρο τῆς ἐξώπορτας, στά 1896 ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα Ἀλέξανδρο Ἀνδρέη καί ἦταν ἡ κατοικία του μεγαλέμπορου σφουγγαριῶν Νικολάου Βουβάλη. Εἶναι ἕνα τριώροφο σπίτι νεοκλασικοῦ ρυθμοῦ (Π ί ν. 307 α), πού περιβάλλεται ἀπό ἕνα μεγάλο κῆπο, γεμάτο πορτοκαλιές, λεμονιές, κυπαρίσσια καί ἄλλα δέντρα. Μετά τό θάνατο τῆς συζύγου τοῦ Βουβάλη Αἰκατερίνης, τό σπίτι περιῆλθε στήν κυριότητα τοῦ Ἱδρύματος Ἐλέους καί ἀπό τότε, ἀκατοίκητο, ρήμαξε. Μέ ἐνέργειες τοῦ ἀείμνηστου Λάζαρου Τηλιακοῦ δωρήθηκε στό ἑλληνικό δημόσιο μέ τόν ὅρο νά στεγάσει τό μουσεῖο Καλύμνου. Τό καλοκαίρι τοῦ 1973 ἡ Ἐφορεία παρέλαβε τό σπίτι μαζί μέ τά ἔπιπλα καί τά σκεύη (Π ί ν. 307 γ) πού εἶχαν περισωθεῖ.

Μιά μεγάλη πόρτα μέ τοξωτό ὑπέρθυρο (Π ί ν. 307 β) ὁδηγεῖ στήν αὐλή καί μιά δεντροστοιχία ἀπό κυπαρίσσια στό σπίτι. Μπρός ἀπό τή μεγάλη δίφυλλη πόρτα ὑπάρχει ἕνα προστῶο στηριζόμενο ἀπό τέσσερις ἀρράβδωτες μαρμάρινες κολόνες. Στό ἰσόγειο καί τόν πρῶτο ὄροφο τά δωμάτια παρατάσσονται δεξιά καί ἀριστερά ἑνός διαδρόμου σέ σχῆμα γάμμα. Τό γραφεῖο τοῦ Ν. Βουβάλη, μέ μιά πλούσια σχετικά βιβλιοθήκη, ἡ ἐπίσημη τραπεζαρία, ἡ καθημερινή τραπεζαρία, τό καθημερινό σαλόνι, δύο κουζίνες καί τά κελάρια βρίσκονται στό ἰσόγειο. Στόν πρῶτο ὄροφο ὑπάρχουν τέσσερα δωμάτια, τρεῖς κρεβατοκάμαρες καί μεγάλη αἴθουσα ὑποδοχῆς. Τό τελευταῖο στολίζεται ἀπό τά ὑπερφυσικοῦ μεγέθους πορτραῖτα τοῦ Βουβάλη καί τῆς συζύγου του, πορταῖτα μελῶν τῆς οἰκογένειας, καμωμένα ἀπό τόν Καλύμνιο ζωγράφο Γεώργιο Οἰκονόμου, καί ἀπό πίνακες ζωγραφισμένους ἀπό τήν Αἰκατερίνη Βουβάλη. Ἐπίσης στολίζουν τό σαλόνι ἔπιπλα κλασικῆς τεχνοτροπίας καί nouveau style μεγάλα ἀγγεῖα ἀπό πορσελάνη, μιά μικρή ἀρχαιολογική συλλογή κ.ἄ.

Στόν τρίτο ὄροφο ὑπάρχουν τρία ἀκόμα δωμάτια καί κάτω ἀπό τήν ἀνατολική πτέρυγα τοῦ ἰσογείου καί τή δυτική κουζίνα ἐκτείνεται ὑπόγειο, ὅπου φυλάσσονταν τά κρασιά, τά λάδια καί ἄλλα τρόφιμα.

Φέτος, ἐκπονήθηκε ἡ μελέτη στερέωσης τοῦ κτιρίου ἀπό τήν ἀρχιτέκτονα Ἀν. Μουτσοπούλου καί ἄρχισαν συνάμα οἱ ἐπισκευές.

Ἀρχοντικό Χατζηαγαπητοῦ στή Σύμη

Βρίσκεται στό Χωριό τῆς Σύμης, ψηλό ἐπιβλητικό κτίριο (Π ί ν. 308 α), χτισμένο μέ γκρίζες μικρές πέτρες. Μόνο τά ἀνώφλια τῶν παραθύρων καί τῶν πορτῶν ἀποτελοῦνται ἀπό μεγάλες βαριές πέτρες. Οἰκοδομημένο στήν πλαγιά ὑψώματος, ἀπό τό βοριά φαίνεται τριώροφο καί ἀπό τό νοτιά ἰσόγειο. Μιά χαλικόστρωτη αὐλή περιβάλλει τή νότια πλευρά τοῦ σπιτιοῦ καί διαβαίνοντας ἕνα προστῶο περνᾶς στή μεγάλη μακρόστενη αἴθουσα ὑποδοχῆς (Π ί ν. 308 β). Στό βάθος στά βόρεια τῆς αἴθουσας ὁ ὀντάς μέ τούς ξύλινους σοφάδες πού ὁδηγεῖ σ' ἕναν ἐξώστη. Ἡ αἴθουσα ὑποδοχῆς ἦταν στολισμένη μέ τοιχογραφίες, πού ἔχουν πάθει μεγάλες ζημιές.

Διάφορα διακοσμητικά περιτρέχουν τούς τοίχους καί πάνω ἀπό τίς τέσσερις πόρτες πού ὁδηγοῦν σέ ἰσάριθμα δωμάτια ἔχουν ἀπεικονιστεῖ τά σύμβολα τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν. Δεξιά καί ἀριστερά τῆς αἴθουσας ὑποδοχῆς βρίσκονται ἡ τραπεζαρία, τά ὑπνοδωμάτια, ἡ κουζίνα καί τό κελάρι. Στά δύο παρακάτω πατώματα, πού ἔχουν ὄψη στό βοριά, βρίσκονται ἀποθῆκες, κρυψῶνες, σταῦλοι, ὀρνιθῶνες καί μπρός ἀνοίγεται ἡ κάτω αὐλή μέ τόν κῆπο. Τό ἀρχοντικό τοῦ Χατζηαγαπητοῦ εἶναι χτισμένο τό 18ο αἰ. Δέν ἔχει στέγη καί πολλοί ἀπό τούς τοίχους του εἶναι ἑτοιμόρροποι. Ἡ ἀρχιτέκτων Ἀν. Μουτσοπούλου ἐκπόνησε μελέτη γιά τή στέγαση καί στερέωσή του. Ἄρχισε τό ἁρμολόγημα ἐξωτερικά καί ἡ κάλυψη τοῦ κτίσματος.

Τό «Κονάκι» στό Καστελλόριζο

Ἀνατολικά τοῦ οἰκισμοῦ, πάνω σ' ἕνα ὕψωμα, βρίσκεται ἕνα μεγάλο ὀρθογώνιο κτίσμα, γνωστό μέ τήν ἐπωνυμία «Κονάκι». Φαίνεται ὅτι χτίστηκε στή διάρκεια τῆς φραγκοκρατίας, ἀνεξάρτητο ὀχυρό δυτικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου. Τούς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας πρόσθεσαν βορινά καί νότια ὄροφο, γιά νά χρησιμεύσει ὡς κατοικία τοῦ Τούρκου διοικητῆ τοῦ νησιοῦ. Ἀργότερα, στήν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ αἰώνα μας ἀπό τό γαλλικό στρατό, πού ἔκανε κατοχή στό νησί γιά λίγα χρόνια, καί μετά ἀπό τούς Ἰταλούς δέχτηκε καί ἄλλες ἀλλοιώσεις. Τώρα δίνει τήν ἐντύπωση ἑνός ἄκομψου καί μπερδεμένου ἀρχιτεκτονικά κτιρίου. Στό ἰσόγειο, ἰδιαίτερα στήν ἀνατολική καί βορινή πλευρά, διατηρεῖ τόν ὀχυρωματικό χαρακτήρα, ἐνῶ στόν ὄροφο ἔχει τήν ὄψη ἑνός μεγάλου σπιτιοῦ μέ πολλά μακρόστενα παράθυρα. Στή διάρκεια τοῦ τελευταίου πολέμου ἔπαθε μεγάλες ζημιές. Ἔχει μεγάλες ρωγμές στή στέγη του καί στούς τοίχους· τά κουφώματά του ἔχουν καταστραφεῖ, σοβάδες δέν ὑπάρχουν, τά ξύλινα πατώματα καί οἱ ὀροφές ἔχουν σαπίσει κτλ. Ἀποφασίστηκε νά στερεωθεῖ γιά νά στεγάσει τό μουσεῖο Καστελλόριζου. Τή μελέτη συντήρησης ἐκπόνησε ἡ ἀρχιτέκτων Ἀν. Μουτσοπούλου. Ἄρχισε ἡ συρραφή τῶν τοίχων, ἡ ἐπισκευή τῆς στέγης, τῶν ξύλινων ὀροφῶν καί τῶν δαπέδων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ἅγιος Νικόλαος στά Τριάντα

Πιό πάνω ἀναφερθήκαμε στήν κτιριακή συντήρηση τοῦ μνημείου. Ἐσωτερικά ὅλες οἱ ἐπιφάνειες τῆς ἐκκλησίας ἦταν ὑδροχρωματισμένες. Ἀπό ὑπηρεσιακό καθῆκον καί μή ἔχοντας καμιά ἐλπίδα νά βροῦμε κάτω ἀπό τά ὑδροχρώματα ζωγραφική, κάναμε τό 1976 μιά μικρή ἔρευνα. Ἐντοπίστηκαν ἀμέσως τοιχογραφίες, πού κοσμοῦσαν τήν καμαρωτή στέγη καί τό Ἱερό Βῆμα τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ὑγρασία πού διαπερνοῦσε τή στέγη καί τούς τοίχους τοῦ μνημείου εἶχε καταστρέψει ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τή ζωγραφική, ἰδιαίτερα τοῦ βορινοῦ μισοῦ τῆς καμάρας καί τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Τό συνεργεῖο συντήρησης μέ μηχανικό τρόπο καθάρισε τίς τοιχογραφίες καί ἄρχισε στερέωση.

Οἱ εὐαγγελικές παραστάσεις ἦταν διαταγμένες σέ τρεῖς ζῶνες πού περιέτρεχαν τήν ἐκκλησία ξεκινώντας ἀπό τή νοτιοανατολική ἄκρη καί τελείωναν στή βορειοανατολική. Στήν πάνω ζώνη, ἀπό τίς δέκα σκηνές πού ὑπῆρχαν ἀρχικά, διακρίνονται μισοκαταστραμμένες: ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἡ Προσκύνηση τῶν μάγων, ἡ Βάπτιση καί ὁ Γάμος στήν Κανά. Στή μεσαία ἡ κατάσταση εἶναι κάπως καλύτερη, ἀπό τίς δέκα σκηνές πού ὑπῆρχαν σώζονται, πάντα μέ μεγάλες ἤ μικρές ζημιές, ἑπτά: ἡ Θεραπεία τοῦ τυφλοῦ, ἡ Θεραπεία της αἱμορροούσας, ἡ Ἀνάσταση τῆς θυγατέρας τοῦ Ἰαείρου, ἡ Θεραπεία του παραλυτικοῦ τῆς Καπερναούμ, ὁ Χριστός πειραζόμενος στήν ἔρημο, ἡ Ἔγερση τοῦ Λαζάρου καί ἡ Μεταμόρφωση. Ἡ τελευταία ζώνη περιέχει σκηνές ἀπό τά πάθη τοῦ Χριστοῦ καί κλείνει μέ τήν Ἀνάσταση καί ἕνα ἐπεισόδιο μετά τήν Ἀνάσταση. Ὅλες σχεδόν οἱ σκηνές αὐτῆς τῆς ζώνης εἶναι σέ καλή κατάσταση διατήρησης: ὁ Μυστικός Δεῖπνος, ὁ Νιπτήρας, ἡ Προσευχή τοῦ Χριστοῦ στή Γεσθημανῆ, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, ἡ Ἄρνηση τοῦ Πέτρου, ὁ Χριστός κρίνεται ἀπό τούς ἀρχιερεῖς, ὁ Χριστός κρίνεται ἀπό τόν Πιλάτο, ὁ Ἐμπαιγμός τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ἑλκόμενος, ἡ Ἀνάβαση τοῦ Χριστοῦ στό Σταυρό, ἡ Κάθοδος στόν Ἅδη, οἱ Γυναῖκες στό μνῆμα καί τό «Μή μου ἅπτου». Στήν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μόλις διακρίνεται ἡ Ἀνάληψη. Στήν ἡμικυλινδρική ἁψίδα ἴχνη μόνο ἀπό συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καί στό τεταρτοσφαίριο τμῆμα μόνο σώζεται ἀπό τό προφητικό ὅραμα, ὅπου ὁ Χριστός ἐμφανίζεται ἔνθρονος φερόμενος ἀπό Σεραφείμ καί Χερουβείμ.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στά Τριάντα εἶναι ἔργο ἑνός ταλαντούχου καλλιτέχνη, πού διακρίνεται γιά τήν τόλμη τόσο στή σύνθεση καί τό σχέδιο, ὅσο καί στήν εἰκονογραφία. Γνωρίζει πολύ καλά τή βυζαντινή καί τή δυτική ζωγραφική παράδοση, ὅπου ὁ συγκερασμός τους δίνει σχεδόν πάντα ἕνα ἐξαιρετικό ἀποτέλεσμα. Ζωγραφίζει ἐλεύθερα μέ γρήγορες καί σταθερές πινελιές καί γεμίζει τίς σκηνές του μέ πλῆθος μορφῶν ἰδιαίτερα στά πάθη. Ξεπερνᾶ σέ τόλμη τούς σύγχρονούς του δυτικούς ζωγράφους, ἰδιαίτερα στήν ἐξιστόρηση τοῦ ἐμπαιγμοῦ του Χριστοῦ (Π ί ν. 309). Ἀλῆτες καί ἄνθρωποι τοῦ ὑπόκοσμου, πού διακρίνονται ἀπό τά κουρεμένα κεφάλια τους καί τά ἀνυπόδητα πόδια τους, σηκώνουν τόν κοντό χιτώνα τους καί ἐπιδεικνύουν στό Χριστό τά γυμνά ὀπίσθιά τους ἤ τόν κτυποῦν. Μιά θλιβερή ὀρχήστρα ἀποτελούμενη ἀπό

τυμπανιστές, φλαουτίστες, σαλπιγκτές καί ἕναν τσαμπουνιέρη, θορυβεῖ δίνοντας τό ρυθμό σέ δυό ἁλῆτες πού χορεύουν. Στό μέσο τῆς σκηνῆς ἡ γιγαντιαία μορφή τοῦ ἔνθρονου Χριστοῦ ἐξουθενωμένη, ἀλλά μαζί καί μεγαλόπρεπη. Αὐτή ἡ ἀντίθεση ἀπό τή μιά τοῦ θορύβου καί τῆς αἰσχρότητας τοῦ ὄχλου καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ πραότητα καί ἡ ἐξουθένωση τοῦ Χριστοῦ αὐξάνει τή δραματικότητα τῆς παράστασης.

Ἡ τεχνοτροπική συγγένεια αὐτῶν τῶν τοιχογραφιῶν μέ ἔργα τῶν Ρίτσων, τοῦ Νικολάου Τζαφούρη, τοῦ Ἀνδρέα Παβία, τοῦ Ἀγγελου Πιτζαμάνου κ.ἄ. καί συνάμα οἱ εἰκονογραφικές ὁμοιότητες μέ ἔργα τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. χρονολογοῦν τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν ἀρχή τοῦ 16ου αἰ.

Ἁγία Ἐλεούσα

Στό δυτικό τμῆμα τῆς ομώνυμης μονόχωρης καμαροσκέπαστης ἐκκλησίας διατηρεῖται τμῆμα ἀπό τό ζωγραφικό διάκοσμο. Στό δυτικό τοῖχο ἡ Δευτέρα Παρουσία καί στό βορινό καί νότιο τοῖχο σκηνές ἐμπνευσμένες ἀπό τό βιβλίο τῆς Γένεσης. Ἔγινε καθαρισμός μέ μηχανικό τρόπο τῶν ἀσβεστωμάτων καί τῶν ἁλάτων καί στερέωση τοῦ χρώματος.

Παναγία ἡ Μυρτενή

Στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ Τριάντα βρίσκεται ἡ μονόχωρη καμαροσκέπαστη ἐκκλησία, μέ πολύ λίγες λαϊκές τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰ. στό βορινό τοῖχο. Ἔγινε στερέωση, καθαρισμός μέ μηχανικό τρόπο καί στερέωση τοῦ χρώματος.

Ἅγιος Νικόλαος Καστελλόριζου

Συνεχίστηκε καί φέτος ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν πού ἀποτοιχίστηκαν πέρσι ἀπό τήν ἐρειπωμένη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί ἐκτέθηκαν στό Μουσεῖο Καστελλόριζου.

Παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στήν Ἁγία Κάρα Σύμης

Στό Νημποριό τῆς Σύμης, στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν γιά τήν πλακόστρωση τῆς αὐλῆς τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Κάρας ἐμφανίστηκε μιά ἡμικυκλική ἐξωτερικά καί ἐσωτερικά ἁψίδα μέ κατεύθυνση πρός Ν. Εἶναι φανερό ὅτι ἀνῆκε σέ κάποιο πρόσκτισμα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Νημποριοῦ, πού τά λείψανά της καί τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου της ἐκτείνονται βορινά. Ἡ ἁψίδα σώζεται μέχρι τό ὕψος τοῦ 1 μ. Ἀπό τό ζωγραφικό διάκοσμο πού τήν κοσμοῦσε, σώθηκε ζώνη, ὅπου παριστάνονται μεγάλοι σταυροί πάνω σέ βαθμιδωτά βάθρα, περιβαλλόμενοι ἀπό φοινικόδεντρα. Ἡ ἁψίδα στεγάστηκε καί κατασκευάστηκε εἴσοδος πρόσπελασής της μέσα ἀπό τό ἐκκλησάκι τῆς Ἁγίας Κάρας. Ἐπίσης τό συνεργεῖο συντήρησης στερέωσε τίς τοιχογραφίες.

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΛΙΑΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Μέ τήν ἴδια σύνθεση προσωπικοῦ, ὅπως καί στό παρελθόν, ἀσκήθηκαν καί κατά τό ἔτος 1976 οἱ ἁρμοδιότητες τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοπωλείων καί Ἰδιωτικῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν.

Εἴκοσι νέοι κάτοχοι ἀρχαίων προστέθηκαν στούς 260 πού ἤδη ὑπῆρχαν καί σέ ὀκτώ ἰδιῶτες ἀναγνωρίστηκε τό δικαίωμα κατάρτισης ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς· ὁ ἀριθμός τῶν ἰδιωτικῶν συλλογῶν ἔφτασε ἔτσι στίς 46.

Χίλια πεντακόσια περίπου ἀρχαῖα κατέγραψε ἡ Ἐφορεία στά χέρια ἰδιωτῶν κατόχων, 350 εἰκόνες καί μεταβυζαντινά ἀντικείμενα καθώς καί 5.000 νομίσματα – τά τελευταῖα σέ συνεργασία μέ τό Νομισματικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀξιοσημείωτα μεταξύ τῶν ἀρχαίων εἶναι, στήν κατοχή τοῦ Νικολάου Ἀπέργη, μία χάλκινη ὑδρία τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μέ σειρήνα καί ἀνθέμιο στήν κάθετη λαβή, καί δύο χάλκινα ἀγγεῖα πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἕνας κάδος καί μία λεμβόσχημη πρόχους, μέ πλαστικές προτομές στίς λαβές καί στήν προχοή. Ἀπό τή μεγάλη καί πολύ ἐνδιαφέρουσα συλλογή τοῦ Βασιλείου Φαληρέως, τῆς ὁποίας τή δημοσίευση ἑτοιμάζει ἡ M. Caskey, ἔχουν καταγραφεῖ μόνο τά ἀγγεῖα, 350 περίπου, μεταξύ τῶν ὁποίων ὑπερτεροῦν ἀριθμητικά τά κορινθιακά καί τά βοιωτικά τοῦ τέλους τοῦ 6ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τῶν ὑπόλοιπων, 200 περίπου, ἀντικειμένων ἄλλων κατηγοριῶν (πήλινα εἰδώλια, χάλκινα μικροαντικείμενα καί μαρμάρινα γλυπτά) δέν ἔχει τελειώσει ἀκόμη ἡ καταγραφή.

Σέ συνεργασία μέ τήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν ἔγινε ὁ κατάλογος τῆς συλλογῆς τοῦ Ἰωάννου Κωνσταντόγλου, τήν ὁποία ἀπαρτίζουν εἰκόνες καί ποικίλα μεταβυζαντινά καί λαϊκῆς τέχνης ἀντικείμενα, κυρίως ἐκκλησιαστικῆς χρήσης, ὅπως ἀσημένιοι καί ξυλόγλυπτοι σταυροί, ἀσημένιοι δίσκοι καί ἅγια ποτήρια, ἐξαπτέρυγα, θυμιατήρια κτλ.

Ἀπό τήν Παρασκευή Γεωργαλᾶ δηλώθηκε ἡ κατοχή ἑνός σημαντικοῦ χειρόγραφου φύλλου Εὐαγγελίου τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. μικρασιατικῆς προέλευσης.

Στό ἐξωτερικό συγκεντρώθηκαν τά ἀρχαῖα πού κατέχουν ὁ Μάρκος Κιοσέογλου καί ὁ Πρόδρομος Μέλλον· ὁ πρῶτος περί τίς 60, ἀξιόλογες τό πλεῖστον, μεταβυζαντινές εἰκόνες καί μερικά λιγότερο σημαντικά ἀρχαῖα ἑλληνικά καί αἰγυπτιακά μικροαντικείμενα, καί ὁ δεύτερος μία σειρά ἀπό χάλκινα βυζαντινά σταθμία καί σταυρούς, καθώς καί μερικά πήλινα ἀγγεῖα τῆς 3ης καί 2ης χιλιετίας, μικρασιατικῆς προέλευσης.

Ἀπό τό ἐξωτερικό εἰσάχθηκαν συνολικά 625 ἀρχαῖα, ἀγγεῖα καί εἰδώλια κυρίως, 35 εἰκόνες καί βυζαντινά μικροαντικείμενα καί 3.000 περίπου νομίσματα, ἀπό τά ὁποῖα πολλά ἐνδιαφέροντα προστέθηκαν στίς συλλογές νομισμάτων Γ. Λαζαρίδη, Κ. Γεωργιάδου, Ἀλ. Παπαδοπούλου. Ἀπό τά ἀρχαῖα πού εἰσάχθηκαν, 400 ἀγγεῖα ἐτρουσκικῶν καί κατωιταλιωτικῶν ἐργαστηρίων, διατίθενται στό ἐμπόριο, ὑπό τήν ἐποπτεία τῆς Ἐφορείας, ἀπό τήν Ε.Π.Ε. Ἀχελῶος.

Ἑπτά ἀπό τίς παλιότερες συλλογές πλουτίστηκαν μέ νέα προσκτήματα, κυρίως νομίσματα καί μικροτεχνήματα· σημειώνουμε χωριστά τήν ἀξιόλογη σειρά ἀπό μελαμβαφή ἀγγεῖα ἀρχαϊκῶν καί κλασικῶν χρόνων στήν κατοχή τοῦ Ἐμμ. Χαριτάτου.

Μία νέα δωρεά ἀπό 94 εἰκόνες τῆς συλλογῆς Γεωργίου Τσακύρογλου ἔγινε πρός τήν Ἑστία Νέας Σμύρνης.

Μεταβολή σημειώθηκε ἐπίσης στή συλλογή Δημητρίου Οἰκονομοπούλου. Μετά τή σύλληψη τῶν δραστῶν τῆς διαρρηξης πού σημειώθηκε τόν περασμένο χρόνο στή συλλογή, ἀνακαλύφθηκε καί μέρος ἀπό τά κλοπιμαῖα, τά ὁποῖα καί ἐπεστράφηκαν στό νόμιμο κάτοχό τους: 30 εἰκόνες καί μικροαντικείμενα βυζαντινῆς τέχνης, 120 νομίσματα καί 11 μολυβδόβουλλα. 94 ἀρχαῖα, τά ὁποῖα τό ἔτος 1972 εἶχαν κατασχεθεῖ στά χέρια τῆς Μαρίας Καφούρου (ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 695) ἀποδόθηκαν ἐπίσης στήν κάτοχό τους μετά ἀπό δικαστική ἀπόφαση.

Οἱ ἀγορές ἀρχαίων καί εἰκόνων, πού πραγματοποιήθηκαν στά ἀρχαιοπωλεῖα τῶν Ἀθηνῶν, σημείωσαν σημαντική αὔξηση σέ σχέση μέ παλιότερα· 15 ἀρχαιοπωλεῖα δήλωσαν συνολικά 3.000 περίπου νέα ἀποκτήματα, δηλαδή 1.627 ἀρχαῖα καί 310 εἰκόνες.

Σέ θέματα ἀρχαιοκαπηλίας, τέλος, ἡ Ἐφορεία ἔδωσε ὅπως καί κατά τό παρελθόν τίς ἀναγκαῖες γνωματεύσεις στίς ἀστυνομικές καί δικαστικές ἀρχές.

Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΙΝΑΚΕΣ

"Αρτα: α) Ὁδός Βασιλέως Πύρρου. Ὁ ὑστεροαρχαϊκός ναός, μετά τήν ἀνασκαφή τοῦ 1976, β) Ἐθνική ὁδός Ἰωαννίνων-"Αρτας. "Αποψη τῆς ἀνασκαφῆς, γ) Ὁδός Νικηφόρου Ἀγγέλου. "Αποψη τῆς ἀνασκαφῆς.

Ι. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἄρτα: α) Ὁδός Μακρυγιάννη καί Τζαβέλλα. Ὁ μεγάλος ἀρχιτεκτονικός ἀγωγός τῆς Ἀμβρακίας, β) Δρόμος στά βόρεια τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου. Ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς, γ) Ὁδός Ἁγίου Βασιλείου 26. Θεμέλια ἀρχαίων οἰκιῶν.

Π. ΒΟΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

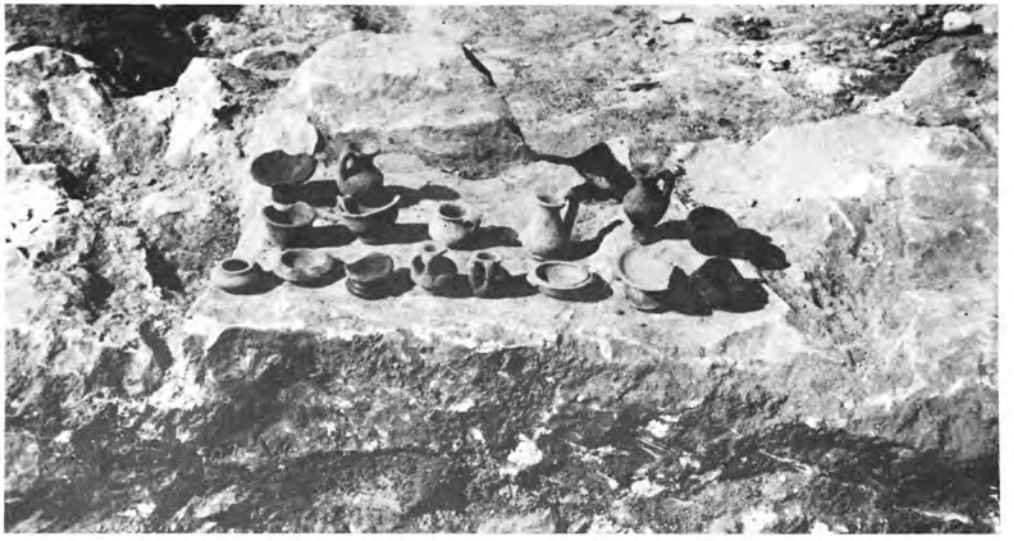

α) Ἄρτα. Ὁδός Ἁγίου Νικολάου. Μικύλλα ἀγγεῖα, β) Διχομοίρι Ἄρτας. Χάλκινο ἀγαλμάτιο κορασίδας,
γ-δ) Διχομοίρι Ἄρτας. Ὁ λόφος Τούρλα ἀπό Δ. καί τμῆμα τείχους τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης.

Λευκάδα. Στενό Νυδρίου: α-β) Οἱ τύμβοι R 26, R 27 καί R 21, R 29-31, R 25 τῆς ἀνασκαφῆς Dörpfeld.

α) Νεκρομαντεῖο. Ὁ ἀνατολικός τοῖχος τοῦ δωματίου Α πρίν καί μετά τίς ἀναστηλωτικές ἐργασίες, β, γ) Ἀμμότοπος. Οἰκία Α. Ἄποψη τῶν ἐσωτερικῶν διαχωριστικῶν τοίχων καί τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄρτα. Οἰκόπεδο Ἐμπορικοῦ καί Βιομηχανικοῦ Ἐπιμελητηρίου: α) Ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς, β) Ἀποχετευτικός ἀγωγός κατά μῆκος τοῦ προσκηνίου, γ) Κοῖλο θεάτρου. Θεμέλια κυκλικῶν χώρων.

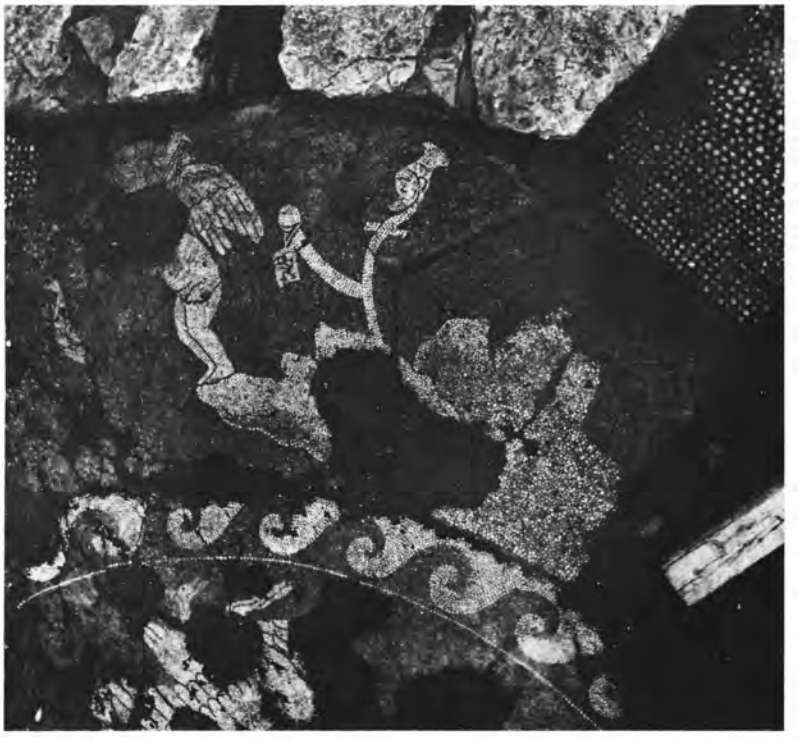

Ἄρτα. Οἰκόπεδο Ἐμπορικοῦ καί Βιομηχανικοῦ Ἐπιμελητηρίου: α-β) Ψηφιδωτά δάπεδα.

Ἄρτα. Οἰκόπεδο Ἐμπορικοῦ καί Βιομηχανικοῦ Ἐπιμελητηρίου: α-ε) Εὑρήματα ἀπό τήν ἀνασκαφή.

α) Ἄρτα. Ὁδός Πλάτωνος 2. Νοτιοανατολική ὄψη τῶν τοίχων Β καί Γ, β) Λάκκα Σούλι. Κοντάτες. Ἐνεπίγραφη στήλη, γ) Καμαρίνα. Γενική ἄποψη ἀνασκαφῆς ρωμαϊκοῦ κτίσματος.

Ἄρτα. Ὁδός Μπιζανίου: α-β) Ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς.

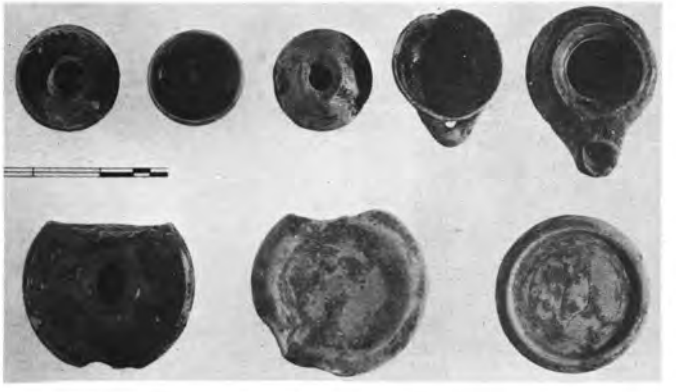

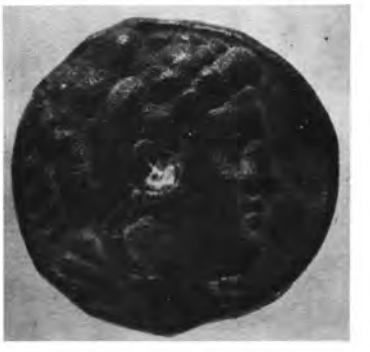

Ἄρτα. Ὁδός Μπιζανίου: α) Δεῖγμα τοιχοποιίας κλασικῶν σπιτιῶν, β-στ) Εὑρήματα ἀπό τήν ἀνασκαφή.

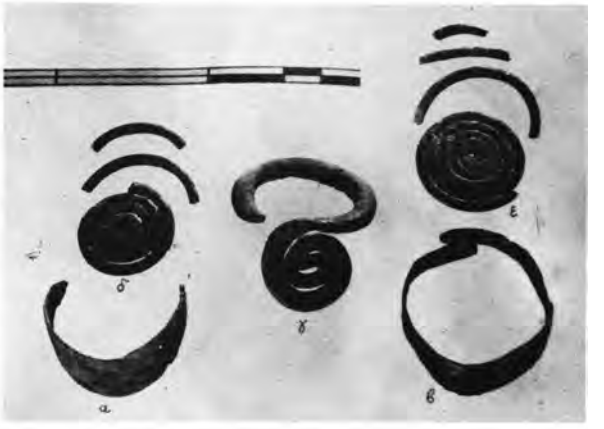

α-β) Ρωμανό Ἰωαννίνων. Χάλκινα εὑρήματα ἀπό κιβωτιόσχημο τάφο στή θέση Μπαξές, γ-δ) Πανεπιστημιούπολη Ἰωαννίνων. Ἀπόψεις τῆς ἀνασκαφῆς.

Πανεπιστημιούπολη Ἰωαννίνων: α-δ) Ὁ τάφος XII καί εὑρήματα ἀπό αὐτόν, ε-στ) Εὑρήματα ἀπό τήν ἐπίχωση μεταξύ τῶν τάφων.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Μουσεῖο Ἰωαννίνων: α-ε) Εὑρήματα ἀπό τή Δράμεση Θεσπρωτίας.

Πολύλοφο. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος: α) Ὁ τροῦλος καί τό νότιο σκέλος τοῦ σταυροῦ, β) Ἐπιγραφή πάνω ἀπό τή δυτική θύρα, γ) Ἀποκαθήλωση στήν κόγχη τῆς Πρόθεσης, δ) Ὁ Ἅγιος Τρύφων στό δυτικό τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Πολύλοφο. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος: α) Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στό δυτικό τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, β) Ὁ μυλωνάς στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα, γ) Τό κεντρικό τμῆμα τοῦ τέμπλου.

Πολύλοφο. Ζωοδόχος Πηγή: α) Ἡ πρόσοψη τοῦ ναοῦ, β) Ἐπιγραφή δυτικοῦ τοίχου, γ) Τεταρτοσφαίριο κόγχης Ἱεροῦ. Ἡ Θεοτόκος σέ προτομή.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Πολύλοφο. Ζωοδόχος Πηγή: α) Νότιο τμῆμα κόγχης Ἱεροῦ, β) Πρόθεση. Ἡ Ἄκρα Ταπείνωση.

Πολύλοφο. Ζωοδόχος Πηγή. Ἀνατολικός τοῖχος Ἱεροῦ. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος μέ τόν Πρόχορο.

Πολύλοφο. Ζωοδόχος Πηγή: α) Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος στό βόρειο τοῖχο, β) Σταύρωση καί Ἀποκαθήλωση στό δυτικό τοῖχο.

Πολύλοφο. Ζωοδόχος Πηγή. Βόρειος τοῖχος: α) Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καί Μεταμόρφωση, β) Οἱ Μυροφόρες στό μνῆμα.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Καπέσοβο. Ἅγιος Νικόλαος: α) Κτιτορική ἐπιγραφή, β) Ὁ κτίτωρ Ἰωαννοῦτζος Ἀλεξίου, γ) Ὁ ἄμβωνας.

Καπέσοβο. Ἅγιος Νικόλαος: α) Χριστός Μέγας Ἀρχιερεύς (1789), β) Θεοτόκος Ρόδον τό Ἀμάραντον (1789), γ) Ἅγιος Γεώργιος (1789), δ) Ἅγιος Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Καπέσοβο. Παναγία: α) Τοιχογραφία βόρειου τοίχου, β) Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.

Καπέσοβο. Παναγία: α) Ἡ κτιτορική ἐπιγραφή δεξιά τῆς δυτικῆς θύρας, β) Χριστός Μέγας Ἀρχιερεύς (1730), γ) Τό τέμπλο.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Καστανιά Κόνιτσας. Ἅγιος Νικόλαος: α) Σιλβέστρου Δέσου: Προσκύνηση τῶν Μάγων, β) Ἅγιος Νικόλαος, γ) Βάπτιση.

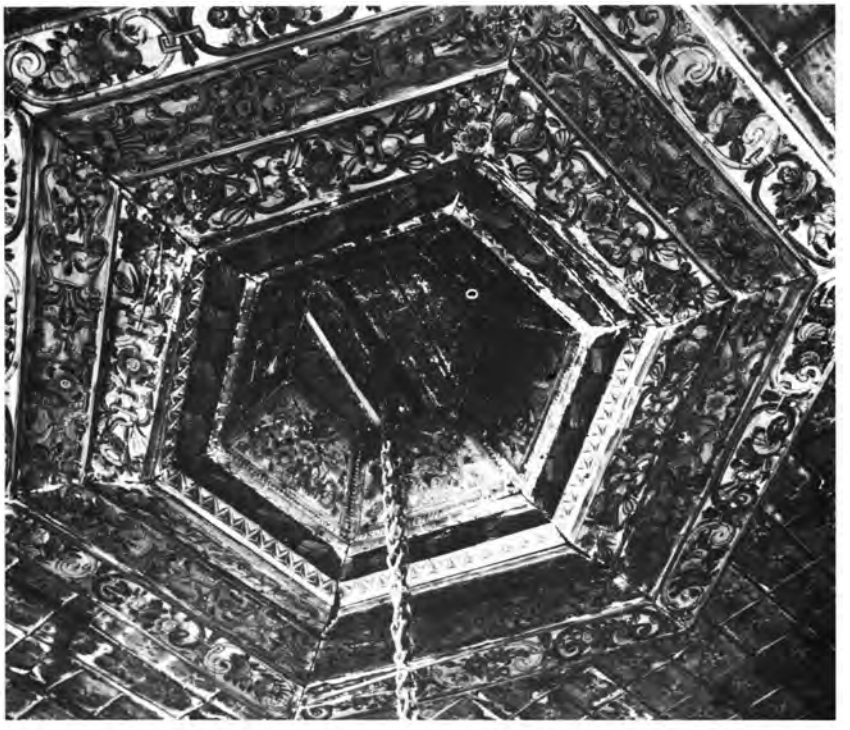

Καστανιά Κόνιτσας. Ἅγιος Δημήτριος: α) Ὀροφή, β) Ἐπισκοπικός θρόνος.

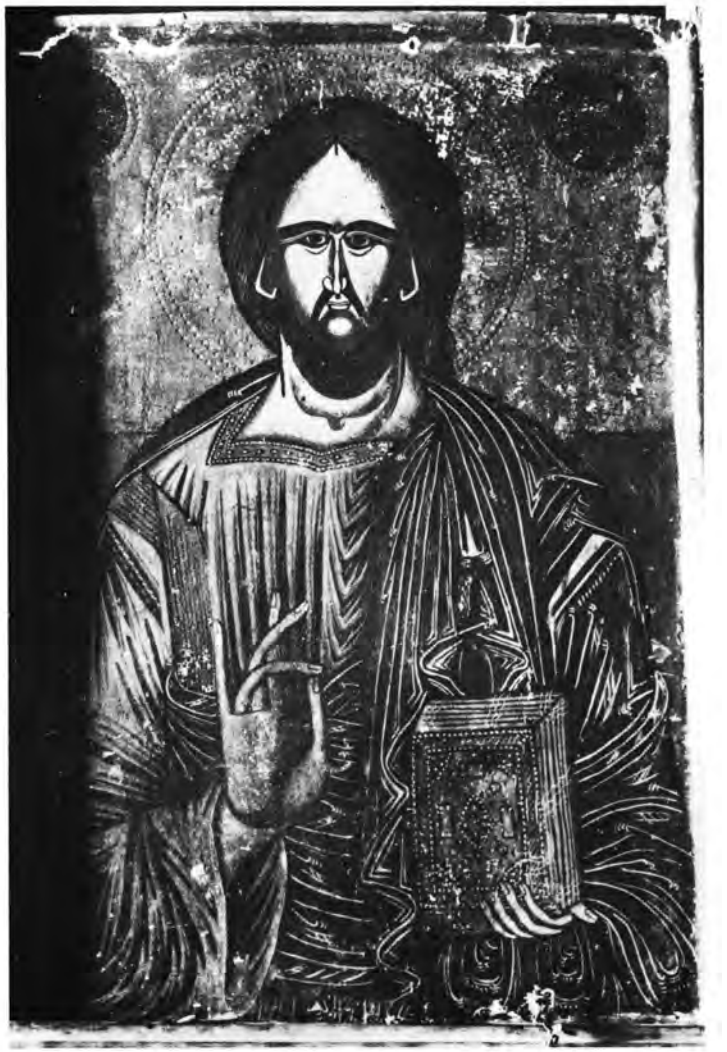

Καστανιά Κόνιτσας. Άγιος Δημήτριος: α) Βημόθυρα, β) Χριστός Παντοκράτορας

α) Φρούριο Ἰωαννίνων. Τουρκικό λουτρό. Τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ, κατά τίς ἐργασίες, β-γ) Κόνιτσα. Κούλια τῆς Χάμκως. Ἄποψη τῆς οἰκίας, πρίν καί μετά τίς ἐργασίες, δ) Κόνιτσα. Ἀρχοντικό Σίσκο Κόντσα. Ἄποψη τοῦ ἀρχοντικοῦ, μετά τίς ἐργασίες.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

α) Κόνιτσα. Τό Μαυσωλεῖο, μετά τίς ἐργασίες, β-δ) Δαφνούλα. Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Ἡλιόκαλης. Ἐπιγραφή στό δυτικό τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, ἡ νότια πλευρά, μετά τίς ἐργασίες, τοιχογραφία Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ στήν Πρόθεση.

α) Ἀνθοχώρι Μετσόβου. Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς. Ἄποψη τῆς μονῆς, πρίν τίς ἐργασίες, β) Ἄρτα. Ναός Ἁγίου Μάρκου. Γενική ἄποψη, μετά τίς ἐργασίες, γ-δ) Βλαχέρνα Ἄρτας. Ἡ δυτική πλευρά, πρίν καί μετά τίς ἐργασίες.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

α-β) Καμπή. Ὁ ναός τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, πρίν καί μετά τίς ἐργασίες, γ) Ἐλάτη Ζαγορίου. Ἅγιος Γεώργιος. Ἡ ἀνατολική πλευρά, μετά τήν καταστροφή.

Ἰωάννινα. Μητροπολιτικός ναός Ἁγίου Ἀθανασίου. Τοιχογραφίες τῆς ἁψίδας.

Μητρόπολη Ἰωαννίνων. Παρεκκλήσι Νεομάρτυρος Γεωργίου: α-β) Τοιχογραφίες τοῦ μαρτυρίου του, πρίν καί μετά τόν καθαρισμό.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄρτα. Ναός Ἁγίου Μάρκου: α-β) Τοιχογραφίες τῆς βόρειας καί νότιας πλευρᾶς, κατά τίς ἐργασίες.

Ἄρτα. Ναός Ἁγίου Μάρκου: α) Τοιχογραφία νότιας πλευρᾶς, μετά τίς ἐργασίες, β) Διπλό στρῶμα τοιχογραφιῶν στό Ἱερό Βῆμα (Α: παλιότερο, Β: νεότερο).

Μονή Παλιουρῆς: α-β) Εὐαγγελισμός τοῦ Ἐμμ. Τζάνε, κατά τή διάρκεια καί μετά τίς ἐργασίες.

α) Μονή Παλιουρῆς. Θεοτόκος Κυκκώτισσα, β) Συλλογή Μητρόπολης Ἰωαννίνων. Πέτρος καί Παῦλος, γ) Κωστάνιανη. Ναός Ταξιαρχῶν. Ἔνθρονος Χριστός.

α) Κωστάνιανη. Ναός Ταξιαρχῶν. Θεοτόκος «ἡ πάντων χαρά» (λεπτομέρεια), β-γ) Μουζακαῖοι. Ἅγιος Γεώργιος, πρίν καί μετά τίς ἐργασίες.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

α) Ἅγιος Νικόλαος τῶν Κοπάνων. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος, κατά τίς ἐργασίες, β) Σκαμνέλι Ζαγορίου. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, γ) Φραγκάδες Ζαγορίου, Ἅγιος Δημήτριος.

Κέρκυρα. Μουσεῖο Ἀσιατικῆς Τέχνης: α) Ἔγχρωμη ξυλογραφία τοῦ Hiroshige (1797-1858), β) Ἔγχρωμη ξυλογραφία τοῦ Utamaro (1754-1806).

Κέρκυρα: α-β) Ἀντιβουνιώτισσα. Βόρεια εἴσοδος καί λεπτομέρεια τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς, γ-δ) Ταξιάρχης Μιχαήλ Ἄνω Κορακιάνας. Ὁ ναός, πρίν καί μετά τίς ἀναστηλωτικές ἐργασίες.

Π. ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

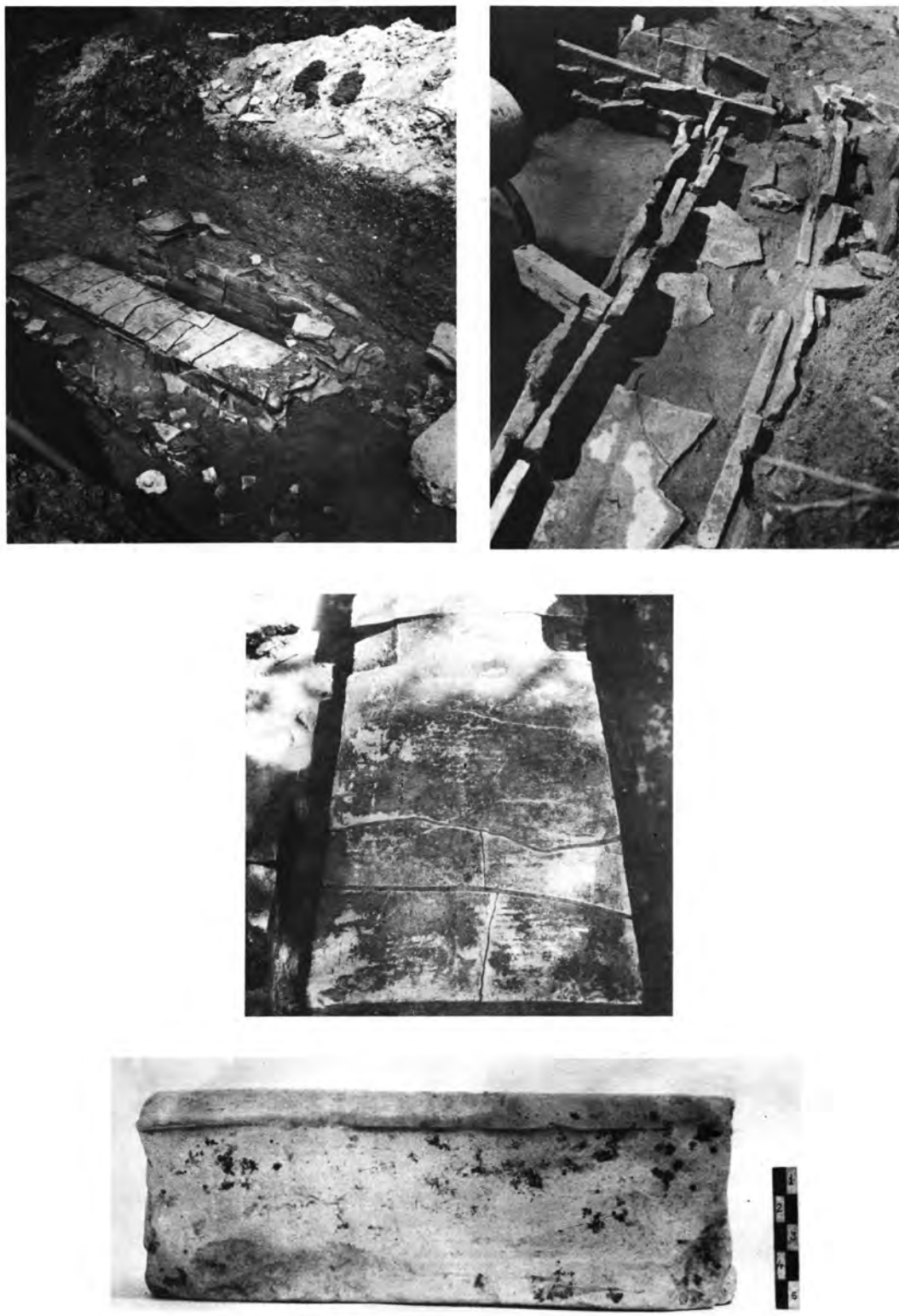

Κέρκυρα. Φιγαρέτο: α-γ) Ἀπόψεις τῆς ἀνασκαφῆς, δ) Ἀρχαϊκός βωμίσκος

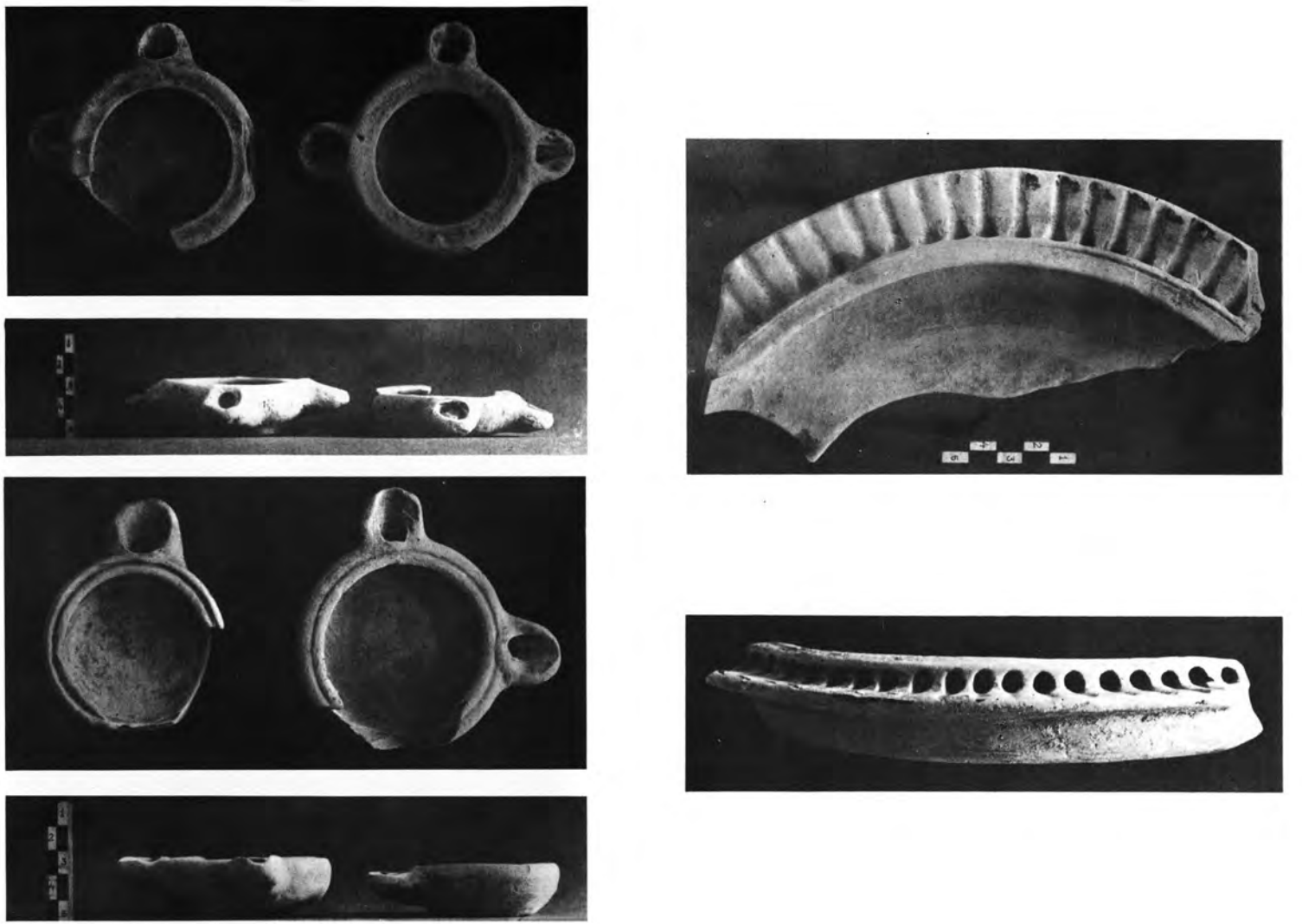

Κέρκυρα. Φιγαρέτο: α-στ) Εὑρήματα ἀπό τήν ἀνασκαφή.

α-β) Κορακιάνα. Ἁι-Μιχάλης στό Βουνό. Ἄποψη τοῦ ναοῦ ἀπό ΝΔ., μετά τίς ἐργασίες, καί ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, γ-δ) Κέρκυρα. Ἁγία Αἰκατερίνη. Εἰκόνα Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, πρίν καί μετά τίς ἐργασίες.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Κέρκυρα. Ὑ. Θ. Σπηλαιώτισσα: α-γ) Εἰκόνα Ἁγίου Βλασίου, πρίν καί μετά τή συντήρηση.

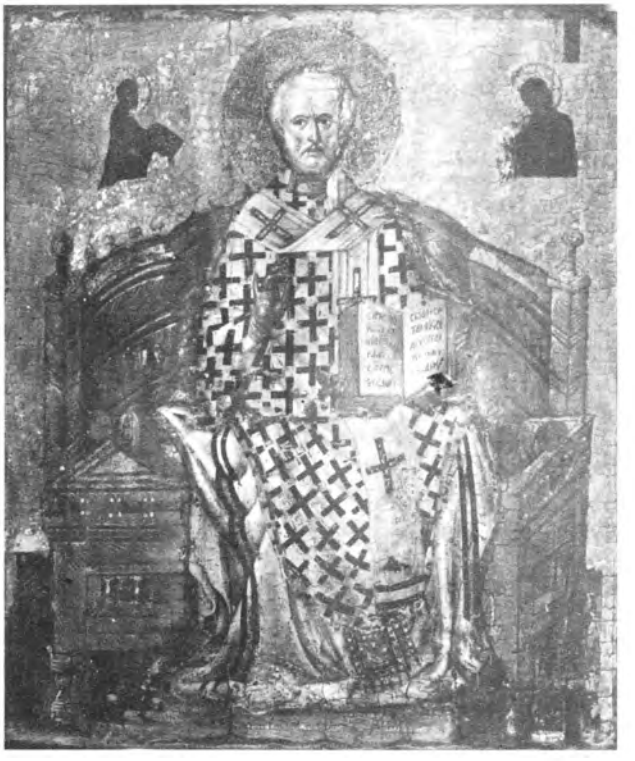

Κέρκυρα: α-β) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στὶς Στέρνες. Προσωπογραφία τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, κατά καὶ μετά τή συντήρηση, γ) Ὑ. Θ. Κυρία τῶν Ἀγγέλων. Εἰκόνα Ἁγίου Νικολάου.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

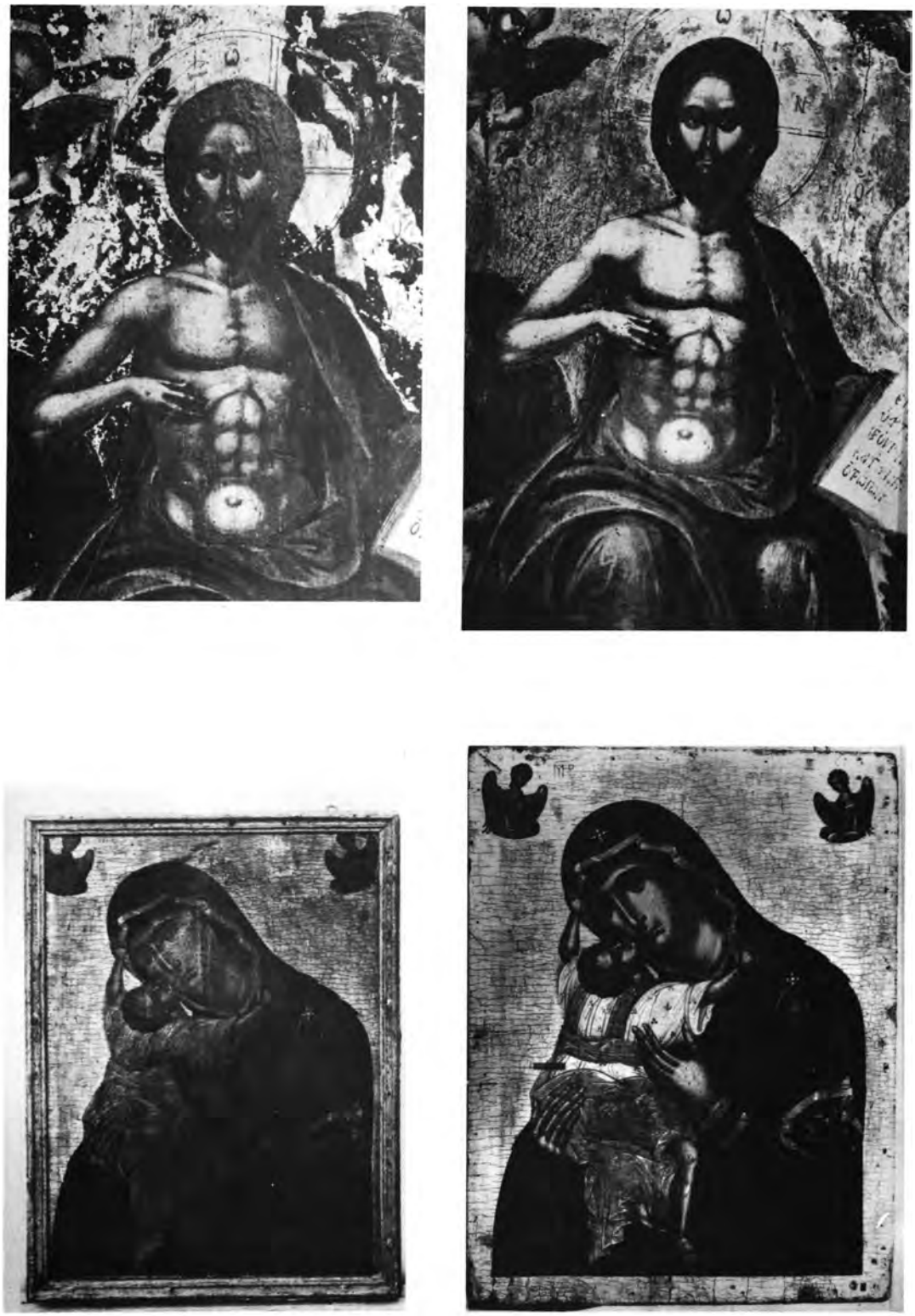

Κέρκυρα. Μονή Ὑ. Θ. Πλατυτέρας: α-β) Εἰκόνα Θείας Μετάληψης, πρίν καί μετά τή συντήρηση, γ-δ) Θεοτόκος Γλυκοφιλούσα, πρίν καί μετά τή συντήρηση.

Κορακιάνα. Ἅγιος Στέφανος: α) Ἡ ἀνατολική πλευρά, β) Κιονίσκος καί ἐπιγραφή στόν ἀνατολικό τοῖχο, γ) Ὁ Ἅγιος Στέφανος.

Λευκάδα: α-β) Παναγία Γύρας. Ἡ δυτική πλευρά τοῦ ναοῦ, πρίν καί κατά τίς ἐργασίες, γ-δ) Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Ὄψεις τοῦ ναοῦ, πρίν καί μετά τίς ἐργασίες.

α-β) Λευκαδα. Παναγία Γύρας. Εἰκόνα «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», μετά τήν ἀφαίρεση τῆς ἀργυροεπένδυσης καί μετά τό τέλος τῶν ἐργασιῶν, γ) Λευκάδα. Παναγία Γύρας. Εἰκόνα Κοίμησης Θεοτόκου, μετά τή συντήρηση, δ) Κέρκυρα. Βουνιατάδες. Εἰκόνα Θεοτόκου, πρίν τίς ἐργασίες.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Μουσεῖο Θεσσαλονικης: α) Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, ἀριθ. 7187, β) Τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης (;), ἀριθ. 7189, γ) Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, ἀριθ. 7338.

α-γ) Μουσεῖο Θεσσαλονίκης. Χάλκινο ἀγαλματάκι Ἑρμοῦ Κερδώου, ἀριθ. 7340, καί τό ἄγαλμα ἀριθ. 7339, δ) Μουσεῖο Πολυγύρου. Ἐπιτύμβια στήλη, ἀριθ. 569.

ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

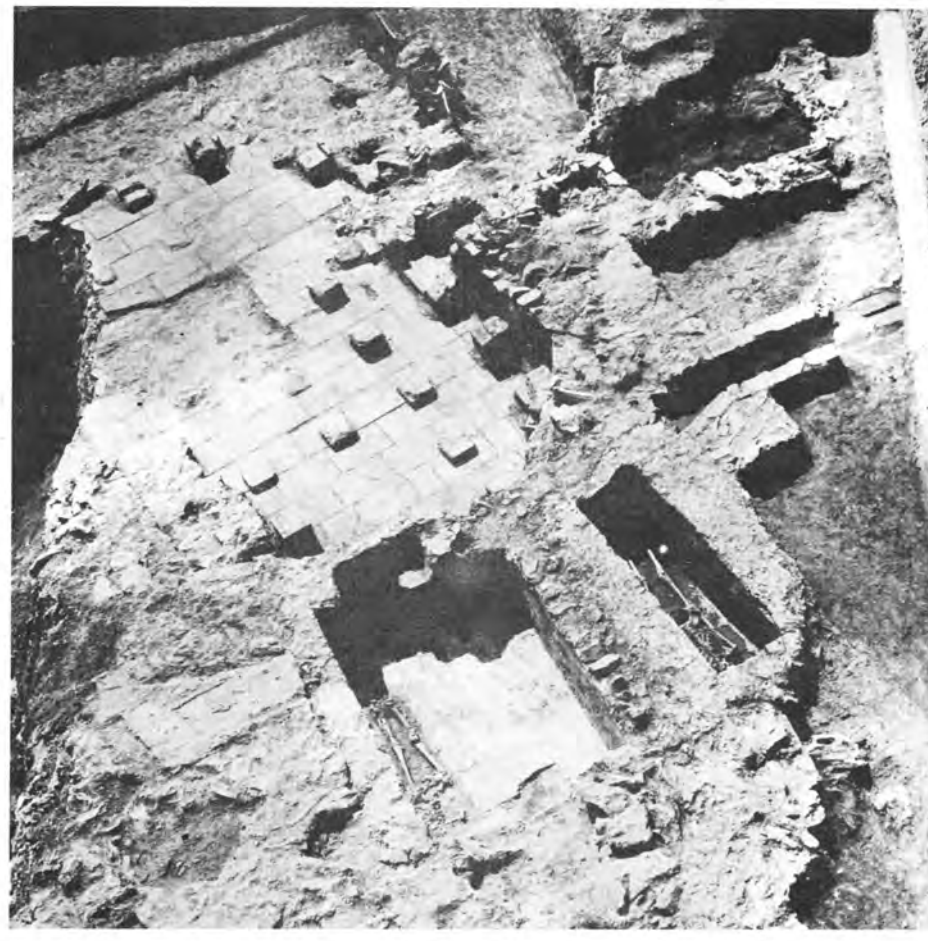

Θεσσαλονίκη: α) Νοσοκομεῖο ΑΧΕΠΑ. Ἄποψη ἀνασκαφῆς ἀπό Δ., β) Ὁδός Ἀριστοτέλους καί Ὀλύμπου. Ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπό Ν., γ) Ὁδός Ἁγίου Δημητρίου 26. Ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπό ΒΑ.

ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

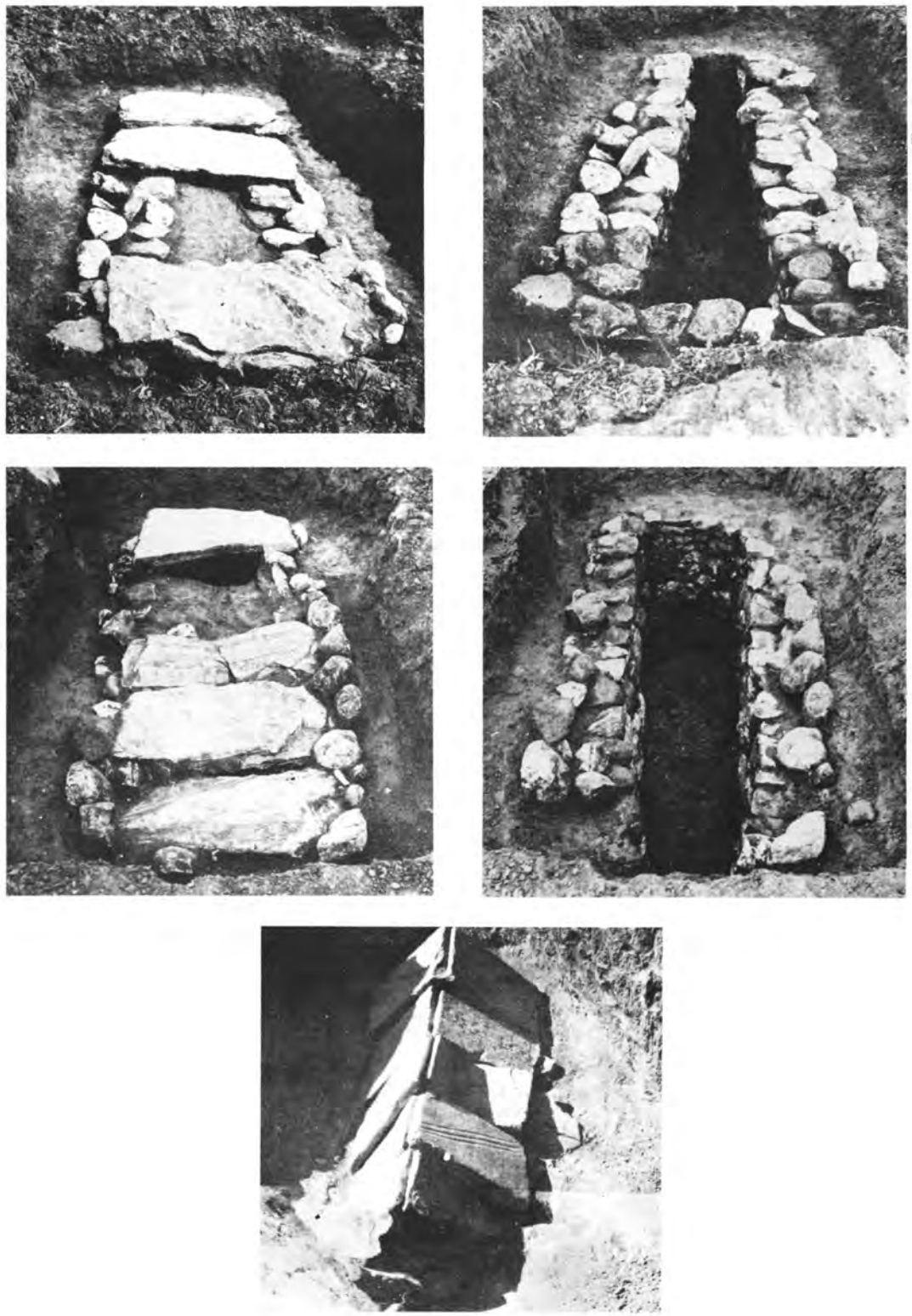

Νομός Θεσσαλονίκης: α-δ) Ἀρέθουσα. Χριστιανικοί τάφοι, ε) Ν. Σύλλατα. Χριστιανικοί τάφοι.

Νομός Πιερίας. Μακρύγιαλος: α-β) Λείψανα οἰκοδομήματος στό ἀγροτεμάχιο 489, γ-δ) Εὑρήματα ἀπό τήν ἀνασκαφή.

ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

Νομός Πιερίας. Μακρύγιαλος: α) Κτίσμα στό ἀγροτεμάχιο 491, β-γ) Εὑρήματα ἀπό τό ἀγροτεμάχιο 493, δ) Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος 1.

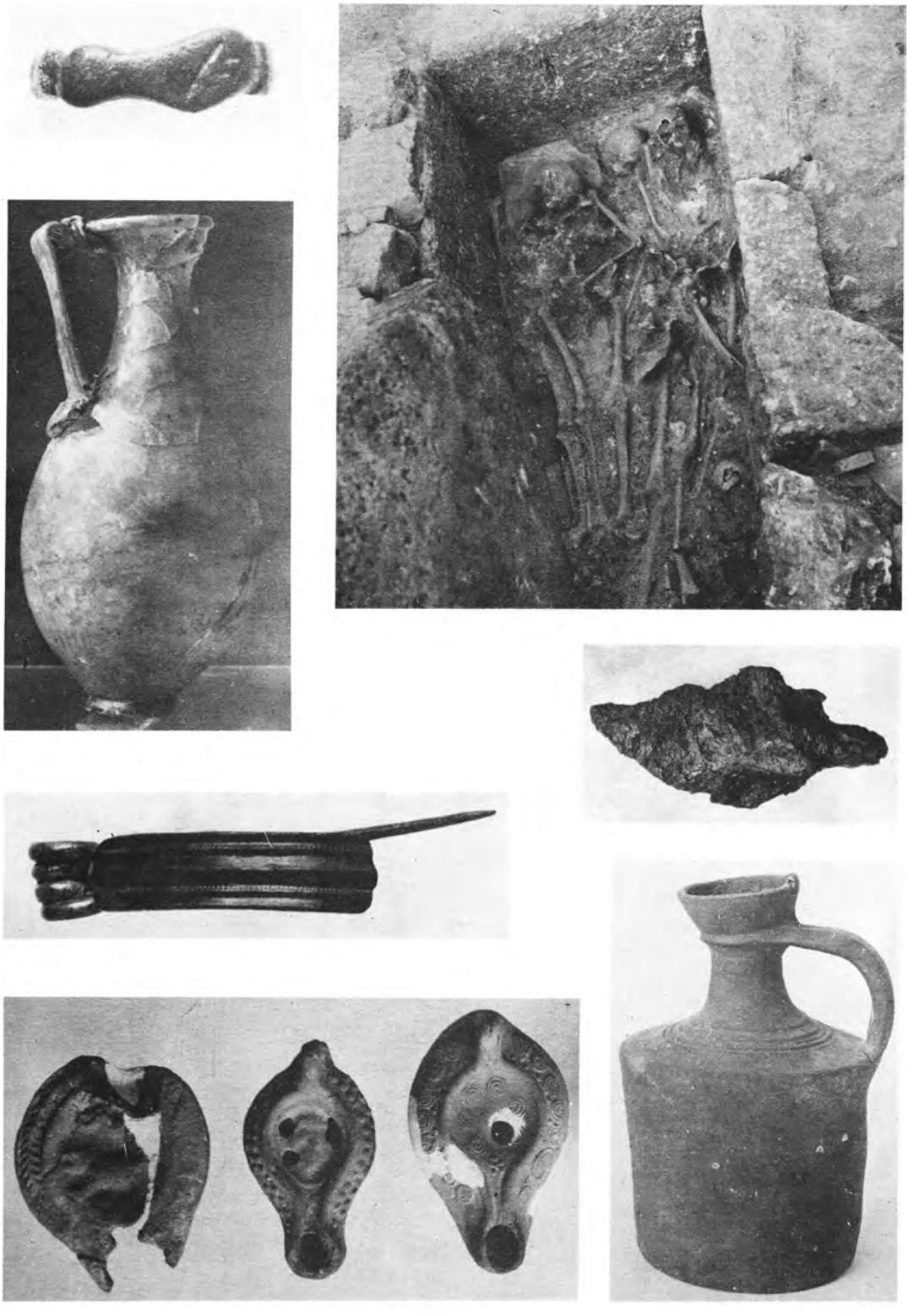

Νομός Πιερίας: α-β, δ-ε) Μακρύγιαλος. Εὑρήματα ἀπό τήν ἀνασκαφή, γ) Μακρύγιαλος. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος 2, στ-ζ) Κολινδρός. Κτερίσματα ἀπό τόν τάφο.

Πέλλα: α-β) Ὁδός Λεωνίδου (Ο.Τ. 85). Οἰκόπεδο Α. Παυλίδη, Κιονόκρανα, γ) Ὁδός Π. Τσαλδάρη 53 (Ο.Τ. 80). Οἰκόπεδο Καλογήρου. Ἐντοιχισμένα ἀρχιτεκτονικά μέλη.

Πέλλα: α) Ἀγρός Χρ. καί Κ. Σγουράκη. Ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς, β-δ) Ἀγρός Στ. Ζωτάκη. Πήλινα εἰδώλια ἀπό τό λαξευτό τάφο.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

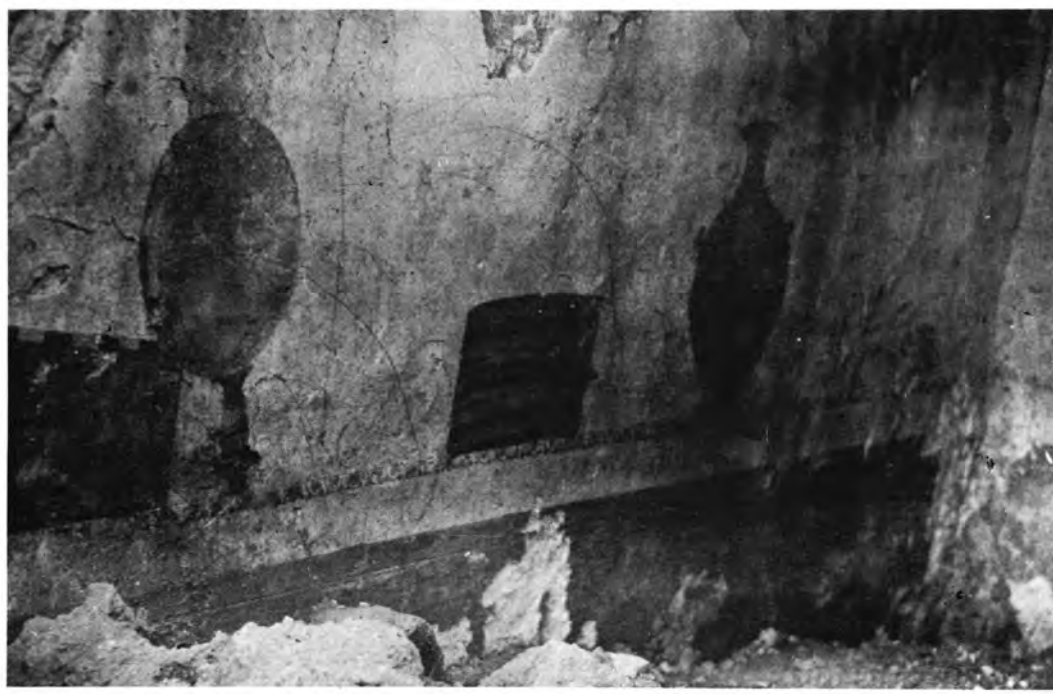

Πέλλα. Ἀνατολικό νεκροταφεῖο: α) Κιβωτιόσχημοι τάφοι, β) Ζωγραφικη διακόσμηση τοῦ τάφου ΙΙ.

Πέλλα. Ανατολικό νεκροταφεῖο: α-γ) Κτερίσματα ἀπό τούς τάφους.

α-β) Κρήνη Π. Πέλλας. Ἀρχαία κρήνη, γ) Μπαλτανέτο Ναούσης. Ψηφιδωτό δάπεδο, μετά τήν ἀποχωμάτωση.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Θεσσαλονίκη: α) Ἀχειροποίητος. Ψηφιδωτό τοῦ νότιου τόξου τοῦ νάρθηκα, μετά τίς ἐργασίες, β-γ) Ναός Ἁγίου Δημητρίου. Ψηφιδωτό μέ τή Θεοτόκο καί τόν Ἅγιο Θεόδωρο, κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν.

Ἐπανομή. Μετόχι Κριτζιανῶν: α-β) Ἄποψη τοῦ μετοχιου ἀπό Ν., πρίν καί μετά τίς ἐργασίες, γ-δ) Ἡ ἐσωτερική πλευρά τοῦ νοτιοανατολικοῦ πύργου καί ὁ κεντρικός πύργος, μετά τίς ἐργασίες.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΘΕΟΧ. ΠΑΖΑΡΑΣ

Βέροια. Τουρκικά λουτρά: α) Ἄποψη τῶν λουτρῶν, πρίν ἀπό τίς ἐργασίες, β-γ) Ὁ ξυλότυπος γιά τήν κατασκευή τοῦ τρούλου καί ὁ τροῦλος, μετά τίς ἐργασίες.

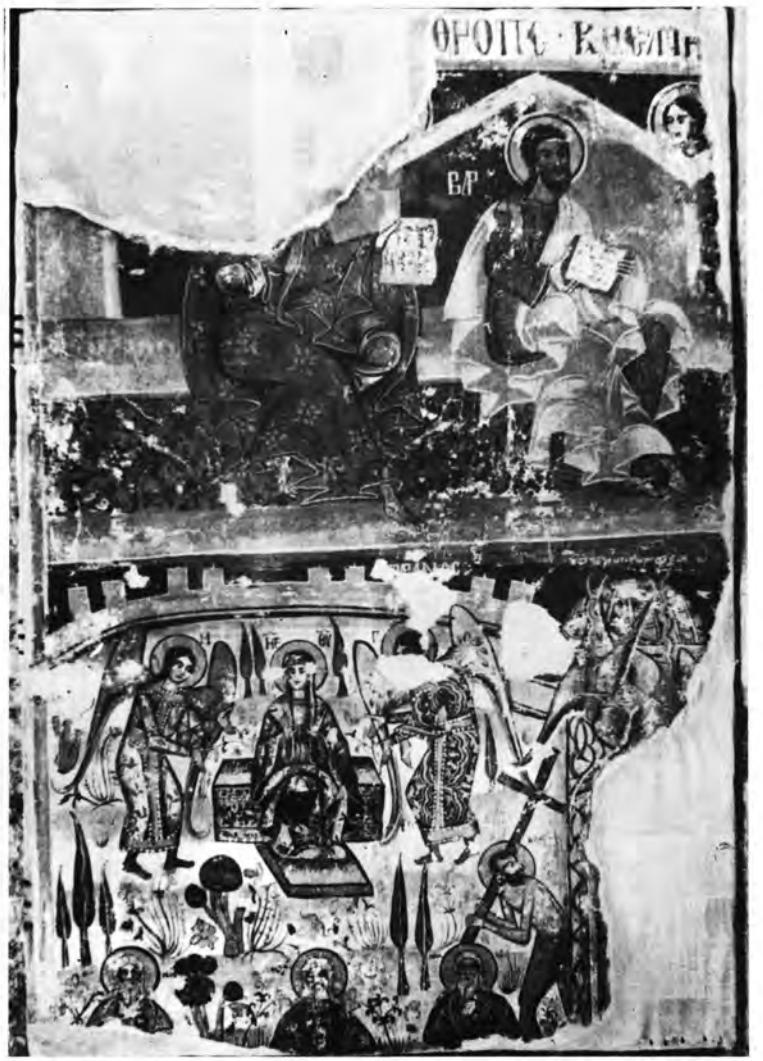

Καβάσιλα Ἡμαθίας. Ναός Ἁγίου Δημητρίου: α-β) Τοιχογραφίες μέ σκηνές ἀπό τό μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, μετά τίς ἐργασίες.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΘΕΟΧ. ΠΑΖΑΡΑΣ

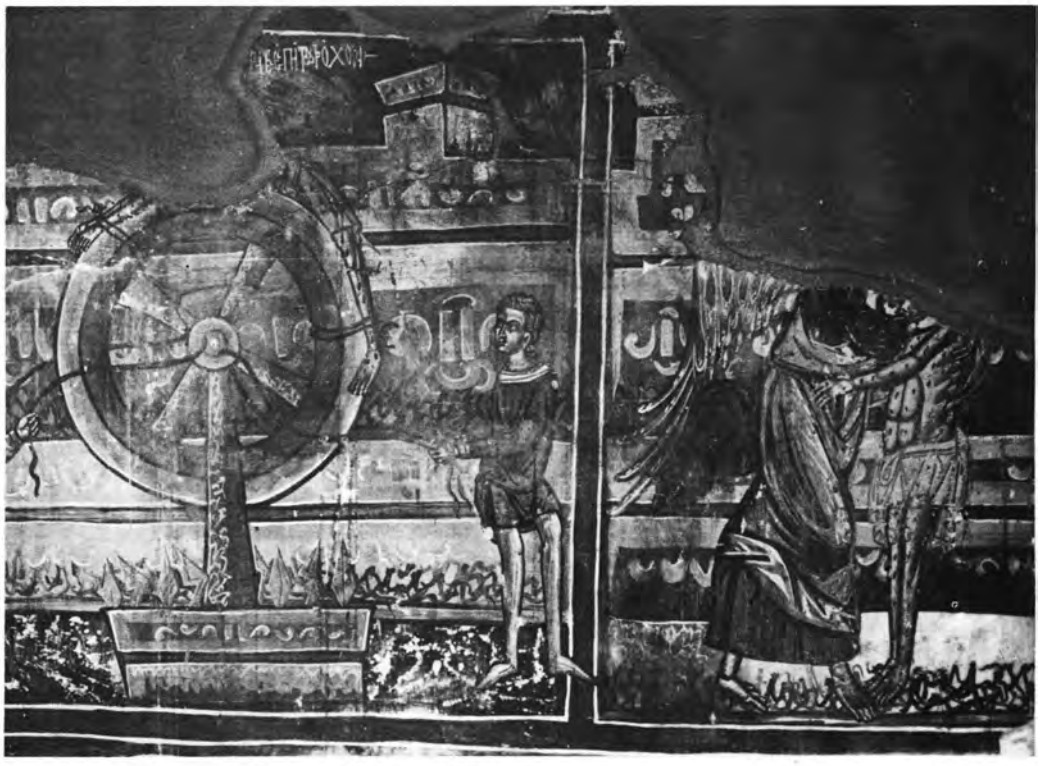

Παλατίτσια Ἠμαθίας. Ναός Ἁγίου Δημητρίου: α-β) Τοιχογραφίες μέ σκηνές ἀπό τό μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, μετά τίς ἐργασίες.

Καστοριά: α) Ταξιάρχες Μητροπόλεως. Ἡ στέγη, μετά τή συντήρηση, β) Ἀρχοντικό Μπασάρα. Ἡ στέγη, μετά τήν ἀνακατασκευή, γ-δ) Τά ἀρχοντικά Ἐμμανουήλ καί Πηχεῶνος, μετά τίς ἐργασίες.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΘΕΟΧ. ΠΑΖΑΡΑΣ

Θεσσαλονίκη: α) Ὁδός Ἀπολλωνιάδος 18. Ἐσωτερική ἄποψη τοῦ Τ4, β-δ) Ὁδός Πηνειοῦ 8. Ἀπόψεις τῆς ἀνασκαφῆς καί κορινθιακό κιονόκρανο τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.

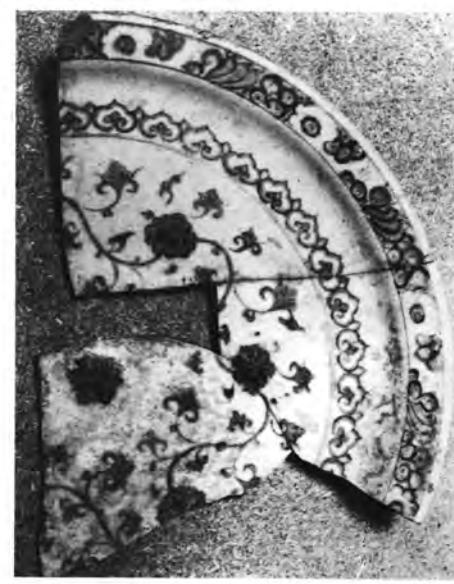

Θεσσαλονίκη. Ὁδός Ἁγίου Δημητρίου 26: α-β) Ἡ ὑπέργεια κατασκευή καί τό ἐγκάρσιο τόξο τοῦ πηγαδιοῦ, γ-στ) Ἀγγεῖο καί ὄστρακα μεταβυζαντινά καί τούρκικα.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΘΕΟΧ. ΠΑΖΑΡΑΣ

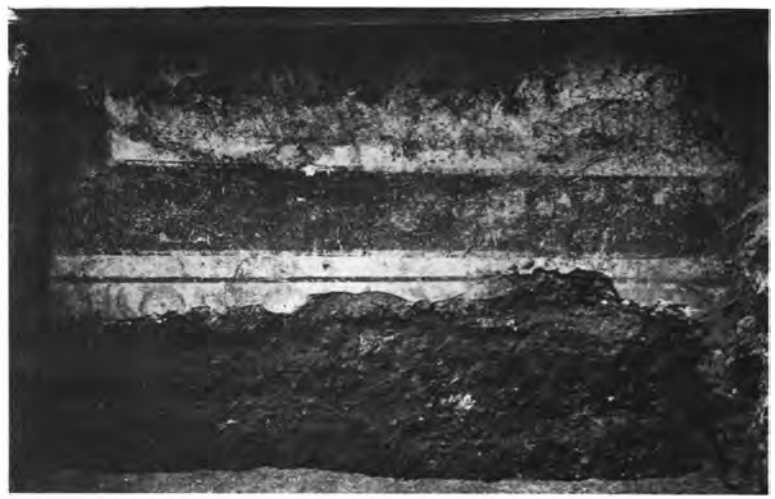

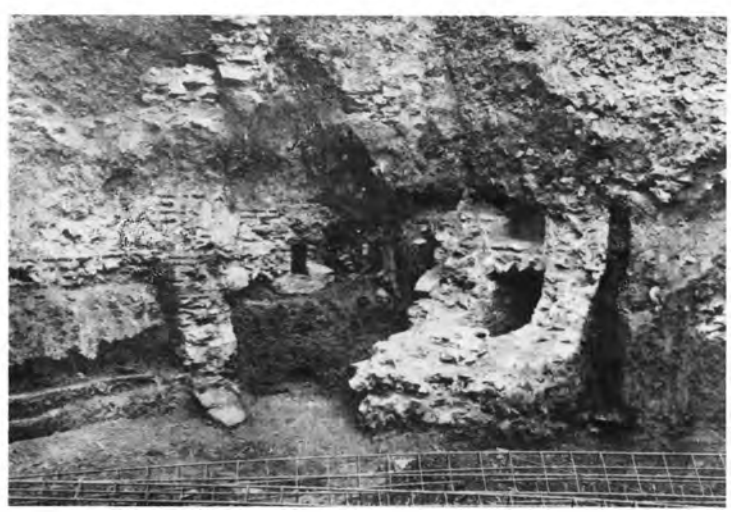

Θεσσαλονίκη: Ὁδός Ἀθηνᾶς καί Ἀνωνύμου: α) Οἱ χῶροι τοῦ λουτροῦ στό νότιο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου, β) Τοιχογραφία χώρου α, γ) Ὁ χῶρος γ, δ) Ἴχνη ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἀγωγοί καί ἡμικυκλικό πηγάδι.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΘΕΟΧ. ΠΑΖΑΡΑΣ

Θεσσαλονίκη: Ὁδός Μητροπόλεως 53-55: α-δ) Ἀπόψεις τῆς ἀνασκαφῆς καί εὑρήματα ἀπό αὐτήν.

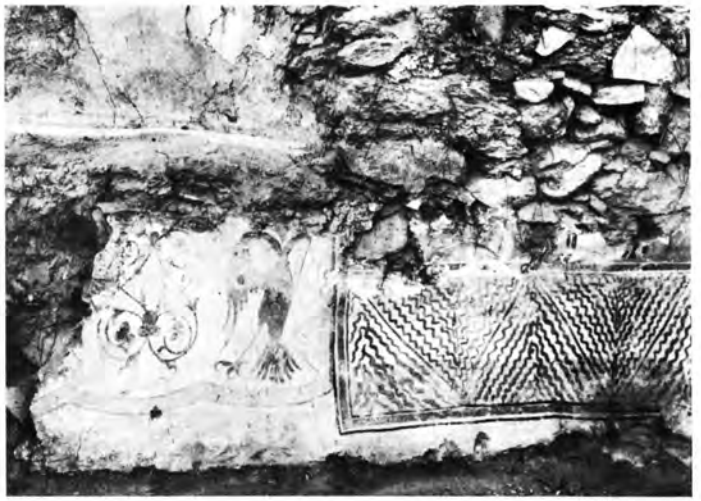

Σέρβια. Ναΐσκος κοντά στό διάμεσο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης: α) Ἄποψη ἀπό Δ., β) Τοιχογραφίες στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, γ) Σπάραγμα τοιχογραφίας.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΘΕΟΧ. ΠΑΖΑΡΑΣ

Σέρβια. Ναΐσκος κοντά στό διάμεσο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης: α-γ) Σπαράγματα τοιχογραφιῶν.

Ἅγιον Ὄρος: α-β) Μονή Παντοκράτορος. Βόρεια πτέρυγα, κατά καί μετά τίς ἐργασίες, γ-δ) Μονή Σταυρονικήτα. Τό καθολικό, πρίν καί κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν.

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Κουτλουμουσίου, Καθολικό: α) Λεπτομέρεια τοιχοποιίας τρούλου, β-δ) Κεραμοπλαστική διακόσμηση στό Ἱερό.

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Κουτλουμουσίου: α-β) Ἐξωνάρθηκας καθολικοῦ, κατά τή διάρκεια καί μετά τίς ἐργασίες, γ) Γενική ἄποψη τοῦ καθολικοῦ.

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Χελανδαρίου. Τράπεζα: α-β) Λεπτομέρειες τῶν τοιχογραφιῶν τῆς κόγχης καί τοῦ νότιου τοίχου, ἀντίστοιχα.

Ἅγιον Ὄρος: α) Μονή Χελανδαρίου. Εἰκόνα Ἐπιτάφιου Θρήνου, μετά τίς ἐργασίες, β) Μονή Βατοπεδίου. Κοιμητηριακός ναός.

ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Βατοπεδίου. Ἐξωνάρθηκας καθολικοῦ: α) Ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα (λεπτομέρεια), β) Προσευχή στό Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν (λεπτομέρεια).

ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Βατοπεδίου: α) Ἐξωνάρθηκας καθολικοῦ. Ἀπιστία Θωμᾶ, β) Ἀποτοιχισμένη τοιχογραφία.

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Φιλοθέου. Τράπεζα: α) Μυστικός Δεῖπνος (λεπτομέρεια), β) Θεραπεία τοῦ τυφλοῦ (λεπτομέρεια).

Ἅγιον Ὄρος: α-β) Κελί Μολυβοκκλησιά. Ἀποτοιχισμένη καί ἐντοιχισμένη τοιχογραφία, ἀντίστοιχα.

Ἅγιον Ὄρος. Σκήτη Ἁγίας Ἄννας: α-β) Ὁ κυριακός ναός καί κτητορική ἐπιγραφή.

Ἄγιον Ὄρος. Σκήτη Ἁγίας Ἄννας: α) Σκηνή Μαρτυρίου στόν κυριακό ναό, β-γ) Εἰκόνα Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ (λεπτομέρεια) καί ἀποτοιχισμένη τοιχογραφία στό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους.

ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Κουτλουμουσίου. Καθολικό: α) Ὁ Χριστός ἀπό τή Βάπτιση, β) Ὁλόσωμος ἅγιος (λεπτομέρεια), γ-δ) Ἐξωνάρθηκας. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος καί Ἀπόστολος ἀπό τή Δευτέρα Παρουσία.

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Κουτλουμουσίου. Καθολικό: α) Ἡ Κλίμακα τοῦ Ἰωάννη (λεπτομέρεια), β) Ἡ Κοίμηση τοῦ Ἐφραίμ (λεπτομέρεια).

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Κωνσταμονίτου: α) Εἰκόνα Παναγίας Ὁδηγήτριας (λεπτομέρεια), β) Εἰκόνα Ἁγίου Στεφάνου.

ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Κωνσταμονίτου: α-β) Εἰκόνα Παναγίας Ἀντιφωνήτριας (λεπτομέρειες).

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Κωνσταμονίτου: α-β) Χρυσοκέντητος ἐπιτάφιος καί λεπτομέρεια.

Χαλκιδική: α-β) Ζέπκος Στρατονίκης. Ἄποψη τῆς θέσης τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καί τμῆμα τῆς κόγχης της, γ-δ) Λιοτόπι Ὀλυμπιάδας. Γενική ἄποψη τῆς Χερσονήσου καί τοῦ τείχους καί λεπτομέρειά του.

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Χελανδαρίου: α) Παναγία Γλυκοφιλούσα, β) Παναγία Ὁδηγήτρια, γ) Χριστός Παντοκράτορας, δ) Παναγία Ὁδηγήτρια.

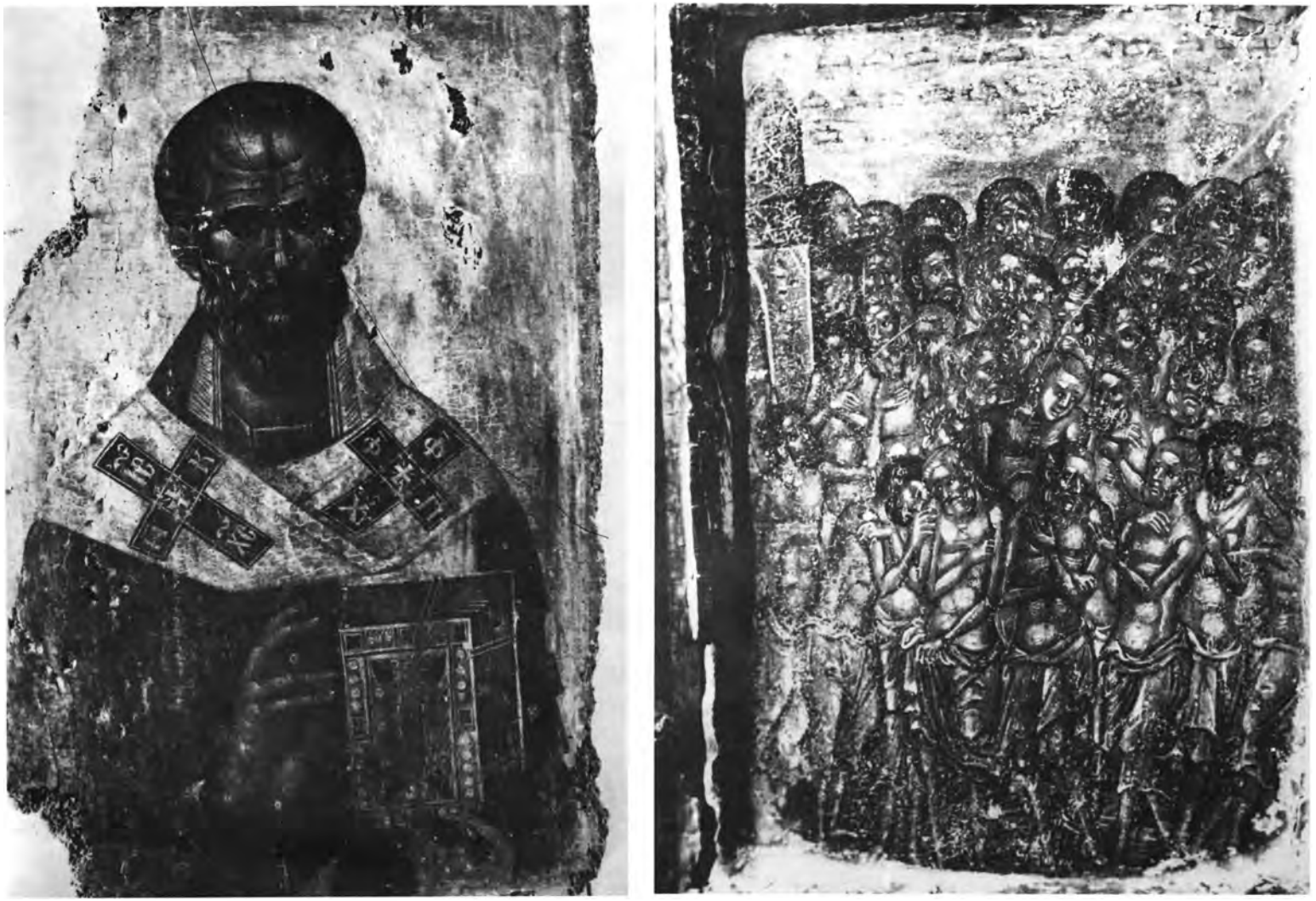

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Κουτλουμουσίου: α) Ἅγιος Νικόλαος, β) Σαράντα Μάρτυρες.

"Αγιον "Ορος. Μονή Κουτλουμουσίου: α-β) Εἰκόνες ἁγίων σέ τρεῖς ζῶνες.

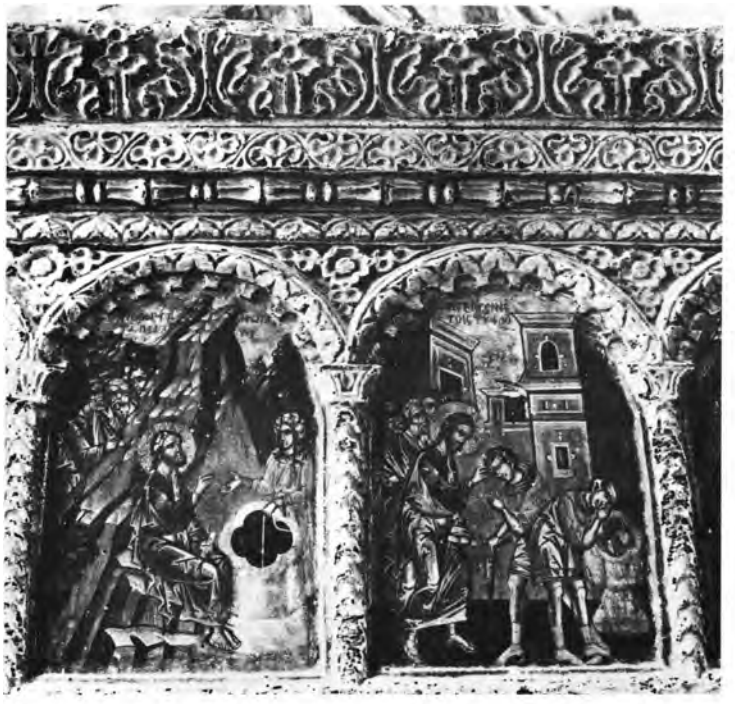

Ἅγιον Ὄρος. Μονή Παντοκράτορος : α) Ἐπιστύλιο τέμπλου (λεπτομέρεια), β) Εἰκόνα Χριστοῦ Παντοκράτορος.

Χαλκιδική. Ναός Ἁγίου Νικολάου: α) Ἀποτομή Ἰωάννη Προδρόμου, β) Ἰωάννης Θεολόγος, γ) Φύλλο χειρογράφου.

Θάσος: α) Οἰκόπεδο Α. Γαβριηλίδη. Τομή 2, β) Οἰκόπεδο Βογιατζῆ. Ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς, γ) Οἰκόπεδο Μουσείου. Ἐντοιχισμένο ἀέτωμα.

Θάσος: α-β) Τυχαῖα εὑρήματα, γ-δ) Ὄψεις τοῦ τείχους ἀνατολικά τῆς πύλης τοῦ Ἡρακλέους, ε-στ) Ὄψεις τοῦ τείχους δυτικά τῆς πύλης τοῦ Ἡρακλέους καί δυτικά τῆς πύλης τοῦ Διός καί τῆς Ἥρας.

Θάσος. Καλογερικό: α-β) Κτίριο στό παλιό λιμάνι, γ-δ) Θεολόγος. Προϊστορικός συνοικισμός Καστρί. Κεραμική β΄ στρώματος τετραγώνου 8 καί τά τετράγωνα 5 καί 8.

Θάσος. Θεολόγος. Προϊστορικός συνοικισμός Καστρί: α) Τετράγωνο 11 καί λείψανα τοίχων, β) Λιθοσωρός καί τομή 13, γ-δ) Κεραμική ἀπό τήν τομή 13.

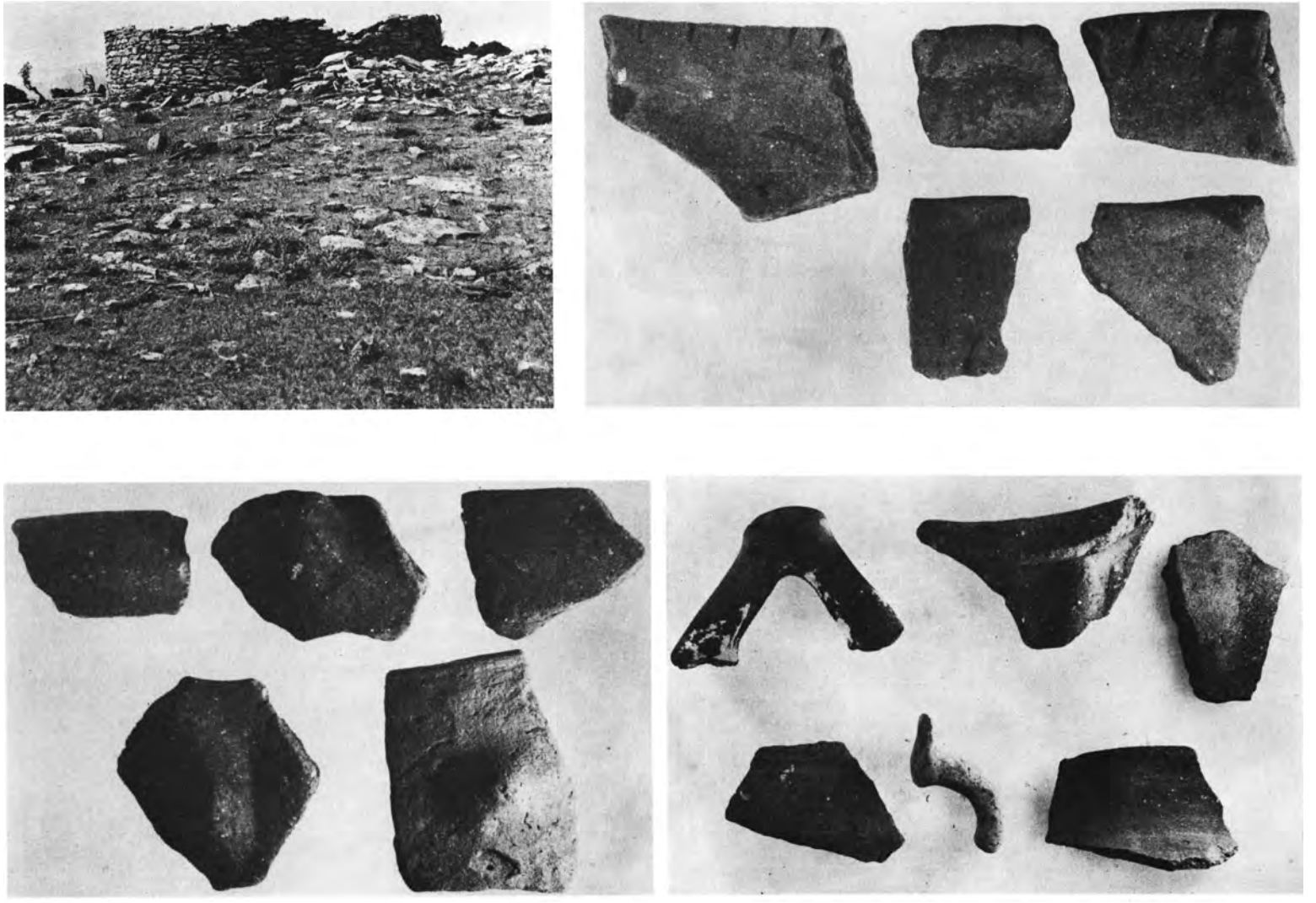

Θάσος. Θεολόγος. Ὕψωμα Προφήτη Ἠλία: α) Πύργος, β-δ) Κεραμική ἀπό τίς τομές Α, Β, καί Γ.

α-β) Φίλιπποι. Θέατρο. Ὁ διάδρομος τοῦ β΄ διαζώματος ἀπό Δ. καί ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στό βόρειο τοῖχο, γ) Φίλιπποι. Ὄψη τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς, δ-ε) Ἐνεπίγραφες ἐπιτύμβιες στῆλες ἀπό Φιλίππους καί Γαληψό, ἀντίστοιχα.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Δράμα. Ὁδός Τροίας 3: α-γ) Ἀγγεῖα ἀπό τόν τάφο Γ, δ) Ὁ τάφος, ε) Οἱ σαρκοφάγοι τοῦ θαλάμου.

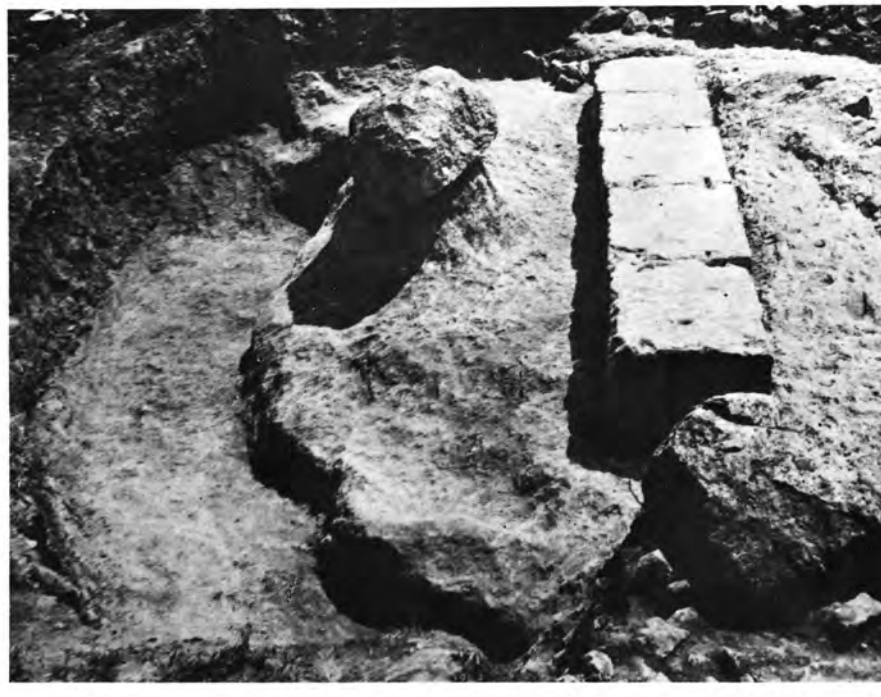

α) Ποταμοί Δράμας. Τύμβος στή διασταύρωση δασικῆς ὁδοῦ Μικρομηλιᾶς-Κουρού. Ἀγγεῖο ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ, β-δ) Ἀμφίπολη. Ἀνατολικό τεῖχος καί κεραμική ἀπό τήν τομή.

Ἀμφίπολη. Οἰκόπεδο Μουσείου: α-δ) Τετράγωνα 7 καί 12. Κτιριακές φάσεις Δ-Γ καί Β.

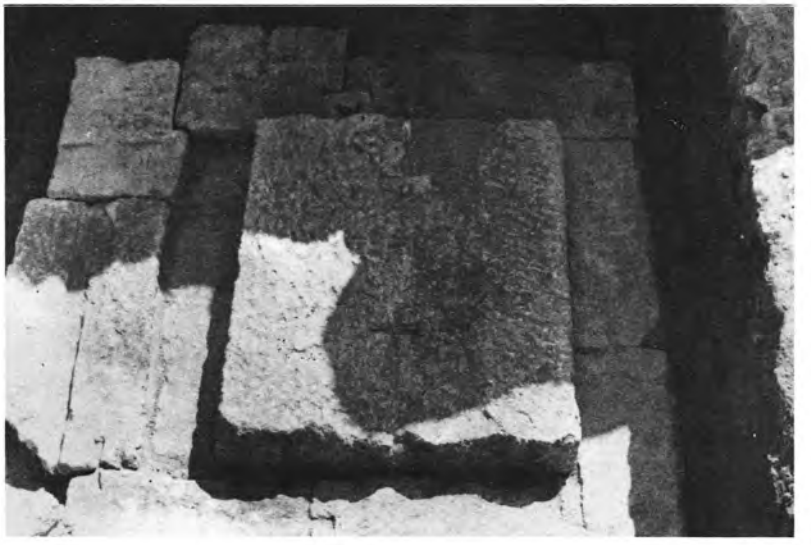

Ἀμφίπολη. Οἰκόπεδο Μουσείου: α-β) Κιβωτιόσχημος τάφος (φάση Α) καί ἡ ὀστεοθήκη in situ, γ-δ) Κεραμική 4ου-5ου αἰ. π.Χ. ἀπό τόν ἀποθέτη τοῦ τάφου, ε) Εἰδώλια ἀπό τήν τομή 3.

α) Ἀμφίπολη. Μακεδονικός τάφος στή θέση Ἀλεπότρυπα, β-δ) Μουσεῖο Καβάλας. Τυχαῖα εὑρήματα ἀπό τήν περιοχή τῆς Ἀμφίπολης.

Βέργη: α-β, δ) Κτερίσματα ἀπό τοὺς τάφους, γ, ε) Ἑλληνιστικός καί ρωμαϊκός τάφος, ἀντίστοιχα.

α-γ) Ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἀπό τό Καστανοχώρι, τό Χαρωπό καί τήν Ὀρεινή, ἀντίστοιχα.

α) Ξάνθη. Τό κτίριο τοῦ Νηπιαγωγείου Στάλιου, β) Ἄβδηρα. Ἡ οἰκία Παμπουκτσόγλου, γ-δ) Καλύβα. Κάστρο. Ἡ βορειοανατολική πλευρά μέ τόν πύργο Α, πρίν καί μετά τόν καθαρισμό.

ΕΥΑΓΓ. ΠΕΝΤΑΖΟΣ - Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

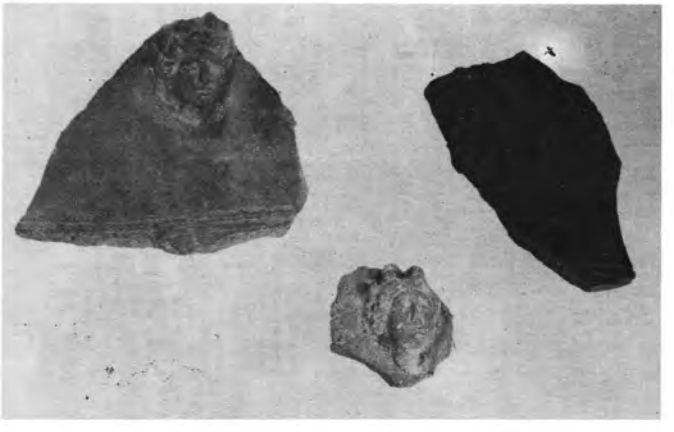

α-γ) Καλύβα. Κάστρο. Εὑρήματα, δ-ε) Ἄβδηρα. Τμήματα πήλινων ἡγεμόνων ἀπό τόν ἀγρό Δ. Μάλιου καί τό Ἀγρίπ τσαΐρ, ἀντίστοιχα.

Σύμβολα. Μακεδονικός τάφος: α-β) Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου, γ) Τό ἐσωτερικό τοῦ προθαλάμου, δ-ε) Ἀγγεῖα.

α-β) Μητρικό. Μέτωπο ήγεμόνα καλυπτήρα καί ἐνεπίγραφη στήλη, γ) Δίκαια. Κατσαμάκια. Τμῆμα πήλινης ἐπένδυσης βωμοῦ ἤ κλίνης (;), δ) Πλαγιά. Ἐνεπίγραφη στήλη.

Ἐλαφοχώρι. Θρακικός τάφος: α) Ὁ δρόμος, πρίν τίς ἐργασίες, β-γ) Ὁ τάφος, στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν καί μετά τήν ἀφαίρεση τῶν χωμάτων τοῦ τύμβου.

α) Σαμοθράκη. Ἄνω Καριῶτες. Ναός Ἁγίου Ἰωάννη. Κιονόκρανο, β) Μεσημβρία, θέση Λιμάν τεπέ. Ρωμαϊκή ἐπιτύμβια ἐπιγραφή, γ) Πετρωτά Ροδόπης. Θέση προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ.

Νομός Σερρῶν. Μονή Τιμίου Προδρόμου: α) Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ κτήτορος, β) Παρεκκλήσι Ἁγίου Σπυρίδωνος. Τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

Νομός Σερρῶν. Μονή Τιμίου Προδρόμου. Παρεκκλήσι Ἁγίου Σπυρίδωνος: α) Παράσταση ἀπό τό συναξάρι τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος, β) Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, γ) Εἰκόνα Παντοκράτορα.

Νομός Σερρῶν. Μονή Τιμίου Προδρόμου. Παρεκκλήσι Εὐαγγελισμού: α-β) Εἰκονογράφηση οἴκων τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου, γ) Τό τέμπλο.

α) Σέρρες. Τέμενος Μεχμέτ Μπέη ἤ Ἁγια-Σοφιά. Τό ἐσωτερικό, β) Πλατανιά. Κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική Φιλίππων, γ-δ) Καβάλα. Ἐσωτερικός περίβολος τῆς ἀκρόπολης. Ἡ Φυλακή καί τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ περιδρόμου.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Καβάλα: α-β) Τό κτίριο τοῦ Μιχαήλ Τόκου, γ-δ) Συνοικία Παναγίας. Οἰκία Χρ. Γρηγοριάδη, πρίν καί μετά τίς ἐργασίες.

α-β) Ἐλευθερούπολη. Ἅγιος Νικόλαος. Μερική ἄποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, κατά τή διάρκεια καί μετά τήν ἀνακατασκευή, γ) Φίλιπποι. Ἀνατολικό νεκροταφεῖο. Ἀναστήλωση τριῶν μαρμάρινων κιόνων.

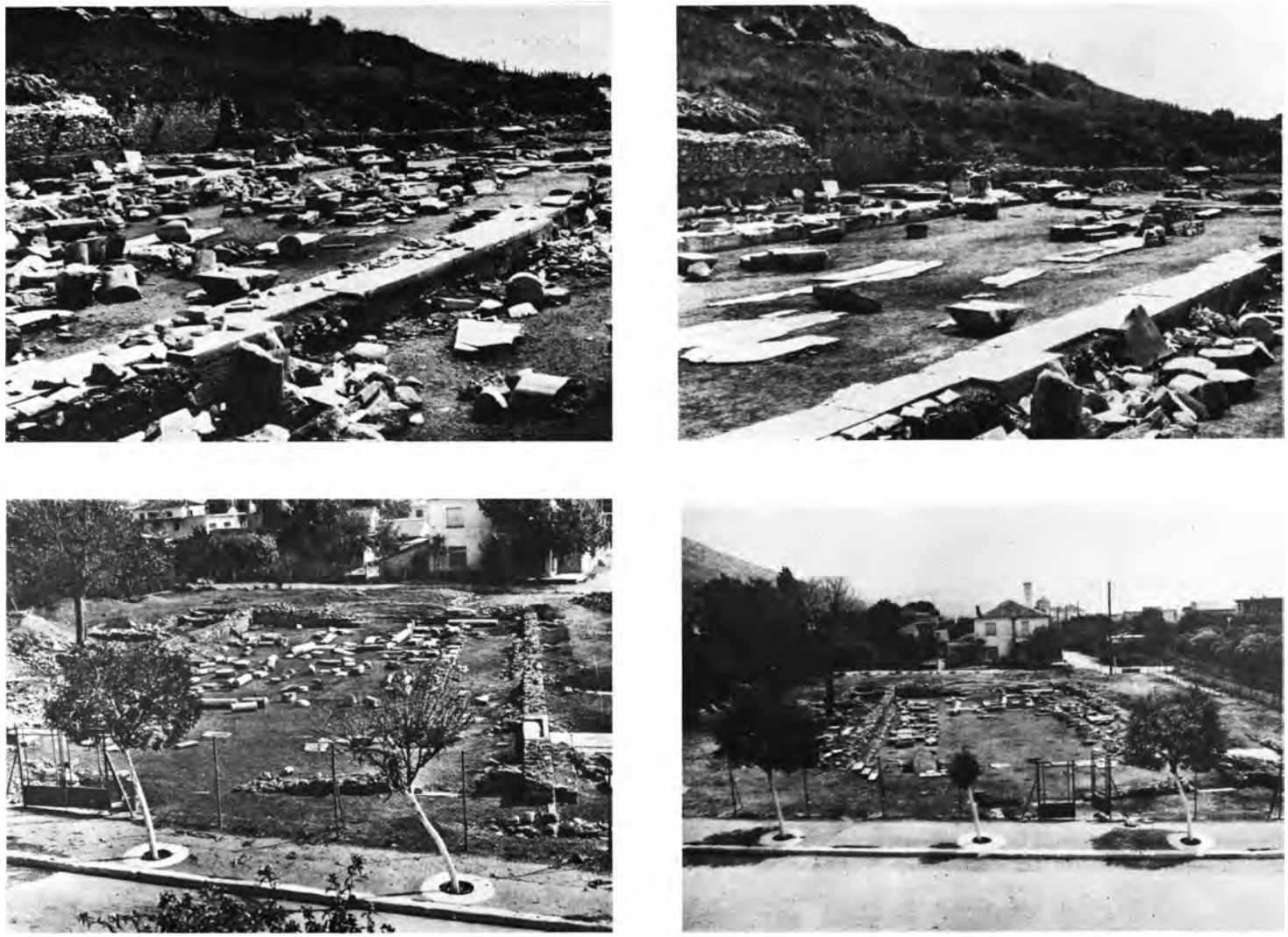

Φίλιπποι: α-β) Ἡ Βασιλική Α΄, πρίν καί μετά τίς ἐργασίες, γ-δ) Ἡ Βασιλική extra muros, πρίν καί μετά τίς ἐργασίες.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

α) Θάσος.Τσουκαλαριό. Οἰκόπεδο Χρ. Παυλίδη. Ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς, β-γ) Μαρώνεια. Τμῆμα βυζαντινῆς ὀχύρωσης καί λιθνός, ἀντίστοιχα, δ) Διδυμότειχο. Τέμενος Γιλντιρίμ. Ἐσωτερικό.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

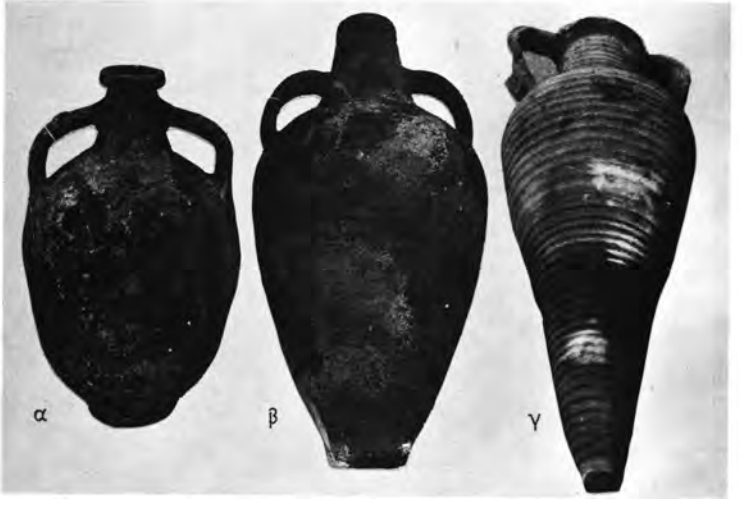

Φίλιπποι. Ἀγρός Ἠλία Παυλίδη. Ὑπόγειο ταφικό συγκρότημα: α) Προθάλαμος, β) Θάλαμος Β. Μαρμάρινο θωράκιο, γ) Ἀγγεῖα.

ΧΑΡ. ΠΕΝΝΑΣ

α-β) Φίλιπποι. Ἀγρός Ἠλία Παυλίδη. Λατινικές ἐπιγραφές, γ) Ἐλευθερούπολη. Ἅγιος Νικόλαος. Ἐντοιχισμένη ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια πλάκα.

α-β) Ἐλευθερούπολη. Ἅγιος Νικόλαος. Ἐντοιχισμένη ἐνεπίγραφη πλάκα καί πλάκα τῆς Ἁγίας Τράπεζας, γ-δ) Ταφικός πίθος 17 καί εὐλογία ἀπό τό νοτιοανατολικό γωνιακό πύργο.

ΧΑΡ. ΠΕΝΝΑΣ

Νάξος. Οἰκόπεδο Π. Κουφοπούλου: α, δ) Ὁ τάφος 1, ὁ τοῖχος Α καί ἀποθέτης, β-γ) Οἱ τάφοι 1, 2 καί 3, ὁ τοῖχος Α καί ἀποθέτης.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Phylakopi: a) Bronze «Smiting God» statuette, b) Doorway in the shrine-court from the north-east.

Phylakopi: a) Terracotta statuette of nude male, b) Terracotta female statuette of *psi* type, c) Wheel-made rhyton in form of a bovid.

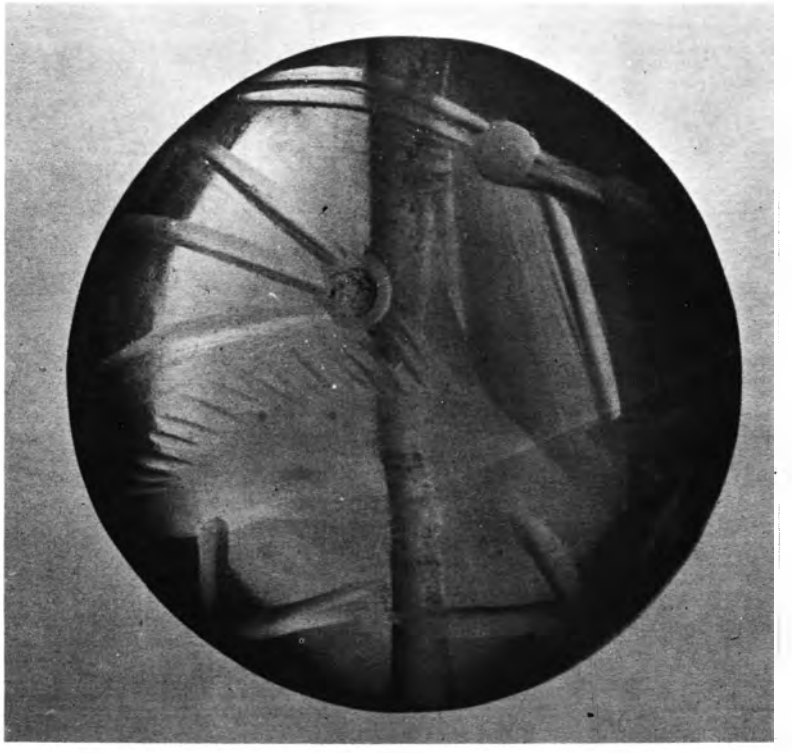

Phylakopi: a-b) Rock-crystal lentoid seal with design of a goat.

Ἀρχάνες: α) Μινωικό οἰκοδόμημα. Νότιο τμῆμα τοῦ πλακόστρωτου μέ τούς διαδρόμους καί ὁ βωμός ἀπό Δ., β-δ) Εὑρήματα.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ

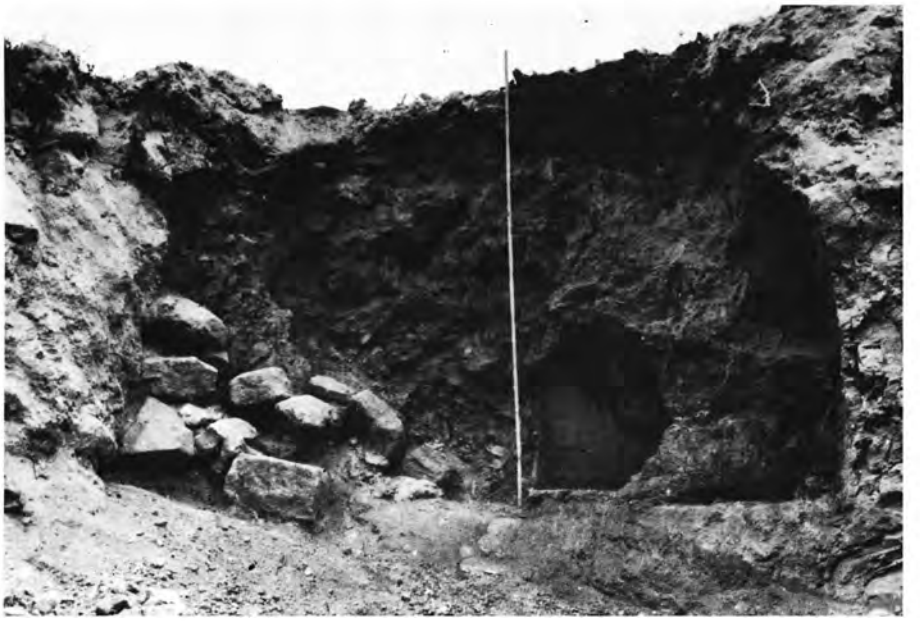

α-γ) Ἀρχάνες. Εὑρήματα ἀπό τό χῶρο τοῦ μινωικοῦ οἰκοδομήματος, δ-ε) Καβροχώρι Μαλεβιζίου. Πυξίδα καί ΥΜ ΙΙΙ λαξευτός τάφος.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ

Καβροχώρι Μαλεβιζίου: α-β) Σαρκοφάγοι.

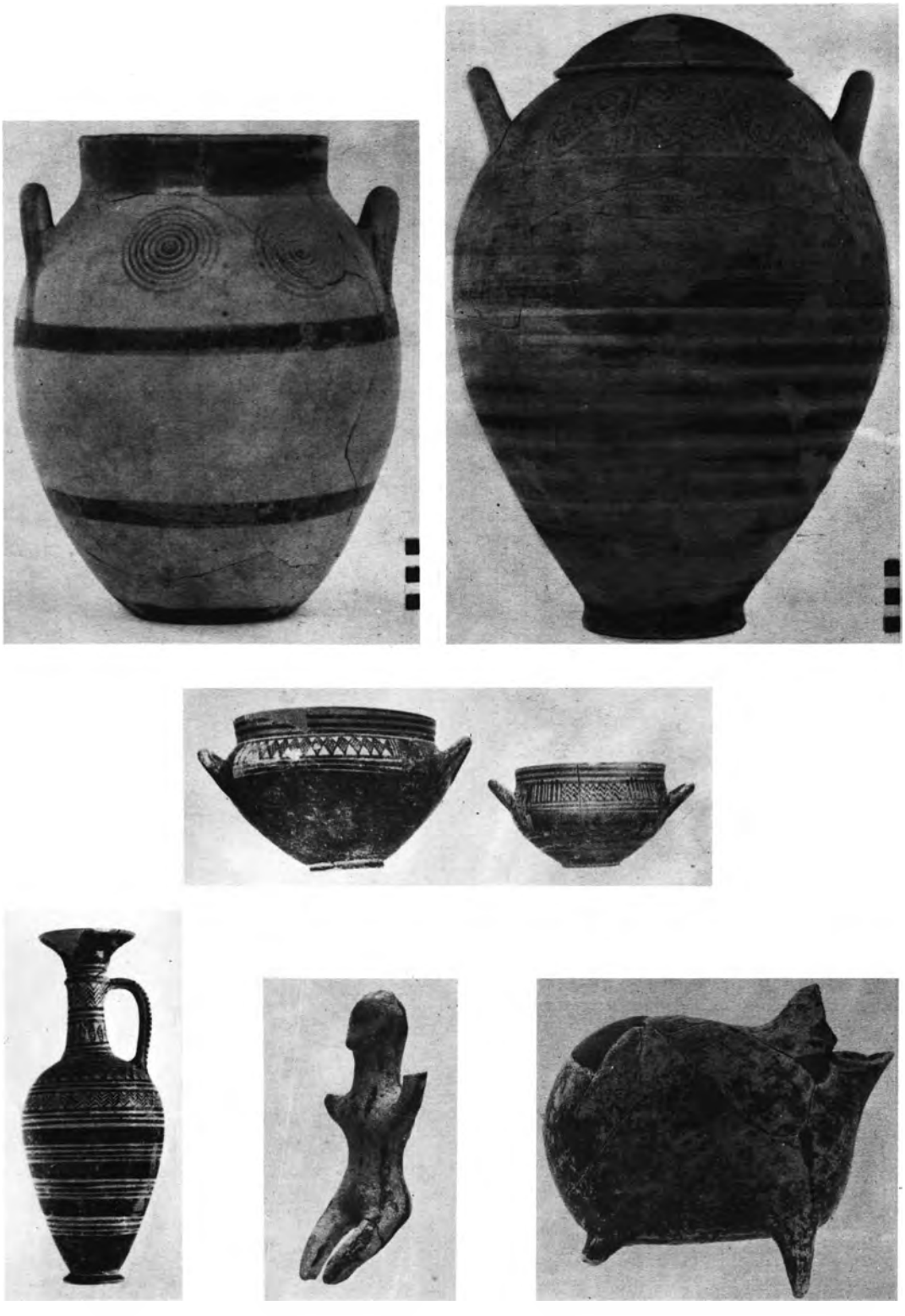

α-ε) Μασταμπάς Ἡρακλείου. Τεφροδόχοι πίθοι καί κτερίσματα ἀπό τό λαξευτό τάφο, στ) Ἀστυράκι. Ζωόμορφο ἀγγεῖο.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ

α) Κασταμονίτσα. Σαρκοφάγος, β) Ξιδιάς. Ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφη στήλη, γ) Μεσαρά. Θραῦσμα ἐνεπίγραφης στήλης, δ) Μάλια. Ἐνεπίγραφος κιονίσκος.

Άγία Πελαγία. Χῶρος Ζ: α) Γενική ἄποψη τοῦ χώρου, β) Πήλινη προτομή.

ΑΛ. ΚΑΡΕΤΣΟΥ

Ἁγία Πελαγία: α-γ) Πήλινες προτομές ἀπό τό χῶρο Ζ.

Ἀγία Πελαγία: α-ε) Εὑρήματα ἀπό τό χῶρο Ζ.

Ἁγία Πελαγία: α) Γενική ἄποψη τοῦ χώρου Η, β) Κυκλαδική μαστοπρόχους, γ) ΥΜ ΙΙΙΒ γραπτό κύπελλο.

Μπεντεβῆ Ἡρακλείου: α-γ) Ἀγγεῖα, δ-ε) Ὑπόγειο κτίσμα ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Σπήλια Κνωσοῦ: α-ε) Εὑρήματα ἀπό τούς τάφους, στ) Ὁ τάφος D.

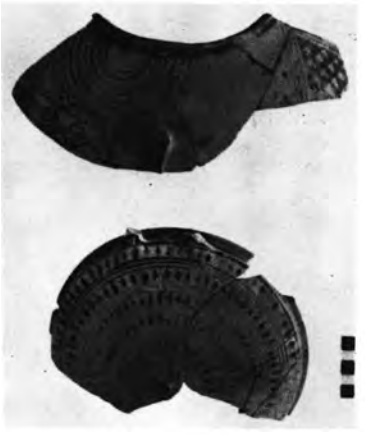

α-γ) Τράπεζα Καλοῦ. Εὑρήματα, δ) Κρουσώνας. Θραύσματα ἀγγείων, ε) Τυμπάκι. Ἀγγεῖα τοῦ τύπου Hadra.

Kommos. Aerial view of the site before excavation.

Kommos: a) Trench 1B area, looking Southwest, b) Floor of earlier Minoan building exposed in sounding in trench 1B, c) Area of trenches 4A and 5B, looking Southeast, d) LM III cups from trenches 4A and 5B.

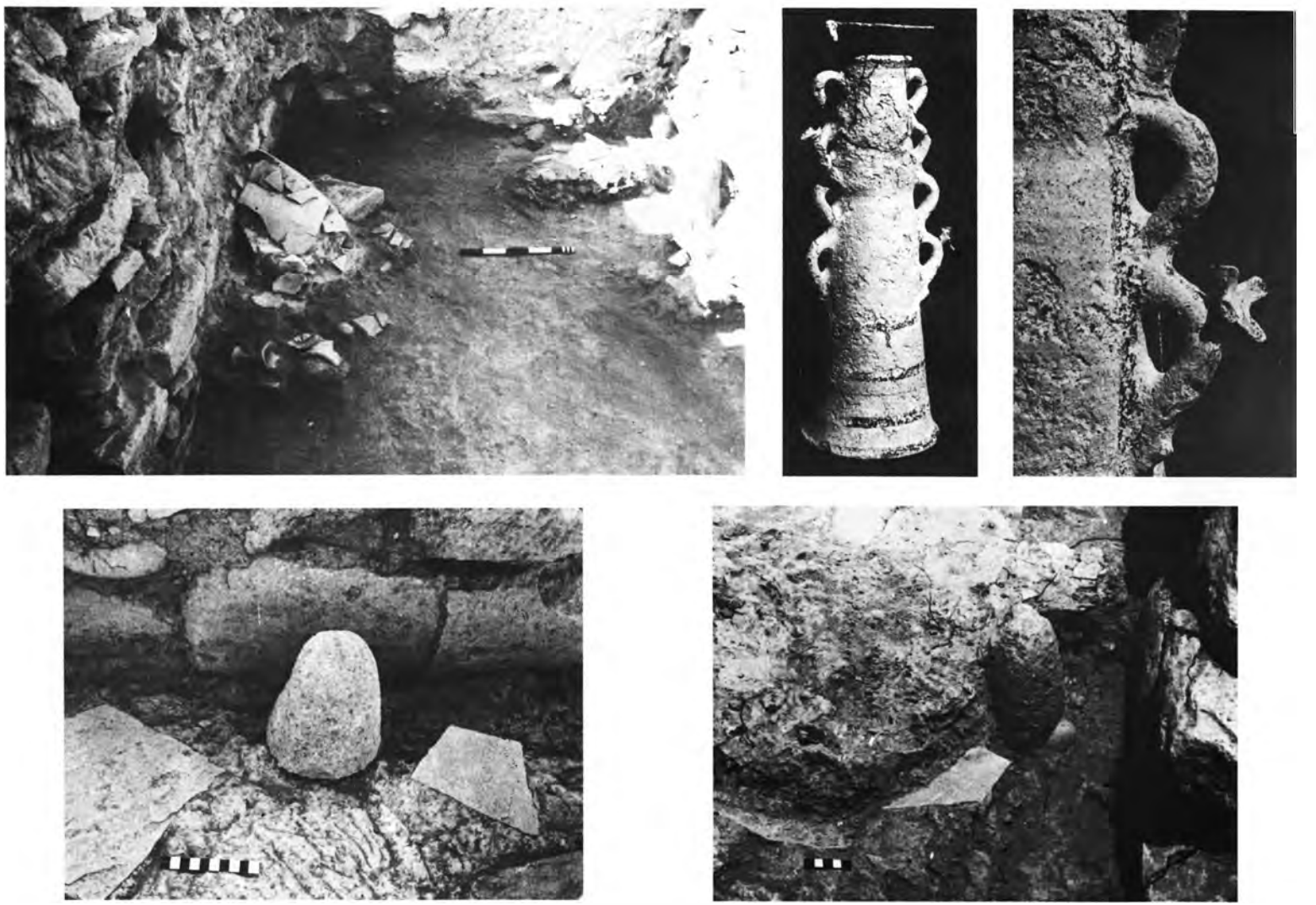

Kommos: a) Room in trench 4A 3 and finds, b-e) Trench 2A 1-3. Religious stand and oblong stone.

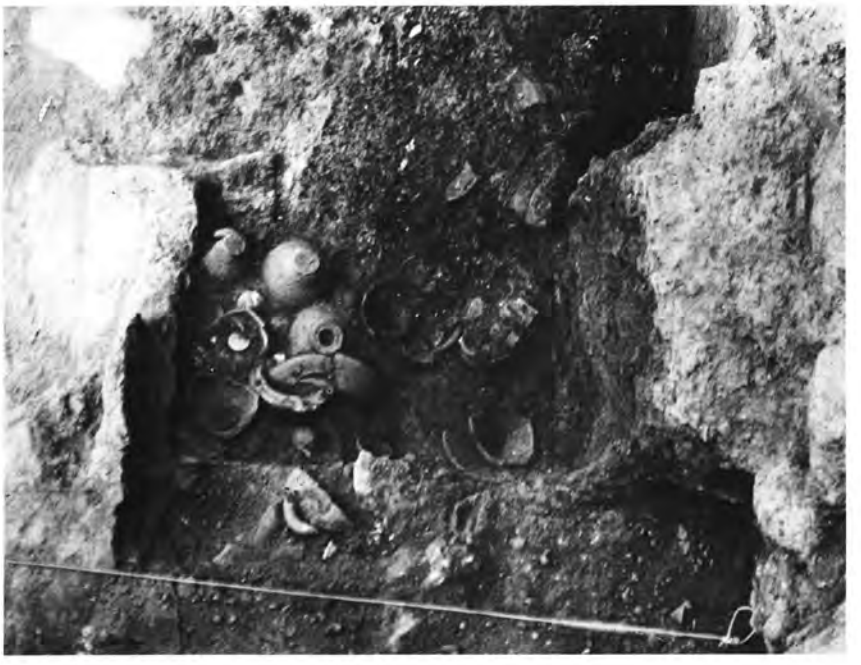

Καστέλλι Χανίων: α) Πλατεία Ἁγίας Αἰκατερίνης. Ἀγγεῖα στό διπλό ντουλάπι, β) Οἰκόπεδα Λιονάκη-Βλαμάκη. Γενική ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Γαβαλομούρι Κισάμου: α-ζ) Κτερίσματα ἀπό τόν τάφο Ι.

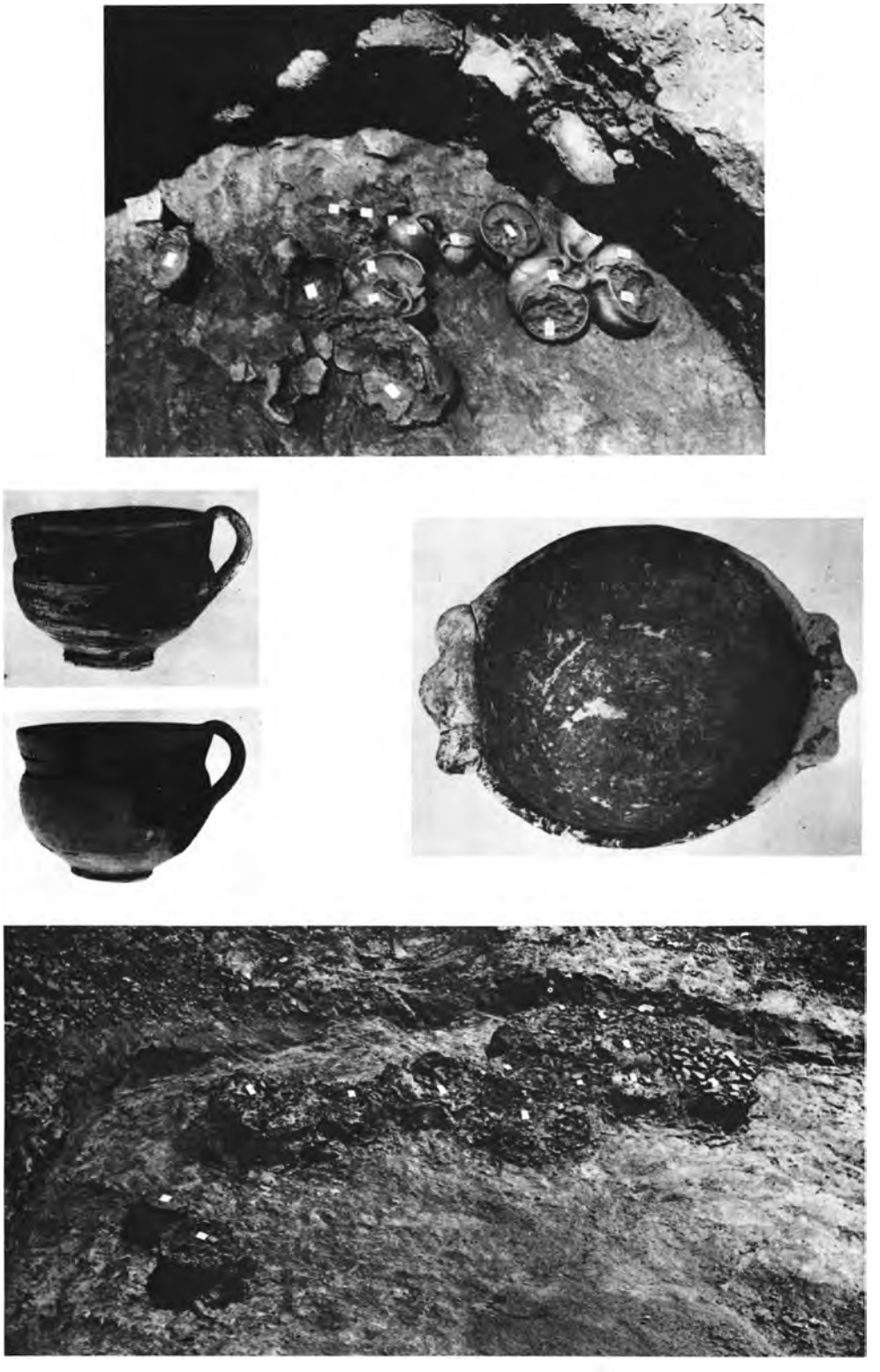

Γαβαλομούρι Κισάμου: α-δ) Τάφος ΙΙ και εὑρήματα ἀπό αὐτόν, ε) Τάφος ΙΙΙ.

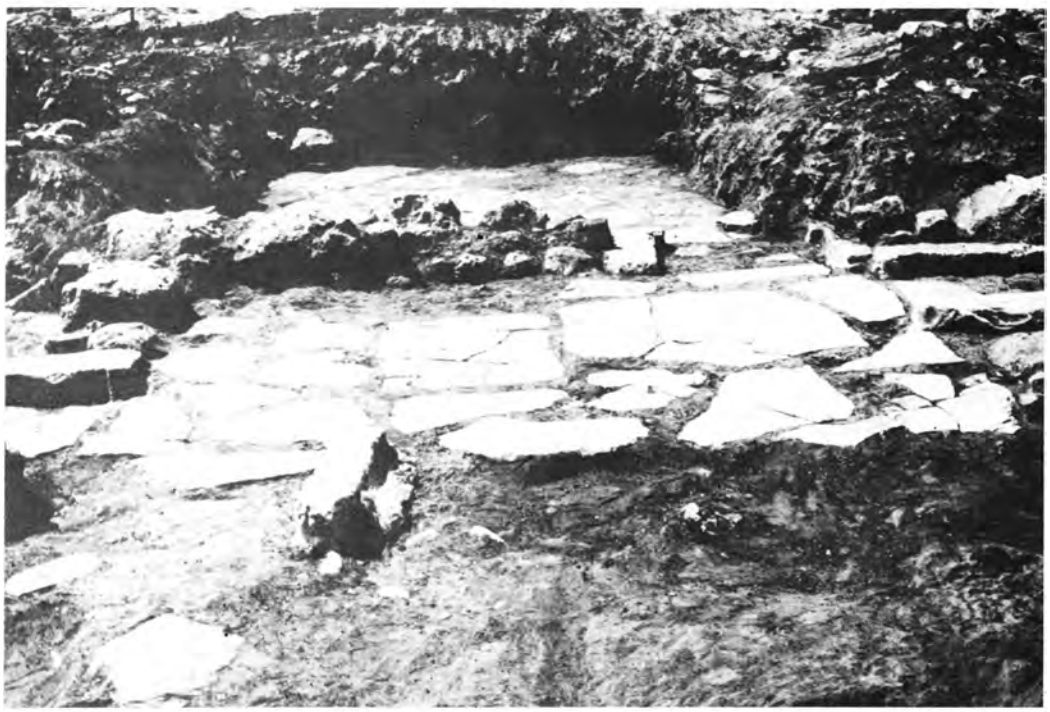

α) Νεροκούρου Χανίων. Δωμάτια 1 καί 3, β-δ) Χανιά. Ὁδός Ἡγουμένου Γαβριήλ. Τάφος κλασικῆς ἐποχῆς καί ἀγγεῖα.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

'Αρμένοι Ρεθύμνης: α-στ) 'Αγγεῖα ἀπό τούς τάφους 93, 94, 95.

Ἄρμενοι Ρεθύμνης: α-ε) Ὁ τάφος 100 καί ἀγγεῖα ἀπό αὐτόν.

'Αρμένοι Ρεθύμνης: α-β) 'Αγγεῖα ἀπό τόν τάφο 103, γ-ε) 'Ο τάφος 107 καί ἀγγεῖα ἀπό αὐτόν.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου: α) Πίθος ἀπό τό ἀνάκτορο Ζάκρου, β) Χρυσό βουκράνιο ἀπό τό νεκροταφεῖο Κρυῶν. γ) Ὀστέινο κοχλιάριο ἀπό τή θέση Βιγλιά Ἱεράπετρας.

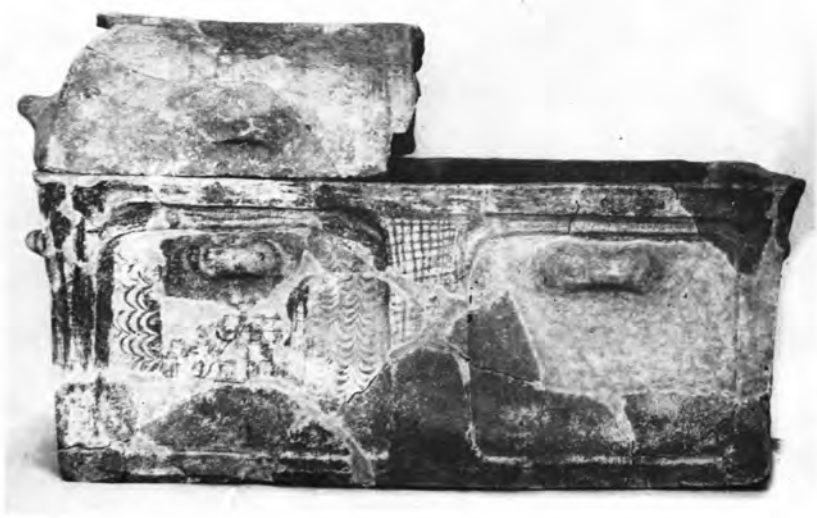

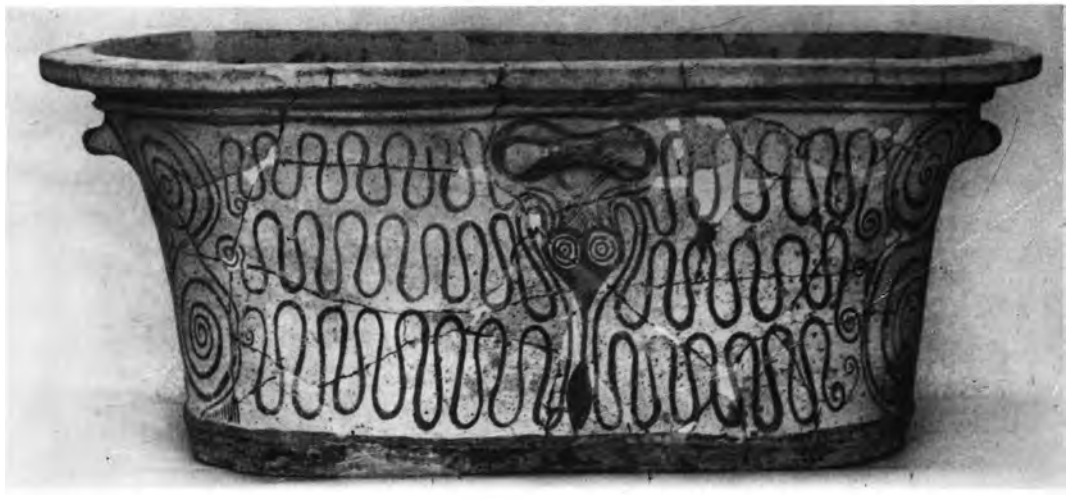

Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου: α-β) Λάρνακα θολωτοῦ τάφου Κατσουλιανοῦ Ζήρου, γ-δ) Σητεία. Λουτηροειδής λάρνακα.

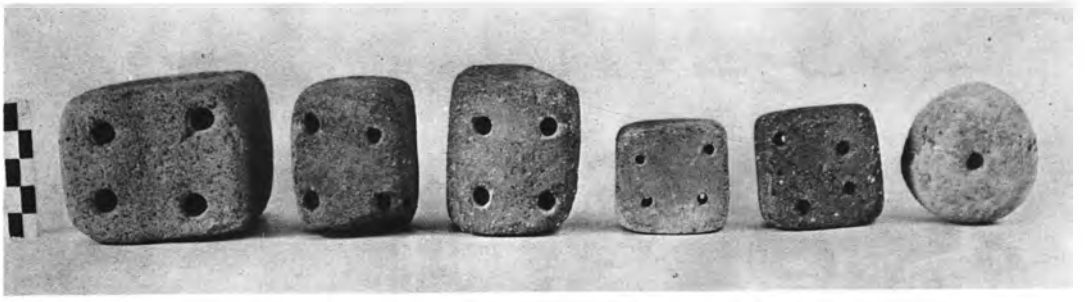

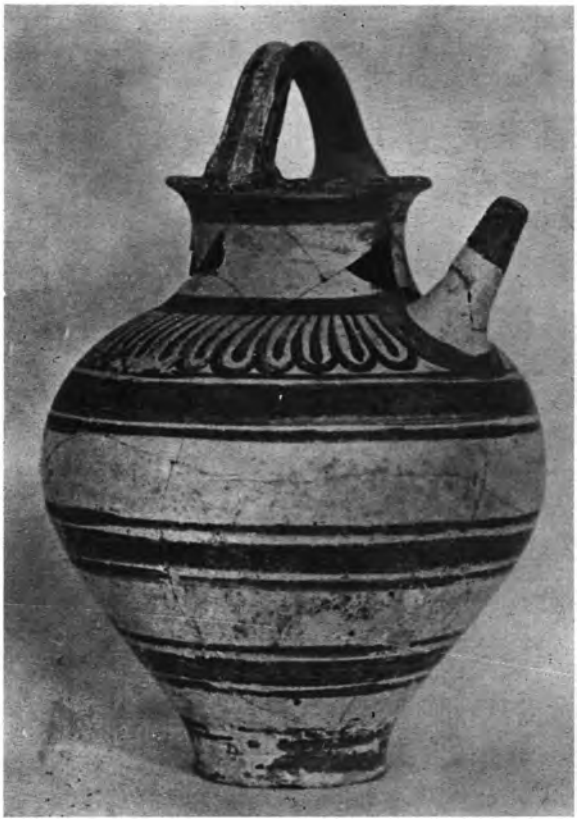

α) Σητεία. Μινωικά βαρίδια, β) Παλαίκαστρο. Βλυχάδες. Θήλαστρο, γ) Σητεία. Ἔλαφος ἀπό μολύβι.

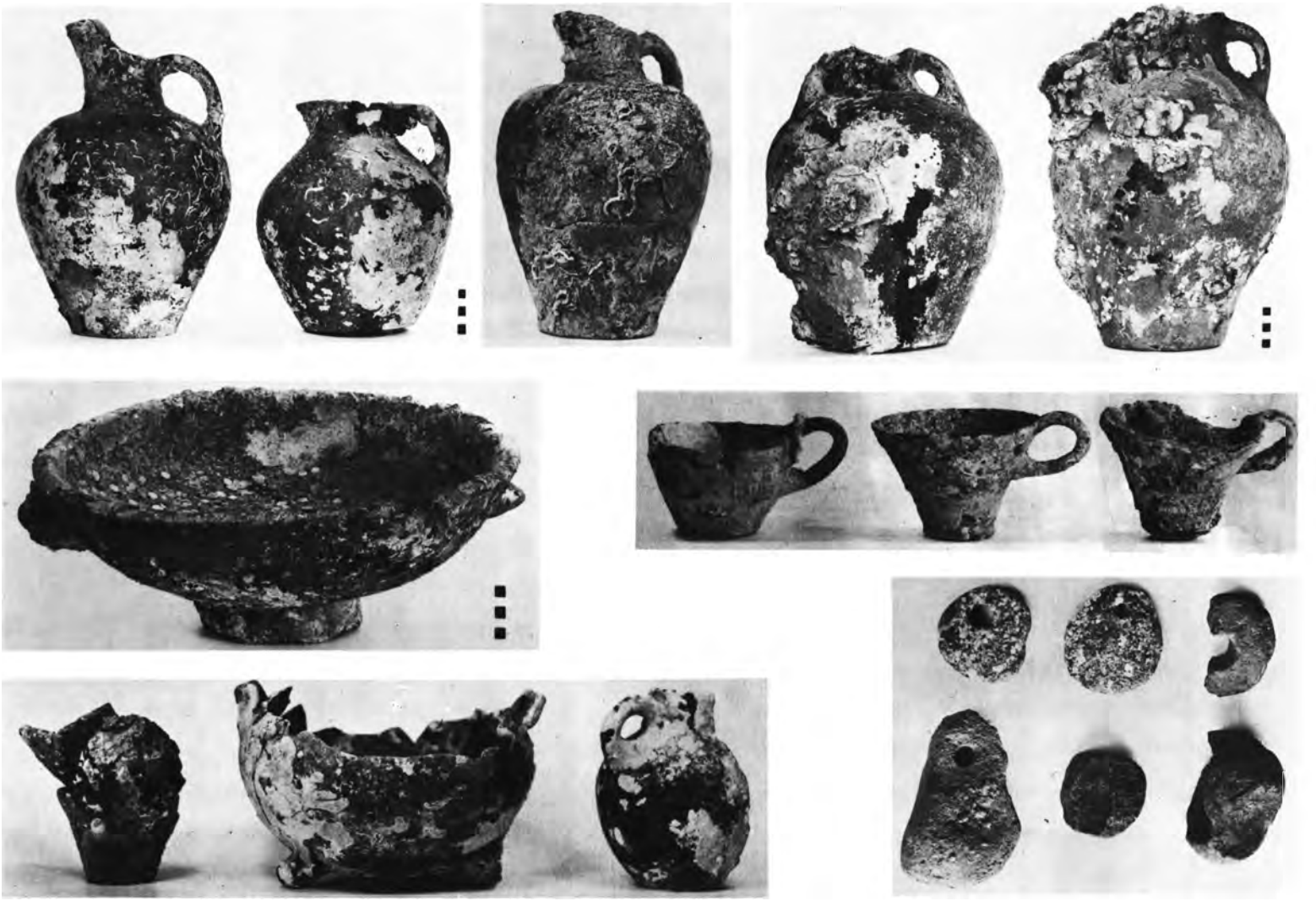

α-ζ) Εὑρήματα ἀπό τήν ὑποβρύχια ἔρευνα Ψείρας.

α, γ-στ) Νεκροταφεῖο Μόχλου. Ἀντικείμενα ΠΜ-ΜΜ χρόνων ἀπό διάφορες θέσεις, β) Χερσόνησος Πεδιάδος Ἡρακλείου. Ρωμαϊκός λύχνος.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Ἱεράπετρα. Οἰκόπεδο Μισεδάκη: α) Δωμάτιο μέ ἐντοιχισμένο πίθο, β) Ἀποχετευτική τάφρος, γ-δ) Λείψανα τοίχων.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Ἱεράπετρα. Οἰκόπεδο Μισεδάκη: α) Ἐνιπόγραφος κιονίσκος, β) Ἀνάγλυφο Ἔρωτα, γ) Πηγαδι καί παλκόστρωτο.

Ἅγιος Χαράλαμπος Λασιθίου: α) Τοποθεσία σπηλαίου, β-γ) Ἀγγεῖα, δ) Τό κτίσμα μέ τήν ἑστία.

Νεκροταφεῖο Κρυῶν: α) Ὁ τάφος 10, β-γ) Ὁ τάφος 12. Πρώτη καί δεύτερη φάση τῆς μεταφορᾶς του στό Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου, δ) Τό ἐσωτερικό τοῦ πίθου τοῦ τάφου 12.

Νεκροταφεῖο Κρυῶν: α) Ὁ τάφος 13, β) Τό πιθοειδές σκεῦος τοῦ τάφου 13 καί ἡ «Ὀρθή Πέτρα», γ-δ) Οἱ τάφοι 15 καί 17, ἀντίστοιχα.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Κουφονήσι Σητείας. Ρωμαϊκό θέατρο: α) Ἄποψη τοῦ δυτικοῦ μισοῦ τοῦ κοίλου, β-γ) Ὄψεις θραύσματος γυναικείας μαρμάρινης κεφαλῆς.

α) Ναός Ἁγίου Εὐτυχίου Χρωμοναστηρίου Ρεθύμνης. μετά τίς ἐργασίες, β) Ναός Παναγίας Κερᾶς Χρωμοναστηρίου, μετά τίς ἐργασίες, γ) Ρέθυμνο. Ὁδός Θεσσαλονίκης. Ξύλινος ἐξώστης οἰκίας Νικ. Ρολόγη, μετά τίς ἐργασίες.

ΘΕΟΛ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ

Ρόδος: α-γ) Ὁδός Λίνδου καί Γρηγορίου Ε΄. Ἀγγεῖα ἀπό τούς τάφους, δ) Προέκταση ὁδοῦ Θεμ. Σοφούλη. Οἰκόπεδο Κακᾶ. Ὑδρία ἀπό τόν τάφο 4, ε) Συνοικία Ἁγίας Τριάδας. Οἰκόπεδο Μιχαηλίδη. Ἀγγεῖα ἀπό τούς τάφους.

ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ

Κάλυμνος. Ἀρχοντικό Νικ. Βουβάλη: α) Ἡ βόρεια ὄψη, β) Ἡ ἐξώπορτα, γ) Ἀγαλματίδια ἀπό πορσελάνη.

Σύμη. Ἀρχοντικό Χατζηαγαπητοῦ: α) Βόρεια ὄψη, πρίν ἀπό τή στερέωση, β) Αἴθουσα ὑποδοχῆς, πρίν ἀπό τή συντήρηση.

ΗΛ. ΚΟΛΛΙΑΣ

Ρόδος. Ἅγιος Νικόλαος στά Τριάντα. Ὁ Ἐμπαιγμός τοῦ Χριστοῦ.